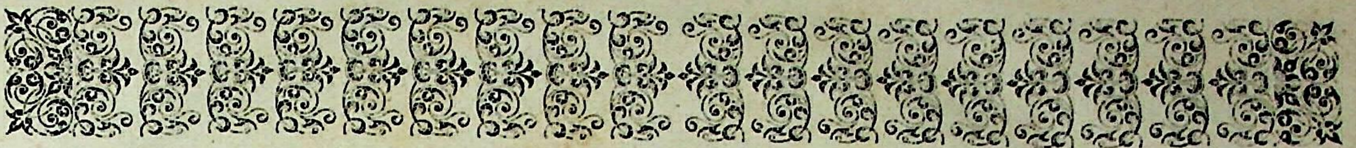
81

శ్రీగురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఓం నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషా వా అశ్వస్యే త్యేవమాద్యా వాజసనేయిబ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారనివివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధనబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యా ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా- తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధానిస్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨
భగవత్పాదపాదాబ్జద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩
బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషవేదోపనిషదంశోద్ధియిషుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గలమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేధో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదస్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మణ్యన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీ నమోయోగే. నమశ్శబ్దః ప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన కిమితి తేభ్యో నమస్క్రియతే - స్తైవమిహ వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాః సమ్ప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్త్రన్తర్భావాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాది శ్రుతేరితి. యదుద్దిశ్య మఙ్గలమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి) ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం. తద్ధి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దిశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోల్పత్వేపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చోపవర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాత్, వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్, న చ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ- ఇహ తు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛన్విరక్తః. న చ వైరాగ్యం దుర్వచం- శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తే సంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతో యథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృతాప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః- అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం. ఉక్తం హి * సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వాన

ఉపనిపూర్వస్య సదేస్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయంషడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం. తస్యాస్య కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం నిసర్గత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. న చాసతి జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

ర్థసన్న్యాసినాం సనిదానస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్భవత్యుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా. ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాద్యా చ శ్రుతిః. తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం ప్రసిద్ధం విద్యాయాస్తతో యథోక్తఫలసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తస్యాస్తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వే గ్రన్థే తావాన్ శబ్దోఽభ్యస్యతే- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) అస్యార్థః * షద్లృవిశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్మర్యతే. సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సహేతుసంసారనివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా సా భవత్యుక్తఫలవతీ. ఉపశబ్దో హి సామీప్యమాహ. తచ్చాసతి సఙ్కోచకే ప్రతీచి పర్యవస్యతి. నిశబ్దశ్చ నిశ్చయార్థః. తస్మాద్వైకాత్మ్యం నిశ్చిన్వతాం తద్విద్యా సహేతుం సంసారం సాదయతీత్యుపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి * అవసాదనార్థస్య చావసాదాదితి. బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థే వృథా తచ్ఛబ్దం ప్రయుఙ్క్తే. న ఖల్వేకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వం న్యాయ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్పదమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వే గ్రన్థస్యేమితి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషాం విద్యా సంభవతీత్యాశఙ్క్య శ్రవణాదిపరాణామేవారణ్యానువచనాదినియమాధీతాత్ తేభ్యస్తజ్జన్యేతి బృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) ఆథారణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్విద్యానుపలమ్భాత్కథం యథోక్తాత్ తేభ్యస్తదుత్పత్తిరిత్యత ఆహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపి తస్య తదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్, తజ్జ్ఞానహేతూనాం చాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాం భూయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం. న చైతదశుద్ధబుద్ధేరధీతమపి విద్యామాదధాతి- * కషాయేకర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానమితి స్మృతేరిత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశిష్టాధికార్యాదివైశిష్ట్యేపి కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్యస్సమ్బన్ధో వక్తవ్యః- స చ పరీక్షకైః ప్రతిపత్తైరశక్యో విశేషతో జ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్య పశ్చాత్తేషాం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితి మన్వానస్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. విషయోర్థోఽప్యయనవిధ్యుపాత్తః. సర్వోపి- కాణ్డద్వయాత్మకో వేదో మానాన్తరానధిగతం యదిష్టోపాయాది- తజ్జ్ఞాపనపరః. తథా చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా- వేదనం వేదః. అనుభవః. స చ శబ్దేతరమానాయోగ్యః- రూపాదిహీనత్వాత్. * ఏతదప్రమేయమితి హి శ్రుతిః. స చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః- తస్యైవ తత్తదాత్మనావస్థానాత్. * సచ్చత్యచ్చాభవదిత్యాది శ్రుతేః. స చ ప్రకాశనః- సర్వప్రకాశకః. సర్వప్రకాశకత్వాత్. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. స చ పరః- అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. * విరజః పర ఆకాశాదిత్యాది శ్రుతేః. ఏవంరూపో వేదపదవేదనీయశ్చిదేకరసః ప్రత్యగ్ధాతురేవ సర్వోపి- కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేః. తథా చ యథోక్తం వస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తాభిధా వాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినానవగతో యోఽసావిష్టప్రాప్త్యుపాయో బ్రహ్మాత్మా- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోప్యయం వేదః- తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం కర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మాధిగతావారాదుపకారకం- * వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం- పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వశ్రవణాత్, * సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః,. తదుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారిసౌలభ్యప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః- సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మా భూదితి స్వభావతస్సాన్తరితం వినా సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రేఽభిలాషోపలమ్భాత్, తన్మాత్రస్య చ మోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ ప్రమాం స్వార్థవిషయామాదధత్కథం తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్ జ్ఞానకాణ్డస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలేతికర్తవ్యతానామన్యతమస్మిన్ కార్యే సమీహితప్రాప్త్యుపాయభూతేపుత్పత్తికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధే తథావిధకార్యధియోఽన్యథాలబ్ధత్వాత్ తత్ర నాగమోనుసన్ధేయః. న హి లోకవేదయోస్తద్భిద్యతే- అలౌకికేతస్మిన్నవ్యుత్పత్తిప్రసక్తాత్. న చావ్యుత్పన్నాని పదాని బోధకాని- అతిప్రసక్తాత్. న చ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యావ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః- తస్మిన్ బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్సామానోపాధౌ విజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తైస్సుకరత్వాత్,. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మ నిర్లుఠితసామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- ఇష్టం తు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డే పి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధే తత్ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యాయోగాత్. న హి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధేఽర్థే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధిన్యాత్మని స్వర్గాదౌ చ తత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్య ఏవ ప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపి స్వార్థే మానత్వం సిధ్యతీత్యాహ (న చేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి విధివశాదదృష్టార్థక్రియాను ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చ న ప్రమితః- తదాభోక్తురనవగమాత్ న ప్రేక్షాపూ

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చ శాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి చ. * స్వయంజ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి. * జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికా బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాస్స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః. నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్. న- నిరూపితే తదభావాత్. నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి. వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేఽపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షేణాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి. శ్రుత్యాఽఽత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

ర్వ్యాకారీయాగాద్యనుతిష్ఠేత్ - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్. అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినా సామ్పరాయికే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నను విధయస్సాధనవిశేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మనిశ్చయం వినా పారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితియావత్. విధీనాం శ్రుత్యర్థాభ్యాముభయార్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ ప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సంబన్ధో వ్యాఖ్యానార్థం చకారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహి ప్రసిద్ధజడస్వస్య దేహాదేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మానమధికరోతి. తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయానుగచ్ఛతః. న చ గత్వా జ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతి శారీరకబ్రాహ్మణగతోపసంహారోఽపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీతి సిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాస్తి. తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం దర్శితం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం గమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) న చోదాహృతానాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితి భావః. యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయో మానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య తేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితి శఙ్కతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్షస్య విషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదభిప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సా వ్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహం ప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తావిపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహరతి (నవాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికా నైవ వివాదం ముఞ్చన్తీత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసమ్భావనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తో నః - అస్మాకం ప్రతికూలా నహి స్యుః - ఏవం వదన్నైవాసమ్భావాదధ్యక్షనిరోధాదితి యోజనా. ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణావాగజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కింవా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే: నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమాన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసేన తన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తేఽపి విప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహం ప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) తే ఖల్వహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం. తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి- తత్రాహం ధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్రాహిత్యం- తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోఽస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూపమిత్యాదిశ్రుతేః. నహి రూపాదితదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనాదితియావత్. అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్ - రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యే స్వరూపాసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యే పరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదిశ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వాన్న తస్యాశబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతిచేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేవగతే వేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషై, శ్చ తదనుసారిణాం మీమాంసకతార్కికాణాఞ్చ అహంప్రత్యయలిఙ్గానిచ వైదికాన్యేవస్వమతిప్రభవానీతి కల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి. సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థినస్తద్విశేషజ్ఞాపనాయకర్మకాణ్డం సమారబ్ధం. నత్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధితన్నాపనీయతే- తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతస్స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుల్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం కేవలంచ. తత్ర కేవలం పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం. జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాది బ్రహ్మలోకాన్తప్రాప్తిఫలం. తథాచశాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మవైదికమిత్యాద్యా. సామ్యేచ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యాస్స్థావరాన్తాస్స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతో ధర్మాధర్మసాధనకృతా సంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా. తదేవేదం వ్యాకృతం సాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణ శ్రుత్యాలిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) దేహాచేతనవ్యాపారః-సచేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథారథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితిసంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః. నహినిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే- ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి). నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్- కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతివాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కోహ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషై, రాత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహం ప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవచలిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానితానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మాయథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్త్వేత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తావదద్వైతసిద్ధ్యర్థే వేదాన్తప్రామాణ్యం సర్వోపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేర్వైరాగ్యాదిద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోస్సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్- తర్హి తత్ప్రోక్తకర్మభిరేవ వివక్షితపుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భవైయర్థ్యాన్న సమ్బన్ధోస్తీత్యావకాశేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకంచ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. నహితత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవకర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యదికర్మభిరజ్ఞానం ననివర్తతే- మానివర్తిష్ట. సత్యేవతస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవసాక్షాన్మోక్షహేతుః- నకర్మ. తత్తు ప్రణాడ్యాతదుపయోగి. నహిసత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః-తస్మిన్ సతిసంసారస్యదుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్యవైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితిభావః. అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశాదయో గృహ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం-శాస్త్రానపేక్షత్వం. అపికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం-అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథవైరాగ్యార్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తంహి * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతిస్థావరతాం నర ఇతి. తర్హి పుణ్యోపచయాభావాదనవకాశస్స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాక్కాయవిషయః. ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మభినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం విభజతే (తత్రేతి) కేవలం-ఇష్టాదికర్మేతిశేషః. *కర్మణా పితృలోక ఇతిహి వక్ష్యతి. తస్మిన్నర్థే నానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. *విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోకోయస్యాది, బ్రహ్మలోకోయస్యాన్తః,- తస్యార్థస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తేర్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథాచేతి) సర్వత్రపరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః. అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మదేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః. * ప్రవృత్తంచనివృత్తంచ ద్వివిధం కర్మవైదికం| ఇహచాముత్ర వా కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మకీర్త్యతే| నిష్కామం జ్ఞానపూర్వంతు నివృత్తముపదిశ్యత ఇత్యాదిమనుస్మృతిం చాత్రోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తంహి * ఉభాభ్యాంపుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపికర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సాచావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం హ్యాత్మావస్థాఽవిద్యాతదాలమ్బనేతియావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతిభావః. ననుసంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాదిప్రతిపన్నత్వాత్, *తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతౌ చనామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,- నచ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అతఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా-తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

సీత్. స ఏష బీజాఙ్కురాదివదవిద్యాకృతః సంసార ఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యా విద్యానివృత్తయే తద్విపరీత బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే. అస్యత్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినో విజ్ఞానస్య ప్రయోజనం యేషామశ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవ విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః- విద్యయా వా కర్మణా వా *తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. కర్మవిషయత్వమేవ విజ్ఞానస్యేతి చేన్న- *యోఽశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైనమేవం వేదేతి వికల్పశ్రుతేః, విద్యాప్రకరణే చామ్నానాత్, కర్మాన్తరే చ సమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్ తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాం చ కర్మణాం పరం కర్మాశ్వమేధః- సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్. తస్య చేహ బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భే ఆమ్నానం సర్వకర్మణాం సంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథా చ దర్శయిష్యతి ఫలమశనాయాం మృత్యుం భయం. నను నిత్యానాం సంసారవిషయఫలత్వమితి చేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వం హి పత్నీసమ్బద్ధం కర్మ. *జాయా మే స్యాదేతావాన్వై కామ ఇతి నిసర్గత ఏవ సర్వకర్మణాం కామ్యత్వం దర్శయిత్వా పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం చ *అయం లోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలం దర్శయిత్వా అన్నాత్మకతాం చాన్త ఉపసంహరతి *త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి- సర్వకర్మణాం ఫలం వ్యాకృతం సంసా

ఆత్మతత్త్వేఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినా శ్రుత్యా చాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతి న తస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితి భావః. అవిద్యాకృతాం సంసారగతిమనుభాషతే (స ఏష ఇతి) అవిద్యాకృతత్వే కథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తర్హి కాదాచిత్కతయా సాధనాపేక్షామన్తరేణ నాశో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మని తస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్య నానారూపత్వేన తతో విలక్షణత్వాదేకరూపే యుక్తం తస్య కల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపి సంసారస్య ప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితి చేత్- తథాపి బ్రహ్మవిద్యామన్తరేణ నాశో నాస్తీత్యాహ (అనన్త ఇతి) ప్రయత్నతో హేయత్వం ద్యోతయితుమనర్థ ఇతి విశేషణం. నైసర్గిక ఇతి పాఠే కారణరూపేణ తత్త్వమున్నేయం. యస్మాత్కర్మసంసారఫలం న మోక్షం ఫలయతి- తస్మాత్సనిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేన సాధనచతుష్టయసమ్పన్నమధికారిణమధికృత్య వేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే *బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం- తస్మాదారభ్య జ్ఞానోపదేశాత్. *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యారమ్భస్తు న యుక్తః- సాక్షాదత్ర తదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిషదారమ్భేఽభీష్టం ఫలమభిధిత్సమానః ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్యత్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్య తదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాం తత్ఫలార్థినామస్మాదేవోపాసనాత్తదావాప్తిరితి మత్వా తదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. కిమత్ర నియామకమిత్యాశఙ్క్య వికల్పశ్రవణం కేవలస్యాపి జ్ఞానస్య సాధనత్వం సూచయతీత్యర్థతో వికల్పశ్రుతిముదాహరతి (విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రైవ శ్రుత్యన్తరమాహ (తద్ధైతదితి) తదేతత్- ప్రాణదర్శనం లోకప్రాప్తిసాధనమితి యావత్. ఆదిశబ్దేన కేవలోపాస్త్యా బ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యః శ్రుతయో గృహ్యన్తే. అశ్వమేధే యదుపాసనం- తస్యాపృథక్త్వాదివత్ తచ్ఛేషత్వేన ఫలవత్త్వాత్ న స్వాతన్త్ర్యేణ తద్వత్త్వం- అఙ్గేషు స్వాతన్త్ర్యేణ ఫలాభావాదితి శఙ్క్యతే (కర్మవిషయత్వమితి) జ్ఞానస్య క్రత్వర్థత్వం దూషయతి (నేతి) పూర్వత్రార్థతో దర్శితాం వికల్పశ్రుతిమత్ర హేతుతయా స్వరూపతోఽనుక్రామతి (యోఽశ్వమేధేనేతి) *స సర్వం పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహత్యామితి సమ్బన్ధః. జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలత్వస్యాన్యాయ్యత్వాదితి శేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాస్తేరపి కర్మత్వాత్, విహితత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యుత్థితత్వా, చ్చ మైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరే చేతి) అశ్వమేధాతిరిక్తే కర్మణి *అయం వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాదౌ చిత్యగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్య దర్శనాత్ న ఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాసనం న క్రత్వర్థం- కిం తు పురుషార్థం. తత్ర చాధికారోఽశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టం చేత్- ఉపాసనే కర్మప్రకరణస్థేపి తల్లాభాత్ విద్యాప్రకరణే నాస్యాధ్యయనమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం చేతి) పరత్వే హేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహేతుత్వాత్తస్య శ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్య పుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాహ (తస్య చేతి) యదా క్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహితస్యాపి సంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాం సంసారఫలం కిం వాచ్యమిత్యస్మిన్ కర్మరాశౌ బన్ధహేతౌ విరక్తాః సాధనచతుష్టయవిశిష్టా- జ్ఞానమపేక్షమాణాస్తదుపాయే శ్రవణాదావేవ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకే కథం ప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీ శ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భే విదధాతీతి. తేన *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాద్యుపనిషదారమ్భో యుక్తః- అస్య విశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్య సంసారగోచరత్వమేవ కుతస్సిద్ధం- అత ఆహ (తథా చేతి) *అశనాయా హి మృత్యుః *స వై నైవ రేమే *సోఽబిభేదితి భయారత్యాదిశ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్య సూత్రస్య బన్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టోపి క్రతుర్న ముక్తయే పర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తే సర్వకర్మణాం బన్ధఫలత్వే నిత్యనైమిత్తికానాం న తత్ఫలత్వం- తేషాం విధ్యుద్దేశే ఫలాశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేన ముక్తిఫలత్వలాభాదితి శఙ్కతే (నను నిత్యానామితి) *ఏతావాన్వై కామ ఇతి సర్వకర్మణామవిశేషేణ ఫలసమ్బన్ధశ్రవణాత్, పశ్వాదేశ్చ కామ్యఫలత్వస్య తద్విధ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, *కర్మణా పితృలోక ఇతి వాక్యస్య నిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్న మోక్షఫలత్వాశఙ్కేతి పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (సర్వం హీతి) పత్నీసమ్బన్ధమానమాహ (జాయేతి) తథాపి కథం కర్మణస్సర్వస్య కామోపాయత్వం- తత్రాహ (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) కథం తర్హి తేషాం ఫలభేదో లభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అత్రైవం ఫలవిభాగే కథం సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వమశ్వమేధస్యోక్తం- అత ఆహ (అన్నాత్మకతాం చేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానే కర్మఫలస్య హిరణ్యగర్భరూపతాం త్రయమిత్యాద్యా శ్రుతిరుపసంహరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలం సంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాం పునర్భవ

రవివేతి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వమవ్యాకృతమాసీత్. తదేవ పునః సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యాక్రియత ఇతి బీజాద్వటవృక్షః. సోఽయం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారోఽవిద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయాఽఽత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితోఽవిద్యయైవ మూర్తామూర్తతద్వాసనాత్మకః- అతో విలక్షణోఽనామరూపకర్మాత్మకోఽద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి క్రియాకారకఫలభేదాదివిపర్యయేణావభాసతే. అతోఽస్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాద్దేతావదిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోషకర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివ సర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే. ....

స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) తర్హి - తస్యానవస్థాయామితి యావత్. తస్య పునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్య చ ప్రామాణికత్వేన సత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేన తన్మిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సోఽయమితి) స ఏవ హి భ్రాన్తివిషయః- న ప్రామాణికః. తత్కుతోఽస్య సత్యతేత్యర్థః. కథమస్యాత్మన్యధ్యారోపస్తత్ప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం ద్వైతమిత్యత్ర * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాత్మన్యారోపో నోపపద్యతే- తస్య నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య ద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతి సాదృశ్యే ధ్యాసాసిద్ధేః, తత్రాహ (అత ఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేఽపి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. ఆరోపే ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జే చేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసత ఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసః సాదృశ్యాద్యభావేఽపి నభసి మలినత్వాదివదన్యతోఽనుభూయతే- అతస్స విలాసో నిద్యానివృత్తయే బ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతావదిత్యనర్థోక్తిః. తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥౧॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాం కరోమి విదుషాం ముదే॥౨॥

అవతారికా.

అష్టాధ్యాయాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరోఽధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే. యద్యపి * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ-తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేన తద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అత ఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. న చ ప్రవర్గ్యోపసత్పరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధౌ పాఠాద్విద్యార్థత్వం శఙ్క్యం- * వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే * శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య * తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాధ్యయనాదిప్రకాశకానాం మన్త్రాణాం, * దేవా హ వై సత్రం నిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్ర వినియుక్తత్వేఽపి విద్యాసన్నిధిపాఠాదానర్థక్యపరిహారాయ విద్యార్థత్వమితి పూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్యాదివాక్యేత్యత్రారణ్యపాఠ్యత్వాదిసాకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేః బలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి * వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్య చ సూత్రస్యాయమర్థః- మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్య విద్యార్థత్వాభావేన విద్యార్థాద్భేదాన్న తత్ప్రకాశనద్వారా విద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చ న విద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ....

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని ఉద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచఞ్జఘనార్ధో యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్ స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం.— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యం చ తన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః. వైశబ్దః స్మరణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానాం. అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య. యజ్ఞియస్య ఉషాః శిర ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కార్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిర ఆదిషు క్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వం చ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపం చ ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః. విష్ణ్వాదికరణమివ ప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణం. వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా - శరీరం. కాలావయవానాం చ సంవత్సరః శరీరం. శరీరం చాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - పాదస్యం. పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః. దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పార్శ్వేన దిశాం సమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్దిశాం చ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషాణి. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి. అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం. సికతాః- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః. బహువచనాచ్చ. యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నేవ. పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసమ్భవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆ మధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్ మధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి. విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్ స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రం కరోత్యశ్వః. తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి. నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరనన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) నన్వశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుల్యేకస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యం చేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్. ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దినావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాది దృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వం చేతి) అశ్వస్య నేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - న తస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథా చ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాది దృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణం. అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ తు అశ్వాభావే స్వాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరః ప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సంపాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామీప్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య వివృతే ముఖే భవత్వగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపా
దానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రవ్యాదాదివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) *అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమా
శ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అధికమాసమనుసృత్య త్రయోదశమాసా వేత్యుక్తం. శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతు
మాహ (కాలేతి) ఆత్మా- హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మ
ధ్యం హీతి) పునరుక్తైరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ, (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సు
షిరత్వేతి) పాదా అస్య న్తైయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః.
పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వే నేతి) ద్వే పార్శ్వే- చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయో
స్సమ్బన్ధాదితి శఙ్కతే (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే- తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షి
ణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశో, ర్పార్శ్వాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్త్యా చాశ్వస్య
చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థీష్వవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయ
వాః- తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం- అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసా
దిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యమేకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మా
నుషమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అ
హోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశ
ఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి మేఘాః - మాంసాని రుధిరం - అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘ
దృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణే సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విశ్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేన పాయురేవ న గృహ్యతే - నిరాగ్ర
హణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోఽవధారణార్థః. యద్యపి బహూక్త్యా నిరాభ్యార్థాన్తరమపి గుదశబ్దమర్హ
తి- తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్తాస్వేవ నిస్తుదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోర్ద్విత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్బహుత్వప్ర
తీతేరిత్యాశఙ్క్యధారా ఇతివద్బహూక్తైర్గతిమాహ (క్లోమాన ఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) ఊర్ధ్వత్వసా
ధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు, మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు, కర్తవ్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మ
ధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాదృశ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యా
హ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థో న వివక్షితః. విజృమ్భణం- ముఖవిదారణం.
విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్జృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్త
వ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దేనాస్యారోపణమిత్యతో న సాదృశ్యం
వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

రం --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్త్
రత్వాపాదికావిశ్వరూపత్వోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః ఇత్యాదినా) మేధః- యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్య పశోః
యచ్ఛిరః-తత్ ఉషాః- బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసోఽహర్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్పశోశ్శిరసి తద్బుద్ధిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం.
*ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూత ఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా- ఉతాదిత్యే
ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారక
త్వేనోత్కృష్టతయా తద్బుద్ధిరేవాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చ శబ్దోఽవ
ధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః. తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవ
యవేషు కర్మాఙ్గభూతేష్వేవోష ఆదిబుద్ధిః కార్యా- న తూష ఆదౌ శిర ఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్తద్బు
ద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వై
శ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవ
త్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవ ఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూ
పయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవి శరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ
ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- అవకాశత్వసామ్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః.
*ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యగ్నేరురసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే- దిశాం దక్షిణోత్తరత్వాద్యాశ్రయత్వాత్పార్శ్వే. అవాన్త
రదిశః పర్శవః- వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఙ్గాని- స్పష్టోర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః.
సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా- పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని- శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని- అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయత తస్య పూర్వే సముద్రే యోనీ రాత్రిరేనం పశ్చాన్మహిమాన్వజాయత తస్యాపరే సముద్రే యోని రేతౌ వా అశ్వం మహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయో భూత్వా దేవానవహద్వాజీ గన్ధర్వానర్వాసురానశ్వో మనుష్యాన్ సముద్ర ఏవాస్య బన్ధుః సముద్రో యోనిః॥ . . . ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యం సికతాః- అర్ధజీర్ణం ఘాసాద్యశనం సికతాః. విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్. (సిన్ధవో గుదాః) గుదా ఇత్యవయవాభిప్రాయేణ బహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్య ఇత్యర్థః. (యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతాః) హృదయస్యాధః ప్రదేశవర్తి దక్షిణోత్తర మాంసఖణ్డౌ యకృత్ క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమాన ఇత్యేకస్మిన్వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్. ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్. ఉద్యన్ పూర్వార్ధః- సూర్య ఇతి శేషః. ఉద్యన్ సూర్యః శరీరపూర్వార్ధ ఇత్యర్థః. నిమ్రోచన్ జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్ సూర్యః అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామ్యాత్. యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవా న్తరప్రకాశహేతుత్వాద్ విద్యుత్. యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి- రోమవిధూననస్యాపి సశబ్దత్వాత్ మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతి తద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవ సేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్య వాక్- నాత్ర కల్పనా పేక్షా. ౧

శం.— (అహర్వా ఇతి) సౌవర్ణ రాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ స్థాప్యేతే - తద్విషయమిదం దర్శనం. అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. నను. అహరశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయ తేతి కథం. అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిర్హి ఆదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నాలక్ష్యతే. అశ్వం లక్షయిత్వా జాయతే- వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుదితి యద్వత్. తస్య గ్రహస్య పూర్వే- పూర్వః. సముద్రే- సముద్రః. యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథా రాత్రీ రాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వం పశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః. మహిమా-మహత్త్వం. అశ్వస్య హి విభూతిరేషా-యత్సౌవర్ణో రాజతశ్చ గ్రహావుభయతః స్థాప్యేతే. తావేతౌ వై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వమభితః సంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవ సంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వో మహత్త్వయుక్త ఇతి పునర్వచనం స్తుత్యర్థం. తథా చ హయో భూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థమేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః. విశిష్టగతిరిత్యర్థః. జాతివిశేషో వా. దేవానవహత్ -దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్. దేవానాం వా వాహోఽభవత్. నను నిన్దైవ వాహనత్వం. నైష దోషః-వాహనత్వం స్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్చైశ్శ్రవస్త్వాదివత్. సన్నద్ధోఽశ్వస్యేతి స్తుతిరేవైషా. తథా వాజ్యాదయో జాతివిశేషాః. వాజీ భూత్వా గన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వా భూత్వాఽసురాన్. అశ్వో భూత్వా మనుష్యాన్. సముద్ర ఏవేతి- పరమాత్మా బన్ధుః- బన్ధనం. బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రో యోనిః-కారణముత్పత్తిం ప్రతి. ఏవమసౌ శుద్ధయోనిశ్శుద్ధస్థితిరితి స్తూయతే. * అప్సు యోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధ ఏవేతి సముద్రో యోనిః.......................... ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపం వివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వే త్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌ పాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతః పృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వం చేతి యావత్. ప్రసిద్ధా తావదహ్నా దీప్తిః- సౌవర్ణే చ గ్రహే సాస్తి-అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితి దర్శనం విభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్ పూర్వం యో మహిమాఖ్యో గ్రహః స్థాప్యతే- స చేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథం సోఽశ్వమన్వజాయతేతి పశ్చాదశ్వస్య తజ్జన్మ వాచ్యాయత్తిరితి శఙ్కతే (అహరశ్వమితి) నాయం పశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కిం తు లక్షణార్థః. తథా చాశ్వస్య ప్రజాపతిరూపత్వాత్ తం లక్షయిత్వా గ్రహస్యాధోక్తస్య ప్రవృత్తేరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్య విరుద్ధమితి పరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మా ప్రజాపతిరశ్వాత్మనా దృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యా దృష్టేన గ్రహేణ లక్ష్యతే. తథా చాశ్వమన్వజాయతేతి శ్రుతేరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దో న పశ్చాద్వాచీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదా వృక్షం లక్షయిత్వా తస్యాగ్రే విద్యుద్విద్యోతతే-తదా వృక్షమనువిద్యోతతే సేతి ప్రయుజ్యతే. తథాత్రాప్యనుశబ్దో న పశ్చాదర్థ ఇత్యర్థః. యత్ర చ స్థానే గ్రహః స్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యా ధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్ర సాదృశ్యం. కథం సప్తమీ ప్రథమార్థే యోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణ వ్యత్యయస్సమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథా సౌవర్ణగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథా రాజతే గ్రహే రాత్రిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తి హి చ స్వాభావత్త్వాద్రాత్రేశ్శౌక్ల్యం-అస్తి చ రాజతస్య గ్రహస్య- తద్యుక్తం తత్ర రాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతం సువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చ రాత్రిః- అతో వా సాదృశ్యాత్తత్ర రాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపం ప్రకృతమశ్వం లక్షయిత్వా తత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్య ప్రవృత్తిం దర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌ గ్రహౌ మహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయం దర్శనమాదిశ్య గ్రహవిషయం తదాదిశతో వాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిమ

హరిః ఓమ్॥ నైవేహ కించనాగ్ర ఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాఽశనాయా హి మృత్యుస్తన్మనోఽకురుతాత్మన్వీ స్యామితి సోఽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోఽజాయన్తార్చతే వై మే కమభూదితి తదేవార్కస్యార్కత్వం। కం హ వా అస్మై భవతి య ఏవమేతదర్కస్యార్కత్వం వేద॥ ౧

త్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తిరితి మత్వాహ (తానిత్యాదినా) నైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రానుగుణీభవతీత్యాహ (తథా చేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరం తదర్థమాహ (హయ ఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాం జాతివిశేషవాచిత్వాద త్రాపి తదేవ గ్రాహ్యమితి పక్షే నరమాహ (జాతీతి) దేవానాం దేవత్వప్రాపకత్వం కథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతీత్యాదినా) అశ్వం ప్రోక్షమారభ్య కల్పాన్తరోక్త్యా తస్మిన్స్తావచనమనుచితమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉపక్రమవిరోధో నాస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సముత్పద్య భూతాని ద్రవన్త్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా పరమగమ్భీరస్యేశ్వరస్య సముద్రశబ్దవాచ్యతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్ర యోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితి భేదః. అథ పరమాత్మయోనిత్వాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్య కథం సంయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేన సముద్రో యోనిరిత్యత్ర సముద్రశబ్దస్య రూఢిమనుజానాతి (అప్సు యోనిరితి)........................ ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అహర్వా అశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌ స్తః. తయోర్మధ్యే అశ్వం పురస్తాత్ - అశ్వస్య పురస్తాద్యో మహిమా - మహిమాఖ్యో గ్రహవిశేషః. సః అహరేవ అన్వజాయత - సమపద్యత. తత్రాహర్దృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. అహ్న ఇవ సౌవర్ణపాత్రస్యాపి పీతప్రభత్వాత్. (తస్య పూర్వే సముద్రే యోనిః) పూర్వస్సముద్రో యోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణపాత్రగ్రహాసాదనస్థానే పూర్వసముద్రబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుషఙ్గః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే అశ్వమితి ద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్య అశ్వస్య పశ్చాద్యో రాజతో మహిమాఖ్యో గ్రహవిశేషః- స రాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సమపద్యత ఇత్యర్థః. చన్ద్రికాధవళత్వసామ్యాత్. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌ వా ఇతి) ఏతౌ వై మహిమాఖ్యౌ గ్రహౌ అశ్వస్య పూర్వోత్తరపార్శ్వయోః ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతో మహిమశాల్యశ్వ ఇతి స్తుత్వా హయవాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతివిశేషైర్దేవగన్ధర్వాసురమనుష్యవాహకత్వేనాశ్వం స్తౌతి (హయో భూత్వా దేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్ర ఏవాస్య బన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్య సముద్రో బన్ధుః. తత్ర బన్ధుదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (సముద్రో యోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్య వారుణాశ్వానాం చ తస్మాదుత్పత్తిదర్శనాత్సముద్రో యోనిత్వేన ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిః స్తుత్యర్థా. (నైవేహ కించనాగ్ర ఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలే కించన- కించిదపి నామరూపప్రవిభక్తవిశేషం నైవాసీత్- న బభూవ ప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః. కిం శూన్యమేవ బభూవ. శూన్యమేవ స్యాత్- నైవేహ కించనేతి శ్రుతేర్న కార్యం కారణం వాఽఽసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతే హి ఘటః- అతః ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్య నాస్తిత్వం. నను కారణస్య న నాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే- తస్యైవ నాస్తితాఽస్తు కార్యస్య. న తు కారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వానుపలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్య జగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్న కారణం కార్యం చోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః. యది హి కించిదపి నాసీద్యేనాఽఽవ్రియతే, యచ్చాఽఽవ్రియతే,- తదా నావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. న హి భవతి గగనకుసుమచ్ఛన్నో వన్ధ్యాపుత్ర ఇతి. బ్రవీతి చ మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తస్మాద్యేనాఽఽవృతం కారణేన, యచ్చాఽఽవృతం కార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదుభయమాసీత్- శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతే చ ప్రాగుత్పత్తేః కార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్య హి సతో జాయమానస్య కారణే సత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతి చాదర్శనాత్,. జగతోఽపి ప్రాగుత్పత్తేః కారణాస్తిత్వమనుమీయతే. ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్. ఘటాదికారణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్య మృత్పిణ్డాదికం ఘటాద్యనుత్పత్తేరితి చేన్న- మృదాదేః కారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాది హి తత్ర కారణం ఘటరుచకాదేః- న పిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేఽపి భావాత్. అసత్యపి పిణ్డాకారవిశేషే మృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవ ఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృశ్యతే- తస్మాన్న పిణ్డాకారవిశేషో ఘటరుచకాదికారణం. అసతి తు మృత్సువర్ణాదిద్రవ్యే ఘటరుచకాదిర్న జాయత ఇతి మృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవ కారణం- న తు పిణ్డాకారవిశేషః. సర్వం హి కారణం కార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాఽఽత్మకార్యస్య తిరోధానం కుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్కారణే యుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. న చ పూర్వకార్యోపమర్దే కారణస్య స్వాత్మోపమర్దో భవతి- తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దే కార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేః కారణాసత్త్వే. పిణ్డాదివ్యతిరేకేణ మృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితి చేత్. పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దే మృదాదికారణం నోపమృద్యతే, ఘటాదికార్యాన్తరేఽప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం- పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణ మృదాదికారణస్యానుపలమ్భాదితి చేన్న- మృదాదికారణానాం ఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్. సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-నకారణానువృత్తేరితిచేన్న-పిణ్డాదిగతానాంమృదాద్యవయవానామేవఘటాదౌ ప్రత్యక్షత్వేఽనుమానాభావాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. నచ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్. యదిచక్షణికంసర్వంతదేవేదమితిగమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వేతస్యాఽప్యన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాంతత్సదృశమిదమిత్యస్యాఽపిబుద్ధేర్మృషాత్వాత్సర్వత్రానాశ్వాసఏవ. తదిదంబుద్ధ్యోరపికర్త్రైకాభావేసమ్బన్ధానుపపత్తేః. సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధఇతిచేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతిచేతరేతరవిషయత్వేసాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః. అసత్యేవసాదృశ్యేతద్బుద్ధిరితిచేన్న-తదిదమ్బుద్ధ్యోరపిసాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయప్రసఙ్గాత్. అసద్విషయత్వమేవసర్వబుద్ధీనామస్త్వితిచేన్న-బుద్ధబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. తదప్యస్త్వితిచేన్న-సర్వబుద్ధీనాంమృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః. తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి. అతస్సిద్ధః ప్రాగుత్పత్తేః కారణసద్భావః కార్యస్యచ-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్యచసద్భావః ప్రాగుత్పత్తేస్సిద్ధః. కథం. అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి. అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః. యద్ధిలోకే ప్రావృతంతమఆదినాఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణవిజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావంనవ్యభిచరతి-తథేదమపిజగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. నహ్యవిద్యమానోఘటఉదితేప్యాదిత్యఉపలభ్యతే. న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యేతైవేతిచేత్. నహి-తవఘటాదికార్యంకదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితేప్యాదిత్యఉపలభ్యేతైవమృత్పిణ్డేఽసన్నిహితేతమఆద్యావరణేచాసతి-విద్యమానత్వాదితిచేత్. న-ద్వివిధత్వాదావరణస్య. ఘటాదికార్యస్యద్వివిధంహ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్యతమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాంపిణ్డాదికార్యాన్తరరూపేణసంస్థానం. తస్మాత్ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభావయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః. పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితిచేత్. తమఃకుడ్యాదిహిఘటాద్యావరణంఘటాదిభిన్నదేశందృష్టం-నతథాఘటాదిభిన్నదేశేదృష్టేపిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితిచేత్. న-క్షీరోదకాదేఃక్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్. ఘటాదికార్యేకపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితిచేన్న- విభక్తానాంకార్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః. ఆవరణాభావఏవయత్నఃకర్తవ్యఇతిచేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్యతఇతిచేత్-ఘటాదికార్యార్థినాతదావరణవినాశఏవయత్నఃకర్తవ్యః- నఘటాద్యుత్పత్తౌ. నచైతదస్తి- తస్మాదయుక్తంవిద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిరితిచేత్, న- అనియమాత్. నహివినాశమాత్రప్రయత్నాదేవఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతేఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయత్నదర్శనాత్. సోఽపితమోనాశాయైవేతిచేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపియః ప్రయత్నః- సోఽపితమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టేఘటస్స్వయమేవోపలభ్యతే- నహిఘటేకించిదాధీయతఇతిచేత్. న- ప్రకాశవతోఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టోఘటఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - నతథా ప్రాక్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్నతమస్తిరస్కారాయైవప్రదీపకరణం. కింతర్హి. ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావరణవినాశేపియత్నస్స్యాత్ - యథాకుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్ననియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశఏవయత్నఃకార్యఇతి. నియమార్థవత్త్వాచ్చ. కారణేవర్తమానంకార్యంకార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్రయదిపూర్వాభివ్యక్తస్యకార్యస్యపిణ్డస్యవ్యవహితస్యవాకపాలస్యవినాశఏవయత్నఃక్రియేత - తదావిదళచూర్ణాద్యపికార్యంజాయేత. తేనాప్యావృతోఘటోనోపలభ్యతఇతిపునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభివ్యక్త్యర్థినోనియతఏవకారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ప్రాగుత్పత్తేరపిసదేవకార్యం. అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతోఘటో, ఽనాగతోఘట, ఇత్యేతయోశ్చప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్నిర్విషయత్వంయుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. నహ్యసత్యర్థితయాప్రవృత్తిర్లోకేదృష్టా. యోగినాంచాతీతానాగతజ్ఞానస్యసత్యవిషయత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరంభవిష్యద్ఘటవిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానంమిథ్యాస్యాత్. నచప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావేహ్యనుమానమవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ. యదిఘటోభవిష్యతీతికులాలాదిషువ్యాప్రియమాణేషుఘటార్థం-యేనప్రమాణేననిశ్చితం,యేనచకాలేనఘటస్యసమ్బన్ధోభవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవకాలేఘటోఽసన్నితివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. భవిష్యన్ఘటోఽసన్నితి- నభవిష్యతీత్యర్థః- అయంఘటోనవర్తతఇతియద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేతఘటార్థంప్రవృత్తేషుకులాలాదిషు- తత్రయథావ్యాపారరూపేణవర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథాఘటోనవర్తతఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్-నవిరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేనహిభవిష్యద్రూపేణఘటోవర్తతే. నహిపిణ్డస్యవర్తమానతాకపాలస్యవాఘటస్యభవతి, నచతయోర్భవిష్యత్తాఘటస్య. తస్మాత్కులాలాదివ్యాపారవర్తమానతాయాంప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితినవిరుధ్యతే. యదిఘటస్యయత్స్వంభవిష్యత్తా - కార్యరూపం - తత్ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధేవిరోధస్స్యాత్. నతుతద్భవాన్ప్రతిషేధతి. నచసర్వేషాంక్రియావతామేకైవవర్తమానతాభవిష్యత్త్వంవా. అపిచ-చతుర్విధానామభావానాంఘటస్యేతరేతరాభావోఘటాదన్యోదృష్టః- యథాఘటాభావఃపటాదిరేవ- నఘటస్వరూపమేవ. నచఘటాభావస్సన్పటోఽభావాత్మకః. కింతర్హి. భావరూపఏవ. ఏవంఘటస్యప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపిఘటాదన్యత్వంస్యాత్ - ఘటేనవ్యపదిశ్యమానత్వాత్ - ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవభావాత్మకతాఽభావానాం. ఏవంచసతిఘటస్యప్రాగభావఇతినఘటస్వరూపమేవప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి. అథఘటస్యప్రాగభావఇతిఘటస్యయత్స్వరూపం-తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతివ్యపదేశానుపపత్తిః. అథకల్పయిత్వావ్యపదిశ్యేతశిలాపుత్రకస్యశరీరమితియద్వత్ - తథాపిఘటస్యప్రాగభావఇతికల్పితస్యైవాభావస్యఘటేనవ్యపదేశః- నఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరంఘటాద్ఘటస్యాభావఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కించాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణవదభావభూతస్యఘటస్యస్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోషఇతిచేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతమూర్త్యోయుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వాస్యాత్ - నతు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం. కింతత్ యేనమృత్యునావృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవమృత్యుః - సాహిమృత్యోర్లక్షణం. తయాలక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయామృత్యురితి. ఉచ్యతే-అశనాయాహిమృత్యుః-హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యోహ్యశితుమిచ్ఛతి-సోఽశనాయానన్తరమేవహన్తి జన్తూన్. తేనాసావశనాయయాలక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయాహీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయాధర్మ ఇతి సవిష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే. తేనమృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ -యథాపిణ్డావస్థయామృదాఘటాదయ ఆవృతాస్స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోకురుత) తదితిమనసాని ర్దేశః. సః- ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనశ్శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణమనోకరోదితి. ఉచ్యతే-ఆత్మన్వీ- ఆత్మవానితి లిఙ్వ్యత్యయేన. స్యాం-భవేయం. అహమనేనాత్మనా-మనసామనస్వీస్యామిత్యభిప్రాయః. సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేనమనసాసమనస్కస్సన్నర్చన్-అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్-చరణమకరోత్. తస్య ప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితివక్తవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాంకుర్వతే వై మే-మహ్యంకం-ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః - తదేవ-తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధ క్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్-అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాప్సమ్బన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి. యఏవంయథోక్తమర్కస్యార్కత్వం వేద-జానాతి. కం-ఉదకం, సుఖంవా. నామసామాన్యాత్. హవా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి. అస్మై-ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థంభవతి. ౧

అ.— అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరం అగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదౌ తద్దృష్టిర్నాస్తీతిచేత్. సత్యం- తత్రాగ్నేర్లక్ష్మవక్తుం భూమికా క్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతిచేత్. సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనేనవిధిత్సితే కింజన్మోక్త్యేతిచేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్యవిధాతుమిష్టస్యవిధ్యర్థముపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలాతదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యోరాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాంవిభక్తౌవిశేషోయస్మిన్నితిబహువ్రీహిః. అత్రశూన్యవాదీలబ్ధావకాశోవిమృశ్యపరేష్టశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్యప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతంప్రాగసత్- ఉత్పద్యమానత్వాత్-యన్నైవంనతదేవం-యథాపరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధింశఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతేహీతి) ఘటగ్రహణంకార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (అతఇతి) తత్రతార్కికోబ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తంన కార్యంకారణంవాసీదితి తత్ర భాగేబాధో, భాగేచానుమతి, రిత్యర్థః. కార్యస్యాపికథంప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నేతి) ఏతేనానుమానస్యసిద్ధసాధ్యతోక్తా. కార్యవత్కారణస్యాపిప్రాగసత్త్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (నప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతంప్రాగసత్-యోగ్యత్వేసతితదానుపలబ్ధత్వాత్-సమ్మతవత్. నచాసిద్ధో హేతుః- శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్. తద్విరోధేసత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధిశ్చేదితి) కార్యవత్కారణస్యాపిప్రాగసత్త్వేప్రాప్తేసిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాది శ్రుతిరవ్యాకృతనామరూపాదివిషయా-నప్రాగసత్త్వంకార్యకారణయోరాహ- అన్యథావాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతింవివృణోతి (యదిహీతి) ద్వయోరసత్త్వేకానాచోద్యముక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) మాశక్తిర్వాక్యమేవభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతిచేతి) మృత్యునైవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్యప్రమాణలక్షణేస్థితత్వాదితియావత్. పరకీయమనుమానేశ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయతయాతదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయాసత్త్వానుమానస్యబలీయస్త్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానంప్రతిజ్ఞాయప్రథమంకారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతేచేత్యాదినా) (కార్యస్యహీతి) విమతంసత్పూర్వం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః. నానుపమృద్య ప్రాదుర్భవేదితిన్యాయేనదృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంచోదయతి (ఘటాదీతి) నతావదసిద్ధోఘటస్స్వకారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్యతూపమర్దకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితికుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవసర్వత్రకారణం- నపిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతికుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవస్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రైతిదృష్టాన్తోక్తిః. కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం- నచపిణ్డాభావేఘటోనభవతీతివ్యతిరేకోస్తి - పిణ్డాభావేపిశకలాదిభ్యోపిఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావేతి) తదేవస్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) తస్మాత్తేషవ్యతిరేకరాహిత్యంతుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవఘటాదికారణంచేత్- కిమితిపిణ్డాదావసత్యేవతతోఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మనిత్యవిద్యావశాదుపపత్తిరితిభావః. అన్వయి ద్రవ్యంపూర్వోత్పన్నస్వకార్యతిరోధానేనకార్యాన్తరంజనయతిచేత్ - కార్యతాదాత్మ్యేనస్వయమపినశ్యేత్ - తన్నోత్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కార్యాన్తరేప్యనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాభావా, చ్చేత్యర్థః. అన్వయిద్రవ్యస్యైవకారణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినోమృదాదేర్నాభావేనాభావాన్నకారణతేతిశఙ్కతే (పిణ్డాదీతి) తదేవచోద్యంవివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్యపిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతం మృదాద్యపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యాపిణ్డాత్మనాపూర్వేద్యుర్మృదాసీత్-సైవాద్యాభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయామృదోన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వందురపహ్నవమిత్యాహ

(మృదాదీతి) యత్సత్- తత్క్షణికం- యథాదీపః - స న్తశ్చేమేభావా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాంక్షణికత్వసిద్ధేరస్థాయిత్వసిద్ధిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరి
తిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధంక్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ఠితానుమానవన్నమానమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) (సా
దృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేనప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షాకారణైక్యంగమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతోద్వయోర్విరుద్ధత్వస్యావ్యభిచా
రిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్యక్షణికత్వానుమానాప్రవృత్తావప్యుపజీవ్య
జాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానందుర్బలంతద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాస్వార్థస్వతోనమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదా
దేవబుద్ధీనాంమానత్వస్యబౌద్ధైరిష్టత్వాత్. నచబుద్ధ్యన్తరంస్థాయిత్వసాధకమస్తీతిప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపిక్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి)
ప్రసఙ్గమేవప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపిస్వార్థస్వతోమానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామనన్తస్యాపి తథాత్వేనానవ
స్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యముపేయం- తథాచప్రత్యభిజ్ఞానంసర్వంతథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాభ్రాన్తిత్వంవదతాస్వరూ
పాసపహ్నవాత్తదిదంబుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేనసమ్బన్ధోవాచ్యః- సచవక్తుంనశక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి)
అసతిసమ్బన్ధేబుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోఃస్వసంవేద్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరస్యచాభావాత్ స్వసాదృశ్యసిద్ధిరితిదూ
షయతి (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) తథాపికిమితిసాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతిచేతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) య
త్రసత్యేవాగ్నౌధీః- తత్రైవసాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతిభావః. తత్రబాహ్యార్థవాదినంప్రత్యాహ (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అసదితి) తథాసత్యనాలమ్బనంక్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపిజ్ఞానస్యాసద్విషయతయావిజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వా
ధీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయాస్యాత్- తతశ్చసర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితిదూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞా
యాఃస్థాయిహేతునిష్ఠాదృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంపరిహృత్యావాన్తరప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతికారణసత్త్వానుమానంనిగమ
యతి (అతఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపిప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితిప్రతిజ్ఞాయకారణాస్తిత్వంప్రపఞ్చితం- ఇదానీంకార్యాస్తి
త్వానుమానందర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావఃప్రసిద్ధఇతిచకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాక్షి
పతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతివ్యుత్పత్త్యాకథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితికార్యసత్త్వేహేతురుచ్యతే - సిద్ధేహిసత్త్వేఽభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతిసిధ్యతి- త
ద్బలాచ్చసత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నంసత్త్వంసాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితిపరిహర
తి (అభివ్యక్తిరితి) కథంతర్హీహానుమానంప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యప్రథమంవ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్య
క్తేరస్తి-యథాతమోవస్థంఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) వివృతంప్రాగభివ్యక్తేస్సత్-అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః.
ననుతమోవస్థోఘటోఽభివ్యఞ్జకసామగ్ర్యాదభివ్యజ్యతే- నతత్రప్రాక్కాలీనసత్త్వంప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానేకార్య
స్యసదోపలబ్ధిప్రసఙ్గంవిపక్షేబాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధోనఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితిచ్ఛేదః. అనుమానేబాధకోప
న్యాసంవివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమాగామిఘటాదిసదేవచేత్- ఉపలబ్ధిసామగ్ర్యంసత్యాంతద్వత్ప్రాగ్ధ్వంసయోశ్చోర్ధ్వముపలభ్యేత-న
చైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తంకార్యస్యసదాసత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణంవిరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం.ఆసన్నిహితేసతీతిశేషః. నతావద్వి
ద్యమానత్వమాత్రంకార్యస్యసదోపలమ్భాపాదకం-సతోపిఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితిసమాధత్తే (నేతి)అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వంత్వ
భివ్యక్తిసాధకం-నతుసత్తన్తత్సామగ్రీనియమోస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్యకుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్యవిశిష్టంకారణ, మి
తిద్వైవిధ్యమేవప్రతిజ్ఞాపూర్వకంసాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాంకార్యాన్తరాకారేణస్థితిః- తదానేదంకార్య
ముపలభ్యతే, తత్రాన్యథాచోపలభ్యత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంకారణస్యకార్యాన్తరరూపేణస్థితస్యకార్యావరకత్వమితిద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్యకార
ణస్యావరకత్వసిద్ధౌసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వేసిద్ధేసదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకంనిరాకృత్యనష్టోఘటః- నాస్తీత్యాదిప్రయోగ
ప్రత్యయభేదానుపపత్తింబాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినాతిరోభావేనష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గేనాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్య
వహారః- దీపాదినాతమోనిరాసేనాభివ్యక్త్యభావవ్యవహారః. పిణ్డాదినాతిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవంకార్యస్యసదాసత్త్వేపిప్రయోగప్రత్యయభే
దసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదిర్నఘటాద్యావరణం- తేనసమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- నతత్తేనసమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతిశఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్య
తిరేక్యనుమానంవివృణోతి (తమఇత్యాదినా) అనుమానఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదంసమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కిం త్వేక
కారణత్వమితివికల్ప్యాద్యంవిరుద్ధత్వేనదూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణసఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావ్రియమాణస్యేతియావత్. ద్వితీయముత్థాప
యతి (ఘటాదీతి) యస్యేదంకార్యం- తస్మిన్మృదాత్మనితేషామవస్థానాత్తద్వత్తేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృణ్మాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘ
టేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతిసిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్వృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనేహేత్వసిద్ధిః- ఘటస్యకపాలాదేశ్చాశ్రయమృ
దవయవభేదాదితిదూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణతిరస్కారేయత్నస్స్యాత్ - నఘటాదేరుత్ప
త్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్సత్కార్యవాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతంవస్తువ్యజ్యతే- తత్రా
వరణభఙ్గఏవయత్నఇతివ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధోస్తీతిదూషయతి (నానియమాదితి) అనియమంసాధయతి (నహీతి) తమసావృతేఘటా
దావిపోత్పత్త్యాయత్నోస్తీత్యత్రచోదయతి (సాపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవవ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతిచేత్- కథంకు

న్నోపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయత్నో నైత్యేవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమంనిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యాపారేసతినియమేనఘటోవ్యజ్యతే- తదభావే నేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితో ఘటార్థః కులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థఏవ ప్రయత్నోవక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వాకస్మికఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తంస్మారయన్నేతదేవవివృణోతి (కారణఇత్యాదినా) అప్రతిభఙ్గార్థయత్నేయతో ఘటానుపలబ్ధిః- అతస్తదుపలబ్ధ్యర్థత్వేననియతస్యోద్యమస్య ఫలస్యాప్యుక్తిః ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానంనిర్దోషత్వాదాదేయంపున్నానసత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్యసత్త్వేయుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతంసదర్థం - సత్ప్రమాణత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానంవిశదయతి (అతీతఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామినిఘటేతదర్థిత్వేన లోకేప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతిసాయుక్తా- తేనతస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్యచాతీతాదివిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానమిష్టం- తచ్చవిద్యమానోపలమ్భనం- అతో ఘటస్యసదాసత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతోపలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యౌగికంచేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసజ్యప్రతిషేధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలంహిబాధకం - నచానతిశయాన్నైశాదిజ్ఞానాదధికబలంజ్ఞానందృష్టం - అతో బాధకాభావాన్నతన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోఃకాలయోరితిశేషః. ఘటస్యప్రాగసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) నహికారకవ్యాపారదశాయామసన్నితికోర్థః. కింతస్యభవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కింవార్థక్రియాసామర్థ్యం. ఆద్యేవ్యాహతింసాధయతి (యదీతి) ఘటార్థంకులాలాదిషువ్యాప్రియమాణేషుసత్సుఘటోభవిష్యతీతి ప్రమాణేననిశ్చితంచేత్ -కథంతద్విరుద్ధం ప్రాగసత్త్వముచ్యతే-కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నేనహికాలేనఘటస్యభవిష్యత్త్వేనాతీతత్వేనవాభవిష్యత్యభూదితిసమ్బన్ధోవివక్ష్యతే. తథాచతస్మిన్నేవకాలేఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరితివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవాభినయతి (భవిష్యన్నితి) యోహికారకవ్యాపారదశాయాంభవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - సతదానాస్తీత్యుక్తేతస్యతస్యామవస్థాయాంతేనాకారేణాసత్త్వమర్థాద్భవతి - తథాచఘటోయదాయేనాకారేణాస్తి - సతదాతేనాకారేణనాస్తీతివ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషుప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యస్యచప్రశ్నార్థం స్వయమేవవివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్రసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నవిరుద్ధ్యతఇతి) కథం పునస్సత్కార్యవాదినస్తదసత్త్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యావృత్తిరూపంసత్త్వం ఘటస్యనిషేధయిషితం - తచ్చేద్ఘటాదిపితస్యసదాతనమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి) ననుఘటస్యతేసర్వస్యమృద్ద్రవ్యత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతాఘటస్యస్యాత్, తస్యచాతీతతాభవిష్యత్తాచపిణ్డకపాలయోస్స్యాత్, ఇతిసాఙ్కర్యమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాంయథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్య సంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాంఘటస్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధేవిరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదాకారకాణివ్యాప్రియన్తే- తదాఘటోఽసన్నితితస్యభవిష్యత్త్వాదిరూపసత్తాత్మకేనిషిధ్యతేచేత్ - ఉక్తవిధయావ్యాహతస్స్యాత్. నచతస్యతస్మిన్కాలేభవిష్యత్త్వాదిరూపంసత్త్వంనిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవనిషేధాత్ - తన్నవిరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. నహిపిణ్డస్యేత్యాదినాసాఙ్కర్యసమాధిరుక్తః- తమిదానీంసర్వతన్త్రసిద్ధాన్తతయాస్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వంచేతిశేషః. కార్యస్యప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయాస్పష్టయితుందృష్టాన్తంసాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. ఘటాన్యోన్యాభావస్యఘటాదన్యత్వేతత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయాన్త్రికమన్యత్వం- కింతుఘటోనభవతి పటఇతిప్రాతీతికం. తథాచఘటాభావఃపటాదిరేవేతిపటాదేస్తతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపిఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ననుఘటాభావఃపటాదిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేనఘటస్యాపిపటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితిచేత్. నైవం- దృష్టపదేననిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్యపటాదిత్వాభావేపినస్వాతన్త్ర్యం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపితదన్యోన్యాభావఃపటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచసఘటస్యైవధర్మఃస్వరూపంవా- ఘటోఘటోనభవతీతిప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యదిప్రతీతిమాత్రేణఘటాన్యోన్యాభావఃపటాదిరిష్యతే-తదాపటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వరూపపరరూపాభ్యాంసర్వంసదసదాత్మకమితిహివృద్ధాః-తథాచ పటాదేస్స్వేనాత్మనాభావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాత్తదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధేప్రతీత్యనుసారిదృష్టాన్తేవివక్షితమనుమానమాహ (ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవసత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలంకథయతి (ఏవంచేతి) తేషాంఘటాదన్యత్వేతస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వంసర్వాత్మత్వంచప్రాప్నోతి. సత్త్వేచతేషామభావానామభావాన్నభావాభావయోర్మిథస్సఙ్కరఇత్యర్థః. ననుప్రసిద్ధోఽభావోభావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితిచేత్. సకింఘటస్యస్వరూపం-అర్థాన్తరంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపిసమ్బన్ధంకల్పయిత్వాఘటస్యోత్పత్తిరితిశఙ్క్యతే (అథేతి) సంబన్ధస్యకల్పితత్వేసమ్బన్ధినోప్యభావస్యతథాత్వంస్యాదితిదూషయతి (తథాపీతి) యతస్సమ్బన్ధంకల్పయిత్వావ్యపదేశః- తత్రనవాస్తవోభేదః-యథారాహుశిరసోః. తథాత్రాపికల్పితేసంబన్ధేభేదస్యతథాత్వాద్వాస్తవత్వంసమ్బన్ధినోరన్యతరస్యస్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతోఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువదతి (అథేతి) అనుమానఫలంవదద్భిర్ఘటస్యకారణాత్మనాధ్రువత్వంచనేనసమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదేదోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వాజన్మేతి తార్కికాః. సచ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యసతా ర్వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరజ్జుఘటయోస్సంయోగే పృథక్సిద్ధిరపేక్ష్యతే- అయుతసిద్ధానాంపరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాం కార్యకారణాదీనాంమిథోయోగే పృథక్సిద్ధ్యభావో నదోషమావహతీతిశఙ్కతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణయోస్సాధితాం తుచ్ఛ వ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్ర సర్వస్యప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కా మృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేన నిరస్తా. సమ్ప్రతిమృత్యుశబ్దస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాన్న తేనావరణం జగతస్సంభవతీత్యాశఙ్కతే (కింతుకేనేతి) అనభివ్యక్తనామరూపమవ్యక్తాద్యవస్థాపన్నం పఞ్చీకృత పఞ్చమహాభూతావస్థావిరిక్తం మాయారూపం సాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. నహిసర్వం కార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అతఆహేతి) కథం యథోక్తోమృత్యురశనాయ యోపలక్ష్యతే - నహిమూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయాపిపాసే ప్రాణస్యేతిస్థితేరితిశఙ్కతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవ సూత్రత్వం ప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వేసతి వాక్యశేషోపపత్తిరితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (యోహీతి) తథాపి ప్రసిద్ధం మృత్యుంహిత్వా కథంహిరణ్యగర్భోపాదానం. అతఆహ (బుద్ధ్యాత్మనఇతి) ఉక్తంహేతుంకృత్వాఫలితమాహ (ఇతిసఇతి) ననునతేనజగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవతదావరణాత్. తత్కథంవాక్యోపక్రమోపపత్తిరితఆహ (తేనేతి) ననుహిరణ్యగర్భే ప్రకృతేకథం ప్రత్యగ్దర్శినపుంసకప్రయోగః. తత్రాహ (తదితిమనసఇతి) వాక్యార్థమధునా కథయతి (సప్రకృతఇతి) భూతస్పృష్ట్యతిరేకేణ భౌతికస్యమనసస్సృష్టిరయుక్తేతిమత్వాపృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాం హిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యోమనోవ్యక్తిరనిరుద్ధేతిమన్వానో బ్రూతే (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మకత్త్వస్యస్వాభావికత్వాన్నతదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్యవాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసోవ్యక్తస్యోపయోగమాహ (సప్రజాపతిరితి) ననుత్తైత్తిరీయకాణామాకాశాదిసృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహోపాదావౌ సృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి) సత్తమ్యాహిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితియావత్. నన్వాకాశాద్యాతైత్తిరీయేసృష్టిః - ఇహత్వబాద్యేతిఉదితానదితహోమవద్వికల్పోభవిష్యతి. నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయామయుక్తోవికల్పః- సిద్ధేత్వర్థేపురుషానధీనే నాస్తేసమ్భవతి. అతస్సృష్టిర్వివక్షితాచేదాకాశాద్యైవసాయుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తునాదరస్సృష్టావితిభావః. ఆపామత్రసృష్టివచనమనుపయుక్తం - నన్ర స్తుస్తాభిరేవపూజానిష్పత్తిత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థంతదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చతఇతి) కోసౌహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (యామర్చతఇతి) పావయవస్యార్కశబ్దేనసఙ్గతిరితిమన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవంవృత్తోర్కత్వేపికథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్యమృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్యఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవస్మారయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చయథోక్తనామవతోగ్నేరుపాస్తిరత్రవివక్షితేత్యాహ (యఏవమితి) ౧

౨.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నౌ తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలేచ బ్రహ్మదృష్టింవిధిత్సన్ ప్రథమతోగ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ (నైవేహకించనాగ్రఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తునాత్రదృష్టిర్విధీయతే- అపితుతాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయేపరమాత్మనఉత్పత్త్యాదికమామ్నాయతఇత్యాహుః. నోభయథాపివిరోధంపశ్యామః. ఇహజగతికించన- పరిదృశ్యమానంస్థూలావస్థంవస్తుఅగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్‌నైవాసీత్. అత్రాగ్రే నైవాసీదిత్యనేనశూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథాహిసతిశశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్,. ఘటః ప్రాక్‌నాసీదితిప్రతీతేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేనఇహాపినాగ్రఆసీదితిప్రతీతేఃపరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. ననుపరిదృశ్యమానమిదంజగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణవాక్యత్వాదత్రమృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరకపరమాత్మోచ్యతే- *యస్యావ్యక్తం శరీరంయస్యాక్షరం శరీరంయస్యమృత్యుశ్శరీరంఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇతిసుబాలశ్రుతౌమృత్యుశబ్దస్యతమసిప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామసఞ్జిహీర్షా. *అశనాయోదన్యాథనాయాబుభుక్షాపిపాసాగర్ధేష్వితి బుభుక్షార్థేనిపాతితో ఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వాతద్వతిలక్షితలక్షణయావర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణాతమశ్శరీరేణ పరమాత్మనాపరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థంజగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహితస్థూలావస్థమాసీత్. స్థూలావస్థాం విహాయతమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్యమృత్యుశబ్దితే పరమాత్మనిప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయాహిమృత్యురితి) లోకేబుభుక్షావిశిష్టోహిపురుషోజన్తూన్‌హినస్తి - అతోబుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేనమృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపితత్రత్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోశ్శ్రుతత్వాత్ ప్రకృతేమృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిషయతాయాంనతదుపపాదకం - తథాప్యేకశబ్దరూపితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యామితీతి) తదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకఃపరమాత్మా అహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితిసఙ్కల్పమనః కృతవానిత్యర్థః. నచసఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షాకార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతివాచ్యం- సృష్ట్వాసంహరిష్యామిత్యేవంభూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారేచ్ఛాయాఏవాశనాయాశబ్దేనవివక్షితత్వాత్. అత్రమనశ్శబ్దేన * మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతినామపాఠాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమహఙ్కారాదిభూతావధికస్సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపిమనశ్శబ్దఃస్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావేమనస్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్, ఆత్మన్‌శబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థేవినిప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోర్చన్నచరదితి) అర్చన్-ప్రీణయన్. ఆత్మానమితిశేషః. కర్మకారకంచస్వయమేవ- అశ్రుతాధ్యాహారాదపిప్రకృతస్యైవకర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియా

ఉ.— ఆపోవాఅర్కస్తద్యదపాంశరఆసీత్తత్సమహన్యతసాపృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యాఇతిహేతౌశత్ప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయాస్వాత్మానంప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తంహిభగవతాబాదరాయణేనజగత్సృష్టేర్లీలారసవివప్రయోజనమితి. తథాహి - ద్వితీయాధ్యాయేన్యృతిపాదేజన్మజరామరణాదిదుఃఖబహుళంజగత్సృజతోఽవాప్తసమస్తకామస్యపరమాత్మనః ప్రవృత్తేస్స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతఇతి *నప్రయోజనవత్త్వాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా *లోకవత్తులీలాకైవల్యం *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్తథాహిదర్శయతి *నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తితం. తేషాంచాయమర్థః - యథామహారాజస్యాపికేవలలీలాప్రయోజనాఃకన్దుకాదిక్రీడాదృష్టాః. ఏవంపరమాత్మనోఽపికేవలలీలార్థాజగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితిసూత్రస్యార్థః. నన్వేవమందేవమనుష్యతిర్యగాదిసృజతఃపరమాత్మనోవైషమ్యంప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యానైర్ఘృణ్యంచప్రసజేదితిచేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణకర్మసాపేక్షతయాస్సృజతోనపక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీసాధుర్భవతిపాపకారీపాపోభవతి *నిమిత్తమాత్రమేవాసౌసృజ్యానాంసర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతాయతోవైసృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం- సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః- కర్మాణీత్యర్థః. ఇతిశ్రుతిస్మృతిలక్షణంప్రమాణందర్శయతి- అతోనవైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనేతి *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. ననుప్రళయేజీవబ్రహ్మణోరవిభాగేనతదాశ్రితానాంచకర్మణామభావాత్సర్గాద్యసృష్టౌస్వేచ్ఛయాతరతమభావాపన్నంజగత్సృజతోవైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి *నకర్మావిభాగాదితిసూత్రఖణ్డేనపరిచోద్య *నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రఖణ్డేనపరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీంకర్మణామపిసత్త్వాన్నవైషమ్యాదిప్రసఙ్గః. నచజీవానామనాదిత్వేప్రళయే *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిఅవిభాగోనోపపద్యతఇతివాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయాభేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వంచశ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్ *ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపీతిసూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ- ప్రధానాదిష్వసమ్భావితానామపిసృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాదిసకలధర్మాణాంపరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చపరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వంస్థితం. అతస్సోఽర్చన్నచరదిత్యస్యోక్తఏవార్థః. (తస్యార్చతఆపోజాయన్తేతి) అర్చతః- ప్రీణనాయప్రవృత్తస్యతస్య- పరమాత్మనస్సకాశాదాపఉత్పన్నాఇత్యర్థః. తత్రచాపాంప్రాధాన్యాత్ అప్శబ్దప్రయోగః. అపాంసృష్టేశ్చనమ్రుర్నారాయణత్వేలిఙ్గం- *ఏకోహవైనారాయణఇత్యుపక్రమ్య *తాఇమాఆపఇతిశ్రుతేః. (అర్చతేవైమేకమభూదితి) వైశబ్దోఽవధారణే. అర్చనప్రవృత్తాయమే- మహ్యంకం- జలమభూదితిసపరమాత్మాఅమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్యత- అతఏతత్తదేవార్కశబ్దితస్యపరమాత్మనఃఅర్కశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వంచపరమాత్మనః *అర్కోవాజసనశ్శృఙ్గీతిభగవన్నామసహస్రపాఠాదితిద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నానునిరుక్తిజ్ఞానస్యఫలమాహ .(కగ్ంహవాఅస్మైభవతీతి) కం- సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వైశబ్దోఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (ఆపోవాఅర్కః) కఃపునరసావర్కఇతి. ఉచ్యతే- ఆపోవా- యాఅర్చనాఙ్గభూతాః- తాఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్యహేతుత్వాత్, అప్సుచాగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇతి. నపునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః-తాసామప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చప్రకరణం. వక్ష్యతిచ *అయమగ్నిరర్కఇతి. తత్ - తత్రయదపాంశరఇవశరోదధ్నఇవమణ్డభూతమాసీత్ - తత్సమహన్యత- సఙ్ఘాతమాపద్యతతేజసాబాహ్యేనాన్తఃపచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేనవాయోపాంశరః- ససమహన్యతేతి. (సాపృథివ్యభవత్) సః- సఙ్ఘాతోయేయంపృథివీ - సాఽభవత్. తాభ్యోఽద్భ్యోఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్యర్థః. తస్యాం- పృథివ్యాముత్పాదితాయాంస్యృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ -- శ్రమయుక్తోబభూవ. సర్వోహిలోకఃకార్యంకృత్వాశ్రామ్యతి. ప్రజాపతేశ్చతన్మహత్కార్యం- యత్పృథివీసర్గః. కింతస్యశ్రాన్తస్యేతి. ఉచ్యతే- తస్యశ్రాన్తస్యసంతప్తస్య- స్విన్నస్యతేజోరసః- తేజఏవరసస్తేజోరసః సారోనిరవర్తత - ప్రజాపతిశరీరాన్నిష్క్రాన్తఇత్యర్థః. కోసౌనిష్క్రాన్తః. అగ్నిః. సోఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ప్రజాపతిః ప్రథమజఃకార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్జాతః- *సవైశరీరీప్రథమఇతిస్మరణాత్. ౨

ఆ.— అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితిశఙ్కతే (కఃపునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్యతాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) * తాస్వన్తస్థిరగ్నయమణ్డంసంబభూవేతిశ్రుతిమనుసృత్యన్నుపచారేహేత్వన్తరమాహ (అప్సుచేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాంవారయతి (నపునరితి) నను *శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతఃప్రకరణాదాపోవాఅర్కఇతివాక్యంబలవదిత్యాశఙ్క్యవాక్యసహకృతంప్రకరణమేవకేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతిచేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సుకారణభూతాసుపృథివీద్వారాపార్థివోఽగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇత్యుక్తం. ఇదానీంపృథివీసర్గంతాభ్యోదర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సుభూతాన్తరసహితాసూత్పన్నాసుసతీష్వితిసప్తమ్యర్థః. శరఇవశరఇత్యుక్తమేవవ్యాచష్టే (దధ్నఇవేతి) సఙ్ఘాతేసహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితిపదేనపుంసకత్వేనశ్రుతే- కథంతయోశ్శరశబ్దేనకారణస్యోచ్యమానత్వాచినాపుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతాదిత్యం తృతీయంవాయుం తృతీయꣳసఏషప్రాణస్త్రేధావిహితఃత
స్యప్రాచీదిక్ఛిరోఽసౌచాసౌచేర్మౌఅథాస్యప్రతీచీదిక్పుచ్ఛమసౌచాసౌచసక్థ్యౌదక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే
ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురస్సఏషోఽప్సుప్రతిష్ఠితోయత్రక్వచైతితదేవప్రతితిష్ఠత్యేవంవిద్వాన్॥ ౩

నార్థోవాశబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (యోఽపామితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్యఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్మకవిరాజస్సూక్ష్మప్రప ఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తింవక్తుంపాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వోహీతి) ఇదానీంవిరాడుత్పత్తిముపది శతి (కింతస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థంస్ఫుటయతి (సోఽణ్డస్యేతి) తస్యప్రథమశరీరిత్వేమానమాహ (సవాఇతి) ౨

రం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వంవక్తుమపాంభగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపోవాఅర్కఇతి) ఆపఃఅర్కశబ్దితభగవదాత్మి కాఇత్యర్థః. (తద్యదపాంశరఆసీదితి) దధ్నోమణ్డాంశఇవభూతాన్తరసంసృష్టానామపాంయశ్శరః- సారాంశఆసీత్- తత్సమహన్యత-ఖాఞ్యాన తేజ సాపచ్యమానంసత్సఙ్ఘాతభావమాపద్యత. సాపృథివ్యభవత్- తతఇతిశేషః. తతః- సంహన్యమానేభ్యోభూతేభ్యస్సాపృథివీ- అణ్డరూపాపృథివ్యభవత్. * తాఆపస్తద్ధిరణ్మయమణ్డమభవదితిమహోపనిషత్కార్థ్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణపరిణతాయాంపృథివ్యాంసత్యా మితిశేషః. మృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మాఅశ్రామ్యత్-అత్రశ్రాన్తిశబ్దఃకరణలక్షణయాయత్నపరః. అయతతేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనఃశ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్యతప్తస్య- సృజ్యవర్గపర్యాలోచనవతఃశరీరాత్తైజోరసః- తేజస్సారభూతోఽగ్నిర్నిర వర్తత. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— సచ-జాతఃప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానంస్వయమేవకార్యకరణసఙ్ఘాతంవ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథంత్రే ధేతి. ఆహ - ఆదిత్యంతృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయాత్రయాణాంపూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయుంతృతీ యం. తథావాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నింతృతీయమితిద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్యతుల్యత్వాత్ త్రయాణాంసఙ్ఖ్యాపూరణత్వే. సఏషప్రాణః-సర్వ భూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణవిశేషతస్స్వేనచైవమృత్య్వాత్మనాత్రేధావిహితః - విభక్తః. నవిరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్యప్రథ మజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్యవిరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవదర్శనముచ్యతే. సర్వోహిపూర్వోక్తోత్పత్తిరస్యస్తుత్యర్థేత్యవోచామ - ఇత్థ మసౌశుద్ధజన్మేతి. తస్యప్రాచీదిక్శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌచాసౌచ-ఐశాన్యాగ్నేయౌఈర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథా స్య- అగ్నేఃప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం - జఘన్యోభాగః. ప్రాఙ్ముఖస్యప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్. అసౌచాసౌచ- వాయవ్యనైరృత్యౌసక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణ త్వసామాన్యాత్. దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభా గసామాన్యాత్. సఏషః- అగ్నిఃప్రజాపతిరూపోలోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సుప్రతిష్ఠితః. *ఏవమిమేలోకాఅప్స్వన్తరితిశ్రుతేః. యత్రక్వచ- య స్మిన్కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవప్రతితిష్ఠతి - స్థితింలభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సుప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. ౩

ఆ.— విరాజోఽభ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (సచేతి) కోఽస్యత్రేధాభావస్యకర్తేతి వివక్షాయామాహ (స్వయమేవేతి) కథమేక స్యత్రిధాత్వం - అన్యథాకథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదోఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజోబహురూపత్వంసాధయతి (ఆహే త్యాదినా) కథమగ్నింతృతీయమిత్యశ్రుతంకల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపిసఙ్ఖ్యాపూరణత్వశక్తేరవిశిష్టత్వా దగ్నింతృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- సత్రేధాత్మానమితిచోపక్రమాదిత్యర్థః. ననుకిమయంత్రేధాభావోవిరాట్స్వరూపోపమర్దేనక్రియతే - న హీసతస్మిన్నసత్యేవయుక్తః-విరోధాదిత్యాహ (సఏషఇతి) యథాతన్త్వవస్థానుపమర్దనేనమూలకారణాత్పటోజాయతే-తథాసర్వేషాంభూతానాం ప్రాణతయాసాధారణోఽప్యయంస్వేనైవస్వతన్త్రేణానుగతేనమృత్యురూపేణత్రేధావిభాగస్యకర్తా. నచైకస్యబహురూపత్వవిరోధః- మాయావివదు పపత్తేరిత్యర్థః. తస్యప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తానివిశేషణానిప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయందర్శనమిదానీము చ్యతేచేత్- *నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాగ్నేస్సంస్కర్తవ్యత్వా చ్చిత్యాగ్నిశిరసిప్రాచీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపేసాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టి మాహ (అసౌచేతి) కథమీర్మశబ్దోబాహువాచీత్యాశఙ్క్యతదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థయోగాదీర్మశబ్దోబాహుమధికరోతీత్యర్థః. త త్పుచ్ఛాదిషుప్రతీచ్యాదిదృష్టేరథ్యస్యతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసిబాహ్వోఃప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదంపృష్ఠనిష్ఠో న్నతాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేనప్రాచీప్రతీచీద్వయంగృహ్యతే. ఉరసిపృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏషఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సుప్రతిష్ఠితత్వంగుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాంసర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకా త్మకోఽగ్నిస్తత్రప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఏవమితి) యద్యపితేషులోకేషుసర్వంకార్యంప్రతిష్ఠితం - తథేతియావత్.

ఉ.— సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేతేతి స మనసా వాచం మిథునꣳ సమభవదశనాయా మృత్యుస్తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవత్ । న హ పురా తతః సంవత్సర ఆస తమేతావన్తం కాలమబిభః । యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత । తం జాతమభివ్యాదదాత్ స భాణకరోత్సైవ వాగభవత్ ॥ ౪

లోకశబ్దేన స్థూలానాం భూతానాం సన్నివేశవిశేషా గృహ్యన్తే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసు కారణభూతాస్విలియావత్. ఫలశ్రుతిం వ్యాచష్టే (య త్రేతి) అథో పాస్తిఫలం • అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యాదినా వక్ష్యతే- కిమిదమస్థానే ఫలసఙ్కీర్తనం. అత ఆహ (గుణేతి) 3

రం.— (స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానం త్రేధా వ్యభజదిత్యర్థః. (ఆదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనా త్రేధా విభక్త ఇత్యర్థః. త్రయాణాం మధ్యే చిత్యాగ్నిరంశీ- వాయ్వాదిత్యావంశావితి భావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయా ఆదిత్యస్య తృతీయత్వం. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయోస్తృతీయత్వం. (స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహిత ఇతి) యః త్రేధా విభక్తః అగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకోఽయః. ఏషోఽగ్నిస్స ఏష ప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. స ఏషోఽగ్నిరర్క ఇత్యుత్తరత్రాగ్నావర్కశబ్దితపరమాత్మధ్యానస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్య ప్రాచీదిక్ఛిర ఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిర ఆదౌ ప్రాగాదిబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్తత్ర తద్బుద్ధిః కర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అసౌ చాసౌ చేర్మావితి) ఈశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మా- బాహూ. (అథాస్య ప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛే ప్రతీచీత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా. తత్సమ్బన్ధిత్వాదితి భావః. (అసౌ చాసౌ చ సక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థినీ- ఊరూ ఇతి యావత్. సక్థ్యావితి చ్ఛాన్దసః ప్రయోగః. (దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వే అపి దక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితి భావః. (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠిత ఇతి) స ఏషః - అగ్నిః. అప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం చ ఉక్తరీత్యా తన్మూలోత్పత్తికత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠతి ఏవం విద్వానితి) ఏవం విద్వాన్ యత్ర క్వ చ- ప్రదేశే ఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ- తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాం లభత ఇత్యర్థః. 3

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌ మృత్యుః- సోఽబాది క్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తం విరాజమగ్నిమసృజత - స త్రేధా చాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. స కిం వ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయో మే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహం శరీరీ స్యాం- స జాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. స ఏవం కామయిత్వా మనసా పూర్వోత్పన్నేన వాచం- త్రయీలక్షణాం మిథునం- ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భవనం కృతవాన్. మనసా త్రయీమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితం సృష్టిక్రమం మనసా అన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయయా లక్షితో మృత్యుః. అశనాయా లక్షణో మృత్యురిత్యుక్తం. తమేవ పరామృశతి - అన్యత్ర ప్రసఙ్గో మాభూదితి. (తద్యద్రేత ఆసీత్) తత్- తత్ర మిథునే యద్రేత ఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణః ప్రజాపతేరుత్పత్తౌ కారణం రేతో బీజం జ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాం యద్దృష్టవానాసీత్ -జన్మాన్తరకృతం. తద్భావభావితోఽపస్సృష్ట్వా తేన రేతసా బీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణ గర్భీభూతః స సంవత్సరోఽభవత్ - స సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్. న హ పురా-పూర్వం తతః-తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేః సంవత్సరః కాలో నాస హ- న బభూవ హ. తం-సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భం ప్రజాపతిం యావానిహ ప్రసిద్ధః కాలః-ఏతావన్తం-ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణం కాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్ సంవత్సర ఇహ ప్రసిద్ధః- తతః పరస్తాత్ -కిం కృతవాన్. తమేతావతః కాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్య పరస్తాత్ -ఊర్ధ్వమసృజత-సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవం కుమారం జాతమగ్నిం ప్రథమశరీరిణమశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్ - ముఖవిదారణం కృతవానత్తుం. స చ కుమారో భీతః స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా యుక్తో భాణిత్యేవం శబ్దమకరోత్. (సైవ వాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ౪

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్య తస్య పూర్వగ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణ కర్తృత్వానుపపత్తిరితి మత్వా పృచ్ఛతి (స కిం వ్యాపార ఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) కామనా కార్యం మనస్సంయోగముపన్యస్యతి (స ఏవమితి) కోఽయం మనసా సహ వాచో ద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవ స్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనం ప్రజాపతేర్నేదమ్ప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితి వక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌ సర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథం తయా మృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితి త్వర్థపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతే విరాడాత్మనీతి యావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధం రేతో వ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) నను ప్రజాపతేర్న జ్ఞానం కర్మ వా సమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాసీదిత్యస్యాపదస్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితం పూరయిత్వా వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) నను సంవత్సరస్య ప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేన తదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (న హ పురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వా, త్తదధీనత్వాచ్చ సంవత్సరవ్యవహారస్యా, దిత్యాత్పూర్వం వ్యవహారో నాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తం కాలమణ్డరూపేణ గర్భో బభూవేత్యపే

ఊ.— స ఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ంస్యే కనీయోఽన్నం కరిష్య ఇతి స తయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ం సర్వమసృజత యదిదం కించర్చో యజూగ్ంషి సామాని ఛన్దాగ్ంసి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ం సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

తౌ యోగమాహ (తమిత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమనేకవిధమభిధాయ విరాడుత్పత్తిమాకాష్ఠాద్వారోపసంహరతి (యావానిత్యాదినా) తేయం పూర్వమేవ గర్భతయా విద్యమానస్య విరాజస్సృష్టిః- తత్రాహ (అణ్డమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వా శబ్దమాత్రస్య సృష్టిం నివక్షుర్భూమికాం కరోతి (తసేవమితి) అథో గ్యైపి పుత్రభక్షణే ప్రవృత్తకం దర్శయతి (అశనాయావత్త్వాదితి) విరాజో భయకారణమాహ (స్వాభావికత్వేతి) ఇన్ద్రియం దేవతాం చ న్యావర్తయతి (వాక్శబ్ద ఇతి) ౪

రం.— ఏవమర్క ప్రాణిశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముత్పత్త్యాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోఽకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయా మృత్యుః- పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా పూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మాన్తరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్. సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భావితవాన్. స్రక్ష్యమాణప్రపఞ్చపరిజ్ఞానాయ * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స ఇతి న్యాయేన సాఙ్గో ద్వాచతుర్ముఖశరీరకతయా వా త్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవదితి) మనసా త్రయీపర్యాలోచనలక్షణసమ్భోగే యద్రేతః- బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థంకర్తవ్యమితి నిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః- సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం- న తదభిమానిప్రజాపతేః. తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (న హ పురా తతస్సంవత్సర ఆసేతి) తతః- తస్మాదిదమిత్థంకర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతశ్శబ్దితాత్కారణాత్ పురా- ప్రథమతః. సద్య ఏవేతి యావత్. సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా స బభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యో నిష్పత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభ ఇతి) యావాన్ సంవత్సరః- యావతా కాలేన సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్. తావన్తం కాలం రేతశ్శబ్దితకారణాకారేణ అబిభః- భరణం కృతవానిత్యర్థః. అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙి రూపం. (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజతేతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్- ద్వాదశసు మాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తం జాతమభివ్యాదదాదితి) జాతం తం- సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్- విశిష్య పుత్రత్వేన పరిజగ్రాహేత్యర్థః. (స భాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భాణితిశబ్దమకరోత్. సైవ వాగభవత్ - భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః. ౪

శం.— (స ఐక్షత) స ఏవం భీతం కృతరవం కుమారం దృష్ట్వా మృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిద్వై ఇమం- కుమారమభిమంస్యే- అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్య ఇత్యర్థః. (కనీయోఽన్నం కరిష్యే) కనీయః- అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వా తద్భక్షణాదుపరరామ. బహు హ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ- న కనీయః. తద్భక్షణే హి కనీయోఽన్నం స్యాత్ - బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః. స ఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ- త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా తేనైవ చాత్మనా- మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్యోపగమ్య ఇదం సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదం కించ- యత్కించేదం. కిం తత్. ఋచో యజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ- సప్త గాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాంస్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాఽసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీనీహ కథమసృజతేతి. నైష దోషః - మనసస్త్వవ్యక్తాయం మిథునీభావస్త్రయ్యా. బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేన వ్యక్తీభావః సర్గ ఇతి. సః- ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వా యద్యదేవ- క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కించిదసృజత- తత్తదత్తుం- భక్షయితుమధ్రియత- ధృతవాన్ మనః. సర్వం- కృత్స్నం వై. యస్మాదత్తీతి- తత్ - తస్మాదదితేః- అదితినామ్నో మృత్యోర్యదదితిత్వం ప్రసిద్ధం. తథా చ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య- జగతోఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి. అన్యథా విరోధాత్. న హి కశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తా దృశ్యతే- తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనో హ్యత్తుః సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే. య ఏవమేతత్- యథోక్తమదితేః- మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద- తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా) ఈక్షణప్రతిబన్ధకసద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రో స్య పశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు హీతి) తథాపి విరాజో భక్షణే కా క్షతిః- తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

ఉ.— సోకామయతభూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతిసోశ్రామ్యత్సతపోతప్యతతస్యశ్రాన్తస్యతప్త స్యయశోవీర్యముదక్రామత్। ప్రాణావైయశోవీర్యంతత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషుశరీరగ్ శ్వయితుమ ధ్రియతతస్యశరీరఏవమనఆసీత్ ॥ ౬

కత్వాచ్చేతిశేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేక్షణానన్తరంమిథునభావద్వారాత్రయీసృష్టింప్రస్తౌతి (సఏవమితి) నను విరాజస్సృష్టస్యస్థావరజఙ్గమాత్మనోజగతఃసృష్టిరుక్తత్వాత్ కింపునరుక్త్యేత్యాశఙ్క్యనపృష్టపరిహరతి (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తిత్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని. కేవలానాంఛన్దసాంసర్గాసమ్భవాత్తదారూఢానామృగ్యజుస్సామాత్మనాంమన్త్రాణాంసృష్టిరత్రవివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రేతి) ఉద్గాత్రాదినాగీయమానమృగ్జాతంస్తోత్రం. తదేవహోత్రాదినాశంస్యమానంశస్త్రం. * స్తుతమనుశంసతీతిశ్రుతేః. యన్నగీయతేనచశంస్యతే, ఽధ్వర్యుప్రభృతిభిశ్చప్రయుజ్యతే,- తదస్యత్రగ్రాహ్యమిత్యభిప్రేత్యాదిపదం. అతఏవత్రివిధానీత్యుక్తం. అజాదయోగ్రామ్యాఃపశవః. గవయాదయస్త్వారణ్యాఇతిభేదః. కర్మసాధనభూతానసృజతేతిసమ్బన్ధః. *సమనసావాచంమిథునంసమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవత్రయ్యాస్సిద్ధత్వాన్నతస్యాఃసృష్టిఃక్లృప్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యక్తావ్యక్తవిభాగేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతిమిథునీభావసర్గయోరుపపత్తిరితిశేషః. అత్రసర్గస్యాన్నసర్గశ్చేతిద్వయముక్తం- ఇదానీముపాస్యస్యప్రజాపతేర్గుణాన్తరంనిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథంమృత్యోరదితినామత్వంసిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తథాచేతి) అదితేస్సర్వాత్మత్వంవదతామన్త్రేణసర్వకారణస్యమృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితిభావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనేతికుతోవిశిష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వరూపేణావస్థానాభావేసర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవసాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేనధ్యాయన్ధ్యేయాత్మభూతత్వాత్తద్రూపత్వమాపన్నస్సర్వస్యాన్నస్యాత్తాస్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్యసదా- నకదాచిత్తదస్యాత్తృభావ తీతివక్తుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అతఏవేత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనోహీతి) ౫

రం.— (సఐక్షతేత్యాది) యద్యహమిమం- సంవత్సరంసృష్ట్వాఆత్మానంకృతకృత్యతయాఅభిమంస్యే- తతఃఅన్నంకనీయఃకరిష్యే- అన్నమల్పీయఏవస్యాదితియావత్. అత్తవ్యస్యభూయసోర్థస్యాభావాత్. ఇతిసః- మృత్యురైక్షత- అచిన్తయదిత్యర్థః. (సవాచేతి) సః- మృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మాతయావాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయాభూరాదివ్యాహృతిలక్షణయావాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేనయదిదంకించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. *సభూరితివ్యాహరత్ *అదౌవేదమయీదివ్యాయతస్సర్వాఃప్రసూతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతిభావః. యదిదంకిఞ్చేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచోయజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. శిష్టంస్పష్టం. నను త్రయ్యామిథునీభూతయా కథమృగాదీనాంసృష్టిః-తేషాంతదభిన్నత్వాదితిచేన్న- కర్మసువినియుక్తత్వావస్థావిశిష్టతయా ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వప్రత్యక్షగోచరతయావా. (సయద్యదితి) సః-మృత్యుఃపరమాత్మాయద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టంసర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః. (సర్వంవాఅత్తీతితదదితేరదితిత్వమితి). అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్యపరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తజ్ఞానస్యఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తాభవతి- అనుభవితాభవతి. అన్నంభవతి- అనుభావ్యంభవతి.నచైకస్యభోక్తృత్వోక్త్యాతత్ప్రతిసమ్బన్ధినఇతరస్యభోగ్యత్వంసిద్ధమితితత్కథనవైయర్థ్యంశఙ్కనీయం- తద్ద్వారాఖ్యాతతయాతత్ప్రపఞ్చనరూపత్వేనాదోషాత్. ౫

శం.— (సోకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతాయజ్ఞేనభూయః- పునరపియజేయేతి, జన్మాన్తరకరణాపేక్షయాభూయశ్శబ్దః. సప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్-సతద్భావభావితఏవకల్పాదౌవ్యావర్తత. సోశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేననిర్వృత్తస్సన్నకామయతభూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతి. ఏవంమహత్కార్యంకామయిత్వాలోకవదశ్రామ్యత్.(సతపోతప్యతతస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశోవీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవపదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయోవైయశః- యశోహేతుత్వాత్. తేషుహిసత్సుఖ్యాతిర్భవతి. తథావీర్యం- బలమస్మిన్శరీరే. నహ్యుత్క్రాన్తప్రాణోయశస్వీబలవాన్భవతి- తస్మాత్ప్రాణాఏవయశోవీర్యంచాస్మిఞ్శరీరే. తదేవంప్రాణలక్షణంయశోవీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్. తదేవంయశోవీర్యభూతేషుప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తే తచ్ఛరీరంప్రజాపతేశ్శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావంగన్తుమధ్రియత, మేధ్యంచాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్. యథాకస్యచిత్ప్రియేవిషయేదూరంగతస్యాపిమనోభవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధానఫలేసతిసమాప్తిరేవబ్రాహ్మణస్యోచితా-కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యప్రతీకవాదాయతాత్పర్యమాహ (సోకామయతేత్యాదినా) * తదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తంవాక్యమిదమాసిఞ్చ్యతే. భూయోదక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్యభూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేనసంబధ్యతే. కథంపునస్తేనయక్ష్యమాణస్యప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- నహిసపూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్- కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవస్పష్టయతి (సప్రజాపతిరితి) అథాతీతేజన్మనియజమానోఽశ్వమేధస్యకర్తాభూత్ - అధునాహిరణ్య

ఉ.— సోఽకామయత మేధ్యంమ ఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేనస్యామితి। తతోఽశ్వస్సమభవద్యదశ్వ[త్]త్తన్మేధ్య
మభూదితితదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదయఏనమేవంవేద । తమనవరు
ధ్యైవామన్యతతగ్ సంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభత। పశూన్దేవతాభ్యఃప్రత్యౌహత్। తస్మాత్సర్వ
దైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతితస్యసంవత్సరఆత్మాయమ
గ్నిరర్కస్తస్యేమేలోకాఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌసోపునరేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవాపపు
నర్మృత్యుంజయతినైనంమృత్యురాప్నోతిమృత్యురస్యాత్మాభవత్యేతాసాందేవతానామేకోభవతి॥ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

గర్భోభూయోఽయజేయేత్యాహ- తథాచకర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దాసామఞ్జస్యం. అతఆహ (సతద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్ట
జ్ఞానకర్మఫలత్వేనకల్పాదౌనిర్వృత్తోభూయోఽయజేయేత్యాహ-కర్తృభోక్త్రోరైక్యేనసాధకఫలావస్థయోర్యజమానసూత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః. ప్ర
జాపతిరీశ్వరః- నతస్యదుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తేత్యాశఙ్క్యప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోఽశ్వమేధేతి) కథమేతావతావి
వక్షితాస్తుతిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతపఇతి) చక్షురాదీనాంయశస్త్వేహేతుమాహ (యశోహేతుత్వాదితి) తదే
వసాధయతి (తేషుహీతి) ప్రాణాఏవేతితథాశబ్దార్థః. నత్వసహితేషుశరీరేబలంభవతీతిపూర్వవదేవహేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫా
రయతి (నహీతి) ప్రాణానాంయశస్త్వంవీర్యత్వంచోపసంహృత్యవాక్యార్థంనిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాదివ్యాచష్టే (తదేవమి
త్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్యప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వాఅశ్వస్యసృష్టిప్రకార, మశ్వమేధనిర్వచన, మశ్వ
మేధేఆదిత్యదృష్టిం, చవక్తుమారభతే (సోఽకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకఃపరమాత్మాఅకామయత. కిమితి. భూయసా- మహతాయజ్ఞేన
పరమాత్మానంభూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దోభూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానంయజేయేత్యర్థః. (సోఽశ్రామ్య
దితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యాశ్రాన్తఇవాభవత్. (సతపోతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్యతపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యేతి) యశ
శ్చవీర్యంచయశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణావైయశోవీర్యమితి) యశసోవీర్యస్యచప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణాఏవయశోవీర్యమి
త్యర్థః. తతశ్చయశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్యప్రాణాఉదక్రామన్నిత్యర్థః. (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషుఉత్క్రాన్తేషుసత్సుతత్ప్ర
జాపతేశ్శరీరంశ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాంగన్తుంప్రవృత్తం. (తస్యశరీరఏవమనఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నే
వశరీరేమనఆసీత్- మయాత్యక్తంస్థూలంశరీరముచ్ఛూనంహేయమాసీదితిశరీరవిషయఏవచిన్తాసర్వదాసంవృత్తేత్యర్థః. ౬

శం.— సతస్మిన్నేవశరీరేగతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- సోఽకామయత. కథం. మేధ్యం-మేధార్హం. యజ్ఞియంమే- మమేదం-
శరీరంస్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేనశరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితిప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరంమద్వియోగాద్గతయశోవీర్యంసదశ్వత్-
అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్- తతోఽశ్వనామాప్రజాపతిరేవసాక్షాదత్రస్తూయతే. యస్మాచ్చపునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాద
మేధ్యంసన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నఃక్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకోహి
క్రతుః- సచప్రజాపతిరేవేతిస్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్యప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషావాఅశ్వస్యమేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్యమే
ధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చయథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయాసమస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. పూర్వత్రక్రియాపదస్య
విధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చప్రకరణస్య, యమర్థోవగమ్యతే. ఏషహవైఅశ్వమేధంక్రతుంవేద - యఃకశ్చిదేనమశ్వ
మగ్నిరూపమర్కంచయథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేనసమాసేనప్రదర్శ్యమానేనవిశేషణేనవిశిష్టంవేద- సఏషోఽశ్వమేధంవేద- నాన్యః. తస్మాదేవంవేది
తవ్యఇత్యర్థః. కథం. తత్రపశువిషయమేవతావద్దర్శనమాహ - తత్రప్రజాపతిర్భూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతికామయిత్వాఆత్మానమేవప
శుంమేధ్యంకల్పయిత్వాతంపశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టంపశుమవరోధమకృత్వైవముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తంసంవత్సరస్యపూర్ణస్య
పరస్తాత్- ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభంకృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానా
రణ్యాంశ్చదేవతాభ్యః- యథాదైవతంప్రత్యౌహత్- ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవంప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోప్యుక్తేనవిధినాత్మానం
పశుమశ్వంమేధ్యంకల్పయిత్వాసర్వదైవత్యోహంప్రోక్ష్యమాణఆలభ్యమానస్త్వహంమద్దైవత్యఏవస్యాం- అన్యే- ఇతరేపశవోగ్రామ్యారణ్యాయథా
దైవతమన్యాభ్యోదేవతాభ్యఆలభ్యన్తేమదవయవభూతాభ్యఏవేతివిద్యాత్. అతఏవేదానీంసర్వదైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తేయాజ్ఞికాః.

---

౧. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏవం. (ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతి) యస్త్వేవంఫలసాధనకః క్రతుః-సఏషసాక్షాత్ఫలభూతోనిర్దిశ్యతే. ఏషవాఅశ్వమేధః. కోసౌ. యఏష
సవితాతపతి- జగదవభాసయతితేజసా. తస్యాస్యక్రతుఫలాత్మనఃసంవత్సరః- కాలవిశేషఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ
క్రత్వాత్మనోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చఫలస్యక్రతుత్వరూపేణైవనిర్దేశః. అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కః-స్సాధనభూతః. తస్యచార్కస్యక్రతౌచిత్యస్యేమేలోకా
స్త్రయఆత్మానః - శరీరావయవాః. తథాచవ్యాఖ్యాతం * తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌయథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ.
క్రతుఫలె. అర్కోయఃపార్థివోఽగ్నిః ససాక్షాత్క్రతురూపఃక్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవనిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చఫలస్య
క్రతురూపేణైవనిర్దేశఃఆదిత్యోఽశ్వమేధఇతి. తౌసాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌసాఉపునః - భూయఏకైవదేవతాభవతి. కాసా. మృ
త్యురేవ. పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయవిభక్తా- తథాచోక్తం * సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి. సాపునరపిక్రియానిర్వృత్త్యు
త్తరకాలమేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవఫలరూపః. యఃపునరేవమేనమశ్వమేధంమృత్యుమేకాందేవతాంవేద - అహమేవమృత్యురస్మిఅశ్వమేధఏకా
దేవతాసామద్రూపాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వాపునర్మరణాయనజాయతఇత్యర్థః. అపజితోపిమృత్యు
రేనంపునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనంమృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిదఆత్మాభవతి. కించ - మృత్యురేవఫలరూపస్సన్నే
తాసాందేవతానామేకోభవతి. తస్యైతత్ఫలమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయె ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గేసత్యపినపునస్తస్మిన్ప్రవేశోయుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహయోగాదితిశఙ్క్యతే (సతస్మిన్నితి) అ
జ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోపిసమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వీతదేహస్యకామనాయుక్తేతిశఙ్క్యతె (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యా
పిప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితిమన్వానోబ్రూతె (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతిప్రవివేశేతి) తథాపికథంప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ
(యస్మాదితి) యచ్ఛ్వయోయస్మాదితివ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేపికథంప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్యతత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తతఇతి) అశ్వ
స్యప్రజాపతిత్వేనస్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వంఫలతీతిభావః. తథాపికథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదా
త్మకస్యప్రజాపతేరితియావత్. దేహోహిప్రాణవియోగాదశ్వయత్, పునస్తత్ప్రవేశాచ్చమేధార్హోభూత్,- అతస్సోశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్ర
జాపతిరపితథేత్యర్థః. ననుప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్యస్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేనప్రస్తుతత్వాత్ క్రతూపాసనాభావాత్. అతఆహ (క్రి
యేతి) ననుక్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్య, శ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నే, రుక్తరీత్యాస్తుతత్వా, త్తదుపాస్తేశ్చప్రాగేవోక్తత్వా, దేషహవాఅశ్వమేధమిత్యాది
వాక్యంనోపయుజ్యతె-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తంచచిత్యస్యాగ్నేః *తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా ప్రజాపతిత్వమితిశేషః. అశ్వోపాసనమ
గ్న్యుపాసనంచైకమేవేతివక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *యఏవమేతదదితేరదితిత్వంవెదేత్యాదౌప్రాగేవవిహితముపాసనం- కింపునరా
రమ్భణేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపివిధిరదితిత్వంవేదేతిశ్రుతః- తథాపిసఃగుణోపాస్తివిధిః- నప్రధానవిధిః. అత్రతుప్రధానవిధిరుపా
స్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతె- అతోశ్వమేధంవెదేతిప్రధానవిధిరితిభావః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏషఇతి) యథో
క్తమిత్యుభయత్రప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుధ్యేత్యాదిభిఃప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్రస్పష్టోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అ
శ్వమేధోవిశేష్యత్వేనసమ్బధ్యతె. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వేభాతిసతికుతోవిధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏషహవాఅశ్వమేధంవెదేత్యాదౌవివక్షితస్యవిధే
ర్భూమికాంకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్సప్తమ్యర్థః. పశువిషయందర్శనందర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యేప్రవృత్తేసతీతి
యావత్. అథవివక్షితంవిధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థంఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యసమ్ప్రతితత్కార్యభూ
తాసుప్రజాసుతథావిధచేష్టాదృష్టిరిత్యాహ (అతఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతంపశుమితియావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేతంశబ్దార్థః.
ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (ఏషఇతి) ద్వివిధోహిక్రతుః- కల్పితపశుహేతుకోబాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. సచద్విప్రకా
రోపిఫలరూపేణస్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలంవక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషోక్తింవినానాస్తిబుభుత్సేత్యాశఙ్క్యాహ (కోసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్స
వితామణ్డలం - దేవతావేతిసన్దేహేద్వితీయంగృహీత్వాతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఆదిత్యోదయానుదయాభ్యామహోరాత్రిద్వారా
సంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్యయుక్తంతత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వాతదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్కఇతివా
క్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) ననుపూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వంకుతోనియమ్యతే- అన్యశ్చితోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యఃకింనస్యాదిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) తథాపికథంతస్యైవాదిత్యత్వంతత్రాహ (తథాచేతి) తస్యప్రాచీత్యాదినాలోకాత్మకత్వంచిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహాప్యుచ్యతే- త
స్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్యలోకవెదసిద్ధత్వాన్నతయోరేకేనక్రతునాతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథా
విశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్యచార్కస్యక్రతురూపత్వం-సాధనత్వేనభేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మకఇతి) త
థాపికథమాదిత్యస్యక్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్యక్రతుఫలత్వేనక్రతుత్వేతద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్య
యోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మాసవితా - తద్ధేతుశ్చితోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్ పృథక్త్వాదితో
పాసనాదివ్యాపారాసన్తావేకైవప్రాణాఖ్యాదేవతేతితయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏకైవేత్యుక్తేప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషంశఙ్క్యతె (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః
తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్త తేహదేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథంద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వేవాకథంద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైర్థవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథాచేతి) సోపునరిత్యత పునరిత్యాదేరర్థంనిగమయతి (సోపునరితి) ననుఫలకథనార్థముపక్రమ్యప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వంవదతా ప్రక్రాన్తంపిన్కృతమితి. నేత్యాహ (యఃపునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సోకామయతేతి) ఏవంచిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిఃమే- మదీయమిదం-శరీరంమేధ్యం- యజ్ఞార్హంస్యాత్, అనేనచ- శరీరేణాహమాత్మన్వీ- శరీరీస్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవంసంకల్ప్యపునరపిసప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్రప్రవిష్టఇతిభావః. (తతోశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినాపునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్నఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషుప్రాణేష్వశ్వయత్ - ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యంచాభవత్, తదేవపశ్చాదశ్వరూపంమేధ్యమభూత్,- తతఏవాస్యాశ్వరూపస్యప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః. మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దోయాగనామ- తథాపియాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వేపినదోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్వారస్యాదితివదన్తి. (ఏషహవాఇత్యాది) యఏనం- పశుంఏవం- యథోక్తనిర్వచనంవేద-సఏవాశ్వమేధవేత్తా-నాన్యఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపంపశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వాపరమాత్మానమనేనయక్ష్యఇత్యమన్యతేత్యర్థః (తంసంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభతపశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్యపరస్తాత్ - పూర్ణేసంవత్సరేతతఃపరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణేపరమాత్మనేతం - అశ్వంఆలభత - అశ్వాలమ్భంకృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యానప్యన్యాన్ పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యోదేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ - పరివిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనాఅపియజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూతప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేనసర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాదిసంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్తేఇత్యర్థః (ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతీతి) తపతఆదిత్యస్యదృష్టిరశ్వమేధేకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రయుక్తిమాహ (తస్యసంవత్సరఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్యసంవత్సరఆత్మా - ✱ అశ్వస్యమేధ్యస్యేతిపూర్వబ్రాహ్మణఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వంసిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్యసంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకేమేధ్యేఅశ్వేసంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసోయుజ్యతఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్కఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మేత్యర్థః. తత్రతదధ్యాసఃకర్తవ్యఇతియావత్. తత్రయుక్తింవక్తి (తస్యేమేలోకాఆత్మానఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్యపరమాత్మనస్స్వర్గాద్యాఇమేలోకాఆత్మానః - శరీరభూతాఇత్యర్థః. ✱ ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినాచిత్యాగ్నేస్స్వర్లోకశరీరకత్వస్యప్రతిపాదితత్వాద్ద్యులోకాదిశరీరకేచిత్యాగ్నౌప్రతీకేతాదృశస్యపరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్యచసంవత్సరఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధేసంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చయుజ్యతఇతిభావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్కఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌచిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తైదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సోపునరేకైవదేవతాభవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాభ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయాదేవతైకైవభవతీత్యర్థః. సాకేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌఅప్యయకాలేమృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతీతి) అపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. (నైనంమృత్యురాప్నోతీతి) ఏనంసంసారోనాప్నోతీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేఃకథందృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మాభవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మాఅస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మాభవతి - ఆత్మత్వేనావగతోభవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారాసంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యతఇతిభావః. (ఏతాసాందేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్యతదపిభవతీత్యర్థః........................ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ద్వయాహేత్యాది) అస్యకస్సమ్బన్ధః. కర్మణాంజ్ఞానసహితానాం పరాగతిరుక్తామృత్య్వాత్మభావాశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీంమృత్య్వాత్మభావసాధనభూతయోఃకర్మజ్ఞానయోర్యతఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. ననుమృత్య్వాత్మభావఃపూర్వత్రజ్ఞానకర్మణోఃఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తుమృత్య్వాత్మభావాతిక్రమణంఫలంవక్ష్యతి - అతోభిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్యనపూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితిచేత్. నాయందోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవఫలముక్తం ✱ ఏతాసాందేవతానామేకోభవతీతి. ననుమృత్యుమతిక్రాన్తఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య. కోసౌస్వాభావికఃపాప్మాసఙ్గోమృత్యుః-

కుతో వాతస్యోద్భవః- కేనవాతస్యాతి క్రమణం- కథంవేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం. ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ
ఇతిపూర్వవృత్తావద్యోతకోనిపాతః. వర్తమాన ప్రజాపతేఃపూర్వజన్మనియద్వృత్తం- తదేవద్యోతయతిహశబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేర్వృత్త
జన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణావాగాదయః. కథంపునస్తేషాందేవాఽసురత్వం. ఉచ్య
తే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితాఃద్యోతనాద్దేవాభవన్తి. తఏవస్వాభావిక ప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితాఅసురాః - స్వే
ష్వేవాసుషురమణాత్. సురేభ్యోవా- దేవేభ్యోన్యత్వాత్. యస్మాచ్చదృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితాఅసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః-
కనీయాంసఏవకానీయసాః. స్వార్థేవృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పాఏవదేవాః. జ్యాయసాఅసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీహికర్మ
జ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరాప్రాణానాంశాస్త్రజనితాయాఃకర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అతఏవకనీయస్త్వందేవానాం- శాస్త్రజని
తప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యాహిసా. తేదేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థాఃఏషులోకేషునిమిత్తభూతేషుస్వాభావికేతరకర్మజ్ఞాన
సాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాంకృతవన్తః. దేవానాంచాసురాణాంచవృత్త్యుద్భవాభిభవాస్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపావృత్తిః
ప్రాణానాముద్భవతి. యదాచోద్భవతి - తదాదృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపాతేషామేవప్రాణానాంవృత్తిరాసుర్య
భిభూయతే. సదేవానాంజయో, సురాణాంపరాజయః,. కదాచిత్తద్విపర్యయేణదేవానాంవృత్తిరభిభూయతే-ఆసుర్యాఉద్భవః. సోఽసురాణాం
జయో, దేవానాంపరాజయః,. ఏవందేవానాంజయేధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్షఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయే ఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష
ఆస్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యేమనుష్యత్వప్రాప్తిః. తఏవంకనీయస్త్వాదభిభూయమానాఅసురైర్దేవాబాహుళ్యాదసురాణాంకింకృతవన్తఇతి.
-ఉచ్యతే- తేదేవాఅసురైరభిభూయమానాఃహ- కిలఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్తేదానీమస్మిన్యజ్ఞేజ్యోతిష్టోమఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వ
రూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయస్వందేవభావంశాస్త్రప్రకాశితంప్రతిపద్యామహఇత్యుక్తవన్తోన్యోన్యం. ఉద్గీథక
ర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణంచజ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానంతదేతానిజపేదితి. జ్ఞానంత్విదమేవనిరూప్య
మాణం. నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోర్థవాదః- నజ్ఞాననిరూపణపరం. న - యఏవంవేదేతివచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావేపురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధి
పరమితిచేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్యచాన్యత్రవిహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్యాః, భ్యారోహజపస్యచానిత్యత్వాత్, ఏవం విత్ప్రయో
జ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్యచనిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, *తద్ధైతల్లోకజిదేవేతిచశ్రుతేః, ప్రాణస్యవాగాదీనాంచశుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. నహ్యనుపాస్యత్వే ప్రాణస్య
శుద్ధివచనం, వాగాదీనాంచసహోపాస్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాదినిన్దయాముఖ్యప్రాణస్తుతి, శ్చాభిప్రేతోపపద్యతే. * మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్య
తఇత్యాదిఫలవచనంచ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిర్హిఫలంతత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతునామప్రాణస్యోపాసనం- నతువిశుద్ధ్యాదిగుణవత్తేతి.
ననుస్యాత్- శ్రుతత్వాత్. నస్యాత్- ఉపాస్యత్వేస్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేశ్శ్రేయః ప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. యోహ్యవిపరీతమ
ర్థం ప్రతిపద్యతేలోకే - సఇష్టంప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వానివర్తతే - నవిపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపిశ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయః ప్రా
ప్తిరుపపన్నా- నవిపర్యయే. నచోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. నచతద్విజ్ఞానస్యాపవాదశ్శ్రూయతే. తతః
శ్రేయఃప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాంప్రతిపద్యామహే- విపర్యయేచానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యోహివిపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతేలోకేపురుషంస్థాణు
రితి- అమిత్రంమిత్రమితివా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవచేద్గ్రహణంశ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్య
ర్థంశాస్త్రమితిధ్రువంప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. నచైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థంశాస్త్రం. నా
మాదౌ బ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. స్ఫుటంనామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టింస్థాణ్వాదావివపురుషదృష్టింవిపరీతాం గ్రాహయ
చ్ఛాస్త్రందృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవశాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయఇత్యయుక్తమితిచేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణిబ్రహ్మ
దృష్టింవిపరీతాంగ్రాహయతిశాస్త్రంస్థాణ్వాదావివపురుషదృష్టిమితినైతత్సాధ్వవోచః. కస్మాత్. భేదేనహిబ్రహ్మణోనామాదివస్తునఃప్రతిపన్నస్య
నామాదౌవిధీయతేబ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివవిష్ణుదృష్టిః ఆలమ్బనత్వేనహినామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - నతునామాద్యేవబ్రహ్మేతి. య
థాస్థాణావనిర్జ్ఞాతే- నస్థాణురితిపురుషఏవాయమితిప్రతిపద్యతేవిపరీతం-నతుతథానామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా. బ్రహ్మదృష్టిరేవకేవలా- నాస్తిబ్ర
హ్మేతిచేత్. ఏతేనప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషువిష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాంతుల్యతా. న- ఋగాదిషుపృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాది
వస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయేస్వాత్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాంవిద్యమాన బ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేనప్ర
తిమాబ్రాహ్మణాదిషువిష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాంచసత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చగౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషుచాగ్నిత్వాదేర్గౌ
ణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్యగౌణత్వాన్ముఖ్య బ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా
చదర్శపౌర్ణమాసాది క్రియేదంఫలావిశిష్టేతికర్తవ్యతాకాఏవంక్రమప్రయుక్తాఙ్గాచేత్యేతదలౌకికంవస్తుప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతంచవేద
వాక్యైరేవజ్ఞాప్యతే - తథాపరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్తుస్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతంచేత్యేవమాదివిశిష్టమితివేదవాక్యైరేవజ్ఞాప్యతఇత్యలౌకిక
త్వాత్తథాభూతమేవభవితుమర్హతీతి. నచక్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాంబుద్ధ్యుత్పాదకత్వేవిశేషోస్తి. నచానిశ్చితావిపర్యస్తావాపరమాత్మాదివ
స్తువిషయాబుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితిచేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైస్సత్యంశాభావనానుష్ఠేయాజ్ఞాప్యతేలౌకిక్యపి- నతథాపరమా

త్మైశ్వరాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయం కించిదస్తి - అతః క్రియాశేషత్వాస్తాదర్థ్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠేయస్య క్రియాంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కింతర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వాత్తథార్థత్వం. కింతర్హి. వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేనత్యనుష్ఠేయత్వవిశిష్టంచేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్. నహ్యనుష్ఠేయే(యత్వే)ఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతుసతితాదర్థ్యేనపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవంప్రకారాణాంపదశతానామపివాక్యత్వముపపద్యతే ... క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్యాద్యత్యేవమాదీనామన్యతమేఽసతి. అతఃపరమాత్మేశ్వరాదీనామపివాక్యప్రమాణత్వం. పదార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితిచేన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేఽపివాక్యదర్శనాత్. నచమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణేమేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథాస్తిపదసహితానాంపరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవాక్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిఃకేనవార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానేప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- "బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం" "భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః" ఇతిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చతద్జ్ఞానస్యజుహూమివఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వానుపపత్తిః. ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః. నచప్రతిషిద్ధవిషయేప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్యదనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతఃప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్. క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యేవాప్రత్యుపస్థితేకలఞ్జాదౌనిస్తానాన్నాదావిదంభక్ష్యమదోభోజ్యమితివాజ్ఞానముత్పన్నంతద్విషయయాప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యాబాధ్యతే- మృగతృష్ణికాయామివపేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనతస్మిన్బాధితేస్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీతద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి. విపరీతజ్ఞాననిమిత్తాయాఃప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నఃకార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాంవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యాపారనిష్ఠతాగన్ధోఽప్యస్తి. తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్. తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీతార్థజ్ఞాననిమిత్తానాంప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యాస్వాభావికేతన్నిమిత్తవిజ్ఞానేబాధితేఽభావస్స్యాత్. నను కలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యస్మృత్యాస్వాభావికేతద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేతద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృత్త్యభావవదప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోఽనయుక్తఇతిచేన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంతుల్యత్వాత్. కలఞ్జభక్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి- తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపిమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః. నను తత్రయుక్తః - నిత్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోఽనయుక్తఇతిచేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకామాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవతస్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోషవతః తత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినోనిత్యానికర్మాణివిధీయన్తే- నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. నచాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతఃకామ్యనిత్యత్వవివేకోఽస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామ్యార్థతా - తథాఽవిద్యాదిదోషవతఃస్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవనిత్యానీతియుక్తంతంప్రతివిహితత్వాత్. నపరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమోపాయవ్యతిరేకేణకించిత్కర్మవిహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకారకాదివిజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వయాదిబ్రహ్మప్రత్యయధారిణఃకర్మావసరోఽస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తేః. నతుతథానియతంకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేతినిత్యంకర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదికర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్- దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్- కామానామివకామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షిత్వాచ్చ నిత్యానామనియతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వేసత్యపియథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్ సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. భోజనాదిప్రవృత్తేర్నియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వాన్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే- కర్మప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్- యథాప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదనంతత్పరత్వంచసిద్ధంశాస్త్రస్య. ౧

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసాస్తీత్యాక్షిపతి (ద్వయాహేత్యాద్యస్యేతి) వివక్షితంసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) "సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి" శ్రుతేరుక్తాపరాగతిస్సుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యావాత్మభావఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం- నోపాస్త్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యాపాస్త్యన్తరాణాంకేవలానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాంకర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్త్వాపోద్ఘాతకత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) "మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి" మృత్యోరతిక్రమస్యవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వాత్, పూర్వత్రచతదన్త

ర్థవత్త్వస్య తత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపి ఫలస్య భేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితాద్దైశ్యభేదాన్న పూర్వోక్తయోస్తయోరుద్భవ
కారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భవకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమి
తిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశక్తితాత్పర్యాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రానాధేయోమోఽయం పాప్మావిషయాసఙ్గ
రూపః- సమ్మృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేఽభిధీయతే - నహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తర
జ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుంబ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కేసావితి)
కథంయథోక్తబ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యోజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిష్పాద్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి
(వర్త్మనేతి) ప్రజాపతిశబ్దాభిధేయస్యప్రత్యాయయజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురాఇత్యా
శఙ్క్యాంవారయతి (తస్యైవేతి) యజమానేషుప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి) తేషుతదుభయమపాధికం
సాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రీయవిషయజ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ (ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాంప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వాపేక్ష
వాసురమణంనామాత్మంభరిత్వం. తత ఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వంప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మ
హత్తరత్వేహేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి. అసురాణాంబహుత్వంప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుల్యమితిశేషః. తదేవసా
ధయతి (అత ఇతి) ఉభయేషాందేవాసురాణాంమిథస్సఙ్ఘర్షందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథంబ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్వ
స్థానిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య తేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరస్పర
యోలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కాపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసథ
ఫాంవివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అభిభూతైరసురపరాజయాయదేవజయాయచప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షా
పూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్యస్వరూపా ప్ర
యణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీని
యజమానంప్రతిజపేదితివిధిత్సితానమితియోజనా. ద్వయాహేత్యాదిచజ్ఞాననిరూపణపరం - జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తత్స్తుతౌత్రజ్ఞానస్యనిరూ
ప్యమాణత్వమిత్యాశఙ్కతే (నన్వితి) అభిముఖ్యేనాఽరోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోమన్త్రజపః. తద్విధిశేషోర్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్య
మిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాతురేత్యోద్గాత్రస్యకర్మణః
సన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినాశ్రవణాత్ తద్విధిశేషోర్థవాదోయమితిశఙ్క్యతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీ
థవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తుతిః క్వవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ
(ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రేతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపీహప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవి
ధిరిహప్రతీయమానః ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథాప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీ
త్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతాఽనుష్ఠేయోజపోన
తద్విజ్ఞానాత్ప్రాగస్తి- తన్నాస్యాపశ్చాద్భావీప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానంప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపి ప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్య
చేతి) * యఏవంవిద్వాన్ పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవత
త్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణవిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేనప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వా
చ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్విధిత్సితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్ధిస్తూయతే - తద్విధీ
యతఇతిన్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యాను
పాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరంవాగాదీనాంయదగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం
హిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్ర ప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణ
దేవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపా
స్త్యుపాస్యేచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాప్తేరవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవా
దత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి (నేతి)
విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్శ్రుతాసజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థాప్తేస్సమ్భవాత్. అతస్స్తుతిరపియ
థార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. నను విశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావి
ధ్యర్థత్వాన్నస్వార్థేప్రామాణ్యంప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోఃస్వార్థే
ప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. నను ప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్ - ఆదిత్యోయూపఇతివాక్యవత్. అత
ఆహ (నచేతి) ఆదిత్యోయూపఇతివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వా
ర్థమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తత ఇతి) లోకవద్వే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనాపి సమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వనిష్టమితిశఙ్కాంనిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాస్య సమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోశ్శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేషుమశక్యమిత్యర్థః. శాస్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థంచేతిశేషః. శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేశ్శ్రేయఃప్రాప్తిరిత్యత్రవ్యభిచారంచోదయతి (నామాదావితి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణిబ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వాన్మిథ్యాధీః- సా చ ∗యావన్నామ్నో గతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ. తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేరేవఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః. భేదాగ్రహపూర్వకోఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసోమిథ్యాజ్ఞానం. అత్రతుభేదేభాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథావిష్ణోర్భేదే ప్రతిమాయాంగృహ్యమాణేతత్రవిష్ణుదృష్టిః క్రియతే. తన్నేదంమిథ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) తదర్థంస్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాంవిష్ణుదృష్టిం ప్రత్యాలమ్బనత్వేనైవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తు బ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతమితివైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమర్థంసైథగ్వదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకోబ్రహ్మవిద్వేషంప్రకటయన్ ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాద్దృష్టిరేవ నామ్నిచోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి. బ్రహ్మతునాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథయథాదేవానాంప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామన్యత్ర సత్త్వం. యథాచవస్వాద్యానాంపితౄణాంబ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామన్యత్రసత్త్వం, - తథాబ్రహ్మణోపినామాద్యుపాస్యత్వాదన్యత్రసత్త్వంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌబ్రహ్మదర్శనేనేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపిబ్రహ్మాస్తీతిభావః. సర్వజ్ఞానాదిలక్షణం బ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం ∗సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిస్సత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- ∗ ఇయమేవర్గగ్నిస్సామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యదృష్టిత్వం. తస్మాదితియావత్. యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మసత్త్వేపిహేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదంవాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం ననువేదాన్తవేద్యంబ్రహ్మేష్యతే-నచతేభ్యస్తత్సిద్ధిస్సిధ్యతి-తేషాంవిధిపైధుర్యేణప్రామాణ్యాత్. తత్కుతోబ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ(క్రియార్థత్వేచేతి)శేషత్వంస్వార్థేప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వాత్- స్మృతివత్. అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యదవిశిష్టత్వమసిష్టమిత్యాశఙ్క్యోక్తంవివృణోతి(యథాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వంఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తంప్రకారంపరాప్రష్టుమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వంసాధయతి (ప్రత్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యంబుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచానిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్విద్యార్థానాం వాక్యానాంసాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి) సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యర్థవేపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనావిరుద్ధమితిపరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణకుతోవస్తునిప్రయోగప్రత్యయయోర్యథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతయోర్వ్యపేయతథాత్వార్థంవదపేక్షా- స్వప్రామాణ్యార్థంవేతివికల్ప్యద్వయందూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యార్థస్యతథాత్వంనకర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్యత్వాత్. అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపితథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణంప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్యతార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం-కింతుప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ. అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతోఽనుష్ఠేయనిష్ఠత్వంమానత్వేఽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హికార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథాత్వేసిద్ధే సవిహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి. అతోమానస్యానుష్ఠానానుష్ఠానాపేక్షాకార్యాకార్యధియావిత్యర్థః. తథాపిబ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా. నాద్యమిత్యాహ (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాసతీతిచ్ఛేదః. ద్వితీయందూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిత్యుచ్యతే. కార్యాస్పృష్టేర్థేవాక్యప్రామాణ్యందృష్టాన్తేనసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిత్రలక్షణంవర్ణచతుష్టయం. తద్విశిష్టోమేగురస్తీత్యాదిప్రయోగేసుర్వాదావకార్యేపిసమ్యగ్ధీదర్శనాత్ తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టే బ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తేపికార్యధీరేవవాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పదసంహత్యయోగాత్కుతోవాక్యప్రమాణత్వం బ్రహ్మణస్సమ్భవతి. తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం - సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానాత్తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తంమానత్వమితిశఙ్క్యతే (రజ్జ్వాదీతి) శ్రుతివిరోధేనానుమానంధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవవిరోధాచ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యాయేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంయుక్తం - బ్రహ్మధియోఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానారమ్భస్స్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాంవాక్యోత్థజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే ∗ తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశాస్త్రస్యకార్యపరత్వానియమేహేత్వన్తరమాహ (ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికళఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్యచసమ్బన్ధః∗నకళఞ్జంభక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్రతీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అథభక్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గాన్నఞశ్చస్వసమ్బన్ధ

భావబోధేన ముఖ్యస్యార్థాన్తరే వృత్తౌ లక్షణాపాతాన్నిషిద్ధవిషయే రాగాదినా ప్రవృత్తిక్రియావతో నిషేధశాస్త్రాద్ధీసంస్కృతస్య నిషేధశ్రుతేర కరణాత్ - ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయం న ప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయం కర్తవ్యత్వం విధీనామర్థః - అభావవిషయం తు నిషేధానామితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యతేతి) అభావస్యాభావార్థత్వాభావాత్ కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితి హిశబ్దార్థః. ప్రతిషేధజ్ఞానవతోఽపి కలఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్ తన్నివృత్తేస్స్వరాగాధీనత్వాత్ తన్నిష్ఠమేవ వాక్యమేష్టవ్యమితి చేత్ - నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తబాణహతస్య పశోర్మాంసం కలఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యే చ ప్రాప్తైయద్వృత్తిమజ్ఞానం క్షుత్తామస్యోత్పన్నం - తన్నిషేధధీసంస్కృతస్య తద్ధీసంస్కృత్యా బాధ్యమిత్యత్ర లౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపి ప్రవృత్త్యభావసిద్ధయే విధిరర్థ్యతామితి చేత్ - నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః ప్రవృత్త్యభావో న విధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః - నిమిత్తాభావేనైవ సిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) న కేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాం సిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా - కింతు సర్వకర్మనివర్తకత్వమపి సిధ్యతీత్యాహ (తథేతి) అకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్య ప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితి సమ్బన్ధః. తస్మాత్ - బ్రహ్మాభావాద్విపరీతోఽర్థో యస్య కర్తృత్వాదిజ్ఞానస్య - తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేన జ్ఞాయమానత్వాదితి హేతుః. కదా పునస్తాసామభావస్స్యాత్ - అత ఆహ (పరమాత్మేతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్షణాదినిరాసేన నివృత్తినిష్ఠతయా నిషేధవాక్యమానత్వవత్ తత్త్వమాదేరపి ప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేన మానత్వోపపత్తిరితి సముదాయార్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తస్య నిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వమేవ. యద్వస్తు యథాభూతం - తజ్జ్ఞానేన నిషేధేకృతే తత్సంస్కారద్వారాసమ్భవాదితత్స్మృత్యా శాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానే బాధితే తత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేన యుక్తః - న తథాగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావో యుక్తః - బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాది న కర్తవ్యమితి నిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. తత్త్వమస్యాదివాక్యైరనిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతి మన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాం గర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తృత్వాద్యభిమానకృతత్వేన విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవ దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కలఞ్జేతి) కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాం విదుషస్తేషు ప్రవృత్త్యభావో యుక్తః - నిత్యానాం తు శాస్త్రమాత్రప్రయత్నానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాఖ్యానర్థధ్వంసిత్వాచ్చ నానర్థకరత్వం. అతస్తేషు ప్రవృత్త్యభావో యుక్తో న భవతీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) నిత్యానాం శాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్త్యాద్యనిష్టప్రాప్త్యా చ క్రమేణ రాగద్వేషవతః పురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరిహారం చ వాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవ రాగద్వేషాభ్యామిష్టం మే భూయాదనిష్టం మా భూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్య నిత్యాని విధీయన్తే - స్వర్గకామః పశుకామ ఇతి విశేషార్థినః కామ్యాని - తుల్యం తూభయేషాం కేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ - కామ్యానాం దుష్టత్వం బ్రువతా నిత్యానామపి తదిష్టం - ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపావిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) కథం తర్హి కామ్యనిత్యవిభాగః - తత్రాహ (కర్తృగతేనేతి) స్వర్గకామః పశుకామ ఇతి విశేషార్థినః కామ్యవిధిః - ఇష్టం మే స్యాదనిష్టం మా భూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతో నిత్యవిధిరితి యుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతో నిత్యాని కర్మాణీత్యయుక్తం - పరమాత్మజ్ఞానవతోఽపి యావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరవిరక్తవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (న పరమాత్మేతి) * యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యత ఇతి స్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకే కారణం కర్మోపశమ ఏవ ప్రతీయతే - న తథా కర్మవిధిరిత్యర్థః. న కేవలం విహితం నోపలభ్యతే - న సమ్భవతి చేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి) యదా నానిత్యం సంసారి - కింత్వకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాసీతి శ్రుత్యా జ్ఞాప్యతే - తదా దేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వం వ్రీహ్యాదేః, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితం భవతి. తత్కథమకర్త్రాదిజ్ఞానవతస్సంభవతి కర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపి వాసనావశాదుద్భవిష్యతి - తతశ్చ విదుషోఽపి కర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వాసనావశాదుద్భూతస్యాభాసత్వాత్, దాత్మస్మృత్యా పునః పునర్బాధాచ్చ విదుషో న కర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మాస్మీతి స్మరతస్తదాత్మకస్య దేశాదిసాపేక్షం కర్మ నిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషో భిక్షాటనాదివత్ కర్మావసరస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతో వా - పరోక్షజ్ఞానవతో వా భోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః - అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్య తథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) న ద్వితీయః - పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రానపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వాదిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపి తథాస్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (నత్వితి) భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తిం వివృణోతి (కేవలేతి) నను తథేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రనిమిత్తేతి) తర్హి శాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వం భవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) ఏవం దోషకృతత్వేఽపి నిత్యానాం శాస్త్రసాపేక్షత్వాత్ కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేఽపి చాతుర్వర్ణ్యం చరేద్భైక్షం యతీనాం తు చతుష్కణమిత్యాదినియమవద్విదుషోఽగ్నిహోత్రాదినియమోఽపిస్యాదితి శఙ్క్యతే (తద్భోజనాదీతి) విదుషో నాస్తి భోజనాదినియమః - అతిత్రాస్త్రవిధిత్వాత్. న చైతావతా యథేష్టచేష్టాపత్తిః - అధర్మాధీనావివేకకృతా హి సా. స తౌ విదుషో విద్యేతే. అతోఽవిద్యావస్థాయామప్యసతీ యథేష్టచేష్టావిద్యాదశాయాం కుతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్న బాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ - అవిదుషాం వివిదిషూణామేష నియమః - తేషాం విధినిషేధగోచరత్వాత్. న చ తేషామప్యేష జ్ఞానోదయపరిపన్థీ - తస్యాన్యనివృత్తిరూపస్య స్వయం క్రియాత్వాభావాత్. నాపి సక్రియామాక్షిపన్ బ్రహ్మవిద్యాం ప్రతిక్షిపతి - అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియమస్యేతి) కర్మసు రాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్య జ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినో హేత్వభావాదేవ కర్మాభావాత్, తస్య భోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమాత్మకజ్ఞానహేతోర్నివర్తకత్వేన ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధిః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతో స్తద్విరోధిమిథ్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వాత్ అశేషవ్యాపారనివర్తకత్వేనకూటస్థవస్తునిష్ఠస్యయుక్తం ప్రామాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞానధ్వంసే హేత్వభావే ఫలాభావస్యాయోగేనసర్వకర్మనివృత్తేరిత్యర్థః. తత్పదోపాత్తం హేతుమేవస్పష్టయతి (కర్మప్రవృత్తీతి) యథా ప్రతిషేధ్యభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రవశాత్ ప్రవృత్త్యభావః- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యసామర్థ్యాత్కర్మస్వపిప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్ప్రామాణ్యమపితుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే *తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్యోచ్యమానేత ద్వైవనివృత్తినిష్ఠత్వంస్యాత్ - నవస్తుప్రతిపాదకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రతిషేధోహి ప్రసక్తక్రియాంనివర్తయం స్తదుపలక్షితౌదాసీన్యాత్మకేవస్తునిపర్యవస్యతి- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాపివస్తుప్రతిపాదకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. వేదాన్తానాంసిద్ధే ప్రామాణ్యవదర్థవాదాదీనామన్యపరాణామపిసంవాదవిసంవాదయోరభావేస్వార్థమానత్వసిద్ధౌసిద్ధావిశుద్ధ్యాదిగుణవతీ ప్రాణదేవతేతిచకారార్థః. ౧

౨.— అథకర్మాఙ్గభూతోద్గాతరిముఖ్యప్రాణదృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికామాహ (ద్వయాహవై ప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యాదినా) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. ప్రజాపతేరపత్యానిప్రాజాపత్యాః. * దిత్యదిత్యాదిత్యేత్యాదినాఅపత్యార్థేణ్యప్రత్యయః. ద్వయాః- ద్వివిధాః. * ద్విత్రిభ్యాంతయస్యాయజ్వేత్యయచ్ప్రత్యయః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ. (తతఃకానీయసాఇతి) తతః- తత్ర. తేష్విత్యర్థః. దేవాః కానీయసాః- కనీయాంసః. స్వార్థేఅణ్. అల్పీయాంసఇతియావత్. జ్యాయసాః- జ్యాయాంసః. భూయాంసః. * భూయాంసోఽసురా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్తేతి) తే - దేవాసురాఃఏషులోకేషు - త్రైలోక్యరాజ్యనిమిత్తేఅస్పర్ధన్త - పరస్పరవిజిగీషాంకృతవన్త ఇత్యర్థః. (తేహదేవాఊచురిత్యాది) హన్తేత్యసురవిజయోపాయదర్శనజహర్షే. అత్రోద్గీథశబ్దఉద్గాతృపరః - ఉత్తరత్రోద్గాతురేవాధ్యాత్మప్రాణభావస్యోపాస్యతా ప్రతీతేః, * ఉద్గాత్రా త్వేష్యస్తీత్యుత్తరత్రబహుకృత్వఉద్గాతృశబ్దస్యాభ్యసిష్యమాణతయాతదనురోధేనప్రక్రమస్థోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృపరత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, తస్మిన్నధికేకర్మవాచిశబ్దస్యలక్షణయాకర్తృపరత్వయోగాత్,. యద్వా - ఉద్గీథశబ్దఃఉద్గాతృవిశేషణభూతోద్గీథపర ఇతినలక్షణా. తథాచఅసురానస్మిన్యజ్ఞేయజ్ఞాఙ్గభూతేనోద్గీథేన - అధ్యాత్మప్రాణభావేనోద్గానకర్త్రా. యజ్ఞాఙ్గభూతోద్గాతరిప్రాణదృష్టిరూపోపాసనేనేతియావత్. అత్యయామ- అతితరేమ. జయేమ. అన్యథాభూయసామసురాణామల్పీయోభిస్సైన్యైర్దృష్టోపకరణైర్జేతుమశక్యత్వాదితిదేవాహర్షేణాన్యోన్యముక్తవన్తఇత్యర్థః. తథాహిగుణోపసంహారపాదే * అన్యథాత్వాధికరణేఅత్రోద్గీథశబ్దఃకేవలోద్గీథపరఇతి * అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా * నవాప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ *సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితుతదపి * వ్యాప్తేశ్చసమఞ్జసమితిత్రిభిస్సూత్రైరత్రోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృగీయమానోద్గీథపరతయాకృత్స్నోద్గీథగానకర్తర్ముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాయాఅస్యాఉద్గీథవిద్యాయాఉద్గీథాఙ్గభూతేప్రణవేముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాఛాన్దోగ్యోపాత్తోద్గీథవిద్యాభిద్యతఇతిసిద్ధాన్తితం. ఇత్థంహితత్రభాష్యం-*అగ్నిహ్యుద్గీథవిద్యావాజినాం ఛన్దోగానాంచ. వాజినాంతావత్ *ద్వయాహవైప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య *తేహదేవాఊచుఃహన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథేవాగాదిదృష్టావసురైరభిభవముక్త్వా *అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనాపరాస్యద్విషన్భ్రాతృవ్యోభవతియఏవంవేదేతిశత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవంఛన్దోగానామపి * దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరఇత్యారభ్య *తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇత్యుద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయతద్వద్దేవోద్గీథేవాగాదిదృష్టౌదోషమభిధాయ *అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాశ్మానమాఖణమృత్వావిధ్వంసతేఏవంహవైసవిధ్వంసతేయఏవంవిదిపాపంకామయతఇతిశత్రుపరాభవాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. వేదనవిషయవిధిప్రత్యయాశ్రవణేఽపిఫలసాధనత్వశ్రవణాద్వేదనవిషయోవిధిఃకల్ప్యతే. ఉద్గీథవిద్యాయాఃక్రత్వర్థత్వేనక్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేఽప్యర్థవాదికమపిఫలంతదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమేవేతిదేవతాధికరణేప్రతిపాదితం. తత్రసంశయ్యతే-కిమత్రవిద్యైక్యం-ఉతనేతి. కింయుక్తం. విద్యైక్యమితి. కుతః. ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యాత్మప్రాణభావస్యఉపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్. ఫలసంయోగస్తావచ్ఛత్రుపరిభవరూపోనవిశిష్యతే. రూపమధ్యాత్మప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టం. చోదనాచవిధిధాత్వర్థగతాఽవిశిష్టా. ఆఖ్యాచోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్రసిద్ధాన్తచ్ఛాయయాపరిచోద్యపరిహరతి *అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితి. యదుక్తంవిద్యైక్యమితి-తన్నోపపద్యతే- రూపభేదాత్. రూపాన్యథాత్వంహిశబ్దాదేవప్రతీయతే. వాజసనేయకేహి * అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యుద్గానస్యకర్తరిప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వాయఏవంవేదేతికర్తర్యేవప్రాణదృష్టిరేవంశబ్దాదవగమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే*అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యుద్గానస్యకర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * ఏవంవిదిపాపంకామయతఇత్యేవంశబ్దాత్కర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. అతఏకత్రకర్తరిప్రాణదృష్టిశ్శబ్దా, దన్యత్రకర్మణిప్రాణదృష్టిశ్శబ్దా, చ్చరూపాన్యథాత్వంస్పష్టం. రూపాన్యథాత్వేచవిధేయభేదేసతి కేవలచోదనాద్యవిశేషోఽకించిత్కరఇతి విద్యాభేదఇతిచేత్. తన్న - అవిశేషాత్. అవిశేషేణ హ్యుభయత్రోద్గీథసాధనకఃపరిభవఉపక్రమే ప్రతీయతే. వాజసనేయకే * తేహదేవాఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమే శ్రూయతే. * ఛాన్దోగ్యేపి * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి. అతఉపక్రమావిరోధాయ * తేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యత్రాప్యాత్మప్రాణభావఉద్గీథఉద్గానకర్మభూతఏవపాకాదిష్వోదనాదివత్సౌకర్యాతిశయవివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే. అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దఃకర్తరిలాక్ష

ఉ.— తేహవాచమూచుస్త్వం నఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యోవాచిభోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణంవదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై నఉద్గాత్రాఽత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ సయస్సపాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపంవదతి సఏవ సపాప్మా॥ ౨

ణికస్స్యాత్. అతోవిద్యైక్యమితిప్రాప్తేప్రచక్ష్మహే- * నవాప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. నవేతిపక్షం వ్యావర్తయతి. సచైతదస్తి- యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతిప్రకృతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్య వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతిదేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరఇత్యారభ్య * అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయముపాసనంఛాన్దోగ్యేఅధీయతే. వాజసనేయినస్తుతాదృశప్రాచీనప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేతికృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. తతః ప్రకరణభేదేనవిధేయభేదః- విధేయభేదేచరూపభేదఇతినవిద్యైక్యం. కించ- * అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇతిపూర్వప్రకృతఉద్గీథావయవభూతః ప్రణవఏవాత్ర ప్రాణభావశ్ఛన్దోగానాముపాస్యః. వాజినాంతుకృత్స్నస్యోద్గీథస్యకర్తోద్గాతాప్రాణదృష్ట్యోపాస్యఇతి * అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసంనిర్దిశ్య * యఏవంవేదేత్యుద్గాతైవాత్రప్రాణభావఉపాస్యోవిధీయతే. అతశ్చరూపభేదః. నచోద్గాతర్యుపాస్యేవిహితే * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనేఉద్గీథస్యోద్గానకర్మభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్, తస్యాపిపరపరిభవాఖ్యంఫలంప్రతిహేతుత్వాత్,. అతోరూపభేదాద్విద్యాభేదఇతిచోదనాఽవిశేషేపినవిద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవశాఖాయాముద్గీథావయవభూతేప్రణవేపరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితుతదపి. ఉద్గీథవిద్యేతిసంజ్ఞైక్యాత్తత్- విద్యైక్యముక్తంచేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యంవిధేయభేదేప్యస్త్యేవ.యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞానిత్యాగ్నిహోత్రేకుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రేచ, యథాచోద్గీథవిద్యేతిచ్ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసుబహ్వీషువిద్యాసు,. * వ్యాప్తేశ్చసమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకేషుత్తరాస్వపివిద్యాసూద్గీథావయవస్యప్రణవస్యప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేనవ్యాప్తేశ్చతన్మధ్యగతస్య * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్యప్రణవవిషయత్వమేవసమఞ్జసం. అవయవేచసముదాయశబ్దఃపటోదగ్ధఇత్యాదిషుదృశ్యతే. అతశ్ఛోద్గీథావయవభూతఃప్రణవఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్టఇతిసఏవప్రాణదృష్ట్యోపాస్యఃఛాన్దోగ్యేప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకేతుకృత్స్నోద్గీథవిషయఉద్గీథశబ్దఇతికృత్స్నోద్గీథస్యకర్తోద్గాతాప్రాణదృష్ట్యోపాస్యఇతివిద్యానానాత్వంసిద్ధమితి. అతోఽత్రోద్గీథశబ్దఃఉద్గాతృగీయమానోద్గీథపరఏవ- నతు * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతిచ్ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవత్స్వవతన్త్రోద్గీథపరఇతిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః- హ- ఏవంవినిశ్చిత్యవాచం- వాగభిమానినీందేవతాంఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వంనః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రంకర్మకురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రంకర్మ, దృష్టవన్తః- తామేవచదేవతాంజపమన్త్రాభిధేయాం *అసతోమాసద్గమయేతి,. అత్రచోపాసనాయాఃకర్మణశ్చకర్తృత్వేనవాగాదయఏవవివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయఏవచసర్వోజ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతిహి *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావంచిన్తరత్రష్టే. ఇహాపిచాధ్యాయాన్తేఉపసంహరిష్యతిఅవ్యాకృతాదిక్రియాకారకఫలజాతం * త్రయంవాఇదంనామరూపంకర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాత్తుయత్పరంపరమాత్మాఖ్యంవిద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతినేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతిపృథక్,. యస్తువాగాదిసమాహారోపాధికల్పితఃసంసార్యాత్మా - తంచవాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవదర్శయిష్యతి *తేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతి. తస్మాద్యుక్తావాగాదీనామేవజ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తివివక్షా. తథేతి-తథాస్త్వితిదేవైరుక్తావాక్తేభ్యః- అర్థిభ్యోర్థాయోదగాయత్ - ఉద్గానంకృతవతీ. కఃపునరసాదేవేభ్యోర్థాయఉద్గానకర్మణావాచానిర్వర్తితఃకార్యవిశేషఇతి. ఉచ్యతే- యోవాచి- నిమిత్తభూతాయాంవాగాదిసముదాయస్యయఉపకారోనిష్పద్యతేవదనాదివ్యాపారేణ - సఏవ. సర్వేషాంహ్యసౌవాగ్వదనాభినిర్వృత్తోభోగఃఫలం. తంభోగంసాత్రిషుపవమానేషుకృత్వాఽవశిష్టేషునవసుస్తోత్రేషువాచనికమార్త్విజ్యంఫలంయత్కల్యాణం-శోభనంవదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి. తదాత్మనే- మహ్యమేవ. తద్ధ్యసాధారణంవాగ్దేవతాయాఃకర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అతస్తదేవవిశేష్యతేయత్కల్యాణంవదతీతి. యత్తువదనకార్యంసర్వసఙ్ఘాతోపకారాత్మకంతద్యాజమానికమేవ. తత్రకల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరందేవతాయారన్ధ్రమేవప్రతిలభ్య- తేవిదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రానః- అస్మాన్స్వాభావికంజ్ఞానంకర్మచాభిభూయ- అతీత్యశాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణజ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనాఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవంవిజ్ఞాయతం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్యస్వేనాసఙ్గలక్షణేనపాప్మనాఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః. సంయోజితవన్తఇత్యర్థః. సయస్సపాప్మాప్రజాపతేఃపూర్వజన్మావస్థస్యవాచినిక్షిప్తః - సఏషప్రత్యక్షీక్రియతే. కోసౌ. యదేవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధంవదతి. యేనప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపివదతి. అనేనకార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేఃకార్యభూతాసుప్రజాసువాచివర్తతేసఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితఃసప్రజాపతేర్వాచిగతఃపాప్మా - కారణానువిధాయిహికార్యమితి. ౨

౯.— జ్ఞానమిహపరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతంవిచారంపరిసమాప్యతేహవాచమిత్యాదివ్యాచష్టే (తేదేవాఇతి) అచేతనాయా వాచోనియోజ్యత్వంవారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తౄణాందేవానామభిప్రాయమాహ (వాగ్దేవతేతి) సన్నాద్గాత్రం కర్మజపమన్త్రప్రకాశ్యాదేవతానిర్వర్తయిష్యతి- నతువాగ్దేవతేతి. తత్రాహ (తామేవేతి) అసతోమాసద్గమయేతిజపమన్త్రాభిధేయాంధృష్టవన్తఇతిపూర్వేణాసమ్బన్ధః. వాగాద్యాశ్రయంకర్తృత్వాదిదర్శయతో ఽర్థవాదస్యప్రాసఙ్గికంతాత్పర్యమాహ (అత్రచేతి) ఆత్మాశ్రయమేకర్తృత్వాదావవభాసమానేతస్యవాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్యవాకర్తృత్వాదివివక్షితమితిపికల్పౌవ్యుద్యందూషయతి (యస్మాదితి) విచారదశాయాంవాగాదిసఙ్ఘాతస్యక్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్కర్తృత్వాదిఃతదాశ్రయోయస్మాత్ప్రతీతః - తస్మాత్పరస్యాత్మనఃస్వతస్తచ్ఛక్తిశూన్యస్యనతదాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కించ- అవిద్యాశ్రయస్సర్వోవ్యవహారోనతద్దీనేపరస్మిన్నవతరతీత్యాహ (తద్విషయఇతి) *కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యాదిన్యాయేనకర్తృత్వమాత్మనోఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య *యథాచతక్షోభయథేతిన్యాయాదౌపాధికంతస్మిన్కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్యతిహీతి) యదుక్తమవిద్యావిషయస్సర్వోవ్యవహారఇతి - తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతశ్చపరస్మిన్నాత్మనికర్తృత్వాదివ్యవహారోనాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్పదమధ్యాహర్తవ్యం. పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితిశేషః. మాభూత్పరమాత్మాకర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తుస్యాదితిద్వితీయపక్షమాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) జీవశబ్దవాచ్యస్యవిశిష్టస్యకల్పితత్వాత్ నతాత్త్వికంకర్తృత్వాదికం - కింతుతద్ద్వారాస్వరూపేసమారోపితమితిభావః. ఆత్మనితాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావేఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వానియుక్తయావాగ్దేవతయాయత్కృతంతదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వంజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వంచాత్మనోఙ్గీకృత్యవాగుద్గానేప్రవృత్తాచేత్ - తయాకశ్చిదుపకారోదేవానాముద్గానేననిర్వర్తనీయః - సచనాస్తీతిశఙ్కతే (కఃపునరితి) వదనాదివ్యాపారేసతి యస్సుఖవిశేషస్సఙ్ఘాతస్యనిష్పద్యతే - సఏవగార్యవిశేషఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) యోవాచీతిప్రతీకమాదాయవ్యాఖ్యాయతే. కథంపునర్వాచోవచనం, చక్షుషోదర్శన, మిత్యాదినానిష్పన్నంఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేవార్థముద్గాయన్త్యావాచః స్వార్థమపికించిదుద్గానమస్తి. తథాచజ్యోతిష్టోమేద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషుపవమానాఖ్యేషుస్తోత్రేషుయాజమానంఫలముద్గానేనకృత్వాశిష్టేషునవసుస్తోత్రేషుయత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే-స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తంభోగమితి) ఋత్విజాంక్రీతత్వాన్నఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *అథాత్మనే ఽన్నాద్యమాగాయదితిశ్రుతమిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్యస్వార్థత్వంసమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవదనంవాచోఽసాధారణంచేత్ - కస్తర్హియోవాచీత్యాదేర్విషయః- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయామసురాణామవకాశందర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థయోద్గానేసతీతియావత్. కల్యాణవదనస్యాత్మనా- వాచైవసమ్బన్ధేయోయమాసఙ్గః- అభినివేశః. సఏవావసరోదేవతాయాః. తమవసరంప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవవ్యాకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మానతీత్యేతిసమ్బన్ధః. కోసావసురాత్యయస్తంవ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురానభిభూయకేనాత్మనాదేవాఃస్థాస్యన్తీతివివక్షాయామాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచిపాప్మాక్షిప్తోఽసురైరితికుతోవగమ్యతే- తత్రాహ (సయస్సపాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవపాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్యక్రియాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం-సభానర్హంస్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకంప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవచనం. ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వంగృహ్యతే. కిమత్రప్రజాపతేర్వాచిపాప్మనస్త్వమానముక్తంభవతీత్యాశఙ్క్యసఏవసపాప్మేతివ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసుప్రజాసుప్రతిపన్నేనాసత్యవదనాదినాలిఙ్గేన తద్వాచిపాప్మానుమీయతే- విమతంపాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్సపాప్మాప్రజావాచ్యనుమితః- సఏవప్రజాపతివాచిపాప్మానంగమయతి- విమతంకారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్ - ఘటవత్. నచప్రజాగతందురితంప్రాజాపత్యంతద్వినాహేత్వన్తరాదేవస్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్కార్యస్య. నచతత్కారణేపిపరస్మిన్ప్రసఙ్గః- *అపాపవిద్ధమితిశ్రుతేః. నచ *నహవైదేవాన్పాపంగచ్ఛతీతిశ్రుతేర్నసూత్రేపిపాపవేధః- తస్యఫలావస్థస్యాపాపత్వేపి యజమానావస్థస్యతద్భావాదిత్యర్థః. ఆద్యసకారాభ్యాంకారణస్థంపాప్మానమనూద్యతస్యైవకార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాంతు కార్యస్థంపాప్మానమనూద్యతస్యైవకారణస్థత్వమితివిభాగః. ౨

౧౦.— (తేహవాచమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతీతి) త్వంనఉద్గాతాభవేతివాగభిమానినీందేవతాంప్రార్థితవన్తఇత్యర్థః. (తథేతితేభ్యోవాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్యతేభ్యః - దేవేభ్యోవాగుద్గానంకృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసంభవదర్థకత్వాచ్చ * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గఉపపత్తేరితిన్యాయేనక్రత్వఙ్గభూతేఉద్గాతరివాగ్దృష్టింకృతవన్తఇత్యర్థః. (యోవాచిభోగస్తందేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణంవదతితదాత్మనఇతి) వాచినిమిత్తేయోభోగః - గానాదిజన్యోయస్సుఖానుభవః. తం - భోగందేవేభ్యఆగాయత్ - దేవానాంభోగముద్దిశ్యాగాయత్ - గానంకృతవతీ. గానేనదేవానాంభోగంసంపాదితవతీతియావత్. యత్కల్యాణవార్తాభిలపనరూపంవాగిన్ద్రియకార్యం- తదప్యాత్మనేవాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తేవిదురనేనేతి) తే- అసురాఃఅవిదుః- జ్ఞాతవన్తఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన-వాగ్రూపేణోద్గాత్రానః-అస్మానత్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం-ఉద్గాతారమభిద్రుత్య-శీఘ్రంప్రాప్యపాప్మనాఅవిధ్యన్- పాపేనసంయోజితవన్తః. (సయస్సపాప్మాయదేవేతి) యస్సపాప్మాతద్వేధనసాధనభూతః- సతు- యదేవేదంఅప్రతిరూపం-అనుచితమశివానృతస్తైశున్యాదివదతి-సఏవ-తద్రూపఏవసపాప్మేత్యర్థః. అయంభావః-వాగిన్ద్రియమసురాఃక్రోధాద్యుత్పాదనద్వారాపరుషాతివాదపైశున్యాదిదూషితామకుర్వన్నితి. తతశ్చానురబుద్ధికార్యాతత్తదిన్ద్రియాణాంపాపప్రవృత్తిరితిభావః. ౨

ఉ.— అథహ ప్రాణమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః ప్రాణ ఉదగాయద్యః ప్రాణే భోగస్తం దే
వేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం జిఘ్రతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రు
త్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౩
అథహ చక్షురూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్ యశ్చక్షుషి భోగస్తం దే
వేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య
పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం పశ్యతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౪
అథహ శ్రోత్రమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యః శ్రోత్రే భోగ
స్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ శృణోతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభి
ద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపగ్ శృణోతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౫
అథహ మన ఊచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో మన ఉదగాయత్ యో మనసి భోగస్తం దేవేభ్య
ఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ సఙ్కల్పయతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య
పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపగ్ సఙ్కల్పయతి స ఏవ స పాప్మైవముఖల్వేతా దే
వతాః పాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్॥ ౬
అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్తే విదు
రనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిత్సన్ స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వగ్ సే
తైవగ్ హైవ విధ్వగ్ సమానా విష్వఞ్చో వినేశుస్తతో దేవా అభవన్ పరాసురా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్వి
షన్ పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద॥ ౭

శం.— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథనిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యా ఉపాస్యాశ్చేతి క్రమేణ పరీక్షితవన్తః. దేవానాంచైతన్నిశ్చిత మాసీత్ - వాగాదిదేవతాః క్రమేణ పరీక్ష్యమాణాః కల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థాః-అతో ఽనభిధేయాః *అసతో మా సద్గమయేతి, అనుపాస్యాశ్చ- అశుద్ధత్వాదితరావ్యాపకత్వాచ్చ, ఇతి. ఏవముఖల్వనుక్తా అప్యేతా స్త్వగాదిదేవతాః కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం - వాగాదివదేవైనాః పాప్మనాఽవిధ్యన్ - పాప్మనా విద్ధవన్త ఇతి యదుక్తం- తత్పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మభిస్సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యేతత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయా జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వంచ నేతి నిర్ధార్యావశిష్టపర్యాయచతుష్టయస్య తాత్పర్యమాహ (తథైవేతి) పరీక్షాఫలనిర్ణయమాహ (దేవానాంచేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతరః- కార్యకారణసఙ్ఘాతః. తస్మిన్నవ్యాపకత్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వం. అతశ్చానుపాస్యత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వంచేత్యర్థః. ఉక్తైరిన్ద్రియైరనుక్తైన్ద్రియాణ్యుపలక్షణీయానీతి వివక్షితో ప్యుపసంహరతి (ఏవమితి) వాగాదివత్త్వగాదిష్వకల్పకాభావాన్న పాప్మవేధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరస్తి పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (ఇతియదుక్తమితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం- ఘ్రాణం. శిష్టంస్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.— ఉక్తమర్థం నిగమయతి (ఏవముఖల్వేతా ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవఖలు-ఉక్తయారీత్యా ఏతా దేవతాః-వాగాద్యాః ఉక్తా అనుక్తాశ్చ పాప్మభిః- అనృతవదనాదిలక్షణైరుపాసృజన్- ఉపగతవత్య ఇత్యర్థః. (ఏవమేతాః పాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం-ఉక్తయా రీత్యా అసురాః ఏతాః- వాగాదిదేవతాః పాప్మనా అవిధ్యన్- అనృతాదిపాప్మనా వేధనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

———

శం.— వాగాదిదేవతా ఉపాసీనా అపి మృత్యవ్యతిగమనాయాశరణాస్సన్తో దేవాః క్రమేణ అథ- అనన్తరం హ. ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం- ఆస్యే భవమాసన్యం. ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః- త్వంన ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవం శరణముపగతేభ్యః స ఏష ప్రాణో ముఖ్య ఉదగాయదిత్యాదిపూర్వవత్. పాప్మనాఽవిత్సన్- వేధనం కర్తుమిష్టవన్తః. తేచదోషాసంసర్గిణం సన్తం ముఖ్యం ప్రాణం స్వేనాసఙ్గదోషేణ వాగాదిషు లబ్ధప్రసరాః తదభ్యాసానువృత్త్యాసంసృక్ష్యమాణా వినేశుః - వినష్టాః. విధ్వస్తాః. కథమివేతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే- స యథా- స దృష్టాన్తో యథా. లోకే ఽశ్మానం- పాషాణమృత్వా- గత్వా. ప్రాప్య లోష్టః- పాంసుపిణ్డః పాషాణచూర్ణనాయాశ్మని నిక్షిప్తః స్వయం విధ్వంసేత - విస్రంసేత. విచూర్ణీభవేత్. ఏవం హైవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ విధ్వంసమానాః - విశేషేణ ధ్వంసమానాః విష్వఞ్చః - నానాగతయో వినేశుః- వినష్టాః యతః. తతః- తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యః స్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యో వియోగాత్ అసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః- వాగాదయః ప్రకృతా అభవన్. కిమభవన్. స్వం దేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకం వక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మా స ఏవ సన్తః స్వాభావికేన పా

త్వత్తైనిమిత్తం. నచాస్మాద్వాక్యాద్యత్స్వతామపిజ్ఞానముత్పద్యతే. హన్తతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యానేతద్వాక్యంతత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి. న- అన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్తా నేచర్చా - ప్రకృతోప్యన్యోవివక్షితోస్యవాక్యస్యార్థో స్తి - సన్మర్తవ్యః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరంసత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యోవేదనిహితంగుహాయామితి తద్విజ్ఞానంచవివక్షితం - ప్రకృతంచతత్. బ్రహ్మస్వరూపావగమాయచాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యం ప్రదర్శితం- బ్రహ్మావగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోన్తరఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తరమనోమయః- విజ్ఞానమయఇతి- విజ్ఞానగుహాయాంప్రవేశితః. తత్రచానన్దమయోవిశిష్టఆత్మా ప్రదర్శితః. అతఃపరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మా బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాసర్వవికల్పాస్పదోనిర్వికల్పకోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇతితత్ప్రవేశఃకల్ప్యతే. నహ్యన్యత్రోపలభ్యతే బ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధోహ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథారాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధో బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః. సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథాచాలోకవిశిష్టఘటాద్యుపలబ్ధిః-ఏవంబుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌగుహాయాంనిహితమితి ప్రకృతమేవతద్వృత్తిస్థానీయేత్విహపునస్తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణంకార్యంసృష్ట్వాతదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాంబుద్ధౌద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృత్యేవంవిశేషవదుపలభ్యతే. సఏవతస్యప్రవేశః- తస్మాదస్తికారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తంత్యచ్చ- అమూర్తంచాభవత్. మూర్తామూర్తేహ్యవ్యాకృతే- నామరూపేఆత్మస్థేఅన్తర్గతేనాత్మనావ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యేతేఆత్మనాత్వప్రవిభక్తదేశకాలేఇతికృత్వాఆత్మైతే అభవదిత్యుచ్యతే. కించ (నిరుక్తంచానిరుక్తంచ) నిరుక్తంనామనిష్కృష్టం. సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదన్తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తేఅపిమూర్తామూర్తయోరేవవిశేషణే. యథాసచ్చత్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనంచానిలయనంచ) నిలయనం-నీడం. ఆశ్రయఃమూర్తస్యైవధర్మః. అనిలయనం-తద్విపరీతమమూర్తస్యైవధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేపివ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితిప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనంచ - అతోవిశేషణాన్యమూర్తస్యవ్యాకృతవిషయాణ్యేతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనంపాషాణాది. సత్యంచ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్. నపరమార్థసత్యం- ఏకమేవహిపరమార్థసత్యం బ్రహ్మ. ఇహపునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికంసత్యం-మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాదిసత్యముచ్యతే. అనృతంచ-తద్విపరీతం. కింపునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కింపునస్తత్. బ్రహ్మ- *సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతిప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికంమూర్తామూర్తధర్మజాతంయత్కించేదంసర్వమవిశిష్టంవికారజాతమేకమేవసచ్ఛబ్దవాచ్యంబ్రహ్మాభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మసత్యమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మవిదః. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నః ప్రకృతః- తస్య ప్రతివచనవిషయోఏతదుక్తం- ఆత్మా అకామయతబహుస్యామితి - సయథాకామంచాకాశాదికార్యంసత్త్యదాదిలక్షణంసృష్ట్వాతదనుప్రవిశ్యపశ్యఞ్ఛృణ్వన్మన్వానోవిజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేఃకారణంకార్యస్య పరమేవ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితంతత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవవిజానీయాదిత్యుక్తంభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణోక్తేఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాఃపఞ్చస్వపి- ఏవంసర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోపిమన్త్రఃకార్యద్వారేణభవతి. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

అ.— ఆనన్దమయస్యప్రకాశకోఽయంశ్లోకఇతికేచన-తాన్ప్రత్యాహ (తంప్రతీతి) సవిశేషతయాప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాంసాధారణత్వాచ్చబ్రహ్మణోవ్యవహార్యత్వంసర్వాన్ప్రతిభవేత్ -నచదృశ్యతే-తతోపినాస్తిత్వాశఙ్కాజాయతఇత్యర్థః.(ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్యసామర్థ్యేనప్రాప్తంప్రశ్నాన్తరమిత్యతఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వంచేదుపపన్నంబ్రహ్మణః-తావతైవసత్యత్వంసిధ్యతి-సతోబాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఎవమర్థతేతి) సత్త్వోపపాదనేనసత్యవస్తువిషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃసత్త్వసాధనంనామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది-సత్పూర్వం-కార్యత్వాత్ - ఘటవదితిలౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేనసత్కారణంతావత్సిద్ధం-తస్యచదేశాదికారణత్వేనదేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వంసిద్ధం. తస్యవిశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కాజాయతే - సాకారణత్వేనవ్యావర్త్యతే - నతుకారణత్వాత్సత్త్వంసాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసక్తాదితిభావః. ఇతోపిజగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కాకార్యేత్యాహ (నచాసతేతి) అసదన్వయాదర్శనాదితియుక్తితఇత్యర్థః. ఏవమసత్త్వాశఙ్కాంనిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాంప్రధానవాదినఃప్రసక్తాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపిసాఙ్ఖ్యమతేచేతనస్యనిర్వికారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపిలౌకికవ్యాప్తిబలేనకామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కానివర్త్యతఇత్యాహ (నహీతి) తర్హిలౌకికవ్యాప్తిబలేనైవఅనాప్తకామత్వమపిప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తానన్దత్వంపరవశత్వాత్ - నతదస్తిబ్రహ్మణఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హి బ్రహ్మణఃకామాఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానాన్తలక్షణాఇతి) సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణంస్వరూపంయేషాంతే-తథోక్తాః. ఏతదుక్తంభవతి-మాయాప్రతిబిమ్బితంబ్రహ్మజగతఃకారణంమాయాపరిణామైరేవకామైఃకామయితృ. తేషాంచపరిణామానామవిద్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చధర్మాద్యనసుస్పృష్టత్వేనశుద్ధత్వం-తతోజీవకామవైలక్షణ్యంసిద్ధమితి. తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఃపుణ్యాకారిణామప్యనిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాఃస్యుః- స్వాతన్త్ర్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంత్వితి) కామస్యశరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణఃశరీరా

దిమత్త్వప్రసక్త ఇతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్త్యా మాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యన్తత్పరిణామానాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య శరీరనిమిత్తానపేక్షాస్తీత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తా మాయా అఙ్గీకృతా చేత్- తర్హి సా ప్రధానవత్ పృథక్ సతీత్యద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తం కిం స్వతః సిధ్యతి-పరతో వా. నాద్యః-జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. న ద్వితీయః- ప్రమాణసంసర్గానిరూపణాత్. నహి భిన్నదేశకాలయోః సంయోగాదిసమ్భవతి-విషయవిషయిభావో వా-నియామకాగవేషణాత్. న చ స్వభావ ఏవ సమ్బన్ధః - ద్వయోః స్వభావయోః సమ్బన్ధత్వేనైవోపతయోసమ్బన్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. న చ స్వాత్మానం ప్రతి స్వస్యైవ సమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథా విథార్థాభావే వ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వే చ మిథ్యావ్యవహారాపాతాదనిర్వచనీయవాద ఏవ పర్యవస్యతీతి భావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తం వస్తు న సంభావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవ నామరూపయోః సిద్ధిరిత్యాహ (అత ఇతి) తర్హి బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చతా ప్రసక్త ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ (న బ్రహ్మేతి) న బ్రహ్మ తదాత్మకం-అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపి సిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః. కథం తర్హి బ్రహ్మాత్మకత్వం-తత్రాహ (తే తదితి) స్వప్నే నభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేన సిద్ధ్యసంభవాదనుభావ్యే నామరూపే అనుభవాత్మక బ్రహ్మాత్మకే కథ్యేతే-న త్వైక్యాభిప్రాయేణేత్యర్థః. న కేవలం బ్రహ్మణో బహురూపత్వం మాయోపాధికం-సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం చేత్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేన జీవస్య బ్రహ్మాత్మతాయాం ప్రవేశవాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం విచారమారభతే (తత్రేతి) తచ్చిన్త్యమిత్యాదినా) విమర్శ సతిక్త్వా శ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవ ప్రవేశ ఇత్యుక్తం సిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (నను నయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోః పూర్వాపరకాలీనత్వసంభవే సత్యేకకర్తృకత్వం క్త్వాశ్రుత్యాబోధ్యేత-న తు ప్రవేశస్యోత్తరకాలతా సంభవతి- సృష్టిసమయ ఏవోపాదానస్య కార్యాత్మతయా అవస్థితత్వాదిత్యర్థః. ఏతదేవ వివృణోతి (కారణమేవ హీతి) అప్రవిష్టే యథాభవనాదౌ దేవదత్తస్య ప్రవేశో దృష్టః- తథా కార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ ప్రవేశో న సంభవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాం మతముద్భావ్య పూర్వవాదీ దూషయతి (యథా ఘట ఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్య వా ప్రవేశో న సంభవతీతి చేత్ - కథం తర్హి ప్రవేశో వాచ్య ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతి న వక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) సని వాహగతిం (సావయవమేవేతి) పూర్వవాదీ దూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనాపరిణతస్య బ్రహ్మణో నామరూపాత్మకం కార్యమేవ దేశః- తద్వ్యతిరేకేణ న హ్యన్యః ప్రదేశోఽస్తి. యత్కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణతం - తత్ప్రతి కార్యవిశేషే జీవాత్మనా ప్రవేక్ష్యతీతి న శఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవ చేదితి) కార్యవిశేషస్య ప్రవేశమఙ్గీకృత్య దూషణముక్తం-స న సంభవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యముపలక్ష్య కార్యాన్తరస్య తత్ర ప్రవేశో విధీయతే- ప్రాప్తదేశసంభవాత్. అతో న శ్రుతివిరోధ ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్య దూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యలక్షణాయామవివక్షితలక్షణా చేత్ప్రసజ్యేత- తర్హి కారణపర ఏవ తచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహ అన్యః సిద్ధాన్త్యేకదేశీ (జాహ్యేతి) అస్మిన్పక్షే ప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థో న లభ్యేతేత్యాహ (న బహిష్ఠేతి) అన్యస్య వేదాన్తినో మతముద్భావ్య దూషయతి (జల ఇత్యాదినా) ఏవం సిద్ధాన్త్యేకదేశినోఽపరస్య పూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవం తర్హీతి) నైవాస్తి ప్రవేశో బ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపి ప్రవేశో న సమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (న చేతి) ఇతరస్యాపి ప్రవేశః కల్పయితుం న శక్యత ఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి). సా చ శ్రుతిః స్రష్టుః ప్రవేశమాహ - సా చాస్మాకం మీమాంసకానాం ప్రమాణం. తతస్తద్విరోధే నాన్యస్య ప్రవేశకల్పనా న యుక్తేతి భావః. తర్హి శ్రుతిశరణతయైవ బ్రహ్మణ ఏవ ప్రవేశ ఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తస్మాదన్ధో మణిమవిన్దదితివదర్థశూన్యమేవేదం వాక్యమితి నిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగోచరస్య వా. నాద్యః- ఆకాశాదేరపి ప్రకృష్టదేశేఽపి జలేఽమూర్తస్య ప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపి బ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసు ప్రతిబిమ్బిత సృష్ట్యుత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషు ప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్ స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అతః పరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయ ఏవ విశిష్టోఽర్థో విశేష్యస్య చిద్ధాతోర్లిఙ్గం-విశిష్టస్య విశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసాన ఆత్మా బ్రహ్మరూపోఽస్యానేన గుహాయామధిగన్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్య జలే సూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యః ప్రవేశోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవ బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిసంభవాత్తత్రైవ ప్రవేశోఽభిహిత ఇత్యాహ (నహీతి) న హ్యన్యత్రోపలబ్ధ్యనర్హం బ్రహ్మ బుద్ధావేవ కథముపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి) అన్తఃకరణసంసర్గాదేవ దేహఘటాదిషు చైతన్యాభివ్యక్తిః- న స్వతః. అన్తఃకరణం చాన్యథా నైవ చైతన్యాభివ్యఞ్జకం-అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథా చాస్వచ్ఛస్వభావకే ఘటాదౌ ముఖం న ప్రతిబిమ్బ్యతే- జలాదౌ స్వచ్ఛస్వభావకే ప్రతిబిమ్బ్యతే-తథా సత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్య ప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతే తత్ర బ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ-యథా జాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థ ఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే-తథా జాడ్యసామ్యే అన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథా చేతి) నిలయనం-గృహం ప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణ ఏవ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ (త్యదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షత ఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదాని వ్యాఖ్యాయ ప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణే ప్రకరణస్య తాత్పర్యం *సోఽకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః- అహం కర్తా భోక్తేత్యాదయః- తఏవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం. విశిష్టధర్మస్యావిషయత్వేఽపి స్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

రం.— (అసన్నేవేతి) పూర్వేషు చతుర్షు పర్యాయేషూదాహృతానాం శ్లోకానాం పుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపి శ్లోకః పుచ్ఛవదానన్దమయవిషయక ఏవ-నతు * బ్రహ్మపుచ్ఛమితి నిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చ బ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయ ఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాజ్ఞాపుంసః సంసారాభావత ఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణః ఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయా నిర్దిష్టస్యాపి ఆత్మాన్తరపస్తికమితిశఙ్కాం వ్యుదస్యతి (తస్యైష ఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్య ఆత్మభూత ఏష ఆనన్దమయ ఆత్మా తస్య-ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానన్యాత్మత్వముక్తం భవతి. నచ పూర్వేషు పర్యాయేషు *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయే తదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యం స్యాదితి శఙ్క్యం- పూర్వేషు పర్యాయేష్వనుక్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్య ఇహ నిరూపణాత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోఽన్తర ఆత్మేతి నిర్దేశాభావా, చ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్య తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయ బ్రహ్మప్రతిపాదనానన్తరం * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థం ప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాత ఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్య బుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతా ఇతి నిపాతస్య ఛాన్దసో దీర్ఘః- *అథాసపత్నా నితివత్. అవిద్వానితి పదే సతి ఆద్యుదాత్తత్వం స్యాత్ -*తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇతి స్మరణాత్. అన్తోదాత్తం చేదం పదం. ఉతా- విద్వానితి ఛేదః. అవి ప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థం అనవచ్ఛిన్నం చ బ్రహ్మ ఉపాసీనో విద్వాన్ కిమతః ప్రేత్యాముం లోకం- *పరమే వ్యోమన్నిత్యుక్తం లోకం గచ్ఛతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉతగత్య నపేక్షం ఇహైవ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఆహో విద్వాన్ సమశ్నుత ఇతి- భోక్తృత్వం వివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహఙ్కృహీణోపాసీనోపి విద్వానముం లోకం గత్వా కిం సమశ్నుతే - భోగ్యభూతం బ్రహ్మానుభవతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత బ్రహ్మస్వరూపే వైకీభవతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఏవం శాస్త్రైవిధ్యమూలాః గతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాః ప్రశ్నాః బహువచనవివక్షితాః. ఏతత్సర్వం వ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే స్పష్టముక్తం. ఏతాన్ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుం జగత్కారణత్వోపయిక గుణవిశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోకామయతేతి) సః-ఆనన్దమయ ఆత్మా దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహు స్యాం-తదర్థమాకాశాదిరూపేణ ప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః. సః- పరమాత్మా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః కృతవానిత్యర్థః. *తప ఆలోచన ఇతిహి ధాతుః. (తత్సృష్ట్వేత్యాది) నను సర్వదా సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః కోఽసౌ సృష్టికాలానుప్రవేశ ఇతిచేత్. ఉచ్యతే-గోజఠరగతవత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యేకం సర్వవస్తుషు పుష్కలప్రతీత్యర్హస్థితివిశేష ఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయామితి మన్త్రోక్తం అనన్తస్య బ్రహ్మణః హృదయగుహానిహితత్వముపపాదితం భవతి. (తదనుప్రవిశ్య సచ్చత్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేన నిర్వికారతయా సతత్త్వైకరూపశ్చేతన ఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేన పూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవ చేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మణ ఏవ సర్వోపాదానతయా సర్వభావవికారాస్పదత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తంచేత్యాది) . జాతిగుణక్రియావత్తయా జాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనం నిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యం చేతనజాతం అనిరుక్తం. *ఏతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యా అచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతం అనిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతం నిలయనం. (విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ) అజడస్వరూపం జడస్వరూపంచ. (సత్యంచానృతంచేతి) నిర్వికారతయా సత్యత్వం చేతనస్య. ఇతరస్యత్వతథాత్వం. తతశ్చ నిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మ సత్యమేవాభవత్ - అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవదిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయా సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం-అత ఏవ సర్వమపి చేతనాచేతనాత్మకం జగత్ శాస్త్రదృష్టిమన్తః పురుషాః పరాశరాదయః *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణురిత్యాచక్షతే ఇత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత । తదాత్మానగ్ం స్వయమకురుత । తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతి । యద్వై తత్సుకృతం । రసో వై సః । రసగ్ం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ । ఏష హ్యేవానన్దయాతి ॥ ౧॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయం గతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి । తత్త్వేవ భయం విదుషోఽమన్వానస్య । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం బ్రహ్మోచ్యతే - న పునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతం జగదగ్రే - పూర్వం- ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతః వై- సత్ - ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కిం తతః ప్రవిభక్తం పితురివ పుత్రః. నేత్యాహ- తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్ - బ్రహ్మైవ సుకృతం-స్వయంకర్తృ ఉచ్యతే. స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వా స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మ కారణం సుకృతముచ్యతే. సర్వథాపి తు ఫలసమ్బన్ధాది కారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. యది పుణ్యం - యది వాన్యత్ - సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనే వా త్కారణే సత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ- సుకృత ప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తి కుతః. రసత్వాత్. కుతో రసత్వప్రసిద్ధిః బ్రహ్మణ ఇత్యత ఆహ (యద్వై తత్సుకృతం

రసో వై సః) రసోనామతృప్తిహేతురానన్దకరో మధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే. రసమేవాయం హి లబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీభవతి. నాసత ఆనన్దహేతుత్వం దృష్టం లోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితా అప్యనీహా నిరేషణాః బ్రాహ్మణాః బాహ్యరసలాభాదివ సానన్దా దృశ్యన్తే నిద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవ రసస్తేషాం. తస్మాదస్తి తత్తేషామానన్దకారణం రసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాది క్రియాదర్శనాత్. అయమపి హి పిణ్డో జీవతః ప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవం వాయవీయా ఐన్ద్రియికాశ్చ చేష్టాస్సంహతైః కార్యకారణై ర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేన సంహననం నాన్తరేణ చేతనం సమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ యత్. యదిఏష ఆకాశే - పరమే వ్యోమ్ని గుహాయాం నిహిత ఆనన్దో న స్యాత్ - నభవేత్. కోహ్యేవాన్యాత్ - అపానచేష్టాం కుర్యాదిత్యర్థః. కః ప్రాణ్యాత్ - ప్రాణనం వా కుర్యాత్. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ - యదర్థాః కార్యకరణ ప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృత ఏవ చానన్దో లోకస్య. కుతః. ఏష హ్యేవ - పరమాత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి. సుఖయతి లోకం ధర్మానురూపం. స ఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చ విద్వదవిదుషోరస్తి తద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేన హ్యభయం భవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేన భయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదా హ్యేవైష స్మాదేషః- సాధకః ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యం నామ ద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. నదృశ్యమదృశ్యం. అవికార ఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం - తస్మాదనిరుక్తం. విశేషో హి నిరుచ్యతే. విశేషశ్చ వికారః. అవికారం తద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడః, ఆశ్రయః. న నిలయనం అనిలయనం. అనాధారం. తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణే బ్రహ్మణీతి వాక్యార్థః. అభయమితి క్రియావిశేషణం. అభయామితి వా లిఙ్గాన్తరం పరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిం. ఆత్మభావం. విన్దతే- లభతే. అథ- తదా సః తస్మిన్ నానాత్వస్య భయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయం గతో భవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠో హ్యసౌ తదా భవతి *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్య హ్యన్యతో భయం భవతి- నాత్మన ఏవాత్మనో భయం యుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతో నిర్భయా హి బ్రాహ్మణా దృశ్యన్తే సత్సు భయహేతుషు- తచ్చాయుక్తం అసతి భయత్రాణే బ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయం గతో భవతి సాధకః. యదా నాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మని చాన్తరం- భేదం న కురుతే, తదా అభయం గతో భవతీత్యభిప్రాయః. యదా పునః- అవిద్యావస్థాయాం హి- యస్మాదేషః- అవిద్యావాన విద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం వస్తు తైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మని చైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్ - అపి అరం- అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం. భేదం. అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనం కురుతే,. భేదదర్శనమేవ హి భయకారణం. అల్పమపి భేదం పశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతో స్తస్య- భేదదర్శిన ఆత్మనో భయం భవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనో భయకారణమవిదుషః. తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మత్వేవ భయం భేదదర్శినోఽవిదుషః. ఈశ్వరోఽన్యో మత్తః - అహమన్యః సంసారీత్యేవం విదుషః భేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యం తదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరం కుర్వతో భయం భవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవాసః - య ఏవమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి. ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్య భయం భవతి- అనుచ్ఛేద్యో హ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యే తద్దర్శనకార్యం భయం యుక్తం. సర్వం చ జగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతో భయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనం తదస్తి భయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో జగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థ ఏష శ్లోకో భవతి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

———

ఆ.— (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠు క్రియత ఇతి కర్మాభిధాయకోపి ఛాన్దసత్వాత్ప్రక్రియయా సుష్ఠు కరోతీతి కర్తరి వ్యాఖ్యాతః. (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేన పరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషు స్వతన్త్రంగృహాద్యనారభ్యం- స్వామినమన్తరేణ సంహననస్యాదర్శనాత్. కార్యకరణసంఘాతే పి విలక్షణః స్వామీ శరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- స చ చేతనత్వే న భేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతి తదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోహం తస్యదేవస్య- మమారాధ్యః పరమేశ్వర ఇతి భేదం విద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అసావాయమితి) యథాచన్ద్రభేదం పశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే- అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తర్హి తస్య భయసంభావనేత్యత ఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తా హి పరమేశ్వరో మాం సంహరిష్యతి- నరకే వా నిక్షేప్స్యతీతి పశ్యతో భయం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మైవోచ్ఛేదహేతుః కుత ఇత్యత ఆహ (అనుచ్ఛేద్యో హీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిత్యత్వం వక్తవ్యం- తచ్చ బ్రహ్మణో నాన్యత్సంభావ్యత ఇత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

———

రం.— (అసద్వా ఇత్యాది) ఇదం- స్థూలచేతనాచేతనశరీరకం బ్రహ్మానభివ్యక్తనామరూపం బ్రహ్మసృష్టేః ప్రాగాసీత్. తస్మాదిదం జగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః. నన్వసచ్ఛబ్దితస్య బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వే కర్త్రన్తరమపేక్షితం- నిమిత్తోపాదానయోర్భేదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేన స్వీకృత్య స్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవ స్వస్య కార్యం- అత ఏవ బ్రహ్మ సుఖేన కృతం- కార్యం యస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్య సౌష్ఠవం చానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్య కార్యస్య నిర్మాణే హి క్లేశప్రసక్తిః. తతశ్చాక్లిష్టకార్యం బ్రహ్మేతి *నిశ్వసితమేతన్మహతో భూతస్యేత్యాది శ్రుతయో వదన్తీత్యర్థః. భవతు తత్సుకృతం - తస్యోపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోః కిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వా ఇతి) సుకృతమితి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చ తస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వే యుక్తే

ఉ.— అథ ప్రాణమత్యవహత్సయదా మృత్యుమత్యముచ్యత స వాయురభవత్సోఽయం వాయుః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తః పవతే॥ ౧౩

అథ చక్షురత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స ఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథ శ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత తా దిశోఽభవగ్ంస్తా ఇమా దిశః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథ మనోఽత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స చన్ద్రమా అభవత్సోఽసౌ చన్ద్రః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో భాత్యేవగ్ం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధి కించాన్నమద్యతేఽనేనైవ తదద్యత ఇహ ప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్ - తదేతి శేషః. స ఇత్యగ్న్యపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపి వాగభిమానినీ దేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యుపగతదోషతయా అగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అద్యరామస్యరామత్వమిత్యాదివదితి భావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి) ఏవం మృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిః నిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుం పరేణ - మృత్యోః పరస్తాద్దీప్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— తథా - ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్. స తు పవతే - మృత్యుం పరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౪

శం.— తథా - చక్షురాదిత్యోఽభవత్. స తు తపతి. ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రం దిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తా ఇతి) అత్ర భాన్తీతి శేషః. దిక్ఛబ్దో దిగ్దేవతాపరః. ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి. యథా పూర్వం యజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేన మృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపి హ వై ఏషా - ప్రాణదేవతా అతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవ యో వాగాదివిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణం వేద. * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ — వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్య కిమాయాతం - న హి తద్దేవతస్య ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనః సర్వానపోహ్యాక్తవర్త్మనా వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్త్యైవసోఽపి సదా ప్రాణమాత్మత్వేన ధ్యాయన్ భావనాబలాద్వైరాజం పదం పూర్వయజమానవదాప్నోతీతి భావః. కస్యేదం ఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకం విశినష్టి (యో వాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్య ప్రాగుక్తం ఫలమనుగుణమిత్యత్ర మానమాహ (తం యథేతి) ౧౬

రం. — (ఏవం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేదేతి) యః పుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాం మృత్యుత్వాతివహనకర్మ వేద - తమేనమేషా - ప్రాణదేవతా మృత్యుమతివహతి - అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానం కృతం - తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః సర్వప్రాణసాధారణం ప్రాజాపత్యం ఫలమాగానం కృత్వా త్రిషు పవమానేష్వథ - అనన్తరం శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నం చ తదాద్యం చాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కర్తుః కామసంయోగో వాచనిక ఇత్యుక్తం. కథం పునస్తదన్నాద్యం ప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితి గమ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - యత్కించేతి సామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతి హేతౌ. యస్మాల్లోకే ప్రాణిభిర్యత్కించిదన్నమద్యతే - భక్ష్యతే. తదనేనైవ - ప్రాణేనైవ. అన ఇతి ప్రాణస్యాఖ్యా ప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వనస్స్వరాన్తస్స ప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. కించ - న కేవలం ప్రాణేనాద్యత ఏవాన్నాద్యం - తస్మిన్ శరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్యే ఇహ ప్రతితిష్ఠతి ప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనః ప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపి ప్రాణేనాన్నాదనం - తదపి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠార్థమేవ. తేన వాగాదివిష్వివ కల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవః ప్రాణే నాస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రాణస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవిధారకత్వం నామ గుణాన్తరం వక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వక్రీతస్య ఫలసమ్బన్ధః - తత్రాహ (కర్తురితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం వాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తేదేవాఅబ్రువన్నేతావద్వాఇదగ్ం సర్వంయదన్నంతదాత్మనఆగాసీరనునోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి తేవై మాభిసంవిశతేతితథేతి తగ్ం సమన్తంపరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తితేనైతాస్తృప్యన్త్యేవగ్ం హవాఏనగ్ం స్వాఅభిసంవిశన్తిభర్తాస్వానాగ్ం శ్రేష్ఠఃపురఏతాభవత్యన్నాదోఽధిపతిర్యఏవం వేదయఉహైవంవిదగ్ం స్వేషుప్రతిప్రతిర్బుభూషతినహైవాలంభార్యేభ్యోభవత్యథయఏవైత మనుభవతియోవైతమనుభార్యాన్బుభూర్షతిసహైవాలంభార్యేభ్యోభవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హికథంశకటేతచ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్దఇతి) ఇతశ్చప్రాణస్యస్వార్థమన్నాగానంయుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేననాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతంచేత్- తర్హితస్యాపిహాస్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నేదేహాకారపరిణతేప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చవాగాదయఃస్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థంప్రాణస్యాన్నమితినపాప్మవేధస్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) * యోవాచిభోగస్తందేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణంవదతితదాత్మనఇతియజమానగామిఫలవ్యతిరిక్తంకల్యాణవదనాదికంయథావాగాద్యాదేవతాఆగాయన్- తథాప్రాణోప్యాత్మనేఅన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్యభావఃఅన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా- అన్నంచతదాద్యంచ అన్నాద్యం. ఆద్యం- అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. ఆగాయత్- గానసామర్థ్యేనఉపాస్థాపయత్. సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధికిఞ్చాన్నమద్యతేఅనేనైవతదద్యతఇతి) అత్రానశబ్దఃప్రాణవాచీ. అద్యమానంసర్వంప్రాణేనైవాద్యతఇత్యర్థః. (ఇహప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నేసత్యేవప్రాణః ప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్యప్రాణాహారత్వాదన్నాద్యత్వంసిద్ధమితిభావః. ౧౭

శం.— (తేదేవాః) నన్వవధారణమయుక్తం * ప్రాణేనైవతదద్యతఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైషదోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతోవాగాదీనాముపకారఇత్యేతమర్థంప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయోదేవాః-స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తోముఖ్యంప్రాణం. ఇదమేతావత్- నాతోధికమస్తి. వైఇతిస్మరణార్థం. ఇదంతత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నంప్రాణస్థితికరమద్యతేలోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయంచాన్నమన్తరేణస్థాతుంనోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాన్నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థేతవాన్నేఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణంఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినఃకురు. ఇతరఆహ- తేయూయంయద్యన్నార్థినఃవై- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతోమామాభిముఖ్యేననివిశత. ఇత్యేవముక్తవతిప్రాణేతథేతి- ఏవమితితం- ప్రాణంపరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త. తంప్రాణంపరివేష్ట్యనివిష్టవన్తఇత్యర్థః. తథానివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయాతేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానంప్రాణస్థితికరంసదన్నంతృప్తికరంభవతి- నస్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధోవాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవతదద్యతఇతి. తదేవచాహ- తస్మాత్-యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవప్రాణానుజ్ఞయాభిసన్నివిష్టావాగాదీనాందేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తిలోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణంయోవేద- వాగాదయశ్చపఞ్చప్రాణాశ్రయాఇతి. తమప్యేవమేవహవైస్వాః - జ్ఞాతయఃఅభిసంవిశన్తివాగాదయఇవప్రాణం. జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయోభవతీత్యభిప్రాయః. అభిసన్నివిష్టానాంచస్వానాంప్రాణవదేవవాగాదీనాంస్వాన్నేనభర్తాభవతి. తథాశ్రేష్ఠఃపురః- అగ్రతఏతా - గన్తాభవతివాగాదీనామివప్రాణః. తథాన్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయచపాలయితా. స్వతన్త్రఃపతిః ప్రాణవదేవవాగాదీనాం. యఏవం ప్రాణంవేద - తస్యైతద్యథోక్తంఫలంభవతి. కించ- యఉహఏవంవిదం- ప్రాణవిదంప్రతిస్వేషు- జ్ఞాతీనాంమధ్యేప్రతిపత్తిః - ప్రతికూలోబుభూషతి. ప్రతిస్పర్ధీభవితుమిచ్ఛతి. సోఽసురాఇవప్రాణప్రతిస్పర్ధినోనహైవాలం - నపర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవితుమిత్యర్థః. అథపునర్యఏవజ్ఞాతీనాంమధ్యేఏతం- ఏవంవిదంవాగాదయఇవప్రాణమను- అనుగతోభవతి, యశ్చైవైతం-ఏవంవిదమన్వేవ- అనువర్తయన్నేవాత్మీయాన్భార్యాన్బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతియథైవవాగాదయఃప్రాణానువృత్త్యాఆత్మబుభూర్షవఆసన్, సహైవాలం - పర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవతిభర్తుం. నేతరస్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ.— భర్తాశ్రేష్ఠఃపురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థంవాక్యాన్తరమాదత్తే (తేదేవాఇతి) ,తస్యవివక్షితమర్థంవక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి) అయుక్తత్వేహేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిందూషయతి (నైషదోషఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతోనవాగాదిద్వారకః- తథాతేషామపినాసౌప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితిశఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేనపరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ- విశేషమితిశేషః. తేషాందేవత్వంసాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయితుంవైశబ్దఇత్యాహ (వాఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతిశేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదంతదితి) ఏతావత్త్వమేవవ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానంనామ- తదాహ (ఆగానేనేతి) కాపునరేతావతాభవతాంక్షతిః- తత్రాహ (వయంచేతి) అన్నమన్తరేణమయాపిస్థాతుమశక్తైర్మదర్థంతదాగీతమితిచేత్ - తత్రాహ (అతఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాగ్ హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాగ్ రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాగ్ రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాగ్ రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి శ్రూయమాణే కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏచ ఇతి) తదైవాన్నస్వామిత్వం- అస్మాకమపి తత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వై శబ్దాయదర్థే ప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్య తదనుజ్ఞయా వాగాదీనామన్నార్థినామవస్థానం చేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) త్యక్తప్రాణస్యాన్నబలాద్వాగాదిస్థిత్యనుపలబ్ధేరిత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (తదేవేతి) విద్యాఫలం దర్శయన్ గుణజాతముపదిశతి (వాగా ఏతి) వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచ ప్రాణోఽహమస్మీతి వేదేతి చకారార్థః. అనామయావీ- వ్యాధిరహితః. దీప్తాగ్నిరితి యావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కించేతి) ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యసూయాగేలాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

రం.— (తే దేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతీతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావద్వై సర్వమిదం. తత్- తాదృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నార్థినః- అన్నం వినా స్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వదాభాగానన్తరం నః- అస్మాన్ ఆభజస్వ- ఆజీషదర్థే. అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయం భజిః. భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. స ఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తే వై మాభిసంవిశతేతి) తే వై - తాదృశాః. అన్నార్థినో యూయం మా- మభి- అభితః సంవిశత - ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్ - పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన - ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణే అన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవం హ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవతి అన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేవం వేద- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే. స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పోషకః శ్రేష్ఠశ్చ పుర ఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదం స్వేషు ప్రతి ప్రతిబుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః. ఛాన్దసస్సులోపః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతి పాఠే సఏవార్థః. సః భార్యేభ్యః- భర్తవ్యభార్యాపుత్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతి యావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేఽప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః. (అథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథ శబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ్ ఇస్సని * ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఉక్తార్థః. ౧౮

శం.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం. కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం * సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతుర్నోక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతే ఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథా వ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి- హి శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః. ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే. యస్మాత్ - యతో ఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. యస్మాత్కస్మాత్- యతః కుతశ్చిచ్చాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి. తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి. శోషముపైతి. తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్, తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్ ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— * తే దేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితి సూచయితుం చ శబ్దః. తర్హి యదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏషఉఏవబృహస్పతిర్వాగ్వైబృహతీతస్యాఏషపతి స్తస్మాదుబృహస్పతిః॥ ౨౦
ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వైబ్రహ్మతస్యాఏషపతి స్తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుంకుర్వన్ పరిహరతి (ప్రాణోహీతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతిశేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్కతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (అతఆహేతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తైనవ్యతిరేకేణాను క్తమన్వయంసముచ్చేతుంచశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేనసమ్బన్ధముక్తంస్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గరసత్వే ప్రాణస్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గరసత్వేసిద్ధేపికథమాత్మత్వం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తుప్రాణస్యఙ్గాతస్యాత్మా-తథాపికింస్యాత్-తదాహ (తస్మాదితి) భవతుప్రాణాధీనంసఙ్ఘాతస్యజీవనం-తథాపికథంతస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వంచవిద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయేపునరాహ (సోయాస్యఇత్యాదినా) సోయాస్యఆఙ్గిరసోఙ్గానాంహిరసః ప్రాణోవాఅఙ్గానాంరసఃఇత్యనేనోక్తఏవార్థఃస్మారితః. పునస్తమేవార్థం ప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణోహివాఇత్యాదినా) హి-యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణఉత్క్రామతి- తదైవతదఙ్గంశుష్యతి- నీరసత్వాదితిభావః. ౧౯

శం.— (ఏషఉ) నకేవలంకార్యకరణయోరేవాత్మా ప్రాణోరూపకర్మభూతయోః. కింతర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాంనామభూతానామాత్మేతిసర్వాత్మకతయాప్రాణంస్తువన్ మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏషఉఏవ- ప్రకృతఆఙ్గిరసోబృహస్పతిః. కథంబృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే - వాగ్వైబృహతీ- బృహతీచ్ఛన్దష్షట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్చవాక్. కథం. * వాగ్వాఅనుష్టుబితిశ్రుతేః. సాచవాగనుష్టుబ్బృహత్యాంఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతోయుక్తంవాగ్వైబృహతీతిప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాంచసర్వాఋచోన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణోబృహతీ * ప్రాణఋచఇత్యేవవిద్యాదితిశ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాంప్రాణేన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ- తస్యాః - వాచోబృహత్యాఋచఏషః - ప్రాణఃపతిః తస్యానిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యాహిఋక్. పాలనాద్వావాచఃపతిః- ప్రాణేనహిపాల్యతేవాక్ - అప్రాణస్యశబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్. తస్మాదుబృహస్పతిః- ఋచాంప్రాణఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిధర్మకంప్రాణోపాసనంవక్తుంవాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏషఉఇతి) తస్యవిధాన్తరేణతాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) కార్యం - స్థూలశరీరంప్రత్యక్షతోరూప్యమాణంరూపాత్మకం. కరణంచ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం. తయోరాత్మాప్రాణఇత్యుక్త్వానామరాశేరపితథేతివక్తుంఋగ్వ్యాదికాచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితిప్రాణస్యఆత్మత్వేనసర్వాత్మత్వోక్త్యాస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉక్తోఽప్యర్థోబృహస్పతిశబ్దాదుపరిసమ్బధ్యతే. * బృహస్పతిర్దేవానాంపురోహితఆసీదితిశ్రుతేర్దేవపురోహితోబృహస్పతిరుచ్యతే - తత్కథంప్రాణస్యబృహస్పతిత్వమితిశఙ్కతే (కథమితి) దేవపురోహితంవ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్దఇతి) సప్తహిగాయత్ర్యాదీనిప్రధానానిఛన్దాంసి- తేషాంమధ్యమంఛన్దోబృహతీత్యుచ్యతే. సాచబృహతీషట్త్రింశదక్షరాప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతుయథోక్తాబృహతీ- తథాపికథంవాగ్వైబృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరాతావదనుష్టుబిష్టా- సాచాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిఃపాదైష్షట్త్రింశదక్షరాయాంబృహత్యామన్తర్భవతి-అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయామహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సాచేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తమైక్యముపజీవ్యఫలితమాహ (అతఇతి) భవతువాగాత్మికాబృహతీ- తథాపితత్పతిత్వేనప్రాణస్యకథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాంచేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణబృహత్యాస్స్తుతత్వాత్తత్రసర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్యబృహస్పతిత్వేసిద్ధమృక్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణస్తుతాబృహతీత్యత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోబృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్యవివక్షితమృగాత్మత్వంకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతి) తస్యతదాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాంతదాత్మత్వేపికథం ప్రాణేన్తర్భావః- నహిఘటోమృదాత్మాపటేన్తర్భవతీతిశఙ్కతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్యవాఙ్నిష్పాదకత్వాత్తద్భూతానామృచాంప్రాణేకారణేయుక్తోన్తర్భావఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్యతన్నిర్వర్తకత్వేపినతస్మిన్ వాచోన్తర్భావః- నహిఘటస్యకులాలేన్తర్భావఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కౌష్ఠనిష్ఠేనాగ్నినాప్రేరితస్సన్తతోవాయురూర్ధ్వంగచ్ఛన్ కణ్ఠాదిభిరభిహన్యమానోవర్ణతయావ్యజ్యతే - తదాత్మికాచవాఙ్నిర్ణీతాదేవతాధికరణే. ఋక్చవాగాత్మికోక్తా- తద్యుక్తంతస్యాఃప్రాణేన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వంప్రాణస్యప్రకారాన్తరేణసాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వేసతిస్థాపకత్వంతాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏషఉఏవబృహస్పతిరితి) ఉశ్చార్థే. బృహస్పతిశ్చఏషఏవేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (వాగ్వైబృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసోవాగ్రూపత్వాదితిభావః. తస్యాః- తాదృశ్యావాచఏషః- ప్రాణఃపతిః- రక్షకఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితిభావః. ౨౦

శం. తథాయజుషాం. కథం. ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వైబ్రహ్మ- యజుః. తచ్చవాగ్విశేషఏవ. తస్యావాచోయజుషోబ్రహ్మణఏషపతిః- తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథంపునరేతదవగమ్యతేబృహతీబ్రహ్మణోఋగ్యజుష్ట్వం- నపునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే- వాచో

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామైష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

న్తైసామసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వై సామేతి. తథాచ * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి చ వాక్యసామానాధికరణయోః ఋగ్యజుష్ట్వంయుక్తం- ప రిశేషాత్. సామ్న ఏవ హి తే ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్టే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషే హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సమానాధికరణతా యుక్తా. అవిశేష ప్రసక్తాచ్చ. సా మోగ్ధీథ ఇతి చ స్పష్టం విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీ బ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారితవి శేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్య వాఙ్మాత్రత్వే చోభయత్ర పౌనరుక్త్యాత్. ఋగ్యజుస్సామోద్గీథశబ్దానాంచ శ్రుతిష్వేవం క్రమద ర్శనాత్. ౨౧

ఆ.— యజుషాం- ఆత్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నియతపాదాక్షరాణామృచాం ప్రాణత్వే కుత స్తద్విపరీతానాం యజుషాం తత్త్వమితి శఙ్కాయాః పరిహరతి (కథమితి) తథాపి కథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వం చాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢిమాత్రత్యాశఙ్క్యతే (కథం పునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్ర రూఢిస్సమ్భవతీతి పరిహారః (ఉచ్యత ఇతి) (వాచో న్తైసామేతి) అన్తే వాచస్సామసామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్వేదాధికారోఽయమితి యోజనా. తథాపి కథమ్యుక్త్వం యజుష్ట్వం వా బృహతీ బ్రహ్మణోరి తి- తత్రాహ (తథాచేతి) పరిశేషమేవ దర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చ వాక్సమానాధికృతయోర్బృహతీ బ్రహ్మణో ఋగ్యజుష్ట్వ మేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధా రణార్థః. కించ- * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాక్యాభ్యాం బృహతీ బ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం. న చ తయోర్వాఙ్మాత్రత్వం- వాక్యద్వయేఽపి వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసక్తాత్. తస్మాద్బృహతీ బ్రహ్మణోరేష్టవ్యమృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాఙ్మాత్రత్వే చేతి) తత్రైవ స్థానమాత్రత్యాహే త్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

౨౦.— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

౨౦.— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిష యో హి సర్వనామ సాశబ్దః. తథా అమః ఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః. * కేన మే పౌంస్యాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనే తి బ్రూయాత్. కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమా త్రం గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామనామాస్తి కించిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏ ష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ. యస్మాత్సా చ అమశ్చేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్సామ్నః - గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సా మత్వం- తత్ప్రాణకృతం భవతి. యద్వేవ సమః- తుల్యః సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామేత్యనేన సమ్బన్ధః. వా శబ్దస్సామశబ్దలాభనిమిత్త ప్రకారాన్తరనిర్దేశసామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమో మశకేన- మశ కశరీరేణ. సమో నాగేన - హస్తిశరీరేణ సమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన. సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తి కాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య- న పునః శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ- అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. న చ ఘట ప్రాసాదాదిప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసిత యా శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి శ్రుతేః. సర్వగతస్య తు శరీరే షు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే. ఏవం సమత్వాత్సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రసారితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నో తి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాం వా - భావనావిశేషతః. య ఏవ మేతద్యథోక్తం సామ- ప్రాణం వేద- ఆప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.— ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథాచ యః స్త్రీలిఙ్గస్సర్వశ్శబ్దః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః. అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వే ణ శబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్య శిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్యాని - పుంసో వా చకాని. తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిషు సామాఖ్యేతి న్యాయాద్విశిష్టా కాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కథం వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామ త్వే సతీతి యావత్. ప్రగీతమన్త్రవాక్యే సామశబ్దస్య వృద్ధైరిష్టత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యా ది గ్రహః. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజ యతి (యస్మాదితి) ఇదం సా ఇదం సామేతి యద్వ్యవహ్రియతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదగ్ం సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩
‡తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయంత్యస్య రాజా మూర్ధానం
విపాతయతాద్యదితో ఽయాస్య ఆఙ్గిరసో ఽన్యేనోపాగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేనచోదగాయదితి॥ ౨౪

స్వాత్ప్రసిద్ధస్యసామ్నోయత్సామత్వం - తన్ముఖ్యప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణమేవసదర్థ్యైత్ర్యవ్యవహారే ప్రసిద్ధమితియోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్యసామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యదిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దో ఽత్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వోపచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య నిరుక్తేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీ) సమశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణో ఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఘటాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణాయా వృత్తేర్లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ నభసస్తత్ర తత్రోపాధికుమ్భాద్యవచ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (భావనేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (ఆప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే. * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేరమతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్- ఉ- ఏవ- ఇతి చ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ వా ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమః, సమష్టిజీవభూతత్రైలోక్యశరీరకబ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణో ఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాదేవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాది శ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే హాస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి- సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదాఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషో, నోద్గానం,-సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం. విధృతమిత్యర్థః. ఉత్తబ్ధార్థావద్యోతకో ఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాక్, ఇత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషే రూఢత్వాత్, *ఉద్గీథేనాత్యాయామేత్యత్ర చోద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్, కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్ వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః- అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్యార్థస్య వాచకః-నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వే ఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే- తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి (న హీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తస్య తథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తత్రైతస్మిన్నర్థే హ అపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో యో భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్య మమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తౌర

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యంతాతఙాదేశః. ఆఙ్గిరసోఽతిపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథం పునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః - అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యాత్ - ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే విశ్వసృజాం పూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోఽన్యేన - దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. తతోఽహమనృతవాదీ స్యాం - తస్య మమ దేవతావిపరీతప్రతిపత్తుర్మూర్ధానం విపాతయత్విత్యేవం శపథం చకారేతి విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వస్యాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితశ్శపథేన. ౨౪

అ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థేతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - స వాగాదిరిత్యుక్తోఽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యేఽయమేతి పాతినిస్సరణాన్ప్రత్యూర్ధ్వం శ్వేజీవతిపాత్రస్పృశ్యతేర్వ్యపక్వం - తద్వ్యవసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (లోటీతి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః - *తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. పూర్వపాద్యాపాఠకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాప్తికథావాదప్రాప్తిరితి శఙ్కతే (కథం పునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దైవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కిం తస్మిన్దేవతా - కిం వా వక్ష్యస్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దైవతైవ తత్ర దేవతేతి విప్రతిపత్తేరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యోఽయముదగాయదితి నమ్బర్థః. నన్వయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా - తదన్యోద్గాతా భవితుమర్హతీత్యత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతి విజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్విజ్ఞానే ప్రత్యయః - విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితియావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్యాసాధారణ్యేనాప్రామాణ్యేఽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిధ్యతీతి భావః. ౨౪

రం.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్ - తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధేతి అర్థః. చైకితానేయః - చికితస్యాపత్యం చైకితిః. *అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితానేయః. చైకితానేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయాస్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం - భక్ష్యమాణో రాజా - సోమః త్యస్య - అన్యస్య శిరః విపాతయతు. నను కిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి) యత్ - యస్మాత్కారణాదితః - అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః - ముఖ్యప్రాణాదన్యేన - దేవతాన్తరేణ అన్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తద్గాయతి - తస్య శిరో మం పిబతో మూర్ధా పతత్విత్యర్థః. ఇతి శబ్దో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్త్యౌ. (వాచా హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి - యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్ - తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హైతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం - ధనం వేద - తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య శుశ్రూషవే ఆహ - తస్య వై - సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వర ఇతి కణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం - విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యతే ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం - ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్వాచి విషయే వాచి - వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం తు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సౌస్వర్యేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయే కర్తవ్యే ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాది సామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా - ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్ - యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ, - అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ - ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేఽథో - అపి యస్య స్వం - ధనం భవతి - తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

అ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధారితస్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరఖణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యాపాఫలమభిలప్యతే - తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేన హీతి) కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణోఽహం - మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్వివక్షితశ్చేత్ - కిమిత్యుద్గాతుర త్రకర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాదృష్టఫలతయేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్యసామ్నోయస్సువర్ణంవేదభవతిహాస్యసువర్ణంతస్యవై స్వరఏవసువర్ణంభవతిహా
స్యసువర్ణంయఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణంవేద॥ ౨౬
‡ తస్య హైతస్యసామ్నోయఃప్రతిష్ఠాంవేదప్రతిహతిష్ఠతితస్యవై వాగేవప్రతిష్ఠావాచిహిఖల్వే
షఏతత్ప్రాణఃప్రతిష్ఠితోగీయతేఽన్నఇత్యుహైకఆహుః॥ ౨౭

త్రైసిద్ధిపికథంసౌస్వర్యంసిధ్యేత్-నహిస్వర్గకామనామాత్రేణస్వర్గస్సిధ్యతి. అతఆహ (సామ్నఇతి) తస్యసుస్వరత్వేసతచ్ఛబ్దితస్యప్రాణస్యోపాస కాత్మకస్యస్వరవత్త్వప్రత్యయోకార్యేసతివిహితేచ్ఛామాత్రేణసామ్నఃసౌస్వర్యంనభవతీత్యస్మాత్సామర్థ్యాద్దన్తధావనాదికర్తవ్యమిత్యేతదప్రవిధిప్సి తమితియోజనా. సౌస్వర్యస్యసామభూషణత్వేగమకమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తమనన్తరవాక్యావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (ప్రసిద్ధంహీతి) భవతిహా స్యస్వమిత్యత్రాగేవోక్తత్వాదనర్థికాపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సిద్ధస్యేతి) ౨౫

రం.— (తస్యహైతస్యసామ్నోయస్స్వంవేదభవతిహాస్యస్వమితి) ఏతస్య- ప్రకృతస్యసామశబ్దవాచ్యస్యతస్య- ప్రాణస్యయఃస్వం వేద- తస్యస్వం- ధనంభవతి. ఇతిప్రథమతఃప్రలోభ్యశుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్యవైస్వరఏవస్వమితి) స్వరః - కణ్ఠధ్వనిః. (తస్మాదార్త్విజ్యంకరిష్యన్వాచిస్వరమిచ్ఛేతేతి) ఋత్విజఃకర్మఆర్త్విజ్యం- ఔద్గాత్రాదికంకరిష్యన్వాచిస్వరం- కణ్ఠధ్వనిమిచ్ఛేత్. ఇచ్ఛేతేతిపదవ్యత్యయఃఛా న్దసః. యథాకణ్ఠధ్వనిర్భవతి- తముపాయంమధుపిప్పలీసేవాదిలక్షణంకుర్యాదిత్యర్థః (సతయేత్యాది) స్పష్టం. (తస్మాద్యజ్ఞేస్వరవన్తందిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్స్వరఏవసామ్నస్స్వం- తస్మాద్యజ్ఞేస్వరవన్తమేవస్తోతారందిదృక్షన్తే. జనాఇతిశేషః. (అథోయస్యస్వంభవతీతి) యస్యస్వం- ధనమస్తీత్యర్థః. అథోశబ్దోవాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమిదముచ్యతేస్వరవన్తందిదృక్షన్తఇతి- యస్యస్వం- ధనమస్తి-తంసర్వందిదృక్షన్తఇత్యర్థః. అతఃస్వరఏవస్వమితినిర్దిష్టస్వరవతోదిదృక్షితత్వంయుజ్యతఇత్యర్థః. సామస్వరేస్వత్వవేదనస్యఫలమాహ (భవతిహాస్యస్వమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౫

శం.— అథాన్యోగుణస్సువర్ణవత్తాలక్షణోవిధీయతే- అసావపిసౌస్వర్యమేవ. ఏతావాన్విశేషః- పూర్వంకణ్ఠగతమాధుర్యజం. ఇదం తులాక్షణికంసువర్ణశబ్దవాచ్యం. తస్యహైతస్యసామ్నోయస్సువర్ణంవేదభవతిహాస్యసువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలంభవతీత్యర్థః. (తస్యవైస్వరఏవసువర్ణంభవతిహాస్యసువర్ణంయఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణంవేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నోగుణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తర్హిపునరుక్తిస్స్యాత్-తత్రాహ (ఏతావానితి) లాక్షణికం-కణ్ఠ్యోయంవర్ణాదన్యో యమితిలక్షణజ్ఞానపూర్వకంసుష్ఠువర్ణోచ్చారణం. (తస్యహైతస్యసామ్నఇతి) మన్త్రైవసామశబ్దితప్రాణభూతస్యధనమితియావత్. లాక్షణికసౌస్వర్య గుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతోయథోక్తఫలలాభేహేతుమాహ(సువర్ణశబ్దేతి)వాక్యార్థమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేనప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యకింతత్సువర్ణ మితిశుశ్రూషవేబ్రూతే (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః- తచ్ఛబ్దవాచ్యస్యప్రాణస్యస్వరూపభూతస్యేతియావత్. ౨౬

రం.— (తస్యహైతస్యసామ్నోయస్సువర్ణంవేదేతి) సామ్నః- ప్రకృతస్యసామశబ్దితస్యప్రాణస్య. అన్యఃస్పష్టార్థః. ఏవంఫలప్రద ర్శనేనశుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్యవైస్వరఏవసువర్ణమితి) కృష్టప్రథమాదిలక్షణసామస్వరవిదఃస్వరఏవసువర్ణం-భూషణమిత్యర్థః. సామస్వ రేసువర్ణత్వజ్ఞానస్యఫలమాహ (భవతిహాస్యసువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౬

శం.— తథాప్రతిష్ఠాగుణంవివిత్సన్నాహ (తస్యహైతస్యసామ్నోయఃప్రతిష్ఠాంవేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితిప్రతిష్ఠా- వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాంసామ్నోగుణంయోవేదసప్రతితిష్ఠతిహ. *తంయథాయథోపాసతఇతిశ్రుతేస్తద్గుణవత్త్వంయుక్తం. పూర్వవత్ఫలేనప్రలోభితాయకా ప్రతిష్ఠేతిశుశ్రూషవేఆహ- తస్యవై- సామ్నోవాగేవ- వాగితిజిహ్వామూలీయాదీనాంస్థానానామాఖ్యా. సైవప్రతిష్ఠా. తదాహ- వాచిహి-జిహ్వా మూలీయాదిషుహి- యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేషప్రాణఏతద్గానంగీయతే- గీతిభావమాపద్యతే. తస్మాత్సామ్నఃప్రతిష్ఠావాక్. అన్నేప్రతిష్ఠితోగీ యతఇత్యుహఏకే - అన్యేఆహుః. * ఇహప్రతితిష్ఠతీత్యుక్తం. అనిన్దితత్వాదేకీయపక్షస్యవికల్పేనప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానంకుర్యాత్ - వాగ్వాప్ర తిష్ఠా - అన్నంవేతి. ౨౭

ఆ.— ఉపాస్యస్యప్రతిష్ఠాగుణత్వేపికథముపాసకస్యతద్గుణత్వం-తత్రాహ (తంయథేతి) ఆదిపదాదురశ్శిరఃకణ్ఠదన్తోష్ఠనాసికాతా లూనిగృహ్యన్తే. *అష్టౌస్థానానివర్ణానాముర౛కణ్ఠంశిరస్తథా। జిహ్వామూలంచదన్తాశ్చనాసికోష్ఠౌచతాలుచ. కిమిత్యష్టౌస్థానానివాగిత్యుచ్యన్తే - త త్రాహ (వాచిహీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్నఇతి) అన్నశబ్దేనతత్పరిణామోదేహోగృహ్యతే. ఏకీయపక్షేయుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథంతర్హిప్ర తిష్ఠాగుణస్యప్రాణస్యవిజ్ఞానంకర్తవ్యం- అతఆహ (అనిన్దితత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్యహైతస్యసామ్నోయఃప్రతిష్ఠాంవేదప్రతిహతిష్ఠతీత్యేవంఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్యవై వాగేవప్రతిష్ఠేతి) తస్య- సామశబ్దితస్యప్రాణస్యేత్యర్థః. కుతఇత్యత్రాహ (వాచిహిఖల్వేషఏతత్ప్రాణఃప్రతిష్ఠితోగీయతఇత్యుహైకఆహురితి)

‡ ప్రతిష్ఠితోగీయతేఇత్యుహైకఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౨౮.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తగ్ం స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః- ముఖ్యః ప్రాణః, వాచి- వాగిన్ద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామ గీయతే- సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యు హైక ఆహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతిష్ఠతీతి ప్రాణస్యాస్య ప్రతిష్ఠితత్వోక్తేః వాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాది ప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితి భావః. ౨౭

౨౮.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మ విధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవంవిదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయతే ఇహ. తస్య చోదిత సమ్బన్ధాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి- స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత. తస్మిన్ కాలే ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ ఆభ్యారోహః - ఆభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠిత ఏవ స్వరః ప్రయోక్తవ్యః- న మాన్త్రః. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా- మాం సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవస్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మామృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మామృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థస్తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అప్రకాశితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి - తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత. యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్యేచ్ఛాత్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావజ్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి నా వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయాశా - శంసనం. ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. న హి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్యేతత్ప్రాప్త్యాశంససమ్భవతి- న హి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అసన్నికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధో, వాగాది పఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధన, మాత్మా చాహం సర్వభూతానామ

ఙ్గిరసత్వా, దృగ్యజుస్సామోద్గీథభూతా యాశ్చ నాచ ఆత్మా తద్వ్యాప్తేస్సర్వ రక్షకత్వాచ్చ, మమసా స్నానిగీతిభావమాపద్యమానస్య బాహ్యంధనం-భూషణం సౌస్వర్యం, తతోప్యన్తరతరం సౌవర్ణ్యం - లాక్షణికం సౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమమకణ్ఠాదిస్థానాని ప్రతిష్ఠా, ఏవంసుణో హం పుత్తికాదిశరీరమకార్త్స్న్యే నపతిసమాప్తోఽమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చే, తి. ఆసీవమభిమానాభివ్యక్తిర్వేద-ఉపాస్తఇత్యర్థః ౨౬

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౭.— అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దం వ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతి ప్రాణవిదుక్తిః. కదా కర్తృ జపకర్మ కర్తవ్యం తత్రాహ (తస్యేతి) *ఉద్గీథేనాత్మయాగమ * త్వంనఉద్గాయేతిచ ప్రక్రమాదుద్గీథేనసమ్బన్ధాజ్జపస్య సర్వస్తోత్రే ద్గానకాలే ప్రాప్తౌ పవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవై ఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) నను కర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కిం కేన సఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్య నత్ర రూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రాః తేషాం నాముపనియతపాదాక్షరత్వాదసతో మాసద్గమయేత్యాదర్శ్యకోవా- ద్వావాపమన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీ యాజుషా మన్త్రాః-తర్హి మాన్త్రిణస్వరేణస్రైభాషిక గ్రన్థోక్తేన భావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరో వివక్షితః- తత్రతృతీయానిర్దేశో దృశ్యతే * ఉచ్చైఃఋచాక్రియత ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి. ప్రకృతే తు ద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రం ప్రతీయతే - మాన్త్రిస్తుస్వరోన ప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హి స్వరేణ ప్రయోగో మన్త్రాణామితిచేత్- తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతు శాతపథేన స్వరేణ మన్త్రాణాం ప్రయోగః- తథాపి కిమా త్విజ్యం-కింవా యాజమానం జపకర్మేతి వివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాం స్వరూపం దర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రాణ్యుక్తశబ్దేన పదార్థో వా క్యార్థ స్తత్ఫలంచేతి త్రయముచ్యతే. లౌకికం తన్మోవ్యాఖ్యాతయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేన వ్యాఖ్యాతం తన్మోగృహ్యతే. వైపరీత్యే హేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానం తేనసాధ్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః ఉత్తరవాక్యాభ్యాం వాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయం క్రమేణోచ్యత ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయ పూర్వస్మాద్విశేషం దర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేః పునరుక్తిమాశఙ్క్యావాన్తరభేదమాహ (పూర్వయోర్మన్త్రయోరితి) తథాపి తృతీయే మన్త్రే పునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథా ప్రాణస్త్రిషు పవమానేషు సాధారణమాగానం కృత్వా శిష్టేషు స్తోత్రేషు స్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానే యోగ్యతామాహ (ప్రాణభూత ఇతి) హేతువాక్యమాదాయ యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యం వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితి వ్యత్యాసేన వాక్యద్వయవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్య-నద్దాచ్చేతి న్యాయేన పాఠక్రమమనాదృత్య పరిహరతి (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వాయం కామం కామయతే తమాగానేన సాధయతి యస్మాదితి హేతుగ్రన్థస్తస్మాదితి ప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యత ఇతి యోజనా. వృత్తం కీర్తయతి (ఏవం తావదితి) తత్ర కర్మసముచ్చితేజ్ఞానే దేవతాప్తౌశఙ్కాసమ్భవో నాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరం వాక్యమవతారయతి (అత ఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేర్దృష్టత్వాదితియావత్. నహీత్యాదినా పదాని ఛిత్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి. (అలోకార్హత్వాయేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనం తన్నికస్మిన్విషయే స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్య విదుషస్తదాత్మభావం కదాచిదహం న ప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనం నాస్తీతి నిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాదుపాసనాత్కేవలాచ్చ ప్రాణాత్మత్వం ఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుక్తాయుర్యజమానస్యవా ఫలం- కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్య వా కస్యచిదితి జిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమభావాదుభయోరపి వచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయం తు కేవలజ్ఞానస్య లోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తం సర్వం వేద్యస్వరూపం సఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్య వాగాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీం ప్రాణస్యైవోపాస్యతయా వాగాదివఞ్చకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్య ప్రాణాశ్రయత్వేపి కుతో దేవతాత్వం-ఆసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారం ప్రాణద్వారా వాగాదౌ స్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకే జగతి ప్రాణస్య స్వరూపమనుసన్ధత్తే (ఆత్మా చేతి) నామాత్మకే జగతి ప్రాణస్యాత్మత్వముక్తం స్మారయతి (ఋగితి) సతి సామత్వే గీతిభావావస్థాయాం ప్రాణస్యోక్తం బాహ్యమాభ్యన్తరంచ సౌస్వర్యం సౌవర్ణ్యమితి గుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవ వైకల్పికీం ప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతీతి) తద్ద్వైవేత్యాదినోక్తం పరామృశతి (ఏవంగుణోహమితి) (ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తం యో ధ్యాయతి- తస్యేదం ఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) ౨౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౮.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోపదేశానన్తరం ఏవమ్భూత ప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయా అభ్యారోహశబ్దితానాం మన్త్రాణాం ప్రయోగకాలం మన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహ ఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాం త్రయాణామేవ పవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః. ఇతి సంజ్ఞేతి శేషః. నేతరేషామాజ్యాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాం జపకాలం వక్తుం ప్రథమం ప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహర త్తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్ పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యామప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః. (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదేతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా- ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) ఏతా నియజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవై తదాహేతి) మా- మాం అసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంసారాదుద్ధృత్యామృతం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ- అనేన మన్త్రేణ య త్ప్రతిపాద్యమాహ. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవము త్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మాత్కారణాత్త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతా ఏభిర్యజుర్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామిఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమానత్రయవ్యతిరిక్తేష్వాజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తమితి) తస్మాద్ధేతోః తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగాయతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదేవ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణమేవం - అయాస్యాఙ్గిరసత్వాదిప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- యదుపాస్తే. నాస్తి అలోక్యతాయాః- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హత్వాభావలోభీత్యాస్యాశా నాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః.................................. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోః వైదికయోః ఫలోత్కర్షో వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్ - సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాత్, చ స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారో ఽతృషితస్యేవ పానే - తస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్పదనీయమస్య * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యాది. (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణావిభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్శరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరః పాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతః అనువీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాస్మీతి. నాన్యత్ - వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- స దదర్శ. కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం- ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్ - వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహమితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్ -యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవే అథ - అనన్తరం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ- ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం యత్ -యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్ - అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్ సర్వాన్ పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాయం ప్రజాపతిరోషిత్వా ప్రతిబన్ధకాన్ పాప్మనస్సర్వాన్ స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వా ఓషతి - భస్మీకరోతి హ వై స తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి) సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవంవిదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాత్తాహస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్. న్యూనసాధనోన ప్రాప్నోతీతిసతం దహతీత్యుచ్యతే- సపునఃప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనేనేతరాదహ్యతే. యథాలోకేఆజిస్పృతాంయః ప్రథమమాజిముపసర్పతి - తేనేతరేదగ్ధాఇవాప హృతసామర్థ్యాభవన్తి- తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యపూర్వేణసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతిసమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేస్తద్దిదమిత్యతఃప్రాక్తనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తేనచేతి) కర్మకాణ్డపదేనపూర్వగ్రన్థోపిసఙ్గృహీతః. ఫలాతిశయోహిత్యతిశయాపేక్షః-. అన్యథాఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతోజ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానాజ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వందర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) ఆపాతికంతాత్పర్యముక్త్వాపరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితంత్వితి) కించ- విమతంసంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అస్మదాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్యసంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వంసాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చప్రజాపతిత్వంసంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దోవివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయాఇతి) తచ్ఛేదంవివక్షితార్థవచనమేకాకిన్యావిద్యాయావక్ష్యమాణాయాముక్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదాహికర్మజ్ఞానఫలంప్రజాపతిత్వంసంసారఇత్యుచ్యతే- తదాతావత్పర్యన్తాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారస్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్యకస్యచిదర్థితావాన్త్రైణతత్రాధికారసమ్భవాద్వైరాగ్యంనమృగ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపివిషయశబ్దఃపూర్వేణసమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణజ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్యప్రజాపతిత్వస్యోత్కర్షవతస్సంసారత్వవచనంతతోవిరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్యవిద్యాధికారేమోక్షేదపివైరాగ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ననుమోక్షార్థంవిద్యాయాంప్రవర్తితవ్యం- మోక్షస్యాపురుషార్థత్వాన్నప్రేక్షావతాప్రార్థ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికంచతాత్పర్యముక్త్వాప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారేప్రకృతత్వంసూచయతి (అణ్డజఇతి) పూర్వస్మిన్నపిబ్రాహ్మణేతస్యప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) సవిరాసీదితిసమ్బన్ధః. స్థిత్యవస్థాయామపిప్రజాపతిరేవసమష్టిదేహస్తత్తద్వ్యష్ట్యాత్మనాస్థితోవిశేషాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) ఆత్మశబ్దేనపరస్యాపిగ్రహణసమ్భవేకిమితివిరాడేవోపాదీయతఇత్యాశఙ్క్యవాక్యశేషాదిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాదివిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సఏవేతి) స్వరూపధర్మవిషయాద్వ్యావిమర్శా. నాన్యదితివాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవవస్త్వన్తరంప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలంత్వితి) సోహమిత్యాదివ్యాచష్టే (తథేతి) యథాసర్వాత్మాప్రజాపతిరహమితిపూర్వస్మిన్ జన్మనిశ్రౌతేననిజ్ఞానేనసంస్కృతోవిరాడాత్మా-తథేదానీమపిఫలావస్థస్సోహంప్రజాపతిరస్మీతిప్రథమంవ్యాహృతవానితియోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తతఇతి) కిమితిప్రజాపతేరహమితినామోచ్యతే-సాధారణంహీదంసర్వేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యచాక్షుషస్యపురుషస్యాహమితిరహస్యంనామేతియతోవక్ష్యతి-అతశ్శ్రుతిసిద్ధమేవైతన్నామాస్యధ్యానార్థమిహోక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వేలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయితుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థంప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వాపురుషనామనిర్వచనంకరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మనిసాధకావస్థాయాంకర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయాప్రజాపతిత్వప్రేప్సూనాంమధ్యేపూర్వోయః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైస్సర్వంప్రతిబన్ధకంయస్మాదదహత్, - తస్మాత్సప్రజాపతిఃపురుషఇతియోజనా. ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ప్రథమస్సన్నౌషదితిసమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకందాహ్యందర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వంప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వేసిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్యఫలమాహ (యథేతి) అయంప్రజాపతిరితిభవిష్యద్వృత్త్యాసాధకోక్తిః. పురుషఃప్రజాపతిరితిఫలావస్థస్సకథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తందర్శయతీతి) పురుషగుణఃప్రజాపతిరహమస్మీతియోవిద్యాత్- సోన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామర్థ్యకథనేపౌర్వాపర్యస్థిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యాదాహకత్వానుపపత్తేస్తత్ప్రతికక్షవానితరాన్దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధందాహమాదాయచోదయతి (నన్వితి) తథాచతత్ప్రతిష్ఠారోగాత్తదుపాస్యసిద్ధిరిత్యర్థః. వివక్షితందాహందర్శయన్నుత్తరమాహ (నైషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్- భవతీతిశేషః. ఔపచారికందాహందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) ఆజిః- మర్యాదా. తాంసరన్తి- ధావన్తీత్యాజిస్పృతః. తేషామితియావత్. ౧

రం.— అథనారాయణతదుపాసనతత్ప్రాప్తీనాంపరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రసఙ్గాత్సనకాదియోగీశ్వరవిషయలక్షణాతిసృష్టేస్సృష్ట్యపేక్షయాఽతిశయితత్వం, చవక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇత్యాదినా) ఇదం- జగదగ్రే, - సృష్టేఃప్రాక్పురుషవిధఃఆత్మైవాసీత్. అస్యవాక్యస్యకారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దోనారాయణపరః. * సయోహైతమగ్నింవైశ్వానరంపురుషవిధంపురుషేన్తఃప్రతిష్ఠితంవేద* అన్వయాపురుషవిధఇత్యాదౌపురుషవిధశబ్దస్యభగవతిప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్యవిధేవవిధాయస్యసఃపురుషవిధః- పురుషాకారఇత్యర్థః. *అస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వంచానన్దమయత్వంజ్ఞాపయతి-*ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యుక్త్వాతస్యపురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేహ్యుక్తం. (సోనువీక్ష్యనాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషఃఅనువీక్ష్య-అన్వీక్ష్య. సౌ

ఉ.— సో౽బిభేత్తస్మాదేకాకీ బిభేతి స హాయమీక్షాఞ్చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయం వీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి॥ ౨

ఇత్యుర్వన్నాత్మనో౽న్యం- విభక్తం నాపశ్యత్. సృష్టేః ప్రాక్ * తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా లయః పీతాంబువచ్చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య పరమాత్మనా అవిభక్తత్వాదితి భావః. (సో౽హమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతో౽హన్నామా౽భవదితి) అహమితి హిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్పద్మాత్సమభవద్బ్రహ్మా వేదమయో నిధిః । అహఙ్కార ఇతి ఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మాదయమర్థః- అహమస్మి- అహఙ్కారస్స్వయం. చతుర్ముఖస్స్వయమితి సఙ్కల్పవాక్యం అగ్రే - బ్రహ్మసృష్టిపూర్వకాలే వ్యాజహార. తతో౽హన్నామా- చతుర్ముఖో౽భవదితి. (తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితో౽హమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా౽థాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతీతి) యస్మాద్ధేతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖే అహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపి కాలే కేనచిత్పుంసా ఆమన్త్రితో౽యం-జనః అహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్య యత్పిత్రాదికృతం నామ భవతి- తద్వదతీత్యర్థః. (స యత్పూర్వో౽స్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఇతి) సః-ఆత్మా యస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్ -దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతోస్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్- అదహత్,. * ఉష దాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్ర స ఇత్యనేన నావ్యవహితస్యాప్యహన్నామ్నో గ్రహణముచితం-తస్య కర్మవశ్యస్య స్వయం సర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వం చాత్ర కారణత్వం. తతశ్చ సర్వకారణత్వే సతి సర్వపాపప్రదాహకత్వం పురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. * పురసంజ్ఞే శరీరే౽స్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః । శకారస్య షకారో౽యం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఓషతి హ వై స తం యో౽స్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేదేతి) య ఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమం వేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- స తమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రాహ (యో౽స్మాదితి) పూర్వో బుభూషతి - శ్రేష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి. యో౽స్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠో భూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుం తిరస్కరోతీతి పిణ్డితార్థః. ౧

శం.— యదిదం శ్రుత్యోపదిష్టం కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలం ప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవ తత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సో౽బిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యో౽యం ప్రథమశ్శరీరీ పురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సో౽బిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయం పురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వే౽ప్యేకాకీ బిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవ భయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణం యథాభూతాత్మదర్శనం సో౽యం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణం చక్రే- కృతవానిత్యర్థః. కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తో౽న్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరం ప్రతిద్వన్ద్వీభూతం నాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావే కస్మాన్ను బిభేమీతి. తత ఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయం వీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్య ప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనే౽నుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌ భీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాం భయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి ద్వితీయం చ వస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ. న హ్యదృశ్యమానం ద్వితీయం భయజన్మనో హేతుః - * తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేన భయమపనునోద - అపనోదితం తద్యుక్తం. కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి-తదేకత్వదర్శనేన ద్వితీయదర్శనమపనీతమితి-నాస్తి యతః. అత్ర చోదయన్తి- కుతః ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనం జాతం - కో వా అస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవ ప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపి తథా ప్రసఙ్గః. అథ జన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథా ప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనం విద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణం నాపనిన్యే- యతో౽విద్యాసంయుక్త ఏవాయం చాతో౽బిభేత్- ఏవం సర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యం ప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవ నివర్తకమితి చేన్న- పూర్వవత్పునః ప్రసక్తానాన్తైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైష దోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథా పుణ్యకర్మోద్భవైర్విశిష్టైః కార్యకరణైస్సంయుక్తే జన్మని సతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యం దృష్టం-తథా ప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైః కార్యకరణైస్సంయుక్తముత్కృష్టం జన్మ. తదుద్భవం చానుపదిష్టమేవ యుక్తమేకత్వదర్శనం ప్రజాపతేః. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ ప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వే భయానుపపత్తిరితి చేత్ - న హ్యాదిత్యేన సహ తమ ఉదేతి. న- అన్యానుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితి చేత్. స్యాన్మతం- * శ్రద్ధావాల్లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాం శ్రుతిస్మృతివిహితానాం జ్ఞానహేతూనామహేతుత్వం ప్రజాపతేరివ జన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వే జ్ఞానస్యేతి చేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణత్వభేదోపపత్తేః. లోకే హి నైమిత్తికానాం కార్యాణాం నిమిత్తభేదో౽నేకధా వికల్ప్యతే, తథా నిమిత్తసముచ్చయః, తేషాం చ వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ పునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతో భేదో భవతి,. తద్యథా-రూపజ్ఞాన ఏవ తావన్నైమిత్తికే కా

౧౩

ర్యేతమనివినాఆలోకేనచక్షూరూపసన్నికర్షేణ కృంచ రాణాంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవకేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుస
న్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాదిద్యాలోకభేదైఃసముచ్చితానిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాఃస్యుః.
ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథాప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః.
క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితా సాధిష్ఠం ప్రాపతీతి శ్రుతిస్మృ
తిభ్యఃఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వంశ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానాంచసాక్షాజ్జ్ఞా
యవిషయత్వాత్. పాపాదిప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతా
దీనామితి. ౧

ఆ.— జ్ఞానకర్మఫలంసౌత్రంపదముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయేప్రవృత్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యసౌ
బిభేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) తుష్టూషితం- స్తోతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థంహేతుంభయబాక్త్వమితిశేషః.
జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహమేకాకీ - కోపిమాం
హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతేర్భీతవానిత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య కార్యగతేనలిఙ్గేన కారణేప్రజాపతౌతదను
మేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్- ఏకాకిత్వాదిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (కించేతి)
యథాన్మదాదిభీరజ్జ్వజ్ఞానాత్స్వదోషసర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథాప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతో
శ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్ని
త్యత్రతస్మాదిత్యాదావపతితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితంప్రత్యక్చైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతింప్రజాపతిరాక్షిపతీత్యుక్తం. ఇ
దానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తతఇతి) కస్మాద్భీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థ
త్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్ కిమితిభయంనభవతీత్యా
శఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యా
శఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతోహేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వై
తజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియ
న్మదన్యన్నాస్తీత్యాదిశక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్ర
థమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతద్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వ
భావాదిత్యాహ (కుతఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభా
వాత్. నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోస్మత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్నప్ర
జాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానం ప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదే
రితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తేరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతద్జ్ఞానంఫలావస్థాయా
మపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యతఇతి)
దార్ష్టాన్తికమాహ. (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవజన్మనిప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరసే
వసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేనప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్ర
వృత్తఫలస్యకర్మణఃస్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానా
భావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్తుమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాన్త్యజ్ఞానేతధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్య
త్వస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషుబన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వా
దృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యేపితదయోగాదుపాన్త్యేహేతో
రనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావా, త్తదనన్తరేణచోత్పత్త్యాపత్తిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావా,
దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధే, రయుక్తంప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రాక్కృ
ద్దృష్టార్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినో వాక్యాద్విచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానం
స్యాత్ - లోకేవిశిష్టాద్దృష్టార్థకార్యకరణానాంప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మతజ్జంచభయార
త్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధ
ర్మాదిచతుష్టయం. తత్రహేతోఃసర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫల
మాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవైనైవరేమేతస్మాదేకాకీనరమతేసద్వితీయమైచ్ఛత్ । సహైతావానాసయథాస్త్రీపుమాంసౌసంపరిష్వక్తౌసఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయత్తతఃపతిశ్చపత్నీచాభవతాంతస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియాపూర్యతఏవతాంసమభవత్తతోమనుష్యాఅజాయన్త॥ ౩

ప్రత్యేకంసమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయంసహసిద్ధం- సహనిరవద్యతేతిసమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వన్యతేః •సోఽబిభేదితిశ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రామాణ్యమితి విరోధాధికరణన్యాయేనశఙ్కతే (సహసిద్ధత్వ ఇతి) సత్యేవసహజే జ్ఞానే స్వహేతోర్భయముక్తిస్స్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (సహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్యతజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్యభయమవిరుద్ధం, ఊర్ధ్వంచాజ్ఞానలేశాదరత్యాదిః,- అతోనవిరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యనపేక్షత్వే శ్రద్ధాదినియమానర్థక్యాదనేకశ్రుతిస్మృతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (శ్రద్ధేతి). ఆదిపదేనశమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషుతేషాంహేతుత్వమితిచేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరితి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాంవికల్పస్సముచ్చయోగుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేనప్రకారేణకార్యోత్పత్త్యావిశేషసమ్భవాన్నశ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (లోకేహీతి) తద్ధిసర్వంవికల్పాదియథాజ్ఞాతుంశక్యం - తథైకస్మిన్నేవనైమిత్తికేరూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యేదర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్రవికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయందర్శయతి (అస్మాకంత్వితి) వికల్పితానాంసముచ్చితానాంచనిమిత్తానాం గుణవదగుణవత్త్వప్రయుక్తంభేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్యగుణవత్త్వం - బహులత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాదిచాగుణవత్త్వమితిభేదః. దృష్టాన్తంప్రతిపాద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్యవామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిన్జన్మనిస్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతిశేషః. భృగుస్తత్తుల్యోవాధికారీక్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యమాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషుజ్ఞాననిమిత్తానాంసముచ్చయందర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం - నియతం. ఆవశ్యకంజ్ఞానోదయలాభేనిమిత్తత్వమితియావత్. అథప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణనప్రజాపతేరపిజ్ఞానంసమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అతఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చతన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వాద్, ఆధునికప్రణిపాతాదినావినాస్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హిశ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపి ప్రజాపతేర్జ్ఞానంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) నహ్యైర్వినాజ్ఞానంకస్యచిదపిస్యాత్ - ప్రజాపతేస్తుజన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితిశేషః. తర్హిశ్రద్ధాదికమపిప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణజ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధియత్పాపం, తత్కార్యంచరాగాది, - తేనజ్ఞానోత్పత్తౌప్రతిబన్ధస్యపూర్వోక్తన్యాయేనక్షయేసతి ప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్యపరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌకేవలస్యనిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణ జ్ఞానోదయేపినతద్విధివైయర్థ్యం- అస్మాకంతద్వశాదేవతదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానంసర్వేషామేవజ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషుపునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేనజ్ఞానహేతుషువికల్పేపితేషామస్మాసుసముచ్చయాన్న శ్రుతిస్మృతివిరోధోఽస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోఽబిభేదితి) సః- అహన్నామాచతుర్ముఖఃఅబిభేత్ - ఆత్మనఏకాకితాందృష్ట్వాఅస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్రసఇతినపరమప్రకృతస్యపరమాత్మనఃపరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేనభయసమ్బన్ధాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీబిభేతీతి) అతఏవహిలోకేఅద్యతనోఽప్యసహాయోబిభేతీత్యర్థః. (సహాయమీక్షాఞ్చక్రఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. సోఽయం - చతుర్ముఖఃఏవమీక్షాఞ్చక్రే-ఇక్షమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తికస్మాన్నుబిభేమీతి) యత్ - యస్మాద్ధేతోర్మత్ - మత్తోఽన్యత్ - మత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్వేవనాస్తి. కుతోఽహంబిభేమీతి. లోకేహిప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వేఅసహాయత్వంభయహేతుః- తదభావేత్వసహాయత్వంనభయహేతురితిభావః. (తతఏవాస్యభయంవీయాయేతి) తతఏవ- వివేకరూపాత్ జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్యభయంవీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంశ్రుతిస్స్వయమేవానుమోదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వైభయంభవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవభయహేతుత్వం-అతస్తస్యైవాభావేకుతోభయంప్రాప్స్యతీతిభావః. హిరణ్యగర్భస్యాపిశరీరపరిగ్రహానన్తరమేవభయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వంకష్టమితిభావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయంనివృత్తమితినార్థః- తథాసత్యాత్మరతేస్తస్యోత్తరత్ర * నైవరేమ ఇత్యాదినాఅరతిరిరంసాప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్త్యాభయమపి తద్వశాత్కుతోనానువర్తతేత్యాస్తాంతావత్. ౨

———

శం.— ఇతశ్చసంసారవిషయఏవప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వైనైవరేమే - రతింనాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యతఇదానీమపితస్మాత్ - ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీనరమతే- రతింనానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజాక్రీడా. తత్ప్రసక్తస్యేష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. సతస్యాఅరతేరపనోదాయద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థంస్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమాకాంశ స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవం స్త్రీవిషయగృధ్నుతః స్త్రీపుంసౌ పరిష్వక్తౌ తస్యైవాత్మనో భావో బభూవ. తేన సత్యేప్సుత్వాత్ హ- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణ ఆస- బభూవ హ. కింపరిమాణ ఇతి. ఆహ- యథా లోకే స్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయ సంపరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తదా తత్పరిమాణో బభూవేత్యర్థః. స తథా తత్పరిమాణమేవేమమాత్మానం ద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్- పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణం మూలకారణాద్విరాజో విశేషణార్థం. న క్షీరస్య సర్వోపమర్దేన దధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావానాస. కింతర్హి. ఆత్మనా వ్యవస్థితస్యైవ విరాజస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణం శరీరాన్తరం బభూవ. స ఏవ చ విరాట్ తథాభూతః- స హైతావానాసేతి సామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్పాతనాత్పతిశ్చ పత్నీ చాభవతామితి దమ్పత్యోర్నిర్వచనం లౌకికయోః. అత ఏవ తస్మాత్- యస్మాదాత్మన ఏవార్ధః పృథగ్భూతః- యేయం స్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధం చ తద్బృగలం చ తదర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్రీయుద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే- స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిల యాజ్ఞవల్క్యః- యజ్ఞస్య వల్కః- వక్తా యజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యం యాజ్ఞవల్క్యః. దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణో వాఽపత్యం. యస్మాదయం పురుషార్ధ ఆకాశః- స్త్ర్యర్ధశూన్యః. పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేన పునస్సంపుటీకరణేనేవ విదళార్ధః. తాం సః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం పత్నీత్వేన కల్పితాం సమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యా అజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేన సంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీం తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వం హేతూకరోతి (యత ఇతి) కార్యస్థారతిః కారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానం సూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేన భయావిష్టత్వాదిగ్రహః. అరతిం ప్రతియోగినిరుక్తిద్వారా నిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథం తర్హి యథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయమైచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (స తస్యా ఇతి) స హైత్యస్య వాక్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్యేతి) తేనేత్యావేశేనేతి యావత్. కథమభిమానమాత్రేణ యథోక్తపరిమాణత్వం- తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవ పునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతి స్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (స తథేతి) ననుద్వేధాభావో విరాజో వా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్య పిణ్డస్య వా. నాద్యః- సశబ్దేన విరాడ్గ్రహణయోగాత్. తస్యైకత్వాత్. ద్వితీయే త్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథా చ సశబ్దేన కర్తృతయా విరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (నే త్యాదినా) కస్య తర్హి ద్విధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరం బభూవేతి) తచ్చ ద్విధాకరణకర్మేతి శేషః. కథం తర్హి తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవ చేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితి యావత్. న కేవలం మనుశ్శతరూపేత్యనయోరేవ దమ్పత్యోరిదం నిర్వచనం- కింతు లోకప్రసిద్ధయోస్సర్వయోరేవ తయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాన్వయసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తే నిర్వచనే లోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారా పఙ్క్తిమాదాయానుభవమవలమ్బ్య వ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దో వికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థే ప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేన త్వేకో భాగః పురుషః - అపరస్తు స్త్రీత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశః పురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యో యస్మాదసంపూర్ణో వర్తతే - తస్మాదుద్వహనేన ప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేన పునరితరో భాగః పూర్యతే- యథా విదళార్ధోఽసమ్పూర్ణస్సమ్పుటీకరణేన పునస్సంపూర్ణః క్రియతే- తద్వదితి యోజనా. పూర్వమపి స్వాభావికయోగ్యతావశేన సంసర్గోఽభూత్ -అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతి సూచయితుం పునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్య చ మిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (స వై నైవ రేమే ఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖస్సైవ రేమే- ఇష్టార్థసంయోగజా ప్రీతీ రతిః. తాం న లబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి) యస్మాదేకాకినశ్చతుర్ముఖస్య న రతిః - అత ఏవాద్యాప్యసహాయస్య రతిర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. (స ద్వితీయమైచ్ఛదితి) సః ప్రజాపతిః ద్వితీయం రన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (స హైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సమ్పరిష్వక్తావితి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. యథా లోకే స్త్రీపుంసౌ రత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తత్పరిమాణో వివృద్ధో బభూవేత్యర్థః. (స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిః ఇమం - వివృద్ధమాత్మానం - శరీరం ద్వేధా అపాతయత్. తతః - పతనాదేవ పతిపత్నీశబ్దవాచ్యౌ దమ్పతీ అభవతామిత్యర్థః. ఉక్తం చ శ్రీవిష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భ్రుకుటీకుటిలాత్తస్య లలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదా రుద్రో మధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుః ప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వా తం బ్రహ్మాన్తర్దధే తతః॥ తథోక్తోఽసౌ ద్విధా స్త్రీత్వం పురుషత్వం తథాకరోదితి. శ్రీభాగవతే చ * కస్య రూపమభూద్ద్వేధా యత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాం రూపవిభాగాభ్యాం మిథునం సమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరం స్వః- స్వస్య. ఆత్మన ఇతి యావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతి హ యాజ్ఞవల్క్య ఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశః స్త్రియా పూర్యత ఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగః వివాహే సతి స్త్రియా పూర్యతే. * అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశః స్త్రియా పూర్యత ఇతి పాఠేపి ఆకాశః - పూరణీయావకాశ ఇత్యర్థః. (తాం సమభవదితి) తాం - శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం సః ప్రజాపతిః సమభవత్ - మైథున్యముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యా ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే * శతరూపాం చ తాం నారీం తపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువో మనుర్దేవః పత్నీత్వే జగృహే ప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సోహేయమీక్షాఞ్చక్రే కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వాసమ్భవతిహన్తతిరోసానీతిసాగౌరభవదృషభఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతోగావో౽జాయన్తబడబేతరాభవదశ్వవృషఇతరోగర్దభీతరాగర్దభఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతఏకశఫమజాయతా౽జేతరాభవద్బస్తఇతరో౽విరితరామేషఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతో౽జావయో౽జాయన్తైవమేవయదిదంకించమిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సో౽వేదహంవావసృష్టిరస్మ్యహగ్ంహీదగ్ంసర్వమసృక్షీతితతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాగ్ంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౫

శం.— సా- శతరూపా. ఉ. హ. ఇయం. సేయందుహితృగమనేస్మార్తంప్రతిషేధమనుస్మరన్తీఈక్షాఞ్చక్రే-కథన్న్విదమకృత్యం-యన్మా- మామాత్మనఏవజనయిత్వా- ఉత్పాద్యసమ్భవతి-ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయంనిర్ఘృణః- అహంహన్తేదానీంతిరోసాని-జాత్యన్తరేణతిరస్కృతాభవానీత్యేవమీక్షిత్వా౽సౌగౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాఃపునఃపునస్సైవమతిశ్శతరూపాయామనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభఇతరస్తాంసమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతోగావో౽జాయన్త. తథా-బడబేతరాభవత్. అశ్వవృషఇతరః. తథా-గర్దభీతరా. గర్దభఇతరః. తత్రబడబాశ్వవృషాదీనాంసఙ్గమాత్తతఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యంత్రయమజాయత. తథా-అజేతరాభవత్. బస్తః-ఛాగఇతరః. తథా-అవిరితరా. మేషఇతరః. సతాంసమేవాభవత్. తాంతామితివీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవించేతి. సమభవదేవేత్యర్థః తతఅజాశ్చావయశ్చాజావయో౽జాయన్త. ఏవమేవయదిదంకించ- యత్కించేదంమిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణంద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవన్యాయేనతత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్. ౪

ఆ.— (స్మార్తంప్రతిషేధమితి) • నసగోత్రాంసమానప్రవరాంభార్యాంవిన్దేతేత్యాదికమితియావత్. అకృత్యంహీదం- యద్దుహితృగమనం- • మాతృతశ్చాపఞ్చమాత్పితృతశ్చాసప్తమాదితిస్మృతేరితిమత్వాహ (కథమితి) తయోర్జాత్యన్తరగమనంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాంగోభావమాపన్నాయాంవృషభాదిభావోమనోర్భవతు- తావతాయథోక్తదోషపరిహారః. తయోర్బడబాదిభావేముసకారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తతః- తస్యాగోభావాదనన్తరమితియావత్. గవాంజన్మార్థంమిథస్సమ్భవనంతతశ్శబ్దార్థః. తత్ర- తేషాముత్పత్తౌసత్యామితియావత్. వాక్యద్వయేవీప్సావివక్షితేత్యాహ (తామితి) తామేవాభినయతి (తామజామితి) తాంబడబాంతాంగర్దభీంచేత్యపిద్రష్టవ్యం. తతః - మిథస్సమ్భవనాద్యథోక్తాదితియావత్. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకముపదేశాసమ్భవం మన్వానస్సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదంమిథునమితి) పశుకర్మప్రయోగోన్యాయః. ౪

రం.— (సాహేయమీక్షాఞ్చక్రేఇతి) సా-ఉ-హ- ఇయమితిచ్ఛేదః. సేయంహ-ప్రసిద్ధాశతరూపాకన్యా-ఈక్షాఞ్చక్రే-ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. చిన్తాప్రకారమేవాహ (కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వాసంభవతీతి) న్వితివితర్కే- కథంను- కథంవామాం- మామాత్మనఏవోత్పాద్యసంభవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతివితర్క్యతతస్తత్రోపాయంనిశ్చిత్యాహ (హన్తతిరోసానీతి) హన్తేత్యుపాయదర్శనజహర్షే. తిరోసాని- జాత్యన్తరేణతిరోహితాభవానీతినిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వాసా- శతరూపాగౌరభవత్. (వృషభఇతరఇతి) ఇతరః - మనుఃవృషభః- పుఙ్గవోభూత్. తాం- గోరూపాంశతరూపాంసమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపిమైథున్యముపగతవానిత్యర్థః. (తతోగావో౽జాయన్తేతి) స్పష్టోర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపాబడబా- అశ్వాఅభవత్. ఇతరస్తు- మనుఃఅశ్వవృషః- పుమశ్వో౽భవదిత్యర్థః. వృషః- •వృషసేచనే. రేతస్సేక్తేత్యర్థః. (తతఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయో౽జాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్తఇతరఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాంతాంసమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవించసమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరస్స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిఃసర్వమిదంజగత్సృష్ట్వా౽వైత్. కథం. అహంవావ- అహమేవసృష్టిః- సృజ్యతఇతిసృష్టంజగదుచ్యతేసృష్టిరితి. యన్మయాసృష్టంజగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- నమత్తోవ్యతిరిచ్యతే. కుతఏతత్. అహంహి- యస్మాదిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతిహాస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్జగతిసప్రజాపతివత్స్రష్టాభవతిస్వాత్మనో౽నన్యభూతస్యజగతః. కః. యఏవం - ప్రజాపతివద్యథోక్తంస్వాత్మనో౽నన్యభూతంజగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవంజగదహమస్మీతివేద. ౫

ఆ.— యద్యపిమన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపిసర్వాస్సృష్టిరుక్తైవేతిసిద్ధవత్కృత్యాహ (సప్రజాపతిరితి) అవగతింప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) కథంసృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే-కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యతఇతీతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగచ్ఛబ్దాదుపరితచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవతదస్మీతిసమ్బన్ధః. తత్రహేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్యసమాధత్తే (కుతఇత్యాదినా) నహిస్రష్టుంస్రష్టురర్థాన్తరం- తస్యైవతేనమాయయావివదవస్థానాదిత్య

¶ మేషఇతరస్తాంతాగ్ంసమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతతస్మాదేతదుభయమలోమకమ న్తరతోఽలోమకాహియోనిరన్తరతఃతద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేత్యేకైకందేవమేతస్యైవ సావిసృష్టిరేషఉహ్యేవసర్వేదేవాః। అథయత్కించేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజతతదుసోమఃఏతావ ద్వాఇదగ్ం సర్వమన్నంచైవాన్నాదశ్చసోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఃసైషాబ్రహ్మణోతిసృష్టిః।యచ్ఛ్రే యసోదేవానసృజతాథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతతస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాంభవ తియఏవంవేద॥ ౬

ఆ. తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థంప్రస్తుతేఽపిభూతిరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతిభవతీతిసమ్బన్ధః వా క్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

రం.— (సోవైదహంవావసృష్టిరస్మిఅహంహీదంసర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మా దహంవావ- అహమేవసృష్టిః. సృజ్యతఇతిసృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవసృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదంజగదహమేవేతిసః- ప్రజాపతిరవైత్- జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోఃప్రజాపతిరహమేవసృష్టిరిత్యభేదోపచారేణస్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దంప్రాయుఙ్క్త - తతస్సృష్టినామా ఽభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేదేతి) యఏవం- సృష్టినిరుక్తింవేద- సఃఅస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాంసృష్టౌ- బ్రహ్మసృ ష్టౌహ- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసప్రజాపతిర్జగదిదంమిథునాత్మకంసృష్ట్వాబ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాఃసిసృక్షురాదౌ. అథేతిశబ్దద్వయమభినయ ప్రదర్శనార్థం. అనేనప్రకారేణముఖహస్తౌప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - ఆభిముఖ్యేనమన్థనమకరోత్. సముఖంహస్తాభ్యాంమథిత్వాముఖాచ్చయోనే, ర్హస్తాభ్యాంచయోనిభ్యా, మగ్నింబ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రాహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌముఖం చ. తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కింసర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తిహియోన్యాసామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకాహియోనిరన్తరతఃస్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపిముఖాదేవజజ్ఞేప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజో ఽనుగృహ్యతే ఽగ్నినాబ్రాహ్మణః. తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యోముఖవీర్యశ్చేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాంబాహుభ్యాంబలభిదాదికంక్ష త్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియం, చ. తస్మాదైన్ద్రంక్షత్రంబాహువీర్యంచేతిశ్రుతౌస్మృతౌచావగతం. తథోరుతఃఈహా - చేష్టా. తదాశ్ర యాద్వస్వాదిలక్షణంవిశోనియన్తారంవిశంచ. తస్మాత్కృష్యాదిపరోవస్వాదిదైవత్యశ్చవైశ్యః. తథాపూషణంపృథ్వీదైవతంశూద్రంచపద్భ్యాం పరిచరణక్షమమసృజతేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధః.అత్రక్షత్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తంవక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహారతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై. య థేయంశ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథాప్రజాపతిరేవసర్వేదేవాఇతినిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవసృష్టత్వాద్దేవానాం,. అథై వంప్రకరణార్థేవ్యవస్థితేతత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దానిన్దాన్తైవ- కింస్వన్యస్తుతయే. తత్- తత్రకర్మప్రకరణేకేవల యాజ్ఞికాఃయాగకాలేయదిదంవచఆహుః- అముం- అగ్నింయజ - అముం - ఇన్ద్రంయజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవా గ్న్యాదిదేవమేకైకంమన్యమానాఆహురిత్యభిప్రాయః తన్నతథావిద్యాత్- యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేఃసావిసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏషఉహి ఏవ- ప్రజాపతిరేవప్రాణస్సర్వేదేవాః. అత్రవిప్రతిపద్యన్తే- పరఏవహిరణ్యగర్భఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పరఏవతు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రం మిత్రంవరుణమగ్నిమాహురితిశ్రుతేః, *ఏషబ్రహ్మైషఇన్ద్రఏషప్రజాపతిరేతేసర్వేదేవాఇతిశ్రుతేః, స్మృతేశ్చ * ఏతమేకేవదన్త్యగ్నింమనుమన్యే ప్రజాపతిమితి * యోసావతీన్ద్రియోగ్రాహ్యఃసూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోచిన్త్యః సఏవస్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవవా స్యాత్- *సర్వాన్పాప్మనఔషదితిశ్రుతేః. నహ్యసంసారిణఃపాప్మదాహప్రసక్తోఽస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతా నసృజతేతిచ. హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిచమన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చకర్మవిపాకప్రక్రియాయాం * బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్య క్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. అథైవంవిరుద్ధార్థానుపపత్తేఃప్రామాణ్యవ్యాఘాతఇతిచేన్న- కల్పనాన్తరోపపత్తేరవి రోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- * ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వంనానాత్వంచహిరణ్యగర్భస్య. తథాస ర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతిశ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయాప్రాయశఃపరఏవేతిశ్రుతిస్మృతివాదాఃప్రవృత్తాః- సంసారిత్వం తుక్వచిదేవదర్శయన్తి. జీవానాంతూపాధిగతాశుద్ధిబాహుళ్యాత్సంసారిత్వమేవప్రాయశోభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయాతుస ర్వఃపరత్వేనాభిధీయతేశ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తుపరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి. కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధంబహుతర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శా స్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయోదుర్లభః. యేతుకేవలశాస్త్రానుసారిణఃశాన్తదర్పాః- తేషాంప్రత్యక్షవిషయఇవనిశ్చితశ్శాస్త్రార్థోదేవతాదివిషయః. తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యైవ దేవస్యాత్తాద్యలక్షణో భేదో వివక్షిత ఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తాత్తా - అద్యస్సోమ ఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదమార్ద్రం-ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనో బీజాదసృజత. *రేతస ఆప ఇతి శ్రుతిః. అబాత్మకశ్చ సోమః- తస్మాద్యదార్ద్రం ప్రజాపతినా రేతసస్సృష్టం- తదు సోమ ఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ. నాతోఽధికమిదం సర్వం. కిం తత్. అన్నం చైవ- సోమో ద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరౌష్ణ్యప్రాప్తత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమ ఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవ సోమ ఇత్యర్థః. య ఏవాత్తా-స ఏవాగ్నిః. అర్థబలాద్ధ్యవధారణం. అయమగ్నిరపి క్వచిదపక్షీయమాణస్సోమ ఏవ- సోమోపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకం జగదాత్మత్వేన పశ్యన్న కేనచిద్దోషేణ లిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చ భవతి,. సైషా బ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోప్యతిశయా. కాసేతి. ఆహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజత దేవాన్- సైషాతస్మాత్సైవ సృష్టిరతిసృష్టిః. కథం పునరాత్మనోఽతిశయా సృష్టిరిత్యత ఆహ- అథయత్- యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మా సన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణో దేవాన్కర్మజ్ఞానవహ్నినా సర్వానాత్మనః పాప్మన ఉషిత్వాఽసృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. తస్మాదేతామతిసృష్టిం ప్రజాపతేరాత్మభూతాం యో వేద - స ఏతస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజాపతిరివ భవతి - ప్రజాపతివదేవ స్రష్టా భవతి. ౬

ఆ.— ననుసర్వా సృష్టిరుక్తా, ఉక్తం చ ప్రజాపతిత్వాభిమతిసర్జనఫలం, - కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ఆదావభ్యనుజ్ఞాతిసమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవ విశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నిం ప్రతియోనిత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోర్ముఖే చ యోనిశబ్దప్రయోగే నిమిత్తమాహ (అస్తిహీతి) ప్రజాపతేర్ముఖాదిత్థమగ్నిస్సృష్టోపి కథం బ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తస్మాదితి) * ఆగ్నేయో వై బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యా శ్రుతిస్తదనుసారిణీ చ స్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్యాస్పష్టమవతరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేన వరుణాదిర్గృహ్యతే. క్షత్రియం చ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థం ప్రమాణేన ద్రఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రో రాజన్య ఇత్యాద్యా శ్రుతిస్తదనుసారిణీ చ స్మృతిరవధేయా. విశం చ- అసృజతేతి పూర్వవత్. ఊహః శ్రయాదూరుతో జాతత్వం వస్వాదేర్జ్యేష్ఠత్వం చ తచ్ఛబ్దార్థః. *పద్భ్యాం శూద్రో అజాయతేత్యాద్యా శ్రుతిస్తథావిధా చ స్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్య వక్ష్యమాణేన్ద్రాదిసర్గోపలక్షణత్వే సతి సృష్టిసాకల్యాదేష ఉ ఏవ సర్వే దేవా ఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితి ఫలితమాహ (అత్రేతి) ఉక్తేన వక్ష్యమాణోపలక్షణం సర్వశబ్దస్సూచయతీతి భావః. కిం చ- సృష్టిరత్ర న వివక్షితా- కిం తు యేన ప్రకారేణ సృష్టిశ్శ్రుతిస్థితా- తేన ప్రకారేణ దేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిరేవేతి వివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్ర హేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపి కథం దేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టా ప్రజాపతిరేవ సృష్టం సర్వం కార్యమితి ప్రకరణార్థః పూర్వోక్తప్రకారేణ వ్యవస్థితే సత్యనన్తరం తస్యైవ స్తుతివివక్షయా తద్యదిదమిత్యాద్యవిద్వన్మతానువాదస్తుత్యర్థం వచనమిత్యర్థః. మతాన్తరేణ స్తుతేపి కథం ప్రకరణార్థః స్తుతో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాస్యేతి) ఏకైకం దేవమిత్యస్య తాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకం కాలాపకమితి వన్నామభేదాత్, క్రతుషు తత్తద్దేవతాస్తుతిభేదాత్, ఘటశకటాదివదర్థక్రియాభేదాచ్చ ప్రత్యేకం దేవానాం భిన్నత్వాత్ కర్మిణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన రూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వం సఙ్గృహ్ణాతి. నన్వత్ర కర్మిణాం నిన్దా న ప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవ ప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవ ప్రాణస్యానేకవిధో దేవతాప్రభేదః శాకల్యబ్రాహ్మణే వక్ష్యత ఇతి వివక్షిత్వా విశినష్టి (ప్రాణ ఇతి) అగ్న్యాదయో దేవాస్సర్వే ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతి తత్స్వరూపనిర్ధారయిషయా తత్ర విప్రతిపత్తిం దర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్య పరత్వమాద్యే- ద్వితీయే కల్పే సంసారిత్వం విధేయమితి విభాగః. తత్ర పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (పర ఏవాత్రేతి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వం మన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే- న తు పరమాత్మత్వం ప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏష ఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దః పరమాత్మవిషయః. స్మృతేశ్చ - పర ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇతి సమ్బన్ధః. తత్రైవ వాక్యాన్తరం పఠతి (యోసావితి) కర్మేన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్ర హేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్త ఇతి) న చ తస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేన సదా సత్త్వాదిత్యాహ (సనాతన ఇతి) ఇతశ్చ తస్య నాసత్త్వం - సర్వేషామాత్మత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్య ఇతి) యోసౌ పరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - స ఏవ స్వయం విరాడాత్మనా భూతవానిత్యాహ (స ఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్య సర్వదేవతాత్మత్వదృష్టే, రత్ర చ సూత్రస్య తత్ప్రతీతే, స్తస్య పరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీం పూర్వపక్షాన్తమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథం ప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) * అన్యత్రధర్మాదిత్యుపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదం సంసారిత్వే లిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అసృజతేతి చ శ్రవణాదితి సమ్బన్ధః. న కేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవ సంసారిత్వం - కిం తు జన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవ స్యాదితి ప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యధ్యాయాః స్మృతేశ్చ తత్ఫలభూతస్య ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజః- మన్వాదయః. ధర్మః-తదభిమానినీ దేవతా యమః. మహాన్- ప్రకృతేరాద్యో వికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం- ప్రకృతిరితి భేదః. అస్తు తర్హి ద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వం చేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణాన్న సర్వమథశబ్దార్థః. ఏవం శఙ్కస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృత్త్

ప్రామాణ్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయా చ సంసారిత్వమితి కల్పనాన్తరసమ్భవాత్ ద్వివిధశ్రుతీనామవిరోధాత్ప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయాఽసంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికపరస్య విశేషకల్పనేఽత్ర ప్రమాణమాహ (ఆసీన ఇతి) స్వారస్యేన మాటస్థాపూల్యాత్మా మనసశ్శ్రుతం దూరగమనదర్శనాత్తదుపాధికో దూరం వ్రజతి. తథాస్వప్నే శయానోఽపి మనసో గతిర్భ్రాన్త్యా సర్వత్ర యాతీవ భాతి- యథా జాగరేఽపీత్యర్థః. కల్పితేన హర్షాదివికారేణ, స్వాభావికేన చ దధానేన, చ యుక్తమాత్మానం కశ్చిదపి నిశ్చేతుం శక్నోతీత్యాహ (కస్త మితి) ఆదిపదేన *ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతేర్యోగ్యవ్యా ప్తిః. ఉదాహృతశ్రుతీనాం తాత్పర్యమాహ (ఉపాధీతి) కిం తర్హి పారమార్థికం- తదాహ (స్వత ఇతి) పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హిరణ్యగర్భస్య హానవనవదనాన్తవం చ రూపం, రూపితముపసంహరతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివస్వతో బ్రహ్మత్వం- కిం తు సంసారిత్వమేవ స్వాభావికమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామాహ (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వం నానాత్వం చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తేషాం స్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హి హిరణ్యగర్భే విశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) సనుశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చిత్తస్య సంసారిత్వమపి ప్రదర్శ్యతే. సత్యం- తత్తు కల్పితమిత్యభిప్రేత్యాహ (సంసారిత్వం త్వితి) అస్మదాదితుల్యామేతది త్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాం త్వితి) కథం తర్హి తత్త్వమసి *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యాది శ్రుతిస్మృతివాదాస్సఙ్గచ్ఛన్తే- తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) స్వమతే తత్త్వనిశ్చయముక్త్వా పరమతే తదభావమాహ (తార్కికైస్త్వితి) నన్వేకజీవవాదేఽపి సర్వవ్యవస్థానుపపత్తేస్తత్త్వనిశ్చయవాక్యాల్లభ్యం తుల్యమితి చేత్- నేత్యాహ (యేష్వితి) స్వప్నవత్ప్రతిబోధాత్ప్రాగశేషవ్యవస్థాసమ్భవాత్, దూర్గమం చ తదభావస్యేష్టత్వాత్, ఏకమేవ బ్రహ్మ నాద్యవిద్యావశాదేవ వ్యవహారాస్పదమితి పక్షే న కాచన దోషకలేతి భావః. సర్వదేవతాత్మకస్య ప్రజాపతేః స్వతోఽసంసారిత్వం- కల్పనయా వై పరీత్యమితి స్థితే సత్యథేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) (వివక్షిత ఇతీతి) ఉత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి శేషః. తస్య విషయం పరిశినష్టి (తత్రాగ్నిరితి) అత్తా ద్యుభోరగ్నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. నన్వాత్రప్రతీకమాదాయ యుక్తిరాశి వ్యాకరోతి (అథేతి) అత్తుస్సర్గానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రేతసస్సకాశాదపాం స్రష్టాపి సోమశబ్దేకి మాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అబాత్మకశ్చేతి) శ్రద్ధాఖ్యాహుతేస్సోమోత్పత్తిశ్రవణాత్, తత్ర శైత్యోపలబ్ధేశ్చేతి భావః. సోమస్య ద్రవాత్మకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నీషోమయోరత్తా ద్వ్యయోస్సృష్టావపి జగతిస్సృష్ట్యన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్సోమః- ద్రవాత్మకత్వాత్. అన్నం చాప్యాయకం ప్రసిద్ధం. తస్మాదుపపన్నం సోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇత్యవధారణస్య వివక్షితమర్థమాహ (తత్రేతి) యథోక్తం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. యథాశ్రుతమవధారణమవధార్యకుతో విధాన్తరేణ తద్వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థబలాద్ధీతి) అన్నాదస్య సంహర్తృత్వాదగ్నిత్వ, మన్నస్య చ సంహరణీయతయా సోమత్వమవధారయితుం యుక్తమిత్యర్థః. నన్వన్నస్య సోమత్వేన న నియమః- అగ్నేరపి జలాదినా సంహారాత్. న చాత్తురగ్నిత్వేన నియమః- సోమస్యాపి కదాచిదిజ్యమానత్వేనాత్తృత్వాత్. తత్కుతోఽర్థబలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి) సోఽపి సంహార్యశ్చేత్సోమ ఏవ- స చ సంహర్తా చేదగ్నిరేవేత్యవధారణసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రజాపతేస్సర్వాత్మత్వముపక్రమ్య జగతో ద్వేధా విభక్తత్వాభిధానం కుత్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్క్య తస్య సూత్రపర్యవసానాత్తస్మిన్నాత్మబుద్ధ్యోపాసకస్య సర్వదోషరాహిత్యం ఫలమత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి) ఆనుగ్రాహకదేవసృష్టిం శిష్ట్వా తదుపాసకస్య ఫలోక్త్యర్థమాదౌ దేవసృష్టిం స్తౌతి (సైషేతి) *అగ్నిర్మూర్ధేత్యాది శ్రుతేరగ్న్యాదయో హ్యావయవాః- తత్కథం తత్సృష్టిస్తతోఽతిశయవతీత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాపేక్షయా దేవసృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితి పరిహరతి (అత ఆహేతి) దేవసృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థోఽథశబ్దః. జ్ఞానస్యేత్యుపలక్షణం- కర్మణోఽపీతి ద్రష్టవ్యం. అతిసృష్ట్యామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) దేవతాదిస్రష్టా తదాత్మా ప్రజాపతిరహమేవేత్యుపాసీత సద్భావాపత్త్యా తత్సృష్టిఫలత్వం ఫలతీత్యర్థః. ౬

రం.— (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖః అథేతి- మఙ్గలశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్. ఏవం ముఖాచ్చ హస్తాభ్యాం, చ మన్థసంకృత్వా యోనేః- కారణభూతాన్ముఖాద్ధస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరత ఇతి) ఏతదుభయం- పూత్కారనిర్మన్థనసాధనముఖహస్తాత్మకముభయం తస్మాత్- అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యే అలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నియోనిత్వాన్ముఖస్య హస్తయోశ్చాన్తరతో లోమశూన్యత్వసిద్ధ్యర్థం యోనేరన్తరతో నిర్లోమకత్వప్రసిద్ధిం దర్శయతి (అలోమకా హి యోనిరన్తరత ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తద్యదిదమాహురముం యజాముం యజేతి) తత్- తస్మాద్ధేతోర్యజ్ఞే యాజ్ఞికాః అముం యజ- అముం యజేతి యదిదం వచనమేకైకం దేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణం సన్దిశ్యాహుః- సా- తద్వచననిర్దిష్టేన్ద్రాదిదేవవిషయిణీ సర్వా విసృష్టిః- వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారా సర్వదేవతాసృష్టిరపి ప్రజాపతికర్తృకైవేత్యర్థః. సర్వస్య యష్టవ్యదేవజాతస్యాగ్న్యధీనసత్తాకత్వాదితి భావః. (ఏష హ్యేవ ఇతి) అత ఏవ తత్సృష్టత్వాద్దేవ సర్వే దేవాః ఏష ఉ హ్యేవ- ఏష ప్రజాపతిరేవ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః. (అథ యత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతి వాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కిఞ్చేదం కార్యమార్ద్రం- ద్రవరూపం దృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసా ప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. *తస్మాద్రేతస ఆప ఇతి శ్రుతేః. (తదు సోమ ఇతి) ఉరవధారణే. తదు- తద్ద్రవద్రవ్యమేవ సోమః- సోమరసః. (ఏతావద్వా ఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కిం తత్. అన్నం చైవాన్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్య జగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వే అగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్య భక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్గ్రాహకతయాఽన్నాదత్వం. అతో జగదగ్నీషోమాత్మకమితి భావః. (సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టి

ఉ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్ం
రూపఇతితదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతిసఏషఇహ
ప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేవహితఃస్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్న
పశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్ంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రంమ
న్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనామాన్యేవసయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకై
కేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమా
త్మాఽనేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తింశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతేతి) యత్ - యస్మాత్ శ్రేయసః- శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసఃసనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత-సైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః- అతిశయితాసృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యతఆహ (అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతి) అథయత్ -యస్మాత్ప్రజాపతిస్స్వయం మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత- తస్మాత్సాఽతిసృష్టిరిత్యర్థః. (అతిసృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతీతి) యఏవంవేద- యఏవంప్రకారేణజ్ఞానవాన్ - సఏతస్యామస్య- చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టావ- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షుత్వసమ్పన్నోభవతీతియావత్. ౬

———

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వంవైదికంసాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణంకర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానంసాధ్యమేతావదేవ- యదేతద్వ్యాకృతంజగత్సంసారః. అథైతస్యైవసాధ్యసాధనలక్షణస్యవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థాయాం- తాంనిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివవృక్షస్య- కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రోహ్యసౌసంసారవృక్షస్సమూలఉద్ధర్తవ్యఇతి. తదుద్ధరణేహిపురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథాచోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఇతికాఠకే. గీతాసుచ. ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణేచ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతనఇతి. తద్ధ- తదితిబీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేఃతర్హి- తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే-భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినోజగతః. సుఖగ్రహణార్థహైతిహ్యప్రయోగోహశబ్దః. ఏవంహతదాసీదిత్యుచ్యమానేసుఖంతాంపరోక్షామపిజగతోఽవస్థాంప్రతిపద్యతే- యుధిష్ఠిరోహకిలరాజాసీదిత్యుక్తేయద్వత్. ఇదం-వ్యాకృతనామరూపాత్మకంసాధ్యసాధనలక్షణంయథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోఃపరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోఃసామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవపరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్యజగతోఽవగమ్యతే-తదేవేద, మిదమేవచతదవ్యాకృత, మాసీదితి. అథైవంసతినాసతఉత్పత్తి, ర్నసతోవినాశఃకార్యస్యే, త్యవధృతంభవతి. తత్ -ఏవంభూతంజగదవ్యాకృతంసన్నామరూపాభ్యామేవ-నామ్నారూపేణైవచవ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మనైవవ్యాక్రియత. విఆఅక్రియత- విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదంవ్యక్తీభావమాపద్యత-సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌనామేతిసర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేననామమాత్రంవ్యపదిశతి. దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇతివానామాస్యేత్యసౌనామాయం. తథేదమితిశుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదంశుక్లమిదంకృష్ణంవారూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతంవస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపికాలేనామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదంరూపఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భో, యస్మిన్నవిద్యయాస్వాభావిక్యాకర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణాకృతా, యఃకారణంసర్వస్యజగతో, యదాత్మకేనామరూపేసలిలాదివస్వచ్ఛాన్మలమివఫేనమవ్యాకృతేవ్యాక్రియతే, యశ్చతాభ్యాంనామరూపాభ్యాంవిలక్షణఃస్వతోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః,- సఏషోఽవ్యాకృతేఆత్మభూతేనామరూపేవ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుదేహేష్విహకర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సుప్రవిష్టః. నన్వవ్యాకృతంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుక్తం- కథమిదానీముచ్యతేపరఏవత్వాత్మాఅవ్యాకృతం వ్యాకుర్వన్నిహప్రవిష్టఇతి. నైషదోషః-పరస్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేనవివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తంహిజగదవ్యాకృతంవ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య. యథేదంజగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవతదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రంతువిశేషః. దృష్టశ్చలోకేవివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగోగ్రామఆగతో, గ్రామఃశూన్యఇతి,. కదాచిద్గ్రామశబ్దేననివాసమాత్రవివక్షాయాంగ్రామశ్శూన్యఇతిశబ్దప్రయోగోభవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాంగ్రామఆగతఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపిగ్రామశబ్దప్రయోగోభవతి-గ్రామంచనప్రవిశేదితియథా - తద్వదిహాపిజగదిదమవ్యాకృతంవ్యాకృతంచేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతివ్యపదేశః. తథేదంజగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితికేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * సఏషనేతినేతీత్యాదికేవలఆత్మవ్యపదేశః. ననుపరేణవ్యాకర్త్రావ్యాకృతంసర్వతోవ్యాప్తంసర్వదాజగత్ - సకథమిహప్రవిష్టఃపరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టోహిదేశఃపరిచ్ఛిన్నేనప్రవేష్టుంశక్యతే- యథాపురుషేణగ్రామాదిః. నాకాశేనకించిత్ - నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణేసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతిచేత్. అథాపిస్యాత్ - నపరఆత్మాస్వేనైవరూపేణప్రవిశతి. కింతర్హి. తత్స్థఏవధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేనప్రవిష్టఇత్యుపచర్యతే. యథాహపాషాణేసహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలేవాతోయం,. స-

‡ తంనపశ్యత్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- స ఏవ భావాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. యథా భుక్త్వా గచ్ఛతీతి భుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా,- తద్వదిహాపి స్యాత్- న తు తత్రత్యస్యైవ భావాన్తరోపజననమేతత్సమ్భవతి. న చ స్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః. సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితి చేన్న- *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేషప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితి చేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యే గుణప్రవేశవదితి చేన్న- అనాశ్రితత్వాత్. నిత్యపరతన్త్రస్యైవ హ్యాశ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- న తు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్ తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే. ఫలే బీజవదితి చేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తాత్. న చైవంధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజర ఇత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవ సంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి చేన్న-*సేయం దేవతైక్షతేత్యారభ్య * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తస్యా ఏవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే * త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి * పురశ్చక్రే రూపం రూపమితి చ మన్త్రవర్ణాన్న పరాదన్యస్య ప్రవేశః. ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్ పరానేకత్వమితి చేన్న- * ఏకో దేవో బహుధా సన్నివిష్టః * ఏకస్సన్ బహుధా విచార * త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాది శ్రుతిభ్యః. ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యత ఇతి తిష్ఠతు తావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్, తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య, సంసారిత్వమితి చేన్న- అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతి చేన్న- * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ ప్రత్యక్షాదేః. * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రిత్యాది శ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం. కిం తర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితో దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితి విషయేణ విషయిణస్సామానాధికరణ్యోపచారాత్. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితి చేన్న- * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. * తత్కేన కం పశ్యేత్ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * తత్ర కో మోహః కః శోక ఇత్యాదివిద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- యుక్త్యాప్యాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః. న హి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్య శబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితి చేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. న హి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేన నిత్యానుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే. తస్య చ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితి చేన్న- యుగపదసమ్భవాదాత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వే నానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాద్, రూపాదిసామానాధికరణ్యాచ్చ. మనస్సంయోగజత్వేఽప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. న హ్యవికృత్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. న చ నిరవయవం విక్రియమాణం దృష్టం క్వచి, దనిత్యగుణాశ్రయం వా నిత్యం,. న చాకాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యతయావగమ్యతే. న చాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతి చేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేఽపి నిత్యత్వమితి చేన్న- సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతి చేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితి చేన్న- అవిద్యాధ్యారోపితదుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్. ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖ్యాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాఖ్యాతః కార్యేషూపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ * స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః. న తు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే. న చ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి- * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాది శ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేః పురుషార్థశ్రవణాత్ * ఆత్మానమేవావైత్ తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద * తస్య తావదేవ చిరమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం * తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే. (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్ర కథమివ ప్రవిష్ట ఇతి. ఆహ- యథా లోకే క్షురధానే-క్షురో ధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం. తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోఽన్తఃస్థో యథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితస్స్యాత్. యథా వా విశ్వంభరః-అగ్నిః. విశ్వస్య భరణాద్విశ్వంభరః. కులాయే-నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి స మథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధాన ఏకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః,- ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్ దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే. తస్మాత్తమేవం ప్రవిష్టంతమాత్మానం ప్రాణనాది క్రియావిశిష్టం న పశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోఽయం తన్న పశ్యన్తీతి- దర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైష దోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రకృతమేవ తస్య దర్శనం- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాది క్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ- అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాత్సః- ప్రాణనాది క్రియావిశిష్టః. కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవ కుర్వన్ ప్రాణో నామ- ప్రాణసమాఖ్యః ప్రాణాభిధానో భవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి. తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హి సః. తథా వదన క్రియాం కుర్వన్వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణన్నేవ ప్రాణో వదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితో భవతి. పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. న హి నామరూపవ్యతిరిక్తం విజ్ఞేయమస్తి- తేషాం చోపలబ్ధికరణం చక్షుశ్శ్రోత్రే. క్రియా చ నామరూపసాధనా ప్రాణసమవాయినీ. తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్కరణం. తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థా వాక్. ఏతదేవ హి సర్వం వ్యాకృతం- * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి హి వక్ష్యతి. (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతేఽనేనేతి. పురుషస్తు కర్తా సన్మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే. తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని. కర్మనామాన్యేవ- న తు వస్తుమాత్రవిషయాణి- అతో న కృత్స్నాత్మవస్త్వవద్యోతకాని. ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాది క్రియయా తత్తత్క్రియాజనిత ప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణోఽవద్యోత్యమానోఽపి. స యోఽతః- అస్మాత్ప్రాణనాది క్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృతేతరవిశిష్టక్రియాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి. న స వేద- న స జానాతి బ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాదేషః- ఆత్మా. అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్తః ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్ట ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవం వేద - పశ్యామి శృణోమి స్పృశామీతి వా స్వభావప్రవృత్తివిశిష్టం వేద. తావదఞ్జసా కృత్స్నమాత్మానం న వేద. కథం పునః పశ్యన్వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి- ప్రాణాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః. అభివ్యాప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే. స తథా కృత్స్నవిశేషోపసంహారీ సన్కృత్స్నో భవతి - వస్తుమాత్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి. తథా చ వక్ష్యతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత. ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి. కస్మాత్కృత్స్న ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మని హి - యస్మాన్నిరుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం - అభిన్నతాం భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. అత ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి నాపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్. *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * కతమ ఆత్మేతి *యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయానాత్మాభిమానబుద్ధిః కారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యా నివర్తితా. తస్యాం నివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తిః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే న విధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్. తిష్ఠతు తావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యైవేతి. అపూర్వవిధిస్స్యాత్ - జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వం సత్యం ప్రాప్తత్వాత్. న స వేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థతావగమ్యతే. * అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద * ఆత్మానమేవావైదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ జ్ఞానముపాసనం. తస్య చాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. న చ స్వరూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేత జుహుయాదిత్యాదయః కర్మవిధయః- న తైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ జ్ఞానస్య. యథా * యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత * మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యాః క్రియైవ విధీయతే జ్ఞానాత్మికా. తథాఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ. యథా హి * యజేతేత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావనాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదిశాస్త్రేణైవ సమర్థ్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః. * నేతి నేతి * అస్థూలం * ఏకమేవాద్వితీయం * అశనాయాద్యతీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా. అపరే వర్ణయన్తి - ఉపాసనేనాత్మవిషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్ - తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ. నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వచనాన్యపి * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత * ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్. న చాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేస్సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. న హి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. నను * నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యా
నాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచెన్న- *తత్త్వమసి * నేతినేతి
*ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోస్తిద్రష్టృ * తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతద్వాదిత్వాత్.
ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః
శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరంకర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిమ
న్తరేణనప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్. కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపినప్రవర్తతఇతిచెన్న- అనవస్థా
ప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాదివాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతే-తథావిధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ నప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరా
పేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత. వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణవిజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితిచెన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్.
యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే.
ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌచతత్ప్రభవాస్స్మృతయోనభవన్తిస్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తుభేదవిషయాః. అనర్థత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌహిసత్యా
మన్యద్వస్త్వనర్థత్వేనావగమ్యతే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తునశ్చతద్విలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మా
వగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థతఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చత
త్స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః. తథాచ *తత్రకోమోహః *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన *అభయంవైజనకప్రాప్తోసి *భిద్య
తేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్. అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, త
న్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వాద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. నహివేదాన్తేషుబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురు
షార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే *ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవ
భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరం *అభయంహివైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః.అనన్యసాధనత్వాచ్చని
రోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతుబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మో
క్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చభావనాఽభావః. యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌకింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాంఫలసాధనేతికర్త
వ్యతాభిరాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్- *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతినేతి *అన
న్తరమబాహ్యం *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తిః ప్రవర్త
తే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ. నచ *ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనై
వావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా *సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవ
మాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రి
యాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యేకారణం. కిన్తర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యత్ర
నాస్తితదప్రమాణం. కించ - భోఃపృచ్ఛామస్త్వామాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా. ఉత్పద్యతే
చేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాది సంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం *తత్రకోమో
హఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవః శోచామితంమాభగవాన్ఛోకస్యపారంతారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వా
క్యశతాని. ఏవంవిద్యతేకిం *సోరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవచ్చవిజ్ఞానం. నచేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తదప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానో
త్పాదకస్య కిమిత్యప్రామాణ్యంస్యాత్. తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కోవిస్రమ్భః. నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుష
ప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్య
కారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తిబీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం-
నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం *విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి - సత్యమేతత్.
కిన్తునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థతైవ. కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యై
వేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్య కర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయా
నాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్- ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేనపక్షేప్రాప్తంజ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలా
వలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవి
ధ్యర్థాని *విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్. యథా *ప్రియమిత్యే
తదుపాసీతేత్యాదౌనప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కిన్తర్హి. ప్రియాదిగుణవత్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవద
నాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి *ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యేఆత్మైవోపా
స్యత్వేనాభిప్రేతః- ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి. ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి,. అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణశ్చాన్య ఇతిత్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషే ఆత్మన ఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవవాక్యస్యశేషే ఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే.- * తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మా నరతరంయదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవావైదితి. ప్రవిష్టస్యదర్శన ప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితిచేత్. యస్యైవాత్మనః ప్రవేశ ఉక్తః- తస్యైవదర్శనంవార్యతే- తన్నపశ్యన్తీతి ప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనోనుపాస్యత్వమితిచేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శనప్రతిషేధో ఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాది క్రియావిశిష్టత్వేనవిశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైక క్రియావిశిష్టస్యాత్మనో ఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకంస్యాదకృత్స్నోహ్యేషాతఏకైకేనభవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మాకృత్స్నత్వాదుపాస్యఇతిసిద్ధం. యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్యపరమార్థతో ఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథాచార్థాదాత్మనిశబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌ స్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతినేతి *విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాత్ *అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతృ *యతో వాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు *ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసజననివృత్తిపరత్వాన్నవాక్యాన్తరం. అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మాజ్ఞాతవ్యో, ఽనాత్మా, చ-తత్రకస్మాదాత్మోపాసనఏవయత్నఆస్థీయతె ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞానఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతంపదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్. అస్యసర్వస్యేతినిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. అస్మిన్ సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కింనవిజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కింతర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వేపినపృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతేఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేనహి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తంవేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్నజ్ఞాయతఇతి. అస్యపరిహారందున్దుభ్యాదిగ్రన్థేనవక్ష్యామః. కథంపునరేతత్పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథాహవైలోకేపదేన- గవాదిఖురాఙ్కితో దేశః పదమిత్యుచ్యతే. తేనపదేన- నష్టంవివిత్సితంపశుంపదేనాన్వేష్యమాణోనువిన్దేత్ - లభేత. ఏవమాత్మనిలబ్ధేసర్వముపలభతఇతి. నన్వాత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమన్యద్జ్ఞాయతఇతిజ్ఞానే ప్రకృతేకథంలాభో ఽప్రకృతఉచ్యతఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్యవివక్షితత్వాత్. ఆత్మనోహ్యలాభో ఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనోలాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్రహ్యాత్మనో ఽనాత్మాలబ్ధవ్యోభవతి- తత్రాత్మాలబ్ధా- లబ్ధవ్యో ఽనాత్మా. సచాప్రాప్తఉత్పాద్యాది క్రియావ్యవహితః కారకవిశేషోపాదానేన క్రియావిశేషముత్పాద్యలబ్ధవ్యః. సత్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణో ఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామ క్రియా ప్రభవత్వాత్- స్వప్నేపుత్రాదిలాభవత్. అయంతుతద్విపరీతఆత్మా- ఆత్మత్వాదేవనోత్పాద్యాది క్రియావ్యవహితః. అతో నిత్యలబ్ధస్వరూపత్వేపిసత్యవిద్యామాత్రంవ్యవధానం - యథాగృహ్యమాణాయాఅపిశుక్తికాయాః విపర్యయేణరజతాభాసాయాఅగ్రహణంవిపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం-. తథా గ్రహణంజ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనో ఽలాభో ఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయాతదపోహనమాత్రమేవలాభః - నాన్యఃకదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభేజ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యంవక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్క్యమేవజ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వంవివక్షన్నాహజ్ఞానం ప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్. గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథా ఽయమాత్మానామరూపానుప్రవేశేనఖ్యాతింగతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం ప్రాణాదిసంహతించ- శ్లోకం ప్రస్తవా, నితి - ఏవంయోవేదసకీర్తిం - ఖ్యాతింశ్లోకంచ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహవిన్దతే- లభతే. యద్వా- యథోక్తంవస్తుయోవేద-ముముక్షూణామపేక్షితంకీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలశ్లోకశబ్దితముక్తి, మాప్నోతీతిముఖ్యమేవఫలం. ౭

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధంవక్తుం ప్రతీకమాదాయవృత్తంకీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వార్థంవైదికమిత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తేముక్తిసాధనంపురఃస్ఫురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్యమోక్షస్యానేకరూపంనసాధనంభవతీతిభావః. ముక్తిసాధనంమానవస్తుతన్త్రంతత్త్వజ్ఞానం- ఇదంతుకారకసాధ్యం- అతోపినతద్ధేతురిత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కించ- ఇదం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మాభవతీతి శ్రుతేః. నచతదేవకైవల్యం- భయారత్యాది శ్రవణాత్. అతోపినేదంముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కించ - నిత్యసిద్ధాముక్తిః- ఇదంతుసాధ్యఫలం- అతోపినముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-*అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాది శ్రుతేః. ఇదంతునామరూపవ్యాకృతం - అతోపినతద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సమ్ప్రతివ్యాకృతఖష్టికామవతారయన్ప్రతివాక్యాత్ప్రిక్తసన్యత్తద్ధదమిత్యాదేర్వాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యాననర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాస ప్రత్యగవిద్యా. తస్యానిర్దేష్టుమిష్టత్వమేవ- ససాక్షోన్నిర్దేశ్యత్వం- అనిర్వాచ్యత్వాదితివక్తుంనిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. వృక్షస్యబీజావస్థాంలోకోనిర్దిశతీతిసమ్బన్ధః. యద్జ్ఞానేపుమర్థాప్తిః - తదేవవాచ్యం. కిమితి ప్రత్యగనిర్వాచ్యతే: తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్య ఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్హతీతి శేషః. అథపురుషార్థమర్థయమానస్యతదుద్ధారోపిక్వోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణేహీతి) ననుసంసారస్యమూలమేవనాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవవాతన్మూలం- నాజ్ఞాతంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతిభ్యాంపరిహరతి (తథాచేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టంకారణంకార్యాపేక్షయా-పరమవ్యాకృతంమూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయోమూలాపేక్షయాఅవాక్శాఖా ఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాదిగీతాఅపినేతవ్యాః. అస్తిహిసంసారస్యమూలం- * నేదమమూలంభవిష్యతీతి శ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞాతంబ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితిభావః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయపదానివ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేనతదితిసర్వనామ్నాబీజావస్థంజగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితిసమ్బన్ధః. కథంజగతో బీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్ధీత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథంతస్యపరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావర్ణితమిత్యనర్థత్వేనసంసారే ఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వావగతిఫలంకథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వేనిశ్చితేసత్యనన్తరం • నాసతోవిద్యతేభావోనాభావోవిద్యతేసతఇతిస్మృతి రనుసృతాభవతీతిభావః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మజగతోమూలమిత్యుక్త్వాతద్వివర్తజగదితినిరూపయతి (తదేవంభూతమితి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయంతదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్రపదచ్ఛేదపూర్వకంతద్వ్యాఖ్యామర్థ మాహ (విఆఙిత్యాదినా) స్వయమేవావ్యాకృతంవిక్రియతే - కారణమన్తరేణహికార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) నిక్షేపతుకార్యసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్షిప్తానియన్తా- జనయితా,. కర్త్రాభోక్తా,. సాధనక్రియా- కరణవ్యాపారః. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షంవ్యక్తీభావ మాపద్యతఇతియోజనా. నామసామాన్యందేవదత్తాదినావిశేషనామ్నా సంయోజ్యసామాన్యవిశేషవాచకార్థోనామవ్యాకరణవాక్యేవివక్షితఇత్యాహ (అ సావిత్యాదినా) ఆసావశబ్దవ్యక్తిర్వాఽవ్యయత్వేననేయః. రూపసామాన్యంశుక్లకృష్ణాదినావిశేషేణసంయోజ్యవ్యక్తేరూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవవ్యాకృతాత్మనావ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదిదమితి) తదేవ్యత్రమూలకారణముక్త్వాతన్నా మరూపాభ్యామిత్యాదినాతత్కార్యముక్తం. ఇదానీంప్రవేశవాక్యస్యనకచ్ఛాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనోవేదస్యారమ్భా యస్యపరస్యప్రతిపత్త్యర్థోవిజ్ఞాయతే. కర్మకాణ్డంహిస్వార్థానుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవత త్రోపయుజ్యతే. • సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రూయతే. సపరోత్రప్రవిష్టోదేహాదావితియోజనా. సర్వస్యాన్యామ్నాయస్యబ్రహ్మణిసమన్వ యముక్త్వాతద్విరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అధ్యాసస్యచతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వంవారయతి (అవిద్యయేతి) తస్యామిథ్యా జ్ఞానత్వేనసాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వానిర్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక్యేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయావ్యావర్తయతి (కర్త్రితి) సహితదుపాదానత్వమభావత్వేసమ్భవతి- నహ్యుపాదానాన్తరమస్తీతిభావః. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంచకర్తృత్వాద్యధ్యాసస్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యాసమన్వయవిరోధస్యమాహితః. సమ్భవతిత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేపినిమిత్తోపాదానభేదంసాఙ్ఖ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తమేవకార ణంతద్వేదనిరాకరణార్థంకథయతి(యఃకారణమితి) శ్రుతిన్యాయవాదేమ్మపరస్యతత్కారణత్వంప్రసిద్ధమితిభావః.నామరూపాత్మకస్యద్వైతస్యావిద్యావి ద్యమానదేహాద్యవిద్యాపనోద్యత్వంసిద్ధ్యతీత్యాహ(యదాత్మకేతి)వ్యాకర్తురాత్మనఃస్వభావతశ్శుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమా ణమోర్నామరూపమోస్యాతోఽశుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథాఫేనాదిజలాదర్థాన్తరన్నాత్రసేవ - తథాఽజ్ఞానేబ్రహ్మోపాత్తంజగద్భి న్నమూర్తంతజ్జానబాధ్యంచేతిభావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమపిపస్తునస్సతోఽజ్ఞానవివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోత్థబుద్ధిప్రత్యారూ ఢంతులభతేతిమన్వానోబ్రూతే (యశ్చేతి) • ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యా మితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవనిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధిఃద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజికేత్యభిప్రేత్యతత్సమ్బన్ధంని షేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవదుఃఖాద్యనర్థానస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాంశుద్ధ్యాదినద్వ్యావేకిబన్ధావస్థాయాంనైవమితిచేత్ - నే త్యాహ (స్వభావఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతంపరమాత్మానంపరామృశతి (సఇతి) తమేవకార్యస్థంప్రత్యక్త్వేనిర్దిశతి (ఏషఇతి) ఆత్మా హిస్వతోనిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోపిస్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపేవ్యాకరోతీతితస్యజ్ఞస్యావిద్యామయత్వంవివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృతఇతి) తయోరా త్మనావ్యాకృతత్వేతదతిరేకేణాభావఃఫలతీతిమత్వావిశనప్తి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహాశబ్దార్థంకథయతి (బ్రహ్మేదీతి) తత్రైవదుఃఖాదిసమ్బన్ధా న్నాత్మనీతిమన్వానోవిశనప్తి (కర్మేతి) బ్రహ్మత్మైక్యేపదద్వయసామానాధికరణ్యాద్యధిగతేహేతుమాహ (ప్రవిష్టఇతి) పరమాత్మానప్రాప్యప్రవి ష్టోజగతీత్యాదిష్టమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధంసమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వము క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతేవత్సఃస్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరిలకారోవ్యాకరణసాకర్త్రపేక్షయాసత్యేవకర్తరినిర్వహతీతిభావః. అ వ్యాకృతశబ్దస్యనియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్యజగతోనియన్త్రాది యుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృకరణాదిగ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతంనియన్త్రాది సాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్తర్హిప్రాగవస్థైవసమ్ప్రతితనైచజగతివిశేషః-తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథంపునరవ్యాకృతేనజగ ద్వాచినాపరోగృహ్యతే - ఏకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అతఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తిక మాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయాతత్ప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికంకథయతి (తథామహానితి) అవ్యాకృతవాక్యేపరస్యప్రకృతత్వాత్తస్య ప్రవేశవాక్యేనశబ్దేనపరామృష్టస్యసృష్టికార్యేప్రవేశఉక్తః- తంచప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితినూచితామనుపపత్తిమేవస్పష్టయ తి (అప్రవిష్టోహీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేనప్రవేశవాదీశఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవవివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్యపరిపూర్ణస్యకృచిత్ప్రవే శాభావేపీతియావత్. తచ్ఛబ్దస్యప్రకృతకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బాహ్యస్సర్పాదిన్తత్రప్ర విష్టఇతిశఙ్కాపోహార్థంసహజవిశేషణం. సర్పాదేరశ్మాదిరూపేణస్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్రసహజత్వం. పాషాణాదౌయానిభూతానిస్థితాని- తేషాంపరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణతత్రభూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపిపరస్యజీవాకారేణబుద్ధ్యాదౌప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆత్మేత్యాబ్రూ తే (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (యఃసృష్టేతి) ససుతష్టాన్నిర్మితేవేశ్మనితతోన్యస్యాపిప్రవేశోదృశ్యతే- తథాపరేణసృష్టేజగత్యన్యస్యప్రవేశోభవిష్య తి. నేత్యాహ (యథేతి) పాషాణసర్పన్యాయేనకార్యస్థస్యైవపరస్యజీవాఖ్యేపరిణామే * తత్సృష్ట్వేత్యాదిశ్రవణమనుపపన్నమితివ్యతిరేకందర్శ

యతి (నర్వితి) అస్తు తర్హి పరస్య మార్జారాదివత్పూర్వావస్థాసత్యాగేనావస్థాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః. నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవో ఽపరిచ్ఛిన్నశ్చాత్మా- తస్య స్థానాన్తరేణ వియోగం ప్రాప్య స్థానాన్తరేణ సహ సంయోగలక్షణో యః ప్రవేశః - స సావయవే పరిచ్ఛిన్నే చ మార్జారాదౌ దృష్టః ప్రవేశసదృశో న భవతీతి యోజనా. వియుజ్యేతి హేతౌ తుమ్నః స్థానే యోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యా నిరవయవత్వాసిద్ధిం శఙ్కతే (సావయవ ఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తిం శఙ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌ జలాదినా సన్నికర్షాదిసమ్బన్ధాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశోపపత్తిః-ఆత్మని తు పరస్మిన్నసఙ్గే ఽనవచ్ఛిన్నే కేనచిదపి తదభావాన్న యథోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశం చోదయతి (ద్రవ్యఇతి) పరస్యాపి కార్యే ప్రవేశ ఇతి శేషః. గుణాపేక్షయా పరస్య వైలక్షణ్యం దర్శయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం * విశ్వస్యేశ్వరఇత్యాది. పనసాదిఫలే బీజస్య ప్రవేశవత్కార్యే పరస్య ప్రవేశస్స్యాదితి శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఫలఇత్యాదినా) వినాశాదీత్యాదిశబ్దేన నానాత్వానీశ్వరత్వాదిగ్రహ్యతే. ప్రసజ్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాం ధర్మాణాం ధర్మిణో భిన్నత్వాభిన్నత్వాసమ్భవాదిన్యాయః. బీజఫలయోరవయవావయవిత్వం- పాషాణసర్పయోరాధారాధేయతేత్యపునరుక్తిః. పరస్య సర్వప్రకారప్రవేశానుపపత్తేః శ్రుతేరాలమ్బనం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్య పూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యపి వేతి) జగతో హి పరః స్రష్టేతి వేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవ చ ప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్య వ్యాకరవాణీతి ప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్య ప్రవేశో న యుక్తిమానితి సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపి యథోక్తమర్థమపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రోపన్యస్తానుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమారఇతి) అత్రైవ వాక్యశేషస్యానుగుణ్యం దర్శయతి (పురఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాం తాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్య ప్రవేశే ప్రవిష్టానామితో భేదాత్తదభిన్నస్య తస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) సపరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - విచచారేతి యావత్. పరస్య ప్రవేశే నానాత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాఖ్యాయ దోషాన్తరం చోదయతి (ప్రవేశఇతి) తేషాం సంసారిత్వే పరస్యాపి తథా- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన దూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్య శఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితి శేషః. దూషణాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమో హి పరస్యాసంసారిత్వే మానం త్వయోచ్యతే- స చాధ్యక్షనిరుద్ధో నస్వార్థే మానం. న చ వైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేన బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శఙ్కితే పూర్వవాదినిస్వాశయమావిష్కృతవతి సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేన జనితో విశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మన్యసంసారిత్వాగమస్య న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వాదాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయా నానయోర్మిథో విరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాత్మనో ఽధ్యక్షావిషయత్వే శ్రుతిముదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాది ప్రతిభాసస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః. తద్విషయమేవ సుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితి యోజనా. ఆత్మనో దుఃఖిత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితి దృశ్యేన ద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాన్న కేవలస్యాత్మనో దుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణముఖేన ప్రపఞ్చస్య తస్మిన్నవస్తుత్వగాత్మత్వం దర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వం వారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదయోర్దుఃఖం శిరసి దుఃఖమితి దేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేన తత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మని సంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వం శఙ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖం తావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తు కామాయేతి సుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అతస్తద్వినాభూతం దుఃఖమపి తత్రేత్యాత్మన్యసంసారిత్వమయుక్తమిత్యర్థః. అవిద్యసంసారిత్వానువాదే నాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాదివాక్యమితిమత్వాహ (నేతి) తదావిద్యసంసారానువాదిత్వే తద్గమకమాహ (యత్రేతి) అనేన హి వాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మార్థత్వం సుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోఽనతస్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మని సంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వే లిఙ్గమకమాహ (తత్కేనేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వే విద్వదనుభవమనుకూలయితుం చ శబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితి శఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతి తార్కికసమయః- తేన విరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కావిరుద్ధో హి సిద్ధాన్తో భవతీత్యర్థః. సర్వతర్కావిరోధీ వా- కతిపయతర్కావిరోధీ వా సిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపి మిథో వైదికతర్కైశ్చ విరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయే తు శ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపి సిధ్యేదిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మో న భవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యా ప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేషత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివ దుఃఖాత్మనోరపి గుణగుణిత్వసమ్భవాదితి శఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్ర ధర్మధర్మిభావః- తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వం దృష్టం- యథా శుక్లో ఘటఇతి. తద్వ్యాపకం వ్యావర్తమానం దుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వం వ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపి గుణగుణిభావో నాస్మాకం సమ్మతః- శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితి స్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథం తదనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యైతర తార్కికమతానుసారేణ సాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణ నోక్తం. ఆనుమానికం తార్కికం ప్రత్యాహ (తస్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపి ప్రత్యక్షవిషయాకారేస త్వేకస్మిన్ దేహే తదైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్య తత్రాయోగాదేకత్రభోక్తృద్వయాయోగాదితి శేషః. పురుషాన్తరస్యాన్యం ప్రత్యప్రత్యక్షత్వాత్ ద్రష్టృత్వాభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్య స్వవ్యవహారహేతుత్వేన విషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేర్ద్రష్ట్రభావాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కార్త్స్న్యేన - అంశాభ్యాం వా. ఆద్యేపి యుగపత్- క్రమేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నయుగపదితి) క్రియాయాంగు
ణత్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతో యుగపదేకక్రియాం ప్రత్యేకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న
ద్వితీయః - ఏకధావేద్యాభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (ఆత్మనీతి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రతిక్షిప్తః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృ
తానుకూలత్వాత్. నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేకస్య విజ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వదాత్మనోపి స్యాత్- తత్రాహ
(ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః. మహాభూతాశ్రిత్యేషు మాగమికం పారిభాషికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- అనుమానికం భవిష్యతి- దుఃఖాది
క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యాశ్రయే సిద్ధే పరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) న హి మిథో విరుద్ధయో
ర్గుణగుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్పారిశేష్యాసిద్ధి, రిత్యర్థః. సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్కథం సిద్ధ
సాధనమిత్యాశఙ్క్య దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రత్యక్షస్య తత్ర ప్రమాణత్వాదుక్తానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర
రూపాదిమతి దేహే దాహచ్ఛేదాది దృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మనస్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమ
నస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవ వైశేషికగుణా భవన్తీతి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాత్మని మనస్సంయోగజత్వేభ్యుపగతేపి మ
నోవదాత్మనః సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాదిప్రసక్తావాత్మత్వమేవ న స్యాదిత్యర్థః. తత్ర సంయోగిత్వేన సక్రియత్వం సాధయతి (నహీతి) సమ్ప్ర
తి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (నచేతి) యద్వా- దుఃఖాద్యాత్మనో నిక్రియేతి కైశ్చిదిష్టత్వాత్తస్య సక్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యా
హ (నచేతి) ఆత్మా న పరిణామీ- నిరవయవత్వాత్- నభోవదితి భావః. కించ- ఆత్మా న గుణీ- నిత్యత్వాత్- సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం-
పశ్యామ ఇతి శేషః. వాశబ్దో నఞనుకర్షార్థః. ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆకాశస్యానిత్యత్వం చేత్ * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యా
దిశ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదిభిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచాన్య ఇతి) న తావదణవస్సన్తి- త్ర్యణు
కేతరస్య తద్వైమానాభావాత్. దిశశ్చాకాశేన్తర్భవన్తి. కాలస్తు * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనోప్యన్నమయం శ్రుతిప్రసిద్ధం.
అతో న క్వచిద్వ్యభిచార ఇతి భావః. యస్మిన్విక్రియమాణే తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీ శఙ్కతే (విక్రియమా
ణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః. విక్రియమాణవదతా ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వం వాచ్యం- తదేవ తస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావ
స్యాప్రామాణికత్వేన మర్వదత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనస్సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్యత్వమితి స్యాద్వాదీ శఙ్క
తే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది. తథా సతి సంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ద్ర
వ్యనాశోఽవశ్యంభావీతి దూషయతి (న సావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవ వజ్రాది
ష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వజ్రాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్- పటవదిత్యను
మానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజన్యదుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వసక్రియత్వానిత్యత్వాది ప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్యప్ర
కృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోఽనర్థధ్వంసార్థం శాస్త్రారమ్భోన్యథానుపపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యాశఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్య
మానమాత్మస్థమనర్థం భ్రమం నిరాకర్తుం తదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసా
ర్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వే, మన్యస్య దుఃఖినోఽసత్త్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) న తావత్పర
స్మాదన్యో దుఃఖీ- * నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతేః. స పునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జన్యబుద్ధ్యాదిభిరైక్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- త
థా చ కల్పితాకారద్వారా దుఃఖినః పరస్యాత్మనోఙ్గీకారాన్నార్థాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశే ప్రాప్తాం దోషపరమ్పరాం పరాకృత్య తత్ప్రవేశస్వ
రూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః. అనవ
చ్ఛిన్నాద్వయచిద్వస్తునో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్తరకల్పనయా కల్పితసన్నికర్షాద్యాదా
య ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుక్తేత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే
(నత్వితి) కుతశ్చిద్దిశో దేశాత్కాలాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్. యస్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వ
మితి - తత్రాహ (నచేతి) అథేవం ప్రవేశాది వస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యవిద్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వే
న ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానాం న స్వార్థపర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చ
యతి (ఉపలబ్ధేరిత్యాదినా) (తతో మామితి) తతశ్శబ్దో భక్తియోగపరామర్శీ. (తద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం
సాధయతి (ప్రాప్యతేహీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదితముపసంహరతి
(తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరే కిమితి ప్రవేశస్యేయమేవ మర్యాదేత్యాశ
ఙ్క్యాహ (నఖాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాభావో దేహాదిష్వస్తమిత్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీ
కోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తరుపలభ్యత ఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యా
గ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వే యుక్తిమాహ
(తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహాద్వ్యాప్తిః- స్వాపేతు

సామాన్యవ్యుత్పత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్రహీతి) అవస్థాద్వయంసప్తమ్యర్థః. నకేవలంవిశేషవ్యుత్పత్తిరేవకథోపలబ్ధా- కింతుసామాన్యవ్యుత్పత్తిశ్చేతి చకారార్థః. అవస్థాన్తరేస్వైవేత్యపిశబ్దస్యైవార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుంభూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయావ్యుత్పత్త్యాత్మశబ్దోఽర్థవ్యజ్యతే - తస్మాత్తత్రైవజలసూర్యవదనిద్యయా ప్రవిష్టోయమితియోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానంపృథక్కృత్యదర్శయతీతి వాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టంపశ్యన్నపికేవలమాత్మానంనపశ్యతీతియావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యతత్వతాత్పర్యమాహ (నోపలభ్యత ఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధ్యస్యప్రాప్తిందర్శయన్పరిహరతి (నైత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- సమిత్యాదివాక్యార్థానాంజ్ఞానార్థత్వమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్యదర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనే హేతూక్తిరన న్తరవాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యాన్వయస్తేన ప్రతీయతేతియావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనమితిశేషః. విశిష్టస్యాపిపూర్ణత్వం- అకృత్స్నత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాదియోగాదితిశఙ్కాతే (కుతఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాదపూర్ణోనభవతీత్యుత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆత్మని ప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణఇత్యుచ్యతే- ప్రాణితీతివ్యుత్పత్తేరితియోజనా. సద్భూతపర్యాయమేవకారార్థమాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్యహేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయామప్యుపక్రమోపసంహారాదపి ప్రాణస్యవ్యాపారదర్శనాత్ప్రాణాన్యాధిగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌ వ్యాఖ్యాయక్రియాశక్తిత్వేన ప్రాణసాదృశ్యాద్వాచోవదన్నిత్యేతత్పూర్వకముత్తరవాక్యాని వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యాముక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్యవాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతిశేషః. దృష్టిశ్రుతిభ్యాముక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణంకృత్వాఽనన్తరవాక్యయోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతిపూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యాముక్తంతద్వ్యాపారముపలక్ష్యాత్మనఃస్వప్రాప్త్యాదిపరిచ్ఛేదోనసిధ్యతి - సమ్బన్ధంవినానుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకారిరక్తశ్లేషాభావా, శ్రుతపలమ్బ్యచచక్షుశ్శ్రోత్రయోరివత్సగాదేరపికరణత్వా, దేకార్థత్వరూపసమ్బన్ధాదుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనఃస్వప్రాప్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తథాప్యుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోనగన్తృత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సిద్ధ్యతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వాక్రియానామరూపవ్యఞ్జ్యాః ప్రాణాశ్రయాచ- తత్రప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వంవాచః- హస్తాదీనాంతదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనోగన్తృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. శక్తిద్వయోద్భవోక్త్యాసమస్తసంసారస్యప్రతీత్యర్థ్యాసాత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉద్భూతంశక్తిద్వయమేతచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తేర్థేవాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మామన్వానస్సన్మనఇత్యుచ్యతే- మనుతఇతివ్యుత్పత్తేరితివాక్యాన్తరంవ్యాచష్టే (మన్వానఇతి) కరణేప్రసిద్ధస్యమనశ్శబ్దస్యకథమాత్మనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యవ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దేభ్యోవిశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నస్యైవ న్వవస్యతకానినభవన్తీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (ఏవంహీతి) ప్రాణాదీనాంకర్మనామత్వేసతీతియావత్. అవద్యోత్యమానోపి- నకృత్స్నఇద్రష్టుస్స్యాదితిశేషః. అకృత్స్నదర్శినోపాస్యాత్మదర్శిత్వమాశఙ్క్యాహ (సయఇతి) అతోమోపాసీతురాత్మదర్శనానసత్త్వమయుక్తమితిశఙ్కితాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీనబ్రహ్మాత్మదర్శీతిశేషః. ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. *వేపాస్తఇతిజానాతినస్వభావాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచజానన్నజానాతీతివ్యాహతిరిత్యాశఙ్క్యాహ(యావదితి) యవివంవేదేత్యేతదేవవివ్రియతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంవిద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్రవ్యాఖ్యేయంపదమాదత్తే (ఆత్మేతీతి) తద్వ్యాచష్టే (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్దృష్టేపూర్వోక్తదోషరాహిత్యందర్శయతి (సతథేతి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతియావత్. కథంతత్తద్విశేషోపసంహారీతేనతేనాత్మనాతిష్ఠన్కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోస్యప్రాణనాదిసమ్బన్ధేసమ్భవతికిమిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మనిసర్వోపసంహారవతిదృష్టేపూర్వోక్తదోషాభావాత్తంపశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనేపూర్వోక్తదోషాభావేప్రాగుక్తమేవహేతుంస్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థంస్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన ప్రత్యక్స్వరూపేణేతియావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతిశేషః. అస్యైవద్యోతకోద్వితీయోహిశబ్దః. విద్యాసూత్రంవిధిస్పర్శంవినావివక్షితేర్థేవ్యాఖ్యాయాపూర్వవిధిరయమితిపక్షంప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్యన్తాప్రాప్తార్థోహ్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామోఽగ్నిహోత్రంజుహుయాదితి. నాయంతథా- పక్షేప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చపురుషవిశేషాపేక్షయానిచారావసానేస్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యావిధేయత్వఖ్యాపనార్థంవస్తుస్వభావాలోచనయానిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్వాత్వేదితి) ఉత్పాద్యతాముక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కింతావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదంతదవాన్తరభేదవిషయం. నన్వవిద్యాయామపనీతాయామపిరాగద్వేషాదిసద్భావాద్ద్వైధీప్రవృత్తిస్స్యాత్ - నహివిద్వదవిదుషోర్వ్యవహారేకశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితిన్యాయాత్. అతఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నద్వైధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణతదయోగాదితిభావః. విదుషఃసుషుప్తత్వంవ్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రౌతజ్ఞానాత్పూర్వమపిసర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాంజన్మనైవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతేతుజ్ఞానేనాన్యనాత్మేతిస్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతినిత్యప్రాప్తిముక్తిమ్ప్రత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్పక్షఇతినిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధివాదీశఙ్కతే (విష్ఠతుతావదితి) సర్వేషాంస్వభావతోవిషయప్రవణానీన్ద్రియాణినాత్మజ్ఞానవార్తామపిస్పృశన్తి - తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానేభవత్యపూర్వవిధిరితిభావః. విశిష్టస్యాధికారిణఃశాబ్దజ్ఞానంశబ్దాదేవసిద్ధమితికథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్రశాబ్దజ్ఞానంవివక్షితం - కింతు

పాసనంనామమానసంకర్మ. తదేవజ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వేసత్యప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వంవివృణోతి (నేత్యాదినా) అనేనేత్యాదావేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్నసవేదేత్యత్రాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యోయద్విజ్ఞానం శ్రుతం- తదుపాసనమేవేతియోజనా. సయోతవి న్నైకముపాస్తఇత్యుపక్రమా, దాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్చనసవేదేత్యత్రతావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థత్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథాచాన్యత్రైకవాక్యతాయైరుపాసనమేవసర్వత్రవేదనం. తచ్చసర్వథైవాప్రాప్తమితితస్మిన్నపూర్వవిధిస్స్యాదితిభావః. ఇతశ్చతస్మిన్నేష్టవ్యోవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతఃప్రవర్తకోవిధిరుపేయఇతిశేషః. సచాత్యన్తాప్రాప్తవిషయత్వాన్నియమాదిరూపోనభవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తిర్విధేయేత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోఃశబ్దానుసారేణావిశేషముక్తిదర్శితి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రత్యర్థతోప్యవిశేషమాహ (మానసేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) యది క్రియావిధీయతే- కథంజ్ఞానాత్మికేతివిశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషుభావనాపేక్షితాంశత్రయోపపత్తింవిశదయితుందృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాంవిధేయత్వేనతేతిశేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారఃస్వజ్ఞానకారణకఃస్తుత్యాదిజ్ఞానేతికర్తవ్యతాకఃపురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గంయాగేనప్రయాజాదిభిరుపకృత్యసాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతివిభాగః. దృష్టాన్తస్థమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః. తితిక్షాదీత్యాదిపదంసమాధానాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమితిసమ్బన్ధః. శాస్త్రం- * శాన్తోదాన్తఇత్యాది. ఉక్తప్రకారమంశత్రయం. ఆన్యదపిసులభమితివక్తుమాదిపదం. విధియుక్తానాం వేదాన్తానాంకార్యపరత్వేపితద్ధీనానాం తేషాంవస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విధ్యుద్దేశ్యత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియావత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయంవస్తుసమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) *బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి * తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదీనాంఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః - బ్రహ్మప్రాప్తిః. ఆత్మోపాసనంవిధేయమితిపక్షముక్త్వాపక్షాన్తరమాహ (అపరఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) శాబ్దస్యజ్ఞానస్యాసంసృష్టపరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితిశబ్దేనహేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరంవేదాన్తేషువిధేయమిత్యత్రమానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయేప్రాప్తేప్రథమపక్షంప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్రనఞర్థమేవస్వయంవ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతోవిషయాభావాన్నవిధిస్సమ్భవతి- అవిద్యాతత్కార్యనివృత్తేస్స్వయంఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్వనిషేధద్వారావాక్యార్థజ్ఞానాతిరేకేణేతియావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపివాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవవిధేయంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహీతి) దృష్టాన్తేపివాక్యార్థజ్ఞానాతిరేకేణపురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్రహివాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితివ్యర్థోవిధిః- తత్రాహ (తచ్చేతి) అధికారః - విధిపురుషసమ్బన్ధః. తత్కృతజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవాన్విధిరిత్యర్థః. తర్హిప్రకృతేపివాక్యార్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమతంప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్ - విధివాక్యార్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్యప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యాహ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యార్థజ్ఞానస్యతన్నివర్తకత్వేపిప్రవర్తకత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తింశఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యార్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వద్ధ్రౌవ్యాన్నసాధనవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్భావాదిత్యాత్ - వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాంవాక్యానాంవిధ్యపేక్షితార్థకత్వేనతచ్ఛేషత్వంశఙ్కితమనుభాషతే (ద్రష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణసమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్తముద్భావయతి (ఆత్మస్వరూపేతి)కుత్రతర్హివిధిః ఆత్మజ్ఞానేవా- వాక్యశ్రవణేవా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానేవా- చిత్తవృత్తినిరోధేవా. నాద్యఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అనిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాది లక్షణస్యవిధింవినా శ్రవణవత్ * తత్త్వమాదేరపితస్మాదృతే శ్రవణమవిరుద్ధమిత్యభిసన్ధాయదోషాన్తరమాహ (నైత్యాదినా) * తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకోవిధిరాత్మనోపి ప్రయుక్తైశ్రవణమితిచేత్. నైవం - సఖిల్వధ్యయనవిధిః - అన్యోవా. ఆద్యేతదపేక్షయాశ్రుతస్య * తత్త్వమస్యాదేఃస్వార్థబోధిత్వం కర్మవాక్యవదితిస్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయేతస్యాప్రమాణత్వాత్తదీయస్వపరనిర్వాహకత్వందూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యానవస్థాంవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి) తత్సన్తానవిధేయమితిశేషః. తస్యాఃవిధేయత్వందూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తింవివృణోతి (యద్యపేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌతత్కార్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతి రిత్యుక్తం. ఇదానీ మనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయ వ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిఃస్వభావప్రాప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వ నిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మనశ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తాతదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తచ్ఛబ్దార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి) మిథ్యాజ్ఞానమేవసానివర్తయతి - నశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతేశ్శోకాదినివర్తకత్వేమానమాహ (తథాచేతి) చతుర్థముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యదివాక్యార్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హిచిత్తతద్వృత్తినిరోధోముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానాదేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్యవిధేయతేతిశేషః. తస్యముక్తిహేతుత్వేనవిధేయత్వేయోగశాస్త్రంసంవాదయతి (-తన్త్రాన్తరేష్వితి) *అథయోగానుశాసనమితినిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సూత్రితః - తస్యచలక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధఇతి. తన్నిరోధావస్థాయాంచాత్మనఃస్వరూపప్రతిష్ఠత్వంకైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుస్స్వరూపేఽవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే ముక్తిహేతుత్వేనేష్టోనిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపిబలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తతద్వృత్తినిరోధస్యముక్తిహేతుత్వేపినవిధేయత్వం- విధింవినాతత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) నతావద్యథాకథంచిన్నిరోధోవిధేయః- సర్వస్యాపితత్సంభవాద్విధివైయర్థ్యాత్. నాపి సర్వాత్మనాతన్నిరోధోవిధేయః- జ్ఞానాదేవతత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః *నాన్యఃపన్థావిద్యతే * జ్ఞానాదేవతుకైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్నేత్యవాదంత్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్యముక్తిహేతుత్వేపిదమాపరాస్పృష్టం. యోగశాస్త్రమపిశ్రుతిస్మృతివిరోధేనప్రమాణం-ఏతేనయోగః ప్రత్యుక్తఇతిన్యాయాదితిభావః. వేదాన్తేషువిధియోఽభావోక్త్యావిధిన్నిరస్తః- సమ్ప్రత్యంశత్రయవతీభావనాతేష్వస్తీత్యుక్తం దూషయతి(ఆకాఙ్క్షేతి) తదేవస్ఫుటయితుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అగమావష్టమ్భేననిరాచష్టే (తదసదితి) విధిమన్తరేణవాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాద్వైధ మేవజ్ఞానంసర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేనజ్యోతిష్టోమాదివిధ్యర్థజ్ఞానేవిధ్యన్తరంనాపేక్షతే- తథాజ్ఞానకాణ్డేపిస్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి *వేదఃకృత్స్నోఽధిగన్తవ్యఇతివిధ్యన్తరప్రయుక్తమేవవాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధ్యన్తరేతి) శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాచ్చనవిధిశేషత్వంవేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తాఃస్వార్థేప్రమాణం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్- *సోరోదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాత్తేషాంవిధిశేషత్వంప్రామాణ్యార్థమేష్టవ్యమితిశఙ్కతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానంప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి) విధేరశ్రుతత్వేపీతియావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితిమన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషాదితి) నఞర్థంస్పష్టయతి (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టంవ్యాచష్టే (కింతర్హీతి) తస్యప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాందర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయంప్రకృతేయోజయన్పృచ్ఛతి (కించేతి) కింతేషుతాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- నవేతిప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేనుభవవిరోధస్స్యాదితిమత్వాప్రథమాన్తరమనూద్యప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతేచేతి) ప్రామాణ్యేహేతుసద్భావాన్నాప్రామాణ్యమిత్యర్థః. నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపిఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫలశ్రుతిసిద్ధంవిశేషణమితిభావః. దృష్టాన్తంవిఘటయితుంప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతియావత్. కింవానేతిశేషః. అద్యేసాధ్యవైకల్యంమత్వాద్వితీయందూషయతి (నచేదితి) తర్హితద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపిస్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద ప్రామాణ్యఇతి) విమతంస్వార్థేమానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితిభావః. విపక్షేదోషమాహ (తదప్రామాణ్యేవేతి) ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితిశఙ్కతే (నన్వితి) సాధనవ్యాప్తింధునీతే (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వంధర్మిణినాస్తీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హియథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానాసుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషదోషఇతి) నహిప్రవర్తకధీజనకత్వంప్రామాణ్యేకారణం-నిషేధవాక్యేష్వప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచనివర్తకధీజనకత్వమపితథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రామాణ్యాదితిభావః. వేదాన్తేషుప్రవర్తకధీజనకత్వాభావోనకేవలమదోషః - కింతుగుణఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) *ఆత్మానంచేదిత్యాదిశ్రుతేః *ఏతద్బుద్ధ్వేత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానంకృతకృత్యతానిదానం. నచజ్ఞానస్యప్రవర్తకత్వేతద్యుక్తం- ప్రవృత్తీనాంక్లేశాత్మకత్వాత్. అతోయథోక్తజ్ఞానజనకత్వంవాక్యానాంభూషణమేవేత్యర్థః. శబ్దోత్థంజ్ఞానంవిధేయమితిప్రతిషిధ్యపూర్వోక్తమథాన్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాసనార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేనతత్సాక్షాత్కారంభావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేనపరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషువాక్యేషు ఆత్మోపాసనంతత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్యవిధీయతేచేత్- ప్రకృతేపివాక్యేతత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితిప్రక్రమోభజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కథంతర్హివిధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథాపక్షేప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతినియమరూపావిధిరఙ్గీకృతః- తథాత్మోపాసనస్యాపిపక్షేప్రాప్తస్యతదేవకర్తవ్యం- నానాత్మోపాసనమితినియమః - తదర్థతాప్రకృతవాక్యస్యేతినప్రక్రమవిరోధోస్తీత్యర్థః. పాక్షికీంప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మనివాక్యాద్విజ్ఞానేసత్యనాత్మప్రతిపత్తీనాంమిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాత్తత్త్వభావేఫలాభావన్యాయేనతాసామసమ్భవాదాత్మప్రతిపత్తిరేవపునస్సదాస్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయోగాదితిసిద్ధాన్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్యపక్షేప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్యనిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హినియమవిధివాచోయుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మనినిత్యాపరోక్షసంవిదేకతానేస్మరణంవిస్మరణంవాయద్యపినోపపద్యతే-తథాపితయోస్తస్మిన్ననుభవసిద్ధత్వాన్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) ఆరబ్ధఫలస్యాపికర్మణఃసమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తైర్నవిదుషోవాగాదీనాంప్రవృత్తిః - అతఆహ (లబ్ధేతి) యథాముక్తస్యేషుపాసాణాదేరప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగంప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథాప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోజ్ఞానేనోపజీవ్యతయాతతోబలవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపియావద్భోగంవాగాదిప్రవృత్తిర్ధ్రువ్యమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యేఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్యకర్మణోయథోక్తేనన్యాయేనప్రాబల్యేతద్వశాత్ క్షుధాదిదోషోయదోద్భవతి- తదాత్మనివిస్మరణాదిసమ్భవాత్తద్ధానప్రాప్తేఃపాక్షికత్వాదవశ్యంభావికర్మాపేక్షయాతత్ప్రాబల్యంస్యాదిత్యర్థః. తథాపినియమవిధ్యఙ్గీకారస్యకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్యపక్షేప్రాప్తత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదంబ్రహ్మచర్యశమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాంనియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదిపదేనప్రకృతమపివాక్యంసఙ్గృహ్యతే. తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫోరయతి (అన్యార్థేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవపుమర్థసిద్ధే, స్తస్యతదావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్యవావిధేయత్వాభావాద్వేదాన్తాఃశుద్ధేసిద్ధేర్థేమానమిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తంచోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివక్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనోఽవ్యాకృతశబ్దితస్యప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యేవివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథే

త్యాదినా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పాణేతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహాప్యేతి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతి పరశ్చేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అత ఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (అస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం తదా ప్రక్రమవిరోధః స్యాదితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి) తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః. పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపి పూర్ణస్య నదృష్టతేతి నిషేధపర్యవసానాన్నోపక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమభిప్రాయభేదః శ్రుతేరవగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియయా విశేషణవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపి నాసౌ పరిపూర్ణో దృష్టః స్యాదితి శ్రుతేరాశయో లక్ష్యతే. కేవలస్య తు తస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నత్వదోషాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాఙ్గీకృతవచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్య తదుపాస్యత్వనిషేధస్యాత్మోపాస్యత్వే పర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయోగాదనాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఇతిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) న చాత్మనః స్వాతన్త్ర్యేణానుపాస్యత్వాఙ్గీకృతశబ్దోఽర్థవాన్- పూర్వాపరవాక్యవిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (తథేతి) తస్య శబ్దప్రత్యయవిషయత్వమిష్టమేవేతి చేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తం దూషయతి (యత్త్వితి) ఆత్మైవ జ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయాం తహీత్యాదిహేతురుక్తః. సమ్ప్రతి తదేతత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవ స్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాస్యేత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేన హీత్యాదిశేషవిరోధః స్యాదితి శఙ్కతే (కిం నేతి) తస్యాజ్ఞేయత్వం నిషేధతి (నేతి) తస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వే నాన్యదితి వచనమనవకాశమిత్యాహ (కిం తర్హీతి) తస్య సావకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేఽపీతి) ఆత్మనః సకాశాదనాత్మనోఽర్థాన్తరత్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాద్జ్ఞాతత్వాయోగాజ్జ్ఞాతత్వే జ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతి శఙ్కతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్య కల్పితత్వాత్తస్య తదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్తజ్జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతత్వసిద్ధేర్న జ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యార్థమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్తజ్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితి పరిహరతి (అస్యేతి) సతోపాయాభావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదేరర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) వివిత్సితం- లబ్ధుమిష్టం. అన్వేషణోపాయత్వం దర్శయితుం పదేనేతి పునరుక్తిః. అనేనేత్యత్ర వేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పునర్జ్ఞానార్థవిదినోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధః స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం- గ్రామాదౌ తదేకత్వాప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అక్షన ఇతి) గ్రామాదావప్రాప్తప్రాప్తిరేవ లాభః- న జ్ఞానమాత్రం. తథాత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదస్తత్ర కుత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్ర హీతి) అనాప్తస్య లబ్ధ్యలబ్ధవ్యయోర్జ్ఞానజ్ఞేయయోశ్చ భేదే క్రియాభేదాత్ఫలభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. న త్వాత్మలాభో జ్ఞానాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానహేతుమాత్రానధీనత్వముపాధిరిత్యాహ (సచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవ సాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- సమ్మతవదిత్యాహ (సర్వేతి) కించ- అసావవిద్యాకల్పితః- అప్రామాణికత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయం త్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (ఆత్మత్వాదితి) ఆత్మనస్తస్మిన్నిత్యలబ్ధత్వాన్న తత్రాలబ్ధత్వబుద్ధిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మన్యలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తు జ్ఞానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) శుక్తికాయాః స్వరూపేణ గృహ్యమాణాయా అపీతి యోజనా. అన్యలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యత్రోక్తం వక్ష్యమాణం చ గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) తయోరేకార్థత్వే కిం కథమనువిన్దేదితి మధ్యే ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) ఆదిమధ్యావసానానామవిరోధముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేత్యస్య సమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుతిశ్చాత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినామీదృక్ఫలస్యానపేక్షితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭

౧౦.— నను * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయుక్తం- * యదిదం కిఞ్చ మిథునమా పిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి సృష్టతయా నిర్దిష్టస్య మిథునాదిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మభిన్నత్వేన * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి వస్తువైయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదమాదినామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపి తచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్య చ * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యస్యాత్మనశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేద ఉపపద్యత ఇత్యేతదర్థోఽత్ర సన్దర్భ ఆరభ్యతే (తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్ తర్హి- తదా. సృష్టేః ప్రాక్ అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాం న వ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్. అవ్యక్తత్వం చ నామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వే యుక్తిస్సమనన్తరమేవ స్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ. నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత- వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాఙ్భ్యాముపసర్గాభ్యాం వివిచ్య సమన్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూప ఇతి) అసౌనామా- దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాఽయమిదం రూపఇతి) అనేనవాక్యేనసృష్ట్యాదికాలికేతిప్రత్యక్షేఽవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణేసు గ్రహణాయనిదర్శనముచ్యతే. తత్ - పూర్వంతథానామరూపాభ్యాంవ్యాకరణాద్ధితారేతర్హ్యపి- ఇదానీమపిఇదం - ఉత్పద్యమానంచరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదంరూపోఽయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపినామరూపాభ్యాంవ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్రఅసౌనామేతిఛాన్దసోఽలుక్. అతోనామేతివక్తవ్యేఅసౌనామేతిలిఙ్గవ్యత్యయోఽపిఛాన్దసః. తతశ్చనామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్యబ్రహ్మణస్సిద్ధమితిసర్వాణిచనామానితత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచరూపాణితదీయాన్యేవ. అతఇదమాదిశబ్దైరపితస్యైవనిర్దేశస్సమ్భవాత్ * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యభేదనిర్దేశోనానుపపత్తిరితిభావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారోభిన్నక్రమః. తదేవనామరూపాభ్యాంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్రకర్మకర్తరిలకారః- కర్త్రన్తరాక్షేపేగౌరవాత్, * తదాత్మానంస్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * తదేవావిభక్తనామరూపంబ్రహ్మసఙ్కల్పంస్వేనైవవిభక్తనామరూపంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుచ్యతఇతి. నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రక్తప్రత్యయస్యకర్మార్థకత్వమేవవక్తవ్యం-నతుకర్మకర్త్రర్థకత్వం. నచకర్మకర్తర్యపికర్మవద్భావేనక్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితివాచ్యం-లాన్తస్యయఃకర్మణాతుల్యక్రియఃకర్తా-తస్యైవకర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థఖల్గ్ధాతుకర్మవద్భావాభావాదవశ్యంకర్మణ్యేవక్తోవక్తవ్యః. తతశ్చతదవైరూప్యాయవ్యాక్రియతేత్యత్రాపికర్మణ్యేవలకారోఽస్త్వితిచేన్న-ఏవకారేణకర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాక్షేపేగౌరవాచ్చవ్యాక్రియతేతిలకారస్యకర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. వైరూప్యస్యాపిసోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనఃకథందేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యావర్తమానత్వాదితిమాంశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఇతి) ఏషః-అవ్యాకృతశరీరకస్సః- పూర్వమాత్మశబ్దితఃపరమాత్మాఇహ- కార్యవర్గేఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాంచిదచితోర్వ్యాప్యస్థితత్వాత్కార్యావస్థాయామపితథాఽపిపూర్ణఏవస్థితఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః-అన్తర్యామిరూపేణేతిశేషః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరోవావిశ్వమ్భరకులాయఇతి) క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం- క్షురకోశః. తస్మిన్యథాక్షురఃఅవహితః- పిహితప్రవిష్టః, విశ్వంబిభర్తివైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతివిశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సఃతస్యవిశ్వమ్భరస్యాగ్నేఃకులాయే- నీడే. దారుణీతియావత్. యథాపిహితప్రవిష్టః, - తథాఇహప్రవిష్టఇతిపూర్వేణాన్వయః. (తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తంపరమాత్మానంనపశ్యతి- సఃఅకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః. అసత్కల్పఇతియావత్. పరమాత్మనఏవసర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాంకుర్వన్నేవపరమాత్మాప్రాణనామాభవతి. ప్రాణితీతిప్రాణఇతివ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్- వదనక్రియాంకుర్వన్నేవవాఙ్నామాభవతి. వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాంకుర్వంశ్చక్షుర్నామాభవతీత్యర్థః. చష్టఇతిచక్షుః. శృణ్వన్శ్రోత్రంభవతి. శృణోతీతిహిశ్రోత్రం. మన్వానః-మననంకుర్వన్నేవమనోభవతి. మనుతఇతిహిమనః. తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనఃపాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్సపరమాత్మైవప్రాణవాగాదిద్వారాప్రాణనవదనాదికర్తా, తథాతత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్సఏవ, తతస్తస్యైవతత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకచరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతిసర్వనామరూపాశ్రయత్వంపరమాత్మనోఽస్తీతిభావః. అత్రప్రాణనాదికరణేషుప్రాణాదిషుకర్తృత్వోపచారఃప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః. ఇదంచవాక్యం * కారణత్వేనచాకాశాదిష్వితివ్యధికరణేసమన్వయాధ్యాయేచిన్తితం. తథాహి-* సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిక్వచిత్సతఃపూర్వకాసృష్టిరామ్నాయతే. * అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితిక్వచిదసతఃపూర్వికా. అతోవేదాన్తేషుసృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుంనశక్యం. * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిఅవ్యాకృతకర్తృకసృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ప్రధానమేవజగత్కారణం. అతఈక్షణాదయోగౌణానేతవ్యాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * కారణత్వేనచాకాశాదిషుయథావ్యపదిష్టోక్తేః* సమాకర్షాదితిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం. * జన్మాద్యస్యయతఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితంసర్వజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంబ్రహ్మయథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్యైవ * ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాదివాక్యేషుఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్ * అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర * సోఽకామయతేతిప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏవ * తదప్యేషశ్లోకోభవతీతిసమాకృష్య * అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపిఅవ్యాకృతస్య * సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఃపశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్రసమాకృష్యమాణత్వాత్, తదవ్యాకృతశబ్దోఽప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపరఏవేత్యర్థఇతినిర్ణీతం. తథాసాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చనానురోద్ధవ్యేతిస్మృతిపాదే * స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణేస్థితం. తత్రహి * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ * అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాంపరస్పరవిరుద్ధార్థతయాప్రతీయమానానాంస్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాంతత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థోనిర్ణేతవ్యః. ఇతరథాసాఙ్ఖ్యస్మృతేర్మన్వాదిస్మృతివత్కర్మస్వరూపేసావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపోదోషః ప్రసజ్యేతేతిపూర్వపక్షంకృత్వా * యద్వైకిఞ్చనమనురవదత్తద్భేషజమితిశ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాంశ్రుత్యవిరుద్ధానాంభూయసీనాంమన్వాదీనాంస్మృతీనాంప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేనశ్రుతివిరుద్ధాయాఃఅతాదృశ్యాఏకస్యాఃసాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయోహ్యేకకణ్ఠ్యేనసర్వజ్ఞంపరమాత్మానంజగత్కారణమభిదధతి. యథాహమనుః * ఆసీదిదంతమోభూతమిత్యారభ్య * తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తోవ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాఃప్రాదురాసీత్తమోనుదః। సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాః। అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసుచ * అ

హంకృత్స్నస్యజగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా *అహంసర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతేఇతి. మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదంసర్వంజగ
త్స్థావరజఙ్గమం। ప్రలయేచకమభ్యేతితన్మే బ్రూహిపితామహేతిపృష్ట ఆహ *నారాయణోజగన్మూర్తిరనన్తాత్మాసనాతనఇతి. తథా *తస్మాద
వ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణంద్విజసత్తమేతి, *అవ్యక్తంపురుషేబ్రహ్మన్నిష్క్రియేసమ్ప్రలీయతఇతి, చ. ఆహచభగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకా
శాదుద్భూతంజగత్తత్రైవచస్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌజగతోస్యజగచ్చసఇతి. ఆహచాపస్తమ్బః *పూః ప్రాణినస్సర్వఏవగుహాశయస్యఅహస్యమా
నస్యవికల్మషస్యేత్యారభ్య *తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తిసర్వేసమూలంశాశ్వతికస్సనిత్యఇతి. నచమన్వాదిస్మృతీనాంకర్మస్వరూపేసావకాశత్వం- కర్మా
రాధ్యపరమాత్మస్వరూపేపితాత్పర్యాత్. ననుకపిలేనమన్వాద్యభిమతస్యపరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేఃతస్యాప్రామాణికత్వమితిచేత్- తత్రాహ *ఇతరే
షాంచానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం-మన్వాదీనాంవైదికానాంబహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణతత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరనపరోధ్యేతిసిద్ధాన్తఃకృతః.
తథాసాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్యజగత్స్రష్టృత్వంనయుక్తిసహమితితర్కపాదేరచనానుపపత్తేరిత్యధికరణేస్థితం. తథాహి- * రచనానుపపత్తేశ్చనా
నుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకంజగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధంసాఙ్ఖ్యాభిమతంప్ర
ధానంనజగత్కారణం. అనుమీయతఇతివ్యుత్పత్త్యాఅనుమానశబ్దఆనుమానికప్రధానపరః. తాదృశప్రధానస్యతత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితత్వే
నవిచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవదార్వాదేరచేతనస్యకార్యప్రవృత్తేర్దర్శనా, చ్చనప్రధానంజగత్కారణ
మిత్యర్థః. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి. ననుపయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిదధిభావేనపరిణామవ, ద్వారిదముక్తజలస్యనారికేరరసాద్యాత్మనాపరిణా
మవ, చ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిప్రధానస్యపరిణామఃకింనస్యాదితిచేన్న- తత్రాపిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానస్యైవ-తస్యాపిపక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితే
శ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషాధిష్ఠానానపేక్షప్రధానస్యజగత్స్రష్టృత్వేసర్గఏవసర్వదాస్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్యప్ర
లిసర్గస్యావస్థితిః- సత్తాకదాపినస్యాదిత్యర్థః. * అన్యత్రాభావాచ్చనతృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేఃప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపిక్షీరాకారేణప
రిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనేనశఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుహాద్యుపయుక్తతృణాదేఃక్షీరభావేనపరిణామాభావాత్ తత్రా
పిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితిపరిహారాభిప్రాయః. *పురుషాశ్మవదితిచేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోప్యన్ధోయథా ప్రవ
ర్తతే, యథాఅయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్యప్రవృత్తిః, - ఏవంచిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానంజగత్సర్గేప్ర
వర్తతఇతిచేత్. తథాపిప్రధానస్యస్రష్టృత్వంనోపపద్యతే- పురుషస్యచిన్మాత్రవపుషఃపదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్ర
స్యప్రయోజకత్వేనిత్యసర్గప్రసక్తాత్, *అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రలయేసామ్యావస్థానాంసత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేన
జగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా. సానోపపద్యతే-కాలవిశేషేఅఙ్గాఙ్గిభావేనియామకాభావాదిత్యర్థః. *అన్యథాఽనుమితౌచజ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషితప్రకా
రాతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమానేపిజ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్స్రష్టృత్వం ప్రధానస్యనోపపద్యతే. *అభ్యుపగమేప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానిక
ప్రధానాభ్యుపగమేపిపురుషస్యతన్మతేచిన్మాత్రత్వేననిష్క్రియత్వేనచభోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితినోపపద్యతే.
అతోవ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషానసంసరతి, నముచ్యతే, ఇత్యుక్త్వాపురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృ
త్తిరిత్యాద్యుపపాదయతాంసాఙ్ఖ్యదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితిస్థితం. తతశ్చసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్యతుచ్ఛత్వాత్తద్ఘటితంతర్కాద్యవ్యాకృ
తమాసీదిత్యత్రనతత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కావకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేద) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూ
పవిశిష్టంపరమాత్మానంవిహాయఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టంజీవముపాస్తే- నసవేద - సనోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవనభవతీత్యర్థః. ఉ
పాసనశబ్దమధ్యపఠితత్వాద్వేదిరుపాసనపరః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే *నసవేదేత్యస్యసయోఽతఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వా
దుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దః- మధ్యేవేదనశబ్దఇతి. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవతీతి) అతః- బ్రహ్మణఏవసర్వ
నామరూపవిశిష్టతయాసర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణవిశిష్టఃఏషః- జీవఃఅకృత్స్నః - అపూర్ణోభవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతీత్థమ్భూతలక్షణతృతీ
యా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) ఏకైకనామరూపంజీవంవిహాయసర్వనామరూపభాజంపరమాత్మానముపాసీ
త. అత్ర- పరమాత్మనిహి - యస్మాత్ సర్వేపదార్థాశ్శరీరతయాఏకంభవన్తి. నతుస్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణో
శ్చపృథక్సిద్ధ్యభావేనఏకత్వవ్యవహారస్యదృష్టత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చదేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతికిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనేహి
నసర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనేసఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితంసర్వాత్మత్వంలభ్యతఇతిభావః. యద్వా- (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదేతి)
యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టంబ్రహ్మ- అతఃయఏకైకం- విశేషణాంశంవిశేష్యాంశంవాపృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- నసవేద- తదుపాసనమేవ
నభవతీత్యర్థః. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థఃఏకైకేన-విశేష
ణాంశేనవిశేష్యాంశేనవాఅకృత్స్నః- అపూర్ణోభవతి. కేవలవిశేషణాంశేపిపూర్ణతానాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేపిపూర్ణతానాస్తీయర్థః-అతఃఆత్మేత్యేవ-
నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) అత్రహి- విశిష్టేసర్వే-పదార్థాఃఏకం
భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టేవిశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితిభావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతిత్తూపగచ్ఛన్తీత్యత్రవ్యాసార్యైః *అ
కృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్టఏవహిపూర్ణఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్యసర్వస్య - నామరూపాత్మ
కప్రపఞ్చస్యపదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్గత్యర్థాదనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితివార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియగ్ం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮.

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యేత్యేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా- అత ఇత్యర్థః. * తనేనైకం జానాత్యాత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనాఽధిజ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన- తత్పదాఙ్కితప్రతిపదేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాఙ్నిర్దిష్టేన సర్వస్య పదభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

———

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి. ఆహ- తదేతత్- ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్ - యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః. తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానే నేతరప్రియోపాదానప్రాప్తావాత్మప్రియోపాదానేనైవేతరహానం క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనః సకాశాత్ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యత్యావరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి. వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః. పర్యాప్తోఽసావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోఽస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి. న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ -ఆత్మవిదోఽన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వే తస్యైవాజ్ఞాతత్వసమ్బన్ధో హేతురుక్తః- అధునా తత్రైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం- ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మనుష్యవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషణాయానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేఽపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనో న ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమాదాయ న్యాయపూర్వకం పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేఽపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్ననిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం. ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః- అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశేనాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం దర్శయితుముత్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ- స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదిన్యేవం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హశబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోఽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వాద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వాత్ తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వాత్ దాత్మనస్తద్విపరీతత్వాత్ స్వతః ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హశబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్క్యేతన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహదీదమాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యోఽనన్తస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిన నశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. న న్వాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యే ణ్వివిహిత స్యోకఞ్ప్రత్యయస్య శ్రుత్యా పాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాద్వ్య ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమ ప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః. ౮

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరో యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః. అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఏతత్- ఏషః పుత్రమిత్రాదిప్రియాన్తరాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) స యః- ఏవం విత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాఽపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి- వ ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధమీశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో హ్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (న యత ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయఃప్రతిపిత్సవః. కిమాహురిత్యాహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు లక్ష్యతే- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవైత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసక్తిః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్- శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషవత్త్వా న్నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః. ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేస్తాత్పర్యేణ సమ్పన్నం వస్తు సంవృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తస్యాపి సూత్రవ్యాఖ్యానే నైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాదివృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్తీ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావిషయప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, * చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రహ్మేతి) ఉపేక్షయా బ్రహ్మవేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధః- ప్రవాహశ్చ కవదనవరతం భ్రమణేన కృతం యదాయాసాత్మకం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య సరజ్జుశత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) • అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వాని సంవాదేనేతి యావత్. తథాపి కిమితి తజ్జ్ఞానాన్ముక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మస్వాత్మానమేవావైదతీ క్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయో జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమవైదితి పక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః. కిం

ఉ.— బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ త
ద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్య
న్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మా
స్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దే
వతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో
మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కి
ము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా ఆక్షేపార్థత్వమాహ (తద్వదితి) బ్రహ్మ హి కిం విదజ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యానర్థక్యాది
ప్రసక్త్యా ద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం - అన్యద్వా జ్ఞాత్వా బ్రహ్మణస్సర్వాపత్తిరితి వికల్పో, ఉభయత్ర సాధారణదూషణమాహ (విజ్ఞానేతి)
ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) ఉభయత్రైవాక్షేపం పరిహరతి (నతావదితి) అజ్ఞాత్వైవ బ్రహ్మణస్సర్వభావః - అస్మదాదేస్తు జ్ఞానాదితి శాస్త్ర
స్యైవైరూప్యం. నచాస్మదాదేరపి తదన్తరేణ తద్భావః - శాస్త్రానర్థక్యాత్. జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావపక్షేప్యుక్తం దోషమాశఙ్క్యాహ (ఇతరేతి)
స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ విద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి - తన్నివృత్త్యౌపాధికం సర్వభావస్య సాధ్యత్వం. నచానవస్థా. క్రియాన్తరానఙ్గీకా
రాత్. నాపి క్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధ్యా స్ఫురణాదితి పరిహరతి (నైకోఽపీతి) ఏతేన విద్యాయా యదర్థత్వముపపిపాదయిషితమిత్యాహ
(అర్థేతి) యద్యపి బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం - తథాపి తత్రావిద్యాతత్కార్యధ్వంసరూపస్యార్థవిశేషస్య జ్ఞానాదుపపత్తేర్నతద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః - పప్రచ్ఛురిత్యర్థః. (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కి
ము తద్బ్రహ్మావేత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాసార్యైః * యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మప
ర్యన్తానిర్భావకా ఇతి మనుష్యా మన్యన్తే - కిము తద్బ్రహ్మావైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం వస్త్వన్తరమవైత్ - యస్మాత్ - వేదనా
త్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోఽపి పరం తదుపాస్యం వస్త్వస్తి న వేతి బుభుత్సయా పృష్టా ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. ౯

———

శం.— యది కిమపి విజ్ఞాయైవ తద్బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - పృచ్ఛామః కిము తద్బ్రహ్మావైద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం చోదితే సర్వదోషానా
గస్పృష్టం ప్రతివచనమాహ - బ్రహ్మ - అపరం. సర్వభావస్య సాధ్యత్వోపపత్తేః. నహి పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం
చ సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రా
హ్మణస్స్యాత్. * సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్త ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః - తేషాం చాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనే విశేషతోఽధికార ఇత్యు
క్తం. న పరస్య బ్రహ్మణో, నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయా కర్మసహితయాఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో
భోజ్యాదపావృత్తః. సర్వప్రాప్త్యుచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మభావీ బ్రహ్మవిద్యాహేతోః, బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. దృష్టశ్చ లోకే భావినీం వృ
త్తిమాశ్రిత్య శబ్దప్రయోగః - యథా ఓదనం పచతీతి. శాస్త్రే చ * పరివ్రాజకస్సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహేతి కేచిద్బ్రహ్మభావీ పురుషో
బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యాచక్షతే. తన్న - సర్వభావోపపత్తేరనిత్యత్వదోషాత్. నహి సోఽస్తి కశ్చిల్లోకే పరమార్థతః - యో నిమిత్తవశాద్భావాన్తరమాపద్యతే నిత్య
శ్చేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతా చేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేతి విరుద్ధం. అనిత్యత్వే చ కర్మఫలతుల్యతేత్యుక్తో దోషః. అవిద్యాకృతాసర్వత్వని
వృత్తిం చేత్సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం మన్యసే - బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా వ్యర్థా స్యాత్ - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపి సర్వో జన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్య
మేవ సర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయా త్వబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ అధ్యారోపితం - యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వా తలమలవ
త్త్వాది. తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది - తదా యుక్తం యత్పరమార్థ
త ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థభూతం - బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్మిన్వాక్యే ఉచ్యత ఇతి వక్తుం. యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య. న
త్వయం కల్పనా యుక్తా బ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్ర
యోజనాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ విద్యత ఏవేతి చేన్న - తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహి కదాచిత్క్వా
చిద్వస్తుధర్మస్యాపోహిత్రీ దృష్టా కర్త్రీ వా విద్యా - అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తికా దృశ్యతే. తథేహాప్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామస
ర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా - న తు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా. బ్రహ్మణ్యవి
ద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్. నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయా
యాం శుక్తికా న రజతమితి - తథా * సదేవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం
న విధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. న బ్రూమః శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి. కిం తర్హి. న బ్రహ్మ
స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్తృ భ్రాన్తం బ్రహ్మ - కిన్తు నైవాబ్రహ్మ విద్యాకర్తా చేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇష్

ష్యతే- * నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా * నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ * తత్త్వమసి * ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * ఇత్యా
దిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ * సమం సర్వేషు భూతేషు * అహమాత్మా గుడాకేశ * శుని చైవ శ్వపాకే చ, * యస్తు సర్వాణి భూతాని * యస్మిన్సర్వాణి భూతానీతి మన్త్రవర్ణాత్. నన్వేవం శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాఢమేవం- అవగతేఽస్త్వేవానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతి చేన్న- అనవగమ
నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరేకత్వ ఇతి చేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- దృశ్యమానమప్యనుప
పన్నమితి బ్రువతో దృష్టవిరోధస్స్యాత్. న చ దృష్టవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే. న చ దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - దృష్టత్వాదేవ. దర్శనానుపపత్తి
రితి చేత్- తత్రాప్యేషైవ యుక్తిః. * పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే * మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇత్యేవ
మాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరస్మాద్విలక్షణోఽన్యస్సంసారీ అవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః * స ఏష నేతి నేతి * అశనాయాద్యత్యేతి * య ఆత్మాపహ
తపాప్మా విజరో విమృత్యుః * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. కాణాదపాతఞ్జలాదితర్కశాస్త్రేషు చ సంసారివిలక్షణ ఈశ్వర ఉపపత్తిత
స్సాధ్యతే. సంసారదుఃఖాపనయార్థిత్వప్రవృత్తిదర్శనాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్సంసారిణోఽవగమ్యతే- * అవాక్యనాదరః * న మే పార్థాస్తీతి శ్రుతిస్మృ
తిభ్యః. * సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః * తం విదిత్వా న లిప్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతత్ * యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వా
* తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ * ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యత ఇత్యాదికర్మకర్తృనిర్దేశాచ్చ. ముముక్షోశ్చ గతిమార్గవిశేషోపదేశాత్. అసతి భే
దే కస్య కుతో గతిస్స్యాత్. తదభావే చ దక్షిణోత్తరమార్గవిశేషానుపపత్తిర్గన్తవ్యదేశానుపపత్తిశ్చేతి. భిన్నస్య తు పరస్మాదాత్మనః సర్వమేతదుపపన్నం.
కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాచ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తస్సంప్రత్యభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనయోః కర్మజ్ఞానయోరుపదేశః. నేశ్వర
స్య- ఆప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావీ పురుష ఉచ్యత ఇతి చేన్న - బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సంసారీ చేద్బ్రహ్మభావ్య
బ్రహ్మ సన్విదిత్వాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్ - తస్య సంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావస్య ఫలస్య సిద్ధత్వాత్పరబ్రహ్మోపదేశస్య ధ్రు
వమానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతి చేత్.
అనిర్జ్ఞాతే హి బ్రహ్మస్వరూపే కిం సంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యా సంపత్కర్తుం. న- * అయమాత్మా బ్రహ్మ * యత్సా
క్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా * తత్సత్యం స ఆత్మా * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృత్య * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి సహస్రశో బ్రహ్మాత్మ
శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవేత్యవగమ్యతే. అన్యస్య హ్యన్యత్వే సంపత్క్రియతే- నైకత్వే. * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి చ ప్రకృత
స్యైవ ద్రష్టవ్యస్యాత్మన ఏకత్వం దర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః న చాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్య గమ్యతే- * బ్రహ్మ
వేద బ్రహ్మైవ భవతి * అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చ తదాపత్తిశ్రవణాత్. సంపత్తిశ్చేత్- తదాపత్తిర్న స్యాత్ - న హ్యన్యస్యాన్యభావ ఉపపద్యతే. వ
చనాత్సంపత్తేరపి తద్భావాపత్తిర్జ్ఞాపనం స్యాదితి చేన్న - సంపత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్. విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వ
మిత్యవోచామ. న చ వచనం వస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకం హి శాస్త్రం న కారకమితి స్థితిః. * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యాదివాక్యేషు చ పరస్యైవ ప్ర
వేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతి న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా సాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వ
స్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్డద్వయేఽప్యన్తేఽవధారణాదవగమ్యతే * ఇత్యనుశాసనం * ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి. తథా సర్వశాఖో
పనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మానమేవావేదితి కల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధనం స్యాత్. తథా చ శా
స్త్రోపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మానమేవావేదితి సంసారీ కల్ప్యేత- బ్రహ్మవిద్యే
తి వ్యపదేశో న స్యాత్ - ఆత్మానమేవావేదితి సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేత్తురన్యదుచ్యత ఇతి చేన్న - అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చే
ద్వేద్యస్స్యాత్- అయమసావితి విశేష్యేత- న త్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణా, దాత్మానమేవావేదితి చావధారణా, న్నిశ్చితమాత్మైవ బ్రహ్మేత్యవగ
మ్యతే. తథా చ సత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమా
ర్థతస్తమః ప్రకాశావివ భానోః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితో వ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ
స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షాయాం- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసా
ధనమిష్యతే- * యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి * సంశయాత్మా వినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితో వాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా.
బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాస్మదాదిష్వివాపేశలా తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి చేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శా
స్త్రకృతా తు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న చైతావత్యేవాత్మ
మాయుక్తా భవతః- సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం * నేహ నానాస్తి కించన * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * ఏక
మేవాద్వితీయమిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వో హి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే ఇయమేవ కల్పనాపేశలే
తి. తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవా
సీత్. సర్వం చ ఇదం. కిన్త్వప్రతిబోధాద్బ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావాన్ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీ
తి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాలునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీత్యాత్మానమేవావై
త్స్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః. బ్రూహి కోఽసావాత్మా స్వాభావికః- యమాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ, నను న స్మరస్యాత్మా

నం-తస్మిన్ లోహ్యన్తాయతనానీమాః ప్రవిశ్య ప్రాణిత్యపానితి వ్యానిత్యుదానితి సమానితి. సత్వసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమసావ్యపదిశ్యతే భవతా-నాత్మానం ప్రత్యఞ్చం దర్శయసి. ఏవం తర్హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా స ఆత్మేతి. సత్వ త్రాపి దర్శనాది క్రియాకర్తుస్స్వరూపం న ప్రత్యఞ్చం దర్శయసి-సహి గమిరేవ గన్తుస్స్వరూపం, ఛిదిర్వా ఛేత్తుః,. ఏవం తర్హి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతా స ఆత్మేతి. సత్వత్ర కో విశేషో ద్రష్టరి. యది దృష్టేర్ద్రష్టా-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా- సర్వథాపి ద్రష్టైవ. ద్రష్టవ్యవిషయభేదే నాస్తి విశేషః-దృష్టేర్ద్రష్టేతి. ద్రష్టా చ యది దృష్టేః-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా ద్రష్టైవ. న- విశేషోపపత్తేః. అస్త్యత్ర విశేషః- యో దృష్టేర్ద్రష్టా-సదృష్టిర్భవతి-నిత్యం పశ్యతి దృష్టిం. నకదాచిదపి దృష్టిర్దృశ్యతే ద్రష్ట్రా. తత్ర ద్రష్టుర్దృష్ట్యా నిత్యయా భవితవ్యం- అనిత్యా చేద్ద్రష్టుర్దృష్టిః- తత్ర దృశ్యాయాం దృష్టౌ - సా కదాచిన్న దృశ్యేతాపి. యథా అనిత్యయా దృష్ట్యా ఘటాదివస్తు. నచ తద్వద్దృష్టేర్ద్రష్టా కదాచిదపి న పశ్యతి దృష్టిం. కిం ద్వే దృష్టీ- ద్రష్టుర్నిత్యా అదృశ్యా-అన్యాఽనిత్యా దృశ్యేతి. బాఢం - ప్రసిద్ధా తావదనిత్యా దృష్టిః- అన్ధానన్ధత్వదర్శనాత్. నిత్యైవ చేత్ - సర్వోఽనన్ధ ఏవ స్యాత్. ద్రష్టుస్తు నిత్యా దృష్టిః- *నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేరనుమానాచ్చ. అన్ధస్యాపి ఘటాద్యాభాసవిషయా స్వప్నే దృష్టిరుపలభ్యతే - సా తర్హి తరదృష్టినాశే న నశ్యతి ద్రష్టుర్దృష్టిః. తయాఽవిపరిలుప్తయా నిత్యయా దృష్ట్యా స్వరూపభూతయా స్వయం జ్యోతిస్సమాఖ్యయా ఇతరామనిత్యాం దృష్టిం స్వప్నబుద్ధ్యన్తయోర్వాసనాప్రత్యయరూపాం నిత్యమేవ పశ్యన్ దృష్టేర్ద్రష్టా భవతి. ఏవం చ సతి దృష్టిరేవ స్వరూపమస్య-అగ్నేరౌష్ణ్యవత్. నకాణాదానామివ దృష్టివ్యతిరిక్తోఽన్యశ్చేతనో ద్రష్టా. తత్ - బ్రహ్మ త్వమేవ- నిత్యదృగ్రూపమధ్యారోపితానిత్యదర్శనాదివర్జితమేవాకైర్-విదితవత్. నను వి ప్రతిషిద్ధం *నవిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా ఇతి శ్రుతేర్విజ్ఞాతుర్విజ్ఞానం. న- ఏవం విజ్ఞానాన్న విప్రతిషేధః. ఏవం దృష్టేర్ద్రష్టా ఇతి విజ్ఞాయత ఏవ. అన్యజ్ఞానాపేక్షత్వాచ్చ. నచ ద్రష్టుర్నిత్యైవ దృష్టిరిత్యేవం విజ్ఞాతే ద్రష్టృవిషయాం దృష్టిమన్యామాకాఙ్క్షతే- నివర్తతే హి ద్రష్టృవిషయదృష్ట్యాకాఙ్క్షా తదసమ్భవాదేవ. నహ్యవిద్యమానే విషయ ఆకాఙ్క్షా కస్యచిదుపజాయతే. నచ దృశ్యా దృష్టిర్ద్రష్టారం విషయీకర్తుముత్సహతే- యతస్తామాకాఙ్క్షేత. నచ స్వరూపవిషయాకాఙ్క్షా స్వస్యైవ-తస్మాదజ్ఞానాధ్యారోపణనివృత్తిరేవాత్మనో నాత్మవిజ్ఞానే యత్నం క్రమం- నాత్మనో విషయీకరణం. తత్కథమసావిత్యాహ- అహం- దృష్టేర్ద్రష్టాత్మా బ్రహ్మాస్మీతి భావయామీతి. బ్రహ్మేతి-యత్సాధనపరోక్షత్వాద్వా పరమాత్మాకారాయాదృశ్యత్వాత్ నైవ నేత్యస్థూలమనణ్విత్యేవమాదిలక్షణం. తదేవాహమస్మి- నాన్యస్సంసారీ- యథా భవానాహేతి. తస్మాత్- ఏవం విజ్ఞానాత్ - బ్రహ్మ సర్వమభవత్- అబ్రహ్మాధ్యారోపణాపగమాత్తత్కార్యస్యాసర్వత్వస్య నివృత్త్యా సర్వమభవత్. తస్మాద్యుక్తమేవ మనుష్యా మన్యన్తే యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యామ ఇతి. యత్పృష్టం కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- తన్నిర్ణీతం బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. తద్యో యో దేవానాం మధ్యే ప్రత్యబుధ్యత- ప్రతిబుద్ధవానాత్మానం యథోక్తేన విధినా. స ఏవ- ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా తత్ - బ్రహ్మాఽభవత్. తథా ఋషీణాం. తథా మనుష్యాణాం చ మధ్యే. దేవాదీనామిత్యాదిలోకదృష్ట్యపేక్షయా- న బ్రహ్మత్వబుద్ధ్యోచ్యతే. * పురః పురుష ఆవిశదితి సర్వత్ర బ్రహ్మైవానుప్రవిష్టమిత్యవోచామ - అతశ్శరీరాద్యుపాధిజనితలోకదృష్ట్యపేక్షయా-దేవానామిత్యుచ్యతే. పరమార్థతస్తు తత్ర తత్ర బ్రహ్మైవాగ్ర ఆసీత్ప్రాక్ప్రతిబోధాద్దేవాదిశరీరేష్వన్యథైవ విభావ్యమానం - తదాత్మానమేవావైత్ - తస్మాత్తదేవ సర్వమభవత్. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వభావాపత్తిః ఫలమిత్యేతస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే మన్త్రానుదాహరతి శ్రుతిః. కథం. తత్ - బ్రహ్మైతత్ - ఆత్మానమేవాహమస్మీతి పశ్యన్నేతస్మాదేవ బ్రహ్మణో దర్శనాదృషిర్వామదేవాఖ్యః ప్రతిపేదే-ప్రతిపన్నవాన్కిల. స ఏతస్మిన్ బ్రహ్మాత్మదర్శనేఽవస్థిత ఏతాన్మన్త్రాన్ దదర్శ అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదీన్. తదేతద్బ్రహ్మ పశ్యన్నితి బ్రహ్మవిద్యాపరామృశ్యతే. అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదినా సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం రామృశతి. పశ్యన్ సర్వాత్మభావం ఫలం ప్రతిపేదే ఇత్యస్మాత్ బ్రహ్మవిద్యాఽసహాయసాధనసాధ్యాం మోక్షం దర్శయతి- భుఞ్జాన స్తృప్యతీతియద్వత్. సేయం బ్రహ్మవిద్యయా-సర్వభావాపత్తిరాసీన్మహతాం దేవాదీనాం వీర్యాతిశయాత్ - నేదానీమైదంయుగీనానాం విశేషతో మనుష్యాణామల్పవీర్యత్వాదితి స్యాన్మన్దస్య బుద్ధిః- తద్వ్యుత్థాపనాయాహ - తదిదం- ప్రకృతం బ్రహ్మ-యత్సర్వభూతానుప్రవిష్టం దృష్టిక్రియాదిలిఙ్గం. ఏతర్హి- ఏతస్మిన్నపి వర్తమానకాలే యః- కశ్చిద్వ్యావృత్తబాహ్యౌత్సుక్య ఆత్మానమేవైవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి- అపోహ్యోపాధిజనితభ్రాన్తివిజ్ఞానాధ్యారోపితాన్ విశేషాన్ సంసారధర్మానాగన్ధితమనన్తరమబాహ్యం బ్రహ్మైవాహమస్మి కేవలమితి సోవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృత్తేర్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదిదం సర్వం భవతి. నహి మహావీర్యేషు వామదేవాదిషు హీనవీర్యేషు వా ఇదానీన్తనేషు మనుష్యేషు బ్రహ్మణో విశేషస్తద్విజ్ఞానస్య వాస్తి. వార్తమానికేషు పురుషేషు బ్రహ్మవిద్యాఫలేఽనైకాన్తికతాశఙ్కా స్యాదిత్యతఆహ-తస్యహ- బ్రహ్మవిజ్ఞాతుర్యథోక్తేన విధినా దేవాః మహావీర్యాశ్చన-అపి. అభూత్యై- అభవనాయ బ్రహ్మసర్వభావస్య నేశతే- న పర్యాప్తాః. కిముతాన్యే. బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తౌ విఘ్నకరణే దేవాదయః శక్తా ఇతి శాశఙ్క్యేతి. ఉచ్యతే- దేవాదీన్ ప్రతి ఋణవత్త్వాన్మర్త్యానాం. * బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి హి జాయమానమేవ ఋణవన్తం పురుషం దర్శయతి శ్రుతిః. పశునిదర్శనాచ్చ. *అథో అయం వా ఆత్మాదిలోకస్సర్వేషాం భూతానామ్ ఇతి పిపీలికా పర్యన్తానాం సర్వేషామృణిత్వమ్ మనుష్యాణామమృతత్వప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నం కుర్యురితి న్యాయ్యో ఇతి శాశఙ్క్యః. స్వపశూన్ స్వశరీరాణీవ రక్షన్తి దేవాః - మహత్తరాం హి వృత్తిం కర్మాధీనాం దర్శయిష్యతి దేవాదీనాం బహుపశుసమతయైకైకస్య పురుషస్య. *తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి హి వక్ష్యతి. * యథా హ వై స్వాయ లోకాయాశిష్టమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ బ్రహ్మవిత్త్వే పరార్థత్వనివృత్తేర్నస్వలోకత్వం పశుత్వం చేత్యభిప్రాయోఽప్రియారిష్టవచనాభ్యామవగమ్యతే- తస్మాద్బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తిం ప్రతి కుర్యురేవ విఘ్నం దేవాః- ప్రభావవత్త్వశ్చహి తే. నన్వేవం సత్యన్యా స్వపి కర్మఫలప్రాప్తిషు దేవానాం విఘ్నకరణం పేయపానసమం- హన్తనర్త్యవిస్రమ్భో భ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనానుష్ఠానేషు, తథేశ్వరస్యాపి న్యాయ

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణే ప్రభుత్వం, తథా కాలకర్మసామగ్రీపరిపాకం - ఏషాంహి ఫలసమ్పత్తిహేతుత్వం శాస్త్రేలోకే చ ప్రసిద్ధం, - అతోఽప్యనాశ్వాసఃశాస్త్రప్రస్థానే. న- సర్వపదార్థానాంనియతనిమిత్తోపాదానాం, జగద్వైచిత్ర్యదర్శనాత్, స్వభావపక్షే చ తదనుపపత్తేః, సుఖదుఃఖఫలనిమిత్తం కర్మేత్యేతస్మిన్పక్షే స్థితే వేదస్మృతిన్యాయలోకప్రసిద్ధే దైవేశ్వరకాలాస్తావన్న కర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాం కారకత్వాత్. కర్మహి శుభాశుభం పురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్యనాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపి ఫలదానేఽసమర్థం,- క్రియాయాహి కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణాహి దైవేశ్వరాదయ ఇతి కర్మసు తావన్నఫలప్రాప్తిం ప్రత్యవిస్రమ్భః. కర్మణామప్యేషాంవశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్య ప్రతిరోధ్యత్వాత్. కర్మకాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి తత్కృతో మోహో లోకస్య. కర్మైవ కారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితి కేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాల ఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావ ఇతి కేచిత్. సర్వ ఏతే సంహతా ఇత్యపరే. తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమఙ్గీకృత్య వేదస్మృతివాదాః * పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యాదయః. యద్యప్యేషాం స్వవిషయే కస్య చిత్ప్రాధాన్యోద్భవే ఇతరేషాం తత్కాలీన ప్రాధాన్యశక్తిస్తమ్భః- తథాపి న కర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనైకాన్తికత్వం - శాస్త్రన్యాయనిర్ధారితత్వాత్కర్మప్రాధాన్యస్య. న- అవిద్యాపగమమాత్రత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతి దేవా విఘ్నం కుర్యురితి - తత్ర న దేవానాం విఘ్నకరణే సామర్థ్యం. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుష ఆలోకేన సంయోగో యత్కాలః - తత్కాల ఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయం జ్ఞానం యత్కాలం- తత్కాల ఏవ తద్విషయాజ్ఞానతిరోభావస్స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీపఇవ తమః కార్యస్య. తత్కేనకస్య విఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవ దేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదేతదాహ- ఆత్మా- స్వరూపం. ధ్యేయం. యత్తత్సర్వశాస్త్రైర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ. హి- యస్మాదేషాం - దేవానాంసః - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవా విద్యామాత్రవ్యవధానాపగమాచ్ఛుక్తికాయామివ రజతాభాసాయాశ్శుక్తికాత్మేత్యవోచామ - అతో నాత్మనః ప్రతికూలత్వే దేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్యహ్యనాత్మభూతం ఫలం దేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయే సఫలః ప్రయత్నో విఘ్నాచరణాయ దేవాదీనాం. నత్విహ విద్యాసమకాల ఆత్మభూతే దేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః. ఏవం తర్హి విద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావా, ద్విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదన్త్య ఏవాత్మప్రత్యయోఽవిద్యానివర్తకః - సముక్తపూర్వ ఇతి. న - ప్రథమస్యానైకాన్తికత్వాత్. యది హి ప్రథమ ఆత్మవిషయః ప్రత్యయోఽవిద్యాం సనివర్తయతి - తథాన్త్యోఽపి- తుల్యవిషయత్వాత్. ఏవం తర్హ్యాసన్తతోఽవిద్యానివర్తకః-సవిచ్ఛిన్న ఇతి. న- జీవనాదావసతి సన్తత్యనుపపత్తేః. నహి జీవనాదిహేతుకే ప్రత్యయే సతి విద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. అథ జీవనాది ప్రత్యయతిరస్కరణేనైవా మరణాన్తాద్విద్యాసన్తతిరితి చేన్న - ప్రత్యయేయత్తాసన్తానానవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్. ఇయతాం ప్రత్యయానాం సన్తతిరవిద్యాయా నివర్తికేత్యనవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థో నావధ్రియేత-తచ్చానిష్టం. సన్తతిమాత్రత్వేఽవధారిత ఏవేతి చేన్న- ఆద్యన్తయోరవిశేషాత్. ప్రథమాన్నవిద్యాప్రత్యయసన్తతిః- మరణకాలాన్తా వేతి విశేషాభావాదాద్యన్తయోః ప్రత్యయయోః పూర్వోక్తౌ దోషౌ ప్రసజ్యేయాతాం. ఏవం తర్హ్యనివర్తక ఏవేతి చేన్న- * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః * తత్ర కో మోహ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. అర్థవాద ఇతి చేన్న- సర్వశాఖోపనిషదామర్థవాదత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతావన్మాత్రార్థత్వోపక్షీణాహి సర్వశాఖోపనిషదః. ప్రత్యక్ష ప్రమితాత్మవిషయత్వాదసత్యే వేతి చేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితి చోక్తఏవ పరిహారః. తస్మాదాద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతశ్చేత్యచోద్యమేతత్- అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. య ఏవాఽవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయ ఆద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతో వా- స ఏవ విద్యేత్యభ్యుపగమాన్న చోద్యస్యావతారగన్ధోఽప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదితి. న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తద్విపరీతప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్తస్య తథాభూతస్యైవ విపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్య ఫలదానే సామర్థ్యమితి యావచ్ఛరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాఙ్గతయా విపరీతప్రత్యయం రాగాదిదోషం చ తావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువత్ప్రవృత్తఫలత్వాత్తద్ధేతుకస్య కర్మణః. తేన న తస్య నివర్తికా విద్యా- విరోధాత్. కింతర్హి. స్వాశ్రయాదేవ స్వాత్మ నిరోధ్యవిద్యాకార్యం యదుత్పిత్సు - తన్నిరుణద్ధి- అనాగతత్వాత్. అతీతం హీతరత్. కించ - న చ విపరీతప్రత్యయో విద్యావత ఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపం హి సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్య విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యమాన ఉత్పద్యతే - యథా శుక్తికాయాం రజతమితి. స చ విషయవిశేషావధారణతోఽశేషవిపరీతప్రత్యయాశ్రయత్వోపమర్దితత్వాన్న పూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాదౌ సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తు విద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనిత సంస్కారేభ్యో విపరీతప్రత్యయావభాసాః స్మృతయో జాయమానాః విపరీతప్రత్యయప్రాప్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోఽపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేఽప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రార్థవిజ్ఞానవాదే ప్రవృత్తిరసమఞ్జసాస్యాత్. సర్వం చ ప్రమాణప్రమాణం సమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేన సమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవ శరీరపాతాభావః కస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలం జన్మాన్తరసఞ్చితానాం చ కర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధో భవతీతి ఫలప్రాప్తివిఘ్ననిషేధశ్రుతేః, రేవ. * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి * తస్య తావదేవ చిరం * సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే * తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన * ఏతము హైవైతే న తరత * ఏనం కృతాకృతే తపతః * ఏతం హ వావ న తపతి * నబిభేతి కుతశ్చనేత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుత ఇత్యాది స్మృతిభ్యశ్చ.

యత్తుబుద్ధైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాన్ హి బుద్ధి - తస్యకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. * యత్ర వా అన్యదివస్యాత్ తత్రాఽన్యోఽన్యత్ పశ్యేదితిహి వక్ష్యతి - అనన్యత్సద్వస్త్వాత్మాఖ్యం యత్ర - అవిద్యాయాం సత్యామన్యదివస్యాత్ తిమిరకృతద్వితీయచన్ద్రవత్ - తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షం దర్శనాదికర్మ, తత్కృతం ఫలం, చ దర్శయతి తత్రాఽన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్ర పునస్స్వాద్యాయాం సత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్ । తత్కేన కం పశ్యేదితి కర్మాసమ్భవం దర్శయతి. తస్మాదవిద్యావద్విషయ ఏవ వక్ష్యతి తం కర్మ - సమ్భవాత్. నేతరత్ర. ఏతచ్చోత్తరత్ర వ్యాచిఖ్యాసిష్యమాణైరేవ వాక్యైర్విస్తరేణ ప్రదర్శయిష్యామః. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ - అథయః- కశ్చిద్ బ్రహ్మవిదన్యాం-ఆత్మనోఽవ్యతిరిక్తాం యాం కాంచిద్దేవతాముపాస్తే- స్తుతినమస్కారయాగబల్యుపహారప్రణిధానధ్యానాదినోపాస్తే-తస్యాః గుణభావముపగమ్యాస్తే. అన్యోఽసౌ- అనాత్మా మత్తః పృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః. మయాస్మై ఋణివత్ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవం ప్రత్యయస్సన్నుపాస్తే- నసః - ఇత్థం ప్రత్యయో న వేద- విజానాతి తత్త్వం. నస కేవలమేవం భూతోఽవిద్వానవిద్యాదిదోషవానేవ. కింతర్హి. యథా పశుః-గవాదిర్వాహనదోహనాద్యుపకారైరుపభుజ్యతే- ఏవం సః. ఇజ్యాద్యనేకోపకారైరుపభోక్తవ్యత్వాదేకైకేన దేవాదీనాం. అతః పశురివ సర్వార్థేషు కర్మస్వధికృత ఇత్యర్థః. ఏతస్య హ్యవిదుషో వర్ణాశ్రమాదివతో హ్యధికృతస్య కర్మణో విద్యాసహితస్య కేవలస్య చ శాస్త్రోక్తస్య కార్యం మనుష్యత్వాదికో బ్రహ్మాన్త ఉత్కర్షః. శాస్త్రోక్తవిపరీతస్య చ స్వాభావికస్య కార్యం మనుష్యత్వాదిక ఏవ స్థావరాన్తోఽపకర్షః. యథా చైతత్ - తథా *అథత్రయో వావలోకా ఇత్యాదినా వక్ష్యామః కృత్స్నేనైవాధ్యాయశేషేణ. విద్యాయాశ్చ కార్యం సర్వాత్మభావాపత్తిరిత్యేతత్సంక్షేపతో దర్శితం- సర్వోఽయముపనిషద్విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేనైవోపక్షీణా. యథా చైషోఽర్థః కృత్స్నస్యాస్య శాస్త్రస్య- తథా ప్రదర్శయిష్యామః. యస్మాదేవం- తస్మాదవిద్యావన్తం పురుషం ప్రతిదేవా- ఈశతే పశ్వంకర్తుమనుగ్రహం వేత్యేతద్దర్శయతి- యథా హవై లోకే బహవో గోఽశ్వాదయః పశవో మనుష్యం- స్వామినమాత్మనోఽధిష్ఠాతారం భుఞ్జ్యుః- పాలయేయుః. ఏవం బహుపశుస్థానీయ ఏకైకోఽవిద్వాన్ పురుషో దేవాన్ -దేవానితి బహువచనం పిత్రాద్యుపలక్షణార్థం. భునక్తి-పాలయతీతి. ఇమే ఇన్ద్రాదయోఽన్యేప్యుత్తమా ఏతాః- భృత్యవ ఇవాహమేషాం స్తుతినమస్కారేజ్యాదినాఆరాధనం కృత్వాఅభ్యుదయం నిశ్శ్రేయసం చ తత్ప్రదత్తం ఫలం ప్రాప్స్యామీత్యేవముఖిసన్ధిః. తత్ర లోకే బహుపశుమతో యథైకస్మిన్నేవ పశౌ వాదీయమానే - వ్యాఘ్రాదినాపహ్రియమాణే మహదప్రియం భవతి - తథాబహుపశుస్థానీయ ఏకస్మిన్పురుషే పశుభావాద్వ్యుత్థితే ప్రియం భవతీతి కించిత్రం దేవానాం- బహుపశ్వపహరణ ఇవ కుటుమ్బినః. తస్మాదేషాం - దేవానాం తన్న ప్రియం. కింతత్. యదేతత్- బ్రహ్మాత్మతత్త్వం కథం చన మనుష్యా విద్యుః- జానీయుః. తథా చ స్మరణమనుగీతాసు భగవతో వ్యాసస్య *క్రియావద్భిర్హి కౌన్తేయ దేవలోకస్సమావృతః। నచైతదిష్టం దేవానాం మర్త్యైరుపరివర్తనమితి. అతో దేవాః పశూనివ వ్యాఘ్రాదిభ్యో బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్విఘ్నమాచికీర్షన్తి అస్మదుపభోగ్యత్వాన్మాప్యుత్తిష్ఠేయురితి. యం తు ముమోచయిష్యన్తి-తం శ్రద్ధాదిభిర్యోక్ష్యన్తి. విపరీతమశ్రద్ధాదిభిః. తస్మాన్ముముక్షుర్దేవారాధనపరః శ్రద్ధాభక్తిపరః ప్రణతోఽప్రమాదీ స్యాద్విద్యాప్రాప్తిం ప్రతివిద్యాం ప్రతీతివాక్యాత్కైవల్యతత్ప్రదర్శితం భవతి దేవాప్రియవాక్యేన. ౧౦

ఆ.— ఇదానీం ప్రశ్నమనూద్యోత్తరత్వేన బ్రహ్మేత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యదీత్యాదినా) తత్ర వృత్తికృతాం మతానుసారేణ బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (బ్రహ్మేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాజ్జ్ఞానేన సర్వభావస్య సాధ్యత్వసమ్భవాదితి హేతుమాహ (సర్వభావస్యేతి) సిద్ధాన్తే యథోక్తహేత్వనుపపత్తిదోషమాహ (నహీతి) సాతత్సి విజ్ఞాన సాధ్యాహాభూదిత్యత ఆహ (విజ్ఞానేతి) హిరణ్యగర్భస్యోపదేశజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మభావః- *నహి సిద్ధం చతుష్టయమితిస్మృతేస్స్వాభావికజ్ఞానవత్త్వాత్. తస్మాత్తత్సర్వమభవదితిచోపదేశాధీనధీ సాధ్యోఽసౌ శ్రుతః. నచాసీదిత్యతీతకాలావచ్ఛేదశ్రుతికాలేతస్మిన్ యుజ్యతే. * సమవర్తతేతి చ జన్మమాత్రం శ్రూయతే - కాలాత్మకేతత్సమ్బన్ధస్యస్వాశ్రయపరాహతత్వాత్. మనుష్యాణాం ప్రకృతత్వాచ్చనాపరం బ్రహ్మేహ బ్రహ్మశబ్దమిత్యపరితో షాద్వృత్తికారమతం హిత్వా * బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావీ పురుషో నిర్దిశ్యత ఇతిభర్తృప్రపఞ్చోక్తిమాశ్రిత్య తన్మతమాహ (మనుష్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వమిత్యాదినా) ద్వైతైకత్వం- సర్వజగదాత్మకం. అపరం- హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్ విద్యా- హిరణ్యగర్భోఽహమిత్యహం గ్రహోపాస్తిః. తయా సముచ్చితయా తద్భావమిహైవోపగతో, హిరణ్యగర్భపదే యద్భోజ్యం- తతోఽపి దోషదర్శనాద్విరక్తః, సర్వకర్మఫలప్రాప్త్యనివృత్తకామాదినిగళః, సాధ్యాన్తరాభావాద్విద్యామేవాభ్యసమాన, స్తద్వశాద్బ్రహ్మభావీ, జీవాస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మశబ్దార్థ ఇతి ఫలితమాహ (అత ఇతి) కథం బ్రహ్మభావిని జీవే బ్రహ్మశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆదిశబ్దేన *గృహస్థః సదృశీం భార్యాం విన్దేతేత్యాదిగృహ్యతే. ఇతినా- ప్రకృతవాక్యకథనం. భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానం దూషయతి (తన్నేతి) బ్రహ్మశబ్దేన పరస్మాదర్థాన్తరస్య గ్రహే తస్య సర్వభావాపత్తేస్సాధ్యత్వాదనిత్యత్వాపత్తేర్న తన్మతముచితమిత్యర్థః. సాధ్యస్యాపి మోక్షస్య నిత్యత్వమాశఙ్క్య యత్కృతకం- తదనిత్యమితి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (నహీతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) భవతు సర్వభావాపత్తేరనిత్యత్వం - కాహానిః- తత్రాహ (అనిత్యత్వే చేతి) కించ- జీవస్యాబ్రహ్మత్వం తవావిద్యాకృతం- పారమార్థికం వేతి వికల్పాద్యమనూద్య దూషయతి (అవిద్యాకృత ఇతి) తత్రానువాదభాగం విభజతే (ప్రాగిత్యాదినా) బ్రహ్మభావి పురుషకల్పనావ్యర్థేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తదేతి) తస్మిన్పక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్ పూర్వమపి పరమార్థతః పరం బ్రహ్మాసీత్ - తదేవ ప్రకృతే వాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతి యుక్తం- తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యమాలమ్బనమితి యోజనా. గౌర్వాహీక ఇతివదముఖ్యార్థోపి బ్రహ్మశబ్దో నిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) నిరతిశయమహత్త్వసమ్పన్నం వస్తు బ్రహ్మశబ్దేన శ్రుతం - అశ్రుతస్తు బ్రహ్మభావీ పురుషః - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా నన్యాయవతీ - తస్మాత్తత్కల్పనా నయుక్తేతి వ్యావర్త్యమాహ (నత్వితి) అగ్నిరధీతేఽనువాకమిత్యాదౌ శ్రుతహాన్యశ్రుతోపాదానం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్తరఇతి) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వేన స్వస్వితాభిధానానుపపత్త్యా వాక్యార్థాసిద్ధేస్తజ్జ్ఞా

నే ప్రయోజనే శ్రుతమనిహిత్వాఽశ్రుతం గృహ్యతే - ప్రకృతేత్వసతి ప్రయోజనవిశేషే శ్రుతహాన్యాదిర్న యుక్తిమానిత్యర్థః. మనుష్యాదికారం నిర్వోఢుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్ప నేత్యాశఙ్క్యానుమన్తరవిశేషణం. * యద్బ్రహ్మవిద్యయైతిపరస్యాపితుల్యమధికృతత్వం- తస్యచావిద్యాద్వారాఽధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్య గ్రే స్ఫుటీభవిష్యతీతిభావః. ద్వితీయంకల్పముత్థాపయతి (అవిద్యేతి) బ్రహ్మవిద్యానైయర్థ్య ప్రసఙ్గాన్నై వమితిదూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవసాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపమన్తరేణేతియావత్. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్యపదార్థస్యేత్యర్థః. విద్యాయా స్తస్మిన్కథమర్థవత్త్వం- తత్రాహ (అవిద్యాయాస్త్వితి) సర్వత్ర-శుక్త్యాదావితియావత్. నిమతమవిద్యాత్మకం-విద్యానివర్త్యత్వాత్- రజతాదివదిత్యర్థః ప్రత్యేవార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నిమతంనకారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ (నత్వితి) అబ్రహ్మత్వాదేర్వా స్తవత్వాయోగా దయుక్తా బ్రహ్మ భావిపురుషకల్ప నేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తి ర్విద్యాఫల మిత్యత్ర చోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహినర్వజ్ఞే ప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానమ దిత్యేత మేవమనుపపన్న మితిభావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వంచాఆక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (న బ్రహ్మణీతి) నహి * తత్త్వమసీతివిద్యాభిధానంవిజ్ఞాతే బ్రహ్మణియుక్తం- పిష్టపిష్టి ప్రసక్తాత్. అత స్తదజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మన్యైక్యమజ్ఞాతంశాస్త్రేణజ్ఞాప్యతే, తద్విషయంచ శ్రవణాదివిధీయతే. - తేనతస్మిన్నజ్ఞాతత్వమేష్టవ్యమిత్యుక్తమర్థందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయాంశుక్తౌరూప్యారోపణందృష్టాన్తితమితి ద్రష్టవ్యం. కల్పాన్తరమాలమ్బతే (నబ్రూమఇతి) బ్రహ్మవిద్యాకర్తృనభవతీత్యన్యయథాశ్రుతౌవార్థః- తదన్యస్తదాశ్రయోఽస్తీతివా. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాఃకర్త్రపేక్షాఽభావాద్వినాచద్వారంబ్రహ్మణి శాస్త్రస్యానభ్యుపగమాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోనాస్తీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీరుదాహరతి (నాన్యోతోస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోపినాస్తీత్యత్రమన్త్రద్వయంపఠతి (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోన్యస్యాజ్ఞస్యాభావేదోషమాశఙ్క్యతే(నన్వితి)కిమిదమానర్థక్యమవగతే-అనవగతేవాచోద్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం-అవగమాదితి ద్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగమస్యాపిస్వప్రకాశేవస్తునినోపయోగోస్తీతిశఙ్క్యతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్తునోభిన్నాచేదద్వైతహానిః- అభిన్నాచేజ్జ్ఞానాధీనత్వాన్నసిద్ధిరితిశఙ్క్యతే (తన్నివృత్తేరితి) అనవగమతన్నివృత్త్యోర్దృశ్యమానతయాస్వరూపాపలాపాయోగాత్ప్రకారాన్తరాసమ్భవాచ్చపఞ్చమప్రకారమేష్టవ్యమితిమత్వాహ (నదృష్టేతి) దృష్టమపీత్యుక్తేనిరోధేత్యాజ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యమానమితి) దృష్టవిరుద్ధమపికుతోనేష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేదృష్టిరాభాసీభవతీతిశఙ్క్యతే (దర్శనేతి) దృష్టివిరోధేయుక్తేరేవాభాసత్వంస్యాదితిపరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వంహిసర్వస్యదృష్టిబలాదిష్టం-దృష్టస్యత్వనుపపన్నత్వేనకించిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాంనిరాకృత్యస్వపక్షేశాస్త్రస్యార్థవత్త్వముక్తం-సమ్ప్రతి ప్రకారాన్తరేణపూర్వపక్షయతి (పుణ్యాఇతి) ఆదిశబ్దేన *యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్విత్యాద్యాశ్రుతిర్గృహ్యతే. *మనుకర్మైనతస్మాత్త్వమిత్యాద్యాస్మృతిః. న్యాయః-మిథోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమస్యత్వే హేతుః. జీవస్యపరస్మాదన్యత్వేపినతస్యతతోన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వం శ్రుతితోదర్శయిత్వాతత్రైవోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) క్షిత్యాదికముపలబ్ధిమత్కర్తృకం-కార్యత్వాత్-ఘటవదిత్యాద్యోపపత్తిః. తయోర్మిథోభేదే హేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖధ్వంసంనేదుఃఖంమేమాభూదిత్యర్థిత్వేన ప్రవృత్తిర్దృష్టా-నేశస్యసాస్తి-దుఃఖాభావాత్-అతో భేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్యనప్రవృత్తిః-హేతుఫలయోరభావాదిత్యాహ (అవాప్తేతి) మిథోభేదేశ్రౌతంలిఙ్గాన్తరమాహ (సోన్వేష్టవ్యఇతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గతిః- దేవయానాద్యా. తస్యాఃమార్గవిశేషః- అర్చిరాదిః. దేశః-గన్తవ్యం బ్రహ్మ. తేషాముపదేశాః-*తేర్చిషమభిసంభవన్తీత్యాదయః. తథాపికథంభేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) మాభూద్గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావేచేతి) కథంతర్హిగత్యాదికముపపద్యతే-తత్రాహ (భిన్నస్యేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) భేదేసత్యుపపన్నాన్యస్మిన్నసతీతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదేప్రమాణికేపికథంబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినోజీవస్యబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేబ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసక్తాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోర్థవానితిచేత్-తత్ర కింకర్మవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేనవాతదర్థవత్త్వమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినియోగాత్-వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదితిశేషః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణఇతి) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వాత్తదనపేక్షత్వాచ్చసమ్పత్తేస్తస్యకథంతాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) పదయోస్సామానాధికరణ్యేనజీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్నసమ్పత్పక్షస్సమ్భవతీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేపిసమ్పదోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షేతదాపత్తిఃఫలం-అన్యద్వేతివికల్ప్యద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యందూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) *తంయథాయథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతద్వశాదన్యస్యాన్యాత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వేప్యేవం- మానస్యకారకత్వాత్. నచమూత్రాద్యుపాసనాదప్యన్యస్యాన్యాత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధమూత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్సాదృశ్యాత్తద్భావోపచారాత్. అతో బ్రహ్మభావస్యవాతస్సిద్ధిః - నసామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యథాభావేయథోక్తంవచనమేవశక్త్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సఏషఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వేదోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవవివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైన్ధవేతి) యథో

క్తంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యామపనిషదీత్యత్ర హేతుమాహ (కాణ్డద్వయేపీతి) మధుకాణ్డావగతమవధారణందర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్డాన్తేప్యవస్థితముదాహరతి (ఏతావదితి) నకేవలముపదేశస్యనప్పచ్ఛేదః త్వేబృహదారణ్యకవిరోధః - కింతుసర్వోపనిషద్విరోధోప్యస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థమిష్టముక్త్వాతద్బాధసంనిగమయతి (తత్రేతి) ననుబృహదారణ్యకే బ్రహ్మభిన్నకాయాంజీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేదఇతివ్యవస్థాయాంతద్విరోధశ్శక్యస్సమాధాతుమిత్యతఆహ (తథాచేతి) బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనపరస్యాగ్రహణేతద్విద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతిసంజ్ఞానుపపత్తిదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థాద్వేత్తుర్జీవాదన్యస్తదాత్మానమిత్యత్రాత్మశబ్దేనపరోగృహ్యతే - తద్విద్యాచబ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞానిర్దిశ్యతఇతిశఙ్కతే (ఆత్మేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (అన్యశ్చేదితి) యథోక్తానగమేఫలితమాహ (తథాచసతీతి) అత్యన్తభేదేవ్యపదేశానుపపత్తింవిశదయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపగమాదభేదేనబ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాంవాబ్రహ్మాత్మనోర్భేదాభేదౌ - తథాపి భిన్నాభిన్నవిద్యాయాంబ్రహ్మవిద్యేతినియతోవ్యపదేశోనస్యాదిత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం- విషయం. భిన్నాభిన్నవిషయాః విద్యా బ్రహ్మవిషయాపిభవత్యేవేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తదితి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యాపితథేతివికల్పోప్యనుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అస్తుతర్హివస్తు బ్రహ్మవా- అబ్రహ్మవావైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమవిజ్ఞానంవాక్యాదుత్పద్యతేచేత్- తావతైవపురుషార్థః శ్రోతుస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితంచేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్యఫలత్వేపివస్తుస్సంశయితమర్థంవదతోనకాచనహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) నిశ్చితస్యైవజ్ఞానస్యపుమర్థసాధనత్వం- నసంశయితస్యేత్యతశ్శబ్దార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయో, శ్చాయోగాత్పరమేవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం- నజీవస్తద్వానిత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యత్యన్తాభేదపక్షేదోషమాశఙ్కతే (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితిజ్ఞాతృత్వంబ్రహ్మణ్యుచ్యతే- తదయుక్తం- తస్యజ్ఞానమూర్తిత్వాత్. అతఏవనతత్కర్మత్వమపి. నచస్వకర్తృకర్మకజ్ఞానాన్ముక్తిః క్రియాకారకఫలవిలక్షణాత్. అతోనపరంబ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దితమిత్యర్థః. శాస్త్రం బ్రహ్మణిసాధకత్వాదిదర్శయతి- తచ్చాపౌరుషేయమదోషనోపాలమ్భార్హం. తథాచాస్మిన్నావిద్యసాధకత్వాద్యవిరుద్ధమితిసమాధత్తే (నశాస్త్రేతి) (అయముపాలమ్భఇతి) నచాయుక్తః- తస్యాపౌరుషేయత్వేనానప్పాదితదోషత్వాదితిశేషః. నను బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వపరీక్షణార్థంశాస్త్రమప్యుపాలభ్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్ధి బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వంగమ్యతే - సాధకత్వాదిచతస్యతేనైవోచ్యతే. నచార్ధజరతీయముచితం - తథాచవాస్తవంనిత్యముక్తత్వం-కల్పితమితరదిత్యాస్థేయం. యదితస్యనిత్యముక్తత్వార్థంసర్వథైవసాధకత్వాదినేష్యతే - తదాస్వార్థపరిత్యాగస్స్యాత్ - సాధనత్వాదినావినాఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయసాసమ్భవాత్. నచ బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోఽచేతనోవాస్తి- *నాన్యోతోస్తిద్రష్టా * బ్రహ్మైవేదంసర్వమిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థాఽస్థేయేత్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపిసంసారస్య బ్రహ్మణ్యేవావిద్యయాధ్యాసాత్తదన్తర్భూతం సాధకత్వాద్యపితత్రాధ్యస్తమిత్యభ్యుపగమేకానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాస్మిన్కల్పితత్వంకుతోఽవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సఙ్కలయతి (సర్వోహీతి) సర్వస్యద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణికల్పితత్వే ప్రకృతచోద్యస్యాభాసత్వంఫలితీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షంనిరాకృత్యస్వపక్షందర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణజగన్నాస్తీతిసూచయతి (వైశబ్దఇతి) తత్పదార్థముక్త్వాత్వంపదార్థంకథయతి (ఇదమితి) తయోర్వస్తుతోభేదంశఙ్కిత్వాపదాన్తరంవ్యాచష్టే (ప్రాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వంచేతి) కథంతర్హివిపరీతధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) యథాప్రతిభాసంకర్తృత్వాదేర్వాస్తవత్వమాశఙ్క్యాశాస్త్రవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అధ్యస్తసంసారరహితమితియావత్. కిముతద్బ్రహ్మేతిచోద్యంపరిహృత్యకింతదవేదితిచోద్యాన్తరంప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితం బ్రహ్మ-నాసౌసంసారీత్యాచార్యేణదయాఽవతాకథంచిద్బోధితమాత్మానమేవావైదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మైవప్రమేయః, తజ్జ్ఞానమేవప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్యవివక్షన్నాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతమాత్మశబ్దార్థంవివిచ్యవక్తుంపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సఏష ఇహప్రవిష్టఇత్యత్రాత్మనోదర్శితత్వాత్ప్రాణనాదిలిఙ్గస్య, తస్యతథైవానుసన్ధాతుంశక్యత్వా, న్నాస్తివక్తవ్యమిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మానంప్రత్యక్షయితుంపృచ్ఛతస్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితిశఙ్కతే (నన్వసావితి) ఆత్మానంచేత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి- తర్హిప్రత్యక్షమేవతందర్శయామీత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) నేదంప్రతిజ్ఞానురూపంప్రతివచనమితిచోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాస్తత్కర్తుస్స్వరూపమపితథేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణజిజ్ఞాసానోపశామ్యతి - తర్హిదృష్ట్యాదిసాక్షిత్వేనాత్మాఖ్యాస్యతుభవానిత్యాహ (ఏవంతర్హిదృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయోవిశేషానాస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) విశేషాభావంవిశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్యద్రష్టా- దృష్టేర్ద్రష్టేతివిశేషే. ప్రతీయమానేతదభావోక్తిర్వ్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్యేవేతి) తథాద్రష్టర్యపివిశేషోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టుర్హీతి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సవికారోఘటద్రష్టా. కూటస్థచిన్మాత్రస్వభావఃసన్నిధిసత్తామాత్రేణబుద్ధితద్వృత్తీనాంద్రష్టేతివిశేషమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టుస్తావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవిశేషంవిశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతుదృష్టిసద్భావేద్రష్టుస్సదాద్రష్టృత్వం - తథాపికథంకూటస్థదృష్టిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థాసప్తమీ. కాదాచిత్కద్రష్టృదృశ్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిఃకదాచిదేవద్రష్ట్రాదృశ్యతే- నసర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చిత్తస్యాద్రష్టృత్వంభ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణో వ్యావర్తమానంతస్యనిర్వికారత్వంగమయతీతిభావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్ర నిత్యాం దృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థం యుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) సుప్తోత్థితనిత్యాం దృష్టిం శ్రుత్యాసమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగరితేచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నే పుంసో వాసనామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలభ్యతేయాచ- సాతస్మిన్కాలే చక్షురాదిజనితదృష్ట్యాభావేపి స్వయమవినశ్యన్త్యనుభూయతే- సా ద్రష్టుస్స్వభావభూతార్థదృష్టిర్నిత్యైవేష్టవ్యా- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యర్థః. నన్వాత్మాదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథంద్రష్టేత్యుక్తం - అతఆహ (తయేతి) నిత్యత్వేహేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిత్యత్వద్వయంపరిహర్తుం స్వరూపభూతయేత్యుక్తం. తస్యాదృష్ట్యన్తరాపేక్షాంవారయతి (స్వయమితి) ఉక్తమవిపరిలుప్తత్వంవ్యనక్తి (ఇతరామితి) ఆత్మాదృష్టేర్విశిష్టేతిస్థితే ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) అన్యః- చేతనోఽచేతనోవేతిశేషః. నిత్యదృష్టిస్వభావమాత్మపదార్థంపరిశోధ్యశ్రుత్యక్షరాణియోజయతి (తద్వ్యాఖ్యేతి) వాక్యశేషవిరోధంచోదయతి (నన్వితి) కింకర్మత్వేనాత్మనోజ్ఞానంవిరుధ్యతే - కింవాసాక్షిత్వేనేతివాచ్యం. నాద్యః - అనభ్యుపగమాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (ఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (ఏవంద్రష్టేరితి) తర్హితద్విషయంజ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమితికుతోవిరోధోనప్రసరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యజ్ఞానేతి) నవిప్రతిషేధఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. సఙ్గృహీతమర్థంవివృణోతి (నచేతి) నిత్యైవ-స్వరూపభూతేతిశేషః. నిజ్ఞాతత్వం - వాక్యాయబుద్ధివృత్తివ్యాప్యత్వం. అన్యాం దృష్టిం - స్ఫురణలక్షణాం. ఆత్మవిషయస్ఫురణాకాఙ్క్షాభావంప్రతిపాదయతి (నివర్తతేహీతి) ఆత్మనిస్ఫురణరూపేస్ఫురణస్యాన్యస్యాసమ్భవేపికుతస్తదాకాఙ్క్షోపశాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ- ద్రష్టరిదృశ్యా - అదృశ్యావాదృష్టిరపేక్ష్యతే. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) ఆదిత్యప్రకాశ్యస్యరూపాదేస్తత్ప్రకాశకత్వాభావాదితిభావః. నద్వితీయఇత్యాహ (నచేతి) ఆత్మనోవృత్తివ్యాప్యత్వేపిస్ఫురణవ్యాప్యత్వానఙ్గీకరణాన్నవాక్యశేషవిరోధాస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (తత్కథమితి) తదక్షరాణివ్యాచష్టే (దృష్టేరితి) ఇతిపదమస్తైదిత్యనేనసమ్బధ్యతే. బ్రహ్మశబ్దంవ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతీతి) బ్రహ్మాహంపదార్థయోర్మిథోవిశేషణవిశేష్యభావమభిప్రేత్యవాక్యార్థమాహ (తదేవేతి) ఆచార్యోపదిష్టేర్థేస్వస్యనిశ్చయందర్శయతి (యథేతి) ఇతిశబ్దోవాక్యార్థజ్ఞానసమాప్త్యర్థః. ఇదానీంఫలవాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వభావమేవవ్యాకరోతి (అబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి- విద్యయాచముచ్యతఇతిపక్షస్యనిర్దోషత్వముపసంహరతి (తస్మాదుక్తమితి) వృత్తంకీర్తయతి (యత్పృష్టమితి) యథాగ్నిహోత్రాదిర్మనుష్యత్వాదిజాతిమన్తమగ్నిత్వాదివిశేషవన్తంచాధికారిణమపేక్షతే- నతథాజ్ఞానమితివక్తుంతద్యోయోదేవానామిత్యాదివాక్యం. తదక్షరాణివ్యాచష్టే (తత్రేతి) యథోక్తేనవిధినా - అన్వయాదికృతపదార్థపరిశోధనాదినేత్యర్థః. జ్ఞానాదేవముక్తిః- నసాధనాన్తరాదిత్యేవకారార్థః. వివక్షితమధికార్యనియమంప్రకటయతి (తథేత్యాదినా) యోయః ప్రత్యబుధ్యత- సఏవతదభవదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి, ముచ్యతేచవిద్యయేత్యుక్తత్వాద్దేవాదీనాంవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తిస్తద్విరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానామిత్యాదీతి) తత్త్వదృష్ట్యైవభేదవచనేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) అవిద్యకంభేదమనూద్యతత్తదాత్మనాస్థితబ్రహ్మణ ఏవతస్యైవవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తేర్న పూర్వాపరవిరోధోఽస్తీతిఫలితమాహ (అతఇతి) అవిద్యాదృష్టిమనూద్యతత్త్వదృష్టిమన్వాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ప్రబోధాత్ప్రాగపితత్రదేవాదిశరీరేషు పరమార్థతోబ్రహ్మైవాసీచ్చేత్- ఔపదేశికంజ్ఞానమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథైవేతి) నానాజీవవాదస్యఋనావకాశః- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యాశయేనాహ (తదితి) తథైవేత్యుత్పన్నజ్ఞానానుసారిత్వపరామర్శః. తద్ధైతదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అస్యేతి) మన్త్రోదాహరణశ్రుతిమేవప్రశ్నద్వారావ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యస్యార్థవాదోఽయమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం. ఆదిపదంసమస్తవామదేవసూక్తగ్రహణార్థం. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) శతృప్రత్యయప్రయోగప్రాప్తమర్థంకథయతి (పశ్యన్నితి) * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతిహేతౌ శతృప్రత్యయవిధానాత్, నైరన్తర్యేచసతిహేతుత్వసమ్భవాత్, తత్ప్రకృతేచప్రత్యయబలాద్బ్రహ్మవిద్యామోక్షయోర్నైరన్తర్యంప్రతీతే, స్వయం సాధనాన్తరానపేక్షయాలభ్యంమోక్షందర్శయతిశ్రుతిరిత్యర్థః. అత్రోదాహరణమాహ (భుఞ్జానఇతి) భుజిక్రియామాత్రసాధ్యాహితృప్తిస్తత్రప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపిబ్రహ్మవిద్యామాత్రసాధ్యాముక్తిర్భాతీత్యర్థః. తద్ధైతదిత్యాదివ్యాఖ్యాయఇదమిత్యాద్యవతారయితుంశఙ్కతే (సేయమితి) ఏవంయుగీనానాం - కలికాలవర్తినామితియావత్. ఉత్తరంవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (తద్వ్యవస్థాపనాయేతి) తస్యతాటస్థ్యంవారయతి (యత్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టేప్రమాణముక్తంస్మారయతి (దృష్టీతి) వ్యావృత్తంబాహ్యేషు- విషయేషూత్సుకం- సాభిలాషంమనోయస్యసతథోక్తః. ఏవంశబ్దార్థమేవాహ (అహమితి) మనుష్యోఽహమిత్యాదిజ్ఞానేపరిపన్థినికథంబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానంసదాసిద్ధమితినతదర్థంప్రయతితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్వితీయత్వముచ్యతే. జ్ఞానముక్త్వాతత్ఫలమాహ (సొవిద్వేతి) యస్తుదేవాదీనాంమహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యయాముక్తిస్సిధ్యతి- నాస్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) * శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీతిప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వర్తమానేష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యథోక్తేనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మవిజ్ఞాతురితిసమ్బన్ధః. అపిశబ్దార్థంకథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నకరణేపర్యాప్తానేతికిముతవాచ్యమితియోజనా. అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమభిప్రేత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అధమర్ణానివోత్తమర్ణాదేవాదయోమర్త్యాన్ప్రతివిఘ్నంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందేవాదీన్ప్రతిమర్త్యానామృణిత్వం- తత్ర

హ (బ్రహ్మచర్యేణేతి) *యథా పశురేవం స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశుసాదృశ్యశ్రవణాచ్చ తేషాం పారతన్త్ర్యసిద్ధేర్దేవాదయస్తాన్ ప్రతివిఘ్నం కు ర్వన్తీత్యాహ (పశ్విఽతి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇతి చ తేషాం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వశ్రుతేశ్చ సత్త్వేతద్విఘ్నకరాభావ స్తీత్యాహ (అథో ఇతి) లోకశ్రుత్యర్థం ప్రతిమర్థం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథాఽథమర్ణాన్ ప్రత్యుత్తమర్ణా విఘ్నమాచరన్తి- తథా దేవాదయః స్వస్థితిపరి రక్షణార్థం పరతన్త్రాన్ కర్మిణః ప్రత్యమృతత్వప్రాప్తిముద్దిశ్య విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కా నావకాశైవేత్యర్థః. పశునిద ర్శనేన వివక్షితమర్థం వివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాదిభీ రక్ష్యత్వే హేతుమాహ (మహత్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమమృతత్వప్రాప్త్యసహ్యాని తమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భాతీత్యాహ (యథేతి) స్వాలోకః-దేహః. ఏవం విత్త్వం-సర్వభూతభోజ్యోఽహమితి కల్పనావత్త్వం. క్రియాపదానుషఙ్గార్థశ్చకారః. బ్రహ్మవిత్త్వేఽపి మనుష్యాణాం దేవాదిపారత న్త్ర్యతుల్య-మితి తే విఘ్నమాచరన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిత్త్వ ఇతి) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కాముపపాదితాముపసంహరతి (తస్మాదితి) న కేవలముక్తహేతుబలాదేవ-కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభావవన్తశ్చేతి) సామర్థ్యాచ్చేద్విద్యాఫలప్రాప్తౌ తేషాం విఘ్నకరత్వం-తర్హి క ర్మఫలప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గం శఙ్కతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (హన్తేతి) అనిర్మోక్షః-విశ్వాసాభావః. సామర్థ్యా ద్విఘ్నకర్తృత్వేఽతిప్రసక్త్యన్తరమాహ (తథేతి) అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ (తథా కాలేతి) విఘ్నకరణే ప్రభుత్వమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీ నాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి *కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దార్థః. దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్సమ్భవాద్వేదార్థానుష్ఠానే విశ్వాసాభావాత్తదప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోఽపీతి) కిమిద మహైదికస్య చోద్యం-కిం వా వైదికస్యేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) దధ్యాద్యుత్పాదయిషయా దుగ్ధాద్యాదానదర్శనాత్ప్రాణినాం సు ఖదుఃఖాదికారణవ్యవస్థాదృష్టేః స్వభావవాదే చ నియతనిమిత్తాదానవైచిత్ర్యదర్శనయోరనుపపత్తేస్తదయోగాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *కర్మ హైవేత్యాద్యాః శ్రుతిః *కర్మణా బాధ్యతే జన్తురిత్యాద్యాః స్మృతిః. జగద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిశ్చ న్యాయః. కథమేతావతా దే వాదీనాం కర్మఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః - తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షాం వ్యతిరేకముఖేన ద ర్శయతి (కర్మ హీతి) స్వఫలే పిత్తస్యైతత్సాపేక్షత్వమస్తీత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం న భవతీత్యర్థః. కర్మణః స్వోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకసాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాయా హీతి) కారకాదీనామనేకేషాం నిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే యస్యాః-సా తథోక్తా. తస్యాః భావః-కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్ర పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకా రకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతోఽపి కర్మఫలే నాతిప్రసఙ్గోఽస్తీత్యాహ (కర్మణామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నలక్షణే కార్యే కర్మణాం వశవర్తి త్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షామన్తరేణ విఘ్నకరణేఽతిప్రసఙ్గాత్. అతోఽన్యత్రాపి సర్వత్ర తేషాం తదపేక్షా వాచ్యేత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తి త్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నలక్షణం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖమృతే పాపాద్యుపపద్యతే-దుఃఖవిషయే పాపసామర్థ్య స్య శాస్త్రాధిగతస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రాణినామదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మ తత్ప రతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) ఇతశ్చ నామీషాం నియతో గుణప్రధానభావోఽస్తీత్యాహ (దు ర్విజ్ఞేయశ్చేతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యతో గుణప్రధానకృతోఽనువిభ్రమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసౌ దుర్విజ్ఞేయో న నియతోఽస్తీతి యోజనా. వ్య తివిభ్రమోపాదివిప్రతిపత్తిం హేతుమాహ (కర్మైవేత్యాదినా) కథం తర్హి నిశ్చయః- తత్రాహ (తత్రేతి) వేదవాదానుదాహరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆది పదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాదిస్మృతివాద గృహ్యన్తే. సూర్యోదయవాహనేచనాదౌ కాలజ్వలనసలిలాదేః ప్రాధాన్యప్రసిద్ధేర్న కర్మైవ ప్రధా నమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అనైకాన్తికత్వం-అప్రధానత్వం. తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచి త్ర్యానుపపత్తిర్న్యాయః. కర్మఫలే దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసఙ్గాగతం నిరాకృత్య విద్యాఫలే తేషాం తచ్ఛఙ్కితం నిరాకరోతి (నావిద్యేతి) తత్ర నఞర్థముక్తానువాదపూర్వకం విశదయతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రా ప్తిరూపాయా ముక్తేరజ్ఞానధ్వస్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్ సతి తత్స్వఫలస్యావశ్యకత్వాత్, దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశో స్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దే వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వమేవ-త స్యాం సత్యాం కథం తే తస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిద్దేవాదీనామాత్మా భవతి-తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారం యాః శుక్తికాత్వమవిద్యామాత్రవ్యవహితం - తథా బ్రహ్మవిదోఽపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానా, తస్యాశ్చ విదోదయే నాన్తరీయకత్వేన నివృత్తే ర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనదశాయామిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్ బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫ లితమాహ (అత ఇతి) నైవ త్యేతేషాం విఘ్నకర్తృత్వే కుత్ర తత్కర్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (న త్వితి) సఫలః ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్నక ర్తృతేత్యుక్తముపేత్యస్వయా ఖ్యాశఙ్క్యతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వేన న తదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానామివత త్త్వజ్ఞానామపి - బ్రహ్మస్త్రీతి

జ్ఞానసన్తత్యభావాత్.. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివఊర్ధ్వమపిరాగాదేస్తత్కార్యస్యచదృష్టత్వాత్. అతో దేహపాతకాలీనంజ్ఞానమ
జ్ఞానంనివర్తయతీతికుతోజీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాత
ద్ధ్వంసీతివికల్ప్యోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (నప్రథమేనేతి) తదేవానుమానేనస్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పా
న్తరంశఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షి
తోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయౌగపద్యాయోగంహేతు
మాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తమే
వదోషంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థః-జ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతిశ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమా
త్రసద్భావేతతోవిద్యాద్వారాఽవిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్సత్వేపినస్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వా
రాఽవిద్యాంనివర్తయతి-ఆద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదితిపరిహరతి (నాద్యన్తయోరితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం-
అన్త్యేతుతథేత్యుక్తేతస్యాన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వేప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తోదోషః.
ఆద్యాన్తయోర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యఙ్గీకారేపివిశేషాభావాదన్త్యత్వాత్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనై
కాన్తికమిత్యేతావేవదోషౌస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేశ్చావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవేప్రథమస్యాపిరాగా
ద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామర్థవాదత్వేనావివక్షి
తత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వేపికథంసర్వశాఖోపనిషదాంతత్త్వప్రసక్తి
రిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః. అహంధీగమ్యప్రతీతౌతా
సాంప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదస్త్యేవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతా-
నాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తాః బ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతినసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తేతి) విద్వదనుభవమాశ్రిత్యాపిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం
సమాహితమిత్యాహ (అవిద్యేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేష్టేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవి
శదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధిరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమి
తి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియావదారబ్ధక్షయంరాగాద్యాభాసాని
రోధా, త్తస్యైవదేహాభానజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతస్యేతి) తదేవప్రపఞ్చ
యతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షేపకత్వేనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేన
ప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. కర్మైవషష్ఠ్యానిర్దిశ్యతే. తావన్మాత్రం- ప్రతిభాసమాత్రశరీ
రం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానినస్తతోదేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగ
స్యేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యతఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతు
కస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. నను జ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వానివిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తే
నేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికానభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వా,
దవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః,. అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యా
హ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలా
త్మనాజన్మాభిముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరనిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మన
జ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపే
ణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్త
తే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్ -అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయం
విశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేష
స్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభానేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యత్వయథా
పూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఽజ్ఞానవతోవిపరీత
ప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపిక్వచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షజ్ఞానవతోవి
పరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతస్తద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సప్తమ్యర్థః. పఞ్చమీత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అ
కస్మాదిత్యజ్ఞానాదితిక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః.
సమ్యగ్జ్ఞానావిన్నమ్యేభదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్య
జ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాదృతేక్షయోనాస్తీ

త్యుక్తైనన్యాయేనేతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణాదేహస్థితిముక్త్వాఇతరేషాంజ్ఞాననివర్త్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) ॰తస్యహనదేవాశ్చనేశతఇతి షావిద్యాఫలప్రాప్తావిఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యాయథోక్తోర్థోఽభ్యుపేత్యఇత్యర్థః. నకేవలంశ్రుతార్థాపత్త్యాయథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతుశ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యాహ (క్షీయన్తేచేత్యాదినా) జీవన్ముక్తింసాధయతాజ్ఞానఫలేప్రతిబన్ధాభావఉక్తః. ఇదానీంపూర్వోక్తంశఙ్కాబీజమనువదతి (యద్విత్తి) యుక్తి ర్వంహివిదుషః- అవిదుషోవివికల్పాన్వయ్యంహుపయత్యాద్వితీయమజ్ఞీకరోతి (తస్మైత్యాదినా) యుక్తిత్వస్యైతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్వానితి) అవిదుషోక్తికర్తృత్వాదీన్యత్రమానమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేనకథయతి (అన్యదితి) యుక్తి ర్వంవిదుషోనేత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంతస్యనాస్తికర్తృత్వాదీన్యత్రాపిప్రమాణమాహ (యత్రత్వస్యేతి) విద్యావిద్యావత్త్వాయాంసత్యాంమవిద్యాయాఃకర్తృత్వా నేకత్వభ్రమస్యచప్రహాణంయత్రసమ్భవతే - తత్రతస్మాదేవకారణాత్ ॰ నతత్రైనేత్యాదికర్మాదేరసమ్భవంనయతీతిభావజనా. ప్రమాణసిద్ధ మర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయత్వమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యయక్త విద్యామాత్రముపసంహారయతి (ఏవఞ్చేతి) తద్విద్వస్వమ విద్యావిష యంయథాస్ఫుటంభవతి- తథా అథయోఽన్యామిత్యాదావన్యరకృత్స్నఏవకథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః. తదాహ రాజన్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యా మాత్రాన్యర్థమవిద్యామాత్రస్యాభిధాతార్థః. యాగః - గన్ధపుష్పాదినాపూజా బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం ప్రణిధానం - ఏకాగ్రత్వం. ధ్యానం- తత్తేతివాననతిర్త పృథ్వ్యాయ ప్రణామాకరణం. ఆదిపదంప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం. భేదదర్శనమాత్రోపాసనంనాస్త్రీయమిత్యేత్ర త్యేతదేవవిష్ణుతి (అన్యోసావితి) తస్యైవమాహ (నసవేద) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (నసకేవలమితి) న- అవిద్వానేవం-ఉక్త దృష్టాన్తవశాత్పశురివదేవానాంభవతి- తేషాంమధ్యేకస్మైచిత్కెనబహూపకారత్వాదితియోజనా. పశుసామ్యోక్తిమర్థంకథయతి (అతఇతి) అథాసేనావిద్యామాత్రేణకింకృతంభవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వంసూచితమితివక్తుమవిద్యాకార్యంకర్మఫలంసఙ్క్షిపతి (ఏత స్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయవత్వాత్వజ్ఞావికకర్మణోపిద్వైవిధ్యంసూచయితుంచశబ్దః. తత్రమసహ కారిణీవిద్యానస్త్రీవర్ణనాదిరూపేతిభేదః. కథంయథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ. (యథాచేతి) మాత్రవైవిధ్యసిద్ధ్యర్థం విద్యామాత్రార్థమస్త్రామతి (విద్యాయాశ్చేతి) మాత్రాన్తరాశఙ్కాంవారయతి (సర్వాహీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) మను ష్యాణామవిద్యావతాందేవపశుత్వోక్తిస్తేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్రప్రమాణత్వేనోత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిమిదమవిద్యావతాందేవా దిపాలనమిత్యాశఙ్క్యవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమేఇష్టాదయఇతి) అభిసన్ధిః-అవిద్యావతఃపురుషస్యేతిశేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యా చష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాంపశుభావాద్వ్యవస్థానమప్రియందేవతానామిత్యత్రతేనమాయయమపిత్త్వజ్ఞానంతేషాందేవావిద్విషన్తీత్యాహ (తస్మా దితి) తత్త్వవిద్యాయాదౌర్లభ్యంకథంచనేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముక్తందేవానమృష్యన్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) తేషాంబ్రహ్మవి ద్యాయాఃకైవల్యప్రాప్తిఃసుతరామనిష్టేతిభావః. దేవాదీనాంమనుష్యేషుబ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేపికింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) తేషాంవి ఘ్నాచరతామపిప్రాయమాహ (అన్యదితి) తన్నైవాదివిఘ్నపహతానాంమనుష్యాణాంముముక్షూణాంనసమ్పద్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్విత్తి) ఉ క్తంహి ॰నదేవాదణ్డమాదాయరక్షన్తిపశుపాలవత్। యంహిరక్షితుమిచ్ఛన్తిబుద్ధ్యాసంయోజయన్తితమితి. తర్హికింసర్వానేవదేవాఅనుగృహ్ణన్తీత్యా శఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖమముమోచయిష్యతమితియావత్. నన్వితిదేవాప్రియంగాత్యేనధ్వనితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవి ద్వాన్సుమనుష్యేషుదేవాదీనాంస్వాతన్త్ర్యంతచ్ఛబ్దార్థః. శ్రవణాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్దేవానాంప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్యముముక్షోర్నైత ల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చతత్ప్రసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్య విద్యాప్రాపకంశ్రవణాదికంప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యా దిత్యాహ (అపమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపివర్తాశ్రమాచారపరోభవేత్- అన్యథావిద్యాలక్షణేఫలేప్రతిబన్ధసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ (వి ద్యాంప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాభావేస్వీకృతికాకురుచ్యతే. యథాహ ॰ కాకుఃస్త్రియాంవికారోయశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరితిస్వరః తయాకా క్వా- ఏవమృత్యుస్వరకమ్పనభయముపలక్ష్యదేవాదిభజనేకల్పన్తేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి). ఇదమపివాక్యం వ్యాసాన్తైః ॰ఉపాస్యాన్తరమాన్యమిత్యుక్తరమాహ - తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యదుపాస్యం. త స్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధేతాత్పర్యం-నతుస్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే. యథా॰సకారణంకరణాధిపాధిపోనచాస్యకశ్చిజ్జ నితానచాధిపఇతికారణాన్తరనిషేధేనపరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణఃపరమోపాస్యత్వంవివక్షితమితిసర్వవ్యాఖ్యానాధికర ణేవ్యక్తం. అత్రాత్మేతరంనావైదితివక్తవ్యేఆత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిఃతదిదమప్యేతర్హియఏవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదినావక్ష్యమాణ బ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదితితస్యబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వోక్తిశ్చ॰కారణంతుధ్యేయఇతికారణస్యైవధ్యేయ తయాసర్వకారణస్యబ్రహ్మణఃకారణాన్తరాభావాదేవధ్యేయాన్తరంనాస్తీతిద్యోతనార్థేతితాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యంబ్రహ్మజ్ఞా తవతఃఫలమాహ (తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తథర్షీణాంతథామనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాంమనుష్యాణాంవామధ్యే యోయోబ్రహ్మప్రత్యబుధ్యత- సఏవతదభవత్ - సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తానిర్వాణవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమా త్మాత్మకోభవత్. సర్వేణైకాత్మ్యంప్రాప్తవానితియావత్. ఐకాత్మ్యస్యనిత్యప్రాప్తస్యప్రాప్యత్వాసమ్భవాత్తత్సాక్షాత్కారఃఫలమితిఫలితి. తదే వాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతీతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మపశ్యన్ - ఉపాసీనో

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా ॥ ౧౧

వామదేవః అహం మనురభవꣳ సూర్యశ్చేతి - మదాత్మైవ మన్వాదీనామాత్మేతి ప్రతిపేదే - మన్వాదినా సర్వేణ స్వస్యైకాత్మ్యం సాక్షాత్కృతవానిత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి) ఏతర్హ్యపి- ఏతస్మిన్నపి కాలే తదిదం బ్రహ్మ అహమస్మి- సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద- స సర్వోఽపి ఇదం సర్వం భవతి- ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యన్తావిర్భావవాన్భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్య సర్వైకాత్మ్యసాక్షాత్కారహేతుత్వం పూర్వకాల ఏవ- నాస్మిన్కాలే ఇతి న మన్తవ్యమితి భావః. (తస్య హ న దేవాశ్చనాభూత్యా ఈశత ఇతి) తస్య- బ్రహ్మవిదః దేవాశ్చన- దేవా అపి అభూత్యై- ముక్త్యైశ్వర్యనిఘాతాయ నేశతే- న సమర్థాః. కుతోఽన్య ఇతి భావః. చన శబ్దోఽప్యర్థః. వ్యవధానం ఛాన్దసం. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి) సః- బ్రహ్మవిత్ యస్మాద్దేవానామపి ఆత్మా- నియన్తా భవతి- బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన వశిత్వాదిసిద్ధిమత్తయా తానపి నియన్తుం శక్త ఇత్యర్థః. అతస్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యవ్యాఘాతే న కోఽపి సమర్థ ఇత్యవ్యాహతా ఏవం విదో ముక్తిరితి భావః. ఏవం బ్రహ్మాత్మవిదాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామితి) యః- పురుషః ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్మాదాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం- పరమాత్మరూపాం అసౌ- దేవతా అన్యః- ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాశ్రయాదన్యః- భిన్న, ఇత్యుపాస్తే- న స వేద- సః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః- ఏవం స దేవానాం పశుః- తత్కిఙ్కరతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధ్యర్థౌ. యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహాదిక్రియాభిః భుఞ్జ్యుః- పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః శుశ్రూషయాఽగ్నీన్ద్రాదీన్దేవాన్ భునక్తి- పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కిఙ్కరో భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- బహవః పశవ ఏకస్య కిఙ్కరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్తు ఏకైక ఏవ సర్వదేవానాం కిఙ్కర ఇతి. తతః ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామిన ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిః ఏకస్మిన్పశావాదీయమానే- గృహ్యమాణేఽపి అప్రియం భవతి. కిము తద్బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం- దేవానాం తత్ప్రియం న భవతి- మనుష్యా బ్రహ్మవిద్యుః- బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతః స్వకిఙ్కరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య పశుభావాన్ముచ్యేరన్నితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః * శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుల్యజటిలేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్నవారణకమ భగవత్ప్రీత్యామార్చనాదికమనుతిష్ఠన్నవహితో బ్రహ్మ నిధ్యాయాం యతేతేతి భావః. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే చిన్తితం. తత్ర హి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అత ఏవ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతీతికరణేన దృష్టివిధిత్వం సూచ్యతే. తాదృశీ చ దృష్టిర్న మోక్షార్థోపాసనవిషయా. తతశ్చ మోక్షోపాసనే తాత్త్వికవిషయత్వావశ్యమ్భావేనాతస్మింస్తదారోపరూపదృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం- న త్వపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే పఠతి * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి పూర్వే ఉపాసితారః ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి- ఉపాసత ఇత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మాపేక్షయా ఆత్మతాం గ్రాహయన్తి. న చ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః- కిఞ్చిద్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదకాకారస్య పారమార్థికత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేనాధారత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. న హి ద్వయోరాత్మత్వం భేదవిరోధి- అతః *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధివశాదాత్మత్వేనైవోపాసనం కర్తవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

———

శం.— సూత్రితశ్శాస్త్రార్థః *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్యైవ వ్యాచిఖ్యాసితస్యార్థవాదేన * తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం *అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ ఋణీ పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యేతదిదమారభ్యతే- యన్నిమిత్తసమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం పరతన్త్రో అవిద్వాన్ కృతస్సంసారీ త్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః- ఆగ్నేయస్తు సర్గః ప్రజాపతేః సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః. అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః- తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు సవివాఖ్యీయతే విదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం- క్షత్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ- అభిన్నమాసీత్. ఏకమేవ- నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్- బ్రహ్మైకం- క్షత్రాదిపరిపాలయిత్రాదిశూన్యం సన్న వ్య

భవత్ - నవిభూతవత్. కర్మణే నాలమాసీదిత్యర్థః. తత స్సత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽస్మి మమైతత్కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవానిత్యర్థః. కింపున స్తత్ -యచ్ఛ్రేష్ఠం. క్షత్రం-క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధాని లోకే దేవత్రా- దేవేషు. క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాం పక్షే బహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వా భేదోపచారేణ బహువచనం. కాని పున స్తానీతి. ఆహ- తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతో నిర్దిశ్యన్తే- ఇన్ద్రః- దేవానాం రాజా. వరుణః- యాదసాం. సోమః- బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః- పశూనాం. పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం. యమః- పితౄణాం. మృత్యుః- రోగాదీనాం. ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదన్విన్ద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవః ప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని- తదర్థ ఏవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం- తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి- బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్- ఆత్మీయం యశః- ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి- స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాం స్థితేన రాజ్ఞా ఆమన్త్రితో బ్రహ్మన్నిత్యృత్విక్ పునస్త్వం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి- తదేతదభిధీయతే. క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా- ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి- ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ - బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః- అన్తే. కర్మపరిసమాప్తావుపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం- పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తు పునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) న్యగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం- ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవం విచ్ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ- క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి- తద్వత్. ౧౧

అ.— బ్రహ్మక్షత్రవిశామిత్థం వ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రిత ఇతి) శాస్త్రార్థశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినోక్తమనువదతి (తస్యచేతి) అర్థవాదః- *తద్యో యో దేవానామిత్యాదిః. సమ్బన్ధః- జ్ఞానస్య సర్వాప్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వ, మధికారిణా క్రియాక్రియిత్వ, మైక్యేన విషయవిషయిత్వ; మితి విభాగః. అవిద్యామాత్రే వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః. ఉత్పత్తిరితియావత్. * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః. తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితి మన్వానోఽవిద్యావివర్తిచాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం * తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కింపునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదమపరామృశ్యతే. వర్ణానేవ విశినష్టి (యస్మిన్నితి) యస్మిన్నితి- బ్రాహ్మణ్యాదిభిస్సమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం- అవిద్వానధికృతః పశురివ సంసరతీతి పశునిదర్శనశ్రుతౌ ప్రసిద్ధం. తాని నిమిత్తాని దర్శయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః * అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రాస్య గ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రక్రమ్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా- నేన్ద్రాదీనాం. అత్ర త్వవిద్యాం ప్రస్తుత్య తేషాం సోచ్యతే- తత్ర కః శ్రుతేరభిప్రాయః. తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో వాచ్యోఽపి నోక్తః- ఫలాభావాత్. ఇహ త్వవిదుష స్తత్కార్యవర్ణాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవివక్షయా సకృత్వాద్యుత ఇత్యర్థః. అగ్నిసర్గోఽపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నేస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్తయే చేదగ్నిసృష్టిస్తత్రోక్తా - హన్తేన్ద్రాదిసర్గోఽపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) తర్హి తత్రోక్తస్య కస్మాదత్రోక్తిః- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్యైవార్థస్యైత్యత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహ త్వితి) సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితి యావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవకారం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య సమనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవ స్పష్టమాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కింపునరితి) ఏకా చేత్ క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్ కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశఙ్క్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వా, జ్జాతేశ్చ తదభేదా, త్తత్రాపి భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సమ్బన్ధః. తేషాం విశేషతో గ్రహణం క్షత్రస్యోత్తమత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కానిపునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపి వక్షితాస్సృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థ ఇతి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియన్తృత్వవదుత్కృష్టత్వమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం- మఞ్చికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశస్సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్షమాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణత్వస్య తుల్యత్వాదుత్కర్షతోఽవాన్తరభేదః- క్షత్రమపి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభిధ వేదోపశ్రవణాచ్ఛలస్య తదపేక్షయా గుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రమాదాదపీతి వక్తుముశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం- యస్తుపునరిత్యాదివ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసున స్తరబర్థస్య ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్ స విశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨
స నైవ వ్యభవత్ స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయꣳ హీదꣳ సర్వం పుష్యతి యదిదం కించ॥ ౧౩

రం.— *సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజత* ఇతి, * తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీమిన్ద్రాదిరూపక్షత్త్రాదిసృష్టిం వక్తుం ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వోऽపి పఠ్యమానం పఠితవ్యమితి నీతిమనుసృత్య విస్మృత్యవధానాయ పునరపి స్మారయతి (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోऽర్థః. (తదేకం సదితి) తదేకం సన్న వ్యభవత్- వైభవం న ప్రాప్తమిత్యర్థః. సచాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వోక్తిరితి వాచ్యం - తదనివృత్తయా నికత్వోక్త్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్త్రమితి) క్షత్త్రం- క్షత్త్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠం రూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిప్రాశస్త్యతయా- సర్వాధికతయా ససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః. దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీని యాన్యేతాని క్షత్త్రాణి- తాని ససర్జేత్యర్థః. * బ్రహ్మ బృహస్పతిః క్షత్త్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్త్రియత్వం - దేవేష్వపి తత్తజ్జాతివిశేషేణ వర్ణవిశేషసమ్భవాత్. అభిమానిత్వాద్వా క్షత్త్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపి వ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (తస్మాత్ క్షత్త్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాద్ధేతోరిన్ద్రాదయో దేవశ్రేష్ఠా అపి క్షత్త్రియాః- తస్మాత్ క్షత్త్రియాత్పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్త్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే ఇతి) యస్మాత్క్షత్త్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోऽపి రాజసూయయజ్ఞే క్షత్త్రియమధస్తాత్- క్షత్త్రియస్యాధస్తాత్. * తతోऽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్త్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రిత ఋత్విగ్రాజానమాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః- బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్త్రే-క్షత్త్రియ ఏవ బ్రాహ్మణో యస్మాత్కారణాదాదధాతి - తస్మాచ్చ హేతోః క్షత్త్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. (సైషా క్షత్త్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్త్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతి యత్ - సా యోనిరిత్యర్థః. రాజసూయే క్షత్త్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాద్యజనాధ్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చ క్షత్త్రియస్య శ్రైష్ఠ్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితి భావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణ స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపి రాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా-క్షత్త్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానే తు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణసమీపముపేత్య నిహీనతయా శ్రయతీత్యర్థః. (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) య ఉ-యస్తు క్షత్త్రియ ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- సః స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ ఋచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః మాతృపితృహా భవతీతి యావత్. తదేవ వివృణోతి (స పాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వా పాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్త్రే సృష్టేऽపి స నైవ వ్యభవత్- కర్మణే బ్రహ్మ తథా న వ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్. స విశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కః పునరసౌ విట్. యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థే నిష్ఠా. య ఏతే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః. గణశః- గణం గణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే. గణప్రాయా హి విశః. ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః. వసవోऽష్టసఙ్ఖ్యో గణః. తథైకాదశ రుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వే దేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః. మరుతః సప్త సప్త గణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చ క్షత్త్రియస్య, సృష్టత్వాత్కిముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్త్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోऽస్మీత్యభిమానీ పురుషః. తథా- క్షత్త్రసర్గాత్పూర్వమివేతి యావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారో నిష్ఠా. గణం గణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం విశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమద్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (స నైవ వ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్త్రం సృష్ట్వాపి న వ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్. తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శౌద్రో వర్ణః-యః సృష్టః. పూషణం-పుష్యతీతి పూషా. కః పునరసౌ పూషేతి. విశేషతస్తం నిర్దిశతి-ఇయం-పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కించ. ౧౩

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మం తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్త్యథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవం యో వై స ధర్మః సత్యం వై తత్తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహుర్ధర్మం వదతీతి ధర్మం వా వదన్తం సత్యం వదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతి॥ ౧౪

ఆ.— కర్తృపాలయితృధనార్జయితౄణాం సృష్టత్వాత్ కృతం వర్ణాన్తరస్య సృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపరిచారకాని) శౌద్రం వర్ణమసృజతేత్యత్ర కోऽసౌ వర్ణః పుష్యతీతి పూషేత్యుక్తత్వాత్పృథివ్యాః పూషత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషణమితి) పూషశబ్దస్యార్థాన్తరే ప్రసిద్ధత్వాత్ కథం పృథివ్యాం వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.— (స నైవ వ్యభవత్స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమితి) స్పష్టోऽర్థః. (ఇయం వై పూషేయం హీదం సర్వం పుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవ పూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాదృఢదం కించ - దృశ్యమానమిదం సర్వం పుష్యతి. అతః పృథివ్యా ఏవ సర్వకార్యపోషకత్వాత్పృథివ్యేవ పూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం- బ్రాహ్మణక్షత్రియత్వాశ్రయత్వం - ఏవం పృథివ్యా అపి శూద్రత్వాశ్రయత్వం తదభిమానిత్వం వా ద్రష్టవ్యం. ౧౩

శం.— స చతురః సృష్ట్వాపి వర్ణాన్నైవ వ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్క్షత్రస్యానియతాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కిం తత్. ధర్మం. తదేతత్ - శ్రేయోరూపం సృష్టం క్షత్రస్య క్షత్రం- క్షత్రస్యాపి నియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః-యో ధర్మః. తస్మాత్-క్షత్రస్యాపి నియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరం నాస్తి- తేన హి నియమ్యన్తే సర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- అథో- అప్యబలీయాన్ - దుర్బలతరో బలీయాంసం-ఆత్మనో బలవత్తరమప్యాశంసతే- కామయతే జేతుం ధర్మేణ బలేన. యథా లోకే రాజ్ఞా సర్వబలవత్తమేనాపి కుటుమ్బికః- ఏవం. తస్మాత్సిద్ధం ధర్మస్య సర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం. యో వై స ధర్మః- వ్యవహారలక్షణో లౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః. సత్యం వై తత్ - సత్యమితి యథాశాస్త్రార్థతా. స ఏవానుష్ఠీయమానో ధర్మనామా భవతి. శాస్త్రార్థత్వేన జ్ఞాయమానస్తు సత్యం భవతి. యస్మాదేవం- తస్మాత్సత్యం- యథాశాస్త్రం వదన్తం వ్యవహారకాలే ఆహుః సమీపస్థా ఉభయవివేకజ్ఞాః ధర్మం వదతీతి- ప్రసిద్ధం లౌకికం న్యాయం వదతీతి. తథా విపర్యయేణ ధర్మం వా - లౌకికం వ్యవహారం వదన్తమాహుః సత్యం వదతి- శాస్త్రాదనపేతం వదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానం చ. తద్ధర్మ ఏవ భవతి. తస్మాత్ స ధర్మో జ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చ సర్వానేవ నియమయతి. తస్మాత్ స క్షత్రస్యాపి క్షత్రం. అతస్తదభిమానోऽవిద్వాం స్తద్విశేషానుష్ఠానాయ బ్రహ్మక్షత్రవిట్ఛూద్రనిమిత్తవిశేషమనుభిమన్యతే. తాని చ నిసర్గత ఏవ కర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.— నను చాతుర్వర్ణ్యసృష్టేస్తావతైవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలం ధర్మసృష్ట్యేత్యత ఆహ (స చతుర ఇతి) అనియతాశఙ్కయా - నియామకాభావే తస్యానియతత్వసమ్భావనయేతి యావత్. తచ్ఛబ్దః ప్రకృతబ్రహ్మవిషయః. కుతో ధర్మస్య సర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి). అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమానకుటుమ్బీతి శేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేన నియన్తృత్వేऽపి సత్యాదభిన్నత్వం- హేత్వన్తరమాహ (యో వా ఇతి) కథం ధర్మస్య సత్యత్వం - స హి పురుషధర్మః. వచనధర్మః సత్యత్వమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవేతి) యథోక్తైకత్వే లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దో ధర్మసత్యవిషయః. ధర్మం వదతీత్యేతదేవ విభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రం సత్యేన వదన్తం ధర్మం వదతీతి- తథా పూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేన ధర్మం వదన్తం సత్యం వదతీత్యాహురితి యోజనా. ధర్మశబ్దం వ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యం వదతీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయే శిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథా యవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయే తు శాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః- యథా నైత్యకనాదిత్యుదాసేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతో హేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితి భావః. ధర్మస్య సత్యాదభేదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్య సర్వనియన్తృత్వేऽపి ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్స ఇతి) తర్హి యథోక్తధర్మవశాదేవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్యాకించిత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానో బ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానం పురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోऽపి తథైవాభిమానాన్తరం పురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాని చేతి) న ఖల్వవిదుషో ధార్మికస్య బ్రాహ్మణ్యాదిష్వభిమానేషు సత్సు కర్మప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.— (స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమితి) ఏవం చాతుర్వర్ణ్యసృష్ట్యనన్తరమపి సః - ఆత్మా నైవ వ్యభవత్ - విభూతిం నాప్తవాన్. అతో విభూతివృద్ధ్యర్థం తచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేన ప్రాక్ సృష్టస్య క్షత్రియస్యాపి శ్రేయోరూపం ధర్మం సృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మ ఇత్యుక్తమేతద్వస్తు క్షత్రస్య క్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపి క్షత్రాన్నియన్తృతయా ఉగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. (అథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవమితి) అథో శబ్దః అప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోऽపి పుమాన్ బలీయాంసం పుమాంసం జేతుమాశంసతే ధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథా రాజ్ఞా-యథా రాజబలమవలమ్బ్య దుర్బలో బలీయాంసం జిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకే హి బలవతా దుర్బలస్య దారాదికమపహారితే బలవానపి బాధితో దృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ శూద్రస్తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వేతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవత్ అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాఽననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతం యదిహ వా అప్యనేవం విన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవాత్మానమేవ లోకముపాసీత స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః - అతో బలవత్తరస్య ధర్మవిరోధిన స్తద్బలసంపాదనం ధర్మస్యైవ కృతమితి గమ్యత ఇతి భావః. (యో వై స ధర్మః సత్యం వై తదితి) యః - క్షత్రాదపి శ్రేయోభూతో వై - ప్రసిద్ధో ధర్మః - స సత్యం వై - సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ - సత్యవదనమేవ ఏతదుభయం - సత్యధర్మలక్షణోభయరూపం భవతి. తస్మాత్సత్యవదనం సర్వశేషిభూతమితి భావః. ౧౪

శం.— తదేతత్ - చాతుర్వర్ణ్యం సృష్టం బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ శూద్ర ఇత్యుత్తరార్థ ఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృ బ్రహ్మ - తదగ్నినైవ - నాన్యేన రూపేణ దేవేషు బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణస్వరూపేణ మనుష్యేషు బ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషు వర్ణేషు వికారాన్తరం ప్రాప్య క్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేన వైశ్యః. శూద్రేణ శూద్రః. యస్మాత్ క్షత్రాదిషు వికారాపన్న, మగ్నౌ బ్రాహ్మణ ఏవ చావికృతం స్రష్టృ బ్రహ్మ - తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవ హి తద్బ్రహ్మ కర్మాధికరణత్వేనాగ్నిరూపేణ వ్యవస్థితం - తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌ కర్మ కృత్వా తత్ఫలం ప్రార్థయన్త ఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణే మనుష్యేషు) మనుష్యాణాం మధ్యే కర్మఫలేచ్ఛాయాం నాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కిం తర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవ పురుషార్థసిద్ధిః. యత్ర తు దైవాధీనా పురుషార్థసిద్ధిః - తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా - స్మృతేశ్చ * జప్యేనైవ తు సంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః। కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యత ఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వ ఏవ మనుష్యేషు లోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్తి - యస్మాదేతాభ్యాం హి బ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాం కర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాం యత్స్రష్టృ బ్రహ్మ సాక్షాదభవత్. అత్ర తు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణే చ చ్ఛన్తీతి కేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారే కర్మాధికారార్థం వర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణ చ విశేషణాత్. యది హ్యత్ర లోకశబ్దేన పర ఏవాత్మోచ్యేత - పరేణ విశేషణమనర్థకం స్యాత్స్వం లోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతో లోకః - తతస్స్వమితి యుక్తం విశేషణం - ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేన చావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాం చ స్వత్వవ్యభిచారాత్. బ్రవీతి చ కర్మకృతానాం వ్యభిచారం * క్షీయత ఏవేతి. బ్రహ్మణా సృష్టా వర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చ కర్మ - ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృ పురుషార్థసాధనం చ. తస్మాత్తేనైవ చేత్కర్మణా స్వో లోకః - పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోఽపి ప్రాప్యతే - కిం తస్యైవ పదనీయత్వేన క్రియత ఇత్యత ఆహ - అథేతి పూర్వపక్షవినివృత్త్యర్థః. యః కశ్చిత్ హ వై అస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయా వా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయా వా ఆగన్తుకాత స్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వం లోకం - ఆత్మాఖ్యం. ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్. అదృష్ట్వాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రైతి - మ్రియతే. స యద్యపి స్వో లోకః - అవిదితః - అవిద్యయా వ్యవహితోఽస్వ ఇవాజ్ఞాత ఏనం సంఖ్యాపూరణ ఇవ లౌకికమాత్మానం భునక్తి - న పాలయతి శోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథా చ లోకే వేదోఽననూక్తః - అనధీతః కర్మాద్యవబోధకత్వేన న భునక్త్యు, న్యద్వా - లౌకికం కృష్యాదికర్మాకృతం - స్వాత్మనాఽనభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేన న భునక్తి, - ఏవమాత్మా స్వో లోకః స్వేనైవ నిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాదిప్రహాణేన న భునక్త్యేవ. నను కిం స్వలోకదర్శననిమిత్తపరిపాలనేన - కర్మణః ఫలప్రాప్తిధ్రువా, ఇష్టఫలనిమిత్తస్య చ కర్మణో బాహుల్యాత్, తన్నిమిత్తం పాలనమక్షయం భవిష్యతి. తన్న - కృతస్య క్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ - యదిహ వై - సంసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మా అప్యనేవంవిత్ - స్వం లోకం యథోక్తేన విధినాఽవిద్వాన్మహత్ - బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మేష్టఫలమేవ నైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవ మహానన్త్యం మమ భవిష్యతీతి. తత్ - కర్మ హాస్య - అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః - అన్తే ఫలోపభోగస్య క్షీయత ఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రౌవ్యోపపత్తిః. తస్మాన్న పుణ్యకర్మఫలపాలనాశాస్త్యేవ. అత ఆత్మానమేవ - స్వం లోకం. ఆత్మానమితి స్వం లోకమిత్యస్మిన్నర్థే. స్వం లోకమితి ప్రకృతత్వాదిహ చ స్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్, ఉపాసీత. స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే - తస్య కిమితి. ఉచ్యతే (న హాస్య కర్మ క్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతి నిత్యానువాదః. యథాఽవిదుషః కర్మలక్షణం సంసారదుఃఖం సన్తతమేవ - న తథా తదస్య విద్యత ఇత్యర్థః. * మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే దహ్యతి కించనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్య విదుషో విద్యాసంయోగాత్కర్మైవ న క్షీయత ఇత్యపరే వర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థం చ కర్మసమవాయినం ద్విధా పరికల్పయన్తి కిల - ఏకో వ్యాకృతావస్థః కర్మాశ్రయో లోకో హైరణ్యగర్భాఖ్యః. తం కర్మసమవాయినం లోకం వ్యాకృతం పరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే - తస్య కిల పరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మ క్షీయతే. తమేవ కర్మసమవాయినం లోకమవ్యాకృతావస్థం కారణరూపమాపాద్య యస్తూపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్య చ కర్మ న

క్షీయత ఇతి. భవతీయం శోభనా కల్పనా - నతు శ్రుతిః. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనోఽభిహితత్వాత్. స్వం లోకమితి ప్రస్తుతస్య స్వశబ్దం విహాయాత్మశబ్దప్రక్షేపేణ పునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర కర్మసమవాయిలోకకల్పనాయా అనవసర ఏవ. పరేణ చ కేవలనిర్వ్యాపిషయేణ విశేషణాత్ * యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యో హి లోకేభ్యో విశిష్టోఽయమాత్మా నో లోక ఇతి. * న హాస్య కేనచన కర్మణా లోకో మీయత ఏష హ్యస్య పరమో లోక ఇతి చ. నైష్య విశేషణైరస్యైకవాక్యతా యుక్తా - ఇహాపి స్వం లోకమితి విశేషణదర్శనాత్. అస్మాద్ధ్యామయత ఇత్యయుక్తమితి చేత్. ఇహాస్య స్వో లోకః పరమాత్మా - తదుపాసనాత్స ఏవ భవతీతి స్థితే యద్యత్కామయతే తత్తదస్మాదాత్మనః సృజత ఇతి తదాత్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణ ఫలవచనమయుక్తమితి చేన్న - స్వలోకోపాసనస్తుతిపరత్వాత్. స్వస్మాదేవాలోకాత్సర్వమిష్టం సమ్పద్యత ఇత్యర్థః. నాన్యదతః ప్రార్థనీయం - ఆప్తకామత్వాత్. * ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరేణ యథా. సర్వాత్మభావప్రదర్శనార్థో వా - పూర్వవత్. యది హి పర ఏవాత్మా సమ్పద్యతే - తదా యుక్తోఽస్మాద్ధ్యేవాత్మన ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః స్వస్మాదేవ ప్రకృతాత్మనో లోకాదిత్యేవమర్థః. అన్యథాఽవ్యాకృతావస్థాత్కార్మణో లోకాదితి సవిశేషణమనుపపన్నం స్యాత్ - నివృతపరమాత్మలోకవ్యావృత్తయే అవ్యాకృతావస్థావ్యావృత్తయే చ. న హ్యస్మిన్ ప్రకృతే విశేషితే ఉత్తరోత్తరావస్థా ప్రతిపత్తుం శక్యతే. ౧౫

అ. — పునరుక్తిపరిహారాయ వ్యాఖ్యేయం (ఉత్తరార్థ ఇతి) పూర్వత్ర దేవేషు దర్శితస్య వర్ణవిభాగస్య మనుష్యేషూత్తరగ్రన్థేన యోజనార్థ ఇతి యావత్. సృష్టవర్ణచతుష్టయనివిష్టమనాన్తరవిభాగం వక్తుమారభతే (యత్తదితి) నాన్యేన - దేవాన్తరస్వరూపేణ. క్షత్రాదివికారస్వరూపేణేతి యావత్. వికారాన్తరం - అగ్నిబ్రాహ్మణలక్షణం. క్షత్రియేణేత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఇన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితేతి) వైశ్యేనేతి - వస్వాద్యధిష్ఠితత్వం. శూద్రేణేతి - పూషాధిష్ఠితత్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్య క్షత్రాదిభావః - నతు క్షత్రాదిభావమాపన్నస్యాగ్న్యాదిభావ ఇత్యేతావన్మాత్రేణ బ్రహ్మణోఽవికృతత్వాదవికృతత్వముక్తం. బ్రాహ్మణస్తుత్యర్థముక్తమిత్యభిప్రేత్య తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యథోక్తప్రార్థనాయా న్యాయ్యత్వం సాధయతి (తదర్థమేవేతి) కర్మఫలదానార్థమితి యావత్. మనుష్యాణాం మధ్యే కమపి మనుష్యమవలమ్బ్య కర్మఫలభోగాపేక్షయా మధికరణసమ్ప్రదానభావేనావస్థితాగ్నిః స్థాపితనిమిత్తక్రియాపేక్షా నాస్తి - కిన్తు బ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణ తత్సమ్బద్ధం జపాదికర్మావశ్యంభావీతి తన్మాత్రేణ పురుషార్థసిద్ధ్యతీతి ప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి) కుత్ర తర్హి యథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్రేతి) దేవానాం మధ్యేఽగ్నిసమ్బద్ధమేవ కర్మ కృత్వా పురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాం మధ్యే తు బ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజపాదిమాత్రేణ తత్ప్రాప్తిరిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) జపగ్రహణం జాతిమాత్రప్రయుక్తకర్మోపలక్షణార్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ. కోఽయం బ్రాహ్మణో నామ - తత్రాహ (మైత్ర ఇతి) సర్వేషు భూతేష్వభయప్రదో విశిష్టజాతిమానితి యావత్. నను యథోక్తన్యాయేన బ్రాహ్మణ్యప్రతిలమ్భమాత్రాదభ్యుదయలాభేఽపి కుతస్తతో నిశ్శ్రేయససిద్ధిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) * బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి బ్రాహ్మణస్య పారివ్రాజ్యం శ్రూయతే. తచ్చ * సన్న్యాసాద్బ్రహ్మణః స్థానమితి బ్రహ్మలోకసాధనం గమ్యతే. అతశ్చ బ్రాహ్మణజాతినిమిత్తం లోకమిచ్ఛన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) హేతువాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హిశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తిః. యత్ప్రసిద్ధం బ్రహ్మ - తదేతాభ్యాం యస్మాత్ప్రాదుర్భవత్ - తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియుక్తమితి యోజనా. అగ్నౌ హుత్వా బ్రాహ్మణే చ దత్త్వా పరమాత్మలక్షణం లోకమప్యనిచ్ఛన్తీతి భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానమనువదతి (అత్రేతి) సప్తమీ తస్మాదిత్యాదివాక్యవిషయా. ప్రక్రమాలోచనాయాం కర్మఫలమిహ లోకశబ్దార్థః - న పరమాత్మా - ప్రక్రమభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (తదసదితి) కర్మాధికారార్థం - కర్మసు ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. వాక్యశేషగతవిశేషణవశాదపి కర్మఫలస్యైవాత్ర లోకశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (పరేణ చేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యది హీతి) పరపక్షే స్వమితి విశేషణం వ్యావర్త్యాభావాన్న ఘటతే చేత్ - త్వత్పక్షేఽపి కథం తదుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వలోకేతి) పరశబ్దోఽనాత్మవిషయః. నను ప్రకృతవాక్యే లోకశబ్దేన పరమాత్మనోఽప్యుక్తత్వాత్ - ఉత్తరవాక్యేపి తేన నాసావుచ్యేత - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాత్స్వమిత్యాహ (స్వత్వేన చేతి) కర్మఫలవిషయత్వేనాపి విశేషణస్య నేతుం శక్యత్వాన్న విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) తేషాం స్వరూపవ్యభిచారే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతి చేతి) ఉత్తరవాక్యవ్యావర్త్యం పూర్వపక్షమాహ (బ్రహ్మణేతి) తత్పునరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) సర్వైరేవ వర్ణైః స్వస్వకర్తవ్యతయా తాన్ప్రతి నియన్తృభూతత్వాదితి యోజనా. తస్య పుమర్థోపాయత్వప్రసిద్ధిమాదాయ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అవిదితో వీతిచ్ఛేదః. దేవతాగుణః - కర్మముక్తిహేతురితి పక్షం ప్రతిక్షిప్తుముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (అథేతి) జ్ఞానాదేవ ముక్తిర్న కర్మణేత్యాగమప్రసిద్ధమితి నిపాతయోరర్థః. తత్ర నిమిత్తముపాదానం చేతి ద్వయం సఙ్క్షిపతి (అవిద్యేతి) నిమిత్తం నివృణోతి (అగ్న్యాదీనేతి) ఆత్మాఖ్యస్య లోకస్యాసత్త్వే హేతుమాహ (ఆత్మత్వేనేతి) అహం బ్రహ్మాస్మీత్యదృష్టత్వాదితి సమ్బన్ధః. యః పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే - తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా. పరమాత్మనః స్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సయద్యపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం. అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యో లోకో నాజ్ఞాతో భునక్తీత్యత్ర కర్మఫలభూతలోకం వైధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (అన్య ఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే సాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (సఙ్క్షేపేతి) యథా లౌకికో దశమోఽదశమోఽస్మీత్యజ్ఞాతో నశోకాదినివర్తనేనాత్మానం భునక్తి - తథా పరమాత్మాపీత్యర్థః. తథైవ శ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యాచష్టే (యథా చేత్యాదినా) అవిద్యాదిత్యాదిశబ్దేన తదుక్తం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యది హేత్యాదివాక్యాపోహ్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

నన్వనిష్టఫలనిమిత్తస్యాపికర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథంకర్మణోమోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణోమహత్తరత్వం. తద్ధిదురితమభిభూయమోక్షమేవసంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యపరిహరతి (తన్నేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థస్సంసారఇతి. నిపాతార్థంసూచయతి (అద్భుతవదితి) అనేవంవిత్త్వంవ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిధిః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషుదురితప్రసక్తింనివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యంసఞ్చిన్వతోఽఖిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రత్యాన్తయచ్ఛబ్దాపేక్షితంకథయతి (తత్క్షీణ ఇతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీనిపాతః. కారణరూపేణకార్యస్యధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణమోరితి) ముక్తైరనిత్యత్వదోషసమాధిస్తాత్వికేనప్రకారేణస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్యప్రకృతస్వలోకవిషయత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతుపునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారానిక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యక్షయిత్వముక్త్వాకర్మణోఽక్షయత్వంవదతోవ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థమైతిహ్యేనదృష్టాన్తేనవ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుషఇతిభేదః. కర్మక్షయేపివావిదుషోదుఃఖాభావేదృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరతయావ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్యకర్మాభావేకథంతదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యకర్మాభావస్యాసిద్ధిముఖిసన్ధాయకర్మసాధ్యంలోకంవ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణభినత్తి (లోకశబ్దార్థంచేతి) బౌద్ధైకీకల్పనానతుశ్రౌతీవస్తుంకిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యదోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మాతత్సాధ్యోవ్యాకృతావస్థాలోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతియావత్. కిలశబ్దస్తుపూర్వవత్. ద్వితీయంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యలాభందర్శయతి (తమేవేతి) యథాకుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వేషణేసువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్యనిత్యత్వం- తథాకర్మసాధ్యంహిరణ్యగర్భాదిలోకంకార్యత్వాదవ్యాకృతంకారణమేవేత్యఙ్గీకృత్యయస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్వ్యప్రిప్సావిత్త్వంకర్మిత్వంచఘటతే. తస్యఖల్వాత్మైవకర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. *యఃపునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవకర్మభవతీతిహిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాదినముచ్చయపరమితిప్రాస్తంపక్షంప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావేహేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్రస్వలోకశబ్దేనపరస్య ప్రకృతస్యాత్మనమేవేత్యత్రప్రకృతహానా ప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్రలోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్ర పరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథాలోకస్యస్వశబ్దార్థోవిశేషణం - తథాఆత్మానమిత్యత్ర స్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్యవిశేషణందృశ్యతే. నచ కర్మఫలస్యముఖ్యమాత్మత్వం- అతోలోకశబ్ద్యాత్రపరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవలోకశబ్దార్థత్వేహేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథపరేషువాక్యేషు పరమాత్మాలోకశబ్దార్థః- ప్రకృతేతుకర్మఫలమితివ్యవస్థేతిచేత్. నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవేతద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (నైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవదర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేనలోకోవిశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేనవిశిష్యతే, పూర్వవాక్యేచస్వంలోకమదృష్ట్వేతిస్వశబ్దేనాత్మవాచినాతస్యవిశేషణందృశ్యతే, - తథాచపూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేనపరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితిచోదయతి (అస్మాదితి) తదేవవివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థంలిఙ్గంనప్రకరణాద్బలవదితిమత్వాసమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవస్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితిశేషః. యథాఘాన్తౌగ్యస్తుత్యర్థమాత్మనఃస్రష్టృత్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకంస్తౌతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (ఆస్మతఇతి) భవతువా-మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపితస్యసర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాదయుక్తమత్రలోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్యత్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచితాయాః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేనసిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపితదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్రలోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యదిలోకశబ్దేనపరంహిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే-తదాసవిశేషణంవాక్యంస్యాత్. అన్యథాస్వంలోకమితిప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్రసవిశేషణంవాక్యందృష్టం - అతస్స్వలోకమితిప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపిలోకఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణంవినైవాస్మాదిత్యత్రపరాపరాభ్యామర్థాన్తరంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితిప్రకృతేపరమాత్మన్యాత్మానమేవేతివిశేషితేచావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థానప్రతిపత్తుంశక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౫

రం.— ఉక్తాంచాతుర్వర్ణ్యసృష్టింనిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్శూద్రఇతి) తత్ - తస్మాత్. ఉక్తరీత్యాబ్రాహ్మణక్షత్రాదివర్ణానాంబ్రహ్మణోజాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవబ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రాత్మకమితిభావః. ననుకథంబ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివర్ణత్రయస్యసృష్టిరుక్తా - నబ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యపేక్షాయామాహ (తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావేతృతీయా. *సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి, చస్పష్టత్వేనసాగుక్తేనాగ్నినేవవిశిష్టంతత్- పరంబ్రహ్మదేవేషుబ్రహ్మభవత్-బ్రాహ్మణోభవత్. అగ్నిరూపంబ్రహ్మబ్రాహ్మణత్వజాతిమత్ -*కారిన్యవానోన్యేబిభర్తితస్మైభూమ్యాత్మనేనమఇతివత్. అతోబ్రహ్మణోఽగ్నిద్వారాబ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపోబ్రాహ్మణోభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మతద్ద్వారాక్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారావైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారాశూద్రత్వజాతిమదభూ, దితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోకోఽథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి యత్ప్రజామిచ్ఛతే తేన పితౄణామథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనాం యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోకో యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తి తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమ్॥ ౧౬

ఏవం పరబ్రహ్మణో దేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిమత్త్వసృష్టిద్వారకమిత్యుక్త్వా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో దర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యశ్శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణేవ మనుష్యేష్వపి పరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం- అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నేర్దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః. యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయమన్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్మాద్ధేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగియాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః॥ వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదివైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సర్వస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యది వా అపి మహదశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్ - అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి. బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. * యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిన్ లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్య అత్ర నిషిద్ధ్యమానం క్షయిత్వం నామ క్షయిఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హి శబ్దః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి య

---

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

వ్యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్యస్వద్రవ్యపరిత్యాగః. సఏవాసేచనావధికోహోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేనకర్మణా ఆవశ్యకర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధఇతిలోకః. అథయదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతే అహరహః. తేనఋషీణాంలోకః. అథ యత్పితృభ్యోనిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమంకరోతి. ఇచ్ఛాచోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా. ప్రజాంచోత్పాదయతీ,త్యర్థః. తేన- కర్మణా ఆవశ్యకర్తవ్యత్వేన పితౄణాంలోకః - పితౄణాంభోగ్యత్వేనపరతన్త్రోలోకః. అథయన్మనుష్యాన్వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేనగృహే, యచ్చ తేభ్యోవసద్భ్యః అవసద్భ్యశ్చాతిథిభ్యోశనందదాతి,- తేనమనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతి లమ్భయతి. తేనపశూనాం. యదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంసిచ పిపీలికాభిస్సహకణబలిభాణ్డప్రక్షాలనాద్యుపజీవన్తి - తేనతేషాంలోకః. యస్మాదయమేతాని కర్మాణికుర్వన్నుపకరోతిదేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథాహవైలోకేస్వాయలోకాయ- స్వస్మైదేహాయారిష్టిం - అవినాశంస్వభావాప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వస్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిఃసర్వతఃపరిపాలయేత్. ఏవంహఏవంవిదే - సర్వభూతభోగ్యోహ, మనేనప్రకారేణపఞ్చావశ్యమృణవత్ప్రతికర్తవ్య, మిత్యేవమాత్మానంపరికల్పితవతేసర్వాణిభూతాని- దేవాదీనియథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వత్వాప్రచ్యుత్యైసర్వతఃసంరక్షన్తికుటుమ్బినఇవపశూన్. తస్మాదేషాంతన్నప్రియమిత్యుక్తం. తద్వైవిదితం - తదేతద్యథోక్తానాంకర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వంపఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణేవిదితంకర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితంచావదానప్రకరణే. ౧౬

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరముత్తారయన్వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకంతాత్పర్యమాహ (అథో ఇత్యాదినా) అత్రేత్యవిద్యావస్థా. పూర్వగ్రన్థోవాగ్వృత్యాతే. అపిపర్యాయస్యాథోశబ్దస్యాసఙ్గతిమాశఙ్క్యవ్యాకరోతి (అథో ఇతీతి) పరస్యాపిప్రకృతత్వాత్తతోవిశినష్టి (గృహీతి) గృహిత్వేహేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థంకర్మాధికృతఇత్యుక్తం. కథముక్తస్యాత్మనఃసర్వభోగ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) తదేవ ప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కైఃపునరితి) యజతిజుహోత్యోస్త్యాగార్థత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య * యజతిశ్చోదనాద్రవ్యదేవతాక్రియాసముదాయేకృతార్థత్వాదితిన్యాయేనాహ (యాగ ఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తంచ * జుహోతిరాసేచనాధికస్స్యాదితి. యథోక్తహోమాదిభిర్దేవాదీన్ప్రత్యుపకుర్వతోగృహిణోఽవిద్యయాప్రతిబన్ధసమ్భవాత్తదుపకారిత్వవ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వేషామథశబ్దానామథ ప్రైతమర్థమనూద్యసమనన్తరవాక్యమవతార్యతదర్థమాహ (తస్మాదితి) దేవాదీనాంకర్మాధికారిణికర్తృత్వాదిపరిపాలనమేవపరిరక్షణమితివివక్షిత్వాపూర్వోక్తంస్మారయతి (తస్మాదితి) యథోక్తంకర్మకుర్వన్యద్యపిదేవాదీన్ప్రత్యుపకరోతి- తథాపినతత్కర్తృత్వమావశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఇతి) భూతయజ్ఞోమనుష్యయజ్ఞఃపితృయజ్ఞోదేవయజ్ఞోబ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవంపఞ్చమహాయజ్ఞాః. నను శ్రుతమపివిచారంవినానానుష్ఠేయం- నహియద్రోదనాదిశ్రుతమిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) * తదేతదవదయతేయదవజతేసయదగ్నౌజుహోతీత్యాద్యవదానప్రకరణం. * ఋణంహవావజాయతేజాయమానోయోఽస్తీత్యాదినార్థవాదేనేతిశేషః. ౧౬

రం.— నను * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేత్యుక్తముపయుక్తం- లోకోహినామప్రాణిభోగస్థానవిశేషః. తథాత్వఞ్చాత్మనఃకథమిత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేనపరబ్రహ్మణోలోకత్వందర్శయితుం ప్రత్యగాత్మనఏవసర్వోపకారకత్వేనసర్వభూతోపజీవ్యత్వాత్ సర్వభూతలోకత్వం ప్రథమమాహ (అథో అయంవా ఆత్మా సర్వేషాంభూతానాంలోక ఇత్యాదినా) అథోశబ్దోవాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దోవధారణే. అయం- అహమితిప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మావై- జీవాత్మైవసర్వేషాంభూతానాంలోక ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (సయజ్జుహోతియద్యజతేతేనదేవానాం లోక ఇత్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మాజుహోతీతియత్, యజత ఇతిచయత్, - అభ్యాంయాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేనలోక ఇత్యర్థః. (అథయదనుబ్రూతే తేనఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీత ఇతియత్. తేన- అధ్యయనేనఋషీణాంలోక ఇత్యర్థః. అథ యత్పితృభ్యోనిపృణాతి- పిణ్డోదకాదిప్రయచ్ఛతీతియ, దిత్యర్థః. నిర్పృణాతీతిపాఠేనిర్వపణం- ఔర్ధ్వదైహికం. * పృణహింసాయామితిహిధాతుః. యచ్చప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతియ, దితియావత్. తేనపితౄణాం-లోక ఇతిశేషః. (అథయన్మనుష్యాన్వాసయతేయదేభ్యోశనందదాతి తేనమనుష్యాణామితి) అథ- అపిచ. వాసయతే- గృహేశయనాసనావకాశప్రదానేనమనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయత ఇతియత్, వసద్భ్యశ్చాన్నం దదాతీతిచయత్,- తతోమనుష్యాణాంలోక ఇత్యర్థః. (అథయత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతి తేనపశూనామితి) తృణానిచోదకంచతృణోదకంపశుభ్యః- గవాదిభ్యోవిన్దతి - లమ్భయతీతియదిత్యర్థః. తేనపశూనాం - లోక ఇతిశేషః. (యదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంస్యాపిపీలికాభ్యఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోక ఇతి) ఆపిపీలికాభ్యఇత్యత్రఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాలనాదియదస్య- గృహస్థస్య గృహేశ్వాపదాదిపిపీలికాదయఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోక ఇత్యర్థః. ఏవంస్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వప్రతిజ్ఞానస్యఫలమాహ (యథాహవైస్వాయలోకాయేతి) హవైశబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథాలోకేజనఃస్వాయలోకాయ - స్వభోగస్థానాయారిష్టం - రిష్టం - నాశః. * రిషహింసాయామితిహిధాతుః. భావేక్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమేవాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదేసర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికంభూతాన్యరిష్టం - క్షేమంవాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవంపరమాత్మనోలోకత్వోపపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథతదుపజీవనేన పరమప్రకృతంపరమాత్మనోలోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితంమీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవంప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వదర్శనాదేవఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనోలోకత్వంమీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతంసద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మనఏవసర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధేసర్వాత్మనఃపరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వంనసందేగ్ధవ్యమితియావత్. ౧౬

ఉ.— ॥ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ సోఽకామయత జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మకుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛగ్ంశ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతే తస్యో కృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవగ్ం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదగ్ం సర్వం యదిదం కించ తదిదగ్ం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద॥ ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్యాం శేషాత్- తస్మాత్ఫలభూతాత్సర్వాత్మభావాద్బన్ధనరూపాత్ప్రతిముచ్యతే. కేనాయం కారితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే- న పునస్తద్విమోక్షణోపాయే విద్యాధికార ఇతి. ననూక్తం దేవా రక్షన్తీతి. బాఢం - కర్మాధికారే స్వగోచరారూఢానేవ తే పిరక్షన్తి- అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. న తు సామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్భవితవ్యం తేన- యేన ప్రేరితోఽవశ ఏవ బహిర్ముఖీభవతి స్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యా సా- అవిద్యావాన్హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే. సాపి నైవ ప్రవర్తికా- వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా. ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే - అన్ధత్వమివ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవం తర్హి ఉచ్యతాం. కిం. యత్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే- ఏషణా - కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాం చ వర్తమానా బాలాః ప్రవర్తన్తే- *పరాచః కామాననుయన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ *కామ ఏష ఇత్యాది, మానవే చ సర్వా ప్రవృత్తిః కామహేతుకైవేతి, స ఏషోఽర్థః సవిస్తరః ప్రదర్శ్యతే ఇహాధ్యాయపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్- ఆత్మైవ- స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణ్యగ్రే - ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయతే. తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్- స ఏవైక ఆసీత్ - జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్. స్వాభావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయా వాసితః సోఽకామయత- కామితవాన్. కథం. జాయా - కర్మాధికారహేతుభూతా మే - మమ కర్తుస్స్యాత్. తయా వినాహమనధికృత ఏవ కర్మణి - అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా. అథాహం ప్రజాయేయ- ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ - యేనాహమనృణీభూత్వా దేవాదీనాం లోకాన్ ప్రాప్నుయాం - తత్కర్మ, కుర్వీయ - కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని. ఏతావాన్వై కామః- ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః - యదుజ్జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణైషైషణా. లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చ స్యుః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణా సాధనైషణా. తస్మాత్ సైకైవైషణా- యా లోకైషణా. సైవ సత్యేషణా సాధనాపేక్షేతి ద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి *ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థప్రాప్త్యైకైవేత్యేతావాన్వై - ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే. భోజనే ఽభిహితే తృప్తిర్హి స్యాత్కథితేతి- తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తే ఏతే ఏషణే సాధ్యసాధనలక్షణే కామః- యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి-కర్మమార్గ ఏవాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే *అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజానాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే- కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తా హి కామా ఇత్యేతదాశఙ్క్య హేతుమాహ- యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన - ఇచ్ఛన్నపి అతః- అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః - అధికతరం న విన్దేత్. న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః- తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాదుక్తం వక్తుమేతావాన్వై కామ ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి - దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్వత్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః- అతోఽస్మాద్విదుషా వ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మా కామీ పూర్వం కామయామాస - తథా పూర్వతరోఽపి. ఏష లోకస్థితిః- ప్రజాపతేశ్చైవమేష సర్గ ఆసీత్- సోఽబిభేదవిద్యయా, తతః కామప్రయుక్తః స ఏకాకీ న రమమాణోఽరత్యుపఘాతాయ స్త్రియమైచ్ఛత్, తాం సమభవత్, తతస్సర్గోఽయమాసీదిత్యభ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాల ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాతః కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి. ఉక్తార్థం వాక్యం. (సః) ఏవం కామయమానః, సమ్పాదయంశ్చ జాయాదీన్ యావత్సమస్తాన్, స ఏతేషాం- యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి- అకృత్స్నః- అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్ సమ్పాదయతీ యదా- తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం- తదాస్యాకృత్స్నత్వం. తదాస్య కృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ- తస్య- ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం. అయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనో ఽనువృత్తిహేతరత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపి మన ఆత్మా పరికల్ప్యతే కృత్స్నతాయై. తథా వాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణో మనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణ గృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతే చేతి మనసో జాయేవ వాక్. తాభ్యాం చ వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణం కర్మ చక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యం భవతీతి చక్షుర్మానుషం విత్తం. తద్ద్వివిధం విత్తం- మానుషమితరచ్చ. అతో విశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థం మానుషమితి. గవాదిహి మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తం చక్షుర్గ్రాహ్యం కర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయం తేన సమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తం. చక్షుషా హి- యస్మాత్తత్- మానుషం విత్తం విన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కింపునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రం దైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్య విజ్ఞానం దైవం విత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవ సమ్పత్తివిషయం. కస్మాత్. శ్రోత్రేణ హి- యస్మాత్తత్ -దైవం విత్తం విజ్ఞానం శృణోతి. అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ తదితి. కింపునరేతై రాత్మాదివిత్తాన్తైరిహానిర్వర్త్యం కర్మేతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతి శరీరముచ్యతే. కథం పునరాత్మా కర్మస్థానీయోఽస్య. కర్మహేతుత్వాత్. కథం కర్మహేతుత్వం. ఆత్మనా హి- శరీరేణ యతః కర్మ కరోతి. తస్యైవం కృత్స్నతాభిమానినః ఏవం కృత్స్నతా సమ్పన్నా- యథా బాహ్యా జాయాదిలక్షణా- ఏవం. తస్మాత్ స ఏష పాఙ్క్తః పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞో దర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మణోఽపి. కథం పునరస్య పాఙ్క్తత్వసమ్పత్తిమాత్రేణ యజ్ఞత్వం. ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపి యజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః- స చ పశుః పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ- యథోక్తమనఆదిపఞ్చత్వయోగాత్. తదాహ- పాఙ్క్తః పశుః- గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వేఽపి పురుషస్య విశేషః పురుషస్యేతి పృథక్ పురుషగ్రహణం. కింబహునా- పాఙ్క్తమిదం సర్వం- కర్మసాధనం ఫలం చ యదిదం కించ. సర్వమేవం పాఙ్క్తం యజ్ఞమాత్మానం యస్సమ్పాదయతి- స తదిదం సర్వం జగదాత్మత్వేనాప్నోతి- య ఏవం వేద. ౧౭

ఇతిబృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

ఆ. — వాక్యాన్తరముదాయ వ్యాఖ్యాతుం పాతనికాం కరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కర్మైవ బన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నితి యావత్. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః. తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణో దేవాదిభీ రక్షణం ప్రవృత్తిమార్గే నియమేన ప్రవర్తకమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి ప్రవర్తకాన్తరం స వక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారిణస్స్వగోచరత్వం ప్రాప్తానేవ దేవాదయోఽపి రక్షన్తి - న సర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్య కర్మమార్గే ప్రవృత్తౌ దేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణో నివృత్తిం త్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతే కారణం వాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రం కర్మణ్యేవ తే బలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామచిన్త్యశక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) స్వగోచరారూఢానేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (నత్వితి) విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మస్వగృహస్థత్వేన స్వామిత్వం. తేన దేవగోచరతామప్రాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యా యథోక్తాధికారిణో నియమేన ప్రవృత్త్యనురాగే హేతురితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాః స్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వం దూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయాః సర్వప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌ కథమిత్యాశఙ్క్య కారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) సత్యస్యస్మిన్ కారణేఽకారణమేవావిద్యా ప్రవృత్తేరితి చేత్ -తత్రాహ (ఏవం తర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య తస్మిన్ వివక్షితం ప్రవర్తకం సఙ్క్షిపతి (తదిహాభిధీయత ఇతి) తత్రార్థతః శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (స్వాభావిక్యామితి) తత్రైవ భగవతః సమ్మతిమాహ (స్మృతౌ చేతి) * అథ కేన ప్రయుక్తోఽయమిత్యాది ప్రశ్నస్యోత్తరం * కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవ ఇత్యాది. * అకామతః క్రియా కాచిద్దృశ్యతే నేహ కస్యచిత్ ।. యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి వాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవే చేతి) దర్శితమితి శేషః. ఉక్తైర్తృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (స ఏషోఽర్థ ఇతి) ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ- ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతి యావత్. కథం తర్హి హేత్వభావే తస్య కామిత్వమపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) స శబ్దం వ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావిక్యేతి) కామనాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వం తస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాం ప్రతి జాయాయా హేతుత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. ప్రజాయాం మానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్య ద్వితీయోఽథశబ్దః. తృతీయస్తు విత్తస్య కర్మానుష్ఠానే హేతుత్వవివక్షయేతి విభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తత్కిం నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యానిచేతి) క్రియాపదమనుకృష్టం చశబ్దః. కామశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వైతావానిత్యాదివాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతి సమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వా లోకైషణాం పరిశినష్టి (ఏతదర్థా హీతి) కథం తర్హి సాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైకేతి) ఏతేన వాక్యశేషోఽప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అత ఇతి) సాధనవత్ఫలమపి కామమాత్రం చేత్ - కథం తర్హి శ్రుత్యా సాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనే సాధ్యమార్థికమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (భోజన ఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తైరేతావానితి ద్వయోరనువాదే కథమేషణాత్వే కామశబ్దస్తత్ర ప్రయుజ్యతే- స హితౌ పర్యాయౌ. న చ తదవాచ్యత్వే తయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్య పర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (తదేతదితి) వేష్టనమేవ స్పష్టయతి (కర్మమార్గ ఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవ హోమాదిద్వారేణ మమ శ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేన గ్లానిమాపన్నః. ధూమతాం వా మమ తాన్తే- దేహావసానే భవతీతి మన్యమానః. * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి శ్రుతేః. స్వం లోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (న విన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతే తేషామితి శేషః.

ఉక్తమేవార్థంలోకదృష్టిమవష్టభ్యస్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధవ్యాన్తరాభావేపి కామయితవ్యాన్తరంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతియావత్. తయోర్ద్వయోరపికామత్వవిధాయిశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తమితి) కామస్యానర్థత్వాత్, సాధ్యసాధనయోశ్చతావన్మాత్రత్వాత్, తస్వర్గాదావపునర్థతావిశ్వాసంత్యక్త్వాస్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్సృష్టిభ్యోవ్యేషణాభ్యోవ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకంకృత్వాకాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్యశ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్థితిరేషా - నబుద్ధిపూర్వకారిణామిదంవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్రహేతుత్వేనపూర్వోక్తంస్మారయతి (సోబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవకార్యలిఙ్గకానుమానంసూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వస్మిన్వాక్యే ప్రదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తువ్యాఖ్యానమధ్యపాతీత్యవిరోధః.అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్యవ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానినో విరుద్ధంకృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణకార్త్స్న్యఙ్క్యర్థంవిభాగందర్శయతి (అయమితి) విభాగేప్రస్తుతేమనసోయజమానత్వకల్పనాయానిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసోయజమానత్వకల్పనావదిత్యర్థః. వాచిజాయాత్వకల్పనాయాంనిమిత్తమాహ (మనఇతి) వాచోమనోనువృత్తిత్వంస్వరూపకథనపురస్సరంస్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్యప్రజాత్వకల్పనాంసాధయతి (తాభ్యాంచేతి) కథంపునశ్చక్షుర్మానుషంవిత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహితథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయేసిద్ధేసతీతియావత్. ఆదిపదేనకాయచేష్టాగృహ్యతే. మానుషమితివిశేషణస్యార్థవత్త్వంసమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్పత్తిశ్చక్షుషామానుషవిత్తత్వంప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థంవ్యాచష్టే (తేనసమ్బన్ధాదితి) తత్ఖ్యాపనీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణవిత్తేనేత్యేతత్. సమ్బన్ధమేవసాధయతి (చక్షుషాహీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషంవిత్తమితిశేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవమితి) తత్రహేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదినిర్వర్త్యంకర్మప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) ఇహేతిసమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్యకర్మత్వమప్రసిద్ధమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథంపునరితి) ఆత్మేతియజమానోక్తిః. హిశబ్దార్థోయతఇత్యనూద్యతే. తస్యోక్తకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యాకృత్స్నత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మేతిదర్శనోక్తిః. పశోఃపురుషస్యచపాఙ్క్తత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్యపశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) సకేవలంపశుపురుషయోరేవపాఙ్క్తత్వం- కింతుసర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్యదర్శనస్యయజ్ఞత్వంపఙ్క్తత్వయోగాదవిరుద్ధమితిశేషః. సమ్పత్తిఫలంవ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవంవేదేతి) సాధ్యంసాధనంచపాఙ్క్తంసూత్రాత్మనాజ్ఞాత్వాతచ్చాత్మత్వేనానుసన్దధానస్యతదాప్తిరేవఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. ౧౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదేకఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేఃపూర్వకాలేజాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏకఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరంబ్రహ్మజాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూపఏవస్థితఇత్యర్థః. (సోకామయతేత్యాది) సః-పురుషరూపఃపరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే-మమజాయాభూయాత్, అథతదనన్తరంపుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథవిత్తంచమేభవతు, తేనయజ్ఞాదికర్మకుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్కర్మానుగుణంప్రథమంపురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం ※ కారిష్యవాన్యోబిభర్తితస్మైభూమాత్మనఇతివన్ముఖ్యమేవద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వైకామఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణసంసారిణాంకామః - కామనావిషయఃకోపినాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతోభూయోవిన్దేదితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతిచిన్తయన్నపిఅతోభూయః- ఏభ్యోజాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం త్రైగుణ్యనిష్ఠానలభతఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీకామయతఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోఃఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపిఏకాకీపురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితఃజాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవకామయతఇత్యర్థః. అతఇదానీన్తనైకాకిపురుషేదృశ్యమానేషాకామనైవమేవాగ్రేప్యభూదిత్యత్రజ్ఞాపకేతిభావః. (సయావదప్యేతేషామేకైకంనప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీపురుషఃయావత్- యావన్తంకాలమేతేషాం - జాయాదీనాంచతుర్ణాంమధ్యేఏకైకమపినప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనఃఇత్యేవస్వాత్మానంమన్యతఇత్యర్థః. అతఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాంజాయాదీనాంచతుర్ణామపికామనావిషయత్వమవధేయమితిభావః. యస్తువైరాగ్యేణవాఅలాభేనవాజాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్యకృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారందర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్యకృత్స్నతా- పూర్ణతాఏవమేవభవతీత్యర్థః. (మనఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వంమన్యమానస్య పురుషస్యమనఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయాకల్పనీయమిత్యర్థః. మనసఃప్రధానత్వాదితిభావః. (వాగ్జాయేతి) వాచోమనోధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చవాచంజాయాంకల్పయేదితిభావః. ప్రాణఃప్రజా- పుత్రఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్యప్రాణంపుత్రత్వేనకల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేనవిత్తంచద్వేధావిభజ్యదర్శయతి (చక్షుర్మానుషంవిత్తంచక్షుషాహితద్విన్దతే శ్రోత్రందైవంశ్రోత్రేణహితచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికంమానుషవిత్తంహి- యస్మాచ్చక్షుషావిన్దతే-అతఃమానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవమానుషంవిత్తంకల్పనీయం. తత్ - దైవశబ్దితాదృష్టంతత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారాశ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయాతపసాజనయత్పితా ఏకమస్యసాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనే కురుతపశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న కస్మాత్తానినక్షీయన్తేద్యమానాని సర్వదా యో వై తామక్షితిం వేద సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేన స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతిశ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవంవిత్తం కల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్యకర్మాత్మనాహికర్మకరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మకల్పయేదిత్యర్థః. (సఏషపాఙ్క్తోయజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసర్వర్త్యస్సఏషః-సముదాయః *పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తోయజ్ఞ ఇతినిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా-పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథాపాఙ్క్తః పశుః-పశోరపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం. అతోమనఆదిపూర్వోక్తసముదాయోపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః-పురుషస్యాపిపాఞ్చభౌతికత్వేనపాఙ్క్తత్వం. అతోమనఆదిపఞ్చకసముదాయోపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తః పురుషఏవేతిభావః. పాఙ్క్తమిదంసర్వంయదిదంకించ-యదిదంకిఞ్చిద్దృశ్యతేలోకే-తస్యసర్వస్యాపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతోమనోలక్షణాత్మాదిసముదాయస్యాపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేనపాఙ్క్తత్వాత్పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్రకర్తవ్యేతిభావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్యఫలమాహ (తదిదంసర్వమాప్నోతియఏవంవేదేతి) మనోవాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రశరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణపూర్వోక్తక్రమేణపాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణయఉపాస్తే- సతదిదంసర్వం పాఙ్క్తశబ్దితంనిఖిలంప్రాప్నోతీత్యర్థః ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (యత్సప్తాన్నానిమేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా తత్రావిద్వానన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోసావన్యోహమస్మీతి. సవర్ణాశ్రమాభిమానః కర్మకర్తవ్యతయానియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోకఇత్యుక్తం. యథాచస్వకర్మభిరేకైకేనసర్వైర్భూతైరసౌలోకో భోజ్యత్వేనసృష్టః- ఏవమసావపిజుహోత్యాదిపాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణిభూతానిసర్వంచజగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేకైకస్స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణసర్వస్యజగతోభోక్తాభోజ్యంచ. సర్వస్యసర్వఃకర్తాకార్యంచేత్యర్థః. ఏతదేవచవిద్యాప్రకరణేసుఖవిద్యాయాంవక్ష్యామస్సర్వంసర్వస్యకార్యంమధ్విత్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానార్థం. *యదసౌజుహోతీత్యాదినాపాఙ్క్తేనకామ్యేనకర్మణా, త్మభోజ్యత్వేనజగదసృజతవిజ్ఞానేన, చ-తజ్జగత్సర్వంసప్తధాప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేనసప్తాన్నాన్యుచ్యన్తే- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌపితా తేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాంసవినియోగానాంసూత్రభూతాస్సఙ్క్షేపతః ప్రకాశకత్వాదిమేమన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితిక్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా. విజ్ఞానేన. తపసాచ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీఏవహిమేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరేమేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తంహికర్మజాయాదిసాధనం. * యఏవంవేదేతిచానన్తరమేవజ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసో రాశఙ్కాకార్యా. అతోయాని యత్సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాంజనితవాన్ పితా- తానిప్రకాశయిష్యామ ఇతివాక్యశేషః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యసఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్సప్తాన్నీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితంభేదదర్శనమవిద్యాకార్యమనేనానూద్య *నసవేదేతితద్ధేతురవిద్యాపూర్వత్రప్రస్తుతేతియోజనా. అథోఽయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (సవర్ణాశ్రమాభిమానఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యాద్యావుక్తంస్మారయతి (కామప్రయుక్తఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితంపూరయతి (యథాచేతి) గృహిణోజగతశ్చపరస్పరంస్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. నను సూత్రస్యైవజగత్కర్తృత్వం- జ్ఞాన క్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అతఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతాసర్వోజనస్సురుత్తరసర్గస్యపితృత్వేనాత్రవివక్షితః - నను ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్యమిథోహేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యాకల్పితత్వవచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవంభూమికాంకృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - వ్యాఖ్యానార్థమితిశేషః. అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాంజనకత్వేనేతియావత్. బ్రాహ్మణమవతార్యమన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యంమన్త్రభాగమాదాయవ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నీతి) అజనయదితిక్రియాయావిశేషణంయదితిపదం. తథాచతదుక్తంపిత్రేత్యాదితిశేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదితపః. తేకస్మాదత్రనగృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీఇతి) తయోః ప్రకృతత్వంప్రకటయతి (పాఙ్క్తంహీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వంహేతూకృతమనూద్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తంహేతుమాదాయవాక్యంపూరయతి (అతఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవవ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతినేహతన్యతే. ౧

¶ తస్మాత్తానినక్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాజనయత్పితైకమస్య సాధారణ
మితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రగ్ం
హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వత్యథో
ఆహుర్దర్శపౌర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యే
వాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతం ఘృతం వై వాగ్రే ప్రతిలేహయన్తి స్తనం వా
నుధాపయన్త్యథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం । యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి
యస్మిన్హీదగ్ం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప
పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వా
న్సర్వగ్ం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షి
తిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వై తామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియా
ధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్ క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేత
త్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశగ్ంసా ॥ ౨

రం.— తత్ర సప్తాన్నానామర్థస్తిరోహితత్వాత్ప్రాయేణ దుర్జ్ఞేయో భవతీతి తదర్థవ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే. తత్ర యత్స
ప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యస్యార్థ ఉచ్యత ఇతి. హిశబ్దేనైవ వ్యాచష్టే ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన. ప్రసిద్ధో హ్యస్య మన్త్రస్యార్థ ఇత్యర్థః.
యదజనయదితి చానువాదస్వరూపేణ మన్త్రేణ ప్రసిద్ధార్థతైవ ప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమపి శఙ్కాప్రసూత్యైవాహ- మేధయా హి తపసాజనయత్పితేతి.
నను కథం ప్రసిద్ధతాస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే- జాయాదికర్మాన్తానాం లోకఫలసాధనానాం పితృత్వం తావత్ ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితం చ *జాయా మే
స్యాదిత్యాదినా. తత్ర చైవముక్తం - విద్యాకర్మపుత్రశ్చ ఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం స్రష్టృత్వం ప్రతీత్యభిహితం వక్ష్యమాణం చ ప్రసిద్ధమే
వ. తస్మాద్యుక్తం వక్తుం మేధయేత్యాది. ఏషణా హి ఫలవిషయా ప్రసిద్ధైవ చ లోకే. ఏషణా చ జాయాదీత్యుక్తం * ఏతావాన్వై కామ ఇత్యనేన. బ్ర
హ్మవిద్యావిషయే చ సన్న్యైకత్వాత్కామానుపపత్తేః. ఏతేనాశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాం స్వాభావికాభ్యాం జగత్సృష్టృత్వముక్తమేవ భవతి- స్థావరా
న్తస్య చానిష్టఫలస్య కర్మనిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తు శాస్త్రీయ ఏవ సాధ్యసాధనభావః- బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయా తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్-స
ర్వో హ్యయం వ్యక్తావ్యక్తలక్షణస్సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యః సాధ్యసాధనరూపో దుఃఖోఽవిద్యావిషయ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. త
త్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే - ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం. తస్య వ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అ
స్య- భోక్తృసముదాయస్య. కిం తత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే సర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం- సర్వభోక్తృభిర్గమకల్పయత్పితా సృష్ట్వా
న్నం. స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృత్స్థితికరం భుజ్యమానమన్నముపాస్తే- తత్పరో భవతీత్యర్థః. ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం. దృష్టం లోకే గు
రుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధాన ఇత్యర్థః. సః- ఏవంభూతో న పాప్మనః-అ
ధర్మాద్వ్యావర్తతే-న విముచ్యత ఇత్యేతత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః *మోఘమన్నం విన్దత ఇత్యాదిః. స్మృతిరపి *నాత్మార్థం పాచయేదన్నం *అప్రదాయై
భ్యో మోఘభుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః *అన్నాదేర్భ్రూణహా మార్ష్టీత్యాదిః. కస్మాత్పునః పాప్మనో న వ్యావర్తతే. మిశ్రగ్ం హ్యేతత్- సర్వేషాం హి స్వం తదప్రవిభ
క్తం - యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ. యో హి ముఖే ప్రక్షిప్యమాణోఽపి గ్రాసః పరస్య పీడాకరో దృశ్యతే- మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం త
త్రాశా ప్రతిబద్ధా. తస్మాన్న పరమపీడయిత్వా గ్రసితుమపి శక్యతే. * దుష్కృతం హి మనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణా వైశ్వదేవాఖ్యమ
న్నమహన్యహని నిరూప్యత ఇతి కేచిత్. తన్న సర్వభోక్తృసాధారణత్వం వైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య. తన్న సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ ప్రత్యక్షం.
నాపి యదిదమద్యత ఇతి తద్విషయం వచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తః పాతిత్వాచ్చ వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్య
స్యాన్నస్య గ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపి శ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్తత్ర యుక్తం యదిదమద్యత ఇతి వచనం. యది హి తన్న గృహ్యేత సాధా
రణశబ్దేన- పిత్రా సృష్టత్వాన్నియుక్తత్వే తస్య ప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతే హి తత్స్రష్టృత్వం తద్వినియుక్తత్వం చ సర్వస్యాన్నజాతస్య. న చ వైశ్వదేవా
ఖ్యం శాస్త్రోక్తం కర్మ కుర్వతః పాప్మనోఽవినివృత్తిర్యుక్తా. న చ తస్య ప్రతిషేధోఽస్తి. న చ మత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్ స్వభావజుగుప్సితమేతత్ - శిష్టని
ర్వర్త్యత్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయోపపత్తేః * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతి మన్త్రవర్ణాత్. ద్వే దేవా
నభాజయదితి మన్త్రపదం. యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ - కే తే ద్వే ఇతి. ఉచ్యతే (హుతం చ ప్రహుతం చ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం.
ప్రహుతం- హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే దేవేభ్యో జుహ్వతి- దేవే
భ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః. ప్ర చ జుహ్వతి- ప్రజుహ్వతి చ. హుత్వా చ బలిహరణం చ కుర్వత ఇత్యర్థః. అథో- అప్యన్యే ఆహుః-

§ ప్రతిలిలేహయన్తీతి, తస్మాత్తాని న క్షీయన్త, ఇతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వేఅన్నే పిత్రాదేవేభ్యః ప్రత్యైనహుతప్రహుతే. కింతన్నే. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణాదిశేషః, దన్యత్రప్రసిద్ధత్వా, చ్చహుతప్రహుతే ఇతిప్రథమఃపక్షః. యద్యపిద్విత్వంహుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపిశ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్ద్వయోస్సత్త్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్ర ప్రకాశితత్వాత్. గుణప్రధానప్రాప్తౌచప్రధానేప్రథమతరాఽవగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చప్రాధాన్యంహుతప్రహుతాపేక్షయా- తస్మా త్తయోరేవగ్రహణంయుక్తం ద్వేదేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రాక్షిప్తేదర్శపూర్ణమాసాఖ్యేఅన్నే- తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వాద్విభాగా యనేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనకిలకామ్యాఇష్టయః. శాతపథీయంప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్ర ధానోనస్యాదిత్యర్థః. పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్యఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కింపునస్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశ వో స్యాన్నస్యస్వామినఇత్యతఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమంయస్మాన్మనుష్యాశ్చపశవశ్చపయఏవోపజీవన్తీత్యుచితంహితేషాంతదన్నం. అ స్యథాకథంతదేవాగ్రేనియమేనోపజీవేయుః. కథమగ్రేతదేవోపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చపశవశ్చయస్మాత్తైనైవాన్నేన వర్తన్తేఽద్యత్వేపి-య థాపిత్రాఆదావినియోగాత్కృతః- తస్మాత్కుమారం- బాలంజాతంఘృతంవాహైవాగ్రేకాజాతకర్మణిజాతరూపసంయుక్తంప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయ న్తి. స్తనంవానుధాపయన్తి- పశ్చాద్యథాయయన్తి. యథాసమ్భవమన్యేషాం. స్తనమేవాగ్రేధాపయన్తిమనుష్యేభ్యోన్యేషాం పశూనాం. అథవ త్సంజాతమాహుఃకియత్ప్రమాణోవత్సఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాదఇతి - నాద్యాపితృణమత్త్యతీవబాలః - పయసైవాద్యాపివర్తతఇత్యర్థః. య చ్చాగ్రేజాతకర్మాదౌఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరేపయఏవ, - తత్సర్వథాపిపయఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయ స్త్వమేవ. కస్మాత్పునస్సప్తమంసత్ పశ్వన్నంచతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్. కర్మహిపయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మ సాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య- యథాదర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే. అతః కర్మహేతుత్వాత్ప్రకాశహపిణ్డే కృత్యోపదేశః. సాధనత్వావిశేషేపాదర్థసమ్బన్ధాదాన స్తర్యమకారణమితిచ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖంహినైరన్తర్యేణవ్యాఖ్యాతుం శక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతానిచసుఖంప్రతీయన్తే. తస్మిన్ సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేత్యస్యకోర్థఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్ - పశ్వన్నే పయసిసర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణంకృత్స్నంజగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్. యచ్చన- స్థావరంశైలాది. తత్రచ హిశబ్దేనైవప్రసిద్ధవద్యోతకేనవ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్యసర్వప్రతిష్ఠాత్వం. కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వంచాగ్నిహోత్రాదికర్మ సమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకంచజగత్కృత్స్నమితిశ్రుతిస్మృతివాదాశ్శతశోవ్యవస్థితాః. అతోయుక్తమేవహిశబ్దే నవ్యాఖ్యాతుం. యత్తద్బ్రాహ్మణానీరేష్విదమాహుః- సంవత్సరంపయసాజుహ్వదపపునర్మృత్యుంజయతీతి-సంవత్సరేణకిలత్రీణిషష్టిశతాన్యహ్నాం- లేనుఅహుతీనాంసప్తశతానివింశతిశ్చేతియాజుష్మతీరిష్టకాఅభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్యచాహోరాత్రాణిసంవత్సరమగ్నిం ప్రజాపతిమా ప్నువన్తి. ఏవంకృత్వాసంవత్సరంజుహ్వదపజయతిపునర్మృత్యుం- ఇతః ప్రేత్యదేవేభూత్వాపునర్నమ్రియతఇత్యర్థః. ఇత్యేవంబ్రాహ్మణవాదా ఆహుః- నతథావిద్యాత్- నతథాద్రష్టవ్యం. యదహరేవజుహోతి- తదహఃపునర్మృత్యుమపజయతి - నసంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతేఏవంవిద్వాన్ సన్- యదుక్తంపయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితం - పయఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నాజగదాత్మత్వంప్రతిపద్యతే. తదు చ్యతే- అపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా-విద్వాన్ శరీరేణవియుజ్యసర్వాత్మాభవతి- నపునర్మరణాయపరిచ్ఛిన్నంశరీరంగృహ్ణా తీత్యర్థః. కఃపునర్హేతుస్సర్వాత్మాప్రాప్యమృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంహి- యస్మాద్దేవేభ్యఃసర్వేభ్యోన్నాద్యం- అన్నమేవతదద్యం చ. సాయంప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తంసర్వమాహుతిమయమాత్మానంకృత్వాసర్వదేవాన్నరూపేణసర్వైర్దేవైరేకాత్మభా వంగత్వాసర్వదేవమయోభూత్వాపునర్నమ్రియతఇతి. అపిచతదప్యుక్తంబ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మవైస్వయంభుస్తపోతప్యతతదైక్షతనవైతపస్యానన్త్య మస్తిహన్తాహంభూతేష్వాత్మానంజుహవానిభూతానిచాత్మనీతితత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానంహుత్వాభూతానిచాత్మనిసర్వేషాంభూతానాంశ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యంపర్యైదితి. కస్మాత్తానినక్షీయన్తేఽద్యమానానిసర్వదేతి- యదాపిత్రాన్నానిసృష్టానిపృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యః ప్రత్తాని- త దాప్రభృత్యేవతైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాంస్థితేః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతకస్యోపచయేశ్చయక్షస్తేషాంక్షయః. నచతా నిక్షీయమాణాని- జగతోఽవిభ్రష్టరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యంచాక్షయకారణేన - తస్మాత్ కస్మాత్పునస్తానినక్షీయన్తఇతి ప్రశ్నః. త స్యేదంప్రతివచనం- పురుషోవాఅక్షితిః- యథాసౌపూర్వమన్నానాంస్రష్టాసీత్పితామేధయాజాయయాదిసమ్బద్ధేనచపాఙ్క్తకర్మణాభోక్తాచ- తథా యేభ్యోదత్తాన్యన్నానితేపితేషామన్నానాం భోక్తారోపిసన్తఃపితరఏవ మేధయాతపసాచజనయన్తితాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే- పురుషోవై- యో న్నానాంభోక్తా. సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః. కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- సహి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానంసప్తవిధంకార్యకారణలక్షణం క్రియాఫలాత్మకంపునఃపునః - భూయోభూయోజనయతే - ఉత్పాదయతిధియాధియా- తత్తత్కాలభావిన్యాతయాతయా ప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ- వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్ - యదియదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపినకుర్యాత్ప్రజ్ఞయాకర్మభిశ్చ. తతోవిచ్ఛిద్యేత్ - భుజ్య మానత్వాత్సాతత్యేనక్షీయేతహ. తస్మాద్యథైవాయంపురుషోభోక్తాన్నానాంనైరన్తర్యేణయథాప్రజ్ఞంయథాకర్మచకరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షి తిః- సాతత్యేనకర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇత్యర్థః. అతః ప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢఃసర్వలోకస్సాధ్యసాధన లక్షణః క్రియాఫలాత్మకఃసంహతానైకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్ క్షణికోఽశుద్ధోఽసారోనదీస్రోతఃప్రదీపసన్తానకల్పః కదళీస్తమ్భవద సారఃఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణోనిత్యస్సారవానివలక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతేధియాధియా

జనయతే కర్మభిర్దైవ- తన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. విరక్తానాం హితస్మాద్బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యా చతుర్థప్రముఖే నేతి. యో వై తామక్షితిం వేదేతి- వృష్యమాణాన్యపి త్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరే వ్యాఖ్యాతాన్యేవేతి కృత్వా తేషాం యాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యో వై తామక్షితిం - అక్షయహేతుం యథోక్తం వేద- పురుషో వా అక్షితిస్స హీదమన్నం ధియాధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేత్యస్యార్థ ఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం. ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాం పితుః పురుషస్యాక్షితిత్వం యో వేద - సోఽన్నమత్తి. నాన్నం ప్రతి గుణభూతస్సన్ - యథా భాజ్యస్తథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతో భోక్తైవ భవతి - న భోజ్యతామాపద్యతే. (స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావం ప్రతిపద్యతే. ఊర్జం- అమృతం చోపజీవతీతి యదుక్తం- సా ప్రశంసా- నాపూర్వార్థోఽన్యోక్తిః. ౨

ఆ.—— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యం సముపాదాయ తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. మేధయా హీత్యాది బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్ర యదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయః సప్తమ్యా పరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవ సఙ్గ్రహాతి (ప్రసిద్ధో హీతి) న కేవలం హి శబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతు మన్త్రస్వరూపాలోచనాయామపి తత్సిద్ధ్యతీత్యాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వే మన్త్రస్యానుగుణత్వం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుం పృచ్ఛతి (నన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకే జగతి యత్పితృత్వమవిద్యావతో భావి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతే హి జాయాదిసమ్పాదయన్నవిద్వానిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) శ్రుత్యా చ ప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమేతదిత్యాహ (అభిహితం చేతి) యచ్చ మేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపి ప్రసిద్ధమేవ- విద్యాకర్మపుత్రాణామభావే లోకత్రయాప్రాప్త్యనుపపత్తేరిత్యాహ (తత్ర చేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. అపుత్రేణైవాయం లోకో జయ్య ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్య ప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణం చేతి) మన్త్రార్థస్యైవం ప్రసిద్ధత్వే మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వవిషయం బ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (ఏషణా హీతి) ఫలవిషయత్వం తస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితి వక్తుం హి శబ్దః. తస్యాః లోకప్రసిద్ధత్వేఽపి కథం మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వం - అత ఆహ (ఏషణా చేతి) జాయాద్యాత్మకస్య కామస్య సంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేఽపి కామస్సంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాః విషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాదిపరిపన్థిని కామాపరపర్యాయో రాగో నావకల్పతే- నహి మిథ్యాజ్ఞాననిదానో రాగః సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యే మోక్షే సమ్భవతి. శ్రద్ధా తు తత్ర భవతి తత్త్వబోధాధీనతయా సంసారవిరోధినీ- తన్న సంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య జాయాదేస్సంసారహేతుత్వే కర్మాదేరశాస్త్రీయస్య కథం తద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యావత్త్వస్య కామస్య సంసారహేతుత్వోపదర్శనేనేతి యావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చ తయోర్జగత్సృష్టిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్య మేధయా హీత్యాది బ్రాహ్మణస్య చాక్షరోత్థమర్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్య శాస్త్రవశాదేవ సాధ్యసాధనభావాదశాస్త్రీయా నైవ ముఖ్యసమ్భవాన్నతస్యాత్ర వివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య సాధ్యసాధనభావస్య వివక్షితత్వే హేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వో హీతి) దుఃఖయతీతి దుఃఖి- తద్ధేతురితి యావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్తావితిశబ్దః. వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌ వా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోః శ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వా సమనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధేఽన్నే సృష్టే సతీతి యావత్. వ్యాఖ్యానమేవ వివృణోతి (అన్యేత్యాదినా) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతో దోషం దర్శయతి (తత్పరో భవతీతి) ఉక్తం వివృణోతి (ఉపాసనం హీతి) బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే మన్త్రం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) మోఘం- విఫలం దేవాద్యనుపభోగ్యమన్నం యదిజ్ఞానదుర్బలో లభతే- తదా సర్వథైవ తస్యేతి సాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణం నిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ స్మృతిముదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నవృథాసూతయేత్పచం । నచైకః స్వయం సమశ్నీయాద్విధివర్జం న నిర్వపేదితి పాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్ భోగాన్ హి వో దేవా దాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితి శేషః. అన్నే నైవాభిశంసతి । నైనః ప్రముక్తే రాజని తావన్నాన్యత్ర సఙ్గరణ ఇత్యుత్తరపాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా- శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః *వరిష్ఠ బ్రహ్మహా చైవ భ్రూణహేత్యభిధీయత ఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణే స్వపాపం మార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుః పాపక్షయోక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్య భుఞ్జానస్యాపి తేతి. *అదత్త్వా తు య ఏతేభ్యః పూర్వం భుఙ్క్తే విచక్షణః । స భుఞ్జానో న జానాతి శ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మన ఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వం సాధయతి (యోఽయమితి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితి యావత్. పీడాకరత్వే హేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతం హీతి) యదా హి మనుష్యాణాం దుష్కృతమన్నమాశ్రిత్య తిష్ఠతి- తదా తదసాధారణీకుర్వతో మహత్తరం పాపం భవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోః స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నం గృహిణా ప్రత్యహమగ్నౌ వైశ్వదేవాఖ్యం నిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నయుక్తమిదం వ్యాఖ్యానమితి దూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవం చ సాధారణాన్నం గ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహే పీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తు పరపక్షే యదిదమద్యత ఇతివ చోనానుకూలమితి- తన్న స్మర్తవ్యేత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షం సాధారణాన్నం సప్తమ్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం నిరాచష్టే (ఇష్యతే హీతి) పరపక్షే వాక్యశేషవిరోధం దోషాన్తరమాహ (న చేతి) శ్వాదిభుక్తత్వం తస్య వ్యావర్తయతి (న చ తస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపి తస్య స్వభావజుగుప్సితత్వాత్తద

సుష్ఠాయినః ఫలానివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * అవశ్యంయాతిరిక్తత్వం జగ్ధ్వా చైవాహుతం హవిరిత్యకరణే వైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయశ్రవణా
చ్చతదనుష్ఠాయినో నపాప్మలేశో ఽస్తీత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్నగ్రహే తు తత్పరస్య నిన్దావచనముపపద్యతే- తేనతదేవ గ్రాహ్యమిత్యా
హ (ఇతరత్రేతి) తత్రైవ స్మృత్యన్తరసంవాదయతి (అహమితి) అన్నభ్యో విభజ్యాన్నమదత్వా స్వయమేవ భుఙ్క్తే నంపరమహమన్నమేవ భక్షయా-
మి- తమనర్థభాజం కరోమీత్యర్థః. మన్త్రాన్తరమాచాయః కాణ్డాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్య వ్యాచష్టే (ద్వేదేవానిత్యాదినా) హుతప్రహుతయో
స్తైవాన్నత్వే సమ్ప్రతిపత్తిమనుష్ఠానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పక్షాన్తరముపన్యస్య వ్యాకరోతి (అథో ఇతి) యదిదర్శపూర్ణమాసౌ దేవాన్నే- కథం
తర్హి హుతప్రహుతే ఇతి పక్షస్య ప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్విత్వేతి) తర్హి ద్వేదేవానితి శ్రుతద్విత్వస్య హుతప్రహుతయోరపి సమ్భవాన్న ప్రథమపక్షస్య పూ
ర్వపక్షత్వం- అతఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వే హేతుమాహ (మన్త్రేతి) *అగ్నయే జుష్టం నిర్వపామి *అగ్నిరిదం హవిరజుషతేత్యాదిషు మన్త్రేషు
దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్య ప్రతిపన్నత్వాదితియావత్. ఇతశ్చదర్శపూర్ణమాసయోరేవ దేవాన్నత్వమితివక్తుం సామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి)
గుణప్రధానయోరేకత్ర, సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌ సత్యాం ప్రథమతరా ప్రధానే భవత్యవగతిః - గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయ ఇతిన్యా
యాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం- ప్రస్తుతే కింజాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్నిరపేక్షశ్రుతిదృష్టతయా సాపేక్షస్మృతిసిద్ధహుతాద్య
పేక్షయా ప్రాధాన్యం సిద్ధం. తథాచ ప్రధానయోస్తయోరితరయోశ్చ గుణయోరేకత్ర ప్రాప్తౌ ప్రధానయోరేవ ద్వేదేవానితి మన్త్రే గ్రహో యుక్తి
మానిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వే సమనన్తరనిషేధవాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ఇష్టియజనశీలో న స్యాదితి సమ్బన్ధః. నను తత్ర
ద్యజనశీలత్వాభావే కుతో దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవార్థత్వం- నహి తావనిష్టౌ తదర్థావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కింపునరస్మిన్వాక్యే కా
మ్యేష్టివిషయత్వమిష్టిశబ్దస్యైవాత్ర నియామకం. తత్ర కిలశబ్దసూచితాం పాఠకప్రసిద్ధిమాహ (శాతపథీతి) కామ్యేష్టీనామనుష్ఠాననిషేధే స్వర్గకామ
వాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తచ్ఛీలవిహితస్యైకణ్ప్రత్యయస్యాత్ర ప్రయోగాద్ధ్యాస్యేష్టియజనప్రధానత్వమిహ నిషిధ్యతే-
తచ్చదేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వసిద్ధ్యర్థం. నతు తాన్వతో నిషిధ్యన్తే- తన్న స్వర్గకామవాక్యనిరోధో ఽస్తీత్యర్థః. పశ్వన్నవి
షయమన్త్రపదమాదాయ ప్రశ్నపూర్వకం తదర్థం కథయతి (పశుభ్య ఇతి) పశూనాం పయోన్నమిత్యేతదుపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కథం పునరితి) ప
యోహీతి ప్రతీకముపాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్ర ఇతి) * పశవో ద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చేతి శ్రుతిమాశ్రిత్య మనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితం హి తత్ర హి
శబ్దస్తస్మాదర్థే. యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యథేతి) నియమేన ప్రథమం పశూనాం తదుపజీవనమసంప్ర
తిపన్నమితిశఙ్కతే (కథమితి) మనుష్యవిషయే వా ప్రశ్నః- తదితరపశువిషయే వేతి పృచ్ఛతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాద్యమనుభవావష్టమ్భేన ప్రత్యాచష్టే
(మనుష్యాశ్చేతి) చకారో మనుష్యమాత్రసఙ్గ్రహార్థః. తేనైవ- పయసైవేతియావత్. ఘృతంవేతివాశబ్దో వక్ష్యమాణవికల్పద్యోతకః. జాతరూపం-
హేమ. త్రైవర్ణికేభ్యోన్యేషాం జాతకర్మాభావాద్యోగ్యతామనతిక్రమ్య స్తనమేవజాతం కుమారం ప్రథమం పాయయన్తీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి)
యద్వా- తేషాం జాతకర్మానధికృతానాం జాతం కుమారం యథాసమ్భవం ఘృతం వా స్తనం వా ప్రథమం పాయయన్తీతియావత్. పశువిషయం ప్రశ్నం
పశవశ్చేతి సూచితసమాధానం ప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి) పశూనాం- జాతం వత్సమితిసమ్బన్ధః. పశూనాం పయోన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమా
ణయతి (అథేతి) ద్విపాచ్చతుష్పాదధికారవిచ్ఛేదార్థో ఽథశబ్దః. ప్రతివచనం వ్యాచష్టే (నాద్యాపీతి) నను యేషామగ్నిహోత్రోపజీవిత్వముపలభ్యతే-
పయస్తేనోపజీవన్తి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతః పశ్వన్నత్వం పయసోభాగాసిద్ధం. అతఆహ (యచ్చేతి) నను ఘృతముపజీవన్తో ఽపి పయ ఏవోపజీవ
న్తీత్యయుక్తం - తద్భేదస్యోక్తత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్య పశ్వన్నే వ్యాఖ్యాతే ప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి)
*ద్వేదేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యానే సాధితే సాధనత్వావిశేషాత్పయో ఽపి బుద్ధిస్థమిత్యర్థమాశ్రిత్య పరిహరతి (కర్మేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్మహీతి)
యద్యపి పయోరూపం సాధనమాశ్రిత్యకర్మప్రవృత్తం- తథాపి దర్శపూర్ణమాసానన్తర్యం కథం పయసస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) విత్తేన- పయ
సా సాధ్యం కర్మాన్నత్రయస్య సాధనమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) పూర్వోక్తౌ దర్శపూర్ణమాసౌ ద్వేదేవాన్నే వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్యయ
థా సాధనం- తథా పయసో ఽప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారా తత్సాధనత్వాత్ తద్వర్గకోటినివిష్టత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానానన్తర్యం పయోవ్యాఖ్యానస్యయుక్తమిత్య
ర్థః. పాఠక్రమస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యార్థక్రమేణ తద్బాధమభిప్రేత్యాహ (సాధనత్వేతి) అనన్తర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అవివక్షితం.
పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాత్ తేనేతరస్య బాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమేతన్త్రే స్థితమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇతిచేతి) పశ్వన్నస్య చతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యానే
హేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యం సాధయతి (సుఖంహీతి) ప్రతిపత్తిసౌకర్యం ప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వా
రిసాధనాని- త్రీణి సాధ్యాని విభజ్యోక్తాని వక్తృశ్రోత్రోస్సౌకర్యేణ ధీర్భవతి- తతశ్చపాఠక్రమాతిక్రమః శ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్య సర్వాధిష్ఠానవి
షయం మన్త్రమవతార్య ప్రశ్నపూర్వకం తదీయం బ్రాహ్మణం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రే ద్వైధో బ్రాహ్మణేన ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ
(తత్రేతి) పయసీహీతి బ్రాహ్మణే హిశబ్దః ప్రసిద్ధ్యవద్యోతకో ఽస్తి - తేనచ హేతునా హిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికం మన్త్రపదం వ్యాఖ్యాతమితి యోజనా.
మన్త్రార్థస్య లోకప్రసిద్ధ్యభావాన్న ప్రసిద్ధ్యవద్యోతినా హిశబ్దేన వ్యాఖ్యాతుం యుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) కార్యం కారణే ప్రతిష్ఠితమితిన్యాయేన
వైదికీం ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్య సమాధత్తే (కారణత్వేతి) పయసో ద్రవద్రవ్యమాత్రస్య కుతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వంచేతి) త
త్సమవాయిత్వే ఽపి కుతో జగతః కారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) *తేవా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతస్తే ఽన్తరిక్షమావిశత ఇత్యాదయః శ్రు
తివాదాద్యుపర్జన్యవృష్ట్యాదిక్రమేణాగ్నిహోత్రాహుత్యోర్జగదాకారప్రాప్తిం దర్శయన్తి. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆది

త్యాజ్జాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతః ప్రజా ఇత్యాదిస్మృతివాదాః. పయసిహీత్యాది బ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసః సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధత్వాదితియావత్. సర్వంపయసి ప్రతిష్ఠితమితివిధిత్సితదర్శనస్తుత యేశాఖాన్తరీయమతంనిష్టితుముద్భావయతి (యత్తదితి) నకేవలంకర్మణామృత్యుజయః - కింతు దర్శనసహితే నేతిదర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిసఙ్ఖ్యాంకథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యాయాంసంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాంసమృతిప త్యర్థంకిలేత్యుక్తం. నను ప్రత్యహంసాయంప్రాతశ్చేత్యాహుతీద్వేవిద్యేతే - తథ్యథమాహుతీనాంషష్ట్యధికాని త్రీణిశతానిసంవత్సరేణభవన్తి- తత్రాహ (సప్తచేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతి ప్రయోగాణాంసంకస్మిన్ సంవత్సరేపూర్వోక్తాసఙ్ఖ్యా. తథైవప్రయోగాధినావింశత్యధికాసప్తశతరూపాసఙ్ఖ్యేతిసిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాంసఙ్ఖ్యాముక్త్వాతాసుయాజుష్మతీనామిష్టకానాందృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపిషష్ట్యధికాని త్రీణిశతానిసఙ్ఖ్యయాభవన్తి-తథాచ ప్రత్యహమాహుతీరథిసృష్ట్యామానాఃసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనయాజుష్మతీరిష్టకాశ్చిన్వయేదిత్యర్థః. ఆహుతిమయీనామిష్టకానాంసంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవ దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాన్యపిషష్ట్యధికాని త్రీణిశతాని ప్రసిద్ధాని-తథాచతేషుయథోక్తేష్టకాదృష్టిః క్లిప్తేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌసంవత్సరాత్మ ప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః- తంచిత్యగ్నింవిద్వాంసఃసమ్పాదయన్తి- అహోరాత్రేష్టకాద్వారాతయోః సఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్యఫలందర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసంజ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్యతద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయ, న్నాహుతిమయీశ్చేష్టకాఃసంవత్సరావయవాహోరాత్రాణితేనైవసమ్పాద్యపురుషనాడీష్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనతన్నాడీస్తాన్యేవాహోరాత్రాణ్యాపాద్యతద్రూపేణాహుతీరిష్టకానాడీశ్చానుసన్దధానో, నాడ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారాపురుషసంవత్సరచిత్యానాంసమత్వమాపాద్యాహమగ్నిఃసంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేతిధ్యాయ, న్నగ్నిహోత్రంపయసాసంవత్సరంజుహ్వద్విద్వయాసహితహోమవశాత్ప్రజాపతింసంవత్సరాత్మకం ప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్యతన్నిన్దాపూర్వకంమతాన్తరమాహ (ఇత్యేవమిత్యాదినా) ఏవంవిద్వానిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్తథైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం ప్రజాపతింప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యాహ (తదెకెనేతి) ఉక్తేర్థేశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తదుచ్యత ఇతి) సర్వంహీత్యాదిహేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్యవ్యాకరోతి (కఃపునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకయైవాహుత్యామృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం సంవాదయతి (అథేతి) యథాసంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం- తథాయదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరేసూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- హిరణ్యగర్భఖ్యాతీజీవః. స్వయంభుః- పరస్మైవ్యవతచాత్మనావస్థానాత్. తపోతప్యత - కర్మాన్వతిష్ఠత్. యత్కృతకం-తదనిత్యమితిన్యాయేనకర్మనిన్దాప్రకారమాహ (తద్వైక్షతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్యసముచ్చయఫలంకథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రైష్ఠ్యేపిరాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయపాలయిత్రుత్వమాధిపత్యం. పశ్వన్నేవ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపంమన్త్రపదమాదత్తే (కస్మాదితి) ననుచత్వార్యన్నానివ్యాఖ్యాతాని- త్రీణివ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషుకస్మాదిత్యాది ప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్యసాధనేషూక్తేషుసాధ్యానామపితత్సామర్థ్యాదుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్యప్రశ్నప్రవృత్తింమన్వానోవ్యాచష్టే (యదితి) సర్వదేత్యస్యవ్యాఖ్యానైరన్తర్యేణేతి. అన్నానాంసదాభోక్తృభిరద్యమానత్వేహేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తౄణాంస్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానానితానియవపూర్ణకుసూలవద్భవన్తిక్షీణానీత్యర్థః. కించ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాంయత్కృతకం - తదనిత్యమితిన్యాయేనక్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి) అస్తుతర్హితేషాంక్షయః- నేత్యాహ (నచేతి) భవతుతర్హిస్వభావాదేవసన్తాన్నాత్మకస్యజగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) స్వభావవాదస్యాతి ప్రసక్తత్వాదిత్యర్థః. ప్రశ్నంనిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయవ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాంపిత్రర్థేహేతుమాహ (మేధయేతి) భోగకాలేపివిహిత ప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయస్సమ్భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్యవిభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మనేతిశేషః. ఉక్తహేతుంవ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుంయద్ధ్యేతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంహేతుం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథాయథా ప్రజ్ఞమితిపఠితవ్యం. సాధ్యంనిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాద్భుజ్యమానానీతి) ధియాధియేత్యాది శ్రుతేఃసహేదమిత్యత్రోక్తంపరిహారం ప్రపఞ్చయన్న్యాఃసప్తవిధాన్నస్యకార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపిపునఃపునఃక్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనాతదచలంమన్యాఃపశ్యన్తీత్యస్మిన్నర్థేతాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాంహేతుభ్యాంలక్ష్యతేవ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతేయః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః. సర్వోలోకః- చేతనాచేతనాత్మకోద్వైతప్రపఞ్చఃసాధ్యత్వేనసాధనత్వేనచవర్తమానోజ్ఞానకర్మఫలభూతఃక్షణికోపినిత్యఇవలక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేనస్థితానామనేకేషాం ప్రాణినామనన్తానికర్మాణివాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితియావత్. ప్రాతీతికమేవసంసారస్యస్థైర్యం- నతాత్త్వికమితివక్తుంవిశినష్టి (నదీతి) అసారోపిసారవద్భాతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపిశుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయేత్యాదినా) అనేకోదాహరణంసంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాంపునరేషసంసారోన్యథాభాతీత్యపేక్షాయాం సంసారాయపరాఙ్ముఖానామితిన్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసిజగదితి శ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (విరక్తానాంహీతి). ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితిశేషః. పురుషోన్నానామక్షయే హేతురిత్యుపపాద్యతజ్జ్ఞానమనూద్యఫలమాహ (యో

వై తామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుష ఇతి) ఫలనిర్ణయమన్త్రపదముపాదాయ తదీయబ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాకరోతి (సోఽన్నమిత్యా
దినా) యథోక్తోపాసనావతో యథోక్తం ఫలముచ్యతే. సర్వథాఽస్యైవ సోఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. విదుషోఽన్నం ప్రతి గుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నా
నామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తసిద్ధయే ప్రపఞ్చయతి (స దేవానిత్యాదినా) ౨

రం.— ప్రథమఖణ్డోదాహృతాన్ శ్లోకాన్ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాఽజనయత్పితేతి మే
ధయా హి తపసాఽజనయత్పితా) అత్ర పితేతి ఇతికరణపర్యన్తం వ్యాఖ్యేయప్రతీకగ్రహణం. మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్తస్య వ్యా
ఖ్యానం. పితా- సర్వజనకః పరమాత్మా మేధయా- జ్ఞానరూపేణ తపసా సప్తాన్నాన్యజనయదితి యత్- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసా చీయతే బ్రహ్మ
* యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే ఇతి జ్ఞానమయేన తపసా నామరూపలక్షణాన్నజనకస్య పరమాత్మనః హి- ప్రసి
ద్ధం ఖలు. అతః కిమత్ర వ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతి భావః. ఏకమస్య సాధారణమితీతి ప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం య
దిదమద్యత ఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - తదిదమేవాస్య - భోక్తృవర్గస్య దేవపిత్రాదేః సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణ
త్వఫలమాహ (స య ఏతదుపాస్త ఇత్యాదినా) ఏతత్ - ఉక్తరూపం సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యః అదత్త్వా స్వయముపాస్తే - యో భుఙ్క్తే. స పా
ప్మనో న వ్యావర్తతే- న విముచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మిశ్రం హ్యేతదితి) హి- యస్మాద్ధేతోరేతత్ - వ్రీహియవాదిరూపమన్నం మిశ్రం-
మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణ సఙ్కీర్ణం. సాధారణమితి యావత్. అతో దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భుఞ్జానస్య పాపమనివార్యమితి భావః.
గీతం చ భగవతా * తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః । యజ్ఞశిష్టాశినః సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః । తే త్వఘం భుఞ్జతే పాపా యే పచన్త్యా
త్మకారణాదితి. తథా చ శ్రుతిః * కేవలాఘో భవతి కేవలాదీతి. కేవలాదీ - దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భుఞ్జాన ఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యో నివే
దితం మనుష్యేణ భోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవం చ ప్రసిద్ధమన్నం మనుష్యేషు వినియుజ్యత ఇతి ఫలితార్థః. ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే
(హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వతీతి) ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రఖణ్డస్య - ద్వే అన్నే సృష్ట్వా పితా సర్వస్రష్టా దేవానసా
ధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థకేన యే అన్నే ఉక్తే - తే హుతం చ ప్రహుతం చేతి వ్యాచష్ట ఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం-
అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతే దేవేభ్యః పరమాత్మనా దత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యైవ జుహ్వతి ప్రజుహ్వతి చ - హుతప్రహుతే నై
దిక్కాః కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవ మన్త్రాంశస్య వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాదితి) అథో ఇతి పక్షా
న్తరోపన్యాసే. కేచన దర్శపూర్ణమాసావేవ హుతప్రహుతాఖ్యతయా పూర్వపక్షే వ్యాఖ్యాతే దేవాన్నే ఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దే
వాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదతిరిక్తకామ్యేష్టియజనశీలో న స్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్ - దర్శపూర్ణమాసయోరేవ హుతప్రహుతత
యా దేవాన్నత్వాత్ తత్ర క్రియత్యప్యపచారే దేవాన్నస్యేయత్తేతి నేష్టియాజుకః స్యాత్ - దర్శపూర్ణమాసయోరార్త్విజ్యం న కుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రా
ప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మన్త్రాంశం వక్తవ్యబాహుళ్యాదన్తే వ్యాచికీర్షన్ తదతిక్రమ్య తదుత్తరమన్త్రం వ్యాకర్తుం పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి ప్రతీ
కం ధృత్వా తద్వ్యాచష్టే (తత్పయః పయో హ్యేవాగ్రే ఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యో దత్తతయా మన్త్రోక్తమన్నం పయః-క్షీరరూపమిత్యర్థః.
అత ఏవ హి మనుష్యాః పశవశ్చ అగ్రే- ప్రథమతః పయ ఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్ర మనుష్యోపజీవనేత్యుక్త్యా పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదిత్యత్ర పశుశ
బ్దో ద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణో ద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసో ద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవ జాతం కుమారం జాతకర్మసంస్కారే ఘృతం వైవ- పయోవి
కారం ఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతః ప్రతిలేహయన్తి- ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ధాతోర్ణిచి ద్విర్వచనం ఛాన్దసం. స్తనం వాఽనుధాపయన్తి- జాతకర్మాద్య
కరణే స్తనం వా ధాపయన్తి- పాయయన్తీత్యర్థః. నుశబ్దః ఖల్వర్థే. (అథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతీతి) అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. పయసః పశ్వ
న్నత్వాదేవ జాతమాత్రం వత్సమతృణాద ఇతి- పయోమాత్రాహార ఇత్యాహురిత్యర్థః. తథా చ యవవ్రీహితృణాద్యదనాయోగ్యకాలే పయస ఏవ పశు
భిరాహ్రియమాణత్వాత్ పయః పశ్వన్నమితి యుక్తమితి భావః. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచ
ష్టే (పయసి హీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి) యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,. యచ్చ న చేష్టతే- వృక్షాదికం,.
తదిదం సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితం- పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపి పయశ్శబ్దేన గ్రహణాత్ స్థావరాణామ
పి పయోఽన్నకత్వం సమ్భవతీతి భావః. (తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదితి) సంవత్సరం కాలం పయసా జుహ్వత్- పయోహోమం కుర్వన్న
పమృత్యుం జయతీతి యదాహుః- తత్ తథా న విద్యాత్. తర్హి కథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయ
తీతి) యస్మిన్నహని పయసా జుహోతి- తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవ తస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోరవ్యవధా
నం ఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవం విద్వాన్ సర్వం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేన పయఆజ్యాదికముచ్యతే.
ఏవం విద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యం స్వయమత్తి- తత్సర్వం దేవేభ్య ఏవ దదాతీ
త్యర్థః. దేవేభ్యస్తద్దానేన యత్ఫలం లభతే- తల్లభత ఇతి భావః. తస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. అత్ర తస్మాదితిశబ్దార్థం
వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయత ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః- అక్షత ఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః- అక్షయః పురు
షః- పరమాత్మా ప్రత్యహమన్నాని పునః పునః ప్రాణికర్మానుసారేణ జనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇతి మన్త్రార్థ ఇత్య
ర్థః. యో వై తామక్షితిం వేదేతి ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థః పురుషో వా- పురుష ఏవ. ప

ఉ.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ ౩

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవ పురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్. ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నవ్యక్త్యభిప్రాయాద్ధియా ధియేతి వీప్సా. సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియా ధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునఃపునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే. ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ. * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి న్యాయాదితి భావః. ఏతత్- అన్నం యద్ధి - యది హి స పరః పితేత్యుక్తః పునఃపునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్ - అన్నం క్షీయేత హ. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతి భావః. ఏతాదృశమక్షితిం- పరబ్రహ్మరూపం వేదేతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం. అత్ర మన్త్రభాగే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం. ముఖేనేత్యేతత్- ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రేణ తృప్తిప్రసఙ్గసమ్భవాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య వైయర్థ్యం న చోదనీయం. స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితి యావత్. అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతి పదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సప్తాన్నస్రష్టృత్వాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిషు పరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూతోర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపబ్రహ్మానుభవో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

శం.--- పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆబ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః. త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కోఽస్యార్థ ఇతి. ఉచ్యతే - మనోవాక్ప్రాణా ఏతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్ సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోఽన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తదవ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే- కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసోఽన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః. అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నాని ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనఃప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారమ్భః. యః కశ్చిల్లోకే శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః. సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః. అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చార్యా హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వీర్యవత్కర్మహేతుశ్చ. ఉదానః- ఉత్క్రాన్త్యూర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థానఊర్ధ్వవృత్తిః. సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ. కోష్ఠస్థానోన్నపక్తా. అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతాసామాన్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ. ప్రాణఇతి- వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనఉక్తః. కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం. వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని. ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః ప్రాజాపత్యైరేతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః. కోసౌ. అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః. అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్యభిప్రాయస్ఫుటీకరణం. ౩

ఆ.— సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయ, మన్నాత్రయకారణ, మక్షితత్వగుణ ప్రత్యేకపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం. ఇదానీమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పాఙ్క్తస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసప్తాన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదావపితాకల్పితవానిత్యర్థః. అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా. తత్రమనసోస్తిత్వమాదౌసాధయతి (అస్తితావదితి) ఆత్మేన్ద్రియార్థసాన్నిధ్యేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్జాయమానాహేత్వన్తరమాక్షిపతి. నచాదృష్టాదితియుక్తం- తస్యదృష్టసంవాదిత్వాత్. తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వానుపపత్త్యామనస్సాధకేత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోస్తిబాహ్యకరణాద్వ్యతిరిక్తంవిషయగ్రాహికరణమితిశేషః. తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణతయోదాహరతి (కింద్రృష్టవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తార్థాపత్తిర్లోకప్రసిద్ధివశాదితియావత్. వివృతమాత్మాద్యతిరిక్తాపేక్షం- తస్మిన్సత్యపికాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానంతచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేతినప్సృన్ధః. రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతఇతిప్రమాతోచ్యతే. అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తదస్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశ్రద్ధాదివత్కామాదిష్వపితత్త్రేతిమత్వామనోబుద్ధ్యోరేకత్వముపేత్యోపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ద్వైతప్రవృత్త్యున్ముఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానార్థాకారేణనివర్తతఇత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (మనోస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితిసమ్బన్ధః. చక్షుస్సమ్ప్రయోగాత్తేనస్పర్శవిశేషాదర్శనేపి సమ్ప్రయుక్తయాత్వచావినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః. వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపికుతోమనస్సిద్ధిః-తత్రాహ (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగాదివ్యాఖ్యానార్థంయఃకశ్చేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిర్ద్వివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ. తత్రాద్యోవ్యవహర్తృభిస్తాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః. ద్వితీయోమేఘాదికృతః. ససర్వోపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్త్వాతత్రప్రమాణమాహ (ఇదన్తావదితి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపలాప్యేతిశేషః. వాచోపిప్రకాశ్యత్వాత్కథంప్రకాశమాత్రంవాగిత్యుక్తమాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః. ప్రకాశికాపివాక్ప్రకాశ్యాచేత్-తత్రాపిప్రకాశకాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థాస్యాత్. తన్నిరాసార్థమేషాహినేతిశ్రుతిః ప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ-స్వపరనిర్వాహకస్తుశబ్దః-తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యంయత్రదృశ్యతే-తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమేవేత్యాహ (తద్వదిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖాదౌనణ్వార్యా-సఞ్చరణార్థాహృదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః-తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్. వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మాస్యేతితథోక్తః. వీర్యవత్కర్మ-అరణ్యామగ్న్యుత్పాదనాది. ఉత్కర్షః-దేహేపుష్టిః. ఆదిపదేనోక్తాన్నిరుక్తా. ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపితృతీయస్యప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. మనసోదర్శనాదివద్వాచోభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారమ్భకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యేననిర్ధారయతి (కోసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేకథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) ౩

రం.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితా సర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయాకురుత - కృతవానిత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణేసప్తాన్నబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం *పరమాత్మనస్సఙ్కల్పాజ్జీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయ, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్త్వేత్యుక్తం. మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ (అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శమన్యత్రమనాఅభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః. అన్యత్రమనోయస్య- సోన్యత్రమనాః. మన

ఉ.— త్రయో లోకా ఏత ఏవ వాగేవాయం లోకో మనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌ లోకః॥ ౪

స్తోవ్యాసఙ్గదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధేప్యర్థే విషయానుభవాభావోఽనన్తరాన్మరణలిఙ్గానానుభూయత ఇతి భావః. తత్కిమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి) మనసా యస్మాద్వ్యాసఙ్గదశాయాం దర్శనశ్రవణాభావః- తస్మాద్దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి భావః. అత్యల్పమిద ముచ్యతే దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి- కామాదికమపి మనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః. సఙ్కల్పః- వ్యవసాయః. విచికిత్సా- సన్దేహః. శ్రద్ధా- కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిః. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః. ధృతిః- ప్రీతిః. అధృతిః- అప్రీతిః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం. భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వం మనః- మనఃకరణకమేవేతి ఫలితార్థః. కార్యకరణోపచారాత్కామాదీనాం మన ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యుక్తం. మనసో జ్ఞానకరణత్వే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతీతి) తస్మాత్- మనసో జ్ఞానకరణత్వేన సర్వజీవోపకరణత్వాదేవ పృష్ఠతః- రూపగ్రహణయోగ్యచక్షురగోచరేఽపి ప్రదేశే వృశ్చికాదినోపస్పృష్టో మనసా విజానాతి- వృశ్చికాదీననుమినోతి. అన్యథా తత్ర వృశ్చికాదిజ్ఞానం న స్యాత్ - తస్మాదపి హేతోర్మన ఏవ జ్ఞానకరణమితి భావః. ఏవం మనస ఆత్మభోగార్థత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేతి) పరేషాం స్వాభిమతార్థజ్ఞాపనాయ ప్రయుజ్యమానో యః కశ్చ- సర్వోఽపి శబ్దో వాగేవ - వాగిన్ద్రియాధీనోచ్చారణకర్మేత్యర్థః. తతశ్చ శబ్దాభివదనమేవ జీవానాం వాగిన్ద్రియసాధ్యోపకార ఇతి భావః. అత్ర సేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశో విధేయాభిధాయివాక్ఛబ్దాపేక్షో ప్రాయేణ. కార్యకరణోపచారనిర్దేశశ్చ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యః. అత ఏవ పూర్వవాక్యే కామాదీనాం మనఃపరిణామరూపత్వవాదశ్చ పరాస్తః- తథా సతి తద్రూపప్రసక్తాదిత్యలమనేన. (ఏషా హ్యన్తమాయత్తేతి) ఏషా- వాక్సర్వస్యాన్తం- సర్వపదార్థానామియత్తామాయత్తా- ప్రాప్తా. సర్వేషామియత్తాం ప్రకాశయితుం శక్నోతీత్యర్థః. (ఏషా హి నేతి) ఏషా హి- వాక్స్వయం నాన్తమాయత్తా- అన్యైరపరిచ్ఛిన్నేత్యర్థః. వాక్స్వయమన్యాపరిచ్ఛేద్యా సతీ ఇతరేషాం తు పరిచ్ఛేదికేత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం ప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణ ఏవ ప్రాణనాపాననవ్యాననోదాననసమాననాఖ్యవ్యాపారైః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమాననామకస్సంస్తత్తద్వృత్తిద్వారా ఉపకారకః, అన ఇతి సామాన్యనామక, శ్చేతి యావత్. సూత్రితం చ * పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యత ఇతి. ఇత్థం హి తదధికరణం- ముఖ్యః ప్రాణః కిం వాయుమాత్రం- ఉత తదీయస్పన్దనక్రియా- ఉత వాయురేవ కఞ్చిదవస్థావిశేషమాపన్న ఇతి విశయే * యః ప్రాణస్స వాయురితి శ్రుతేః వాయుమాత్రం ప్రాణః. అథవా- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుక్రియాయాం ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేః క్రియా వా స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్. * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇతి వాయ్వపేక్షయా పృథగేవ ద్రవ్యోత్పత్తిప్రకరణే వ్యపదేశాన్న వాయుమాత్రం తత్క్రియా వా ప్రాణః. తర్హి కిమగ్నివద్భూతాన్తరం. నేత్యాహ * చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః. చక్షురాదివదయం జీవోపకరణవిశేషః - న తత్త్వాన్తరం - ప్రాణసంవాదాదిషు చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణస్యానుశాసనం శ్రూయమాణం హి తత్సామ్యమవగమయతి. తథా ముఖ్యః ప్రాణ ఇత్యాదివ్యపదేశోఽపి ప్రాణశబ్దితచక్షురాదిసాజాత్యమేవావగమయతీత్యర్థః. నను ప్రాణస్యాపి జీవోపకరణత్వే తద్వదుపకారకక్రియా వక్తవ్యా- తదభావాన్నోపకరణమిత్యత్రాహ- * అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథా హి దర్శయతి. కరణం- క్రియా. ఉపకారకక్రియారాహిత్యాద్యో దోషః- స న సమ్భవతి- శరీరధారణలక్షణోపకారకక్రియాం హి శ్రుతిరేవ దర్శయతి * అహమేవైతత్పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి, * ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయమితి, చ. నన్వేవం నామభేదాచ్చ కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాపానాదయస్తత్త్వాన్తరం స్యుః. నేత్యుచ్యతే - * పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే. యథా * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మన ఏవ కార్యభేదాద్యథా కామాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదయో న మనసస్తత్త్వాన్తరం - ఏవం ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమాన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వచనే ప్రాణస్యైకస్యైవ కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానాదిత్వవచనాన్న తత్త్వాన్తరం ప్రాణాదపానాదయ ఇతి సిద్ధాన్తితం. అత్ర న చ ధర్మభూతజ్ఞానావస్థావిశేషాః కామాదయో మనసస్తత్త్వాన్తరమేవేతి కథం కామాదీనాం తత్త్వాన్తరత్వనిషేధ ఇతి వాచ్యం- కామాదిరూపజ్ఞానపరిణామహేతుత్వావస్థస్య మనస ఏవ కామాదిశబ్దైరభిధానాన్న తత్త్వాన్తరం * కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదివాక్యే కామాదిశబ్దితమితి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతన్మయో వా అయమాత్మేతి) వైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అయమాత్మా-జీవః. ఏతన్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయ ఇతి) ప్రాచుర్యే మయట్. మనోవాక్ప్రాణప్రచురః. తత్కృతోపకారప్రచుర ఇతి యావత్. ౩

శం.— తేషామేవ ప్రాజాపత్యానామన్నానామధిభౌతికో విస్తారోఽభిధీయతే- త్రయో లోకాః- భూర్భువస్స్వరిత్యాఖ్యా ఏత ఏవ- వాఙ్మనః ప్రాణాః. తత్ర విశేషః- వాగేవాయం లోకః. మనోఽన్తరిక్షలోకః. ప్రాణోఽసౌ లోకః. ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థమనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి) తత్రైత్యుక్తం సామాన్యం పరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనః ప్రాణాత్సర్వాత్మకత్వేన స్తౌతి (త్రయో లోకా ఏత ఏవేత్యాదినా) త్రయో లోకా ఇత్యస్యైవ తచ్ఛబ్దస్యచార్థం స్వయమేవ విభజ్యాహ (వాగేవాయం లోక ఇత్యాదినా) అయం లోకః- పృథివీలోక ఇత్యర్థః. అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోక ఇత్యర్థః. అసౌ లోకః - తదూర్ధ్వలోక ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫
దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬
పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭
విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం
తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮
యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯
యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం.— తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ.— త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యం విజ్ఞాతాదివాక్యాత్ప్రాక్తనం నేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

రం.— (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం.— (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. ౭

శం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ. తత్ర విశేషః- యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం- నిస్పష్టం జ్ఞాతం. వాచస్తద్రూపం. తత్ర స్వయమేవ హేతుమాహ- వాగ్ఘి విజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యాఽన్యానపి విజ్ఞాపయతి. * వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఇతి హి వక్ష్యతి. వాగ్విశేషవిద ఇదం ఫలముచ్యతే - వాగేనం - యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్ - విజ్ఞాతం భూత్వాఽవతి - పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ తద్గతం విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థస్సప్తమ్యర్థః. ప్రకాశకత్వేఽపి కథం వాచో విజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వమేవ కుతో వాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచేతి) వాగ్విశేషః- తద్విభూతిః. ౮

రం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనః ప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ. తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి - తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. తదేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతా ఇతి) విజ్ఞాతాః- వాచా విజ్ఞాయమానాస్సర్వేఽపి వాగేవ హి. తదధీనప్రకాశత్వాత్సైవేత్యర్థః. తతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగేవైనం తద్భూత్వావతీతి) తత్- వాచా విజ్ఞాయమానం పదార్థజాతం భూత్వా- ఏనం- విజ్ఞాతారం యదవతి- రక్షతి. ఉపకరోతి యదితి యావత్. తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వాఽవతి. వాచా విజ్ఞాయమానేన పదార్థేన య ఉపకారో భవతి- స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ- తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వం మనసో రూపం. మనో హి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం - మన ఏనం తత్ - విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాస్యాన్నత్వమాపద్యతే. ౯

ఆ.— సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదితి యావత్. తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్- వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం- తద్వదితి యావత్. ౯

రం.— (యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వా మన ఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారస్తచ్చిన్తనకరణభూతమనః ప్రయుక్త ఏవేతి భావః. ౯

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపో హి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనః ప్రాణవిభాగస్థితే త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ- సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాద్వచనాదేవ తస్య నియమోఽస్మర్తవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిస్సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే - తథా మనః ప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్య రూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం * త్రయో లోకా ఇత్యాది వాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీ రూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునగ్ం సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ఖ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూరాదిష్వేకైకత్ర విజ్ఞాతాదిత్రయదృష్టేర్వాగాదేశ్చ వ్యవస్థితత్వాత్కుతోపి జ్ఞాతాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వం నియన్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రాణవిభూతివిదస్సమృద్ధిఫలం కథయతి (ప్రాణ ఇతి) లోకే విజ్ఞాతస్యైవ భోజ్యత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యైరవివేకిభిస్సద్భిర్హ్యమనోపకారా అపి గురవస్సేవాం భోజ్యతామాపద్యమానా దృశ్యన్తే, పుత్రాదిభిశ్చాబాల్యైరవిజ్ఞాతోపకారాః పిత్రాదయః,- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతేపి సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యత్కించావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణ ఇన్ద్రియాగోచరః- తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః. అతః ప్రాణస్యావిజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్మోపకారకం సర్వం వస్తు ప్రాణ ఏవేతి భావః. (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వసుకృతవశాదచిన్తితం యదుపకరోతి- తద్భూత్వా ప్రాణ ఏవోపకరోతీత్యర్థః. ప్రాణవతి హి జీవే అదృష్టాదివశాదచిన్తితం వస్తూపకరోతి- అతస్తదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౦

శం.— వ్యాఖ్యాతో వాఙ్మనః ప్రాణానామాధిభౌతికో విస్తారః. అథాయమాధిదైవికార్థ ఆరమ్భః. తస్యై - తస్యా వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః. జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం- పార్థివోఽగ్నిః. ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః,. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః. తత్ - తత్ర యావత్పరిమాణైవాధ్యాత్మాధిభూతభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి - తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టః తావానేవ భవతి. సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాత ఇతి) ఆధిదైవికార్థః - తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాక్పరిచ్ఛిన్నా - తస్యాస్తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాద్, దంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్యాత్, త్రయాసహ దర్శయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణయోరాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యధీప్రాయేణ తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథాచ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యే కథ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్య త్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్య వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకస్థం పార్థివాంశమాశ్రిత్య వాగిన్ద్రియం తిష్ఠతీత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిర్మయమధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్ - ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ - యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే. తావతీ పృథివీ - తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి. తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః. ౧౧

శం.— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యాన్నోక్తస్యైవ మనసో ద్యౌః - ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః - తావతీ- తావద్విస్తారా. తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః. తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం. తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ మిథునం - మైథున్యం. ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సఙ్గచ్ఛేతాం - మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః. తతః- తయోరేవ సఙ్గమనాత్ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ - అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునస్సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేపి సతి వాఙ్మనసే న సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతిగుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషస్సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద. ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో ద్వైరూప్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం * మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

ఉ.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తాః స యో హైతానన్తవత ఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳ స లోకం జయత్యథ యో హైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳ స లోకం జయతి. ౧౩

ధాధిదైవే పితస్య తత్ప్రజాత్వం వాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తావితి) కథమాదిత్యస్య మనసః ప్రాణం ప్రతి పితృత్వం, వాచో వాగ్నేర్మాతృత్వం,- తత్రాహ (మన ఏవేతి) సావిత్రం పాకమాగ్నేయం చ ప్రకాశం పృతి కార్యసిద్ధ్యదర్శనాత్తయోః సిద్ధం జనకత్వమిత్యర్థః. కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. తత్కరిష్యామీతి ప్రత్యేకమభిసన్ధిపూర్వకమాదిత్యాగ్న్యోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాశే సఙ్గతిరాసీదిత్యాహ (కర్మేతి) సఙ్గతికార్యమభిప్రాయానుసారి దర్శయతి (తత ఇతి) వాయోరిన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవిశిష్టస్యోపాసనమభిప్రేత్యాహ (యో జాత ఇతి) ద్వితీయస్య సపత్నత్వే వాగాదేరపి తథాత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షత్వేనేతి) యథోక్తసపత్నవ్యాఖ్యానఫలమాహ (తేనేతి) అసపత్నగుణకప్రాణోపాసనే ఫలవాక్యం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) ప్రాణస్యాసపత్నత్వే సిద్ధే సతీతి యావత్. ప్రాసఙ్గికత్వం- ప్రజోత్పత్తిప్రసఙ్గాదాగతత్వం. ౧౨

రం.— (అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరమితి) ఇహ ద్యుశబ్ద ఆకాశపరః. న తు లోకవిశేషపరః - అనుపపత్తేః. న హి స్వర్గలోక ఏవ మనసోఽధిష్ఠానం-అన్యేషామమనస్కత్వప్రసఙ్గాత్. ద్యుశబ్దో హి లోకవిశేష ఇవ నభోమాత్రే చ వర్తతే- * సురలోకో ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామితివత్ * ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామభ్రం వ్యోమ పుష్కరమమ్బరమితి చ త్రికాణ్డోక్తేః. తత్రాపి సామర్థ్యాత్ హృదయాకాశపర్యవసానం. హృదయచ్ఛిద్రరూపాకాశ ఆయతనమిత్యర్థః. జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్య ఇత్యస్య పూర్వవదర్థః. అత్ర మనస ఆదిత్యాధిష్ఠానకత్వమపి శ్రుతిప్రామాణ్యాదభ్యుపగన్తవ్యమితి ద్రష్టవ్యం. (తౌ మిథునం సమైతాం) తౌ- అగ్న్యాదిత్యౌ మిథునం సమైతాం - మిథునీభావమగచ్ఛతాం. తతః ప్రాణోఽజాయతేతి. అస్యాయమభిప్రాయః - ఆదిత్యాధిష్ఠేయమనఃపూర్వికా అగ్న్యధిష్ఠేయవాక్ప్రవృత్తిః - తదుభయపూర్వికా పఞ్చవృత్తిప్రాణాధీనా శరీరప్రవృత్తిరితి. (స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్న ఇతి) సః- ప్రాణః ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీత్యర్థః. ఇన్ద్రియాన్తరాపేక్షయా ప్రాణస్యైశ్వర్యత్వాదితి భావః. స ఏషః- ప్రాణః అసపత్న ఇత్యర్థః. ప్రాణస్యాసపత్నత్వం చక్షురాదిషు స్వసదృశప్రతిస్పర్ధిరహితత్వం. సపత్నశబ్దార్థకథనేన శ్రుతిస్తదేవ వివృణోతి (ద్వితీయో వై సపత్న ఇతి) ఏవం మనోవాక్ప్రవృత్తిపూర్వకశరీరప్రవృత్తిహేతోః ప్రాణస్యేన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవేదినః ఫలమాహ (నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౨

శం.— అథైతస్య- ప్రకృతస్య ప్రాజాపత్యాన్నస్య ప్రాణస్య. న ప్రజోక్తస్యానన్తరనిర్దిష్టస్య. ఆపశ్శరీరం-కార్యం కరణాధారః పూర్వవత్. జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రః. తత్ర యావానేవ ప్రాణః-యావత్పరిమాణోఽధ్యాత్మాదిభేదేషు. తావద్వ్యాప్తిమత్య ఆపస్తావత్పరిమాణాః. (తావానసౌ) చన్ద్ర ఆధేయస్తాస్వప్స్వనుప్రవిష్టః కరణభూతోఽధ్యాత్మమధిభూతం చ తావద్వ్యాప్తిమానేవ. తాన్యేతాని పిత్రా పాఙ్క్తేన కర్మణా సృష్టాని త్రీణ్యన్నాని వాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యాని. అధ్యాత్మమధిభూతం చ జగత్సమస్తమేతైర్వ్యాప్తం- నైతేభ్యోఽన్యదస్తి కార్యాత్మకం కారణాత్మకం వా. సమస్తాని త్వేతాని ప్రజాపతిః. త ఏతే - వాఙ్మనఃప్రాణాః సర్వ ఏవ సమాః - తుల్యా వ్యాప్తిమన్తః. యావత్ప్రాణిగోచరం సాధ్యాత్మాధిభూతం వ్యాప్య వ్యవస్థితాః. అత ఏవానన్తాః- యావత్సంసారభావినో హి తే. న హి కార్యకరణప్రత్యాఖ్యానేన సంసారోఽవగమ్యతే - కార్యకరణాత్మకో హి స ఇత్యుక్తం. స యః- కశ్చిత్ హైతాన్- ప్రజాపతేరాత్మభూతానన్తవతః- పరిచ్ఛిన్నానధిభూతరూపేణాధ్యాత్మరూపేణ వోపాస్తే - స చ తదుపాసనానురూపమేవ ఫలమన్తవన్తం లోకం జయతి- పరిచ్ఛిన్న ఏవ జాయతే. నైతేషామాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. అథ పునర్యో హైతాననన్తాన్- సర్వాత్మకాన్- సర్వప్రాణ్యాత్మభూతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే- సోఽనన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౩

ఆ.— ఆధిదైవికయోర్వాఙ్మనసయోర్విభూతినిర్దేశానన్తర్యమథేత్యుక్తం. నన్వేతస్యేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాత్వేనోక్తస్య ప్రాణస్య కిమితి న గ్రహణం- తత్రాహ (న ప్రజేతి) అన్నత్రయస్య సహప్రధానత్వేన ప్రకృతత్వాదేతచ్ఛబ్దేన ప్రధానపరామర్శోపపత్తౌ నాప్రధానం పరామృశ్యేతేత్యర్థః. పూర్వవత్ - వాచో మనసశ్చ పృథివీద్యవౌ శరీరం యథా- తథేత్యర్థః. ద్వైరూప్యే ప్రాణస్యోక్తే వ్యాప్తిమత్త్వం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) తానిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (చన్ద్ర ఇతి) వాఙ్మనఃప్రాణానామాధిదైవికరూపేణోపాసనం విధాతుం వ్యాప్తం కీర్తయతి (తానీతి) ఏతేభ్యోఽతిరిక్తమధిష్ఠానమస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతిరేతేభ్యోఽతిరిక్తోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తానీతి) సోపస్కారం వృత్తమనూద్య వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (త ఏత ఇతి) తుల్యాం వ్యాప్తిమేవ వ్యనక్తి (యావదితి) తావదశేషం జగద్వ్యాప్యేతి యోజనా. తుల్యవ్యాప్తిమత్త్వముపజీవ్యాహ (అత ఏవేతి) తేషాం యావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (న హీతి) కార్యకరణయోర్యావత్సంసారభావిత్వేఽపి ప్రాణానాం కిమాయాతం అత ఆహ (కార్యేతి) తేషు పరిచ్ఛిన్నత్వేన ధ్యానే దోషమాహ (స య ఇతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా వివక్షితముపాసనముపదిశతి (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరమితి) * ప్రాణా వా ఆప ఇతి హి శ్రుతిః * పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేవ చ తన్మయమిత్యాయుర్వేదవిదః- అతః ప్రాణస్యాప ఏవాయతనం- ఆధార ఇత్యర్థః. చన్ద్రో జ్యోతీరూపమధిష్ఠాతా ప్రాణస్య. అతో యత్ర ప్రాణః - తత్ర తదధిష్ఠానమాపః, అధిష్ఠాతా చన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తా ఇతి) త ఏతే- వాఙ్మనఃప్రాణాస్సర్వ ఏవ సమాః- హస్తిమశకాదీనాం సర్వేషాం శ

ఉ.— సఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకల స్తస్యరాత్రయఏవపఞ్చదశకలా ధ్రువైవాస్య షోడశీక
లా సరాత్రిభిరేవాచపూర్యతేఽపచక్షీయతే సోఽమావాస్యాగ్ం రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వ
మిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాగ్ం రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం న విచ్ఛి
న్ద్యాదపి కృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై॥ ౧౪

,రీరేషు సమాః. యథాదీపప్రభా ఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారసమపరిమాణాపి తత్తదాధారవశేన సఙ్కోచవికాసాయాతి - తథా ప్రాణా అపి మశకనాగాదిదేహవశేన తత్తద్దేహపరిమాణానుగుణ సఙ్కోచవికాసాయాన్తీత్యర్థః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమా ఇత్యర్థః. (సర్వేఽనన్తాః) ఆనన్త్యం చ వాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనఃప్రాణవాగ్వ్యష్టిభేదాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినా ఆనన్త్యేనైవైతే మనోవాక్ప్రాణా ఉపాసనీయాః - అనన్తవత్త్వేనోపాసనే ముఖ్యతత్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (స యో హైతానన్తవత ఉపాస్త ఇత్యాది) లోకం - ఫలం. అన్తవన్తం లోకం జయతి - ఉచ్ఛిష్టఫలపూర్తిర్న స్యాదిత్యర్థః. అనన్తం లోకం జయతి - ఉచ్ఛిష్టం ఫలం పూర్ణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దశ్చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః - ప్రాణపాదే హి సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యానన్త్యశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం విభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * అణవశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తత్ర * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యాదిషూత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వే సిద్ధే ఉత్క్రాన్త్యాదౌ పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణా భవన్తి. * అనన్తానుపాస్త ఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తు దర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయా తదుపాసనవిధిపరేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

శం.— పితా వాక్ప్రజనకర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతాని పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాని వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర కథం పునః పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే - యస్మాత్తేష్వపి త్రిష్వన్నేషు పాఙ్క్తతావగమ్యతే. విత్తకర్మణోరపి తత్ర సమ్భవాత్. తత్ర పృథివ్యగ్నీ మాతా - దివాదిత్యౌ పితా - యోఽయమనయోరన్తరా ప్రాణః - స ప్రజేతి వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విత్తకర్మణీ సమ్భవయితవ్యే ఇత్యారభ్యతే (స ఏష సంవత్సరః) యోఽయం త్ర్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః - స ఏష సంవత్సరాత్మనా విశేషతో నిర్దిశ్యతే. షోడశకలః - షోడశకలాః - అవయవా అస్య సోఽయం షోడశకలః. సంవత్సరః - సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్య చ - కాలాత్మనః ప్రజాపతేః రాత్రయ ఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయ ఇత్యర్థః. పఞ్చదశ కలాః. ధ్రువైవ - నిత్యా వ్యవస్థితా అస్య - ప్రజాపతేః షోడశీ - షోడశానాం పూరణీ కలా. స రాత్రిభిరేవ - తిథిభిః కలోక్తాభిరాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ. ప్రతిపదాద్యాభిర్హి చన్ద్రమాః ప్రజాపతిః శుక్లపక్ష ఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతే యావత్సమ్పూర్ణమణ్డలః పౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిః కలాభిరపక్షీయతే కృష్ణపక్షే యావద్ధ్రువైకా కలా వ్యవస్థితా అమావాస్యాయాం. సః - ప్రజాపతిః కాలాత్మా అమావాస్యాం - అమావాస్యాయాం రాత్రిం - రాత్రౌ యా వ్యవస్థితా ధ్రువా కలోక్తా - ఏతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్ - ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య - యదపః పిబతి, యదోషధీరశ్నాతి, - తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనా సర్వం వ్యాప్యామావాస్యాం రాత్రిమవస్థాయ తతః - అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతే ద్వితీయయా కలయా సంయుక్తః. ఏవం పాఙ్క్తాత్మకోఽసౌ ప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌ మనః పితా - పృథివ్యగ్నీ వాగ్జాయా మాతా - తయోశ్చ ప్రాణః ప్రజా - చాన్ద్రమస్యస్తిథయః కలా విత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్ - తాసాం చ కలానాం కాలావయవానాం జగత్పరిణామహేతుత్వం కర్మ. ఏవమేష కృత్స్నః ప్రజాపతిః జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేషణానురూప ఏవ పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతస్సంవృత్తః - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి లోకేఽపి స్థితిః. యస్మాదేష చన్ద్ర ఏతాం రాత్రిం సర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టో ధ్రువయా కలయా వర్తతే - తస్మాద్ధేతోరేతాం - అమావాస్యాం రాత్రిం ప్రాణభృతః - ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్ - ప్రాణినం న ప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపి కృకలాసస్య - కృకలాసో హి పాపాత్మా స్వభావేనైవ హింస్యతే ప్రాణిభిర్దృష్టోఽప్యమఙ్గళ ఇతి కృత్వా. నను ప్రతిషిద్ధైవ ప్రాణిహింసా * అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి. బాఢం ప్రతిషిద్ధా - తథాపి నామావాస్యాయా అన్యత్ర ప్రతిప్రసవార్థం వచనం - హింసాయాః కృకలాసవిషయో వా. కిం తర్హి, ఏతస్యాః - సోమదేవతాయా అపచిత్యై - పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నత్రయోపాసనఫలవద్ధ్యానవిషయో వ్యాఖ్యాతేవ కర్మవ్యాఖ్యావాక్యత్రితయముత్తరగ్రన్థే నేత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (పితేతి) తేషాం తత్ఫలత్వే ప్రమాణాభావమాదాయ శఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానం సప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అనుమానమేవ స్ఫుటయితుమన్నేషు పాఙ్క్తత్వావగతిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపి తాదృశమితి శేషః. కథం పునస్తత్ర పాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (విత్తేతి) ఆత్మా జాయా ప్రజేతి త్రయం సఙ్గృహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తం హేతుం వ్యక్తీకుర్వన్నన్నానాం [illegible] యతి (తత్రేతి) అన్నత్రయం సప్తమ్యర్థః. తథాపి కథం పాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్ర విత్తేతి) [illegible] వత్. అవతారితగ్రన్థం వ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథం ప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వం చ - తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్య మర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం [illegible] ప్రపఞ్చయన్ద్వితీయకలోత్పత్తిం శుక్లప్రతిపది దర్శయతి (స ప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరం జఙ్గమం [illegible]

ఉ.— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలోఽయమేవ స యోఽయమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

ఓషధ్యాత్మనేత్యుపలక్షణం- జలాత్మనేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ఫలభూతే ప్రజాపతౌ పాఙ్క్తత్వం వక్తుముపక్రాన్తం - తదద్యాపి నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవ పాఙ్క్తత్వం వ్యనక్తి (తిథిభిరితి) కలానాం విత్తవద్విత్తత్వే హేతుమాహ (ఉపచయేతి) పాఙ్క్తత్వనిర్దేశేన లబ్ధమర్థమాహ (ఏవమేష ఇతి) సమ్ప్రతికృత్స్నస్య ప్రజాపతేరుపక్రమానుసారిత్వం దర్శయతి (జాయేతి) భవతు ప్రజాపతేరుక్తనీత్యా పాఙ్క్తత్వం - తథాపి కథం పాఙ్క్తకర్మఫలత్వం-తత్రాహ (కారణేతి) పాఙ్క్తకర్మఫలత్వం ప్రజాపతేరుక్త్వా ప్రాసఙ్గికమర్థమాహ (యస్మాదితి) అపికృకలాసస్యేతి కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కృకలాసో హీతి) కులత్వస్య పాపాత్మత్వం - తత్రాహ (దృష్టోఽపీతి) విశేషనిషేధస్య శేషానుజ్ఞాపరత్వాద్విరోధస్సామాన్యశాస్త్రేణ స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) తీర్థశబ్దః శాస్త్రవిహితప్రదేశవిషయః. సాధారణ్యేన సర్వత్ర నిషిద్ధాపి హింసా విశేషతోఽమావాస్యాయాం నిషిధ్యమానా సోమదేవతాపూజార్థా- తతః శేషానుజ్ఞాభావాన్న సామాన్యోక్తినిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (బాఢమితి) ౧౪

రం. (స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిరిత్యాది) అత్ర స ఏష ఇతి * సౌమ్యో వై దేవతయా పురుష ఇతి శ్రవణాత్ ప్రాణాధిదేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్రః పరామృశ్యతే. అత ఏవ చ స ప్రజాపతిరిత్యుచ్యతే. * చన్ద్రమా షష్ఠ్యో హోతా స ఋతూన్ కల్పయతీతి ప్రకారేణ సర్వర్తుప్రవర్తకతయా స ఏవ చ సంవత్సరసంజ్ఞః. స తు షోడశకలః. తస్య- చన్ద్రస్య తత్ర పఞ్చదశ కలాః రాత్రయ ఏవ- రాత్రిశబ్దితాస్తిథయ ఏవ. కథం పునః కలానాం తిథిత్వమిత్యత్రాహ (స రాత్రిభిరేవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయత ఇతి) రాత్ర్యధీనోపచయాపచయవత్త్వాత్కలానాం కలారాత్రయ ఏవేత్యుక్తిరౌపచారికీ నఙ్గచ్ఛత ఇత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్య చన్ద్రస్య పఞ్చదశకలాసు రాత్ర్యధీనోపచయాపచయానుకథితాసు షోడశీకలా కింరూపేత్యత్రాహ (ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి) షోడశ్యాః కలాయాః నాశాభావాద్ధ్రువత్వమితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽమావాస్యాం రాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువత్వేన పూర్వోక్తయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య తతః అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృత ఇత్యాది) తస్మాదేతాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ కృకలాసస్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- న హింస్యాత్. యస్య ప్రాణినో హింసా న నిషిద్ధా- స్వల్పదోషా - తాదృశస్య ప్రాణినోఽపి కృకలాసస్య ప్రాణం న హింస్యాత్. కస్య హేతోః. ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రరూపాయా దేవతాయాః సర్వప్రాణిజాతప్రవిష్టాయాః అపచిత్యై- పూజాయై. పూజాసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః. ఇతరథా తదపచారస్స్యాదితి భావః. ౧౪

శం.— యో వై సః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః- స నైవాత్యన్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే. కోఽసావయం. యోఽయం యథోక్తం త్ర్యన్నాత్మకం ప్రజాపతిమాత్మభూతం స ఏవంవిత్పురుషః. కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య గవాది విత్తమేవ పఞ్చదశ కలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. తద్విత్తసాధ్యం చ కర్మ తస్య కృత్స్నతాయై. ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీ కలా- ధ్రువస్థానీయా. స చన్ద్రవద్విత్తేనాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ- తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యై హితం నభ్యం. నాభిం వార్హతీతి. కిం తత్. యదయం- యోఽయమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిర్విత్తం - పరివారస్థానీయం బాహ్యం చక్రస్యేవారనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే. గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యది జీవతి - ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణాయమగాత్- క్షీణోఽయం. యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.— యత్పూర్వమాధిదైవికత్ర్యన్నాత్మకప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యో వా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కోఽసావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కర్మేత్యుక్తం - విత్తైకకర్మహేతుత్వమస్తి - తేన తత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతేఽపక్షీయతే చ- తథా స విద్వాన్ విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, ఉపచీయమానేన చాపక్షీయతే,. ఏతచ్చ లోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనసాపేక్షమిత్యాహ (స చన్ద్రవదితి) ఆత్మైవ ధ్రువా కలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయం వా నభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫారయతి (కిం తదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వమయుక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సరప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యోఽయమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతి

ఊ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాగ్ శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశగ్ సన్తి॥ ౧౬

స్యత్రాహ (షోడశకల ఇతి) యథా చన్ద్రః షోడశకలః - ఏవం తద్వేత్తా పురుషః షోడశకలో భవతీత్యర్థః. పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి (తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశకలాః ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతే ప చ క్షీయత ఇతి) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం పఞ్చదశకలాస్థానీయం-ఉపచయాపచయశాలిత్వాదేవ. ఆత్మా-శరీరం తు ధ్రువకలాస్థానీయం-విత్తవదుపచయాపచయయోః పదే పదే అభావాత్. అతః షోడశకలత్వం పురుషస్య సంభవతీత్యర్థః. ఆ చ పూర్యతే, అప చ క్షీయత ఇత్యత్ర వ్యవధానం ఛాన్దసం. ఆత్మశబ్దితస్య శరీరస్యోక్తం ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి (తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తమితి) ఆత్మా-శరీరం. నభ్యం- నాభిమర్హతీతి నభ్యం. * నాభేర్నభ చేతి నభాదేశః. షోడశకలావిశిష్టచన్ద్రవద్విత్తవిశిష్టః పురుషశ్చక్రతుల్యః- తత్ర శరీరం నాభిస్థానీయమితి యావత్. విత్తం తు ప్రధిః- పరివారభూతమరనేమిస్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహురితి) సర్వజ్యానిం- ప్రతీతి శేషః. * జ్యావయోహానౌ. జ్యానిః- నాశః. సర్వస్వనాశో యథా భవతి తథేతి యావత్. జీయతే - శ్యని * గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణం. నశ్యతీత్యర్థః. యస్మాచ్ఛరీరవిత్తే నాభిప్రధిస్థానీయే- తస్మాదేవ హేతోః పురుషో యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయతే- పురుషస్య సర్వస్వనాశో యద్యపి భవతి. తథాప్యాత్మనా-శరీరేణ చేజ్జీవతి-తదా ప్రధినా- ప్రధిస్థానీయేన పరివారభూతేన విత్తేనాగాత్ - గతవాన్. వినష్ట ఇత్యేవాహుః శాస్త్రజ్ఞాః- న తు శరీరేణ నష్ట ఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్య ధ్రువకలాత్వమిత్యర్థః. అయమభిప్రాయః- కాన్తారే సర్వస్వాపహరణేఽపి శరీరమాత్రం జీవతి చేత్ - సర్వం విత్తమాప్యతే షోడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్య చ ప్రకలావదపక్షయవినాశస్వభావత్వాత్ విద్యామహిమ్నా స్వయమేవ పూర్ణం భవిష్యతీతి విద్వాంస ఆహురితి. అత ఏవ వ్యాసార్యైస్సదర్థకథనదశాయాం * తద్వేదనఫలం చోక్తమిత్యుక్తం. అతోఽయం సన్దర్భః పూర్వోక్తషోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

———

శం.— ఏవం పాఙ్క్తేన దైవవిత్తవిద్యాసంయుక్తేన కర్మణా త్ర్యన్నాత్మకః ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అనన్తరం చ జాయాదివిత్తం పరివారస్థానీయమిత్యుక్తం. తత్ర పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం లోకప్రాప్తిసాధనత్వమాత్రం సామాన్యేనావగతం - న పుత్రాదీనాం లోకప్రాప్తిఫలం ప్రతి విశేషసమ్బన్ధనియమః. సోఽయం పుత్రాదీనాం సాధనానాం సాధ్యవిశేషసమ్బన్ధో వక్తవ్య ఇత్యుత్తరకణ్డికా ప్రణీయతే - అథేతి వాక్యోపన్యాసార్థః. త్రయో వావేత్యవధారణార్థః. త్రయ ఏవ శాస్త్రోక్తసాధనార్హా లోకాః- న న్యూనాః- నాధికా వా. కే త ఇతి. ఉచ్యతే- మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. తేషాం సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ సాధనేన జయ్యః- జేతవ్యః. సాధ్యః. యథా చ పుత్రేణ జేతవ్యః- తథోత్తరత్ర వక్ష్యామః. నాన్యేన కర్మణా- విద్యయా వేతి వాక్యశేషః. కర్మణా - అగ్నిహోత్రాదిలక్షణేన కేవలేన పితృలోకో జేతవ్యః - న పుత్రేణ నాపి విద్యయా. విద్యయా దేవలోకః- న పుత్రేణ నాపి కర్మణా. దేవలోకో వై లోకానాం త్రయాణాం శ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహఙ్గ్రహోపాసనస్య ఫలస్యోక్తత్వాద్వక్తవ్యాభావాదుత్తరగ్రన్థవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యైతద్విషయం వక్తుం వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) సాధనోక్త్యైవ ఫలముక్తం - తయోర్మిథో బద్ధత్వాత్. ప్రాజాపత్యం చ ఫలం ప్రాగేవ దర్శితం - తస్మాదుత్తరగ్రన్థే నేత్యాశఙ్క్య సామాన్యేన తత్ప్రతీతావపీదమస్మిన్ విశేషో నోక్తః- తదుక్త్యర్థముత్తరా శ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్స్థ ప్రమ్యర్థః. నియమో నావగత ఇతి సమ్బన్ధః. ఉపన్యాసః- ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపమర్థం వివృణోతి (త్రయ ఏవేతి) తదేవ లోకత్రయం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కే త ఇత్యాదినా) జయో నామ పుత్రేణ మనుష్యలోకాతిక్రమ ఇతి కేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (సాధ్య ఇతి) పుత్రేణాస్య నిర్ద్ధత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) ద్వివిధో హి మనుష్యలోకో జేయః - కర్తవ్యశేషానుష్ఠానం భోగశ్చ. తత్రాద్యమాశ్రిత్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమేవకారార్థం దర్శయతి (నాన్యేనేతి) ద్వితీయే త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- * జ్యోతిష్టోమం లోకం జయతీతి సాధనాన్తరేణాపి మనుష్యలోకజయశ్రుతేరితి భావః. పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తముపేత్య వాక్యద్వయం వ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్షయా ఫలద్వారకముత్కర్షం విద్యాయా దర్శయతి (విద్యయా దేవలోక ఇతి) ౧౬

రం.— మనోవాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి (అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోఽర్థః. (సోఽయం మనుష్యలోక ఇతి) ఉక్తేషు త్రిషు లోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః - ప్రాప్యః. న కర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేన కర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్య కర్మణేతి వివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. (కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యావిశేషేణ దేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తీతి) అత్ర దేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వమపి స్వారసికం ద్రష్టవ్యం. యతో విద్యయైవ శ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతో విద్యాం విద్వాంసః ప్రశంసన్తి- స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతః సమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి స పుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా । యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమేతన్మా సర్వగ్ం సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి స యదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతి। స యద్యనేన కించిదక్ష్ణయాకృతం భవతి తస్మాదేనగ్ం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి తస్మాత్పుత్రో నామ స పుత్రేణైవాస్మిఁల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తి॥ ౧౭

శం.— ఏవం సాధ్యలోకత్రయఫలభేదేన వినియుక్తాని పుత్రకర్మవిద్యాఖ్యాని త్రీణి సాధనాని. జాయాదయః పుత్రకర్మార్థత్వాన్న పృథక్సాధనమితి పృథఙ్నాభిహితాః. విత్తం చ కర్మసాధనత్వాన్న పృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వం స్వాత్మప్రతిలాభేనైవ భవతీతి ప్రసిద్ధం. పుత్రస్య త్వక్రియాత్మకత్వాత్కేన ప్రకారేణ లోకజయహేతుత్వమితి న జ్ఞాయత ఇత్యతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథ - అనన్తరమారభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః - సమ్ప్రత్తిరితి వక్ష్యమాణస్య కర్మణో నామధేయం. పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం కరోత్యనేన ప్రకారేణ పితా - తేన సమ్ప్రత్తిసంజ్ఞకమిదం కర్మ. తత్కస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి. ఆహ - స పితా యదా - యస్మిన్కాలే ప్రైష్యన్ - మరిష్యన్. మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేన మన్యతే - అథ - తదా పుత్రమాహూయాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. సః - ఏవముక్తః ప్రత్యాహ. స తు పూర్వమేవానుశిష్టో జానాతి మయైతత్కర్తవ్యమితి - తేనాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇత్యేతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహిత ఇతి మన్వానా శ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయ ప్రవర్తతే - యద్వై కించ - యత్కించావశిష్టమనూక్తమధీతమనధీతం చ. తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పద ఏకతా - ఏకత్వం. యోఽధ్యయనవ్యాపారో మమ కర్తవ్య ఆసీదేతావన్తం కాలం వేదవిషయః - స ఇత ఊర్ధ్వం త్వం బ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథా యే వై కే చ యజ్ఞా అనుష్ఠేయాః సన్తో మయానుష్ఠితాశ్చాననుష్ఠితాశ్చ - తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకత్వం. మత్కర్తృకా యే యజ్ఞా ఆసన్ - త ఇత ఊర్ధ్వం త్వం యజ్ఞః - త్వత్కర్తృకా భవన్త్విత్యర్థః. యే వై కే చ లోకా మయా జేతవ్యాః సన్తో జితా అజితాశ్చ - తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకతా. ఇత ఊర్ధ్వం త్వం లోకః - త్వయా జేతవ్యాస్తే. ఇత ఊర్ధ్వం మయాధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయి సమర్పితః - అహం తు ముక్తోఽస్మి కర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. స చ సర్వం తథైవ ప్రతిపన్నవాన్పుత్రః - అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమం పితురభిప్రాయం మన్వానా ఆచష్టే శ్రుతిః - ఏతావత్ - ఏతత్పరిమాణం వై ఇదం సర్వం - యద్గృహిణా కర్తవ్యం. యదుత వేదా అధ్యేతవ్యాః, యజ్ఞా యష్టవ్యాః, లోకాశ్చ జేతవ్యాః. (ఏతన్మా సర్వం సన్నయం) సర్వం హి మమ భారం మదధీనం మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మని నిధాయ ఇతః - అస్మాల్లోకాన్మా - మామభునజత్ - పాలయిష్యతీతి లిఙర్థే లఙ్. ఛన్దసి కాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవం సమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతో మోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యం - లోకహితం పితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అత ఏవైనం పుత్రమనుశాసతి లోక్యోఽయం నః స్యాదితి పితరః. సః - పితా యదా - యస్మిన్కాలే ఏవంవిత్ - పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - మ్రియతే. అథ - తదా ఏభిరేవ - ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైః పుత్రమావిశతి - పుత్రం వ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి - తైః ప్రాణైః సహ పితాప్యావిశతి - వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః. అహమస్మ్యనన్తా వాఙ్మనఃప్రాణా అధ్యాత్మాదిభేదవిస్తారా ఇత్యేవంభావితో హి పితా - తస్మాత్తత్ప్రాణానువృత్తిత్వం పితుర్భవతీతి యుక్తముక్తమేభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాం హ్యసావాత్మా భవతి పుత్రస్య చ. ఏతదుక్తం భవతి - యస్య పిత్రైవమనుశిష్టః పుత్రో భవతి - సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణ. నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయత ఇతి. అథేదానీం పుత్రనిర్వచనమాహ - సః - పుత్రో యది - కదాచిదనేన - పిత్రా అక్ష్ణయా - కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరా - అకృతం భవతి కర్తవ్యం - తస్మాత్ - కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రో ముఞ్చతి - మోచయతి తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్ - పూరణేన త్రాయతే పితరం యస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రో నామ. ఇదం తత్పుత్రస్య పుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయతే. సః - పితైవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్నమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌ పితా పుత్రేణేమం మనుష్యలోకం జయతి. న తథా విద్యాకర్మభ్యాం దేవలోకపితృలోకౌ - స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. న హి విద్యాకర్మణీ స్వరూపలాభవ్యతిరేకేణ పుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయా లోకజయహేతుత్వం ప్రతిపద్యేతే. అథ కృతసమ్ప్రత్తికం పితరమేనమేతే - వాగాదయః ప్రాణా దైవాః - హైరణ్యగర్భా అమృతాః - అమరణధర్మాణ ఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి - *పృథివ్యై చైనమిత్యాది. ఏవం పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతా ప్రదర్శితా శ్రుత్యా స్వయమేవ. అత్ర కేచిద్వావదూకాః శ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాః సన్తః పుత్రాదిసాధనానాం మోక్షార్థతాం వదన్తి. తేషాం ముఖాపిధానం శ్రుత్యేదం కృతం *జాయా మే స్యాదిత్యాది పాఙ్క్తం కామ్యం కర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాం చ సాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా - న పరమాత్మవిద్యావిషయేతి సిద్ధం. వక్ష్యతి చ *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి. కేచిత్తు పితృలోకదేవలో

కజయోऽపిపితృలోకదేవలోకాభ్యాంవ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిస్సముచ్చిత్యానుష్ఠితాభిస్త్రిభ్యఏతేభ్యోలోకేభ్యోవ్యావృత్తఃపరమాత్మనిజ్ఞానేనమోక్షమధిగచ్ఛతీతిపరమ్పరయామోక్షార్థాన్యేవపుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపిముఖాపిధానాయమేవశ్రుతిరుత్తరవాక్యైస్సమ్ప్రత్తికస్యపుత్రిణఃకర్మిణస్త్రైవిద్యాత్మవిద్యావిదఃఫలప్రదర్శనాయప్రవృత్తా. నచేదమేవఫలంమోక్షఫలమితిశక్యంవక్తుం- త్ర్యన్నసమ్బన్ధాత్, మోక్షాతపఃకార్యత్వాచ్చాన్నానాం, *పునఃపునర్జనయత ఇతిదర్శనాత్, *యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతిచక్షయశ్రవణాత్, *శరీరంజ్యోతీరూపమితిచకార్యకరణత్వోపపత్తేః, *త్రయంవా ఇదమితిచనామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. నచేదమేవసాధనత్రయంసంహత్యకస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్ర్యన్నాత్మఫల, మిత్యస్మాదేవవాక్యాదవగన్తుంశక్యం - పుత్రాదిసాధనానాం త్ర్యన్నాత్మఫలదర్శనేనైవాపక్షీణత్వాద్వాక్యస్య. ౧౭

అ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయాపి తయోరపిప్రకృతత్వాత్ఫలవిశేషవినియోగోవక్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్వితి) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితిశేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సహకారిత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. భవత్వేవంసాధనత్రయనియమః - తథాపివిద్యాకర్మణీహిత్వాసమనన్తరగ్రన్థేకిమితిపుత్రనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైచోద్యపుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థంసమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాతఇతిపదద్వయంవ్యాఖ్యాయసమ్ప్రత్తిపదంవ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదంసమ్ప్రత్తిదానంనామ- తదాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవకర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేనప్రకారేణేతివక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేనదుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితిసమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహంబ్రహ్మేత్యాదిప్రతివచనేహేతుమాహ (సత్వితి) మయాకార్యంయదధ్యయనాది-తదేనావశిష్టంత్వయాకార్యమితిపుత్రస్యప్రాగనుశిష్టత్వాభావేప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వైకించేత్యాదివాక్యానాంపుత్రానుపత్తిణవాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వైకించేత్యాదివాక్యైర్వాక్యార్థమాహ (యోऽధ్యయనేతి) త్వంబ్రహ్మేతివాక్యవత్త్వంయజ్ఞఇతివాక్యమపిశక్యంవ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) బ్రాహ్మణార్థంసఙ్గ్రహ్ణాతి (మత్కర్తృకాఇతి) త్వంలోకఇత్యస్యవ్యాఖ్యానం (యేవైకేచేత్యాది) తత్రపదార్థానుక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితిత్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపిసమర్ప్యతే- త్వయైవకింనానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యత్వైవబన్ధనం. తద్విషయఃక్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితియావత్. సపుత్రఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) తత్రైత్యుక్తానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మాసర్వమిత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనేభూతేఽవిహితస్యలఙ్భవిష్యదర్థత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఛన్దసీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్సన్పితాకింకరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోऽయంప్రవేశః- నహివిశిష్టస్యకేవలస్యవాబిలేసర్వత్ప్రవేశస్సమ్భవతి-అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః. వాగాదిష్వావిష్టేష్వపితతోర్థాన్తరస్యపితురావేశధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవస్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వంపితుస్సదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్యపితురితోలోకాద్వ్యావృత్తస్యకథంయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవవిభజతే (సైవేతి) మృతఃపితాऽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదత్యన్తంవ్యావృత్తః. ఫలరూపేణచపరత్రేతిభావః. ఉక్తేऽర్థఏతరేయశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే. సయదీత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృత, మకృతా, దితిచ్ఛేదః. తస్మాదితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (ఇదంతదితి) పుత్రవైశిష్ట్యంనిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాద్విద్యాకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కథంతర్హితాభ్యాంపితాతౌజయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రేణైతల్లోకజయినంపితరమధికృత్యఅథైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయాముత్తరవాక్యప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యంపక్షంవృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఏవమితి) అత్రేతినైదికాన్నిర్ధారయితుంసప్తమీ. బహువదనశీలత్వేహేతుః (శ్రుత్యన్తేతి) మోక్షార్థాంఋణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదన్తీతిశేషః. మీమాంసకపక్షంప్రకృతశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయాపుత్రాదేస్సంసారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాంచేతిచకారాత్ *ఏతావాన్వైకామఇతిమధ్యసఙ్గ్రహః. యదుక్తమృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేశ్శ్రుతేస్సంసారఫలత్వేనావగమాద్దుంతచ్ఛబ్దః. శ్రుతిశబ్దస్స్మృతేరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వేవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షంనిరాకృత్యభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతోవ్యావృత్తిర్యథేత్యపేరర్థః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయాలోకత్రయవ్యావృత్తావపికథంమోక్షస్సమ్పద్యతే- నహిపుత్రాదీన్యేవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) *పృథివ్యైచేత్యాద్యుత్తరాశ్రుతిరేవమీమాంసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపినిరాకరోతీతిదూషయతి (తేషామితి) కథంసాతన్మతంనిరాకరోతీత్యాశఙ్క్యశ్రుతింవిశినష్టి (కృతేతి) త్ర్యన్నాత్మోపాసితుస్తదాప్తివచనవిరుద్ధంపరమతమిత్యయుక్తం- తదాప్తైరేవముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథాపికథంయథోక్తంఫలంమోక్షోనభవతి- తత్రాహ (మోక్షేతి) త్ర్యన్నాత్మనోజ్ఞానకర్మజన్యత్వేహేతుమాహ (పునఃపునరితి) సూత్రాప్తైరముక్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (యద్ధైతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపినాత్రభావోనముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్యత్ర్యన్నాత్మక

ఉ.— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి॥ ౧౯

త్వేనోపసంహారాత్తదాత్మసూత్రభావో బన్ధాన్తర్భూతః- సముక్తిరితియుక్త్యన్తరమాహ (త్రయమితి) నన్వవిరక్తస్యాజ్ఞస్యసూత్రాప్తిఫలమపి - క ర్మాదివిరక్తస్యవిదుషో ముక్తిఫలమితివ్యవస్థితిః. నేత్యాహ (నచేదమితి) సహి «పృథివ్యై» త్యాదివాక్యశేషైకస్యసక్ర్మచ్ఛ్రుతిస్యానేకార్థత్వం- «అభి వ్యతే హి తథా వాక్యనితి న్యాయాదిత్యర్థః. ౧౮

రం.— మనుష్యలోకస్యపుత్రేణజయ్యత్వప్రకారమాహ (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తి రితివక్ష్యమాణస్యకర్మణో నామధేయం. పుత్రేహిస్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానంకరోత్యనేన ప్రకారేణపితా - తేనసమ్ప్రత్తిసంజ్ఞమిదంకర్మ. తస్మిన్ కాలేకర్తవ్యమిత్యత్రాహ (యదాప్రైష్యన్ మన్యతే) సపితా యదా- యస్మిన్ కాలేప్రైష్యన్ మన్యతే- అరిష్టదర్శనేనమరిష్యామీతిమన్య తే. అథ-తదాపుత్రమాహ- పుత్రమాహూయాహేత్యర్థః. కిమితి. (త్వం బ్రహ్మత్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి) సపుత్రః ప్రత్యాహ- పితురుక్తాను క్తింప్రత్యుత్తరయతి. కిమితి. (అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోహం లోక ఇతి) అస్యార్థం శ్రుతిరేవవ్యాచష్టే. తత్ర త్వం బ్రహ్మేతిపితుః ప్రథమవాక్య స్యార్థమాహ (యద్వైకిఞ్చానూక్తం తస్యసర్వస్యబ్రహ్మేత్యేకతేతి) యత్కిఞ్చానూక్తం - అధీతమనధీతంచ. తస్యసర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేత స్మిన్ పదేఏకతా-ఏకత్వమిత్యర్థః. యోఽధ్యయనవ్యాపారోమేకర్తవ్యఆసీదేతావన్తంకాలం వేదవిషయః - సః బ్రహ్మశబ్దార్థభూతః ఇతఊర్ధ్వంత్వం- త్వమేవ. త్వత్కర్తృకోస్త్విత్యర్థః. అథద్వితీయం త్వం యజ్ఞ ఇతిపితుర్వాక్యం వ్యాచష్టే (యేవై కేచయజ్ఞాస్తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతేతి) యేయజ్ఞాః - అనుష్ఠితాఅననుష్ఠితాశ్చ. తేసర్వేత్వం యజ్ఞ ఇత్యత్రయజ్ఞశబ్దస్యార్థః. తతశ్చయోయజ్ఞాదివ్యాపారోమయానుష్ఠితఏతావన్తంకా లం - మేకర్తవ్యస్సయజ్ఞశబ్దార్థస్సర్వోపిత్వమేవ - త్వదధీనోస్త్వితియావత్. అథత్వం లోక ఇతితృతీయపితృవాక్యస్యార్థమాహ (యేవై కేచలోకా స్తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతేతి) యేకేచలోకాః- జితాఅజితాశ్చ తేసర్వేలోకశబ్దార్థః. తతశ్చయేలోకామయాఏతావన్తంకాలంజితాజేతవ్యా శ్చలోకశబ్దార్థభూతాః- తేసర్వేత్వమేవ. త్వయాసాధ్యాఇతిత్వం లోక ఇత్యస్యార్థఇతిభావః. అతఃఅహం బ్రహ్మేత్యాదిపుత్రవాక్యానామప్యేవమే వపితృక్తవాక్యత్రయార్థాభ్యుపగమోర్థఇతిచభావః. అథైవం పుత్రం ప్రతివక్తుః పితుస్తాత్పర్యమాహ శ్రుతిః (ఏతావద్వా ఇదం సర్వమేతన్మా సర్వం సన్నయమితోభునజదితి) లోకేగృహిణాంకర్తవ్యం సర్వమిదం- వేదయజ్ఞలోకాత్మకమేతావద్వా- ఏతావదేవ. ఏతత్సర్వం- వేదయజ్ఞలోకాత్మ కమయం- పుత్రస్స్వయమేవభూత్వా- స్వాసమ్పాదితవేదయజ్ఞలోకచ్ఛిద్రపూరకోభూత్వేతియావత్. ఇమంభారంస్వాత్మనినిధాయఇతః - అస్మా ల్లోకాన్మా- మామభునజత్-పాలయిష్యతి. ఇత్యభిప్రాయవాన్పితాపుత్రాయానన్తకాలమేవం బ్రవీతీతిశేషః. ల్ఙర్థేలఙ్. ఇతిర్మన్త్రివ్యాఖ్యాసమా ప్తౌ. (తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి) తస్మాత్-ఏవంత్వం బ్రహ్మేత్యాదిమన్త్రిణోక్తత్వాత్ ఏవంపిత్రాఽనుశిష్టంపుత్రం లోక్యం-లో కసాధనమాహుః. తస్మాత్-తథాతస్యపుత్రస్యలోక్యత్వసిద్ధిహేతోః. లోక్యత్వసిద్ధ్యర్థమితియావత్. ఏనం- పుత్రమనుశాసతి-పితర ఇతిశేషః. ఏవ మనుశాసనస్యఫలమాహ (సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిత్ - ఏవంపుత్రానుశాసనంకృతవాన్సః - పితాయదాఅస్మాల్లోకా త్ప్రైతి- పరలోకంగచ్ఛతి. అథ- తదాఏభిరేవ- స్వీయైః ప్రాణైః- వాఙ్మనః ప్రభృతిభిః పుత్రమావిశతి - పుత్రోభూత్వాయజ్ఞాదికమయమేవకరోతి. ఏవమనుశిష్టేనపుత్రేణకృతంసర్వంపుణ్యం కర్మపరలోకగతస్యపితుస్స్వానుష్ఠితసుకృతవదుపకారకంభవతీత్యర్థః. కించ (సయద్యనేనకిఞ్చిదక్ష్ణ యాకృతంభవతితస్మాదేనం సర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతీతి) సః-ఏవమనుశిష్టః పుత్రః యది-కదాచిత్ అనేన- పిత్రాకిఞ్చిత్కర్తవ్యమక్ష్ణయా-కోణచ్ఛి ద్రతోన్తరాఅకృతం- నకృతంభవతి- తస్మాత్ -కర్తవ్యరూపాత్ పిత్రాఅకృతాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్ సర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతి - మోచయ తి. పిత్రా యద్యన్నకృతం - తత్తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్ పితుర్న్యూనతాం పూరయిత్వా తేనపూరణేన త్రాయత ఇతిభావః. (తస్మాత్పుత్రోనా మేతి) ఏవమనుశిష్టఃపుత్రోపిపూర్వోక్తరీత్యాపూరణేనపితుస్త్రాణాత్ పుత్రో నామభవతీత్యర్థః. తతశ్చైవమనుశాసనగ్రహణం తథానుష్ఠానంచపు త్రస్యనకేవలంపితురేవోపకారకం- కింతుపుత్రస్యాపి- అన్యథాహితస్యపుత్రత్వసిద్ధిరేవనస్యాదితిభావః. ఉపపాదితం పుత్రేణమనుష్యలోకజయప్ర కారంనిగమయతి (సపుత్రేణైవాస్మిల్లోకే ప్రతితిష్ఠతీతి) సః - పితాఏవంవిధేనపుత్రేణమృతోపిసన్నమృతోఽస్మిన్నేవలోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమ సౌపితాపుత్రేణమనుష్యలోకంజయతీతిభావః. ఏవంపూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థేషుపుత్రేణపితుర్మనుష్యలోకజయప్రకారముక్త్వాఅవశిష్టం «కర్మణాపి తృలోకోవిద్యయాదేవలోక ఇత్యుక్తమర్థముపపాదయితుం ప్రస్తౌతి (అథైనమేతేదైవాః ప్రాణాఅమృతాఆవిశన్తీతి) అథైనం- ఏవంపుత్రేనిక్షిప్త భారంపరలోకగతంపుణ్యవిద్యాకర్మాణంపురుషమమృతాః- అమోఘాః. తత్రహేతుః. దైవాః- మానుషేన్ద్రియవిలక్షణాః ప్రాణశబ్దవాచ్యామనఆద యః ఆవిశన్తీత్యర్థః. ౧౮

శం.— పృథివ్యై- పృథివ్యాశ్చఏనమగ్నేశ్చదైవీ - అధిదైవాత్మికావాగేనం- కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాంహివాచఉపాదా నభూతాదైవీవాక్ పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సాహ్యధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధావిదుషస్తద్దోషాపగమేఆవరణభఙ్గఇవోదకంప్రదీపప్రకాశవచ్చవ్యా ప్నోతి. తదేతదుచ్యతేపృథివ్యాఅగ్నేశ్చైనం దైవీవాగావిశతీతి. సాచదైవీవాగనృతాదిదోషరహితాశుద్ధా- యయావాచాదైవ్యాయద్యదేవఆత్మనే పరస్మైవావదతి- తత్తద్భవతి. అమోఘాఽప్రతిబద్ధాఽస్యవాగ్భవతీత్యర్థః. ౧౯

ఉ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥ ౧౯
అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ంశ్చాసఞ్చరగ్ంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ం స యథైతాం దేవతాగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ం హైవంవిదగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి। యదు కించేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.— పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన పద్వయం ప్రతిషిష్యత పదతురాణి వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏనమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏనమితి) కథం పునస్సూత్రాత్మభూతా వాగుపాసకమావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషాం హీతి) తర్హి తదభేదాదవిదుషోఽపి వ్యాప్తైవ వాగితి విదుషి విశేషో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సా హీతి) దైవ్యాం వాచి దోషవిగమము త్తరవాక్యేన సాధయతి (సా చేతి) విద్వద్వాచస్స్వరూపం సఙ్క్షిపతి (అమోఘేతి) ౧౮

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చేతి చతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేరిత్యన న్తరదర్శనాత్. పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం - పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. ఏతస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తేః వాచః పృథివ్యాయతనకత్వాత్ అగ్న్యధిష్ఠితత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీ వాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతీతి) యయా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్నియమేన- సా దైవీ వాక్. శాపానుగ్రహాదిసమర్థా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

శం.— తథా- దివశ్చైనం ఆదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽసావానన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మన ఇతి) అసావితి విద్వదుక్తిః. యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్ధేత్వభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

రం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్పమానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు. అసఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయ్యన్నాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీ, త్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కించ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి. పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టోఽనేనాహమాక్రుష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోఽపి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కించ- యత్కించేమాః ప్రజాశ్శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం. పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ. ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) ఇతిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) సర్వభూ

ఉ:— అథాతో వ్రతమీమాꣳసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోఽన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథా కర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యః సఞ్చరꣳశ్చాసఞ్చరꣳశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవꣳస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యతి అనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వే తద్దోషయోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (ఆత్మేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైరిత్యస్యాదూర్ధ్వం నశబ్దో ద్రష్టవ్యః. సర్వాత్మకే విదుష్యేకభూతనిష్ఠదోషయోగో నాస్తీత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేఽపి సూత్రాత్మకే విదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాత్తద్దుఃఖాదియోగః స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య జలతరఙ్గహరణపరివర్తికృమిదోషైరస్పృష్టకమసంసర్గవత్ప్రకృతేఽపి సమ్భవాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే విదుషో దుఃఖమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) క్షేత్రస్య స్వహస్తాద్యభిమానవతస్తద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానినస్తద్దుఃఖాదిసంసర్గః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహన్తా గ్రహణం. తదేవ దుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. ఆదిశబ్దేన రాగాదిరుక్తః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ- గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణ వర్తమానస్య కథం కర్మసమ్బన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

రం.— (అధ్యుత్తైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీతి) అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోఽద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతుభూతాభ్యాం- ఏనం- పరలోకినం దైవః ప్రాణ ఆవిశతీత్యర్థః. తస్య లక్షణమాహ (స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతీతి) అత్ర సఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. యథా అసఞ్చరన్ న వ్యథతే- న శ్రాన్తో భవతి. తథా సఞ్చరన్నపి నో న వ్యథతే, అథో- అపి చ. న రిష్యతి- * రిష్ హింసాయాం. న నశ్యతి. స వై- స ఏవ దైవః ప్రాణ ఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుర్హిరణ్యగర్భః ప్రాణో దైవః ప్రాణ ఇతి భావః. పృథివ్యగ్నిద్యావాదిత్యాప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్య మనోవాక్ప్రాణా ఏవంవిధా భవన్తీత్యర్థః. ఏవం జీవోపకరణానాం తేషాం మనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయముక్త్వా ఏవంవిదః ఫలమాహ (స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవమితి) యథా ఏషా - పూర్వోక్తా వాగిన్ద్రియాదిదేవతా సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి. అత్ర వాఙ్మనఃప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం నామ సర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానత్వే ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవం సోఽయమపి భవతి- య ఏవంవిత్- ప్రాణాదీనాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయం జానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషా దేవతేతి జాతావేకవచనం- పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) స యథా- స దృష్టాన్తో యథా- ఏవమేవేదమిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాం వాగాదిదేవతాం యథా సర్వేఽపి జనా అవన్తి- *అవ రక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవంవిదం- పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవ సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తాని తాని భూతాని తత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్య తత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) యదు- యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవ పాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాః కిఞ్చ- కిఞ్చన శోచన్తి- తత్ - ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం- ప్రజానామేవ భవతి. అమా- సహ. సద్య ఇత్యర్థః. * అమా సహ సమీపే చేతి నైఘణ్టుకాః. నత్వేవంవిదః ప్రేరయితురపి తత్పాపం భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతీతి) యస్మాదముం- ఉపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి- ప్రాప్తం,. తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః,- అతస్తద్దేవతావదేవాస్యాపి న పాపసమ్బన్ధగన్ధ ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికేఽర్థే ఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థం దృష్టాన్తం శిక్షయతి (న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసు ప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాం యథా తత్పాపం న ప్రాప్నోతి - తాదృశో మహిమా హి తేషాం - అతస్తద్వదేవ తద్విదోఽపి తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య న సర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౦

శం.— *తయి తే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనఃప్రాణానాముపాసనముక్తం- నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః. కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం- కిం వా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేషో వ్రతం- ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి. ఉచ్యతే- అథాతః- అనన్తరం వ్రతస్య- ఉపాసనస్య మీమాంసా- ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హశబ్దః కిలార్థే. ప్రజాపతిః కిల ప్రజాస్సృష్ట్వా కర్మాణి- కరణాని వాగాదీని. కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే- సృష్టవాన్వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తానిపునస్సృష్టాన్యన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సఙ్ఘర్షంచక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ- స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపరతైవాహంస్యామితివాగ్వ్రతందధ్రే- ధృతవతీ. యద్యన్యోపిమత్సమోఽస్తిస్వవ్యాపారాదనుపరన్తుంశక్తః - సోఽపిదర్శయతుమామకం వీర్యమితి. తథా ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితిశ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపికర్మాణి- కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్యకర్మయథాకర్మ. తాని- కరణానిమృత్యుః - మారకశ్శ్రమః- శ్రమరూపీభూత్వాఉపయేమే- సఙ్జగ్రాహ. కథం. తాని- కరణానిస్వవ్యాపారేప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్రమరూపేణాత్మానందర్శితవాన్. ఆప్త్వాచతాన్యవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్మృత్యుః. స్వకర్మభ్యః ప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేపివదనే స్వకర్మణిప్రవృత్తావాక్ శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణామృత్యునాసంయుక్తా స్వకర్మతః ప్రచ్యావ్యతే. తథాశ్రామ్యతిచక్షుః. శ్రామ్యతిశ్రోత్రం. అథేమమేవ- ముఖ్యం ప్రాణంనాప్నోత్- నప్రాప్తవాన్మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయంమధ్యమః ప్రాణః- తం. తేనాద్యత్వేపిఅశ్రాన్తఏవకర్మణి ప్రవర్తతే. తాని- ఇతరాణికరణానితంజ్ఞాతుందధ్రిరే- ధృతవన్తిమనః. అయంవైనః - అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. యస్మాద్యఃసఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చనవ్యథతే, అథోనరిష్యతి,. హన్తైదానీంఅస్యైవ - ప్రాణస్యసర్వేవయంరూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యామహే. ఏవం వినిశ్చిత్యత ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేన ప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవదధ్రిరే అస్మద్వ్రతానిమృత్యోర్వారణాయపర్యాప్తానీతి. యస్మాత్ప్రాణేనరూపేణరూపవన్తీతరాణిచలనాత్మనా, స్వేనచ ప్రకాశాత్మనా,. సహిప్రాణాదన్యత్రచలనాత్మకత్వోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవహిసర్వేషాంస్వవ్యాపారేషుతస్మై. తస్మాదేతే- వాగాదయఃఏతేన- ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే-అభిధీయన్తే ప్రాణాఇత్యేవం. యఏవం ప్రాణాత్మతాంసర్వకరణానాం, వేత్తి ప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేనహవావ- తేనైవవిదుషాతత్కులమాఖ్యాయతే. చక్షుతేలౌకికాః- యస్మిన్కులేసవిద్వాన్జాతోభవతి- తత్కులంవిద్వన్నామ్నైవ ప్రథితంభవతి తముష్యేదంకులమితి- యథాతాపత్యఇతి. యఏవం- యథోక్తంవేదవాగాదీనాం ప్రాణస్వరూపతాం ప్రాణాఖ్యత్వంచ- తస్యైతత్ఫలం. కించ- యఃకశ్చిత్ ఉహఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినాస్పర్ధతేతత్ప్రతిపక్షీసన్- సోఽస్మిన్నేవశరీరేఽనుశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్యహైవ - శోషంగత్వైవాన్తతః - అన్తేమ్రియతే. నసహసోపద్రుతో మ్రియతే. ఇతి- ఏవముక్తమధ్యాత్మం ప్రాణాత్మదర్శనమిత్యుక్తోపసంహారోఽగ్నిదైవతప్రదర్శనార్థః. ౨౧

౨.— అథేత్యాదివాక్యస్యవక్తవ్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్య వ్యవహితోపాసనానువాదేనతదఙ్గవ్రతవిధానార్థముత్తరంవాక్యమిత్యానర్థక్యంపరిహరతి (తదేతదిత్యాదినా) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయంకర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాలక్షణస్సత్వమన్తశ్చ్ఛన్దార్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవస్ఫారయతి (ఏషామితి) ప్రవృత్తాయాం మీమాంసాయాం ప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేనధారణీయమితినిర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథంవాగాదికరణేషుకర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాణీతి) తదీయస్పష్టీకరణయోగముపదర్శయితుంభూమికాంకరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయం స్వీయంవ్యాపారమనుసృత్యవ్రతందధ్రిరేవాగాదీనికరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషుశ్రమద్వారాస్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్రకార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాంభగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేఃప్రాణేమృత్యుగ్రస్తత్వాభావేకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయతి (తేనేతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణఇతిసమ్బన్ధః. తథాపికథంప్రాణస్యైవవ్రతంధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థమనుసన్ధానప్రకారమేవదర్శయతి (అయమితి) తస్యశ్రేష్ఠత్వేఫలితమాహ (హన్తేతి) ఇతిశబ్దంవ్యాకరోతి (ఏవంవినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వాగాదీనాంవ్రతానిమృత్యోర్వారణాయనపర్యాప్తానీతివినిశ్చిత్యదధ్రిరేప్రాణవ్రతమేవేతిసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపత్వముక్త్వాకరణానాంతన్నామత్వమాహ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపంచలనాత్మకత్వమితికుతోనిశ్చీయతే- తత్రాహ (సహీతి) తర్హికరణేషుప్రకాశాత్మకత్వమేవ- నచలనాత్మకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలమాహ (యఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (యస్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యసుతా. తస్యాఃవంశస్తాపత్యః. కస్యేదంఫలమిత్యుక్తేపూర్వోక్తమేవస్ఫుటయతి (యఏవమిత్యాదినా) నకేవలంవిద్యాయాయథోక్తమేవఫలం - కింతుఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రాణవిదాసహస్పర్ధానకర్తవ్యేతిభావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి) ౨౧

౩.— ఏవమత్రవాఙ్మనఃప్రాణానాంసాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్రప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతోవ్రతమీమాంసేతి) అథ- అనన్తరంఅతః - ఏతావత్పర్యన్తంసామాన్యేనవాఙ్మనఃప్రాణానాంత్రయాణామప్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్ - వ్రతస్య- ఉపాసనాత్మకవ్రతస్యమీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తతఇతిశేషః. ఏతేషాంత్రయాణాంమధ్యేకింవిషయకముపాసనంముఖ్యతయాకర్తవ్యమితివిచార్యతఇతియావత్. (ప్రజాపతిర్హకర్మాణిససృజఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః-చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్సర్వేశ్వరోవాచతుర్ముఖద్వారా కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణివ్యష్టిరూపాణిససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తానిసృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవంసృష్టానితాని- ఇన్ద్రియాణిపరస్పరంస్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేనస్పర్ధాంకృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితివాగ్దధ్రే) *ధృఙ్ అవస్థానఇతిహిధాతుః. అహమేవవదిష్యామి- నాన్యఃకశ్చిన్మత్తోవక్తుంసమర్థఇతివాక్దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏవమన్యాన్యపికర్మాణియథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవస్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణామీత్యాదిప్రకారేణఅన్యాన్యపికర్మాణి- ఇన్ద్రియాణియథాకర్మ- యథాస్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తానిమృత్యుః శ్రమోభూత్వోపయేమేఇతి) తాని - ఏవందురభిమానేనావిరతంస్వస్వవ్యాపారేషు

ఉ.— అథాధిదైవతంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రేతప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యోభాస్యామ్యహమి తిచన్ద్రమాఏవమన్యాదేవతాయథాదేవతగ్ం సయథైషాంప్రాణానాంమధ్యమఃప్రాణఏవమేతాసాం దేవతానాంవాయుర్మ్లోచన్తిహ్యన్యాదేవతానవాయుఃసైషానస్తమితాదేవతాయద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానానివాక్చక్షురాదీనిమృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకోదేవతావిశేషః శ్రమోభూత్వా - శ్రాన్తిరూపస్సన్నుపయేమే - సమీపంప్రాప్తఇత్యర్థః. (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపోమృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వామృత్యురవారున్ధత్) తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్త్వా- ప్రాప్యఅవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్రఉపయేమే - ఆప్నోత్ - అవారున్ధదితి క్రమోక్తిః శ్రమస్యక్రమాభివ్యక్త్యాకార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్రప్రత్యక్షంప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమంప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారేవాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపిదృశ్యమానాపూర్వమప్యేవమేవసమభవదిత్యర్థజ్ఞాపికేత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథవివక్షితంముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవక్తుంతస్యేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవనాప్నోద్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధఃమధ్యమః- దేహమధ్యేవర్తమానః ప్రాణః - తమేవనిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవర్తమానమపివాగాదీనివశ్రమో నాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపిహిప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌ శ్రమాభావోదృశ్యతఇతిభావః. (తానిజ్ఞాతుందధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తానివాగాదీనీన్ద్రియాణిఅస్మాకంనిరన్తరవ్యాపారంకుర్వతాంమధ్యేయం శ్రమరూపోమృత్యుర్నప్రాప్తః- సశ్రేష్ఠోభవిష్యతి - అతోస్మాసు శ్రమరహితఃకఃశ్రేష్ఠఇతి జ్ఞాతుందధ్రిరే- నిశ్చయేనప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతిహిధాతుః. (అయంవైనఃశ్రేష్ఠఇత్యాది) ఏవంజ్ఞాతుంప్రవృత్తానీన్ద్రియాణినిరన్తరవ్యాపారేప్య శ్రమంముఖ్యప్రాణందృష్ట్వా - ఇతినిశ్చితవన్తః కిమితి. అయంవై - అయమేవముఖ్యః ప్రాణఃనః - అస్మాకం ప్రాణానాంమధ్యేశ్రేష్ఠః. యతోఽయంసంచరన్నప్యసఞ్చరన్నపినవ్యథతే- న శ్రమం ప్రాప్నోతి. అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. నరిష్యతి- నహింస్యతేఽపి. * రుషరిషహింసాయామితిహిధాతుః. హన్తేత్యనురూపప్రధానలాభజేహర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకంశ్రేష్ఠఇతిహేతోరస్యైవ-ముఖ్యప్రాణస్యసర్వేవయం- వాగాదయోరూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయోభవేమేతి. ఇత్యేవంనిశ్చిత్యతేసర్వే- వాగాదయఃఏతస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్యరూపమభవన్- తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అతఏవ * తఇన్ద్రియాణీత్యధికరణేసర్వేన్ద్రియాణాంముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేనవృత్తివైలక్షణ్యాన్నముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావఇత్యుక్తం. తథాహి- తత్రకింసర్వేప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఇన్ద్రియాణి- ఉతముఖ్యప్రాణవ్యతిక్తావితివిశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణశ్చేన్ద్రియాణీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- * తఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్రశ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేనసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - తఏవ- వాగాదయఇన్ద్రియాణి- నతుశ్రేష్ఠప్రాణః- తతః- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిప్రాణాపేక్షయాఇన్ద్రియాణాంభేదవ్యపదేశాత్ న శ్రేష్ఠఃప్రాణఇన్ద్రియం. నచతత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతిమనసోపిభేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శక్యశఙ్కః- * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణిదశైకం చేత్యాదీనాంమనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాంపరోక్తరీత్యా * గామగ్నింబ్రాహ్మణంచైవ త్రీణితేజాంసినస్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాంగోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాసమహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేనభారతేనవేదసఙ్ఖ్యాపూరణవచ్చ అనిన్ద్రియేణమనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరకతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాంమనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేనమనసఇన్ద్రియత్వగ్రాహ్యాత్, ముఖ్యప్రాణేఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ. అతః * ప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణీతిశ్రుతౌ ప్రాణేనగోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసితుతదవతారోనైవేతిద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిచక్షురాదీన్ద్రియాణాంతదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చఇన్ద్రియేభ్యోభిన్న ఏవప్రాణఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేతఏతేనాఖ్యాయన్తేప్రాణాఇతీతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాఃప్రాణస్యైవరూపమభవన్- తస్మాదేతేవాగాదయఃఏతేన- ప్రాణనామ్నైవప్రాణాఇత్యేవోచ్యన్తే. అతోమనోవాగాద్యపేక్షయాప్రాణస్యైవశ్రైష్ఠ్యమితిసఏవముఖ్యతమోపాస్య ఇతిభావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్యఫలమాహ (తేనహవావతత్కులమాచక్షతేయస్మిన్కులేభవతియఏవం వేదేతి) యఃఏవం- పూర్వోక్తాకారేణముఖ్యప్రాణంవేద- సఃయస్మిన్కులేభవతి- జాయతే. తత్కులంతేనవావ-తన్నామ్నైవహ- ప్రసిద్ధమాచక్షతే- యథారఘుకులంయదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠోభవతీతియావత్. (యఉహైవంవిదాస్పర్ధతేఅనుశుష్యతిహైవాన్తతోమ్రియతఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. యఃపుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదాసాకంస్పర్ధతే - సఃఅనుశుష్యత్యేవ- శుష్కోభూత్వాఅన్తతః-బహుకాలేనమ్రియతే. చిరకాలంరోగాదినాశుష్కశరీరోమ్రియతే--నసహసేత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధంప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకారఉక్తఇతిశేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయందర్శనముచ్యతే. కస్యదేవతావిశేషస్యవ్రతధారణంశ్రేయఇతిమీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాః - ఏవమన్యాదేవతాఃయథాదైవతం.

ఉ.— అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మగ్ం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరేత్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

స:- దృష్టాన్తోఽధ్యాత్మం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం మధ్యే మధ్యమః ప్రాణో మృత్యునానాప్తః, స్వకర్మణో న ప్రచ్యావితః- స్వేన ప్రాణవ్రతేనాభగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తం యన్తి. స్వకర్మభ్య ఉపరమన్తే యథాధ్యాత్మం వాగాదయోఽన్యా దేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. న వాయురస్తం యాతి - యథా మధ్యమః ప్రాణః. అతః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః - యోఽయం వాయుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవం చ మీమాంసిత్వా నిర్ధారితం వాయ్వాత్మనో వ్రతమభగ్నమితి. ౨౨

ఆ.— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వాఽధిదైవతదర్శనం వక్తుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (అథేతి) తర్హి జ్వలిష్యామీత్యాదికమర్థః త్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) వదిష్యామీత్యాదావుక్తం వ్యాఖ్యానమిహాపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాదైవతం- స్వం స్వం దేవతా వ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యా దేవతాః- విద్యుదాద్యా దధ్రిరే వ్రతమిత్యర్థః. స యథేత్యాదివ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునానాప్తః స్వకర్మణో న ప్రచ్యావిత ఇతి స్వేన వాయువ్రతేనాభగ్నవ్రత ఇతి శేషః. తదేవ సాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨౨

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకార ఉచ్యత ఇతి శేషః. (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవ జ్వలిష్యామి- మత్సమః కోఽపి జ్వలనవ్యాపారేణా నాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్య నిరన్తరజ్వలనపరో బభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతమితి) ఏవమేవాన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యో దిగాదిదేవతాః యథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమానినీరేతథా నిరన్తరం స్వస్వవ్యాపారపరాశ్చాభూవన్నిత్యర్థః. (స యథైషాం ప్రాణానామితి) యథా అధ్యాత్మమితరేషాం వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే హృదయమధ్యవర్తీ సః- పూర్వోక్తో ముఖ్యప్రాణః శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతాః మ్లోచన్తి - అస్తం గచ్ఛన్తి. న వాయుః- తస్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః. (సైషానస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితి లిఙ్గవ్యత్యయః ఛాన్దసః. యో వాయురిత్యుచ్యతే - సైషానస్తమితా దేవతా- తస్మాదధిదైవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వేన నిర్ధారితః పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిర్దైవతైః- అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః. ౨౨

శం.— అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోఽధ్యాత్మం చ చక్షురాత్మనా ప్రాణా, దస్తం చ యత్ర- వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య,. (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే- ధృతవన్తో వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య. స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోఽపి - భవిష్యత్యపి కాలే, స ఏవ వర్త్యతేఽనువర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రేమం మన్త్రం సఙ్క్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి) తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- యద్వై ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తేఽనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తయోరభగ్నమేవ. యత్తు వాగాదివ్రతం చ తద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలే చ వాయౌ ప్రాణే చ నిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం *యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్త ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుం తర్హ్యనూద్వాతి తస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతి యదాదిత్యోఽస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితాః వాయోరేవాధి పునర్జాయన్త ఇతి. యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానం వ్రతం- తస్మాదన్యోఽప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్. కిం తత్. ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనవ్యాపారం కుర్యాత్. అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారం చ. న హి ప్రాణవ్యాపారస్య ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోఽస్తి. తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా- మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ -నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దః పరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతః స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదుచరేత్ - ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్ - సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యది హ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్- ప్రాణః పరిభూతః స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేన ఉ- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవాయం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేన వ్రతధారణేనైవాస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయాః సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాం వా. ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమాన్ద్యాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతీతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౨.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థంమన్త్రమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోఽధిదైవముదయకాలే వాయోరుద్గచ్ఛతి- తత్రైవాపరసన్ధ్యాసమయేఽస్తంగచ్ఛతి. సఏవాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్య స్వాపసమయే చ తస్మిన్నేవాస్తంగచ్ఛతీతి యథాసంఖ్యాదౌ విభాగః. శ్లోకస్యోత్తరార్థం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితం శ్లోకపూర్వార్ధతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమం వ్యాచష్టే (తందేవా ఇతి) ధారణస్య ప్రకృతత్వాత్సామాన్యేన చవిశేషం లక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) సఏవేతి ధర్మపరామర్శః. తత్రైతస్మిన్ప్రకరణే శ్లోకమన్త్రమధికరోతి. ఇమంమన్త్రమితి పూర్వార్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) నైరభక్త్యం - దేవైరభక్తత్వేన మీమాంసితం తేనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః. విశేషణస్యార్థవత్త్వం సాధయతి (యత్త్వితి) ఉక్తహేతుమగ్నిరహస్యగాశ్రుత్యా విశదయతి (అథేతి) యథా త్రైత్యుపపూర్వోథశబ్దార్థః. అనుగచ్ఛతి- శామ్యతీత్యేతత్. వాయుమను- తదధీనఏవతస్మిన్కాలే ఉద్వాతి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తంగత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽగ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రత, మధిదైవతంచ వాయువ్రత, మిత్యేకమేవ వ్రతం ధార్యమితి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యతస్మాదితి వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) నహి వాగాదయోఽగ్న్యాదయో వా పరిస్పన్దవిరహిణః స్థాతుమర్హన్తి- తేన ప్రాణాదివ్రతం తైరనువర్త్యత ఏవేత్యర్థః. ఏకమేవేతి నియమే ప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వం హేతుమాహ (నహీతి) తదనుపరమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను ప్రాణనాద్యథావేజీవనాసమ్భవాత్తస్యార్థికత్వాత్తదనుష్ఠానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యైవకారలభ్యం నియమం దర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (యద్యహమితి) ప్రాణవ్రతస్య సకృదనుష్ఠానమాశఙ్క్య సర్వేన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపం సన్న్యాసమామరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షే దోషమాహ (యదిహీతి) ప్రాణాదిసాభివపవిహీరార్థం నియమం నిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవ విశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సమ్ప్రతి విద్యాఫలం కథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవ విజ్ఞానే ఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య విజ్ఞానప్రకర్షాపకర్షాపేక్షం సాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షంచ సాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ౨౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౩.— ఉక్తార్థసాక్షితయా మన్త్రముపతిష్ఠతే (అథైష శ్లోకో భవతీతి) ప్రకృతవిషయే అయం శ్లోకస్సంవాదకో భవతీత్యర్థః. యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీత్యముం పరితం శ్లోకార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీతి) అత్ర ప్రాణశబ్దార్థో వాయుః. వాయుప్రేరణాధీనత్వాదాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయౌ వాయ్వధీనావిత్యతో వాయోరేవ భవన్తీతి భావః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధమాహ (తందేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతీతి) తం- ప్రాణమేవ దేవాః- అధ్యాత్మం వాగాదయో, ఽధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చ ధర్మం చక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవ శ్రేయస్సాధనమితి నిశ్చితవన్తః. అతస్స ఏవ ధర్మోఽద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వోఽప్యనుష్ఠేయ ఇతి. అముమేవ మన్త్రోత్తరార్ధస్యార్థం స్వయం సంక్షిప్యాహ శ్రుతిః (యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తీతి) వై శబ్దోఽవధారణే. యత్ - యస్మాత్కారణాదేతే- వాగాద్యాదేవాః అముర్హి- అముష్మిన్కాలే ముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపి తదేవ కుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవం శ్రుతిస్మృతిభ్యాం సాంప్రదాయికం సమాప్యతత్ప్రనిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేదితి) తస్మాత్- ఉక్తహేతోః ఏకం వ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవ చరేత్ - ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవం ముఖ్యప్రాణోపాసనం విధాయ తత్ప్రకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మాపాప్మా మృత్యురాప్నువదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయే ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపానే- రేచకపూరకే ఉపాసనాఙ్గతయా కుర్యాత్. కిమర్థం. మా- మాం. ఇచ్ఛబ్దోఽవధారణే. పాప్మా-పాపరూపః- శ్రమరూపో మృత్యుర్నాప్నువత్ - శత్రున్నాయం శబ్దః. మాం నాప్నుయాదితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణే శ్రమేణ వ్యాపారోపరోధస్స్యాదితి భావః. కించ (యద్యుచ్చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీదం ప్రథమముపక్రమేత- తర్హి సమాపిపయిషేత్ - సమాపనం కర్తుమిచ్ఛేత్. సమాపనం కుర్యాదేవ. మధ్యే విచ్ఛేదం న కుర్యాదిత్యర్థః. ఏవం సాఙ్గముపాసనముక్త్వాఽథ తత్ఫలమాహ (తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏతస్యై దేవతాయై ఇతి విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఏతస్యా దేవతాయా ఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేన ప్రాణోపాసనేనైతస్యాః ప్రాణదేవతాయా ఏవ సాయుజ్యం- సమానగుణభోగం సాలోక్యం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఊ.— త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాꣳ సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్, త్ప్రాణాత్మప్రాప్త్యన్తోత్కర్షవదపి ఫలం.- యా హైతస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే-నామరూపం కర్మేతి-అనాత్మైవ. నాత్మా-యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః. నహ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవలోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుం బుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది. కథం పునరస్యావ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారణఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- న పునరాత్మత్వమిత్యేతత్సమ్భావయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే-తేషాం నామ్నాం-యథోపన్యస్తానాం. వాగితి శబ్దసామాన్యముచ్యతే- యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్యార్థః శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం-నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం. ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాన్నామసామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని-యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్ - శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ - సమత్వాత్సామ- సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైః సమం. కించ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యస్య చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ ఇతి. ఉచ్యతే-యత ఏతదేషాం-వాక్శబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్ - శబ్దసామాన్యం హి- యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తే, రాత్మప్రదానోపపత్తే, శ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా. ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రసఞ్జితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమపి జ్ఞానకర్మణోరుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యా చేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతస్సఙ్గృహీతం రూపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనః ప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కిం తదిత్యాదినా) కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యత్సాక్షాదితి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అవిరక్తోఽపి ముముక్షుతయా తత్రాధికారీస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రమాణమప్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనః సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానైస్సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్పదార్థమాహ (శబ్దేతి) సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి) కార్యకారణభావే కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతోఽనతిరిచ్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్ - యద్యత్కార్యం తత్తతోఽనతిరిచ్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యేకల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వవయవాంశానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రేఽన్తర్భవన్తీత్యాహ (కించేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాన్తరేవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యాన్న పృథగ్వస్తుతస్సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్ - యో యేనాత్మవాన్- తే తతో న్యేవస్తుతో న సన్తి - యథా మృదాత్మవన్తో ఘటాదయో వస్తుతస్తతో న్యే న సన్తీత్యుక్తేనుమానేన వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవయుక్తిమాహ (తతో హీతి) తత్రైవ వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా) తస్మాత్తన్మాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డికాయాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే ఏషాం నామ్నాం దేవో మనుష్యో ఘటః పట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ -వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం-ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ँసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి॥ ౨

అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ँ సామైతద్ధిసర్వైఃకర్మభిస్సమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణికర్మాణిబిభర్తితదేతత్త్రయగ్ँసదేకమయమాత్మాత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయంతదేతదమృతగ్ँసత్యేనచ్ఛన్నంప్రాణోవా అమృతంనామరూపేసత్యంతాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

ఇ తి బృ హ దా ర ణ్య కే తృ తీ యో ఽ ధ్యా యః

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాంనామ్నామభిలాపస్యఅతః- వాగిన్ద్రియాదేవసర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్తఇతిహి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేనవాగిన్ద్రియేణానన్తనామాభిలాపఇత్యత్రాహ (ఏతదేషాంసామేతి) వాగిత్యేతదేషాంసర్వేషాంనామ్నాంసామేత్యర్థః. తత్రసామపదార్థంవివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్యసర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవవాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవసామత్వమితిభావః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాంనామ్నాంబ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వాణినామానిబిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవబృహత్త్వరూపంబ్రహ్మత్వం. అతఏతత్-వాగిన్ద్రియంసర్వాణినామానిబిభర్తీతిభర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్యనామానిప్రతిబ్రహ్మత్వమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీంరూపాణాం - సితాసితప్రభృతీనాంచక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యంచక్షుశ్శబ్దాభిధేయం. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాంసామ-ఏతద్ధిసర్వైరూపైస్సమం. ఏతదేషాంబ్రహ్మ- ఏతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి. ౨

ఆ.— తత్రవ్యాఖ్యానసాపేక్షాణిపదానివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. చక్షురుక్థమితిసమ్బన్ధః. చక్షురితిచక్షుశ్శబ్దాభిధేయంచక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చరూపసామాన్యం- తదపిప్రకాశ్యమాత్రమితియోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్యచక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్యచక్షురుత్థితత్వవ్యవహారఔపచారికః. (ఏతదేషాంసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషఃకారణస్యకార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తీతి) చక్షుషోరూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణంతజ్జ్ఞానద్వారాద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీంసర్వకర్మవిశేషాణాం- మననదర్శనాత్మకానాంచలనాత్మకానాంచ క్రియాసామాన్యమాత్రన్తర్భావఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాంకర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరంసామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనఃకర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనాహి - శరీరేణకర్మకరోతీత్యుక్తం. శరీరేచసర్వంకర్మాభివ్యజ్యతే- అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దంకర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రంసర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తంనామరూపకర్మత్రయంఇతరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయంసంహతంత్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి. ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయంపిణ్డఃకార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయేవ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయోవాఅయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదంసర్వంవ్యాకృతమవ్యాకృతంచ - యదుతనామరూపంకర్మేతి. ఆత్మాఉఏకోయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవ్యవస్థితఏతదేవత్రయంనామరూపంకర్మేతి. తదేతత్- వక్ష్యమాణమమృతంసత్యేనఛన్నమితి. ఏతస్యవాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణోవాఽమృతం). కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భకఆత్మభూతోఽమృతః- అవినాశీ. నామరూపేసత్యంకార్యాత్మకేశరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తుప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకోబాహ్యాభ్యాంశరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాంమర్త్యాభ్యాంఛన్నోఽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవసంసారసతత్త్వమవిద్యావిషయంప్రదర్శితం. అతఊర్ధ్వంవిద్యావిషయఆత్మాధిగన్తవ్యఇతిచతుర్థఆరభ్యతే. ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— రూపప్రకరణానన్తర్యమథేత్యుచ్యతే. క్రియావిశేషాణాం క్రియామాత్రేఽన్తర్భావం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మ గృహ్యతే పురుషవిధ బ్రాహ్మణశేషమనుకూలయతి (ఆత్మా హీతి) తన్త్రేణోపపత్తిమాహ (శరీరే చేతి) తథాపి కథమాత్మశబ్దశ్శరీరనిర్వర్త్యకర్మ, బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాలక్షణయేత్యాహ (అత ఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపి సఙ్క్షేపమన్తరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రయం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సంహతం సదేకమితి సమ్బన్ధః. కథం సంహతత్వం- అత ఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపం విశేషమాశ్రిత్య నామకర్మణీ సిధ్యతః- స్వాతన్త్ర్యేణ నిస్స్వభావయోస్తయోస్సిద్ధ్యదర్శనాత్. నామకర్మణీ చాశ్రిత్య రూపం సిధ్యతి- నహి తే వినా కించిదుత్పద్యత ఇత్యర్థః. వాచకేన వాచ్యస్య, తేనేతరస్య, తాభ్యాం చ క్రియాయా, స్తయా తయో, స్తయోర్దర్శనాదన్యోన్యస్య మభివ్యఞ్జకత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) షష్ఠీ నామ్ని రూపోపసంహారదర్శనాత్, గ్రామే చ సతి నామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చ తయోః కర్మణ, స్తస్మింశ్చ సతి తయో, రుపసంహారోపలమ్భాదితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రలయమితి) త్రయాణామేకత్వం విరుద్ధమితి శఙ్కాం త్యాపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా త్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వే పిణ్డతో వ్యతిరిక్తం సఙ్ఘాతాదన్యత్వాన్నేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాది త్రయస్య సఙ్ఘాతమాత్రత్వే కథం వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) సఙ్ఘాతో యమాత్మ శబ్దితః స్వయమేకోపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేన స్థితం త్రయమేవ భవతీతి వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) ఆత్మభూతః- తస్యోపాధిత్వేన స్థిత ఇతి యావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహే గచ్ఛత్యపి యావన్మోక్షం న గచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్చత్యచ్చ సత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీ నామరూపే ఇత్యాహ (నామేతి) కరణయాథాత్మ్యకథనం కథయతి (క్రియాత్మకస్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం తత్కార్యం సర్వం సచ్చత్యచ్చేతి వ్యుత్పత్తేస్సత్యం వై రాజం శరీరం కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపసప్తదశకలిఙ్గస్య సూత్రాఖ్యస్యాయతనం తస్య చాచ్ఛాదకం- తత్ఖల్వనాత్మాపి స్థూలదేహచ్ఛన్నత్వాద్దుర్విజ్ఞాతం- తేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యగ్వస్తు సుతరామితి తద్హానేఽవహితైర్భావ్యమితి భావః. ఇదానీమవిద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్య వక్ష్యమాణోపయోగముపసంహరతి (అత ఇతి) ప్రపఞ్చితే సత్యవిద్యావిషయే తతో విరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోస్తజ్జ్ఞాపనార్థం చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భో భవిష్యతి- తస్మాదవిద్యాయా విషయవివరణముపయోగీతి భావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేన కృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— (అథ కర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్ర కర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపర ఇతి పూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దో జీవపరః. ఆత్మన ఏవ పుణ్యపాపాని జాయన్తే, స చ సర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః, సర్వపుణ్యపాపానాం భర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మేతి) ఏవం నామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్య చేతనభూతాత్ప్రత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవైలక్షణ్యేపి నామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయం ఏకం సదయమాత్మా - నామరూపకర్మాణ్యాత్మనా అగృహీతవివేకానాం పామరాణామేకమివ భవతీత్యర్థః. తదేతత్పృథగితి (ఆత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాం త్రయమేతత్. అవివేకినామేక ఆత్మైవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకిభిరాత్మాపృథక్త్వేన జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతం సత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దో బద్ధజీవపరః- * ప్రాణో వా ఆశాయా భూయానిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య బద్ధజీవే ప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. * ఋతం పిబన్తావిత్యాదౌ సత్యాపరపర్యాయస్య ఋతశబ్దస్య కర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలం హ్యవశ్యమ్భావితయా సత్యం భవితుమర్హతి. తథా చ పూర్వవాక్యే అమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తే చ నామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయం ప్రాణశబ్దితః ప్రత్యగాత్మాచ్ఛన్నః. అతః పామరైర్న జ్ఞాయత ఇతి విచ్ఛేతి పూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిణ్డితోయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధిత రాజకుమారవత్తాభ్యాం ప్రచ్ఛన్నో భవతి- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకో భవతీతి పూర్వవాక్యఫలితార్థ ఇత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృత ప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథా చ స ఏవ నామరూపాత్మకజగతోన్తర్యామీ సన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాం తాభ్యాం స్వయమేవ విశిష్టో భవతీతి వాక్యార్థః. తతశ్చ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్య పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోయం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇత్యస్య సన్దర్భ ఇత్యపి వదన్తి................ ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదన్వేషణేన చ సర్వమన్విష్టం స్యాత్. తదేవ చాత్మతత్త్వం సర్వస్మాత్ప్రేయస్త్వాదన్వేష్టవ్యం. *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వమేకం విద్యావిషయం. యస్తు భేదదృష్టివిషయః-సః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యవిద్యావిషయః. * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీత్యేవమాదిభిః ప్రవిభక్తౌ విద్యావిద్యావిషయావుపనిషత్సు. తత్ర చ యోఽవిద్యావిషయః-స సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆ తృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. స చ వ్యాఖ్యాతోఽవిద్యావిషయః సర్వ ఏవ ద్విప్రకారః - అన్తః ప్రాణ ఉపష్టమ్భకో గృహస్యేవ స్తమ్భాదిలక్షణః ప్రకాశకోఽమృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణోఽప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మకస్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యో మర్త్యః. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి చోపసంహృతః. స ఏవ చ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధా విస్తృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే. తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డ ఏకస్సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే మూర్త్యాదిప్రవిభక్తకరణః. ఏకం చానేకం చ బ్రహ్మైతావదేవ-నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకం చ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృభోక్తృ చేతి. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణో వక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణోఽర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి-విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణోఽర్థో దుర్విజ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః. తథా చ కాఠకే * శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యాదివాక్యైః సుసంస్కృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ సప్రపఞ్చం దర్శితం. *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యేతి చ ఛాన్దోగ్యే. * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి చ గీతాసు. ఇహాపి చ శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛిష్ట ఏవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తరూపమాపాద్యైవం వస్తుసమర్పణార్థమస్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతో వక్తృశ్రోత్రోరాఖ్యాయికానుగతోఽర్థోఽవగమ్యతే. కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థా చాఖ్యాయికా- * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా * న తర్కశాస్త్రదగ్ధాయేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధా చ బ్రహ్మవిజ్ఞానే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథా హి గార్గ్యాజాతశత్ర్వోరతీవ శ్రద్ధాలుతా దృశ్యతే ఆఖ్యాయికాయాం. * శ్రద్ధావాఁల్లభతే జ్ఞానమితి చ స్మృతిః.........................

ఆ.— తృతీయాధ్యాయేనాశ్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా- సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) కిమిత్యర్థాన్తరేషు సత్స్వాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం- తత్రాహ (తదన్వేషణేనేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేవేతి) ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మతత్త్వమితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి) సోఽవిద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం- తత్రాహ (అన్యోఽసావితి) యో భేదదృష్టిపరస్స న వేదేత్యవిద్యా తద్దృష్టిమూలం సూచితా- తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తౌ విద్యాఽవిద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే- తత్రాహ (ఏకధేతి) సప్తాన్నబ్రాహ్మణే వృత్తమర్థం కథయతి (తత్ర చేతి) విద్యావిద్యావిషయయోరితి యావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః. తస్మిన్వినియోగః- వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహారబ్రాహ్మణాన్తే వృత్తమనుభాషతే (స చేతి) అథవా- ఉక్తౌ విద్యావిద్యావిషయౌ కథమసఙ్కీర్ణావన్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) తత్రోత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్ర చేతి) తస్మిన్ సమాప్తత్వాదవిద్యావిషయస్య కథమవిదుషో గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదర్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (స చేతి) తావేవ ప్రకారావదర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్తరితి) తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వం చ వ్యుత్పాదితం. ద్వితీయం ప్రకారమాచక్షాణః స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) తస్య కయాపి విధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేన చ హేయత్వం, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాది బహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినా వినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా సతోఽయోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) తస్య పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

త్యత్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వథా బాధరహితత్వం సత్యత్వమితి శఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మూర్తస్యేతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తే నేతి) వృత్తమనూద్య అజాతశత్రు బ్రాహ్మణమవతారయతి (స ఏవేతి) ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యాకారభేదాః. అనేకధాత్వం **అతిస్థాయిత్వాత్ దివస్యారణగుణవశాత్ ప్రత్యక్షం. కథం తర్హి తస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణస్య నానాత్వమేకత్వం చోక్తం- తత్రైకత్వం వివృణో తి (తస్యైవేతి) ప్రాణస్యైవ స్వభావభూతోఽనాత్మలక్షణః పిణ్డస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిషయైస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే- స ఏవ *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావిత్యాది శ్రుతేస్సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైః కరణైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం చ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - న తస్మాదధికమస్తీతి హిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకం చేతి) ఏకత్వం దిశతీకృత్య ప్రాణస్య నానాత్వం విశదయతి (ప్రత్యేకం చేతి) గోత్వాదిసామాన్యతుల్యత్వం వ్యావర్తయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా-పూర్వపక్షవాదీతి యావత్. తస్మాత్ - అముఖ్యాద్బ్రహ్మణో విపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్ సమ్యగ్ద్రష్టా రాజా శ్రోతా- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితి వక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఏవం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతి శేషః. ఆఖ్యాయికానఙ్గీకారే దోషమాహ (విపర్యయే హీతి) యథా తర్కశాస్త్రేణ సమర్థ్యమానోఽర్థో జ్ఞాతుం న శక్యతే- బౌద్ధైః కల్పితానాం నిరఙ్కుశత్వాత్. తథా కేవలమర్థో నావగమ్యతే ప్రశ్నప్రతివచనభావరహితైః వాక్యైః- తైస్సమర్థ్యమానోఽపి దుర్విజ్ఞేయోఽర్థస్స్యాత్ యదాఖ్యాయికా నానుస్రియతే- తేన సా సుఖప్రతిపత్త్యర్థమనుసర్తవ్యేత్యర్థః. కుతో దుర్విజ్ఞేయత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్య వస్తునో దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథా చేతి) సుసంస్కృతా- పరిశుద్ధా. దేవబుద్ధిః- సాత్త్వికీ బుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీ చ బుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం-అత్యన్తగమ్భీరత్వం. సంరమ్భః- తాత్పర్యం. బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాస్సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వా ప్రయోజనాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేన ప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యా గ్రాహ్యా - అధమాత్తూత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ సా లభ్యత ఇత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థశ్చాయమారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తార్థే నిత్యత్వం కథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్మధ్యే యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యా లబ్ధవ్యా- వక్త్రా చ తాదృశేన సోపదేష్టవ్యేత్యేషోఽర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికా యత్నేత్యర్థః. ఆగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవ తత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తు కేవలస్తర్కః- తద్వశాన్నైషా బుద్ధిస్సిధ్యతి - తథా చ కేవలతర్కప్రయుక్తాత్తత్త్వబుద్ధిరితి సమ్భావనా నిషేద్ధార్థా ఆఖ్యాయికేతి పక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధిర్న సిధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతిం దద్యాదితి శేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికామవతార్య తత్రాఖ్యాయికాను గుణ్యం దర్శయతి (తథా హీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే పరమసాధనమిత్యత్ర భగవతోఽపి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ……………………

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హశబ్ద ఇతిహాసార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః-అనువచనసమర్థః. వక్తా. వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ కస్మింశ్చిత్కాలవిశేషే. స హ ఉవాచాజాతశత్రు నామానం కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి-కథయాని. స-ఏవముక్తోఽజాతశత్రురువాచ-సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి- యో మాం ప్రత్యాహ బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవ గో సహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమపేక్షిత ఇతి. ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి నైతస్మిన్ వాక్యద్వయే ఉపపదద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. నైశబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకశ్శుశ్రూషురితి బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవానసీతి. ౧

ఆ.— ఆఖ్యాయికార్థబహుధాస్థితేతదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమితి) అత్ర ప్రాపికస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనక ఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో నైనిపాత ఇతి యావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవానసీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమకాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— తృతీయాధ్యాయే * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః-గర్విష్ఠః. బలాకిస్యాపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సమాసోక్తః. హేతి

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

ట్వావృత్తాగ్రస్మరణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియో ఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసితవేదార్థ ఇత్యుక్తం భవతి. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః. ఆస- బభూవ. (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహా బ్రహ్మవిత్సమీపే అయం బాలః కథం వక్తుముత్సహతఇత్యాశ్చర్యార్థో హశబ్దః. (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మవిత్సు వాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తామేవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్ నీతమ్యైవ తేషు తద్వాత్సల్యం సహేతుకం విశదయతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కో ఽప్యేతావన్తం కాలం న దృష్టః- సర్వేపి హి బ్రహ్మవిదః జనక ఏవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతో ఽనేనైవ వాక్యేన తోషితో ఽహం గవాం సహస్రం బ్రవాణీతి వాఙ్మాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి చైకో ఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణేహ హృది ప్రవిష్టో ఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మామా) మా మేతి హస్తేన వినివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానే విజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మానజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి-తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- న తు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ. అథ చేన్మన్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మ మాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై -రాజా-దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవం విశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టశ్చ భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాభ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా మమ కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాదితి) మా మేతి ప్రతీకమాదాయాభ్యాసస్యార్థమాహ (మా మేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య మాఙో నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మా మేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణ ద్వయోర్విజ్ఞానవిషయోరర్థః- తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానేపి విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మానవిజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్య తమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమీషద్బాధనం - తత్రాహ (అత ఇతి) అతిష్ఠాస్సర్వేషామిత్యాదివాక్యం శఙ్కాద్వారా అవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితి శేషః. ఇతిశబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తరీత్యా త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫల, మపి జానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి)

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి), ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యో ఽయం పురుషో ఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమపి తద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వై శబ్దో ఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. * ఆతో మనిన్నిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతో ఽస్యజ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే సంవాదో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తే ఽతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సో ఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషో ఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరత్ర వక్ష్యమాణో బ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠా, దస్య పరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఉ.— సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవా
చాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స
య ఏతమేవముపాస్తేఽహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే॥ ౩

సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హో
వాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తే
జస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౪

సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హో
వాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవము
పాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యబ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతేఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః- య ఏవాసౌ చన్ద్రమసి మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం. బృహన్- మహాన్. పాణ్డరం- శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః - అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యశ్చాన్నభూతోఽభిషూయతే లతాత్మకో యజ్ఞే- తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే- తస్యాహరహః సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు,. అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య. ౩

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః- తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే- త్వం చైతముపాస్స్వేత్యుక్తమానేత్యాది నా ప్రత్యువాచేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చ న్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి - పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం- *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః. అతోఽయుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే- కిం తు లతాపి- సమాన ధర్మత్వాదిత్యాహ (యశ్చేతి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాహం బ్రహ్మోపాస్తిరిత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (య థోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాక్షయస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వమభిప్రేత్యోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

రం.— (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే- చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయా వర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః- తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః. (సహోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్-మహాన్. పాణ్డరం-శుక్లం కిరణరూపం వాసః-వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పాణ్డరైరంశుభిర్జగ చ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా - యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషైకశబ్దాభిలాపప్రయుక్తతదభేదేన వా - చన్ద్ర స్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశేశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమరాజేతి చైతైర్గుణైః ఏతం- చన్ద్రపురు షం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహస్సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇ తి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహః సోమం సుతవానిత్యర్థః. ప్రకృతివికృతిభేదవివక్షయా సుతః ప్రసుత ఇ త్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయాద్యుజ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్ర స్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్ తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నక్షయాభావః ఫలం- తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భ వే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్య వ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్త్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం- చ న్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూపితత్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదతి వదన్తి. ౩

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం - తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి,. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యం. ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రే బ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యా హ (విద్యుతామితి) ౪

రం.— (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః- తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తథాఽఽకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం- పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం- నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి- ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయంవాయౌ పురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచా
జాతశత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠాఇన్ద్రోవైకుణ్ఠోఽపరాజితాసేనేతివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏత ౬
మేవముపాస్తేజిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥
సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమగ్నౌపురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజా
తశత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠావిషాసహిరితివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేవిషాస ౭
హిర్హభవతివిషాసహిర్హాస్యప్రజాభవతి॥
సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమప్సుపురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాత
శత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూపఇతివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేప్రతిరూ ౮
పగ్ంహైవైనముపగచ్ఛతినాప్రతిరూపమథోప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥
సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమాదర్శేపురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచా
జాతశత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠారోచిష్ణురితివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేరోచిష్ణు ౯
ర్హభవతిరోచిష్ణుర్హాస్యప్రజాభవత్యథోయైస్సన్నిగచ్ఛతిసర్వాగ్ంస్తానతిరోచతే॥

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం. అక్రియావత్త్వంవా. ౫
రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమాకాశేపురుషఇత్యాది) ఆకాశేవిద్యమానస్యతదభిమానినఃపురుషస్యపూర్ణత్వవిశిష్టోపాసనా
యాఃఫలంప్రజయాపశుభిశ్చపరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాఃఫలంప్రజానస్తానావి
చ్ఛిత్తిరితివిభాగోద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్యప్రజాఅస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరంనగచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౫

శం.— తథావాయౌప్రాణేహృదిచైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. నవైపరాజితపూర్వా- అపరాజితా
సేనా. మరుతాంగణస్యప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుర్హ- జయనశీలః. అపరాజిష్ణుః- నచపరైర్జితస్వభావోభవతి. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యత
స్త్యానాం- సపత్నానాంజయనశీలోభవతి. ౬
ఆ.— కథమేకస్మిన్వాయావపరాజితాసేనేతిగుణస్సమ్భవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్యఫలత్రయంక్రమేణ
వ్యుత్పాదయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యతోజాతానాం. ౬
రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయంవాయౌపురుషఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ. * యోయంపవతేఏషదేవానాం
గృహాఇతివాయోర్దేవలోకత్వప్రసిద్ధేఃదేవలోకత్వసామాన్యాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాంగణస్యప్రసిద్ధేరపరాజితాసేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః - జయశీలః.
అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతోభవాఃఅన్యతస్త్యాః - శత్రవఇతియావత్. తాన్జేతుంశీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ.
* నుప్యజాతావితిణినిః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నావాచిహృదిచైకా. విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితాపరేషాం. అగ్నిబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యంపూర్వవత్. ౭
ఆ.— యద్యద్విక్షిప్యతే- క్షిప్యతే. తత్సర్వంభస్మీకరణేనసహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథాపూర్వంవిద్యుతాంబాహుళ్యాదాత్మనిప్ర
జాయాంచఫలబాహుళ్యముక్తం - తథాచాత్రాప్యగ్నీనాంబహుళత్వాదుపాసకస్యాత్మనిప్రజాయాంచదీప్తాగ్నిత్వంసిధ్యతీత్యాహ (అగ్నీతి) ౭
రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమగ్నౌపురుషఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యస్య శత్రుఃభిభవితేత్యర్థః. మర్షణశీలఇతివార్థః.
విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేనసఉపాసకస్తత్పుత్రశ్చవిషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౭

శం.— అప్సురేతసిహృదిచైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూలఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రు
తిస్మృతిశాసనానురూపమేవఏనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నవిపరీతమన్యచ్చ. అస్మాత్తథావిధఏవోపజాయతే. ౮
ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూపఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితిసమ్బన్ధః. అస్మాత్ -. ఉపాసితురి
త్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూలఇతియావత్. ౮
రం.— (సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమప్సుపురుషఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదపామ
ప్పురుషస్యప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథాక్రతున్యాయాదేవతదుపాసకస్యేదంఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవకళత్రాదికమేనం-
ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపంప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశఏవపుత్రోఽస్మాజ్జాయతేఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శేప్రసాదస్వభావేచాస్యత్రఖడ్గాదౌహృదయేచసత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యేచైకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలంచ
తదేవ. రోచనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం. ౯

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.— హార్దే చేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (సత్త్వేతి) సర్వత్రైకైకవిశేషణస్య దేవతేతి విశేష్యతయా సమ్బధ్యతే. తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శే విద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య రోచిష్ణుత్వం - భ్రాజమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితి యావత్. తదుపాసకస్తు తత్స్వరోచిష్ణురేవ భవతి. అథో - అపి చ. యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి. సర్వాంస్తానతిరోచతే - అతిక్రమ్య ప్రకాశతే. సమానానాముత్తమశ్లోకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం - గచ్ఛన్తం యః శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః, తమేకీకృత్యాహ. అసుః - ప్రాణః. జీవనహేతురితి గుణః. తస్య ఫలం - సర్వమాయురస్మింల్లోక ఏతీతి - యథోపాత్తం కర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా - పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి. ౧౦

ఆ.— ఆహ - ఏతమేవాహమిత్యాదీతి శేషః. తస్య - గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం - గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్య విశేష్యం గ్రాహ్యం - ఉత్తరత్ర శబ్ద ఇతి శ్రవణాత్. తథా చ అగ్రే గచ్ఛన్తం శబ్దం అను - అనుసృత్య యః పశ్చాచ్ఛబ్దః - ప్రతిధ్వనిరుదేతి - మూలశబ్దానన్తరముదేతి. తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యహముపాస ఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్య ఇతి యావత్. తదుపాసనస్య ఫలం - అస్మింల్లోకే - ఉపాసకశరీరే యావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పూర్వమేనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షు కర్ణయోర్హృది చైకా - అశ్వినౌ దేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్య ద్వితీయవత్త్వం, అనపగత్వం - అవియుక్తతా చాన్యోన్యం, - దిశామశ్వినోశ్చైవం ధర్మిత్వాత్. తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ. ౧౧

ఆ.— కా పునరసావేకా దేవతా - తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య - దేవస్యేతి యావత్. యథోక్తం గుణద్వయముపపాదయతి (దిశామితి) ద్వితీయవత్త్వం - సాధుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతాశ్విదైవత్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి - సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణః ఛిద్యత ఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్ - ఉపాసకాన్న ఛిద్యతే - నాన్తరితో భవతి. ఉపాసకస్య బన్ధువిశ్లేషో న భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయాయాం - బాహ్యే తమస్యధ్యాత్మే చావరణాత్మకేఽజ్ఞానే హృది చైకా దేవతా. విశేషణం - మృత్యుః. ఫలం సర్వం పూర్వవత్. మృత్యోరనాగమనే రోగాదిపీడాభావో విశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవ తతో బ్రహ్మోపాసకస్యాపి ఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావే చ కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాః మృత్యువన్మలినత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టం పూర్వవత్ స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్త ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం.— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిపరిపూర్ణత్వాత్ప్రజాయాం సమ్పాదనమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వేనైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు స గార్గ్యః క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానో౭ప్రతిభాసమానోత్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస. ౧౩

ఆ.— వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మన్వత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాన్న ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం వై- ఏవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో వినిప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవం తదుపాసకస్తత్పుత్రశ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాప్రతిస్ఫూర్తేః గార్గ్యః తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతమాలక్ష్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః- ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞానశ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే * అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హి తదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవే౭జాతశత్రవే అముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- న యుక్త ఏవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదా అజాతశత్రుణా౭ముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వక్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత- తద్వై తావతేతి న బ్రూయాత్- న కిఞ్చిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్- తస్మాద్ధ్యవశ్యైతావన్త్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే విజ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయేఽధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతా అధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ.— విచారార్థా స్తుతిరితి కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (న ఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాద్వేదనప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) కిఞ్చ- నిష్ఠామేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠీయన్తే- తర్హి తేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవ ముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేరముఖ్యబ్రహ్మత్వాత్తస్య నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ౩ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి సః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావజ్జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః * నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం * ఆపత్కల్పో బ్రాహ్మణస్యాబ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుసృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నానుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం చైతద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషꣳ సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హాశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రస్తావే గార్గ్యస్య తాదాత్వికమభినివేశం సూచయతి. కిమిత్యత ఆహ (ఉప త్వా యానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛాని మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః. ౧౪

రం.— స హోవాచాజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం-అనాచార్యస్వభావముపేయాత్-ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్ విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యత్తన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం,. తం- గార్గ్యం సలజ్జమానమవజ్ఞాయ విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్ పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి స- సుప్తో నోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేన స హోత్తస్థౌ. తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి. కథం పునరిదమవగమ్యతే- సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ- సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథాఽజాతశత్ర్వభిప్రేతోఽపి తత్ర స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కిన్తు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్ర్వభిప్రేతయోర్వివేకావధారణకారణం- తత్సంశ్లిష్టత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్విశిష్టత్వమేవ భోక్తుః- న దృశ్యత్వం, యచ్చాభోక్తుర్దృశ్యత్వమేవ- న తు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సంశ్లిష్టత్వాద్వివిచ్య దర్శయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం. నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణాత్మాఽమృతో వాగాదిష్వనస్తమితో నిమ్లోచత్సు. యస్యాస్స శరీరం పాణ్డరవాసాః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారార్థో యథానిర్జ్ఞాత ఏవానమితస్వభావ ఆస్తే- న చాన్యస్య కస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్ కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్వ్యాపారాధీనః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- న చ ప్రత్యబుధ్యత- తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఙ్క్తే వ స్వం విషయం ప్రాప్తం - న హి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాది దాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి,. న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్ పాణ్డరవాసా ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాది వహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. న హి యస్య యః స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్ - యథా బహుషు స్వపత్సు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానో విశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణోఽగృహీతసమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్. న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః. యస్య హి చన్ద్రాద్యభిమానినీ దేవతాఽఽధ్యాత్మం ప్రాణో భోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్య తయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బన్ధోఽవశ్యం గృహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నస్స్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తిరయుక్తేతి చేత్. యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిస్సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తదాత్త్విషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా- న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైస్సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాదకారణమభోక్తృత్వే న సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న- తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా- స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః- యథా హస్తే. తస్మాత్ ప్రాణనామసమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానినో యుక్తైవాప్రతిపత్తిః- న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వాభిమానాచ్చాత్మనః. స్వనామప్రయోగేఽప్యప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుప్తస్య యల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుప్తః- తథా భోక్తాపి సన్ ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్. న- ఆత్మప్రాణయోస్సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే- న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే ఉపరతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వా యుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్. సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిస్సమ్బోధనమయుక్తం- లౌకికన్యాయాపోహాత్ -తస్మాద్భోక్తురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న- దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవానుపపన్నస్యాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదేవతా

విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చన్నదేవతా ప్రాణో౽స్మిఞ్ఛరీరే భోక్తేతిగార్గ్యస్యవిశేషప్రతిపత్తినిరాకరణార్థం. నహితత్రాలౌకికనామ్నాసమ్బోధనేశ్రవణాదిదర్శనమివవిశేషాభావాన్ప్రాణేన ప్రత్యుత్థానమ్. ప్రాణాద్యభిమానినీదేవతాయాః శరీరే భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతాన రాభావాచ్చ. ననుక్యంకర్తుం. ప్రాణప్రత్యాఖ్యానేన ప్రాణగ్రస్తత్వాత్కరణానరాణాంప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతానరాభావాచ్చ. ననునఞ్చనమవకర్ణనేషు సాక్షిణీ ప్రాణస్య సర్వేషు కరణేషు అధిష్ఠాతృత్వాదర్శనాత్ సర్వత్రశ్రుతిష్వరణాభినిదర్శనే
*అభిష్ఠాఇత్యాద్యాస్మర్యత్వేనైనగుణవద్దైవతాభేదస్యదర్శితత్వాదయుక్తమితిచేన్న-తస్యప్రాణస్యైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరణాభినిదర్శనే
న *సత్యేనఛన్నః ప్రాణోవా ఽమృతమితిచ ప్రాణబాహ్యస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాచ్ఛ్రుతేః, *ఏషఉహ్యేవసర్వే దేవాఃకతమఏకోదేవఇతి ప్రాణఇతిచస
ర్వదేవానాం ప్రాణస్యైకత్వోపపాదనాచ్చ. తథాకరణభేదేష్వనాశఙ్కా-దేహభేదేష్వివస్మృతిజ్ఞానైచ్ఛాదిప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. నహ్యన్యదృష్టం
అన్యోఽస్మరతిజానాతీచ్ఛతిప్రతిసన్దధాతివా. తస్మాన్నకరణభేదవిషయాభోక్తృత్వాశఙ్కా-విజ్ఞానమాత్రవిషయావాకదాచిదప్యుపపద్యతే. ననుసఙ్ఘా
తవివాస్తుభోక్తా- కింవ్యతిరిక్తకల్పనయేతి. న- అపేక్షణేనిశేషదర్శనాత్. యదిహిప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రోభోక్తాస్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషా
త్సదాపిష్టస్యానాపిష్టస్యచ ప్రతిబోధేవిశేషానస్యాత్. సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తెఽపునర్భోక్తరిసఙ్ఘాతసమ్బన్ధవిశేషానేకత్వాత్పేషణాపేషణకృతవేదనాయాః,
సుఖదుఃఖమోహమధ్యమాధమోత్తమకర్మఫలభేదోపపత్తేః. శ్చవిశేషోయుక్తః- నతుసఙ్ఘాతమాత్రేసమ్బన్ధకర్మఫలభేదానుపపత్తేర్విశేషోయుక్తః. త
థాశబ్దాదిపటుమాన్ద్యాదికృతశ్చ. అస్తిచాయంవిశేషః- యస్మాత్స్పర్శమాత్రేణా ప్రతిబుధ్యమానంపురుషంను పంపాణినాపేషం-ఆపిష్యాపిష్యబోధ
యాఞ్చకారాజాతశత్రుః - తస్మాద్యఆపేషణేన ప్రతిబుబుధేజ్వలన్నివస్ఫురన్నివకుతశ్చిదాగతఇవ, పిణ్డంచపూర్వవిపరీతంబోధచేష్టాకారవిశేషా
దిమత్త్వేనాపాదయత్,-సోఽన్యోస్తిగార్గ్యాభిమతబ్రహ్మభ్యోవ్యతిరిక్తఇతిసిద్ధం. సంహతత్వాచ్చపారార్థ్యోపపత్తిః ప్రాణస్య. గృహస్యస్తమ్భాదివచ్ఛరీ
రస్యాన్తరుపష్టమ్భకః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహతఇత్యవోచామ, అరనేమివచ్చ, నాభిస్థానీయఏతస్మిన్సర్వమితి, చ- తస్మాద్గృహాదివత్ స్వావయవస
ముదాయజాతీయవ్యతిరిక్తార్థంసంహన్యతఇత్యేవమనగచ్ఛేమహి. స్తమ్భకుడ్యతృణకాష్ఠాదిగృహావయవానాంస్వాత్మజన్మోపచయాపక్షయవినాశనా
మాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వందృష్టావమన్యామహేతత్సఙ్ఘాతస్యచ - తథాప్రాణాద్యవయవా
నాంతత్సఙ్ఘాతస్యచస్వాత్మజన్మోపచయాపక్షయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వంభవితు
మర్హతి. దేవతాచేతనావత్త్వేసమత్వాద్గుణభావానుపగమఇతిచేత్. ప్రాణస్యవిశిష్టైర్నామభిరామన్త్రణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగతం- చేత
నావత్త్వేచపారార్థ్యోపగమఃసమత్వాదనుపపన్నఇతిచేన్న- నిరుపాధికస్యకేవలస్యవిజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. క్రియాకారకఫలాత్మకతాహ్యాత్మనోనా
మరూపోపాధిజనితాఽవిద్యాధ్యారోపితా- తన్నిమిత్తాలోకస్యక్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణఃసంసారః. సనిరుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయానివ
ర్తయితవ్యఇతితత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- *బ్రహ్మతేబ్రువాణి *నైతావతావిదితంభవతీతిచోపక్రమ్య *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వ
మితిచోపసంహారాత్. నచాతోఽన్యదన్తరాళేవివక్షితముక్తంవాస్తి- తస్మాదనవసరఃసమత్వాద్గుణభావానుపగమఇతిచోద్యస్య. విశేషవతోహిసోపా
ధికస్యసంవ్యవహారార్థోగుణగుణిభావః- నవిపరీతస్య. నిరుపాఖ్యోహివిజిజ్ఞాపయిషితస్సర్వస్యాముపనిషది- *సఏషనేతినేతీత్యుపసంహారాత్. తస్మా
ద్యాదిత్యాదిబ్రహ్మభ్యఏతేభ్యోవిజ్ఞానమయేభ్యోవిలక్షణోఽన్యోఽస్తివిజ్ఞానమయఇత్యేతత్సిద్ధం. ౧౫

ఆ.— *అనుద్రష్టాచశుశ్రూషా యావదధ్యయనంగురోః। నాబ్రాహ్మణేగురౌశిష్యో వాసమాత్యన్తికంవసేదిత్యాదిన్యాచారవిధిశా
స్త్రేతి. ఆపత్యాది బ్రహ్మభ్యోవిశేషమాహ (యస్మిన్నితి) ప్రాణస్యవ్యాప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనార్థం పృథగుక్తనామశ్రవణా, దా
పేషణాచ్చోత్థానా, త్తస్యాభోక్తృత్వం సిధ్యతీతిఫలితమాహ (తస్మాదితి) లోహమనుప్రమిత్యాది సుప్తపురుషగత్యుక్తిమాక్షిపతి (కథమితి)
గార్గ్యకాశ్యాభిమతయోరుభయోరపి జాగరితేకరణేషుసన్నిధానావిశేషాత్తత్రైవకిమితివివేకోనదర్శితఇత్యర్థః. జాగరితేషుకరణేషు ద్వయోఃసన్నిధానే
పి సాఙ్కర్యాద్దుష్కరం వివేచనమితిపరిహరతి (జాగరితేతి) బ్రహ్మశబ్దామార్థ్వం సకలమధ్యాహృత్య యోజనా. తర్హి స్వామిభృత్యన్యాయే
నతయోర్వివేకోఽపిసుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కింతద్వివేకావధారణకారణం- తదాహ (యద్వత్సుప్తత్వమితి) కథం తదనవధా
రితవిశేషమితి- తదాహ (తచ్చేతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః. యద్యపి జాగరితంహిత్వానుసుప్తే పురుషేవివేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్రయోభో
క్తైవసమ్బోధితః స్వనామభిస్తచ్ఛబ్దం శ్రోష్యతి - నాచేతనః. తథాపి నేష్టవివేకసిద్ధిర్గార్గ్యకాశ్యాభీష్టాత్మనోః - ఉత్థితసంశయాదితిశఙ్కతే (నన్వి
తి) సంశయంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవవిశదయతి (మోహీత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుములశబ్దాదిః. యథానిర్జ్ఞా
తః - యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనతిక్రమ్యైవగత్వమానః. ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవతః స్వాపేఽవస్థానేపితస్యతదాభోగాభావః - తత్రభో
క్తిన్తరాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవభోక్తృత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తుతస్యప్రాప్తశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ
(నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి) నచభుఙ్క్తేతస్మా
దభోక్తేతిశేషః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షేదోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ
(యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్యపిప్రాణఃస్వాపేశబ్దాదీన్నప్రతిబుధ్యతే - తథాపిభోక్తృ
స్వభావోభవిష్యతి. నేత్యాహ (నహీతి) సమ్బోధనశబ్దాశ్రవణమతశ్శబ్దార్థః. తస్యస్వనామగ్రహణంసమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృత
మితిశఙ్కతే (సమ్బోధనార్థైరితి) శఙ్కామేవవిశదయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయాస్సమ్బన్ధాగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తర
మాహ (నదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తయోర్గ్రహణకర్తృనిర్దేశః. అవశ్యమితిసూచితామనుపపత్తిమాహ (అన్య
థేతి) ఆదిపదేనయోగస్తుతిసమస్తారాదిగ్రహ్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగప్రసాదాదిః. సమ్బోధననామగ్రహణసత్కృతానాత్మదోషశ్చత్వ

దిష్టాన్మనోఽపితుల్యఇతిశఙ్క్యతే(వ్యతిరిక్తేతి)సఙ్గ్రహీతంచోద్యంవివృణోతి(యద్యన్యేతి)తదా-సుషుప్తిదశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతిసమ్బన్ధః. (తద్విషయత్వాదితి)అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదిత్యర్థః. ఆస్త్వేవాతిరిక్తస్యాత్మనఃసమ్బోధనశ్రవణమితిచేత్. నేత్యాహ(నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనఃసమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపిభోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సచ్ఛబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన-ప్రాణస్యేతిశేషః. యథాహస్తఃపాదోఽఙ్గుళిరిత్యాదినాహస్తాద్యాత్రాణో ప్రస్థితి-సర్వదేహాభిమానిత్వేనతన్మాత్రానభిమానిత్వాత్. ఏవంకాశ్యేష్వాత్మనఃసర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదఙ్గుళిష్ఠానీయప్రాణమాత్రేతదభావాత్తన్మాత్రగ్రహణం-సర్వచేతనత్వాదితిపరిహరతి(నతద్వతఇతి)తదేవస్ఫుటయతి(యస్యేతి) ప్రాణమాత్రేప్రాణాదికరణవతోఽభిమానాభావేఫలితమాహ(తస్మాదితి)వస్త్రస్యాపిప్రాణైకదేశత్వాత్తన్మాత్రమభిసమ్బోధనేకృత్స్నాభిమానీసన్నోత్తిష్ఠతి- అత్రాప్యఙ్గుళ్యాదిదృష్టాన్తోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గోత్వవత్తస్యసర్వవస్తుషుసమాప్తేరభావాదితిసర్వత్రాభిమానసిద్ధేర్బోధాభావోదాతుల్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనోదేవతాయామాత్మత్వాభిమానాభావా, దితరస్యచకూటస్థప్రియమాత్రత్వేనతదయోగా, న్నతుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణతస్యాభోక్తృత్వంవారయన్నాహ (స్వనామేతి) అయుక్తం- ప్రాణేతరస్యభోక్తృత్వమితిశేషః. తదేవవివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషందర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మేతి) కాష్ఠాభిష్టాత్మనఃసుప్తత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపిసంహృతకరణత్వాత్స్వనామాగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య తస్యానుప్తత్వ కృతంకార్యంకథయతి (నత్వితి) నహికరణస్వామినిస్వాప్రియమాణేకరణోపరమస్సమ్భవతి - తస్యాపాసపరతకరణస్యస్వనామాగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్తదనుత్థానం - నానాత్మత్వాదితిశఙ్క్యతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవస్పష్టయతి (సహీతి) ప్రసిద్ధమనూద్యాప్రసిద్ధంవిధేయమితిలౌకికోన్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్వందేహేకర్త్రీభోక్త్రీచాత్మేతిగార్గ్యాభిప్రాయనిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్తద్గ్రహణార్థవానితిపరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (కేవలేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేపితన్నిరాకరణంకర్తుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) లౌకికనామ్నోదేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః. ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేపీన్ద్రియాణాంభోక్తృత్వమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వేచన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేపిదేవతాన్తరమత్రభోక్తృస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాభావాచ్చేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోపక్రమవిరోధంశఙ్క్యతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావోనాస్తీతిశేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదానాస్తీతిసమాధత్తే (నతస్యేతి) ప్రాణేదేవతాభేదస్యైక్యేయుక్తిమాహ (అరనాభీతి) నదేవతాన్తరస్యభోక్తృత్వం - గార్గ్యస్యస్వపక్షవిరోధాదితిశేషః. సర్వశ్రుతిష్వప్యుక్తం - తాన్సఙ్గ్రహతోదర్శయతి (ఏషఇతి) * కతిదేవాయాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినాసఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాంసర్వేషాందేవానాంప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతోనదేవతాభేదాస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్యదేవస్యాత్మాతిరేకేసత్యసత్త్వాపత్తేశ్చప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యేతివక్తుంచశబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వేహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేష్వపీతియావత్. అనాశఙ్క్య- భోక్తృత్వస్యేతిశేషః. తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వపీతి) నహిహస్తాదిషుప్రత్యేకంభోక్తృత్వంశఙ్క్యతే-తథాశ్రోత్రనేత్రాదిష్వపినభోక్తృత్వాశఙ్కాయుక్తా-తేషుస్మృతిరూపజ్ఞానస్యే, చ్ఛాయా, మోహంరూపమద్రాక్షంనశబ్దంశృణోమీత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్యనిరాశ్రయస్యభోక్తృత్వాశఙ్కాపిప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామనాత్మత్వముక్త్వాస్థూలదేహస్యతద్వక్తుంపూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమాహారః. స్థూలోదేహఇతియావత్. గౌరోహంశ్యామీత్యాదిప్రత్యక్షేణతస్యాత్మత్వదృష్టేరితిభావః. ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనాయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వందూషయతి (నాపేషణఇతి) విశేషదర్శనంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేనసహితంస్థూలంశరీరమేవసఙ్ఘాతః. తన్మాత్రాయదిభోక్తాస్యాదితియోజనా. త్వత్పక్షేపితథంపేషణాపేషణయోరుత్థానేవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్యసఙ్ఘాతేనసంబన్ధవిశేషాః- స్వకర్మారబ్ధత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిన్ద్రియోద్భవాభిభవకృతవేదనాయాస్స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వాత్మకోవిశేషోయుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాంకర్మోద్భవాభిభవకృతవిశేషసమ్భవాచ్చయథోక్తావిశేషస్సమ్భవతీత్యర్థః. పరపక్షేపితథైవవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహితత్రస్వకర్మారబ్ధత్వాదయస్సమ్బన్ధవిశేషాఃకర్మఫలభేదోవాయుజ్యతే- సఙ్ఘాతవాదినాతీన్ద్రియకర్మానఙ్గీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రేభోక్తరిప్రతిబోధేవిశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాంపటుత్వమతిపటుత్వంమాన్ద్యమతిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినాకృతోవిశేషఃబాధేదృశ్యతే- సోపిసఙ్ఘాతవాదేనసిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్తఇతియావత్. చకారోవిశేషసుకర్షార్థః. మాతుస్త్వప్రతిబోధేవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేనగుణాదిగృహ్యతే. అన్యః- సఙ్ఘాతాదితిశేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వాప్రాణస్యానాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుంసాధయతి (గృహస్యేతి) యథానేమిరరాశ్చమిథస్సంహన్యన్తే- తథైవప్రాణస్యసంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ- ప్రాణేనాభిస్థానీయేసర్వమర్పితమితిశ్రూయతే- తదుక్తంతస్యసంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యగృహాదివత్పారార్థ్యేపిసంహతశేషిత్వమేషితవ్యం- గృహాదేస్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనాస్తమ్భాదీనాంజన్మచోపచయశ్చాపచయశ్చవినాశశ్చనామచాకృతిశ్చకార్యంచేత్యేతేధర్మాః. తన్నిరపేక్షతయాలబ్ధాసత్తా- స్ఫురణంయేనస, చ- తేషు- స్తమ్భాదిషువిషయేషుద్రష్టాచశ్రోతాచమన్తాచవిజ్ఞాతాచ,- తదర్థత్వంతేషాంతత్సఙ్ఘాతస్యచదృష్ట్వాప్రాణాదీనామపితథాత్వంభవితుమర్హతీతిమన్యామహఇతిసమ్బన్ధః. ప్రాణాదేఃస్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహాదివ

దిశ్యమానాత్సత్తాయాం తత్ప్రతీతౌచ ప్రాణాదిక్రియానపేక్షతయాసిద్ధో ద్రష్టానిర్వికారోయుక్తః - తస్యవికారవత్త్వే హేత్వభావాదితిభావః. ప్రాణదేవతాహారార్థ్యానుకూలం వ్యాప్త్యన్తరవిరుద్ధమితిశఙ్కతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) తథాపి ప్రకృతేఽనుమానేకథంవ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) యోఽయమేనసమః- సతచ్ఛేషోనభవతి-యథాదీపాదీన్యన్తరేణతుల్యానతిచ్ఛేష ఇతివ్యాప్తివిరోధఃస్యాదిత్యర్థః. నాయంవిరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావస్యాత్రాప్రతిపాద్యత్వాదితిపరిహ రతి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భోనిరుపాధికంస్వరూపంజ్ఞాపయితుమిత్యత్రగమకమాహ (నచే హ్యేతి) *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచేత్యాదిదర్శనాదస్యాముపనిషదిసోపాధికమపి బ్రహ్మవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచే తి) ద్విత్వవాదస్యకల్పితవిషయవత్త్వాత్, *నేతినేతీతినిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోఽన్యదార్తమితిచోక్తేః, తత్రనిరుపాధికమేవబ్రహ్మప్రతిపా ద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హిశేషశేషిభావస్తత్రతత్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషణతోఽపీతి) నచవిపరీతస్య నిరుపాధికస్యశేష సోపాధికస్య శేషశేషిభావోఽవివక్షితస్తత్ర - తత్రచస్వామిభృత్యన్యాయేనవిశేషసమ్బన్ధాదసిద్ధంసమత్వమిత్యర్థః. పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి శేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యోహీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్యఇత్యర్థః. ౧౫

(తస్మాదాదిత్యాదీతి)

రం.---- (సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమంచైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నంబాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతిరాజ్ఞస్త స్యనిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం - విపరీతంచైతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణఆచార్యత్వేఅధికృతః క్ష త్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతిశిష్యవృత్త్యాఉపేయాత్- ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారనిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితిభావః. కథంత ర్హివిద్యాప్రాప్తిరితినవాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్యస్మైత్వైవకేవలంవిజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతి) త్వా- త్వాంతె వలమేవవిజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతిశేషః. వేర్వ్యవధానంఛాన్దసం. (తంపాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వాతంపాణావా దాయ- హస్తేగృహీత్వాగార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాఽసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌహపురుషంసుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశ త్రూతస్మిన్రాజభవనేసుప్తంకంచిత్పురుషంప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసస్సోమరాజన్నితీతి) ఏవంసు ప్తపురుషసమీపంగార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం- సుప్తంపురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చకార. తానినామాన్యాహ (బృహ న్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠశ్చేతిజ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణేనప్రాణస్యబృహత్త్వాత్బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అథవాసస్త్వంచప్రా ణధర్మః- * కింమేవాసఇతిప్రాణేనపృష్టే * ఆపోవాసఇత్యేషాంప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాంచాపాం * యచ్ఛుక్లంతదపామితిశుక్లవర్ణాశ్రయ త్వాత్పాణ్డరత్వంయుక్తం. సప్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిప్రాణస్యచన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయా సోమేతిప్రాణస్యసమ్బోధనం. *ప్రాణోవైసమ్రాడితిశ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్రితఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. (సనోత్తస్థౌతంపాణినాపేషంబో ధయాఞ్చకార) ఏవమామన్త్రితోఽపిసః- సుప్తోనోదతిష్ఠత్. తతోఽజాతశత్రుస్తంసుప్తంపాణినాపేషం * హింసార్థానాంచసమానకర్మకాణామితి పిషేస్తృతీయాయాముపపదేణముల్. * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితివికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినాపిష్ట్వాబోధయాఞ్చకార - ప్రా బోధయత్. (సహోత్తస్థౌ) సః- ఏవంపాణినాపిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్పశ్చాదుదతిష్ఠత్. ఏవంప్రాణనామభిరామన్త్రణేఽపి అనుత్థానప్రద ర్శనంజీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽన్యత్వస్యజీవేసుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపిదశాయా మనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవజ్ఞాపనీయమితిప్రాణనామభిరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేనచజీవస్యప్రాణవ్యతి రేకః ప్రదర్శితోభవతి. తథాహి- సుప్తస్యప్రబోధానన్తరంసుఖమహమస్వాప్సమితిసౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేనసుషుప్తికాలేజీవశబ్దితస్యసిద్ధస్యా నన్దస్ఫూర్తిస్తస్మిన్నుపరతవ్యాపారేనసంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యంసిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యా పారఃప్రాణఏవయదిజీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్-తర్హితన్నామభిరామన్త్రణేతదుత్థానమావశ్యకం-లోకేస్వనామ్నాఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతఃప్రా ణనామభిరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్యనజీవశబ్దార్థత్వమితితదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. నచప్రత్యగాత్మన్నజ్ఞానమయేత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేఽప్య నుత్థానదర్శనాత్తదధిమతస్యశరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపిజీవశబ్దార్థత్వంనస్యాదితివాచ్యం- దేహాద్వ్యతిరిక్తేస్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్యసంసారిణ శ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్రపునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిసఙ్ఘాతేస్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నాఆమ న్త్రణేఉత్థానదర్శనాచ్చ. నచేయంసమాధిః ప్రాణస్యైవజీవశబ్దార్థత్వేఽపిసంభవతీతివాచ్యం- ప్రాణస్యైవసఙ్ఘాతాభిమానిత్వేఅనుపరతవ్యాపారస్యై వతస్యపాణిపేషణానన్తరంపూర్వమసతః ప్రబోధస్యప్రాప్త్యాఉత్థానాసంభవాత్. నచజీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్యతదసంభవశ్శఙ్క్యః - తస్య స్ఫురణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేఽపితదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్యతుతదానీమపిశరీరేసంచరతఃస్వనామభిరామన్త్రణాశ్రవణమచేతనత్వమాపాదయ త్యేవేతిచేతనస్యతద్వైలక్షణ్యంసిద్ధ్యత్యేవేతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

మూ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శాం.— స ఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే. తన్మయః - తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం. తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునస్తన్మయత్వే ప్రాయార్థస్యైవావగమ్యతే. * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్, పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, దవయవోపమార్థయోశ్చాత్రాసమ్భవాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం - తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః - పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాపయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన దిదర్శయిషితం - న హి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాదికిఞ్చన గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే - యస్మిన్స్వాభావ్యే భూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతస్సంసారీ స్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్వివక్షయా పృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధిప్రవృత్త్యాపాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాస్తే అజాతశత్రుః - బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే - జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవమసౌ పృష్టత్వాద్వ్యామోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మా భూత్ప్రాక్ప్రతిబోధా, యతశ్చైతదాగమనమాగాత్, - ఉభయం సమ్ప్రత్యేవ వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే - న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః. విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం - పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః - జీవః. తేన వికారార్థే మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్ప్యతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కిం పునరితి) అసఙ్గస్యాప్యావిద్యం బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధముపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి , య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథా శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్సదృశో వా - తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతేస్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణాచ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావేనేత్యుక్తం వ్యనక్తి (న హీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి - తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేఽర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యధికరణముపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) నను శిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం - న చేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం - తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితీతి) యత్ర - యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వాపాభిధానస్య సిద్ధత్వాత్సుప్త ఇత్యేతత్ప్రాప్త్యర్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్సం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి - స ఏష పురుషః. అయం తదా - పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - ప ప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్య సుషుప్తిస్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే - తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుర్గృహీతగ్ శ్రోత్రం గృహీతం మనః॥ ౧౭

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుః స్వవిశేషార్థసమర్పణాయ. యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాఽభూత్కుత ఏతదాగాదితి యద్వస్తు పృష్టం, తత్పృథగాపృచ్ఛ్యమానం యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూత్-తదా-తస్మిన్కాలే ఏషాం-వాగాదీనాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన-అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తవిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయ విజ్ఞానం-వాగాదీనాం స్వస్వవిషయగతసామర్థ్యం గృహీత్వా య ఏషోఽన్తః-మధ్యే హృదయే హృదయస్థాకాశో యః. ఆకాశశబ్దేన పర ఏవ స్వ ఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్ స్వ ఆత్మన్యాకాశే శేతే స్వాభావికేఽసాంసారికే. న కేవల ఆకాశ ఏవ శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి. లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతం విశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యా విశేషే స్వాభావిక ఆత్మన్యేవ శేత ఇతి కథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాఽసౌ నామప్రసిద్ధిరిత్యత్రాహ. యదా శరీరేన్ద్రియాధ్యక్షతాముత్సృజతి-తదాఽసౌ స్వాత్మన్యేవ రత ఇతి కథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాసౌ నామప్రసిద్ధిరితి. ఆహ-తాని-వాగాదివిజ్ఞానాని యదా-యస్మిన్కాలే గృహ్ణాతి-ఆదత్తే. అథ-తదా-హ ఏతత్పురుషః స్వపితి నామ-ఏతన్నామాస్య పురుషస్య తదా ప్రసిద్ధం భవతి. గౌణమేవాస్య నామ భవతి-స్వమేవాత్మానమపీతి-అపిగచ్ఛతీతి స్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం-స్వపితీతి నామప్రసిద్ధ్యాఽఽత్మనః సంసారధర్మవిలక్షణం రూపమవగమ్యతే-న త్వాత్రయుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ-తత్-తత్ర స్వాపకాలే గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి-ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధే హి సతి తదుపాధిత్వాదస్య సంసారధర్మిత్వం లక్ష్యతే-వాగాదయశ్చోపసంహృతా ఏవ తదా తేన. కథం. గృహీతా వాక్. గృహీతం చక్షుః. గృహీతం శ్రోత్రం. గృహీతం మనః. తస్మాదుపసంహృతేషు వాగాదిషు క్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మన్యేవ స్థిత ఆత్మా భవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థచిదేకరసోఽయమాత్మా-తత్ర క్రియాకారకఫలవ్యవహారోవస్తుతో నాస్తీతి వివక్షితోఽర్థః-తస్య ప్రకటీకరణార్థం ప్రస్తుతం ప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః-అన్తఃకరణం. తస్య స్వభావః-తదుపాదానమజ్ఞానం. తేనజనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తం విశేషవిజ్ఞానం-చైతన్యాభాసలక్షణం. తేన కరణేనేత్యర్థః. వాగాదీనాం స్వం స్వం విషయగతం ప్రతినియతం ప్రకాశనం-విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. య ఏషోఽన్తరితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్య ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య * ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితి న్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) సద్రూపే బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తస్య శయనం-భూతాకాశే తు న భవతీత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగత్ర శయనం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వాపాధికారే స్వాభావికత్వం-అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం. * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యాదిశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. తాని యదేత్యాదివాక్యస్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని-తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుష ఇతి ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే. అస్య వక్ష్యతి (అస్య పురుషస్యేతి) ఆశ్వకర్ణాదినామ్నో విశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వం వ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోఽర్థవ్యభిచారస్యాపి దృష్టత్వాన్న తద్వశాత్స్వాపే స్వరూపే వస్థానమితి శఙ్కామనూద్య తద్గృహీత ఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కాపునరాత్మనః స్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపేవస్థానమిత్యత్ర యుక్తిరిత్యాకాఙ్క్షాభవతి-తత్రాహ (వాగాదీతి) తదా-సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన-ఆత్మనా చైతన్యాభాసేన హేతునేత్యర్థః. స్వాపే కరణోపసంహారం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలం కథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రుః) ఏవం స్వపృష్టేఽర్థేఽవిమూఢం గార్గ్యం తదర్థం స్వయమేవ జ్ఞాపయన్నజాతశత్రూరాహ. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి) యత్ర-యదా య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః-ఏష ఏతత్సుప్తోఽభూత్-తదా తస్మిన్ శేత ఇతి సమ్బన్ధః. అత్ర *ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ-ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం మనసా సహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారం మనః కృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిః ఫలితా-తేషాం మనస్యపేక్షత్వాదితి వ్యాసార్యైర్వివృతం. య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి జీవస్వాపస్థానపరతయా నిర్దిష్ట ఆకాశశబ్దః పరమాత్మపరః. * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనాముపనిషది సమానప్రకరణే * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి ప్రాణశబ్దితస్య సుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, * అత ఏవ ప్రాణః * ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వస్య సాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోర్నిరూఢ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనావిరోధసమ్భవే తత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేః శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మైవార్థః. తత్ర చ శయనం నామ-తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వం చ-దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం. తతశ్చ సుషుప్తౌ జీవో దేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేన స్వద్వారా తద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతి స్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యార్థః. ఏవం సుప్తః పరమాత్మన్యవతిష్ఠత ఇత్యత్ర స్వపితీతి వ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని-ఇన్ద్రియాణి యదా గృహ్ణాతి-స్వస్థానేభ్యో యదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నహాన్యదా న భవతీతి యావత్. (అథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ) అథ-అనన్తరమేవ పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపి

సయత్రైతత్స్వప్న్యయాచరతితేహాస్య లోకాస్తదుతేవమహారాజోభవత్యుతేవమహాబ్రాహ్మణఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతిసయథామహారాజోజానపదాన్గృహీత్వాస్వేజనపదేయథాకామంపరివర్తతఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతే॥ ౧౮

తితిశబ్దః ప్రయుజ్యతఇతిభావః. అత్ర * స్వమపీతోభవతితస్మాదేనంస్వపితీత్యాచక్షతఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణస్వప్నిక్ - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మన్యపీతఇతిస్వపితిశబ్దార్థోఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీతఏవప్రాణోభవతీత్యాదినా) తత్ - తదేత్యర్థః. అత్రప్రాణశబ్దఇన్ద్రియప్రకరణాత్వాఘ్రాణేన్ద్రియపరః- నతుముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్యతదానీంసంచారదర్శనాత్. స్వస్వస్థానేభ్యః ఘ్రాణవాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవదనాది వ్యాపారానుదర్శనాదితిభావః. ౧౭

శం.— ననుదర్శనలక్షణాయాంస్వప్నావస్థాయాంకార్యకరణవియోగేపిసంసారధర్మిత్వమస్యదృశ్యతే - యథాచజాగరితేసుఖీదుఃఖీసన్థనీయక్లిశ్యతిముహ్యతేచ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం-నాస్యశోకమోహాదయఃసుఖదుఃఖాదయశ్చకార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితాఇతి. న- మృషాత్వాత్. సః- ప్రకృతఆత్మాయత్ర- యస్మిన్కాలేదర్శనలక్షణయాస్వప్న్యయా- స్వప్నవృత్త్యాచరతి- వర్తతే. తదాతేఽస్యలోకాః- కర్మఫలాని. కేతే. తత్ - తత్రఉత- అపిమహారాజఇవభవతిసోయం. మహారాజత్వమివాస్యలోకః - నమహారాజత్వమేవజాగరితఇవ. తథామహాబ్రాహ్మణఇవ. ఉతఇవ- అపిఉచ్చావచం- ఉచ్చంచ- దేవత్వాది. అవచంచ- తిర్యక్త్వాది. ఉచ్చమివావచమివచనిగచ్ఛతి. మృషైవమహారాజత్వాదయోఽస్యలోకాః- ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్నబన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిఃస్వప్నేసమ్బధ్యతఏవ. ననుచయథాజాగరితేజాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణోలోకాః- ఏవంస్వప్నేపితేఽస్యమహారాజత్వాదయోలోకాఃస్వప్నకాలభావినఃస్వప్నకాలావ్యభిచారిణఆత్మభూతాఏవ- నత్వవిద్యాధ్యారోపితాఇతి. ననుచ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం. దేవతాత్మత్వంచావిద్యాధ్యారోపితంనపరమార్థఇతివ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేనదర్శితం- తత్కథందృష్టాన్తత్వేనస్వప్నలోకస్యమృతఇవోజ్జీవిష్యన్ప్రాదుర్భవిష్యతి. సత్యం- విజ్ఞానమయోవ్యతిరిక్తంకార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితంశుక్తికాయామివరజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిధ్యతివ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ- నతుతద్విశుద్ధిపరతయైవన్యాయఉక్తఇతిఅసన్నపిదృష్టాన్తోజాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణంపునరుద్భావ్యతే. సర్వోహిన్యాయఃకించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. నతావత్స్వప్నేఅనుభూతమహారాజత్వాదయోలోకాఆత్మభూతాః- ఆత్మనోఽన్యస్యజాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్యలోకస్యదర్శనాత్. మహారాజఏవతావద్స్వన్సుప్తేషుప్రకృతిషుపర్యఙ్కేశయానఃస్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణఃపునరుపగతప్రకృతింమహారాజమివాత్మానంజాగరితఇవపశ్యతియాత్రాగతంభుఞ్జానమివచభోగాన్- నచతస్యమహారాజస్యపర్యఙ్కేశయానాద్ద్వితీయోఽన్యఃప్రకృత్యుపేతోవిషయేపర్యటన్నహనిలోకేప్రసిద్ధోస్తి- యమసౌసుప్తఃపశ్యతి. నచోపసంహృతకరణస్యరూపాదిమతోదర్శనముపపద్యతే. నచదేహేదేహాన్తరస్యతత్తుల్యస్యసమ్భవోస్తి - దేహస్థస్యైవహిస్వప్నప్రదర్శనం. ననుపర్యఙ్కేశయానఃపథిప్రవృత్తమాత్మానంపశ్యతి. నబహిఃస్వప్నాన్పశ్యతిఇత్యేతదాహ-సమహారాజోజానపదాన్- జనపదేభవాన్రాజోపకరణభూతాన్భృత్యానన్యాంశ్చగృహీత్వా- ఉపాదాయస్వే - ఆత్మీయఏవజయాదినోపార్జితేజనపదేయథాకామం - యోయఃకామోఽస్యయథాకామం. ఇచ్ఛాతోయథాపరివర్తతఇత్యర్థః. ఏవమేవఏషః-విజ్ఞానమయః. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా- జాగరితస్థానేభ్యఃఉపసంహృత్యస్వేశరీరే - స్వఏవదేహే. నబహిః. యథాకామంపరివర్తతే- కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనాఅనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నేమృషాధ్యారోపితాఏవాత్మభూతత్వేనలోకాఅవిద్యమానాఏవసన్తః. తథాజాగరితేపీతిప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకోవిజ్ఞానమయఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యన్తేదృష్టోపవిషయభూతాఃక్రియాకారకఫలాత్మకాఃకార్యకరణలక్షణాలోకాస్తథాస్వప్నేపి. తస్మాదన్యోసావదృశ్యేభ్యఃస్వప్నజాగరితలోకేభ్యోద్రష్టావిజ్ఞానమయోవిశుద్ధః. ౧౮

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవాగాద్యసాధకమాత్మనఃసంసారిత్వముక్తం- తత్రవ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధాఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యరజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేనవస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనస్సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (నమృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌసయత్రేత్యాదీన్యక్షరాణియోజయతి (సప్రకృతఇత్యాదినా) అథాత్రస్వప్నస్వభావోనిర్దిశ్యతే- నతస్యమిథ్యాత్వంకథ్యతే- తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నేదృష్టానాంమహారాజత్వాదీనాంజాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యంవ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) విమతాలోకానమిథ్యా- తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్- జాగ్రల్లోకవదితిశఙ్కతే (ననుయథేతి) సాధ్యవైకల్యంవక్తుంసిద్ధాన్తీపాణిపేషవాక్యోక్తంస్మారయతి (ననుచేతి) జాగ్రల్లోకస్యమిథ్యాత్వేఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావేజాగ్రల్లోకస్యకర్తృత్వంప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్రపూర్వవాదీదృష్టాన్తంసాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యోన్యాయః. దేహద్వయస్యఆత్మనశ్చవివేకమాత్రంప్రాగుక్తం- నతుప్రాధాన్యేనాత్మనఃశుద్ధిరుక్తేతివిభాగమఙ్గీకృత్యవస్తుతోఽసన్తమపిదృష్టాన్తంసన్తంకృత్వాతేనస్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్యతన్నిరాసేనాత్యన్తికీశుద్ధిరాత్మనఃస్వప్నవాక్యేనోచ్యతే- యథాజాగ్రతోపితథామిథ్యాత్వాదాత్మైకరసఃశుద్ధఃస్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పాణిపే

షవాక్యేజాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యర్థాదుక్తానర్థః- అత్రాపిస్వైవాచ్యమేవేత్యనరుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్స్వప్నవైధర్మ్యాత్మకత్వాదితి ... రుక్త్యంసర్వత్రతుల్యం- అవాన్తరభేదాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేపిసమం. పూర్వత్రశుద్ధిద్వారస్యాస్తికత్వా, ఉభయవాచనికత్వా, దితిభావః. జాగ్రద్దృష్టానైనస్వప్నసత్యత్వచోద్యసమ్భవాద్వాచ్యసమస్యసమాధిరితిపూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునాకథయతి (నతావదితి) విముతాన ద్రష్టురా ర్త్యనోధర్మాః- తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కించ- స్వప్నదృష్టానాంజాగ్రద్దృష్టవదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి) తేషాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) ఇతో దేహస్థస్యైవ ... (దేహస్థస్యేతి) ఏతద్దేశకాలాభావాచ్చతన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్ట్యర్థోకారాద్యోగ్యదేశనిర్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతద్దే గ్యదేశాభావాచ్చతన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్ట్యర్థీకారాద్యోగ్యదేశనిర్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం- తంతమనర్థం ... సాధయిష్యతి (నన్వితి) తత్రనయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం - తంతమసర్వ సాధయిష్యతి (నన్వితి) తత్రసయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (కామేతి) యో గ్యదేశాభావే క్రమేణేత్యర్థః. ఏతదితిక్రియయాగ్రహణస్యవిశేషణం. ఏతత్-గ్రహణంయథాతథేత్యర్థః. పరివర్తనమేవవివృణోతి (తథేతి) సిద్ధసిద్ధమర్థందర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేతద్దృష్టాన్తేనజడత్వాదిహేతునాజాగరితస్యాపితథాత్వంశక్యంనిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) సిద్ధసిద్ధమర్థందర్శయతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకఇతివిశేషణంసమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరి ద్వయోర్మిథ్యాత్వేప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకఇతివిశేషణంసమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరి ద్వయోర్మిథ్యాత్వేప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అన్యత్వఫలంకథయతి (విశుద్ధఇతి) ౧౮

తంవృష్టాన్తీకృత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్యత్వఫలంకథయతి (విశుద్ధఇతి)

రం.— సుషుప్తేస్స్వప్నవైలక్షణ్యంవక్తుంస్వప్నముపక్షిపతి (సయథేత్యాదినా) ఏతత్ - ఏషఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సఏషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితోజీవఃయత్ర- యదాస్వప్న్యయా - స్వప్నావస్థయా. స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వప్నస్థానేసఞ్చరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాస్తదుతేవమహారాజాభవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహ - ప్రసిద్ధాఃస్వర్గాదిలోకాఅస్య - స్వాప్నిక జీవస్యభవన్తి. తత్- తదా. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణఇవశ్రోత్రియత్వాదిగుణయు క్తోపిభవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరమప్యచిన్తితం ప్రాప్నోతీత్య ర్థః. స్వప్నపదార్థానాంతత్తత్కాలేతత్తత్పుంస్త్వపుణ్యపాపానుగుణ్యేనపరమాత్మసృష్టతయాయథార్థత్వస్య • యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామం పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రమమృతం *అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేసహికర్తేత్యాదిభిఃప్రామాణికత్వాదత్రేవశబ్దోనస్వాప్నికవస్తుమిథ్యా త్వపరః- అపితుజాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవహిసూత్రకృతా • వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివదితిసూత్రితం. (సయథామహారా జోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజోజానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్గృహీత్వా-ఉపాదాయ. ఉపసంహృత్యస్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాంయథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషఃఏతత్- ఏతస్మిన్కాలేప్రాణా న్గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్యఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్యస్వేశరీరేయథేష్టంసఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. నచ* ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయంబహిష్కులాయా దమృతశ్చరిత్వేతిబహిష్కులాయసంచరణస్యశ్రుతత్వాత్, స్వప్నేశరీరాదిసృష్టేశ్చప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరేయథాకామమిత్యనుపపన్న మితివాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేనస్వేశరీరఇత్యస్యావిరో ధాత్. నన్వేవంస్వేశరీరఇతివ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయాపూర్వశ రీరాద్బహిర్గమనేప్రసక్తేతద్వ్యావర్తకతయాహిస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇతివాక్యంసఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయేశరీరేయత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతిజాగ్రద్దశాయామివనియమోక్తిత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రు తివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిఃకులాయాద్బహిరివచరిత్వేతిభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతివాచ్యం- తథాత్వేజీవస్యస్వశరీరఏవస్థితతయాజాగ్రద్ద శాయామివస్వాపతన్త్ర్యేణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా* ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితిప్రాణద్వారారక్షకత్వోక్తిరతఏవామృతత్వోక్తిశ్చానుపపన్నా స్యాత్. అతోబహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయాప్రబలత్వాన్నభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతిస్వేశరీరఇతి శ్రుతిస్తదనురో ధేనపూర్వోక్తార్థపరత్వేనైవయుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంవియదాదే • ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతిసూత్రేచిన్తితం. తత్రహిజీవోనక ర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేనఆత్మనికృతేరసమ్భవాత్, * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుత్యాఅసఙ్గత్వావగమేనకృతినిమిత్తసంయోగాద్యభా వా, చ్చ. * హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుంహతశ్చేన్మన్యతేహతం । ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయంహన్తినహన్యత ఇతి ఆత్మనఃకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, * ప్రకృతేః క్రియమాణానిగుణైఃకర్మాణిసర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మాకర్తాహమితిమన్యతే * నాన్యంగుణేభ్యఃకర్తారం యదాద్రష్టానుపశ్యతీ త్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతాత్రిగుణాత్మికాప్రకృతిరేవకర్త్రీ- నజీవఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవక ర్తా- నప్రకృతిః- * జ్యోతిష్టోమేనయజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రంహ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారాప్ర వృత్తిముత్పాద్యసాఫల్యంగచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వేతస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రంవిఫలమేవ స్యాత్. నచాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృ తినిమిత్తసంయోగాభావః - * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణఇతినిమిత్తసంయోగస్యశ్రుత్యాప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టైఃనజీవస్యసమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, *హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిశ్రుతేర్హననక్రియాయాంనిత్యస్యాత్మనఃకర్తృక ర్మభావనిషేధపరత్వేనకర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్,. యచ్చ *ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినాగుణానామేవకర్తృత్వంస్మర్యతఇ

ఉ.— అథయదాసుషుప్తోభవతియదానకస్యచనవేదహితానామనాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతేసయథాకుమారోవా మహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవాతిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

టి- తత్సాంసారికప్రవృత్తిప్రవర్తనస్యాత్మనఃకర్తృతాసత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- నస్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రస్తుతప్రస్తావేనగుణానామేవకర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథాచతత్రైవోచ్యతే *కారణంగుణసఙ్గోస్యసదసద్యోనిజన్మస్వితి.అతఏవ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం।వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమం- తత్రైవంసతికర్తారమాత్మానంకేవలంతుయః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతిదుర్మతిరితిఅధిష్ఠానాదిసాపేక్షేసత్యాత్మనఃకర్తృత్వేయఃకేవలమాత్మానంకర్తారంపశ్యతి- సనపశ్యతీతికేవలస్యైవాత్మనఃకర్తృత్వంనిషిధ్యతే. *ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. *సయథామహారాజఇతిప్రకృత్య *ఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇత్యుపాదానవిహారయోఃకర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చక్రియాయాంనచేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతేకర్మాణితనుతేఽపిచేతిలౌకికవైదికక్రియాసుకర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మాకర్తా. ననునవిజ్ఞానశబ్దేనాత్మనోవ్యపదేశః - కింతుబుద్ధేరితిచేత్ - తథాసతిబుద్ధేఃకరణత్వాద్విజ్ఞానేనయజ్ఞంతనుతఇతినిర్దేశస్స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః. యథాత్వాత్మనోవిభుత్వేనసార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమఃప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వేప్రకృతేశ్చకర్తృత్వేతస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్సర్వాణికర్మాణిసర్వేషాంభోగాయస్యుః. అన్తఃకరణాదమోపినియామకాభావాదనియతాస్స్యుః. *శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేఃకర్తృత్వేభోక్తృత్వస్యకర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపిబుద్ధేరేవస్యాత్ - తతశ్చ *పురుషోస్తిభోక్తృభావాదితిసాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవస్యాత్. *సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేఃకర్తృత్వేఆత్మనశ్చాకర్తృత్వేప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణసమాధిశ్చనస్యాత్- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనోపినిష్క్రియస్యకర్తృత్వానఙ్గీకారాచ్చ. నన్వాత్మనఃకర్తృత్వేస్వాభావికేసతిసర్వదాకర్తృత్వంస్యాత్- తత్రాహ *యథాచతక్షోభయథా. యథాతక్షాసత్యామిచ్ఛాయాంవాస్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌకరోతి- నాన్యదా- తథాఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌకరోతి,తదభావేనకరోతీత్యుపపద్యతే. నచకర్తృత్వస్యౌపాధికత్వేయావద్ద్రవ్యభావిత్వమితినియమః- జపకుసుమాదిరక్తరూపస్యౌపాధికస్యాపియావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితిసిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనఃకర్తృత్వసమర్థనేనబుద్ధిగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇతివదన్తోమాయావాదినోపిపరాకృతాః - అన్తఃకరణమితిలోకవేదయోఃకరణత్వేనప్రసిద్ధాయాబుద్ధేఃకర్తృత్వాసమ్భవాత్. *శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రేబుద్ధేఃకరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాంచకర్తృశక్తౌకర్తృశక్తియుక్తాయాస్తస్యాఃకరణమన్యత్కల్పనీయంస్యాత్ - శక్తోపిహికర్తాలోకేకరణముపాదాయప్రవర్తతఇతి. తతశ్చనామమాత్రేవివాదస్స్యాత్నార్థభేదఃకశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్యకర్తృత్వాభ్యుపగమాదితిపక్షైరుక్తత్వాత్, *గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేచవస్తుతోనైకస్యాపికర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనోనిర్వికారత్వాదితిపక్షైరేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇత్యుక్తిఃపూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాంతావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— దర్శనవృత్తౌస్వప్నేవాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మతేతివిశుద్ధతావగతా. ఆత్మనస్తత్ర *యథాకామంపరివర్తతఇతికామవశాత్పరివర్తనముక్తం- ద్రష్టృదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్యస్వాభావికఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే-అతస్తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ-అథయదాసుషుప్తోభవతి-యదాస్వప్నేనయ్యాచరతి- తదాప్యయంవిశుద్ధఏవ. అథ-పునర్యదాహిత్వాదర్శనవృత్తింస్వప్నంయదా-యస్మిన్కాలేసుషుప్తః-సుష్ఠుసుప్తః. సంప్రసాదంస్వాభావ్యంగతోభవతి- సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యంహిత్వాస్వాభావ్యేనప్రసీదతి. కదాసుషుప్తోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేనకస్యచన- నకించనేత్యర్థః. వెద- విజానాతి. కస్యచనవా- శబ్దాదేఃసమ్బన్ధివస్త్వన్తరంకించననవేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వంతున్యాయ్యం - సుషుప్తేతువిశేషజ్ఞానాభావస్యవివక్షితత్వాత్. ఏవంతావద్విశేషవిజ్ఞానాభావేసుషుప్తోభవతీత్యుక్తం. కేనపునఃక్రమేణసుషుప్తోభవతీతి. ఉచ్యతే - హితానామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉచ్యన్తే. హితాఇత్యేవంనామ్న్యోనాడ్యః - శిరాఃదేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వేసహస్రేఅధికేసప్తతిశ్చసహస్రాణి. తానిద్వాసప్తతిసహస్రాణినాడీనాంహృదయాత్ - హృదయంనామమాంసపిణ్డః. తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతంహృదయపరివేష్టనమాచక్షతే. తదుపలక్షితంశరీరమిహపురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తఇతి- శరీరంకృత్స్నంవ్యాప్నువన్త్యోఽశ్వత్థపర్ణరాజయఇవబహిర్ముఖాఃప్రవృత్తాఇత్యర్థః. తత్రబుద్ధేరన్తఃకరణస్యహృదయంస్థానం. తత్రబుద్ధితన్త్రాణిచేతరాణిబాహ్యానికరణాని. తేనబుద్ధిఃకర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీనితాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యఃప్రసారయతి. ప్రసార్యచాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలేతాంవిజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయావ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలేచతస్యాఅనుసఙ్కుచతి,. సోస్యవిజ్ఞానమయస్యస్వాపః. జాగ్రద్విషయేపానుభవోభోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీహిసః- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బఇవజలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యాఃబుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిస్తాభిర్నాడీభిఃప్రత్యవసర్పణమనుప్రత్యవసృప్యపురీతతి - శరీరేశేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివలోహపిణ్డమవిశేషేణసంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరంసంవ్యాప్యవర్తతఇత్యర్థః. స్వాభావికఏవస్వాత్మనివర్తమానోపికర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతిశేతఇత్యుచ్యతే. నహిసుషుప్తికాలేశరీరసమ్బన్ధోస్తి - తీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యేతివక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్రదృష్టాన్తః - సయథాకుమారోవా - అత్యన్తబాలోవామహారాజో

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యథోక్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణోవా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో౽తిఘ్నీం- అతిశయేనదుఃఖంహన్తీత్యతిఘ్నీ
ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా. తాంప్రాప్య- గత్వాశయీత-అవతిష్ఠేత. ఏషాంచకుమారాదీనాం స్వభావస్థానాంసుఖంనిరతిశయంప్రసిద్ధంలోకే.
విక్రియమాణానాంహితేషాందుఃఖంనస్వభావః - తేనతేషాంస్వాభావిక్యవస్థాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే. ప్రసిద్ధత్వాత్. నతేషాం స్వాపఏవాభిప్రే
తః-స్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వేనవివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషేహిసతిదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదఃస్యాత్- తస్మాన్నతేషాంస్వాపోదృష్టాన్తః. ఏవ
మేవ- యథాయందృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయఃఏతత్- శయనంశేతఇతి. ఏతచ్ఛబ్దఃక్రియావిశేషణార్థః. ఏవమయంస్వాభావికేస్వఆత్మనిసర్వ ౧౯
సంసారధర్మాతీతోవర్తతేస్వాపకాలఇతి.

ఆ.—— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రైతిస్వప్నోక్తిః. కామాదిసమ్బ
న్ధశ్చకారార్థః. నివర్త్యశఙ్కానద్భావాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతింప్రతిజానీతే (అతఇతి) స్వప్నేపిశుద్ధిరుక్తా - కింసుషుప్తిగ్రహణేత్యాశఙ్క్యాహ
(యదేతి) గతోభవతి- తదాసుతరామన్యశుద్ధిస్సిధ్యతీతిశేషః. తమేవసుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వంప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పంవ్యావర్తయ
తి (పూర్వంత్వితి) వృత్తమనూద్యప్రశ్నపూర్వకంసుషుప్తిగతిప్రకారందర్శయతి (ఏవంతావదితి)హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉ
చ్యన్తే. తాసాందేహసమ్బద్ధానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నరసవికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేవసూక్ష్మసఙ్ఖ్యాంకథయతి (తాశ్చేతి)
తాసాంచహృదయసమ్బన్ధినీనాంతతోనిర్గత్యదేహవ్యాప్త్యాబహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (తత్రే
తి) శరీరంసప్తమ్యర్థః. శరీరేకరణానాంబుద్ధితన్త్రత్వేకింస్యాత్ - తదాహ (తేనేతి) తథాపిజీవస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాంవిజ్ఞానమ
యఇతి) భోగశబ్దాజ్జాగరవిషయః. బుద్ధినిరాసమనుభవన్నాత్మాజాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవంస్స్వపితీత్యత్రహేతుమాహ (బుద్ధీతి)
బుద్ధ్యనువిధాయిత్వంపరామృశ్యతాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణంవ్యావర్తనం.పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (తప్తమివే
తి) కర్మత్వేదేహస్యకర్తృత్వేచాత్మనోదృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశేబ్రహ్మణిశేతేవిజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వాపురీతతిశయనమాచక్షాణస్యపూర్వాపరవి
రోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికఇతి) ఔపచారికమిదంవచనమిత్యత్రహేతుమాహ (నహీతి) ఇయమవస్థేతిప్రకృతాసుషుప్తిరుచ్య
తే. ఉక్తేషుదృష్టాన్తేషువివక్షితమంశందర్శయతి (ఏషాంచేతి) దుఃఖమపితేషాంప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాంహీతి) కుమారా
దిస్వాపస్యైవదృష్టాన్తత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతేషామితి) తత్స్వాపస్యదృష్టాన్తత్వం - ఆత్మస్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వమితివిభాగమాశఙ్క్యా
హ(విశేషాభావాదితి)క్వైషతదాభూదితిప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి(ఏవమితి) ౧౯

౨౦.—— ఏవంస్వప్నంనిరూప్యతద్విలక్షణాంసుషుప్తిమాహ (అథయదాసుషుప్తోభవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరంయదా - య
స్మిన్కాలేసుషుప్తోభవతి, యదానకస్యచనవేద- యదాచనకించిదపిజానాతి, త్యర్థః. అత్రయదానకస్యచనవేదేత్యనేనసుషుప్తోభవతీత్యుక్తసుషుప్తి
స్వరూపమత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచఇత్యుక్తంభవతి. (హితానామనాడ్యఇత్యాది) తదేతిశేషః. హితానామ- ఆత్మనోహితావహత్వాత్ హితాఇతిప్రసి
ద్ధాఃద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణినాడ్యః - నిరాఃహృదయాత్ - హృదయంప్రవిశ్యపురీతతమభి - పురీతచ్ఛబ్దితహృద
యానర్వర్తిమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్యప్రతిష్ఠన్తే- ప్రస్థితాభవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగణోపసంహారపూర్వకంతాభిర్ద్వారభూ
తాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్యపురీతతిస్థానేశేతే- అత్రపురీతతివర్తమానేబ్రహ్మణిశేతఇత్యర్థః. *యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతఇతిపరమాత్మన
స్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కాన్తరణయోశ్శయానపురుషాధారత్వవత్పురీతద్బ్రహ్మణోరపిసముచ్చిత్యసుప్తపురు
షాధారత్వస్యోభయలిఙ్గపాదే *తదభావోనాడీష్విత్యత్రసమర్థితత్వాత్,. తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నఃకించనవిజానాతి ఆసుత
దానాడీషుసుప్తోభవతి * తాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతే * యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేఇతినాడీపురీతద్బ్రహ్మణాంసుషుప్తిస్థానత్వశ్ర
వణా, త్సముచ్చయోసమ్భవ్యవగతనిరపేక్షాధారత్వప్రతీతిభఙ్గప్రసఙ్గా, ద్యుగపదనేకస్థానవృత్త్యసమ్భవా, చ్చవికల్పఇతిపూర్వపక్షే * తదభావో
నాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మనిచ. తదభావః- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నాభావః. సుషుప్తిరితియావత్. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః.
తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషునాడీపురీతద్బ్రహ్మణాంత్రయాణామపిసుషుప్తజీవాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః. నాడీమార్గైరేవగత్వాపురీతదాఖ్యం
హృదయవేష్టనమాంసపిణ్డంతత్రహృదయాన్తర్వర్తినిబ్రహ్మణిశయానేజీవేప్రాసాదేశేతే - ఖట్వాయాంశేతే- పర్యఙ్కేశేతఇతివన్నాడీషుశేతే- పు
రీతతిశేతే - బ్రహ్మణిశేత ఇతినిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేఃసముచ్చయోసమ్భవతిపాక్షికబాధగర్భోవికల్పోనాఙ్గీకార్యః. సాపేక్షత్వానన్తుబ్రహ్మై
వేతిసూత్రార్థః. * అతఃప్రబోధోస్మాత్. యతోబ్రహ్మైవసుషుప్తిస్థానం- అతఏవసుప్తస్య *సతఆగమ్యనవిదురితిబ్రహ్మణఏవనిత్యవత్ప్రబోధశ్శ్రూ
యమాణఉపపద్యతేఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (సయథాకుమారోవేత్యాది) సయథా- సదృష్టాన్తోవక్ష్యమాణోయథేత్యర్థః. కుమా
రః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మనిష్ఠపరోబ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమోయథాఆనన్దస్య అతిఘ్నీం-
అతిశయంగతాంమాత్రాంగత్వాశయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తోజీవఃఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే. స్వాపదశాయామతిశయితామానన్దస్యదశాం
ప్రాప్యపురీతతిశేతే- అవతిష్ఠతఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దఃపురీతత్పరోవాద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాంపురీతతీత్యర్థః. ఏవంస్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యం
నిరూపితం. తథాజాగరస్వప్నాభ్యాంవైలక్షణ్యస్యపాణిపేషణాదిభిస్స్ఫుటతయాప్రసఙ్గాదిత్థమవస్థాత్రయంవైరాగ్యాయోపపాదితంభవతి. ౧౯

———

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్,

శం.— *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తం. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తం. *కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్ గ్రామే నగరే వా యో భవతి - సోఽన్యత్ర గచ్ఛంస్తత ఏవ గ్రామాన్నగరాద్వాఽఽగచ్ఛతి - నాన్యతః. తథా సతి *క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః - యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్ - నాన్యత ఇతి *కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నో నిరర్థక ఏవ. కిం శ్రుతిరుపాలభ్యతే భవతా. న. కిం తర్హి ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి - అత ఆనర్థక్యం చోదయామి. ఏవం తర్హి కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే - అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా - నాన్యార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - *కుత ఏతదాగాత్ - కిం నిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థతాపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే - న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తం - అపాదానమేవ తు సః. తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే *అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే - తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుం. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతాదోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః - ప్రశ్నాభ్యామాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ - *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేత్ *ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రాఽవిద్యావిషయ ఏవ కర్తవ్యం సర్వముక్తం - విద్యావిషయస్యాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం *జ్ఞాపయిష్యామీతి చ - అతస్తద్బ్రహ్మవిద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం - అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర - యత్ర భవతి - తదధికరణం. యద్భవతి - తదధికర్తవ్యం. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా - యత ఆగచ్ఛతి - తదపాదానం. య ఆగచ్ఛతి - స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః - కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లౌకికవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః - సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. *నాయమాత్మాఽన్యోఽన్యత్రాభూత్ - అన్యో వాఽన్యస్మాదాగతః - సాధనాన్తరం వాత్మన్యస్తి. కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్ - *స్వమాత్మానమపీతో భవతి *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి - తచ్ఛ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే *అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం. న - ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - సయథా లోకే ఊర్ణనాభిః - ఊర్ణనాభిః - లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్ - ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః - అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః - త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి - వివిధం నానా వోచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావేఽపి ప్రవృత్తిం దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం - ఏవమేవాస్మాదాత్మనః - విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం - తస్మాదిత్యర్థః. సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః. సర్వే లోకాః - సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః - ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరం జఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే, - తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - ఉప - సమీపం నిగమయతీతి. అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసీయతే ఉపనిగమయితృత్వం నామ. కాసావుపనిషదిత్యాహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి తాః సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి తదర్థమాచష్టే (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం - తత్ర న జానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్ - ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః - తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః - తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః - స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః - తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః - తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా - తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః - సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కిం త్వస్మిన్పక్షే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం - అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః - పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితాశనాయాద్యతీతః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తం పురుషం పాణిపేషం బోధయిత్వా తం శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తస్యైవ స్వస్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరమనుసృత్య యత స్స దేవాత్మనః సుషుప్త్యవస్థావిశిష్టాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గా ఇవ నానావిధసృష్టా న్ప్రాణాద్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ *అస్మా దిత్యాదినా. న చాన్యో జగదుత్పత్తికారణమన్తరాత్మశ్రుతోఽస్తి. విజ్ఞానమయస్యైవ హి ప్రకరణం. న చాన్యప్రకరణే చ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య *స హోవాచ యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నాన్తరస్య. తథా చ *ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీత్యుక్త్వా య ఏవాత్మా ప్రియః ప్రసిద్ధః తస్యైవ ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి. తథా చ విద్యోపన్యాసకాలే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయః *తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామానులోమ్యం స్యాత్పరాభావే. వక్ష్యతి చ *ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇతి. సర్వవేదాన్తేషు చ ప్రత్యగాత్మవేద్యతైవ ప్రదర్శ్యతేఽహమితి - న బహిర్వేద్యతా శబ్దాదివత్ప్రతివస్త్వన్తరేఽస్య బ్రహ్మేతి. తథా కౌషీతకినామేవ *న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాదిత్యాదినా వాగాదికరణైర్వ్యాపృతస్య కర్తురేవ వేదితవ్యతాం దర్శయతి. అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - యో జాగరితే శబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః - స ఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతోఽసంసారీ పరః ప్రశాసితాఽన్యస్స్యాదితి చేత్. న - అదృష్టత్వాత్. న హ్యేవంధర్మకః పదార్థో దృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. న హి లోకే గౌస్తిష్ఠన్గచ్ఛన్వా గౌర్భవతి - శయానస్త్వన్యో విజాత్యన్తరమితి. న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి - స దేశకాలావస్థాన్తరేష్వపి తద్ధర్మక ఏవ భవతి. స చేత్తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి - సర్వః ప్రమాణవ్యవహారో లుప్యేత. తథా చ న్యాయవిదః సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోఽపి జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యాభావాదయుక్తమితి చేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేన స్థాపితం భవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగత ఇహ కర్తేతి - తదసత్ - యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావః సర్వలోకప్రత్యక్షస్సంసారిణః - స కథమస్మదాదిస్సంసారీ మనసాపి చిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీయాత్ - అతోఽయుక్తమితి చేత్. న - శాస్త్రాత్. శాస్త్రం సంసారిణః *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాది దర్శయతి - తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితి స్యాదయమేకః పక్షః. *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *యోఽశనాయాపిపాసే అత్యేతి *అసఙ్గో న హి సజ్యతే *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే *యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నన్తర్యామ్యమృతః *స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్యాత్యక్రామత్ *స వా ఏష మహానజ ఆత్మా *ఏష సేతుర్విధరణః *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః *య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుః *తత్తేజోఽసృజత *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి, పరోఽన్యస్సంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చ స చ కారణం జగతః. నను *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి సంసారిణ ఏవోత్పత్తిం దర్శయతీత్యుక్తం. న - *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి పరస్య ప్రకృతత్వాత్ *అస్మాదాత్మన ఇతి యుక్తః పరస్యైవ పరామర్శః. *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మోక్తః *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్య ఆకాశశబ్దః పర ఆత్మేతి నిశ్చీయతే. *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ప్రస్తుత్య తస్మిన్నేనాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృత ఏవ పర ఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి పరమాత్మన ఏవ సృష్టిరితి. సంసారిణః సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావం చావోచామ. అత్ర చ *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతా. బ్రహ్మవిషయం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మ జగతః కారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం - తద్విపరీతశ్చ సంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతి న గృహ్ణీయాత్. పరం హి దేవమీశానం నికృష్టస్సంసార్యాత్మత్వేన స్మరన్కథం న దోషభాక్స్యాత్ - తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతి యుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత - ఆరాధనేన విదిత్వా సర్వేశితృ బ్రహ్మ భవతి. న పునరసంసారి బ్రహ్మ సంసార్యాత్మత్వేన చిన్తయేదగ్నిమివ శీతత్వేనాకాశమివ మూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపి శాస్త్రమర్థవాదో భవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాదితి. న - మన్త్రబ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవ ప్రవేశశ్రవణాత్. *పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య *పురః పురుష ఆవిశదితి *రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్ యదాస్తే ఇతి సర్వశాఖాసు సహస్రశో మన్త్రవాదాస్సృష్టికర్తురేవాసంసారిణః శరీరప్రవేశం దర్శయన్తి. తథా బ్రాహ్మణవాదాః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య *ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽత్మా న ప్రకాశత ఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషు చ బ్రహ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగా, దాత్మశబ్దస్య చ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి చ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణోఽభావాత్ *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమిత్యాది శ్రుతిభ్యో యుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ధారయితుం. యద్యేవం స్థితః శాస్త్రార్థః - తదా పరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథా చ సతి శాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వే చోపదేశానర్థక్యం స్పష్టో దోషః ప్రాప్తః. యది తావత్పరమాత్మా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతి స్పష్టం పరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం - తథా చ పరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్ స్మృతయశ్చ సర్వే చ న్యాయాః. అథ కథంచిత్ప్రాణశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్న సమ్బధ్యత ఇతి శక్యం ప్రతిపాదయితుం - పరమాత్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషో న శక్యతే నివారయితుం. అత్ర కేచిత్పరిహారమాచక్షతే - పరమాత్మా న సాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టః స్వేన రూపేణ. కిం తర్హి. వికారభావమాపన్నో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. స చ విజ్ఞానాత్మా పరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః - తేన సంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనాసన్నః- తేనాహం బ్రహ్మేతిధారణార్థః. ఏవం సర్వమవిరుద్ధం భవిష్యతీతి. తత్ర విజ్ఞానాత్మనో వికారపక్షే వికల్పాసహాయః - పృథివీ ద్రవ్యవదనేకద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిభాగో వా విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరాదివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్యైకశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యేత యదా-తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వముపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సతి సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యాయుతసిద్ధావయవానుగతోऽవయవీ పరమాత్మా- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనస్సంసారిత్వదోషేణ పర ఏవాత్మా సమ్బధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చానిష్టః. *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాऽజరోऽమరః *న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ *అవ్యక్తోऽయమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః కర్మఫలవశేన సంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమిత్యుక్తం. పరస్యైకదేశోऽగ్నివిస్ఫులింగవత్ స్ఫుటితో విజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్. తథాపి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతప్రాప్తిః, తత్సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహే ఛిద్రతాప్రాప్తిః, అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ. ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనస్సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూలేనైవ పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులింగాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథాకర్తుం ప్రవృత్తం. కిం తర్హి? యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః? శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః. తద్దృష్టాన్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధిజ్ఞాపనాయ లౌకిక ఏవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీయమానోऽపి దృష్టాన్తోऽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసంగతేః. న హ్యగ్నిశ్శీతః, ఆదిత్యో న తపతీతి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్రమాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావయవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం. *క్షుద్రా విస్ఫులింగాః *మమైవాంశ ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థపరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులింగోऽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంऽశినైకత్వప్రత్యయార్హః. తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మవికారాంశత్వవాచకాశ్శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యాన్తరం *అబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసంగాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయోऽభిధీయత ఇత్యవిప్రతిపత్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫలాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః. అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్రచక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోऽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్రత్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రాప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథంచిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బోధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథా కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులింగాదివ తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోऽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాదిసంసారధర్మమనువర్తతే - దేహేన్ద్రియసంఘాతోऽస్మి - కృశః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణాత్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులింగవదేవ త్వం పరస్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులింగస్య ప్రాగగ్నేర్విభాగాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయ సువర్ణమణిలోహాగ్నివిస్ఫులింగదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞైకరసనైరన్తర్యావధారణాత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. యది చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోపసమహరిష్యత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. న ప్రాయోక్ష్యత *య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిన్దావచనం చ. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ. న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోऽసంసారిణస్సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యాయ్యా- స్వతోऽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ - న తదా తత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే.. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బుద్ధిర్దృష్టేతి చేన్న - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్,. యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్కృష్ణతారక్తతా చాకాశస్య సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి న పరమార్థతః కృష్ణో రక్తో వా ఆకాశో భవితుమర్హతి. అతో న సప్ర
తైః బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణో౽ంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనా కార్యా- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపని
షదాం. అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః* *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య* ఇత్యాది శ్రుతి
శతేభ్యః నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణం కల్పయేదుష్ణాత్మక ఇవాగ్నౌ శీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకే వా సవితరి తమ ఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసా
రపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపోపాధినిమిత్తా ఏవాత్మనః సంసారధర్మిణః సర్వే వ్యవహారాః- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ* *సర్వా
ణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వా౽భివదన్యదాస్తే* ఇత్యేవమాదిమన్త్రవర్ణేభ్యః. న స్వత ఆత్మనః సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటి
కాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తమేవ- న పరమార్థతః- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ* *న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్* *న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన* *సమం సర్వేషు భూతే
షు తిష్ఠన్తం* *శుని చైవ శ్వపాకే చ* ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనో౽సంసారిత్వమేవ- అత ఏకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మా౽న్యో వేతి విక
ల్పయితుం నిరవయవత్వాభ్యుపగమే విశేషతో న శక్యతే. అంశాది శ్రుతిస్మృతివాదాస్త్వేకత్వార్థాః- న తు భేదప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థైకవాక్యయో
గాదిత్యవోచామ. సర్వోపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞాపనపరత్వే అథ కిమర్థం తత్ప్రతికూలో౽ర్థో విజ్ఞానాత్మభేదః పరికల్ప్యత ఇతి. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరో
ధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకాని హి వాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభోక్తృకర్త్రాశ్రయాణి- విజ్ఞానాత్మభేదాభావే హ్యసంసారిణ ఏవ పరమా
త్మన ఏకత్వే కథమిష్టఫలాసు క్రియాసు ప్రవర్తయేయుః, అనిష్టఫలాభ్యో వా క్రియాభ్యో నివర్తయేయుః,. కస్య వా బద్ధస్య మోక్షాయోపనిషదారభ్యేత.
అపి చ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశః, కథం వా తదుపదేశగ్రహణఫలం,- బద్ధస్య హి బన్ధనాశాయోపదేశః- తదభావే ఉపనిషచ్ఛా
స్త్రం నిర్విషయమేవ. ఏవం తర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్య కర్మకాణ్డవాదిపక్షేణ చోద్యపరిహారయోః సమానః పన్థాః- యేన భేదాభావే కర్మకాణ్డం నిరాలమ్బన
మాత్మానం న లభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి. ఏవం తర్హి యస్య ప్రామాణ్యే స్వార్థవిఘాతో నాస్తి- తస్యైవ కర్మకాణ్డస్యాస్తు ప్రామాణ్యం- ఉ
పనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో భవేదితి మా భూత్ప్రామాణ్యం. న హి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- న హి
ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి,చేతి. ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. న కేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయ
న్త్యః స్వార్థవిఘాతం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యమే
వోపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు - న త్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా. న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వం వా ప్ర
మోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్తమ్భాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌ ప్రమేయే. కించాతః. యది తావదుపనిషదో బ్రహ్మై
కత్వప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః. న కుర్వన్త్యేవేతి చేత్- యథాగ్నిః శీత ఇతి. నను భవానేవం వదన్ న వక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రా
మాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం. అథ కరోతి. యది కరోతి - భవతు
తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం. అత్ర
భవన్తో బ్రువన్తు కః పరిహార ఇతి. నన్వత్ర ప్రత్యక్షా మద్వాక్యాదుపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నౌ చ రూపప్రకాశనప్రతిపత్తిః ప్ర
మాపకః. తర్హి భవతః ప్రద్వేషో బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయే ప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వతీషూపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః. శోక
మోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమ్పర్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదం ప్రత్యప్రామాణ్యాశఙ్కా తా
వన్నాస్తి. యచ్చోక్తం స్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపి న- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. న హ్యుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీ
యం, నైవ చేతి ప్రతిపత్తిరస్తి - యథాగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్య చైతదవోచామ- న తు వాక్యప్రా
మాణ్యసమయవిషయే న్యాయః- యదుతైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం. సతి చానేకార్థత్వే స్వార్థ, శ్చ స్యాత్తద్విఘాతకృచ్చ విరుద్ధో౽న్యో౽ర్థః, - న త్వేతద్వా
క్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం చైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. న చ కానిచిదుపనిషద్వాక్యా
ని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి. యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా - తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాది
త్వాత్. అగ్నిః శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- న తు స్వయమర్థావబోధకం. అతో నాగ్నిః శీత ఇత్యనేనైక
వాక్యతా - ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యత్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసా
మానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- న త్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా. యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదు
పనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వా పురుషనియోగం,
వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. న చ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమా నోత్పద్యతే. అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వా
క్యం- కుతో౽న్యేన విరోధః స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవేతి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః. *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం
స్వర్గకామో యజేత* *బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య* ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా. సా నైవ భవిష్యతి- యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైక
త్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం. న చానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే. తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపి చ-య
థాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానత
స్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, న చ వారయతి ఇష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయో,- విధి

పరత్వాత్. యథా కామ్యేషు ప్రవృత్తా శ్రుతిః కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వే సత్యపి యథాప్రాప్తానేవ కామానుసృత్య తత్సాధనాన్యేవ విధత్తే- న తు కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వం చేతి న విదధాతి- తథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపి మిథ్యాజ్ఞానప్రభవం క్రియాకారకభేదం యథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారం వా కిమపి ప్రయోజనం పశ్యదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విధత్తే - నావిద్యాగోచరాసద్వస్తువిషయమితి న ప్రవర్తతే - యథా కామ్యేషు. న చ పురుషా న ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథా కామినః. విద్యావతామేవ కర్మాధికార ఇతి చేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాం కర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేన బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాదుపదేశ తద్గ్రహణఫలాభావదోషపరిహార ఉక్తో వేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకా హి పురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చ దోషా విచిత్రాః- తతశ్చ బాహ్యవిషయరాగాద్యపహృతచేతసో న శాస్త్రం నివర్తయితుం శక్తం. నాపి స్వభావతో బాహ్యవిషయవిరక్తచేతసో విషయేషు ప్రవర్తయితుం శక్తం. కిం తు శాస్త్రాదేతావదేవ భవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివ తమసి రూపాదివిజ్ఞానం. న తు శాస్త్రం భృత్యానివ బలాన్నివర్తయతి నియోజయతి వా. దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్ర పురుషాః స్వయమేవ యథారుచి సాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రం తు సవితృప్రదీపాదివదుదాస్త ఏవ. తథా కస్యచిత్పరోఽపి పురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్య యథావభాసః- స తథారూపం పురుషార్థం పశ్యతి, తదనురూపాణి సాధనాన్యుపాదిత్సతే,. తథా చార్థవాదోఽపి *త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాదిః. తస్మాన్న బ్రహ్మైకత్వం జ్ఞాపయిష్యన్తో వేదాన్తా విధిశాస్త్రబాధకాః. న చ విధిశాస్త్రమేతావతా నిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిప్రమాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణి హి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్. తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవిరుద్ధం మన్యన్తే- తథా ప్రత్యక్షాదివిరోధమపి చోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయః కిల శ్రోత్రాదివిషయాః భిన్నాః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధః స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చ ధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరం భిన్నా అనుమీయన్తే- సంసారిణః- తత్ర బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథా చాగమవిరోధం చ వదన్తి- *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేత ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాదికామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చ భిన్నా అవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే- తే కుతర్కదూషితాన్తఃకరణాః బ్రాహ్మణాదివర్ణాపసదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయ ఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యమానైః బ్రహ్మణ ఏకత్వం విరుధ్యత ఇతి వదన్తో వక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యత ఇతి. అథ న విరుధ్యతే - నతర్హి ప్రత్యక్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరం శబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చ కర్తారో భిన్నా అనుమీయన్తే - తథా చ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరోధ ఇతి. భిన్నాః కైరనుమీయన్త ఇతి ప్రష్టవ్యాః. అథ యది బ్రూయుః సర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కే యూయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం పృష్టానాం కిముత్తరం. శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసు చ ప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానే శరీరేన్ద్రియమనస్సాధనా ఆత్మానో వయమనుమానకుశలాః- అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితి చేత్. ఏవం తర్హ్యనుమానకౌశలే భవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యా హి క్రియేతి భవద్భిరేవాభ్యుపగతం. తత్రానుమానం చ క్రియా- సా శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైః కారకైరాత్మకర్తృకా నిర్వర్త్యత ఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర వయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం వదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానః ప్రత్యేకం వయమనేక ఇత్యభ్యుపగతం స్యాత్. అహో అనుమానకౌశలం దర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవర్దైః. యో హ్యాత్మానమేవ న జానాతి- స కథం మూఢస్తద్గతం భేదమభేదం వా జానీయాత్. తత్ర కిమనుమినోతి కేన వా లిఙ్గేన. న హ్యాత్మనః స్వతో భేదప్రతిపాదకం కించిల్లిఙ్గమస్తి- యేన లిఙ్గేనాత్మభేదం సాధయేత్. యాని లిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయ నామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తి - తాని నామరూపగతాన్యుపాధయ ఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్య భేదలిఙ్గం పశ్యతి- తదాత్మనోఽపి భేదలిఙ్గం లభేత సః. న హ్యాత్మనః పరతో విశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపి భేదలిఙ్గమాత్మనో దర్శయితుం శక్యతే. స్వతస్తు దూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పరధర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్య తస్య నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాం చాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,. *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. *నామరూపే వ్యాకరవాణీతి చ. ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకే హి నామరూపే- తద్విలక్షణం చ బ్రహ్మ. అతోఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః. యదుక్తం బ్రహ్మైకత్వే యస్మా ఉపదేశో, యస్య చోపదేశగ్రహణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపి న-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాం కశ్చోద్యో భవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి నిరుపాధికే నోపదేశో, నోపదేష్టా, న చోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాం చానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యం చోద్యతే. న- స్వతోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయం దుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యం శాస్త్రగురుప్రసాదరహితైశ్చ- *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చ. *తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వదన్తికే ఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసు చ *మత్స్థాని సర్వభూతానీత్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సంసారీ నామ నాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి- తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే *బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యం నామోపనిషత్పరా. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (శ్వైతకేతవ ఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారాబ్రహ్మత్వంతత్పదస్యోక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుత ఇతి) పూర్వోక్తే త్ర్యర్థస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవధేరనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేస్త్వనిర్ధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాసతీతి) అపౌరుషేయ్యాశ్శ్రుతేరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాశఙ్క్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాశఙ్క్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిస్సపాదానాదర్శనాన్తరేపశ్యన్నపి శ్రూయమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్తీతి) తస్మిన్- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపెరక్షః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తస్మిన్భవత్వపాదానార్థాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాలనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయంబ్రహ్మప్రశ్నద్వయవ్యాజేనప్రతిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతార్తీయమర్థమనువదతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిభావః. కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వంప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యతయోఃశ్రౌతమర్థమాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సమ్ప్రతిప్రతివచనయోస్తాత్పర్యమాహ (నాయమితి) స్వాపస్యైవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తస్యాత్మవ్యవస్థితిరితశబ్దార్థః. ప్రబోధదశాయామాత్మనఏవాగమనాపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనాన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియత్వోక్తలోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టేర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) స్వాత్మప్రవిభక్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాకూటస్థస్యసద్భావేదృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) బాధ్యస్సిన్శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏత ఇతి) తస్యేత్యాద్యవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యక్ష్యభూతస్యబ్రహ్మణోవాచకేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే. తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యార్థోపికథంనిశ్చేయతామిత్యతఆహ (ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యనిశేషదృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహముక్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాత ఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సవిద్యేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పీయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య * బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వస్యైతదితి) బ్రహ్మోపనిషత్స్వేషాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యాద్యేదోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షానుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యత ఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదైకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- విచారోత్థనిర్ణయంవినానుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తస్యవిషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-* శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః.విచారప్రయోజకముక్త్వాకర్తవ్యంవిచారముపసంహరతి (అత ఇతి) సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (నతావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్యతే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోనాస్తీత్యుక్తేసేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽనుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోఽన్యోస్తీత్యుక్త్వాతదభావేవాదిసమ్మతిమాహ (తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యుక్తిశతైరితి) తస్యదేహత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేముక్తవజ్జ

గత్య_ర్థత్వాయోగా, జీవానామేవాదృష్టద్వారాకర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కరత్వమిత్యాదిశఙ్కిత్యర్థః. జీవో జగజ్జన్మాదిహేతుర్న భవతి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చ సంసారిత్వాదితిశఙ్క్యతే (సంసారిణోపీతి) ఈశ్వరస్యైవేత్యేవకారార్థః. అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వమితిశేషః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేన దూషయతి (నశాస్త్రాదితి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి (తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదినా) తాన్- పృథివ్యాదిష్వభిమానినః పురుషానుత్పాద్య యోనిత్రాణవాన్- సవిశేషః సర్వనిశేషశూన్య ఇతియావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. న్యాయస్తు విచిత్రం కార్యం విశిష్టవిజ్ఞానవత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదావత్థోపలమ్భాదిత్యాదిః. ప్రకరణమనుస్మృత్య జీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తం స్మారయతి (నన్వితి) నేదం జీవస్య ప్రకరణమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్య పరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కైవేతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోస్మిన్నితి) *య ఆత్మాపహతపాప్మా ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనే పరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతవిదేతి) తస్య ప్రకృతత్వే లబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ పరస్మాదేవ ప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణ ఇతి) యన్మహతా ప్రపఞ్చే నేత్యాదావితిశేషః. అక్షరేశ్వరో జగత్కారణం బ్రహ్మ- తదేవ జీవస్య స్వరూపం- తిన్నైయముపనిషదితి సిద్ధాన్తమాశఙ్క్య దూషయతి (అత్ర చేతి) తృతీయాధ్యాయస్య సమ్బన్ధః. కా పునః సా బ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయం చేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాం ప్రసిద్ధమితిశేషః. చతుర్థే బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) సత్యమస్తి ప్రస్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సా జీవవిద్యాపి భవతి- జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రస్తుతాయామితియావత్. ఇదానీం న గృహ్ణీయాదితి సమ్బన్ధః. మిథో విరుద్ధత్వప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. విపక్షే దోషమాహ (పరమితి) కథం తర్హీశ్వరేమతిం కుర్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఐకాత్మ్యశాస్త్రాదాత్మమతిరేవ బ్రహ్మణి కర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) కా తర్హి శాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యర్థవాదతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదీనామిథో విరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిర్న్యాయః. విజ్ఞానాత్మవిషయత్వం తటస్థేశ్వరవిషయత్వం చోపనిషదో నివారయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవ ప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చక్ర ఇత్యాదినా) యత్త్వహం బ్రహ్మేతి న గృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) శాస్త్రీయమప్యైకత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్నస్వీకర్తవ్యమితిశఙ్క్యతే (యదేతి) పరస్య సంసారిత్వే తదసంసారిత్వే చ శాస్త్రానర్థక్యం ఫలితమాహ (తథా చేతి) సంసారిణోఽనన్యత్వాపి పరస్య సంసారిత్వే సంసారిత్వాభిమతోప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తం ని నైవముక్తినిర్ధారితి దోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వే చేతి) తత్రాద్యం దోషం వివృణోతి (యది తావదితి) *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యత ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. కూటస్థాసఙ్గత్వాదయో న్యాయాః. ద్వితీయే దోషప్రసఙ్గమాపాద్య ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయే స్వయాధ్యసమాధిముత్థాపయతి (అత్రేతి) కథం తత్స్థితస్య కార్యప్రవిష్టస్య జీవత్వం- తత్రాహ (కింతర్హీతి) జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వే పితతో భేదాన్నాహం బ్రహ్మేతి ధీః- అభేదే బ్రహ్మణోపి సంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) తథాపి కథం శఙ్కితదోషాభావః- తత్రాహ (యే నేతి) ఏవమితి భిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః. ఏకదేశిమతం నిరాకర్తుం వికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయ ఇతి) ఏతే పక్షా వక్ష్యమాణా సమ్భవన్తి- న గత్యన్తరమిత్యర్థః. యథా పృథివీ శబ్దితం ద్రవ్యమనేకావయవసముదాయః- తథా భౌతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయః సావయవః పరమాత్మా- తస్యైకదేశశ్చైతన్యలక్షణః సద్వికారో జీవః పృథివ్యేకదేశమృద్వికారఘటశరావాదివదిత్యేకః కల్పః. యథా భూమేరూషరాదిదేశః- నఖకేశాదిర్వా పురుషస్య వికారః- తథావయవినః పరస్యైకదేశవికారో జీవ ఇతి ద్వితీయః కల్పః. యథా క్షీరం స్వర్ణం వా సర్వాత్మనా దధిరుచకాదిరూపేణ పరిణమతే- తథా కృత్స్న ఏవ పరో జీవభావేన పరిణమతే ఇతి కల్పాన్తరం. తత్రాద్యమనూద్య దూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాం సమాహారో వా- తాని వాన్యోన్యాపేక్షాణి పరశ్చేత్- న తస్యైక్యం స్యాత్- న హి బహూనాం ముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్య చ సముదాయాపరపర్యాయస్య సముదాయిభ్యో భేదాభేదాభ్యాం దుర్భణత్వేన కల్పితత్వా, దిత్యర్థః. తర్హి బ్రహ్మణో ముఖ్యస్యైక్యం మాభూత్- తత్రాహ (తథా చేతి) న హి తన్నానాత్వం కస్యాపి సమ్మతమితి భావః. ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) సర్వథైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషు జీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీ పరశ్చేత్- తర్హి యథా ప్రత్యవయవం మలసంసర్గాద్దేహస్య మలినత్వం- తథా పరస్య జీవగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖం స్యాదితి ప్రథమకల్పనావద్ద్వితీయాపి కల్పనానయుక్తేత్యర్థః. తృతీయం ప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిదిత్యాద్యాః స్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యైక్షల్యమాశఙ్క్య వైదికం ప్రత్యాహ (స చేతి) శ్రుతిస్మృతీ వినేచ యత్ పక్షత్రయసాధారణం దూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్య నిరవయవస్య కార్త్స్న్యైకదేశాభ్యాం పరిణామాసమ్భవో న్యాయః. జీవస్య పరమాత్మైకదేశత్వే దోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషు గత్యనుపపత్తిరిత్యుక్తం. అన్యథా పరస్యాపి స్యాత్- న హి పటావయవేషు చలత్సు పటో న చలతీత్యాహ (పరస్య వేతి) ఉక్తం- యది తావత్పరమాత్మేత్యాదావితిశేషః. జీవస్యాసంసారిత్వే పరస్య తన్నాస్తీతి శఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్య నిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తిం మత్వా నో దూషయతి (తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి- తత్ర తస్య క్షతం ప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణే చ పరమాత్మనః ప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం వ్యూహే సత్యుపచయః స్యాత్. తథా చ పరస్యావయవా యతో నిర్గచ్ఛన్తి- తత్ర ఛిద్రతా ప్రాప్తిః- యత్ర చ తే గచ్ఛన్తి- తత్రోపచయః స్యాదితి * అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధో భవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేతి పక్షే దుఃఖిత్వమపి తస్య దుర్వారమాపతేత్

దితిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాస్సిద్ధ్యన్తీత్యతో జీవానాంపరైకదేశత్వేనోక్తా
దోషాఽవతరతి - యుక్త్యపేక్షయాశ్రుతేర్బలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థోయుక్తివిరుద్ధోనసిద్ధ్యతీతిదూషయతి (నశ్రుతేరితి)
నఞర్థంవివృణోతి (నశాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిభజతే (కింతర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యాప్తత్వగ్రహణమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అస్తుశా
స్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపిపరస్యనాస్తిసావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) శాస్త్రస్యయథోక్తస్వభావత్వేయత్పరస్య
నిరవయవత్వంఫలతి- తదుచ్యమానంసమాహితేనశ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్రప్రథమంలోకావిరోధేనశాస్త్రప్రవృత్తిందర్శయతి (యథే
తి) ఆదిపదేనఘటాపటాదిగృహ్యతే. పదార్థేష్వేవభోక్తృపారతన్త్ర్యాద్యర్థశబ్దః. తేషాం- లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసేనే
తియావత్. తదవిరోధి- లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం- నిరవయవాదిదార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్యవ్యావర్త్యమాహ (న
లౌకికేతి) విపక్షేదోషమాహ (ఉపాదీయమానోపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థందృష్టాన్తవిశేషనిష్ఠతయాస్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వేఽప్యా
దిత్యస్యతాపకత్వ, మన్యథేత్యుచ్యతే. ననులౌకికంప్రమాణంలౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవస్వార్థంసమర్పయతి- వైదికంపునరపౌరుషేయంతద్విరుద్ధమపి
స్వార్థంప్రమాపయేత్- అలౌకికవిషయత్వాత్. అతఆహ (నచేతి) ననుశ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేలోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేపికాహానిః-తత్రా
హ (నచేతి) *లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దోవేదేఽపిబోధకఇతిన్యాయాత్తదనపేక్షాశ్రుతిరజ్ఞాతంజ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్యలోకానుసారి
త్వేనిష్ఠఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధోన్యాయః- లౌకికోదృష్టాన్తః. నహినిత్యస్యాకాశాదేస్సావయవత్వం- పరశ్చనిత్యోభ్యుపగతః - తన్నతస్య
సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనావస్తుతస్సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్యపరాంశత్వానఙ్గీకారేశ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతిశఙ్కతే (క్షు
ద్రా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గేష్వగ్నిత్వంన్యాయంసర్వత్రాంశమాత్రేఽతిదిశతి (తథాచేతి) దృష్టాన్తేయథోక్తనీత్యా
స్థితేదార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనాసహజీవస్యైకత్వవిషయంప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతితథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతార
హేతుత్వేహేత్వన్తరంసఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవస్ఫుటయతి (సర్వాసుహీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయావిభజతే (తద్యథేతి)
ఇహేతిప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగృహ్యతే. వివృతంసఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వేదోషం
వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వేహేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వేవాక్యభేదశ్చనేష్యతఇతిన్యాయేనోక్తంప్రపఞ్చయతి (స
ర్వోపనిషత్స్వితి) కించ- తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వేశ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరంకల్పనీయం - నచైకత్వప్రత్యయవిషయతయాతత్ఫలేనిరాకాఙ్క్షేషుతేషుక
ల్పనాయుక్తా- దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరంచేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాంస్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (త
స్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం- తచ్ఛేషస్సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తేర్థేద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్రచేతి) తత్రదృష్టాన్తరూపా
మాఖ్యాయికాంప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతమాత్రేప్రాగవస్థాయామేవరాజాస్మీత్యభిమానానభివ్యక్తేరిత్యర్థః. తాభ్యాంతత్పరిత్యాగేనిమిత్తవిశేష
స్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థంకిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తోవ్యాధోస్మీత్యభిమానోయస్యసతథా. వ్యాధజాతికర్మాణి- తత్ప్రయు
క్తానిమాంసవిక్రయణాదీని. రాజాస్మీత్యభిమానపూర్వకంతజ్జాతిప్రయుక్తానిపరిపాలనాదీనికర్మాణి. అజ్ఞానంతత్కార్యంచోక్త్వాజ్ఞానంతత్ఫలంచదర్శ
యతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (నత్వమితి) కథంతర్హిశబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాహమస్మీత్యభి
మానపూర్వకమాత్మనఃపితృపైతామహీంపదవీమనువర్తతఇతిసమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్యపరస్మాద్విభాగేని
మిత్తమజ్ఞానంతత్కార్యంచప్రసిద్ధమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః- తత్స్వభావః. వస్తుతఃపరమాత్మైవేతియావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్య
తోక్తిః. గహనం- గమ్భీరంవనం. సంసారధర్మానువర్తనేహేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీంబ్రహ్మాత్మవిద్యాంలమ్భ
యతి (నత్వమితి) రాజపుత్రస్యరాజాస్మీతిప్రత్యయవదాప్తవాక్యాదేవాధికారిణిబ్రహ్మాస్మీతిప్రత్యయశ్చేత్ - కృతంవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యే
త్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపికథంబ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం- తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తేష్వేకత్వదర్శనంతస్మాదితిపరా
మృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదేనాస్తిశాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం
వివృణోతి (యదిచేత్యాదినా) సిన్ధావచనంచనప్రాయోక్ష్యతేతిసమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్యభేదసహత్వం
వారయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేనప్రవేశనియమనేగృహ్యేతే. నతత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదోవివక్షితః. కిం
చ - పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేత్యత్రతదేకదేశఃస్వాభావికోవాస్యాత్ - ఔపాధికోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నచేతి) విపక్షేదోషమాహ
(ఆదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యౌపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నవివేకవశాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాంతదేకదేశోవస్తుతఃపృ
థగ్భూత్వావ్యవహారాలమ్బనమితినైవబుద్ధిర్జాయతే- ఔపాధికస్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నతదేతి) ననుజీవేకర్తాహంభోక్తా
హమితిపరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సాచతస్యవస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మమాత్రత్వాన్నశ్యత్యాక్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాము
క్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వంజీవస్యదుర్వారమితిచోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాంయథోక్తాబుద్ధిరుపచరితానభవతి- అ
తస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపివివేకినామీదృశీధీరుపచరితేతిచేత్- తత్రాహ (వివేకినాంచేతి) తేషాంసం
వ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసభూతోర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపిమిథ్యాబుద్ధిత్వాదుపచరితత్వాసిద్ధిరిత్య
ర్థః. వివేకినామవివేకినాంచాత్మనిపరిచ్ఛిన్నధీరుపలక్షైత్యేతావతానతస్యవస్తుతోబ్రహ్మాంశత్వాదిసిద్ధ్యతీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యేపేరర్థః. బ్రహ్మేతివస్తుతోఽంశాదికల్పనాసక గ్రత్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అతఇతి) అంశాంశిభావోక్త్యాదీకరణమేకదేశైకదేశేతి.
అతశ్శబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్సారత్వేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంత
జేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణిసకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతోహిత్యేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి
ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానిర్విశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్వ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ
(తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిత్వముక్తంవిశేష
ణంవిశదయతి (సస్వలఇతి) ధ్యానాద్యసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిర్న్యాయః. పరమాత్మనస్సాం
శత్వపక్షోనిరాకృతః. ననుతస్యనిరంశత్వేపిసుతాంజీవస్యతన్మాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశఇతి) కథంతర్హి * పాదో
స్యవిశ్వాభూతాని *మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వఏతఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతి శ్రుతిస్మృతిన్యాయవాదాః- తత్రాహ (అంశాదీతి)
న్యాయాఃగమాభ్యాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేసిద్ధేసతిద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి)
ఏకత్వజ్ఞానస్యసనివాసద్వైతధ్వంసిత్వమథశబ్దార్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్వదేనపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్ర
శ్నంమన్వానోద్వైతినాంమతముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపికథంతత్ప్రామాణ్యావిరోధప్రసఙ్గః- తత్రాహ (కర్మేతి)
తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతత్రైవజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (క
స్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వా, దస్యస్యస్వతఃపరతో వాబద్ధస్యాభావా, చ్ఛిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భాసిద్ధిరిత్యర్థః. కర్మ
కాణ్డస్యకాణ్డాన్తరస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్రద్వితీయామర్థాపత్తింప్రపఞ్చయతి (అ
పిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యద
ద్యప్యర్థాపత్తిద్వయంశక్తయాఽవిధయాలిప్తతి-తథాపి భేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డంప్రమాణమితియద్బ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-త
ద్బ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాస్త్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేప్తుంసుకరత్వాత్. యత్తూపనిష
దాంప్రతీయమానంశిష్యశాస్త్రాదిభేదమాశ్రిత్యప్రామాణ్యమితిపరిహారః - సకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రాతీతికభేదమాదాయప్రామా
ణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతి
చోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం-బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యత
రస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశ
క్తినాప్రతీయమానస్సృష్ట్యాదిభేదః. యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- సతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రా
హ (నహీతి) యద్ధిప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-తదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహ్యప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతి, తివ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్య
దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిఘాతాత్కర్మకాణ్డవిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యే
హేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తా
సామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణ
స్యేతి) స్వార్థప్రమోత్పాదకత్వాభావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమాజకప్రయుక్తంప్రామాణ్యమప్రా
మాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలతీతిపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి- నవేతివికల్పద్వయమనూద్యదూషయతి (యదితా
వదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదాపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతి వక్తుంప్రతి
ప్రతిబన్దీగ్రహోనయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తర్హిస్వార్థప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యా
హ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యప్రాప్తైవ్యవస్థాపక
స్సమాధిర్వక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్తాయథోక్తోపనిషదుప
లమ్భేసతితస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రద్వేషానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదుత్థాయాధియోనైష్ఫల్యాత్సామమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి)
ఏకత్వప్రతీతిస్తావదాపాతేనజాయతే- సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషంశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యజనితంఫల
మితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యం
ప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచే,
తి ప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవాకాశ్చిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్పద్వయందూషయతి (తదపినేతి)
తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాద
త్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాం
సమయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నచే
తి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకబో

ధకభాగయోరేకవాక్యత్వాభావంఫలితమాహ (అతఇతి) పూర్వోక్తమర్థముక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) నిత్యశ్శైశిరోగ్నిరిత్యేతద్బోధకస్యేవ చేద్వాక్యం- కథంతర్హితత్రలోకస్యవిరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థవిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్యనిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నితిప్రాప్తార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. ననూపనిషద్వాక్యం బ్రహ్మైకత్వంసాక్షాత్ప్రతిపాదయదర్థాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితిచేత్. తత్రతదప్రామాణ్యమనుత్పత్తిలక్షణం- విపర్యాసలక్షణంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (నచేతి) విదితపదతదర్థసఙ్గతేర్వాక్యార్థన్యాయవిదస్తదర్థేషుప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థేప్రమాముత్పాదయదపివాక్యంమానాన్తరవిరోధాదప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణేచేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతంనప్రమోత్పాదకం- ప్రమాణాపహృతవిషయత్వాత్- అనుష్ఠాతృవాక్యవదితిశఙ్క్యతే (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చకర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితివదన్ద్వితీయంప్రత్యాహ (అపిచేతి) యథాప్రాప్తస్యేత్యస్యైవవ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధకస్యకర్మకాణ్డస్యనవిపర్యాసః- మిథ్యార్థత్వేపితస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితిభావః. ననుకర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వేమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం- అతఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం- మిథ్యార్థత్వాత్- విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్యవ్యభిచారమాహ (యథాకామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషుకామ్యేషుకర్మసుమిథ్యాజ్ఞానజనితంమిథ్యాభూతం కామముపాదాయకాన్తప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపితేషుసాధనమసదేవాదాయశాస్త్రంప్రవర్తతాం- తథాపిబుద్ధిమన్తోనప్రవర్తిష్యన్తే- వేదాన్తేభ్యస్తన్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాంకర్మసుప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానంవా- బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానంవా- కర్మప్రవర్తకమితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తిం నిరాకృత్య ద్వితీయామర్థాపత్తిమపిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాజ్ఞంప్రతిసమర్పకత్వోపపాదనేనేతియావత్. ననుకర్మకాణ్డంసమ్బన్ధంబోధయత్ప్రవృత్త్యాదిపరం- అతో రాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్యద్వైతస్యసత్యత్వం- అన్యథాతద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థాపత్త్యన్తరమాయాతమితి-తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి) నప్రవృత్తినివృత్తీశాస్త్రవశాదితిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అనేకాహీతి) శాస్త్రస్యాకారకత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వాతత్రైవయుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తేహీతి) తర్హిశాస్త్రస్యకింకృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్ర-సమ్బన్ధనిదేశోపదేశేసతీతియావత్. యథారుచిపురుషాణాంప్రవృత్తిశ్చేత్- పరమపురుషార్థంకైవల్యముపదిశ్యసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధయేతదుపాయశ్రవణాదిషుసన్న్యాసపూర్వికాప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదివైచిత్ర్యానుసారేణేతియావత్. ఉక్తంహి •అతిబ్రహ్మావనేనూన్యేస్వగాలత్వమిత్యాది. తర్హికథంపురుషార్థవివేకసిద్ధిః- తత్రాహ (యస్యేతి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభిప్రాయానుసారేణపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్రగమకమాహ (తథాచేతి) యథాదకారత్రయేప్రజాపతినోక్తేదేవాదయస్స్వాభిప్రాయేణదమాద్యర్థత్రయంజగృహుః-తథాస్వాభిప్రాయవశాదేవపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థవాదతోవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధముపసంహరతి(తస్మాదితి)ఏకస్యవాక్యస్యద్వ్యర్థత్వాయోగాదితియావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ(నచేతి)ఏతావతా-వేదాన్తానాంబ్రహ్మైకత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేపికర్మకాణ్డస్యతత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(నాపీతి)స్వపక్షేసర్వవిరోధనిరాసద్వారాస్వార్థేవేదాన్తానాంప్రామాణ్యముక్తం. సమ్ప్రతితార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యేశాస్త్రగమ్యేస్వీకృతేసతీతియావత్. (సర్వంప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదిచేత్యర్థః. కథమైక్యావేదకమాగమవాక్యంప్రత్యక్షాదినావిరుధ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) యథా బ్రహ్మైకత్వే ప్రవృత్తస్యశాస్త్రస్యప్రత్యక్షాదివిరోధంమన్యన్తే- తథాతమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతియోజనా. తత్రప్రత్యక్షవిరోధం ప్రకటయతి (శబ్దాదయఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టాదేహాన్తరేదృష్టా- సాచప్రయత్నవత్పూర్వికా-విశిష్టచేష్టాత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథాచేతి) మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితిప్రాప్తం ప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి - శోచ్యతాతేషామితిశేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితివదతాంకథంశోచ్యతేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రబ్రహ్మైకత్వే ప్రత్యక్షవిరోధంపరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథాత్వేతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితిశేషః. యథాసర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్రనశబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరోధః- తథైకంబ్రహ్మేత్యత్రాపినతద్విరోధోస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్యకల్పితభేదవిషయత్వాదితిభావః. అనుమానవిరోధంపరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యాచేష్టా- సాప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతానాత్మభేదః- స్వప్రయత్నపూర్వకత్వస్యాపిసమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధేత్వనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాస్స్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టాయాస్తద్యత్నపూర్వకత్వేచాదావేవస్వపరభేదస్సిద్ధ్యేత్. సచనాధ్యక్షాత్ - పరస్యానధ్యక్షత్వాత్.- నానుమానాత్ - అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయవానాహ (భిన్నాఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయాశఙ్కయతి (అథేతి) అస్మదర్థంపృచ్ఛతి (కేయాయమితి) సహిస్థూలదేహోవా- కరణజాతంవా- దేహద్వయాదన్యోవా. నాద్యౌ - తయోరచేతనత్వాదనుమాతృత్వాయోగాత్. నతృతీయః - తస్యావికారిత్వాదితిభావః. కింశబ్దస్యప్రశ్నార్థతాంమత్వాపూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మాదేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోనుమాతా- క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవంవిశిష్టాత్మకర్తృకానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోనుమానకర్తృత్వేక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితిహేతుశ్చేత్ - తదాతవదేహాదేశ్చైకైకస్యాప్యనేకత్వంస్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తదేవవివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనోదేహాదీనాంచానుమానకారకాణాంప్రత్యేక

మహావాన్తరక్రియాస్తి-వహ్న్యాదిముఖేనాదర్శనాత్. తథాచాత్మనోఽవాన్తరక్రియాః కిమనేకకారకసాధ్యాః-కింవాన. ఆద్యేప్యాత్మాతిరిక్తానేకకారకసాధ్యాః- కింవాతదనతిరిక్తతత్సాధ్యావా. నాద్యః-అనవస్థానాత్. ద్వితీయేత్వాత్మనోనేకత్వాపత్త్యైతైరాత్మ్యంస్యాత్. నచావాన్తరక్రియానానేకకారకసాధ్యాః- ప్రధానక్రియాయాఅపితథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేనదేహాదివ్యాపికారకత్వం ప్రత్యుక్తమితిభావః. యత్త్వాత్మా,అస్మ ప్రతియోగికభేదవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మా,ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నోవా. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నహీతి) ప్రతిపన్నత్వపక్షేపిభేదేన-అభేదేనవాతత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపినానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింకర్తృస్వాత్మైవపార్థంస్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాంప్రతినియమాదిలిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (యానీతి) అతఏవసజాతీయభేదేతి-క్షారాభావంద్రష్టా సైనసాధయతి (యదేతి) కించౌపాధికోవా-స్వాభావికోవాత్మభేదస్సాధ్యతే. నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) నద్వితీయఇత్యాహ (స్వతస్త్వితి) ఆత్మాద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతీయః-అత్రాభావనసిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్యాన్యతరాసిద్ధిందర్శయతి (యద్యదితి) తాభ్యామాత్మనోన్యత్వాభ్యుపగమేమానమనుపన్యస్యతి (ఆకాశఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానాదివిరోధముపసంహరతి (అతఇతి) ఆగమవిరోధముక్తన్యాయాతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేనవ్యవహారస్యోపపన్నత్వాదర్శనేనేయావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేపిస్యాద్విరోధోర్థాపత్త్యేతిచేత్-అతఆహ.(యదుక్తమితి) ఉపదేశోయస్మైక్రియతే, యస్యచోపదేశగ్రహణప్రయుక్తంఫలం,- తయోర్భ్రాన్త్యైకత్వేసత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కింక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవంచోద్యతే-కింవా బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వాదితివికల్పద్వయందూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదితిభావః. యదిబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వాత్ప్రాయేణోపదేశానర్థక్యంచోద్యతే- తత్రనిత్యముక్తేబ్రహ్మణిజ్ఞాతే- అజ్ఞాతేవాతదానర్థక్యంచోద్యతఇతివికల్పద్వయమఙ్గీకరోతి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాంకారకాణాంసాధ్యతయావిషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతేనిత్యముక్తేబ్రహ్మణిచోద్యతేచేదిత్యర్థః. నద్వైతరాత్మవాదిభిరుపదేశస్యజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతేబ్రహ్మణితదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యాహ (నస్వతఇతి) అద్వైతేవిరోధాన్తరాభావేపితార్కికసమయవిరోధోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. ఆర్యమర్యాదాంభిన్దానాన్నాస్తికావివత్యస్తే. భటాస్తు- నేవకామిథ్యాభాషిణః. తేషాంసర్వేషాంరాజానస్తార్కికాః. తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయమిదంబ్రహ్మైకత్వమితియావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైర్యదగమ్యత్వేప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేర్వరప్రసాదేనలభ్యమిత్యత్రశ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్చశాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యంతత్త్వమితినిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవతత్త్వం సుగమమిత్యత్రశ్రౌతంస్మార్తంచలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణోబ్రహ్మణోర్థాన్తరత్వాభావేశ్రుతీనామానుకూల్యందర్శయతి(తస్మాదితి) అద్వైతేశ్రుతిసిద్ధేవిచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి, ౨౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవంపూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైషతదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుతఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధఃఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యఃకీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితఃఆహారగ్రహణాయయథాతన్తునా- తన్తుద్వారాబహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేఃక్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గావ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణఃఉద్గచ్ఛత్సర్వభూతాపేక్షయా *అధ్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమిత్యుక్తవైపుల్యంబ్రహ్మణఏకస్యకథంసర్వభూతలయాధారత్వమిత్యేతచ్ఛఙ్కావారణాయోక్తంప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేనత్వేకదైవసర్వభూతోద్గమనంనిదర్శితం. అథవా- యథాఊర్ణనాభిరేకఏవసన్నానావిధతన్తురూపేణవిజిహీర్షురుచ్చరతి- ఏవమేవబ్రహ్మానానాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీంతన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవఅస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వేప్రాణాః- ప్రాణశబ్దోజీవపరః. సర్వేజీవాఇత్యర్థః. సర్వేలోకాః- లోకశబ్దోజ్ఞానపరః - లోకనంలోకఇతివ్యుత్పత్తేః. సర్వాణిజ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వేదేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశబ్దఇన్ద్రియపరః. సర్వాణిభూతానిదేవమనుష్యాదిరూపాజీవాస్సర్వేచ. సర్వేద్రష్టారస్సర్వాణిదర్శనానిసర్వాణితత్కారణానిచసుషుప్త్యాధారభూతాదేకస్మాద్బ్రహ్మణఏవయుగపదేవవ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్రసుప్తతజ్జీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైషతదాభూత్కుతఏతదాగాదితిక్రియతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్యకింఫలమితిచేన్న-సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్యపరమాత్మనస్సుప్తతజ్జీవోద్గమనాపాదానత్వేకోభారఇత్యేతదర్థపరత్వాత్తస్య. నచసమానప్రకరణేకౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణాయథాయతనంవిప్రతిష్ఠన్తేప్రాణేభ్యోదేవాదేవేభ్యోలోకా ఇతిక్రమాన్తరంవర్ణితమితివిరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఃఆకాశాద్వాయుఃవాయోరగ్నిః అగ్నేరాపఃఅద్భ్యఃపృథివీతిశ్రుతేః, *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ । ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీతిశ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఉపపద్యతేచేతిన్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయతఇత్యాదియాగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మనఆకాశఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపకశ్రుత్యనుసారేణార్థోవర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణాఇతికౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్యవర్ణనీయతయాపరమాత్మనోజీవాః-తేభ్యఃప్రాణిభ్యఇన్ద్రియాణి- తేభ్యోజ్ఞానానివ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వంద్రష్టవ్యం. అత్రజగద్వాచిత్వాధికరణేప్రాణనామామన్త్రిణాశ్రవణపాణి

ఉ.— యో హ వై శిశుꣳ సాధానꣳ సప్రత్యాధానꣳ సస్థూణꣳ సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యా
నవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః ౧
స్థూణాన్నం దామ ॥

శేషత్వానాదిభిః ప్రాణాద్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి ＊ అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణం చ కౌషీతకిప్రకాశికాయాముపన్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితాజ్జీవాత్తత్సుషుప్త్యాధారత్వతత్ప్రతిబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయాం మానసప్రాపకత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్వృత్త్యా ముముక్షువేగార్థ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్య సత్యమితి ఉపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః. తేషామచేతనవత్స్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతాస్తీతి తే సత్యమిత్యుచ్యన్తే. వైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావేఽపి స్వభావభూతధర్మభూతజ్ఞానేన వికారితయా సనిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయాప్యధికసత్యతేతి సత్యస్య సత్యతేత్యర్థః. అత్ర నవత్యేత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయం- ప్రాణా వై ఇతి వివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సత్యస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణస్వారస్యాత్. తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనం- అతస్త్వమప్యేవముపాస్స్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః........................ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- ＊ నామరూపే సత్యమిత్యపి హ్యుక్తం. తస్య సత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం. మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం. తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్దిధారయిషయా బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం ＊ ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పథిగతకూపారామాద్యవధారణవత్. యో హ వై శిశుం సాధానం సప్రత్యాధానం సస్థూణం సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం. కిం తత్. సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి. సప్త యే శీర్షణ్యాః ప్రాణా విషయోపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకే చోక్తం ＊ పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్ర యః శిశ్వాదీన్ వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి. స ఏతాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - అపావృణోతి. వినాశయతి. తస్మై ఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః. కోఽసౌ. యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావిష్టో బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమ రాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్వాఙ్మనః ప్రభృతీని కరణాని విషక్తాని షడ్వీశశఙ్కునిదర్శనాత్,- స ఏష శిశురివ విషయేష్వితరకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్ హి కరణాన్యధిష్ఠితాని లబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- న తు ప్రాణమాత్రే విషక్తాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే. శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిప్రత్యాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయాః. బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే - ＊ స యథా త్రాయమాత్మా ఇబల్యం నేత్యసంమోహనివేతి దర్శనాత్. యథా వత్సః స్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణః స్థూణేతి కేచిత్. అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ. యో మధ్యమో రసః స రసో లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జం ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞకం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతః పాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి.

౧

౧౯.— వృత్తవర్తిష్యమాణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మతేబ్రువాణీతిప్రక్రమ్య • వ్యేవతేత్వాజ్ఞాప యిష్యామీతిప్రతిజ్ఞాయజగతోజన్మాదయోఽయతః- తదద్వితీయంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్యజగతఃస్వరూపంపృచ్ఛతి (కిమా త్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసార్థంతత్స్వరూపమాహ (షడ్వేతి) కథంతర్హినామరూపకర్మాత్మకంజగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర గమకమాహ (నామరూపేఇతి) భూతానాంసత్యత్వేకథంబ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచాయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణా చ్చాధ్యేయుభూతేషుసత్యత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కాయిత్వాసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చత్యచ్చసత్యమితివ్యుత్పత్త్యాభూతానిసత్యశబ్దవాచ్యానివిషయస్యైవ చేత్- కథంతర్హికార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రాణానాంచసత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తదా త్మకానిభూతానిసత్యానీత్యఙ్గీకారా, త్కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణాఅపితదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యాభవన్తీతి * ప్రాణావైసత్యమిత్యవి రుద్ధమిత్యర్థః. ఏవంపాతనికాంకృత్వోత్తరబ్రాహ్మణద్వయస్యవిషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయబ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తి విరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కార్యకారణాత్మకానాంభూతానాంస్వరూపనిర్ధారణైవోపనిషద్వ్యాఖ్యేత్యత్రహేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్యాతీతబ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదఃకాః - కియత్యోవేతి - ఉపసఙ్ఖ్యాతవ్యమి త్యాకాఙ్క్షాయామితిశేషః. బ్రహ్మచేదవధారయితుమిష్టం- తర్హితదేవావధార్యతాం- కిమితిమధ్యేకరణస్వరూపమవధార్యతే-తత్రాహ (సర్వేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వాతదక్షరాణియోజయతి (మోహేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం జ్ఞాతృవ్యాఖ్యానత్తి (జ్ఞాతృవ్యాహేతి) కేపునర త్రజ్ఞాతృవ్యావిక్ష్యన్తే - తత్రాహ (సత్యేతి) కథంశ్రోత్రాదీనాంసత్త్వం. ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథంతేషాంజ్ఞాతృత్వమి త్యాశఙ్క్యవిషయోపలబ్ధిద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రభవా ఇతి) తథాపికథంతేషాంద్వేష్టృత్వం-అతఆహ (తేహీతి) అథేన్ద్రియాణివిషయని యాంద్రష్టుంసర్వస్యైవాత్మవిషయామపితాంకరిష్యన్తి- తస్యయథోక్తజ్ఞాతృవ్యత్వంతేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణివిషయ ప్రవణానితత్రైవదృష్టిహేతవః- నప్రత్యగాత్మనీత్యత్రప్రమాణమాహ (కారకేచేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషు జ్ఞాతృ వ్యేషునిర్దిష్టేష్వితియావత్. ప్రాణేవాగాదీనాంప్రవిషక్తత్వేహేతుమాహ (పడ్వీశేతి) యథాజాతోఽహయశ్చతురోపిపాదబన్ధనకీలాన్పర్యాయే ణోత్పాట్యోత్క్రామతి - తథాప్రాణోవాగాదీనీతినిదర్శనాత్ప్రాణేవిషక్తానివాగాదీనిసిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్యప్రాణంప్రత్యాధానత్వంసాధయతి (తస్యేతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వంస్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రేవిషక్తానినోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాహీతి) దేహాధిష్ఠానేప్రాణేవిషక్తానితాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదందర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితేప్రాణేవాగాదిషువిషక్తేషుఉపలబ్ధిరుపలభ్యమానత్వమితియావత్. ప్రత్యాధానత్వంశిరసోవ్యుత్పాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్యప్రాణస్యస్థూణాత్వంసమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముహూర్తరాత్రాయస్మిన్కాలే దేహమబలభావంనీత్వానవ్యూహమివప్రతిప ద్యతే- తదోత్క్రామతీతిపక్షేదర్శనాదితియావత్. బలావష్టబ్ధోఽస్మిన్దేహేప్రాణఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భర్తృప్రపఞ్చపక్షం దర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తంహి * ప్రాణఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మావాయుఃశారీరః- శరీరపక్షపాతీగృహ్యతే. ఏతస్యాంస్థూణాయాంశిశుఃప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీగృహ్యతే. సదేవఃప్రాణఏతస్మిన్బాహ్యేప్రాణేబద్ధఇతి. అన్నందామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుంభూమికాంకరోతి (అన్నంహీతి) త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యఃసప్తభ్యోధాతుభ్యోజాతం- సాప్తధాతుకం. తథాపికథమన్నస్యదామత్వం-తదాహ (తేనేతి) ౧

౨౦.— అథ * ప్రాణావైసత్యమిత్యత్రజీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణావినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితు మిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యోహవైశిశుంసాధానమిత్యాది) ఆధానప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టంశిశుంయోవేద- తస్యేదంఫలమాహ- ప్రసిద్ధం. కిం తత్. సప్తద్విషతోభ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ద్వేషయుక్తాన్శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రిస్యార్థమాహశ్రుతిఃస్వయ మేవ (అయంవావశిశుర్యోఽయంమధ్యమఃప్రాణఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీఅయం- పఞ్చవృత్తిర్వాయుఃప్రాణః - సోఽయమేవశిశుఃఇతరక రణవత్ప్రయోగకర్తృత్వాదిశూన్యత్వాత్శిశురివశిశురిత్యర్థః. నావశబ్దఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్యముఖ్యప్రాణస్యఇదమేవాధానం- ఆధీయతేస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమఃప్రాణఇత్యత్రమధ్యశబ్దోపస్థాపితంశరీరమధ్యదేశరూపంహృదయమేవాధానం- గర్భగో ళమిత్యర్థః. ఇదంప్రత్యాధానం- ఇదమితిప్రత్యక్షోపస్థాపితంశరీరమేవప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానంప్రత్యాధానం. గర్భేఆహితోహివత్సః పశ్చాద్భూమావాధీయతఇతిప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవంహృదయేలబ్ధాత్మకోహిప్రాణఃపశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్త్యభివ్యజ్యతఇతిశరీరంప్రాణ స్యప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణఃస్థూణా- స్థూణాయాంహిబద్ధోవత్సోభవతి- ఏవంప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభవ తి- జీవేశరీరేస్థితఏవప్రాణస్యావస్థితేః. అతోజీవఃప్రాణస్యస్థూణాస్థానీయః. (అన్నందామ) దామ- పాశఇత్యర్థః. యథావత్సఃపాశేనబద్ధోఽ వతిష్ఠతే. ఏవమన్నేనపాశేనబద్ధోహిప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నంప్రాణస్యషడ్వింశఇతిశ్రుతేః. షడ్వింశోహిపాశవిశేషః. తథాచహృదయదేశలబ్ధస త్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తఃపఞ్చవృత్తిఃప్రాణోఽన్నేనజీవేనిబద్ధోఽవ రతఇతిప్రాణేవత్ససాదృశ్యంవిభావయతఃపూర్వోక్తంఫలంభవతీతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧

———

ఉ.— తమేతాఃసప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తేతద్యాఇమాఅక్షన్లోహిన్యోరాజయస్తాభిరేనగ్ంరుద్రోఽన్వాయత్తోఽథయాఅక్షన్నాపస్తాభిఃపర్జన్యోయాకనీనికాతయాదిత్యోయత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తాద్యౌరుత్తరయానాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద॥ ౨

† తదేషశ్లోకోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపంతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరేవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదంతచ్ఛిరఏషహ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితిప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతిప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేత దాహవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతివాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తే॥ ౩

శం.— ఇదానీంతస్యైవశిశోఃప్రత్యాధానేఽఊధస్యచక్షుషికాశ్చనోపనిషదఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకం ప్రాణం శరీరేఽన్నబద్ధనం చక్షుష్యారూఢమేతాః- వక్ష్యమాణాః సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాః అక్షితయః- అక్షితి హేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యపిమన్త్రకరణేఽస్థితిరుపపూర్వఆత్మనేపదీభవతి- తథాపిసప్తదేవతాభిధానానిమన్త్రస్థానీయానికరణానితిష్ఠతేః- అతోఽత్రాప్యాత్మనేపదంనవిరుద్ధం. తాస్తాఅక్షితయఇతి. ఉచ్యన్తే- తత్- తత్రయాఇమాః- ప్రసిద్ధాఃఅక్షన్- అక్షిణిలోహిన్యః- లోహితాఃరాజయః - రేఖాః. తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం-మధ్యమంప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథయాఅక్షన్- అక్షిణిఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః తాభిః- అద్భిఃద్వారభూతాభిఃపర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః. ఉపతిష్ఠతఇత్యర్థః. నచాన్నభూతోఽక్షితిః ప్రాణస్య- *పర్జన్యేవర్షత్యానన్దినః ప్రాణాభవన్తీతిశ్రుత్యన్తరాత్. యాకనీనికా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయాద్వారేణఆదిత్యోమధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణంచక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లంచక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయావర్తన్యా-పక్ష్మణైనంపృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాఃసప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్యసతతముపతిష్ఠన్తేఇత్యేవంయోవేద-తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద) ౨

ఆ.— *యోహవైశిశుమిత్యాదౌసూత్రితశిశ్వాదిపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయానన్తరసందర్భస్యతాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయవ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) నసుయత్రమన్త్రేణోపస్థానం క్రియతే- తత్రైవోపపూర్వస్యతిష్ఠతేరాత్మనేపదంభవతి- ఉక్తంహిపాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణేఇతి. దృశ్యతేచఆదిత్యంగాయత్ర్యోపతిష్ఠతఇతి. నచాత్రమన్త్రేణకించిత్ క్రియతే-కింత్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ప్రాణస్యసప్తాక్షితయఇత్యుపనిషదోవివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణకస్యచిదనుష్ఠానస్యకరణేవివక్షితేఽస్యతిరుపపూర్వోయద్యప్యాత్మనేపదీభవతి-తథాప్యత్రసప్తరుద్రాదిదేవతానామానిమన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చకరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్రక్రియన్తే-అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితియోజనా. లోహితరేఖాభీరుద్రస్యప్రాణంప్రత్యనుగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణాక్షయహేతుత్వే ప్రమాణమాహ (పర్జన్యఇతి) కథంపునరేతేషాంప్రాణంప్రత్యక్షితిత్వంసర్వేషాంసిధ్యతి-తత్రాహ (ఏతాఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తమేతంచక్షుష్యారూఢంప్రాణమేతాఃవక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయఃఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితాభవన్తి. నవిద్యతేక్షితిః - క్షయోయేషాంతేతథోక్తాః. అక్షితిత్వంచతేషాంవక్ష్యమాణానామాపేక్షికంద్రష్టవ్యం. తాఏవసప్తాక్షితీరాహ (తద్యాఇమాఅక్షన్లోహిన్యోరాజయఇత్యాదినా) తత్- తత్రఅక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితిచ్ఛాన్దసంరూపం. యాఇమాలోహిన్యః - లోహితాఃరాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిఃఏనం- ప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యాఃఅక్షన్- అక్షిణిశుక్లాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాఃఆపః- తాభిఃద్వారభూతాభిఃపర్జన్యోదేవతాత్మాఉపతిష్ఠతే. (యాకనీనికా) అక్ష్ణియాకనీనికా- తారకా. తేజోమయీదృక్శక్తిరితియావత్. తయా- తద్ద్వారాఆదిత్యఉపతిష్ఠతే. అక్ష్ణియత్కృష్ణరూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే. యదక్ష్ణిశుక్లంరూపందృశ్యతే - తేనేన్ద్రఃఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. (అధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయావర్తన్యా - అధరేణపక్ష్మణాఏనం-ప్రాణంపృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతివర్తతే. ఉత్తరయావర్తన్యా - ఉత్తరేణపక్ష్మణాద్యౌర్దేవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థేయచక్షుర్నిష్ఠప్రాణజ్ఞానస్యఫలమాహ (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఇత్యాదిః. తత్రమన్త్రార్థమాచష్టే శ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతికఃపునరసౌఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదంతచ్ఛిరః-చమసాకారంహితత్. కథం. ఏషహ్యర్వాగ్బిలః-ముఖస్యబిలరూపత్వాత్. శిరసోబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితి) యథాసోమశ్చమసే- ఏవంతస్మిన్ శిరసివిశ్వరూపం - నానారూపంయశఃనిహితం- స్థితంభవతి. కింపునస్తద్యశః. ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపం - ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయోవాయవశ్చమరుతఃసప్తధాతేషుప్రసృతాఃయశఇత్యేతదాహమన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతి-ప్రాణాః-పరిస్పన్దాత్మకాః. తఏవచఋషయః. ప్రాణానేతదాహమన్త్రః.(వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతి) బ్రహ్మణాసంవాదంకుర్వత్యష్టమీభవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదత్తేఇతి) ౩

---

† ఇదంతదేవశిరఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— § ఇమావేవగోతమభరద్వాజావయమేవగోతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపోవాగేవాత్రి ర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥ ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాన్న, నన్త్రిస్యాపితద్విషయతేత్యాశఙ్క్యచక్షుషిరుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసప్త స్థాత్రస్యకరణగ్రామత్వప్రతీతేస్తద్విషయశ్శ్లోకః- నప్రసిద్ధదేవతావిషయఇత్యభిప్రేత్యాహ (తత్రేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వంతత్రె త్యుచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. న చైకస్యాద్విత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిర్బ్రహ్మ. తేనసంవాదః- సంసర్గః. తంగచ్ఛతీతి- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీవాగష్టమీస్యాది తియావత్. తథాపిసప్తమత్వంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్భేదమితి) వక్తృత్వాస్తృత్వభేదేనద్విధావాగిష్టా- తత్రవక్తృత్వేనాష్ట మీ- సప్తమీచాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనాతూపలబ్ధిహేతురితిభావః. ౩

రం.— (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- తస్మిన్ముఖ్యప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదకఏషః- వక్ష్యమాణశ్శ్లోకోభవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చ మసఊర్ధ్వబుధ్నఇత్యాదినోపాత్తమముంమన్త్రంశ్రుతిరేవవ్యాచష్టేతత్రఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతిమన్త్రఖణ్డముపాదాయతేనోచ్యమానమర్థ మాహ (ఇదీదంతచ్ఛిరఇతి) ఇతిమన్త్రఖణ్డేనోక్తంతదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః-కణ్ఠాదుపరిభాగఇతియావత్. కథంతదర్థస్తదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతి) చమ్యతేఽనేనేతిచమసః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః. ఏషః- ఉక్తోముఖరూపశ్చమసఃఅర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమా నస్యాస్యస్యబిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం. ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరసఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకేహిప్రసిద్ధ శ్చమసఊర్ధ్వబిలః తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కణ్ఠోర్ధ్వభాగఉక్తగుణోవిలక్షణశ్చమసఇతిభావః. తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమిత్యుపాత్తంమన్త్రఖ ణ్డంవివృణోతి (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిఏతత్ - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం. యశోవత్ప్రీయమాణత్వాత్ యశ స్త్వేనరూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణాఇతిబహువచనం. ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్తతీరఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తశీర్ష ణ్యాఃప్రాణాఋషయఇతిమన్త్రోక్తాః- అతస్తస్యాసప్తఋషయఇత్యేతత్- అయంమన్త్రఖణ్డఃప్రాణానాహేతి. తథాచసప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఃతస్య- ముఖచమసస్యతీరే-సమీపేఏవస్థితాఇత్యర్థఇత్యర్థః. వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేత్యుపాత్తంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసం విత్తేతి) వాగేవాష్టమీ. ననుసప్తమీత్వేనోక్తాయావాచఃకథమష్టమీత్వమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసం విదానా - సంవాదంకుర్వతీవాగష్టమీత్యర్థః. తథాచవాచోవక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేపివేదవక్తృత్వేనరూపాన్తరేణాష్ట మత్వముపపద్యతఇతిమన్త్రార్థఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారే. విత్తశబ్దోజ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఏకప్రత్యయా. ఏక బుద్ధిః. బ్రహ్మణైకకర్త్రా. వేదవాదినీతియావత్. ౩

———

శం.— కేపునస్తస్యచమసస్యతీరేఆసతేఋషయఇతి. (ఇమావేవగోతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవగోతమోఽయంభరద్వా జః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణవా. తథాచక్షుషీఉపదిశన్నాహ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమ దగ్నిః. విపర్యయేణవా. (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నాహ. దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః - ఉత్తరఃకశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగే వాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతదత్తృత్వాదత్తిరితి. అత్తిరేవసన్యదత్రిరు చ్యతే-పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్య ప్రాణస్యాత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి. అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునఃప్రత్యపద్యతఇత్యేతదు క్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి. యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవం మధ్యమః ప్రాణోభూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతో భోక్తైవభవతి - నభోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావృత్తఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హే తుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- అతఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్న జాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవల మత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

---

§ అత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః కే ఇత్యత శ్రోత్రాద్యృషీనాహ స్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తప్రాణాస్సప్తర్షిత్వేనరూపయన్తీ శ్రుతిః ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్త్యువాచ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ- దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షీణాం మధ్యే గౌతమావిత్యర్థః. తత్రపునస్స్వభజ్యదర్శయతి (అయమేవ గౌతమోఽయం భరద్వాజ ఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః- ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీ ఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః - అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః - అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్త్రత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్రిరితి నామైతత్- ఏతత్ - వాగిన్ద్రియం యత్- యస్మాదత్తృత్వాదత్రిరిత్యేవం నామవత్ - తస్మాదత్తిర్హ వై - అత్తిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్రిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం- వాగత్రిత్వం వేద- స సర్వస్యాత్తా భవతి- సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధస్య కీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యమ్... ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం. యాః ప్రాణానాముపనిషదః- తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః - కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే- యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః సత్యస్వరూపం నిర్ధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ- పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ - తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో రూపే- రూప్యతే యాభ్యామరూపం పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోపణాభ్యాం. కే తే ద్వే. మూర్తం చైవ- మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ- అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్ణీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యతే. కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరితి. ఉచ్యన్తే - (మర్త్యం చ) మర్త్యం- మరణధర్మి. అమృతం చ- తద్విపరీతం. స్థితం- పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్ స్థాస్ను. యచ్చ-యాతీతి యత్ - వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ - సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ - తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః- రహస్యాభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే- తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. * సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం- ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం- తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం * అథేత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం- తదూర్ధ్వమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరాద్యేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ- స నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తనీత్యాస్థితే సతీతి యావత్. * ద్వే వావేత్యాదిశ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవం భూమికామారచయ్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షితబ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ - మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్ణీతేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మనియతాని విశేషణాని - తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను- తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం- ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే-శరీరే. వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం- కఠినం. అమూర్తం- అకఠినం. మర్త్యం- మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం- తదితరత్. స్థితం- అవ్యాపకం. యత్- వ్యాపకం. ఏతి- గచ్ఛతి సర్వాణీతి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్- చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్వతో రూపవదితి యావత్. త్యత్- తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తం యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో య ఏష తపతి సతో హ్యేష రసః॥ ౨

అథామూర్తం వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్త్యస్య హ్యేష రస ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం - తథాఽమూర్తం చ. కాని మూర్తవిశేషణాని - కాని చేతరాణీతి. విభజ్యన్తే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కిం తత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ భూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యం భూతత్రయం. ఇదం మర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్. యస్మాత్ స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నం హ్యర్థాన్తరేణ సమ్ప్రయుజ్యమానం విరుధ్యతే - యథా ఘటస్తమ్భకుడ్యాదినా. తథా మూర్తం స్థితం - పరిచ్ఛిన్నం స్థానసంబన్ధి. తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాత్ స్థితం పరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతో మూర్తం. మూర్తత్వాద్వా మర్త్యం. మర్త్యత్వాత్ స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్. అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాం ధర్మాణాం యథేష్టం విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ దర్శయితవ్యః. సర్వథాపి తు భూతత్రయం చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం రూపం బ్రహ్మణః. తత్ర చతుర్ణామేకస్మిన్ గృహీతే విశేషణే ఇతరద్గృహీతమేవ విశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సతః) చతుష్టయవిశేషణస్య భూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏష రసః - సార ఇత్యర్థః. త్రయాణాం హి భూతానాం సారిష్ఠః సవితా. ఏతత్సారాణి త్రీణి భూతాని - యత ఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషాణి భవన్తి. ఆధిదైవికస్య కార్యస్యైతద్రూపం - యః సవితా - య ఏష మణ్డలం తపతి. సతః - భూతత్రయస్య హి - యస్మాదేష రస ఇత్యేతద్గృహ్యతే - మూర్తో హ్యేష సవితా తపతి సారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికం కరణం మణ్డలస్యాభ్యన్తరం - తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ.— తత్రేతి నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. తత్ర - ప్రత్యేకం మూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వే సతీతి యావత్. కథం స్థితత్వే మర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నం హీతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతో మర్త్యత్వాన్మూర్తమితి శేషః. మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యం హేతుహేతుమద్భావం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. కథం పునశ్చతుర్షు ధర్మేషు విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ నిశ్చేతవ్యః - తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపి వ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైష రస ఇతి వక్తవ్యే కిమితి మూర్తస్యేత్యాదినా విశేషణచతుష్టయమనూద్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వం సాధయతి (త్రయాణాం హీతి) తత్ర ప్రతిజ్ఞామనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన సవితృమణ్డలేన కృతాని విభజ్యమానాని - ఆసఞ్జ్ఞాని శుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతాని రూపాణి విశేషణాని యేషాం - పృథివ్యప్తేజసాం - తాని తథా. తథా భూతత్రయకార్యమధ్యే సవితృమణ్డలస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. య ఏష తపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (సత ఇతి) మణ్డలమేవైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహే హేతుమాహ (మూర్తో హీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయో హేత్వర్థః. అతశ్చ మణ్డలాత్మా సవితా భూతత్రయకార్యమధ్యే భవతి ప్రధానం - కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలం చేదాధిదైవికం కార్యం - కిం పునస్తథావిధం కరణమితి - తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మరూపత్వేన ప్రతిజ్ఞాతే మూర్తామూర్తే దర్శయన్తీ శ్రుతిస్తత్ర ప్రథమం మూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకం రూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తం పృథివ్యప్తేజోలక్షణం యదస్తి - తదేతత్కఠినత్వేన మూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథా మూర్తత్వేనోక్తమేతదేవ రూపం వినశ్వరత్వావ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయా మర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్ర కాఠిన్యమప్తేజసోః కరకాద్యనువర్తనాదౌ ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) య ఏష తపతి లోకం తేజోమణ్డలరూపేణ - ఏషః - తదేతదాదిత్యమణ్డలం హి - యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్య తేజోఽబన్నస్య రసః. తేజోఽబన్నవన్మణ్డలస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితి భావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోఽబన్నరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

———

శం.— (అథామూర్తం) అథ - అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ - యత్పరిశేషితం భూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానం కేనచిత్ - అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం - అతస్త్యం - త్యదితి పరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైష రసః. కోఽసౌ. (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః) కరణాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే యః - స ఏష అమూర్తస్య భూతద్వయస్య రసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారం చామూర్తం భూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయ హి భూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారం భూతద్వయం. (త్యస్య హ్యేష రసః) యస్మాద్ధ్యేష మణ్డలస్థః పురుషః - మణ్డలవన్న గృహ్యతే సారశ్చ భూతద్వయస్య - తస్మాదస్తి మణ్డలస్థస్య పురుషస్య భూతద్వయస్య చ సాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తం ప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానం త్యస్య హ్యేష రస ఇతి. రసః - కారణం హిరణ్యగర్భలిఙ్గాత్మా చేతన ఇతి కేచిత్. తత్ర చ కిల హిరణ్యగర్భలిఙ్గాత్మనః కర్మ వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృ. తత్క-

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్య మేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

తర్హి వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృత్వేన తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి. త ర్హి వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృత్వేన తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి. తథా౽మూర్తస్య మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య తు భూతత్రయస్య రసో మూర్తమేవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః. తథా౽మూర్తస్య - మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీవి రోధాపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేనయుక్తం భవితుం - వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. మూర్తరసేపి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి భణ్యతే - తథా రసరసవతోరపి మూర్తామూర్తయోస్తుల్యైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః - న చార్ధవైశసం. మూర్తరసేపి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే - సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దో౽చేతనే౽నుపపన్న ఇతి చేత్. న - పశుచేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే - సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దో౽చేతనే౽నుపపన్న ఇతి చేత్. న - పశు పుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ « న వా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమిమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామేతి తస ప్తాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ. అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహా రః అధ్యాత్మవిభాగో వక్తవ్యః. ౩

ఆ.— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తద్వదేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వము భయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే. అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్ర ష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. యఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూత త్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం - తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్ - భూతద్వయస్య భూ తత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం - భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మా దితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం - న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీ వస్తథా - అసామర్థ్యాత్. నాపీశ్వరః - కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రాత్మా తద్రసో యుక్త ఇత్యర్థః. సోపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః స స్మర్యతే. తత్కర్మణ స్సూత్రాత్మా సాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యధిప్రత్యక్తేత్యుక్తం. యథాహుః « యో హ్యేతస్మిన్మణ్డలే విజ్ఞానాత్మా - ఏష ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే - తదేతత్కర్మరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హిరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతో౽స్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కర్మేతి) వాయ్వ న్తరిక్షాధారం - తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః - భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా - హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాక రోతి (తన్నేతి) కథం మూర్తరసేన సహాయథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్య సారస్చేత్యపవర్తరసః - తే నేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి) మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం. అమూర్తం అమృతం న్యాపి త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం. యథా రసవతోర్మూర్తా మూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం - న త్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తరసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః - అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్ధవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరస శబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయా చేతనత్వే సర్వస్య తత్కార్య తయా తన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనత్వే విశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్య చేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అ నుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్యతత్ కృత్యశక్తౌ త్రిజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపానిమాన్ సప్తపురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్తపురుషాన్ - ఉ క్తాన్ ఏకం పురుషం - లిఙ్గాత్మానం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం - తైత్తిరీయకం. పురుషశబ్దప్రయోగః « స వా ఏష పురుషో౽న్నరసమయ ఇత్యాదిః. . పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వం తత్స్వరూపావినశ్వరత్వం వ్యాపకత్వే ఆపేక్షికే మన్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వే కార్యత్వే ప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః - హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషో౽స్మా దాదిప్రత్యక్షాగోచరత్వాత్త్యస్య రసః - తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయ వాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమ ణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం - ఇతి ఉక్తరీత్యా అధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకార ఉక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— అథ - అధునా౽ధ్యాత్మం - మూర్తామూర్తయోః విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ - వాయోః.

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో య ఏష దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్యాకాశః ఖం శరీరస్థం, చయశ్చ ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వక్ష్యమాణయిత్వా యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతస్య త్యమిత్యాదినా సమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య సద ఏష రసో యచ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాధిదైవతమాదిత్యమణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి శ్రుతేః. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషో రసత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః శరీరావయవేషు ప్రాధాన్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రధానే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధ వై రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తైజసం హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని- దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యన్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతదేవ స్థితం. ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణ, శ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. య ఏష దక్షిణేఽక్షన్పురుషః. దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్షిణి విశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతోఽగ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన వా దక్షిణేఽక్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తాదృగ్భూతత్రయసారతోక్తా- తథా ప్రతిలిఙ్గాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యావిశేషేణ గ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాత్తథావిధభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తతశ్చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నన్వహి కుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాచక్షాణైర్వ్యాససార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోఽపి కథితస్స్యాదిత్యర్థః. న త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సజ్జ్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. న చాస్మిన్ శ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్పంస్పృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౬

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య - కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికాయత్ర భ్రాన్తాః-

థాఽగ్న్యర్చిర్యథాపుణ్డరీకం। యథాసకృద్విద్యుత్తగ్ం సకృద్విద్యుత్తేవహ వా అస్య శ్రీర్భవతియఏవం వే
దాథాతఆదేశో నేతి నేతి। నహ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథనామధేయగ్ం సత్యస్యసత్యమితి ప్రా
ణావైసత్యం తేషామేషసత్యం॥ ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయె తృతీయబ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవవాసనారూపంపటమాపవదాత్మనో ద్రవ్యస్యగుణఇతినైయాయికావైశేషికాశ్చసమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం, ఇతి, గుణంస్వతన్త్రం ప్ర ధానాశ్రయంపురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తతఇతిసాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదంమన్యాఅపికేచిత్ప్రక్రియాంరచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమా త్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోయం మధ్యమఃకిలతృతీయః కర్తాభోక్తావిజ్ఞానమయోనాజాతశ్చ ప్రతిబోధితేన సహవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాస ముదాయః. ప్రయోక్తృకర్మరాశి ప్రయోజ్యఃపూర్వోక్తామూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనంచేతి. తత్రచతార్కికైస్సహసన్ధింకుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయ శ్చైషఃకర్మరాశిరిత్యుక్త్వాపునస్తత్రన్యస్యన్తఃసాఙ్ఖ్యభయాత్- సర్వఃకర్మరాశిఃపుష్పాశ్రయఇవగన్ధఃపుష్పవియోగేపిపుటకతైలాశ్రయోభవతి-తద్వ ల్లిఙ్గవియోగేపిపరమాత్మైకదేశమాశ్రయతి- సపరమాత్మైకదేశఃకిలాన్యతఆగతేనగుణేనకర్మణాసగుణోభవతినిర్గుణోపిసన్- తాభ్యామబధ్యతేముచ్యతేచ విజ్ఞానాత్మేతివైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. సచకర్మరాశిర్బాహ్యరాశేరాగన్తుకః. స్వతోనిర్గుణఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వతఉత్థితాఽవిద్యా ఽనాగన్తుకాప్యూషరవదనాత్మధర్మఇత్యనయాకల్పనయాసాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహసామఞ్జస్యకల్పనయారమణీయంపశ్య న్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తంసర్వన్యాయవిరోధంచపశ్యన్తి. కథం. ఉక్తాఏవతావత్సావయవత్వేపరమాత్మనఃసంసారిత్వవ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణాను పపత్త్యాదయోదోషాః. నిత్యభేదేచవిజ్ఞానాత్మనఃపరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతిచేత్ పరమాత్మనఉపచరితదేశత్వేనకల్పితంఘటకరక భూచ్ఛిద్రా కాశాదివత్- తదాలిఙ్గవియోగేపిపరమాత్మదేశాశ్రయణంవాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చస్వతఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. నచ వాస్యదేశవ్యతిరేకేణవాసనాయావస్త్వన్తరసఞ్చరణంమనసాపికల్పయితుంశక్యం. నచశ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సా *హృ దయేహ్యేవరూపాణి *ధ్యాయతీవలేలాయతీవ *కామాయేస్యహృదిశ్రితాః *తీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యేత్యాద్యాః. నచాసాం శ్రుతీనాంశ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనాన్యాయ్యా- ఆత్మనఃపరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, నేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చసర్వోపని షదాం. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాఃసర్వమేవోపనిషదర్థమన్యథాకుర్వన్తి. తథాపివేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామంభవతు- నమేద్వేషః. నచ *ద్వే వావబ్రహ్మణోరూపేఇతిరాశిత్రయాపత్తేఃసమఞ్జసం. యదాఖలుమూర్తామూర్తేతజ్జనితవాసనాశ్చమూర్తామూర్తేద్వేరూపే, బ్రహ్మచరూపితృతీయం, నచాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తద్వైతదనుకూలమవధారణంద్వేఏవబ్రహ్మణోరూపేఇతి. అన్యథాబ్రహ్మైకదేశస్యవిజ్ఞానాత్మనోరూపేఇతికల్ప్యం- పర మాత్మనోవావిజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదాచరూపేఇతిద్వివచనమసమఞ్జసం-రూపాణీతివాసనాభిస్సహబహువచనంయుక్తతరంస్యాత్ - ద్వేచమూ ర్తామూర్తే, వాసనాశ్చతృతీయమితి. అథమూర్తామూర్తేఏవపరమాత్మనోరూపే - వాసనాస్తువిజ్ఞానాత్మనఇతిచేన్న - తదావిజ్ఞానాత్మద్వారేణాపి క్రియమాణస్యపరమాత్మనఇతీయంవాచోయుక్తిరనర్థికాస్యాత్ - వాసనాయాఅపివిజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. నచవస్త్వన్తరద్వారేణాపిక్రి యతఇతిముఖ్యయావృత్త్యాశక్యంకల్పయితుం. నచవిజ్ఞానాత్మాపరమాత్మనోవస్త్వన్తరం- తథాకల్పనాయాంసిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమా థానాంస్వచిత్తప్రభవాఏవమాదికల్పనాఅక్షరబాహ్యాః. నహ్యక్షరబాహ్యోవేదార్థః- వేదార్థోపకారిణా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్యప్రామాణ్యంప్ర తి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. *యోయందక్షిణేక్షన్ పురుషఇతిలిఙ్గాత్మాప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవేచ *యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపు రుషఇతి, - తస్యేతిప్రకృతోపాదానత్వాత్ సఏవోపాదీయతే- యోఽసౌత్యస్యామూర్తస్యరసః- నతువిజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతానిరూ పాణికస్మాన్నభవన్తి-విజ్ఞానమయస్యాపిప్రకృతత్వాత్, తస్యేతిచప్రకృతోపాదానాత్. నైవం-విజ్ఞానమయస్యరూపిత్వేనవిజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. యదిహ్యేతస్యైవవిజ్ఞానమయస్యైతానిమాహారజనాదీనిరూపాణిస్యుః-తస్యైవ *నేతినేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయాఆదేశోనస్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసా వాదేశః- నతువిజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్తేఉపసంహారాత్ *విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితివిజ్ఞానమయంప్రస్తుత్య *సఏషనేతినేతీతి. *విజ్ఞా పయిష్యామీతిచప్రతిజ్ఞాయాఅర్థవత్త్వాత్. యదిచవిజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపంజ్ఞాపయితుమిష్టంస్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధి విశేషం- తతఇయంప్రతిజ్ఞార్థవతీస్యాత్ - యేనాసౌజ్ఞాపితోజానాత్యాత్మానమేవాహంబ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాంప్రాప్నోతి, నబిభేతికుతశ్చనే, తి. అథపునరన్యోవిజ్ఞానమయః- అన్యః *నేతినేతీతివ్యపదిశ్యతే- తదాఅన్యదదోబ్రహ్మాన్యోహమస్మీతివిపర్యయోగృహీతస్స్యాత్ - న *ఆత్మానమే వావైదహంబ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్యైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతానిరూపాణి. సత్యస్యచసత్యేపరమాత్మస్వరూపేవక్తవ్యేనిరవశేషంసత్యంవక్తవ్యం- సత్యస్యచవిశేషరూపాణివాసనాః- తాసామిమానిరూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్యపురుషస్య- ప్రకృతస్యలిఙ్గాత్మనఏతానిరూపాణి. కానితానీతి. ఉచ్యన్తే- యథాలోకేమాహారజనం- హరిద్రా, తయారక్తంమాహారజనంయథావాసోలోకే- ఏవంస్త్ర్యాదివిషయసంయోగేతాదృశంవాసనారూపంరఞ్జనా కారముత్పద్యతేచిత్తస్య- యేనాసౌపురుషోరక్తఇత్యుచ్యతేవస్త్రాదివత్. యథాచలోకేపాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథాచఏతదా పాణ్డురంభవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథాచలోకేఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తోభవతి- ఏవమస్యవాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయారా

గస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథా చలాకైఽగ్నర్చిర్భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపం భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపి చ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి. యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి. తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాం వాసనారూపాణాం ఆదిరన్తో మధ్యం సఙ్ఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽవధార్యతే- అసఙ్ఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్. తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదంమయో దోమయ ఇత్యాది. తస్మాన్న స్వరూపసఙ్ఖ్యావధారణార్థా దృష్టాన్తాః యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదయః. కిం తర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణీహ వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యోతనమివేతి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవతస్తడిద్వత్సకృదేవ వ్యక్తిర్భవతీతి. తత్ తదీయం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తా ఇవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థః. ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపవత్త్వం యో వేద. ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య సత్యస్వరూపమభిధాయ యత్సత్యస్య సత్యమవోచామ-తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రహ్మణ ఇదమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం. సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వం స్వరూపం నిర్దేక్ష్యామః. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునరసౌ నిర్దేశ ఇతి. ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః. నను కథమాభ్యాం నేతి నేతీతి శబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా. తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇదం తదితి. గౌరసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి యథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మాత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం. తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః. ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథా చ సత్యనిర్దిష్టాశఙ్కా బ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్-తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టం కీదృశం ను ఖల్విత్యాశఙ్కా న నివర్తిష్యతే. తథా చానర్థకశ్చ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యమనుపసమాప్తార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషా నివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి, తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం. నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (నహి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితీతివ్యాప్తవ్యప్రకారాన్నకారద్వయవిషయాన్నిర్దిశ్యన్తే- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి. అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి-తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః. యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ-అతో యదుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః. నామైవ నామధేయం. కింతత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య హేత్యాదేర్వృత్తానువాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః-విశేషః. తస్య-అధిదైవం ప్రకృతస్య. ఏతస్య-అధ్యాత్మం సన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి. తదాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధేః రూపమితి యావత్. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి విశినష్టి (విచిత్రమితి) వాస్తవత్వశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనాశ్చేత్- కథం పురుషస్తన్మయో దృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్ విజ్ఞానవాదినాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రమేవాహం వృత్తినిశ్చిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాన్యః స్థాయీ అక్షణికో వేతి యత్ర తే భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. తార్కికాణామపి బౌద్ధవద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహం ధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్యేవ శౌక్ల్యవద్గుణః- స చ సంసార ఇతి యత్ర తార్కికాః భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి పూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మార్థమిష్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కిం త్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గానుగుణ్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్పృథగ్ధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రామ్యన్తి- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. యత్ర విచిత్రా విపశ్చితాం భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్యేహేత్యత్రోచ్యతే- నాస్మేతి స్వపక్షముక్త్వాఽథ ర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదంమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం వదన్నాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాని త్రీణి వస్తూని మూర్తామూర్తం వా హారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమాశ్రిత్య రాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ. (ప్రయోక్త్రితి) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి ప్రయోజ్యమిత్యాహ (సాధనం చేతి.) ఇతి శబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి యావత్. సన్ధికరణమేవ స్ఫోరయతి (లిఙ్గాశ్రయశ్చేతి) తత ఇత్యుక్తిపరామర్శః. సాఙ్ఖ్యప్రథయా త్రిస్థానో వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తీతి సమ్బన్ధః.

కథంతచ్ఛిత్తానుసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అస్య తఇతి) కార్యకరణాత్మకాన్మూతరాశేరితియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీత్యాహ (సఏకర్తేతి) స్వతస్తస్యకర్మాదిసమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (సచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః సాఙ్ఖ్యచిత్తానుసారార్థమేవంపరేషాంప్రక్రియాన్తరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం విక్రుత్యతస్మిన్నేవాన్తఃకరణాద్యైర్లిష్ఠతీతివదన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వాసాఙ్ఖ్యచిత్తమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నాచేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః. తదేతద్దూషయితుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహసన్ధికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామూపాతేనరమణీయత్వమనుభవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (నేత్యాదినా) కర్మద్వయంప్రత్యేకంక్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. నఖశ్చోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామూపాతరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవాన్తవం-అవాన్తవంవా. ప్రథమేసపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (ఉక్తాపివేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధిరాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం. లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్వాపాదౌలిఙ్గధ్వంసేవాసనానాత్మనిస్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్విరోగేపిలిఙ్గస్థావాసనాజీవేతిష్ఠతీతిప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి) యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాస్సముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవిద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తయోరైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతస్యాంనష్టాయాం - తత్సిద్ధికారణేస్థితేకార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. సచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-విద్యాయాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్ తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) ఘటకావేతుపుష్పాద్యవయవానామేవాసువృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) ననుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాత్ కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిమువివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమూపాధికమభిధాయజీవస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాంనార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసేప్యపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ననూపనిషదాంప్రైక్యాదర్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ (తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసన్తదృష్టార్థః. ననువక్త్రైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యసౌద్వేషాదివత్యజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్పనాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివావశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్యరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకోటినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావేశ్రుతిస్మృతిఘృణీయేత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవంశ్రుతేఃశిష్యేతి - తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్తర్భావకల్పనాయామితియావత్. విషయభేదేనోపక్రమావిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూపేసూర్తామూర్తైఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణోవస్తుస్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదతిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వ, మిత్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వేదార్థాపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యహేత్వత్రపరకీయప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యాయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిపాణిపేషవాక్యైతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛబ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోయుక్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవస్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే ※విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య • సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయముపదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థయతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయోగృహీతేబ్రహ్మఖణ్డికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాన్న్యస్మిన్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతానిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపాసమానేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహారిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదపదంకమ్బళాదిగ్రహార్థం. మ

ననువాసనానాం వైచిత్ర్యే కిం కారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేన సత్త్వాదిగుణపరిణామోవివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యావాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోస్సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) తత్ర వాక్యశేషం సంవాదయతి (తథాచేతి) వాసనానన్త్యాక్షరీయపరిమితి ప్రదర్శనే పరిమితదృష్టాన్తగ్రహస్య తాత్పర్యైకపుత్రతాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏవం ప్రకారాణీతి) అనన్యవాసనాదివిశిష్టస్యాత్రాహ స్త్రీంఫలవతీం తత్ప్రతిజ్ఞాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యప్రజాతస్యేతిశేషః. తదీయమిత్యస్యవ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వ్యక్తమసూద్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణ ఇతిసమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తే తద్ధర్మయన్నతశ్శబ్దం చాపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వం మన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధన్తవదవధిత్వేన సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మనిర్దిష్టమిష్టమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) బ్రహ్మణో విధిముఖేన నిర్దేశసమ్భవ్యమానేకిమితి నిషేధముఖేన తన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేన నిర్దేష్టుమశక్యమితిశేషః. నామరూపాద్యభావేపి బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్య బ్రహ్మణ్యపిసమ్భవాత్తద్ద్వారా తత్రశబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (గౌరితి) తథా-జాత్యాద్యభావాన్న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరితిశేషః. కథం తర్హి క్వచిద్విధిముఖేన బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషు శబ్దైర్గృహీతశక్తిభిశ్శబ్దైర్లక్ష్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. ననులక్షణామపేక్ష్య సాక్షాదేవ బ్రహ్మకిమితి నవివక్ష్యతే- తత్రాహ (యదాపునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణామపేక్ష్య సాక్షాదేవ వక్తుమితియావత్. తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేన నిర్దేశాసమ్భవే ఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తానిర్దేశోయస్య విశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖే నేతియావత్. ఏవం బ్రహ్మనిర్దిదిక్షితం చేదేకేనైవ నఞా అలం- కృతం ద్వితీయేన నేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదం చేతి) వీప్సయా వ్యాప్తిః- సర్వవిషయసఙ్గ్రహః. తదర్థం నకారద్వయమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేన ప్రాప్తం సర్వం న బ్రహ్మేత్యుక్తే సతి అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మైత్యేకత్వేనాన్తిపర్యవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యం శ్రోతుస్సిధ్యతీత్యాహ (తథాచేతి) ఇతిశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరన్యత్వే బ్రహ్మణోఽన్యాకారపర్యవసానం కిమితి నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావే దోషమాహ (తథాచేతి) అనర్థకశ్చేతి చకారేణ సముచ్చితం దోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేన సమర్థయతే (యదాత్వితి) సర్వోపాధినిరాసేన తత్రతత్రవిషయేవేదనేచ్ఛాయదానివర్తితా- తదాయథోక్తం ప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితి నిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతో వ్యావర్తతే- తేన నిర్దేశస్యసార్థకత్వం. యదాచోక్తరీత్యా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రజ్ఞాఽవస్థితా భవతి - తదా ప్రతిజ్ఞావాక్యముపి పరిసమాప్తార్థం స్యాదితియోజనా. వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్యప్రక్రమానుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేన పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతి ప్రతీకోపాదానం. యస్మాదిత్యస్యహిశబ్దార్థస్యతస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః. విషయాకర్తవ్యాః యే ప్రకారాః - తేన కారద్వయస్యవిషయాస్సన్తో నిర్దిశ్యన్త ఇతి నేత్యేతస్మాదిత్యనేనభాగే నేతియోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాం వ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామోగ్రామో రమణీయ ఇత్యుక్తే రాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతేపీతిశబ్దాభ్యాం విషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేణ నకారాభ్యాం తన్నిషేధ ఇత్యర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణో నపరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహారత్వేన వ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— అథ న కేవలం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కిం తు దివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోపేతత్వమపీత్యాహ (తస్య హైతస్యపురుషస్యరూపమిత్యాదినా) యథామాహారజనం వాసః-కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథాపాణ్డ్వావికం-పాణ్డరవర్ణకమ్బళ ఇవ. యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నేర్జ్వాలేవ. యథాపుణ్డరీకం- అమ్భోజమివేత్యర్థః. యథాసకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితిద్యుతేర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితియావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తావిద్యుదివేత్యర్థః. ఏవంరూపం రూపం తస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్యతత్ప్రసిద్ధత్వేనోపాస్యస్య బ్రహ్మణో హి- ❋ ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ❋ విద్యుతః పురుషాత్ ❋ హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్య శ్రీః ప్రకాశమానా భవతి- య ఏవం- పూర్వోక్తరీత్యా వేద-ఉపాస్తే ఇత్యర్థః. ❋ ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి మూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వే బ్రహ్మణః కథితే తత్ప్రయుక్తేయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశ ఇత్యర్థః. క్రియత ఇతిశేషః. అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తశరీరత్వేనోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తేయత్తానివారణాయాయముపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్ద ఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతినేతి- నైవం నైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తేయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తా నేత్యర్థః. ఇయత్తాయా నేతి నేతీతి వీప్సా ఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతి నేతీతీయత్తానిషేధ ఏవ - న పూర్వోక్తప్రకారనిషేధ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతి నేతీయత్తారహితం యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తుపరం నహ్యస్తి. బ్రహ్మణోఽన్యత్స్వరూపతో గుణతశ్చపరం- ఉత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. సత్వన్యమాత్రస్యాత్రనిషేధః - తథాహి సత్యస్యత్పరమితి పదద్వయాన్యతరవైయర్థ్యాపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

తతయాఽసత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్ పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారత్వాత్ సత్యస్య సత్య
మితి నామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్య విలక్షణత్వాత్ తథాఽన్యః పర ఇత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూ
ర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సన్దర్భేణోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీ
త్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి. నను తథా సతి మానాన్తరాప్రాప్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదక
శాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసక్త్యా తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మానాన్తరాప్రాప్తమూర్తామూర్తాత్మకరూప
ద్వయవత్త్వప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గసామ్యాత్. నచోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపేఽపి తథాత్వప్ర
సక్తాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చ నిరస్తం. తత్ర హి- సంసా
రిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థితత్వాత్ తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజ్యేత్. యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయు
క్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్య పరితో దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశిష్టేఽపి తత్స్వామిన ఏవ దహ్యమానో దేవదత్తస్యేవ యజ్ఞదత్తస్య
తత్కృతదుఃఖాభావవర్ణనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశిష్టేఽపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దే
హాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రే స్థితం. తథా ప్రతిపాదేఽపి సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా
శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనో మనుష్యాదిశరీరస్వామిన ఏవ దేహాన్తర్వర్తినః పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వరస్వభావావిభాగ
ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాప్య శరీరస్వామిత్వేఽపి తద్దేహాన్తర్వర్తిత్వేఽపి నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసక్తిః. యథా
లోకే రాజశాసనానువర్తినామన్తర్వర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేఽపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని శాస్తరి భోక్తృ
త్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదిత్యధికరణే స్థితం. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞః స్వేచ్ఛయాఽపి పూయశోణితాదికర్దమితే కారాగృ
హే వసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్ పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధోఽపరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వా
మిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధికిఙ్కరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాద్దేహస్య వశ్యమ్భావాదితి పూ
ర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజ
రో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వకల్యాణైకతాన
త్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణా
ష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహయోగరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామి బ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్త
ర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతగుణాష్టకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యం. * అపి చైవమేకే. అపి
చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతి జీవపరయోర్భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూ
పవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీర్యపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరితుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి నా
మరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర వి
ద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణా న సన్తి- * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవ
చ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యా వైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్క
ల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణగణోఽప్యభ్యుపగన్తవ్యః. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయ
త్వాసమ్భవాద్గుణా నిషిద్ధా ఇతి చేత్తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి-
న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవజ్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వము
పపద్యతే. * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే. దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూ
యతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోప
మా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి తద్దోషాస్పృష్టత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ । తథాత్మైకోఽప్యనేక
స్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః । ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి
దృష్టాన్తో యుజ్యతే. * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తు శబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్య
ప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః. కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి
అజలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తినో బ్రహ్మణస్తద్గతదోషాస్పర్శో న
యుజ్యత ఏవేత్యతస్తం. * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వల
క్షణో యో దోషః- స నాపతతి- తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూపదృష్టాన్తద్వయస్య సామఞ్జస్యసమ్భవాత్,
సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వా
వ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపక్షిప్తస్యాకారవిశేషస్య, చ * అథా

ఉ.—— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తదాదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ - అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి - తత్రాహ - ※ ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైః • ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం - పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః తం ఇతిశబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మసమ్బన్ధిరూపం నిషేధతి. సహి శ్రుతిః స్వయమేవ మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి అయుజ్యతే వక్తుమ్ - ※ ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్. అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః - • న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. • అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్త్వాచ్చ ప్రతిపాద్యతే. అతః • నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. • తదవ్యక్తమాహ హి. తత్ - బ్రహ్మ అవ్యక్తం - మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ ※ న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః. • అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. సంరాధనం - సమ్యక్ప్రీణనమ్. భక్తిరూపాపన్న నిదిధ్యాసనమ్. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - నాన్యథేతి ※ తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః • నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జునేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. • ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా • అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాది ప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిస్సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూత మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధమ్. బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ - ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి - ※ ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తేరితి భావః. • అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమ్. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవ ఉభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్స్థితమ్. • న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తత్రైవ పాదే • తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చిన్తితమ్. తత్ర హి ఉక్తాత్పరబ్రహ్మణోఽపి పరం కించిదస్తి - • య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్. సేతుర్హి కూలాన్తరప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తరప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్. కించ - • చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి ఏతస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మ ఇతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా - • అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధో వ్యపదిశ్యతే. తథా • పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. అతః పరబ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి • పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం పఠతి - ※ సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణ సేతుసామాన్యాత్ సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే - • ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. • బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః - ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి • వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః - తద్వత్. సహి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వాస్తవం సమ్భవతి. • స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథా ఆలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం - ఏవమనున్మితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉన్మితత్వముపపద్యత ఇతి భావః. • ఉపపత్తేశ్చ. ※ యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేస్స్వయమేవ సాధనతయాఽఽఘోష్యమాణే బ్రహ్మణి • అమృతస్యైష సేతురితి శ్రుతస్య ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. • తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం ※ పరాత్పరమితి పరభేదో వ్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న - • న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి ఇతి నేతిశబ్దనిర్దిష్టాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. • పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు ※ అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్సమష్టిజీవాత్పరమదృశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. • అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన - బ్రహ్మణా సర్వస్య - జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం • తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం ※ అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః • నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అత ఇదమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితమ్. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదేవైతస్మిన్సర్వస్మిన్ పదనీయమాత్మతత్త్వం - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్యావ్యాఖ్యానవిషయో సమ్బన్ధ ప్రయోజనే అభిహితే ※ తదాత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తమ్. అవిద్యాయాశ్చ విషయః • అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః ※ త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయ ఉత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః • ద్వయా హేత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాద్విరక్తస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయబ్రహ్మవిద్యాయామధికారఃకథంనామస్యాదితిస్వతీయోఽధ్యాయః ఉపసంహృతస్సమస్తోఽపివిద్యావిషయః. చతుర్థేతు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం *బ్రహ్మతేబ్రవాణీతి • బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామీతిచ ప్రస్తుత్యతద్వ్రిశేషకపదద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దనాచ్యాశేషభూతధర్మ ప్రతిషేధద్వారేణ నేతినేతీతిజ్ఞాపితం ఆస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాఅఙ్గత్వేనసన్న్యాసోవిధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణంపాఙ్క్తంకర్మావిద్యావిషయంయస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనంహ్యన్యస్మైఫలసాధనాయప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలంభవతి- నహిబుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థంధావనంగమనంవాసాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేనహిపుత్రాదిసాధనానిశ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. నచ బ్రహ్మవిదోవిహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ • ఏతావాన్వైకామ ఇతి, బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాదాప్తకామస్యకామానుపపత్తేః. *యేషాంనోయమాత్మాఽయంలోకఇతిచశ్రుతేః. కేచిత్తుబ్రహ్మవిదోప్యేషణాసమ్బన్ధంవర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకంనశ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయేచ •యేషాంనోయమాత్మాయంలోకఇత్యతః * కింప్రజయాకరిష్యామఇతి, - విభజ్యవిభాగేనైర్నశ్రుతః శ్రుత్యాకృతః. సర్వక్రియాకారకఫలాసమర్థస్వరూపాయాంచవిద్యాయాంసత్యాం సహకార్యేణావిద్యాయాఅనుపపత్తిలక్షణశ్చవిరోధస్తైర్నవిజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యంచతైర్నశ్రుతం,. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనంవిరోధః. • యదిదంవేదవచనంకురుకర్మత్యజేతిచ। కాంగతింవిద్యయాయాన్తికాంచగచ్ఛన్తికర్మణా । ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామితద్భవాన్ప్రబ్రవీతుమే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యేవర్తేతే ప్రతికూలతఃఇత్యేవంపృష్టస్యప్రతివచనేన • కర్మణాబధ్యతేజన్తుర్విద్యయాచవిముచ్యతే । తస్మాత్కర్మనకుర్వన్తియతయఃపారదర్శినఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్నసాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యాపురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్సాధననిరపేక్షైవపురుషార్థసాధనమితిపారివ్రాజ్యంసర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేనవిధిత్స్యతే - ఏతావదేవామృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్. షష్ఠసమాప్తౌలిఙ్గాచ్చ • కర్మేసహ్యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యైచకర్మసాధనరహితాయైసాధనత్వేనామృతత్వస్యబ్రహ్మవిద్యోపదేశాద్విత్తనిన్దావచనాచ్చ. యదిహ్యమృతత్వసాధనంకర్మస్యాత్- విత్తసాధ్యంపాఙ్క్తంకర్మేతితన్నిన్దావచనమనిష్టంస్యాత్. యదితుపరిత్యాజయిషితంకర్మ- తతోయుక్తాతత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాదిప్రత్యయోపమర్దాచ్చ • బ్రహ్మతంపరాదాత్ •క్షత్రంతంపరాదాదిత్యాదేః. నహి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదంకర్తవ్యంక్షత్రియేణేదంకర్తవ్యమితివిషయాభావాదాత్మానంలభతేవిధిః. యస్యైవపురుషస్యాపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్యతత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్తత్కార్యాణాం కర్మణాంకర్మసాధనానాంచార్థప్రాప్తస్సన్న్యాసః తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేనసన్న్యాసవిధిత్సయైవాఖ్యాయికేయమారభ్యతే. (మైత్రేయీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీంస్వాంభార్యామామన్త్రితవాన్యాజ్ఞవల్క్యోనామఋషిః. ఉద్యాస్యన్-ఊర్ధ్వంయాస్యన్పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరంవై. అరే ఇతిసమ్బోధనం. అహమస్మాత్- గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్- ఆశ్రమాదూర్ధ్వంగన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతోహన్తానుమతింప్రార్థయామితే- తవ. కించాన్యత్- తవానయాద్వితీయయాభార్యయాకాత్యాయన్యాఅన్తం-విచ్ఛేదంకరవాణిపతిద్వారేణ. యువయోర్మయాసమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్యసమ్బన్ధస్యవిచ్ఛేదంకరవాణి. ద్రవ్యవిభాగంకృత్వావిత్తేనసంవిభజ్యయువాంగమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయావృత్తంకీర్తయతి (అత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవంజ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థంహి త్రితయస్యవిద్యావిషయస్యవాక్యస్యవ్యాఖ్యానమేవవిషయః- తత్రవిద్యాసాధనం- సాధ్యాముక్తిరితిసమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చఫలమిత్యేతే •తదాత్మానమిత్యాదినాదర్శితేఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్తస్యేతి) విద్యావిషయముక్తంనిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరంస్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యాయావిషయశ్చసంసారరూపఉపసంహృతః •త్రయమిత్యాదినేతిసమ్బన్ధః. సంసారమేవవివినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యంచాతురాశ్రమ్యమితిప్రవిభాగావినిమిత్తంయస్యపాఙ్క్తస్యకర్మణః- తస్యసాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మకఇతియావత్. తస్యానాదిత్వందర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవత్రిధాసఙ్క్షిపతి (నామేతి) సహోత్కర్షాపకర్షాభ్యాంద్విధాభిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టోహిసంసారస్స్వాత్మభావఃశాస్త్రీయజ్ఞానలభ్యఇత్యర్థః. ద్వితీయంకథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టఃసంసారఃస్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్యఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయోవ్యాఖ్యాతః- నహిసపురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవవిషయః.తస్మిన్యా బ్రహ్మేతివిద్యా- తస్యామితియావత్. తార్తీయమర్థమనూద్యచాతుర్థికమర్థంకథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవంవృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యాఇతి) కిమితిసన్న్యాసోవిధిత్స్యతే- కర్మణైవవిద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయావిషయఏవవిషయోయస్యేతివిగ్రహః. తస్మాత్సన్న్యాసోవిధిత్సితఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ననుప్రకృతంకర్మావిద్యావిషయమపికిమిత్యాత్మజ్ఞానంతాదర్థ్యేనానుష్ఠీయమానంనోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్యకర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవకథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) •సోయంమనుష్యలోకఃపుత్రేణైవజయ్యఃకర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతివిశేషితత్వంశ్రుతమేవవిశేషితత్వోక్తిద్వారాస్ఫుటీకృతమితిచకారేణద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యాస్వఫలేవిహితంకర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్- దర్శాదివత్. తథాచసముచ్చయాన్నకర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అతఆహ (నచేతి) కర్మణాంకామ్యత్వేపి బ్రహ్మవిదస్తానికిన్నస్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చతస్యపుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్యశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవస్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయిత్వం- శ్రుతంతత్ప్రకరణేతేషాముపదేశాదితిశేషః. కింప్రజయాకరిష్యామఇత్యత్రఆరభ్యయేషాంనోయమాత్మాయంలోకఇతిచవిద్యావి

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ । యన్నుమ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితꣳ స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

పరమే శ్రుతమితి యోజనా. ఏష విభాగః శ్రుత్యా కృతస్స-సముచ్చయవాదిభిర్న శ్రుత ఇతి సమ్బన్ధః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయాసిద్ధిః-కిం తు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో న ఇహాసమ్బధ్యతే. స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కర్మేతి) ప్రతికూలవర్తనం-నివర్త్యనివర్తకభావః. సమ్ప్రతి స్మృతివిరోధం స్మారయతి (యదిద మితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజ చ ప్రతీయదిదముపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతి చ త్యజేతి,-తత్ర కాంగతిమిత్యాదిః శిష్యస్య వ్యాసం ప్రతి ప్రశ్నః. తస్య బీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయౌ పరస్పరవిరుద్ధావేవ వర్తేతే - సాభిమానత్వనిరభిమానత్వాదిపురస్కారేణ ప్రాతికూల్యాత్. అత స్సముచ్చయానుపపత్తేః యథోక్తస్య ప్రశ్నస్యావకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవం పృష్టస్య- భగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః. విరోధః - జ్ఞానకర్మణోస్సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతప్రతిజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యాముక్తిహేతురిత్యుక్తే ఫలితమాహ (ఇతి హి ప్రాజ్యమితి) న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాదిపౌష్కల్యదృష్టద్వారేణ విద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కిం తు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (పక్షసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయతస్సమ్బధ్యతే. యది కర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః- తదా కిమితి కర్మిణస్సతో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగస్తదఙ్గత్వేన విధిత్సిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రేయ్యా చేతి) న హి మైత్రేయ్యా భర్త్రా త్యక్తకర్మణి స్వయం కర్మాధికర్తుముక్తా- పతిద్వారమన్తరేణ భార్యాయాస్తదనధికారాత్. తథా చ కర్మశూన్యాయా ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగస్తదఙ్గత్వేన ధ్వనిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (వి త్తేతి) కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే- అతశ్చ తత్సాధ్యం కర్మ జ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః. తదేవ విస్పృణోతి (యది హీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యన్తశ్చ శబ్దాదేన విస్తముచ్యతే. త్వత్పక్షే వా కథం నిన్దావచనమితి-తత్రాహ (యది త్వితి) బ్రాహ్మణోఽహం క్షత్రియోఽహమిత్యభిమానస్య కర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్య నిష్టయా సర్వమిదమాత్మైవేతి ప్రత్యయే శ్రుతేస్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) న సుజాగ్రతి నిధౌ కర్మానుష్ఠానమయుక్తమపహర్తుమిత్యత ఆహ (న హీతి) న సువర్ణాశ్రమాభిమానవతస్సన్న్యాసోఽపీష్యతే-న కథం తదభావ-తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అర్థప్రాప్తశ్చేతి) అవధారణార్థశ్చకారః. ప్రతిబోధజ్ఞానవతో వైధసన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతి భావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్- కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః. భార్యామాపృష్ట్వా కిం కృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ఆశ్రమాన్తరం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తైచ్ఛానన్తరం భార్యయోః కర్తవ్యం దర్శయతి (అత ఇతి) నహి భార్యాద్యౌ సన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః. కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కిం చేతి) ఆవయోర్విచ్ఛేదః స్వాభావికోఽస్తి- కిం తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే స్వయమేవానయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేన స్త్రీస్వాతన్త్ర్యమితి భావః. ౧

౪౦.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వస్య సర్వజగత్కారణత్వసర్వాత్మత్వాదికల్యాణగుణప్రతిపిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమిద మారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వే భార్యే ఆస్తాం- మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి. మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీం ఆమన్త్ర్య హ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః. కిముక్తవానిత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్ స్థానాత్ - గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిశ్చయం. యువయోః కలహాభావాయ ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

౪౦.— సా- ఏవముక్తా హ ఉవాచ. యత్ - యది. ను ఇతి వితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేన పూర్ణా స్యాత్. కథం- న కథం చ నేతి శేషః ఆర్థః. ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర్ణవిత్తసాధ్యేన కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యది తేఽపేక్షితం - అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. ప్రశ్నశ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా. కిం తర్హి. యథైవ లోకే ఉపకరణవతాం- సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ-తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన- విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౨

అ.— మైత్రేయ్యా మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యానుకూల్యమాత్మనో దర్శయతి (నైవమితి) కర్మసాధ్యస్య గృహప్రాసాదాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథం శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి) కథం తేనేత్యత్ర కథం శబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా
న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యా
మి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తే నేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం-విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమాత్రాసిద్ధౌ తత్ప్రకారప్రశ్నస్యానవకాశత్వాదిత్య
ర్థః. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్నుపన్యస్తమాక్షేపం ప్రశ్నం చ ప్రతివదతీత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన మమామృతత్వాభావే తేదకించిత్క
రమదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్నుమ ఇయం భగోస్సర్వా పృథి
వీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితీతి) హే భగోః- * సమ్బుద్ధౌ విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి ఓత్వం. రుత్వం. విసర్గశ్చ.
హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్- యది మే - మమ స్యాత్- వశంవదా స్యాదిత్యర్థః. తదా తేన- విత్తేన కథం - కథఞ్చిదప్యమృతా
స్యాం నను- సంసారాన్ముక్తా స్యాం కిమిత్యర్థః. నఞ్ ఇతి ప్రశ్నే. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) స యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ-విత్తేన త్వం
సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ- నిశ్చితమాహేత్యర్థః. తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపక
రణవతాం- భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిద్ధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యత ఇత్యర్థః. య
థా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కిం న లభ్యత ఇతి పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తుశబ్దో మోక్షస్య *నాన్యః
పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః. మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసం
భావనాపి నాస్తీతి యావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ- ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం-యేనాహం నామృతా స్యాం- కిమహం తేన - వి
త్తేన కుర్యాం. యదేవ భగవాన్ కేవలమమృతత్వసాధనం వేద- తదేవామృతత్వసాధనం మే- మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమేవాత్మజ్ఞానమాత్మార్థం దాతుం పతిం నియుఞ్జానా
బ్రూతే (సాహేతి) ౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మై
త్రేయీ ప్రత్యువాచ హ. అహో స్త్రియా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయభూతేన విత్తేనాహం
కిం కరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం- తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద- తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ
తుష్ట ఆహ- స హోవాచ. ప్రియా- ఇష్టా. బతేత్యనుకమ్ప్యాహ. అరే- మైత్రేయి. నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియ
మేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ- ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణ
స్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం- కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కి
తే కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతి యావత్. స్వాభిప్రాయో నకర్మ ముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ స
త్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువా
చ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ స
తీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి-ఇహ ఆగచ్ఛ. ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవి
శ. ఇతి సభక్తిసాధ్వసాం తాం సమీపోపవేశనే అనుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వ
క్ష్యామి. కింతు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య
తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం-అవలోకనం. అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతి యావత్. ఇతిశబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ
సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితీతి) స్పష్టోర్థః. ౪

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి । న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదగ్ँ సర్వం విదితం॥ ౫

శం.—— స హోవాచ - అమృతత్వసాధనం వైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యో విరాగముత్పాదయతి తత్సన్యాసాయ. (న వై) వై శబ్దః ప్రసిద్ధస్మరణార్థః. ప్రసిద్ధమేవ తల్లోకే. పత్యుః- భర్తుః కామాయ - ప్రయోజనాయ జాయాయాః పతిః ప్రియో న భవతి. కిం తర్హి. ఆత్మనస్తు కామాయ- ప్రయోజనాయైవ భార్యాయాః పతిః ప్రియో భవతి. తథా (న వా అరే జాయాయా ఇత్యాది) సమానమన్యత్. న వా అరే పుత్రాణాం. న వా అరే విత్తస్య. న వా అరే బ్రహ్మణః. న వా అరే క్షత్రస్య. న వా అరే లోకానాం. న వా అరే దేవానాం. న వా అరే భూతానాం. న వా అరే సర్వస్య. పూర్వం పూర్వం యథాసన్నప్రీతిసాధనే వచనం తత్తత్ శ్రేష్ఠతరత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యత్. తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతద్వృత్తిస్థానీయం ప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీ అన్యత్ర ప్రీతిః- ఆత్మన్యేవ ముఖ్యా. తస్మాదాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః. దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యతః ఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతో నిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేన ధ్యాతవ్యః. ఏవం హ్యసౌ దృష్టో భవతి శ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదా సమ్యగ్దర్శనం బ్రహ్మైకత్వవిషయం ప్రసీదతి- నాన్యథా శ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్రాదికర్మనిమిత్తం వర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయం క్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయం రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దనార్థమాహ- ఆత్మని ఖలు అరే- మైత్రేయి. దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ౫

ఆ.—— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం వివక్షితం చేత్- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాది వక్తవ్యం - కిమితి న వా అరే పత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేన ప్రియత్వం, ఆత్మనస్తు నౌపాధికప్రియత్వేన పరమానన్దత్వమితి శేషః. ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (న వా ఇతి) కిం తన్నిపాతేన స్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తైకక్రమే నియామకమాహ (పూర్వం పూర్వమితి) యద్యదాసన్నం ప్రీతిసాధనం- తత్తదసతి క్రమ్యతే తస్మిన్విషయే పూర్వం పూర్వం వచనమితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (తత్రేతి) న వా అరే సర్వస్యేత్యయుక్తం- పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేన పునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపి గ్రహణం కర్తవ్యం- న చ సర్వే విశేషతో గృహీతుం శక్యన్తే - తేన సామాన్యార్థం సర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేషు సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నను త్వప్రియే ప్రియత్వమాత్మన ఆఖ్యాతం- తదేవాత్రాపి కథ్యతే చేత్ పునరుక్తిః స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాం ప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం- పుత్రాదావపి తద్దర్శనాత్. అత ఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వమఖిలాయోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథం పునరిదం దర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితి సర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) విధ్యనుసారిత్వమేవం శబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పేఽత్వభావాచ్చ సమస్తైరేవాత్మజ్ఞానం జాయతే చేత్- తేషాం సమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్య ప్రమాణవిచారత్వేన ప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మనననిదిధ్యాసనయోస్తు తత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేన యదా శ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేన సముచ్చితాని- తదా సామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానం ఫలశిరస్కం సిధ్యతి. మననాద్యభావే శ్రవణమాత్రేణ నైవ తదుపపద్యతే - మననాదినా ప్రతిబన్ధాప్రధ్వంసే వాక్యస్య ఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః. పరామృష్టవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తం బ్రహ్మక్షత్రాది. తదేవ వర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్య ప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్య విషయతయా స్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతి సమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

§ సర్వం విదితం భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రం.— ఏవముపసన్నాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసనముపదేష్టుమారేభ ఇత్యాహ (స హోవాచ) ఇతి. (న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వసాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మైవేత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి । నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్సర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యావేదనేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాచ్చాన్తిమే ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం. అతః తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథా ఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం. అతో ఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- న వా ఇత్యత్ర వై శబ్దో ఽవధారణే. నైవేత్యర్థః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియః స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతీతి న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః. జాయాం ప్రతి పత్యుః ప్రియత్వం పతిః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతీతి యావత్. వేదాధ్యయనం సఫలీకర్తుం యజ్ఞ ఇత్యుక్తే వేదాధ్యయనస్య యజ్ఞః ఫలమితి హి సిద్ధ్యతి- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి హి సిద్ధ్యతి. తతశ్చాహమస్యా జాయాయాః ప్రియస్స్యామితి పతిస్సఙ్కల్పయన్నపి న సతతమస్యాః ప్రియో భవతి. కిం త్వాత్మనః కామాయ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతి. పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మనస్సఙ్కల్పాత్ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మని ముఖ్యవృత్తత్వాదత్రాప్యాత్మేతి పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణానైరూప్యాచ్చ. తతశ్చ పరమాత్మా యో యస్య ప్రియో భవత్వితి తత్తత్కర్మానుగుణం సఙ్కల్పయతి- స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్రాపి కామాయేత్యత్రాపి పూర్వవచ్చతుర్థీ ఏవముత్తరత్రాపి వాక్యానామర్థో ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః. దేవాః-ఉపాస్యా దేవతా ఇత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్ పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూపబ్రహ్మవిద్యయైవ పతిజాయాదిషు తత్ప్రీతినియతప్రియత్వావాపకపుణ్యాపుణ్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పోపరమే కర్మప్రతిబన్ధనివృత్తేస్స్వోపాసకాయ నిరఙ్కుశస్వాతన్త్ర్యేణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్ తతో ఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామానుకూల్యప్రాతికూల్యవిభాగవిరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మానన్దరూపం తత్ప్రసాదాదేవ తదుపాసకానుభవతీతి తత్ప్రసాదసిద్ధ్యర్థం స ఏవ పరమాత్మోపాస్య ఇతి ఫలితో ఽర్థః. * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్ర స్వాధ్యాయస్యార్థపరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రయోజనవదర్థదర్శనాత్తన్నిర్ణయాయ స్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణశ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః. స్వాత్మన్యేవ సంశయితక్లిష్టార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతో ఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయదశాప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నపదేన నిర్దేశః. అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహితహేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి విధాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమతివిశదతమజ్ఞానమభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * ఆగ్నేయం వృణీతే ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్ వృణీతే చతురో వృణీతే పఞ్చ వృణీత ఇత్యత్రాగ్నేయం వృణీతే త్రీన్ వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టాగ్నేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమనిధ్యానస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థానప్రమాణాత్. వై శబ్దో ఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ సవిభూతికనిరతిశయప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్ - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వం లక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దో ఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినిరూఢత్వాత్, సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యానుయాయీత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి. ౫

———

ఉ.— బ్రహ్మతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రంతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూతానితంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వంతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬

సయథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య నబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.— నను కథమస్మిన్విదితే సర్వం విదితం భవతి. నైష దోషః- న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కించిదస్తి. యద్యస్తి- న తద్విదితం స్యాత్. న త్వస్తి- ఆత్మైవ తు సర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమితి. ఏతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిః తం పురుషం పరాదాత్- పరాదధ్యాత్. పరాకుర్యాత్. కం. యోన్యత్రాత్మనః- ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ. ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద- తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి- పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తథా- లోకాః దేవాః భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తాని యాన్యనుక్రాన్తాని- సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) దృష్టవిరోధం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముదాహృత్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్కథమపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేఽపి- తస్మాదాత్మైవ సర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా. ౬

రం.— నను కథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మతం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్గః. క్షత్రాదిసహపాఠాత్. యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్గమాత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోన్యత్ర స్థితం. న తు పరమాత్మని స్థితం. అపరబ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠం వేద- జానీయాత్, తం బ్రహ్మ స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్- పరాకుర్యాత్. అభిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన- అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతః సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి- అబ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపత్తేః సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం. క్షత్రం- క్షత్రియవర్గః. లోకాః- భూస్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యాస్తత్తల్లోకప్రాపకా దేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరః స్పష్టార్థః. ననూక్తరీత్యా సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతః శరీరిభూతబ్రహ్మాపేక్షయా భిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసమ్భవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి నిర్దేశో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామన్యైరపి శబ్దైస్తత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరిణి బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం చ సర్వమిదం జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మక్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యర్థ ఉపపద్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా- స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః- భేర్యాదేర్హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాఞ్శబ్దాన్ - బహిర్భూతాఞ్శబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ- గ్రహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషణత్వేన దున్దుభిశబ్దా ఏత ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి- న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాదిప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) స యథా దున్దుభేరిత్యాదివాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

దృష్టాన్తైర్వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవ విశదయతి (దున్దుభేరితి) కథం తర్హి దున్దుభిశబ్దవిశేషాణాం గ్రహణం తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతి యావత్. ఉక్తేఽర్థే దున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాది వాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వా శబ్దార్థమాహ (తద్గతా విశేషా ఇతి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (న హీతి) వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవ వస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామపి ప్రత్యస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవం జగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాం విధాయ ఉపాసనోపకరణభూతమనఃప్రభృతికరణనియమనమాహ (స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీత ఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరే షష్ఠీ. గ్రహణశబ్ద ఇహ నిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపి గ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథా గృహీతాని పుష్పాణి- గృహీతశ్చోర ఇతి. స యథా - స దృష్టాన్తో యథేత్యర్థః. దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌ హన్యమానే బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ బహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్ గ్రహణాయ న శక్నుయాత్ - న నిరోద్ధుం శక్నుయాదిత్యర్థః. కథం తర్హి నిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతు ఆహన్యమానం దున్దుభిమనపేక్ష్య దున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- తదాహన్తృపురుషస్య నిరోధేన వా శబ్దో గృహీతః- భేర్యా నిస్సరన్తశ్శబ్దా నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి కర్తరి క్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేన తత్సంయోగనిరోధద్వారా భేరీశబ్దా యథా నిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషు విషయగణే వ్యాప్రియమాణేషు బాహ్యార్థానుభవో దుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేన వా ఇన్ద్రియనిరోధేన వా విషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారా పరమాత్మనాఽఽత్మకారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానం నిరుధ్యత ఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్య నిదిధ్యాసితవ్యో ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తం దర్శన సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య- శబ్దేన సంయోజ్యమానస్య. ఆపూర్యమాణస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాదిపూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదిత్యావత్. శఙ్ఖస్యేత్యు గ్రహణేనేత్యాది వాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తు గ్రహణేనేత్యాది వాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నన్ద్యావిత్వాత్కర్తరి ల్యుః. శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయై వాద్యమానాయై- వీణాయా వాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహ సామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకే హి విలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాః సామాన్యవిశేషాః- తేషాం పారమ్పర్యగత్యా యథైకస్మిన్మహాసామాన్యేఽన్తర్భావః- తథా ప్రజ్ఞానఘనే. కథం నామ ప్రదర్శయితవ్య ఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాం యథా శబ్దత్వే. ఏవం స్థితికాలే తావత్సామాన్యవిశేషావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వం శక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతి దృష్టాన్తద్వయపరామర్శః. ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిముత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ఇహేతి జగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవ స్ఫుటయతి (అనేకే హీతి) తేషాం స్వస్వసామాన్యేఽన్తర్భావే పి కుతో బ్రహ్మణి సర్వావసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వం తథేత్యధ్యాహారః. ఇతి మన్యతే శ్రుతిరితి శేషః. ఫలితం నాత్మాతిరేకి- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకి న భవతి- యథా దున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణాస్తదతిరేకేణ న సన్తీత్యనుమానం వివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావః తథా ప్రజ్ఞానఘనే సర్వం జగదన్తర్భవతీతి శేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్య నిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై ఇత్యాది) అత్ర వీణాయై ఇతి చతుర్థీ షష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతి కర్తరి క్తః. సర్వం పూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్యవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమా వినిశ్చరన్త్యేవం వా అరేఽస్య మహతో భూత స్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేశ్చ బ్రహ్మైవేతి శక్యమవగన్తుం. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవ తిథవత్యగ్నేరేకత్వం- ఏవం జగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనమేవేతి యుక్తం గ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- సయథార్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైధాభిరిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానా ప్రకారం. ధూమగ్రహణం విస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమాది విస్ఫులిఙ్గాదయో వినిశ్చరన్తి. ఏవం- యథాయం దృష్టాన్తః. అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివ నిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవ పురుషనిశ్వాసో భవతి- ఏవం వా అరే. కిం తన్నిశ్వసితమివ తతో జాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధం మన్త్రజాతం. ఇతిహాస ఇత్యుర్వశీపురూరవసోః సంవాదాదిః ॰ఉర్వశీ హాప్సరా ఇత్యాది బ్రాహ్మణమేవ. పురాణం- ॰అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోఽయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవా మన్త్రాః ॰తదేతే శ్లోకా ఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యాని వేదే. యథా ॰ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని. యథా చతుర్థాధ్యాయే ॰ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథా వా ॰అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః. మన్త్రవివరణాని వ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధం బ్రాహ్మణం. ఏవం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవ గ్రహణం. నియతరచనావతో విద్యమానస్యైవ వేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. న చ పురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతః ప్రమాణం నిరపేక్ష ఏవ స్వార్థే. తస్మాద్యదనేనోక్తం తత్తథైవ ప్రతిపత్తవ్యమాత్మనః శ్రేయ ఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానం వా కర్మ వేతి. నామప్రకాశవశా హి రూపస్య విక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవ హి పరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోః సలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోః సర్వావస్థయోః సంసారత్వమిత్యతో నామ్న ఏవ నిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్య నిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్య ద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం ॰బ్రహ్మ తం పరాదాత్ ॰ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి. తేన వేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణం వేదః- సయథాన్యో గ్రన్థ ఇతి. ౧౦

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతి యావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తం వ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతో జాతమితి సమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం విశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాస ఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతి సమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన ॰ అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి గృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్తగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోఽయం- వేదాద్బహిర్న భవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతి సమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దః శిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యా ఇత్యత్రాదిశబ్దః ॰ సత్యస్య సత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతే శ్లోకా ఇత్యాదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేన ॰ తదప్యేష శ్లోకో భవతి అసన్నేవ స భవతీత్యాది గృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం ॰ అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే ॰ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిగ్రహీతుం. అర్థవాదేషు వ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌ హేత్వభావం శఙ్కిత్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితి శేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాం చ ప్రసిద్ధార్థత్యాగే కో హేతురిత్యాశఙ్క్య నిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థత్యాగే హేతుః- పరిశేషన్యాయస్త్వత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) నను ప్రథమే కాణ్డే వేదస్య నిత్యత్వేన ప్రామాణ్యం స్థాపితం - తదనిత్యత్వే తద్ధానిరిత్యత ఆహ (నియతేతి) నైత్యాదౌ వేదోఽపి శేష్యతే. ॰ కల్పాన్తరేష్వపి తాన్యేవేదానీత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వం వేదస్య గమ్యతే, ॰ అనాదినిధనా నిత్యేత్యాదేశ్చ సదాతనత్వం తస్య నిశ్చీయతే. న చ కృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదావ్యభిచారాత్. న చ పౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేన తత్సిద్ధేః. న చోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితి భావః. సిద్ధే వేదస్య ప్రామాణ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- న రూపప్రపఞ్చసృష్టిః. సా చోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్తేరన్యథానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపి నామతన్త్రా రూపసృష్టిరితి నామసృష్టివచనేన రూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపి సర్వసంసారసృష్టిరుక్తా- నామరూపయోరేవ సంసారత్వే ప్రాప్తత్వాత్సృష్టేః సంసారాన్తస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితి యావత్. నామప్రపఞ్చస్యైవాత్ర సృష్టోక్తిముపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతిం విధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేఽపి ప్రతిబిమ్బవత్ ప్రామాణ్యసమ్భవాత్, దున్మత్తాదివాక్యానాం చ మిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనావామాసత్వాద్, ద్వైతస్య తదభావాద్, ద్విష్టయోరవ్యభిచారాచ్చ నాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యో గ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతః స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేదిత్యాదిః. ౧౦

రం.— పూర్వం పరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వం ప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— సయథా సర్వాసామపాగ్ం సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం గన్ధానాం నాసికే ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాం మన ఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాం విద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం విసర్గాణాం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాం పాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం వేదానాం వాగేకాయనమ్॥ ౧౧

రస్తీత్యాదినా) ఏథశబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్య చోపాదానత్వనిమిత్తత్వదూర్జ్ఞాపనార్థం. అగ్నిర్హి ధూమోత్పత్తావార్ద్రేన్ధననిమిత్త, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తదుపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. అభ్యాహితాత్ - ఆధ్మానవీజనాదినా ప్రవర్తితాదిత్యర్థః. పృథగ్విధాః ధూమాః వినిశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సయథా - సదృష్టాన్తోయథా. ఏవంవా- ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి. అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతం. కింతత్. ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః. పురాణం - విష్ణుపురాణాది. విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాదియద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేనతగుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీ బ్రాహ్మణే తు * ఇష్టంహుతమాశితంపాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వా, దత్రాపి వాచ్యస్యసృష్టిరుక్తైతి ద్రష్టవ్యం. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కించాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం. ఏకప్రలయః. అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయోరాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి. తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్శబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టః తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం. తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం. తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం. తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాజ్యా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం. ఏవం *యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః - న తు కరణస్య - తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం. కిం తు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— సయథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కించాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమేవైకమేవం స్యాత్ - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్సన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి సయథేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ

ఉ.— ¶ స యథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేక ప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాం కుతస్సముద్రే లయః- సహితానాం తేషసజ్జలిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభాగేతి) అత్ర హి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణామభావో వివక్షితః- తేషాం తత్సామాన్యభూతత్వాత్. అతశ్చ సామస్త్యేన విభాగస్య ప్రాప్తిరితి సముద్రే విభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాః సర్వే గృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కుతః స్పర్శానాం త్వచి విలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యే న్తర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపి నమనస్యజగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమనుసు క్రామతి (తథేతి) మనసి సతి విషయవిషయిభావస్య దర్శనాద్, అసతి చాదర్శనాత్, మనస్స్వప్నితమాత్రం విషయజాతమితి తస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తద్విషయస్య పూర్వవదనుప్రవేశాత్, సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్స్పన్దితద్వైతస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావాత్, తస్య చ తన్మనో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిమాత్రం భూత్వా తద్ద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మనీతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) నను జగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషతయోపి తస్యోదుక్త్వరూపత్వాద్వస్తైకరస్యధీరవిరుద్ధేతి భావః. ఏకాయన ప్రక్రియాం తస్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తథోచ్యత ఇతి యావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పేలయ ఇతి శేషః. విజ్ఞానమాత్ర ఇత్యత్రాపి తథైవ. ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం స్వాత్మసంస్థానభేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసు చేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చిదుపాధిభూతయోశ్చ దభేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదే మానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖాక్షరణతయోనప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురితి పృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యాకరణతయాస్యాను క్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కిన్త్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం- రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామధిగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః. ఏకాయనప్రక్రియా సమాప్తేతి శబ్దః. ౧౧

౧౦.— ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా తదనన్తరం సామాన్యేన * స యథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమనం విశదయతి (స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వం. తత్త్వాయమర్థః - యథా సముద్రో భూయసీరపో బహుధా వితీర్య పృష్ఠతి, తాభిః కదాచిదపి న పూర్యతే, చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్ బహుధా ప్రాప్నువతః స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి న తృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టస్య స్పష్టోర్థః. తతశ్చైతత్కేన్ద్రియవృత్తివిశేషా అనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినా ఏతే వృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ * స యథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి. ౧౧

౧౨.— తత్ర * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ. తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్ - తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి. యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (స యథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్రభవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌ స్వయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతేజస్సంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే. తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (న హ) నైవాస్య- ఖిల్య

¶ న హాస్యోద్గ్రహణాయైవ స్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యాదుద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్యపూర్వవద్గ్రహణాయ. గృహీతుంనైవసమర్థఃకశ్చిత్స్యాత్సునిపుణోఽపి. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయనైవసమర్థః. కస్మాత్. యతోయతః. యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్తదుదకమాదదీత- గృహీత్వాస్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవతదుదకం- నతుఖిల్యభావః. యథాయందృష్టాన్తః- ఏవమేవవాఅరే- మైత్రేయి. ఇదం- పరమాత్మాఖ్యంమహద్భూతం. యస్మాన్మహతోభూతాదవిద్యయాపరిచ్ఛిన్నాసతీ కార్యకరణోపాధిసమ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యాజన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికాఽముష్యాన్వయాహమితి. సఖిల్యభావస్తవకార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతిభూతేస్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయేశుద్ధే సైన్ధవఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారే నిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ప్రవిష్టే స్వయోనిగ్రస్తే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతేభేదభావే ప్రణాశితే ఇదమేకమద్వైతంమహద్భూతం. మహచ్చతద్భూతంచమహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాత్తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం- త్రిష్వపికాలేషుస్వరూపావ్యభిచారాత్సర్వదైవపరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికోనిష్ఠాప్రత్యయః. అథవా- భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చపారమార్థికంచేత్యర్థః. లౌకికంతుయద్యపిమహద్భవతి - స్వప్నమాయాకృతంహిమహదాదిపర్వతోపమం నపరమార్థవస్తు. అతోవిశినష్టి - ఇదంచమహచ్చతద్భూతంచేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తోవిద్యతఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికంస్యాదిత్యతోవిశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానంచతద్ఘనశ్చేతివిజ్ఞానఘనః. ఘనశబ్దోజాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథాసువర్ణఘనోఽయోఘనఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలేవిద్యతఇత్యర్థః. యదీదమేకమద్వైతంపరమార్థతఃస్వచ్ఛంసంసారదుఃఖానమ్పృక్తం - కింనిమిత్తోయంఖిల్యభావఃఆత్మనోజాతోమృతస్సుఖీదుఃఖ్యహంమమేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుతఇతి. ఉచ్యతే- ఏతేభ్యోభూతేభ్యః - యాన్యేతానికార్యకరణవిషయాకారపరిణతానినామరూపాత్మకానిసలిలఫేనబుద్బుదోపమానిస్వచ్ఛస్యపరమాత్మనఃసలిలోపమస్య, యేషాంవిషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణిపరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవిలాపనముక్తంనదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యోభూతేభ్యఃసత్యశబ్దవాచ్యేభ్యస్సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవ, యథాద్భ్యస్సూర్యచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బా, యథావాస్వచ్ఛస్యస్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యోరక్తాదిభావః,- ఏవంకార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యోవిశేషాత్మఖిల్యభావేనసముత్థాయ. యేభ్యోభూతేభ్యఉత్థితః - తానియదాకార్యకరణవిషయాకారపరిణతానిభూతాన్యాత్మనోవిశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతానిశాస్త్రాచార్యోపదేశేనబ్రహ్మవిద్యయానదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితానివినశ్యన్తిసలిలఫేనబుద్బుదాదివత్- తేషువినశ్యత్సుసఏషవిశేషాత్మఖిల్యభావోవినశ్యతి - యథోదకాలక్తకాదిహేత్వపనయేసూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బోవినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవపరమార్థతోవ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమపారంస్వచ్ఛంవ్యవతిష్ఠతే. నతత్రప్రేత్యవిశేషసంజ్ఞాస్తికార్యకరణసఙ్ఘాతేభ్యోవిముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమినాస్తివిశేషసంజ్ఞేత్యహమసావముష్యపుత్రోమమేదంక్షేత్రంధనంసుఖీదుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయానిరన్వయతోనాశితత్వాత్కుతోవిశేషసంజ్ఞాసంభవోబ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపివిశేషసంజ్ఞానోపపద్యతే- కింపునఃకార్యకరణవిముక్తస్యసర్వతఇతిహోవాచ- ఉక్తవాన్కిలపరమార్థదర్శనంమైత్రేయ్యైభార్యాయైయాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.— సయథాసైన్ధవఖిల్యాదేస్సమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్సన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతేర్థేపూర్వోక్తంహేతుమనూద్యసాధ్యసిద్ధింఫలందర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవసర్వమిదంజగదితియత్ప్రతిజ్ఞాతం ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతితత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్ప్రతితమితియోజనా. ఉత్తరవాక్యస్యవిషయపరిశేషార్థముక్తప్రళయేపౌరాణికసమ్మతిమాహ (స్వాభావికఇతి) కార్యాణాంప్రకృతావాశ్రితత్వంస్వాభావికత్వం. ప్రళయాన్తరేపితేషాంసమ్మతింసఙ్గిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయప్రళయమధికృత్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాత్యన్తికప్రళయోక్తిః. ఉదకేవిలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యవిలయేపితల్లయాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యతఇతి) నహీతిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయప్రదర్శనార్థంనైవేతిపునరుక్తం. మహద్భూతం-ఏకమద్వైతమిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. అస్యార్థస్యసర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థోవైశబ్దః. ఇదంమహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థంవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తదిదంపరమాత్మాఖ్యంమహద్భూతమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యంకథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోసౌఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రాహ (నామరూపేతి). కార్యకరణసఙ్ఘాతేతాదాత్మ్యాభిమానద్వారాజాత్యభిమానోత్రఖిల్యభావఇతి. ఇతిశబ్దేనాభిమానోలక్ష్యతే. యథోక్తఖిల్యభావేనతిరస్కృతోభూతస్యమహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖిల్యభావఇతి) ఖిల్యభావఃస్వశబ్దార్థః. పరస్యపరిశుద్ధత్వార్థమజరాదివిశేషణాని. కేనరూపేణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్తఇతి) తస్యసాపేక్షత్వంవారయతి (అపారఇతి) ప్రతిభాసమానేభేదే కథంయథోక్తంతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతుయథోక్తేతత్త్వేఖిల్యభావస్యప్రవేశః-తథాపికింస్యాదిత్యతఆహ (తస్మిన్నితి) మహత్త్వంసాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తేపారమార్థికంచేతివిశేషణంకిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకికమితి) జాగ్రత్కాలీనంపరిదృశ్యమానంహిమహదాదిమహద్యద్యపిభవతి - తథాపిస్వప్నమాయాదిసమత్వాన్నతత్పరమార్థవస్తు-నహిదృశ్యంజడమిన్ద్రజాలాదేర్విశిష్యతే - అతోలౌకికాన్మహతోబ్రహ్మవ్యావర్తయితుంవిశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికంస్యాత్- ఆనన్త్యమితిశేషః. అవధారణరూపమర్థమేవస్ఫోరయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యఃసముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యమాహ (యదీదమితి) వస్తుతఃస్వచ్ఛత్వే కింసిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హితస్మిన్నిమిత్తాభావాన్నతస్యఖిల్యత్వమితిమత్వాహ (కింనిమిత్తఇతి) ఖిల్యభావమేవవిశినష్టి (జాతఇతి) అనేకస్సంసారరూపోధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః - దూషితఇతియావత్. ఖిల్యభావేనిమిత్తందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం వ్యాకరోతి (యానీతి) స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః కార్యకరణవిషయాకారేణ పరిణతానీతి యావత్. తాని వ్యవహారసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వం సూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛత్వే దృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాం ప్రత్యక్షత్వేఽపి ప్రకృతత్వాభావే కథమేతచ్ఛబ్దేన పరామర్శః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయనప్రక్రియాయామితి శేషః. బ్రహ్మణి ప్రజ్ఞానఘనే భూతానాం ప్రలయే దృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌ పఞ్చమీతి దర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే పఞ్చమ్యర్థస్య శబ్దానాం చ్యుతయా తేషాం ప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథా సైన్ధవస్య ఖిల్యాః సిన్ధోస్సైజస్య చ్ఛిన్నమపేత్యోద్గచ్ఛతి - తథా భూతేభ్యః ఖిల్యభావో భవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాది వ్యాచష్టే (ఏభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని - తత్త్వహేతుభూతానీతి యావత్. బ్రహ్మవిదోఽత్పత్తౌ హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలం సదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్ర ఇతి) యథా సలిలే ఫేనాదయో వినశ్యన్తి - తథా తేష్వభూతేషు వినశ్యత్సు సత్సు అను - పశ్చాత్ ఖిల్యభావో నశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కింపునర్భూతానాం ఖిల్యభావస్య చ వినాశే సత్యవశిష్యతే - తత్రాహ (యథేతి) తత్రేతి శైవల్యోక్తిః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్య విశేషసంజ్ఞాభావం త్రైమతికన్యాయేన కథయతి (శరీరావస్థితస్యేతి) ముముక్షోరస్యేతి యావత్. సర్వతః - ముక్తస్యేతి శేషః. ౧౨

రం.---- అథ సర్వావస్థాస్వపి జీవస్వరూపస్య పరమాత్మనిష్ఠతయా స్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయ జీవవాచిశబ్దేన పరమాత్మానం నిర్దిశన్ అస్య తత్త్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయ భూతసఙ్ఘాత్మకశరీరమరణానువిధాయిన స్సంసరతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితే హి స్వీయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకారమేవ సన్నయం జీవః పఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేన జన్మమరణాదిచక్రే స్వాకార తిరోహితస్వరూపః పరిభ్రమతి - తచ్చ కర్మైశ్వరసఙ్కల్పరూపం సర్వథేశ్వరపరతన్త్రేణ స్వేన స్వాతన్త్ర్యేణ నిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధనిమోచనపూర్వకస్వస్వాభావికావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయే పరమాత్మోపాసనమేవ కర్తవ్యమితి ప్రతీయేతేతి. (సయథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయా ప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః - లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్. యథా సైన్ధవశకలః ఉదకే ప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తః ఉదకమను - అనుసృత్య, ప్రవిశ్య విలీయత ఏవ. అస్య - విలీనస్య లవణస్యోద్గ్రహణాయ - ఉదకాత్పృథక్కృత్య గృహీతుం యథా నైవ స్యాత్ - కోఽపి న శక్తస్స్యాత్. తచ్చోదకం యథా యతో యతః - యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతో వా ఆదదీత - గృహ్ణీయాత్. తత స్తత స్తత్తోయం లవణమేవ - లవణరసమయమేవ భవతి. ఏవం వా - ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవ మహద్భూతం - సర్వచేతనాచేతనేభ్యః ఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం - స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోఽప్యపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘన ఏవ సన్ - జీవ ఏవ సన్. జీవశరీరక ఏవ సన్నితి యావత్. *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుతేః జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య ఏభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి - భూతేషు శరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషు తేభ్య ఏవ - భూతేభ్యో హేతుభ్యః స్వయముత్పద్యమాన, స్తేషు నశ్యత్సు తాని - భూతాని అను - పశ్చాత్ స్వయం వినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయిత్వాదుత్పత్తివినాశవాన్ భవతీతి యావత్. వినాశో నామ అత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి - న పశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్జ్ఞానవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌ విజ్ఞానమయశబ్దితే జీవశరీరకే మహద్భూతమిత్యుక్తే పరమాత్మని జీవద్వారా సమ్భవత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగం ప్రాప్య. *సోయం ప్రేత్యేవ చికిత్సాం న స్యాదితి ప్రయోగాత్. తదా మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సఙ్కోచాభావేన న సంజ్ఞాస్తి - సమిత్యేకీకారే. జ్ఞా ధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చ భూతసంఘాతేనైకీకృత్య జ్ఞానం సంజ్ఞాశబ్దార్థః. సా నాస్తీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ పూర్వోక్తభగవదుపాసనేన జ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణో వినాశే నిరఙ్కుశాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతో జీవస్య స్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యా పూర్వోక్తభూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిరూప మోక్షదశాయాం నాస్తీతి తద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థం పరమాత్మోపాసనమేవ కార్యమితి యాజ్ఞవల్క్యో మైత్రేయ్యా ఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రారే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. నచ మహద్భూతమనన్తమపారమితి నిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘన ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయేతి జీవత్వసంసారిత్వావేదనం సాక్షాదేవాస్తు - కిమితి విజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతి వ్యాఖ్యాయ జీవద్వారకం తత్స్వీకరణీయమ్ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం - * నిరవద్యం నిరఞ్జనమిత్యాది శ్రుతిప్రతిపన్ననిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్య పరమాత్మనస్సంసారిత్వాసంభవాత్. అత ఏవ మోక్షధర్మే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే యాజ్ఞవల్క్యేనైవ * అన్యశ్చ రాజన్ స పర స్తథాన్యః పఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతి సాధవ ఇతి శరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదే సత్యపి శరీరాన్తస్స్థితస్య శరీరిణ ఏకత్వాదయమేకః పురుష ఇతి స శరీరే జీవవ్యవహారవత్ పరమాత్మనో జీవాన్తరవస్థితిసిద్ధ్యర్థనాః ప్రకారైక్యవిషయా జీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చ తేనైవ యాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపి జీవస్య పరమాత్మశరీరతయా తద్వాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాని నాత్మన స్తత్త్వకథనం, చ న విరుద్ధముపపన్నతరం చేతి ద్రష్టవ్యం. న చోక్తరీత్యా నిర్వికారే పరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వే ఆవశ్యకే సతి తావన్మాత్రమేవ కథనీయం స్యాత్ - నత్వధికం. ఏవం సతి విజ్ఞానఘనత్వస్య పరమాత్మని రమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వే ఆవశ్యకే సతి తావన్మాత్రమేవ కథనీయం స్యాత్ - నత్వధికం. ఏవం సతి విజ్ఞానఘనత్వస్య పరమాత్మని సాక్షాదేవ సమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్య విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రభాష్యకృతోఽనుభూయత ఇతి వాచ్యం - పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేన జీవవాచిపదస్యాకస్యచిదశ్రవణే జీవద్వారకతోక్త్యయోగేన తద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్య చాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వసమ్భవాచ్చ విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతి భాష్యకృత్తైర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౩

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సా హ - కిల ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవ ఏకస్మిన్వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మవత్త్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః. తదాహ- అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావాన్ అమూముహత్ - మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి. ఉచ్యతే- పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ- కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి- అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః (న వై) అరే- మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి- మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః. నను కథం విరుద్ధధర్మత్వమవాచి విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావశ్చ. న మయేదమేకస్మిన్ ధర్మిణ్యభిహితం- త్వయైవేదం విరుద్ధధర్మత్వేన ఏకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా- న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం- యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః- తస్మిన్ విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధిన్యన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి- హేత్వభావాత్. ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః. న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారిబ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః- తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశీ త్వవిద్యాకృతఖిల్యభావః- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. అతోఽలం- పర్యాప్తం వై అర ఇదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదితి హి వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవ వ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన- యాజ్ఞవల్క్యేనేతి యావత్. ఇతి- వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి శేషః. ఏవం వదతోఽపి కుతో విరుద్ధధర్మోక్తిః- తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అర ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్కతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి- తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి). విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి- తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం- విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః. ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ. కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా- మామమూముహత్ - * ముహేర్ణ్యన్తాచ్ఛన్దసి. మోహయతి స్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూపమోహ ఏవ వాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదభిప్రాయానభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) స ఇత్థం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే- మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం- మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం- విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టః సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మేతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ- భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలక్ష్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాత్ ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్ - తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ-తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః- ద్రష్టా

తేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

———

ఇతరేణ- చక్షురాదికరణేనేతరత్- ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం - యథా ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావః ఉభయం ఛినత్తీత్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే - క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్,. ఇతరో ఘ్రాతా ఇతరేణ ఘ్రాణేనేతరద్ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి. తథా. సర్వం పూర్వవద్విజానాతి. ఇయమవిద్యావదవస్థా; యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యా నాశముపగమితా- తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య- బ్రహ్మవిదః సర్వం- నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితం ఆత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్. తత్- తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్. తథా జిఘ్రేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా- అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాఽభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః- న బ్రహ్మవిదః- ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్ - తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం- న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం - కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః. కేనచిత్ కంచిత్ కశ్చిత్ కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి- తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్- యేన విజానాతి- తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా- నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి- తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే- తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్- తర్హి నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి) యస్మిన్నుక్తలక్షణేఽఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలక్ష్యతే- తస్మాత్తస్మిన్ సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దస్యోపమార్థము పేత్యాశఙ్కతే (నన్వితి) ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ తస్య వస్తుత్వం స్యాత్- ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (నవాచారమ్భణమితి) తత్ర- తస్మిన్ ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేఽపి తద్ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే. తస్మాత్పరమాత్మనస్సకాశాదితరోఽసావాత్మా ఖిల్యభూతోఽపరమార్థతస్సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే ద్రష్టా నమాహ (చన్ద్రాదేరివేతి) ఇతిరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి - కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా- ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తేర్థే వాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోఽపి కారకద్వారా క్రియాదిస్స్వీక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వమాత్మవ్యతిరేకేణ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయనివృత్తేఽపి క్రియాదిస్స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్యావిరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దే ప్రశ్నార్థే ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్విదుషో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం - తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యత్యన్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థామాస్థాయ సంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వాత్రైవికిం పునర్న్యాయ

యం వస్తు మవిద్యావస్థాయామపి సాక్షిణో జ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్ర త్వితి) యేన - కూటస్థబోధేన వ్యాప్తో లోకస్సర్వం జానాతి - తం - సాక్షిణం కేన కరణేన కో వా జ్ఞాతా జానీయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) యేన - చక్షురాదినా లోకో జానాతి - తస్య విషయగ్రహణే నైవోపక్షీణత్వాన్న సాక్షిణి ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్నికృష్టత్వాచ్చ ప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ - ఆత్మా స్వేనైవ జ్ఞాయతే - జ్ఞాత్రన్తరేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నచేతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (నచావిషయ ఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయో యథాత్మా కుతస్తేన జ్ఞాతుం శక్యతే - న హి జ్ఞాత్రన్తరమస్తి * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మని ప్రమాతృప్రమాణయోరభావే జ్ఞానావిషయత్వం ఫలితమిత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) ఇదానీం స్వరూపాపేక్షం విజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షం తు సంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధ ఇతి.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం * న ప్రేత్యసంజ్ఞాఽస్తీతి స్వవాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేన విజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వా స్వనిష్ఠతాభ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపి తదవిరోధముపపాదయతి (యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాం హి - ప్రసిద్ధం. ద్వైతమివ భవతి - స్వనిష్ఠతయా పరమాత్మనః పృథగివ భవతీత్యర్థః. స్వతన్త్ర ఇవ భవతీతి యావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనార్థ ఇవశబ్దః. తత్ - తస్యాం దశాయాం ఇతర ఇతరం పశ్యతి - ఇతరః - పరమాత్మనో భిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధ ఇతి యావత్. ఇతరం - భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనః పృథక్సిద్ధం విషయం పశ్యతి. అత్ర ఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం - ఉత్తరత్ర తత్కేన కం జిఘ్రేదితి దర్శనాత్. ఇతరేణ - స్వతన్త్రేణ కరణేన జిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతి పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతీత్యుక్తం సర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్ర మనుత ఇతి మనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతి బుద్ధివృత్తిరితి తయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తౌ వాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం జిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర - యదా అస్య - జీవస్య సర్వం వస్తు ఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదా కేన భిన్నాత్మకేన కరణేన కం భిన్నాత్మకం విషయం జిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్ర క ఇత్యధ్యాహార్యం - తదితర ఇతరం పశ్యతీతి పూర్వముక్తత్వాత్. కః - భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రః కర్తా జిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్ర కింశబ్ద ఇతరశబ్దశ్చ సర్వత్ర స్వతన్త్రతత్ప్రతిక్షేపపరః. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అత్ర సదైకాత్మకస్య జగతః కాలభేదేన భిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోః పరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యైకాత్మకత్వేన జ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివ భవతీత్యస్య భిన్నాత్మకత్వేన జ్ఞాతం భవతీతి, చైవార్థో వక్తవ్యః. తథా చ యస్యాత్మభేదప్రతీతిః కియత్యప్యస్తి - తస్య కర్తృకర్మకరణేషు భిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదా సర్వథా నాస్తి - తదా విరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేః కర్తృకర్మకరణేషు భిన్నాత్మకతయా ప్రతీతిస్సర్వథా నాస్తీతి పర్యవసితోఽర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం * న ప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేన మైత్రేయ్యా అజ్ఞానం పరిహృత్య తాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదో నిదిధ్యాసనం చేతి ద్వయమేవ సాధనమిత్యవశ్యం నిదిధ్యాసనేనైవ భగవత్ప్రసాదో ముముక్షుణా సంపాదనీయ ఇత్యుపసంహరతి వాక్యద్వయేన (యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాదిత్యాదినా) యేన - పరమాత్మనా ప్రసన్నేనానుగృహీతః ఇదం సర్వం విజానాతి - సర్వజ్ఞో భవతి. తం - పరమాత్మానం కేన హేతునా విజానీయాత్ - * క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి వత్పరమాత్మప్రసాదనం తరేణ పరమాత్మా దురవబోధ ఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి) అత్ర విజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోదితజగత్కారణత్వాక్షిప్తసర్వజ్ఞత్వాశ్రయః పరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశం విజ్ఞాతారం - సర్వజ్ఞం పరమాత్మానం ప్రక్రమోదితధ్యానం వినా కేన - కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేన విజానీయాత్. న కేనాపీత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదాదృతే తస్య దురవగమత్వపరం తం కేన విజానీయాదితి పూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి. తతశ్చ పరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోర్ద్వయోరప్యావశ్యకత్వం ద్వాభ్యాం వాక్యాభ్యాం ప్రతిపాదితం భవతి. అత్ర పరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యా పరమాత్మావగతిః కింరూపేతి చిన్తాయాం దర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతి కేచిదాహుః. ముక్తికాలీనా దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇత్యుక్తేత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదే చిన్తితం - ఉపక్రమే పతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనాత్, మధ్యే చ * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తే చ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాచ్చ కృత్స్నమపి ప్రకరణం జీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గాని తు కథంచిన్నేయానీతి పూర్వపక్షే పఠత్యాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్య వాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే - నాన్యత్ర. తథా హి - * అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి యాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యామితి అమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యై మైత్రేయ్యై * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనః పరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయా విద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదే స్థితత్వాత్. తత్ర హి * అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * న సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవే శస్యన్త ఇత్యశ్వమేధగత పారిప్లవనామకశస్త్రే వినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని - న తు విద్యోపయోగీనీతి - * పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్నేతి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా * న విశేషితత్వాదిత్యాదినా సిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - న సర్వాఖ్యానాని పారిప్లవార్థాని

ఘటితమర్థన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానానిశంసన్తీతివిధాయ * మనుర్వైవస్వతోరాజేత్యాదినా కేషాంచిదాఖ్యానానామవిశేషితత్వాత్. వాక్యశేషపఠితానామాఖ్యానానాం పారిప్లవేవినియోగేన సర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాం యాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాం తద్వాక్యైకగత్యా పరమాత్మని పయకత్వాదితిశేష. ప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథాచైకవాక్యోపబన్ధాత్. యథా * తేజోవైఘృతం * సారాదీట్యైవమాదీనాం * ఆక్షాశ్వర్యం రాష్ట్రపదథాతి * తస్మాద్బర్హిషిరజతం న దేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయా విధినిషేధవిషయస్తుతినిన్దార్థత్వోపయోగిత్వం- తథా వాక్యాన్తరే ప్రతిపన్నత్వాదితినావిధినాఆఖ్యానానాం స్వవాక్యలోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితిసిద్ధాన్తితం. తతశ్చాత్ర ప్రగతాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవ ప్రకరణస్య. తథా * అస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేనేత్యాదినా ప్రతీయమానం సర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మతం పరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానం సార్వాత్మ్యం, చ న పరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి. యదుక్తం పతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వోక్తిః తత్సంజీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్య వాక్యస్య పరమాత్మానుగుణతయాఽర్థవత్త్వోపపత్తేః. తద్వాక్యస్య ప్రకారశ్చపూర్వమేవ ప్రదర్శితః సన్నేవం * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయ ఇతి జీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేన కథం పరమాత్మనోఽభిధాన, ముత్థానాదినానాదిజీవలిఙ్గానాం చ కథం పరమాత్మని సమన్వయ, ఇతిచేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యుపాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదమాచకం జీవధర్మాణాం తత్ర కీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యోమన్యతే. * ఉత్క్రమిష్యత ఏవమ్భావాదిత్యౌడులోమిః. * ఆముక్తేర్భేద ఏవస్యాజ్జీవస్యచపరస్యచ । ముక్తస్యతు న భేదోఽస్తి భేదహేతోరభావత ఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదమాశ్రిత్య పరమాత్మని జీవధర్మాభిధానముపపద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యోమన్యతే. * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః. జీవే పరమాత్మనోఽన్తర్యామితయా అవస్థితేరాకృత్యధికరణన్యాయేన శరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణః పరమాత్మనోఽభిధానసమ్భవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాం శరీరిణి పరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చజీవప్రతిలిఙ్గానాం పరమాత్మని నానుపపత్తిరితి స్థితం. అత్ర తు కాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యమతం - తదుపరి మతాన్తరానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యౌడులోమిమతయోర్దుష్టత్వాచ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతం జైనమతప్రతిక్షేపాదేవప్రతిక్షిప్తం. తర్కపాదే జైనానాం మతంహి ప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. తేచైవం మన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షానామ సప్తపదార్థాః. బోధాత్మకో జీవః. జడవర్గస్త్వజీవః. ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపా ప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధోఽష్టవిధం కర్మ. తత్ర ఘాతికర్మచతుర్విధం- జ్ఞానావరణీయం దర్శనావరణీయం మోహనీయమన్తరాయికమితి. తత్ర సమ్యగ్జ్ఞానాన్న మోక్ష ఇతి విపర్యయో జ్ఞానావరణీయం కర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసాన్న మోక్ష ఇతి జ్ఞానం దర్శనావరణీయం. బహుషు విప్రతిషిద్ధేషు మోక్షమార్గేషు విశేషానవధారణం మోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాం తద్విఘాటనకరం విజ్ఞానమన్తరాయికం. తానీమాని శ్రేయోమార్గహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అథాఘాతికర్మచతుర్విధం - వేదనీయం నామికం గోత్రికమాయుష్కం చేతి. తత్ర వేదనీయం కర్మ శుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః. తద్ధికర్మబన్ధోపి న భవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపుద్గలారమ్భకం వేదనీయకర్మానుగుణం నామికం కర్మ. తద్ధి శుక్లపుద్గలస్యావస్థాం కలిలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికం తు అవ్యాకృతం తతోప్యాద్యంశశక్తిరూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతాని శుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేతత్కర్మాష్టకం పురుషం బధ్నాతీతి బన్ధః. విగళితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానసుఖైకతానస్యాత్మన ఉపరిదేశావస్థానం మోక్ష ఇత్యేకే. అన్యే తు ఊర్ధ్వగమనశీలస్య జీవస్య శుష్కాలాబుఫలోన్మజ్జనవత్సతతోర్ధ్వగమనం మోక్ష ఇతి వర్ణయన్తి. ఇమమన్యమపి ప్రపఞ్చమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయానామ-జీవాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతి కాయత ఇతి శబ్ద్యత ఇత్యస్తికాయః. ఏవం సర్వత్ర. తత్ర చ జీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధో ముక్తో నిత్యసిద్ధశ్చ. తత్ర నిత్యసిద్ధ అర్హతః. ఇతరౌ ద్వౌ ప్రసిద్ధౌ. పూర్యతే గలతి చేతి ఉపచితాపచితం వస్తు పుద్గలశబ్దేనోచ్యతే. పుద్గలాస్తికాయశ్చ షోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయం స్థావరం జఙ్గమం చేతి. ధర్మాస్తికాయః ప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికాయః స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయో ద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరివర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశో లోకాకాశః. సర్వేషాం లోకానామూర్ధ్వవర్తీ అనావృతాకాశోఽలోకాకాశః. సర్వేప్యేతే పదార్థాః-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తిచనాస్తిచ, స్యాదవక్తవ్యం, స్యాదస్తిచావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యం, స్యాదస్తిచనాస్తిచావక్తవ్యం, చేత్యేవం సత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీపరివృతాః. స్యాచ్ఛబ్దోఽయం తిఙన్తప్రతిరూపకో నిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ. ఏవం సర్వం వస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతమయస్సాధుః- కస్యాప్యప్రతిషేధకత్వాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నైకస్మిన్నసమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తుని సత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాం పరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవాత్తన్మతమసమఞ్జసం- ప్రమాణాప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేన సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. * ఏవంచాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్య దేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాం హస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనో న్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనః పరిపూర్ణతా న స్యాత్. అథ సఙ్కోచవికాసధర్మతయాత్మనః పర్యాయేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యా న విరోధ ఇతిచేత్- తత్రాహ- * నచ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః. కాలభేదేన సఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థాగతం - తస్య తతః పరం దేహాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్య పరిమాణస్య తదాశ్రయస్య చ జీవస్యచోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేన నిత్యత్వాత్తదేవ పరిమాణం పూర్వత్రాప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్య పూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చ దేహభేదేన తదనురూపపరిమాణభేద ఇతి జైనానాం చ దర్శనమస

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమ
స్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శారీరస్తేజోమయోఽమృత
మయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧

జ్ఞతమితిస్థితం. తతశ్చజైనమతప్రతిక్షేపేణైవభేదాభేదసమావేశవాద్యౌక్తరథ్యమతమపినిరస్తమేవ. * పరమాత్మాత్మనోర్యోగఃపరమార్థఇతీష్యతే। మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యంహి నైతితద్ద్రవ్యతాం యత ఇతినఙ్గతాత్ బ్రహ్మణోన్యస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాదవ్యాడులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృత్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదితిజీవస్యబ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్రహ్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా - * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఇదముచ్యతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీయతఏకే. నానావ్యపదేశాత్ - భేదవ్యపదేశా, దన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశా, చ్ఛ్రుతిద్వయానుగ్రహాయ బ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. చిదచిద్విశిష్టంహి బ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్రవిశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః. * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసాబ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమేకేశాఖినఅధీయతే. నాస్యాభేదవ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్వజ్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వం వావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయనీలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశేషణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశ్శక్తిస్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్. * పాదోస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవర్ణేన-సర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవోబ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్యబ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యమ్భావేనతద్గతాదోషాఃబ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవన్నదుష్టః. ప్రకాశాదివత్ - యథాప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వాదికమంశః-తాదృశోయమంశః-నతుఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః.అతోనజీవదోషేణపరస్యదుష్టతా. *స్మరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః*ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నావిస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితిప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాం బ్రహ్మాంశత్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా- కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ-*అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్న్యేకరూపస్యైవశ్రోత్రియచణ్డాలాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవం బ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికాత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణుత్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషాపిభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపత్స్యతే. తత్రాహ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్యబ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానతత్పూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాసఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదఉపాధిభేదహేతుభూతానాదృదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్. బ్రహ్మస్వరూపస్యచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిధ్యేత్. ననుఅదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ-అభిసన్ధ్యాదిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిభేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. ననుబ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థితిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్ సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్యన్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖంబ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మభావో మహానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవోబ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచికశబ్దానాంచశరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతి కాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమితిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససాఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- *ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది - యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్ తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణే ప్రకాశ్యతే. అథవా- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వం హేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేన ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనం క్రియతే. తథాహినైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనంనిగమనమితి. అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదున్దుభిదృష్టాన్తాచ్ఛ్రోతవ్యార్థం ఆగమవచనం. ప్రాక్తు బ్రాహ్మణాన్మన్తవ్యార్థముపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతునిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమమేవావధారితం - తర్కతస్తథైవమన్తవ్యం. యథాతర్కతో మతస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనం క్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యస్మదభిప్రాయః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామితి. సర్వథాపిత్వధ్యాయద్వయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాసర్వేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం. మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతానిపృథివ్యై - పృథివ్యాఅస్యాః మధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాం తేజోమయః - చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవః పూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషః, సచలిఙ్గాభిమానీ. సచసర్వేషాంభూతానాముపకారకకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతాన్యస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్. ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం - సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేవైకంపరమార్థతో బ్రహ్మ - ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సఙ్క్షేపతః. అయమేవసః- యోఽయంప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యస్మై మైత్రేయ్యైఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదం బ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతేబ్రవాణి * జ్ఞపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌ ప్రకృతం, యద్విషయాచవిద్యా బ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే. ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్మేతి) నిరపేక్షమితి- తచ్చాత్మజ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోనిరాకాఙ్క్షత్వంసిద్ధమితిచకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేతినియన్తుంవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకుతస్తతో నైరాకాఙ్క్ష్యం- సత్యపితస్మిన్ విజ్ఞేయాన్తరసమ్భవాత్. అతఆహ (ఆత్మనిచేతి) * నవాఅరేపత్యురిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మాచేతి) తస్యనిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- తర్హితద్దర్శనేకానిసాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననయోఃస్వరూపవిశేషందర్శయతి (తత్రేతి) కోఽసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థఃసప్తమ్యర్థః. ఉక్తమేవతర్కంసఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమాదాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతింసఙ్గిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కోద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్ - స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహి సర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూ క్రమేణోక్తౌ. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాం బ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) ద్రష్టవ్యాదివాక్యాదారభ్యాదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనంశ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాదేర్విధేయత్వేపీతియావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్ఫలత్వేసత్యర్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతర్కితస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యోభయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధౌతదపివిధ్యనపేక్షితమేవేత్యర్థః. త్రయాణాంవిధ్యనపేక్షితత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేపి శ్రవణాదివిధ్యుపగమాత్కథంపరకీయం ప్రస్థానం ప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపిత్వితి) తద్విధ్యుపగమేపీతియావత్. ఏవంసఙ్గతింబ్రాహ్మణస్యోక్త్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కింతుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యక్షేత్రవిషయత్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతంప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయంశ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీరశ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది. భవత్వనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మై

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసామపాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౪

వాయం చతుర్థోక్తౌ భేద ఇతి యోజనా. [ఇదమితి చతుష్టయకల్పనాధిష్ఠానవిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదంశబ్దార్థః. శ్రుతిరేవ చాస్య ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్వాయమితి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వస్య సాధనమితి యావత్. తదేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమఙ్గళవిగ్రహవిశిష్టతయా ప్రతిపాదితః పురుష ఏవ మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామీతి ప్రతిపాదనాయేదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు అస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం- దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాది హేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సర్వభూతానాం పృథివీధార్యత్వేన తత్పోష్యత్వేన తదనుకూలత్వాత్పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం- సర్వభూతోపజీవ్యతయానుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః. తేజోమయః- స్వయంప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతి యావత్. అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతి యావత్. యః పురుషో వర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మని అధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. తస్మిన్యోఽయం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతి పూర్వవత్. యశ్చైష పురుషః. అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః. అయమేవ స యోఽయమాత్మా- యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః- * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్తదివ్యమఙ్గళవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం- ఉపకోసలవిద్యాదౌ * ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వబ్రహ్మత్వాభ్యాం నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ. ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం. ౨

ఆ.— యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథాపోఽపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం. ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) రైతసః- * యో రేతసి తిష్ఠన్యో రేతసోఽన్తర ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే రేతోఽన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే. రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతేః, అధిభూతమపాం స్థానే అధ్యాత్మం రేతసో నివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవతోరధిభూతాధ్యాత్మనోర్జలరేతసోరన్తర్యామీ పూర్వోక్త ఆత్మేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథాగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతేః, అధ్యాత్మం తత్స్థానే వాచో నివేశ ఉపపద్యతే. (వాఙ్మయ ఇతి) * యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— తథా వాయుః. అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథా చోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

ఉ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౫

ఇమాదిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ంసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసుదిక్షు తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంశ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యైవిద్యుతే సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మం తైజసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౮

అయగ్ంస్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోస్సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంస్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంహృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్న్యుక్తన్యాయంవాయావతిదేశయతి (తథేతి ; * వాయుః ప్రాణోభూత్వానాసికే ప్రావిశదితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేశ్చతదన్తర్వర్తినాంచపురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపంమధుత్వమితిశఙ్కాంపరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాంకార్యత్వం- తేజోమయాదీనాంకరణత్వమిత్యత్రసప్తాన్యధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) ౪

రం.— (అయంవాయుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్యవాయువికారత్వాత్తద్ధ్యానేతస్మిన్వేశః. ప్రాణః - ముఖ్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణ ఇతిహోవాచేత్యాదావుక్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యోమధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యస్తృతీయోభూతేష్వర్చ్ఛతి- తథాపిదేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్న్యుక్తన్యాయంతస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథాదిశోమధు. దిశాంయద్యపి శ్రోత్రమధ్యాత్మం- శబ్దప్రతిశ్రవణవేళాయాంతువిశేషతస్సన్నిహితోభవతీత్యధ్యాత్మం ప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కాయాం- ప్రతిశ్రవణవేళాయాంభవః ప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతంన్యాయందిక్షుసఞ్చారయతి (తథేతి) * దిశః శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌ ప్రావిశన్నితి శ్రుతేశ్శ్రోత్రమేవదిశామధ్యాత్మం. తథాచాధ్యాత్మంశ్రోత్రమిత్యేవవక్తవ్యేకథం ప్రాతిశ్రుత్క ఇతివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యస్మిన్నేవార్థః. ౬

శం.— తథాచన్ద్రః. అధ్యాత్మంమానసః. ౭

ఆ.— దిక్షువ్యవస్థితన్యాయంచన్ద్రేదర్శయతి(తథేతి ; * చన్ద్రమామనోభూత్వాహృదయంప్రావిశదితిశ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథావిద్యుత్. త్వక్తైజసీభవస్తైజసోధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపిమధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంతైజస ఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథాస్తనయిత్నుః. శబ్దేభవశ్శాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి- తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీతిసౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపివిద్యుదాదివత్సర్వేషాంభూతానాంమధుభవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంశాబ్ద ఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దేభవఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మంశబ్దేభవఇతిశాబ్దఃపురుషః - తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీత్యధ్యాత్మంసౌవరఃపురుషఇతియోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మంహృదయాకాశః- హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నూక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

౪౭

ఉ.— అయంధర్మస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యధర్మస్యసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్మిన్
ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురు
షోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదꣳసర్వమ్॥ ౧౧

రం.— (అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశఇతి) *అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరం పుణ్డరీ ౫
కంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశఇత్యుక్తఃపరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేనమధుత్వంజ్ఞేయం. *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వా
ఽక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతేరాదిత్యస్యచక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానేచక్షుర్నివేశఇత్యేవంసమ్బన్ధవిశేషస్తత్రతత్రద్రష్టవ్యః. (చాక్షుషఇతి) *య ౬
శ్చక్షుషితిష్ఠన్నిత్యుక్తఇత్యర్థః.

రం.— (అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానామిత్యాది) (మానసఇతి) *యోమనసితిష్ఠన్మనసోఽన్తరఇత్యుక్తఃపరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్ర ౭
స్యమనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానేమనోనివేశఇతిద్రష్టవ్యం.

రం.— (ఇమాదిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రౌత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కా - ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీ
ప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహీతియావత్. మూలశబ్దగ్రాహ్యపిసిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్యమూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వం
చపరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. *దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశదితిశ్రుతిరత్రానుసన్ధేయా. ౮

రం.— (ఇయంవిద్యుత్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అస్యైవిద్యుతే- అస్యావిద్యుతఇత్యర్థః. తైజసః- కౌక్షేయతేజస్సమ్బన్ధీత్య ౯
ర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యాత్తత్స్థానేతదుక్తిః.

రం.— (అయంస్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం. శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశ
బ్దాన్తర్యామీ *యస్సర్వేషువేదేషుతిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః. తస్యైవవిశేషణం (సౌవరఇతి) స్వరేభవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాదైజాగమః. అత్రస్తనయి
త్నురితిమేఘనిష్ఠగర్జనమేవగృహ్యతే- అధ్యాత్మంతత్స్థానేశబ్దస్యనివేశాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రశబ్దస్యాద్రవ్యత్వేనశరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠత
యావాతదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాదద్రవ్యస్యాపిశబ్దస్యద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేఽపిపరమాత్మాశ్రయత్వేనప్రకారాన్తరేణశరీరత్వోక్తిర
విరుద్ధేతివాద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాఃపృథివ్యాదయోభూతగణాదేవతాగణాశ్చకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానఉపకుర్వన్తోమధుభవన్తిప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేనతేప్రయుక్తాఃశరీరిభిఃసమ్బధ్యమానామధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయంధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోఽపిధర్మఃకార్యేణ తత్ప్రయుక్తేనప్రత్యక్షేణవ్యపదిశ్యతేఅయంధర్మఇతిప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ- వ్యాఖ్యాతఃశ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్రాదీనామపినియన్తాజగతోవై చిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాంపరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేనచాయంధర్మఇతిప్రత్యక్షేణవ్యపదేశః. సత్యధర్మయో శ్చాభేదేననిర్దేశఃకృతఃశాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహతుభేదేనవ్యపదేశఃఏకత్వేసత్యపిదృష్టాదృష్టభేదరూపేణకార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూ ర్వాఖ్యోధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేనరూపేణకార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తాభవతి- విశేషరూపేణచాధ్యా త్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్రపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తరియశ్చాయమస్మిన్ధర్మేతేజోమయః. *తథాఽధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరిధర్మేభవో ధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరంవృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తాఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాంశరీరిణాంప్రత్యేకమితియావత్. ధర్మ స్యశాస్త్రైకగమ్యత్వేనపరోక్షత్వాదయమితినిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపిధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితినిర్దేశానర్హః-తథాపిపృథి వ్యాదిధర్మకార్యస్యప్రత్యక్షత్వాత్తేనకారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయప్రత్యక్షఘటాదివదయంధర్మఇతివ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోఽసౌధర్మః- యస్యప్రత్యక్షత్వేనవ్యపదేశః-తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః-ఆదౌ*తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మమిత్యాదావితిశేషః. తర్హితస్యప్ర త్యక్షత్వాన్నచోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్యగౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయ తి (క్షత్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరంవివక్షిత్వోక్తం (జగతఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వేహేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్య ప్రత్యక్షేణవ్యపదేశేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన-అనుష్ఠీయమానాకారేణప్రత్యక్షేణధర్మస్యలక్ష్యమాణత్వేనేతియావత్. ననుతృతీయే ధ్యాయే* యోవైసధర్మఃసత్యంవైతదితిసత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్రపర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం-అతఆహ (సత్యేతి) క థమేకత్వేసతిభేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేనరూపేణకార్యారమ్భకత్వంప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథఙ్నివేశస్సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదితిద్రష్టవ్యం

ఉ.— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యసత్యస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదంమానుషగ్ం సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యమానుషస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మాసర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాత్మనఃసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనాకార్యారమ్భకత్వంవ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్యద్వైవిధ్యాదుక్తా-తయోర్మధ్యేప్రథమమధికృత్యయశ్చేత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయంవిషయీకృత్యయశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదిప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి) ౧౧

రం.— (అయంధర్మస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధోజ్యోతిష్టోమాదిరూపోధర్మః. అత్రపరమాత్మనఃయశ్చాయమస్మిన్ధర్మఇతిక్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్యవేదాశ్శరీరంయస్యయజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివపూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతద్వారతయ ప్రత్యస్థితయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయావేతినవిరోధః. ధార్మస్తుతత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీపురుషఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథాదృష్టేనానుష్ఠీయమానేనాచారరూపేణసత్యాఖ్యోభవతిసఏవధర్మః. సోఽపిద్విప్రకారఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ. సామాన్యరూపఃపృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపఃకార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః. తత్ర పృథివ్యాదిసమవేతఏవ ర్తమానఃక్రియారూపేసత్యే. తథాధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతేసత్యేభవఃసాత్యః. *సత్యేనవాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧౨

ఆ.— ఇదంసత్యమిత్యస్మిన్పర్యాయేసత్యశబ్దార్థమాహ (తథాదృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దోధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపిప్రకారయోర్వినియోగంవిభజతే (సామాన్యరూపఇతి) ఉభయత్రసమవేతశబ్దస్తత్రకారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్యవిషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితిశేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్యవిషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్యపృథివ్యాదౌకార్యకరణసఙ్ఘాతేచకారణత్వేప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.— (ఇదంసత్యంసర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యంతత్ఫలభూతంసుఖాది. అత్రాపిసత్యాన్తర్యామిత్వోక్తిఃపూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా. ౧౨

శం.— ధర్మసత్యాభ్యాంప్రయుక్తోయంకార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. సయేనజాతివిశేషేణసంయుక్తోభవతి- సజాతివిశేషోమానుషాదిః. తత్రమానుషాదిజాతివిశిష్టాఏవసర్వేప్రాణినికాయాఃపరస్పరోపకార్యోపకారకభావేనవర్తమానాదృశ్యన్తే- అతోమానుష్యాదిజాతిరపిసర్వేషాంభూతానాంమధు. తత్రమానుషాదిజాతిరపిబాహ్యాఆధ్యాత్మికాచేత్యుభయథానిర్దేశభాగ్భవతి. ౧౩

ఆ.— ఇదంమానుషమిత్యత్రమానుషగ్రహణంసర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథంపునరేషాజాతిఃసర్వేషాంభూతానాంమధుభవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్సప్తమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్యవిషయభేదందర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితియావత్. ధర్మాదివదిత్యపేరర్థః. నిర్దిష్టాఃస్వశరీరనిష్ఠాజాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితాతుబాహ్యేతిభేదః. వస్తుతస్తునోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్యనిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.— (ఇదంమానుషంసర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతంమానుషంనామలక్షణయామనుష్యప్రసిద్ధమగ్నిస్థాదిరూపం. అధ్యాత్మంమానుష.ఇత్యత్ర మానుషశబ్దోముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః. ౧౩

శం.— యస్తుకార్యకరణసఙ్ఘాతోమానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మాసర్వేషాంభూతానాంమధు. నన్వయంశరీరశబ్దేననిర్దిష్టఃపృథివీపర్యాయఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవతత్రగ్రహణాత్. ఇహతుసర్వాత్మాప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషఃసర్వభూతదేవతాగణవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మనితేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽమూర్తరసఃసర్వాత్మకోనిర్దిశ్యతే. ఏకదేశేనవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. యస్తుపరిశిష్టోవిజ్ఞానమయో, యదర్థోయందేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మాసయశ్చాయమస్మిన్పృథివ్యాదిషునిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్సననిర్దిశ్యతే. ౧౪
యమాత్మేత్యుచ్యతే.

ఉ.— సవా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిస్సర్వేషాం భూతానాగ్ం రాజా తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని సర్వ ఏత ఆత్మానస్సమర్పితాః॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (యస్త్వితి) అత్ర నఃశరీరేణ గతత్వాత్పునరుక్తిరనుపయుక్తేతి శఙ్కతే (నన్వితి) అనయనావయవవిషయత్వేన పర్యాయద్వయమపునరుక్తమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనం వ్యనక్తి (కార్యేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితి కిమితి నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేతి) అత్రైత్యన్తపర్యాయోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్త్వితి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వాచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారా సర్వాచేతనవైలక్షణ్యం చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితం. అథ చేతనాన్తర్యామిత్వముఖేన సర్వచేతనవైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి (అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయ ఇతి) సర్వేషు పర్యాయేషు యశ్చాయం తేజోమయోఽమృతమయః పురుష ఇతి నిర్దిష్టో యః- సోఽస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితోఽన్తర్యామీత్యర్థః. సోఽపి క ఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వం బ్రాహ్మణవాక్యపురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. ౧౪

———

శం.— యస్మిన్నాత్మని పరిశిష్టో విజ్ఞానమయోఽన్త్యపర్యాయే ప్రవేశితః- సోఽయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టే బ్రహ్మవిద్యయా పరమార్థాత్మని ప్రవేశితే స ఏవముక్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనభూతః సర్వేషాం భూతానామయమాత్మా సర్వైరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాం స్వతన్త్రః. న కుమారామాత్యవత్. కిం తర్హి. సర్వేషాం భూతానాం రాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతి కశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్య రాజా- న త్వధిపతిః- అతో విశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవం సర్వభూతాత్మా విద్వాన్ బ్రహ్మవిన్ముక్తో భవతి. యదుక్తం * బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదం తద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మానమేవ సర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుత్వా మత్వా తర్కతో విజ్ఞాయ సాక్షాదేవం- యథా మధుబ్రాహ్మణే దర్శితం- తస్మాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవం లబ్ధకాత్- పూర్వమపి బ్రహ్మైవ సదవిద్యయాఽబ్రహ్మాసీత్, సర్వమేవ చ సదసర్వమాసీత్. తాం త్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్య బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాభవ, త్సర్వం సత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః - యదర్థః ప్రస్తుతః. తస్మిన్నేతస్మిన్ సర్వాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాత్మని సర్వం జగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాస్సర్వే సమర్పితా ఇతి) ప్రసిద్ధోఽర్థః. ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వే దేవాః- అగ్న్యాదయః సర్వే లోకాః- భూరాదయః సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః సర్వ ఏత ఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితా అవిద్యాకల్పితాః సర్వం జగదస్మిన్ సమర్పితం. యదుక్తం బ్రహ్మవిద్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి- స ఏష సర్వాత్మభావో వ్యాఖ్యాతః. స ఏష విద్వాన్ బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మా సర్వం భవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోఽచలో నేతి నేత్యస్థూలోఽనణురిత్యేవం విశేషణో భవతి,. తమేతమర్థమజానన్తస్తార్కికాః. కేచిత్పణ్డితమ్మన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థం విరుద్ధం మన్యమానా వికల్పయన్తో మోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌ మన్త్రావనువదతః * అనేజదేకం మనసో జవీయః * తదేజతి తన్నైజతీతి. తథా చ తైత్తిరీయకే * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిత్ * ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే అహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథా చ ఛాన్దోగ్యే * జక్షత్క్రీడన్రమమాణః * స యది పితృలోకకామః * సర్వగన్ధః సర్వరసః * సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణే చ * దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ. కఠవల్లీష్వపి * అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ * కస్తం మదామదం దేవం * తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠదితి చ. తథా గీతాసు * అహం క్రతురహం యజ్ఞః * పితాహమస్య జగతః * నాదత్తే కస్యచిత్పాపం * సమం సర్వేషు భూతేషు * అవిభక్తం విభక్తేషు - గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యేవమాద్యాగమార్థం విరుద్ధమివ ప్రతిభాసమానం మన్యమానాః స్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయ వికల్పయన్తోఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా. కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యం చేత్యేవం వికల్పయన్తో న పారమధిగచ్ఛన్తి - అవిద్యయా విరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్ర య ఏవ శ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- త ఏవ విద్యాయాః పారమధిగచ్ఛన్తి. త ఏవ చాస్మాన్మోహసముద్రదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరే స్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— సవా అయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టోఽన్త్యపర్యాయేఽయమాత్మేత్యుక్తో విజ్ఞానమయో యస్మిన్నాత్మని ఖిల్యదృష్టాన్తవచసా ప్రవేశితస్తేన పరేణాత్మనా తాదాత్మ్యం గతో విద్వానత్రాత్మశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్య సర్వేషామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) అవిద్యయాకృతః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏవోపాధిః. తేన విశిష్టే జీవే తస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణి బ్రహ్మవిద్యయా ప్రవేశితే స ఏవాయమాత్మా యథోక్తవిశేషణః సర్వైరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిరితి సమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ తస్య వాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి) తస్యైవ వివక్షితోఽర్థః సర్వైరుపాస్య ఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా సనయే దంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యనాక్రాన్తోఽపి కశ్చిత్తదుచిత పరిపాలనాదివ్యవహారవానిత్యుపలబ్ధం - న పునస్తస్య స్వాతన్త్ర్యం- రాజపరతన్త్రత్వాత్. తస్మాత్తతో వ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితి విశేషణమిత్యర్థః. రాజాధిపతిరిత్యుభాభ్యాం రథనాభిదృష్టాన్తేన విశేషణవిశేష్యత్వమభిప్రేత్యవాక్యార్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్య విద్యాఫలస్య శ్రుత్యన్తరైకవాక్యత్వమాహ (యదుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఏవమిత్యస్యార్థం కథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణే పూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయం సమ్పాద్య విద్వాన్ బ్రహ్మ భవతీతి సమ్బన్ధః. నను మోక్షావస్థాయామేవ విదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం- న ప్రాచ్యామవిద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీత్రయం. ఏవంలక్షణాత్ - బ్రహ్మాస్మీతి శ్రవణాదికృతాత్తత్సాక్షాత్కారాదితి యావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీధ్వస్తిః కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (శాన్తిమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (పరిసమాప్త ఇతి) యస్యాః శాస్త్రీయార్థవిషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మభక్తికాయాం చతుర్థాదౌ చ ప్రస్తుతః- తస్యార్థో యథోక్తన్యాయేన నిర్ధారిత ఇత్యుపవాదార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం- సర్వాధిష్ఠానత్వేన కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేన స్థితత్వం. సర్వం- బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం - సర్వాత్మత్వం. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇతి మతో భేదోక్తిః- ఆత్మైక్యస్య కథం శ్రుత్యాదీత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య శ్రుత్యన్తరేణైకవాక్యత్వం నిర్దిశతి (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావే విదుషః సప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) సర్వేణ- కల్పితేన ద్వైతేన సహితమధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్ విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణ స్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితం సప్రపఞ్చత్వమవిద్వద్దృష్ట్యా నిరుపాధిరభీష్టమిత్యర్థః. విద్వద్దృష్ట్యా తస్య నిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధిరితి) నిరుపాఖ్యత్వం- శబ్దప్రత్యయాగోచరత్వం. బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం- నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థేఽవిరోధ ఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికా మీమాంసకాశ్చ శాస్త్రార్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మాస్తి నాస్తీత్యాదివికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే- తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహస్యాజ్ఞానం మూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతరూపే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుత్యాదిశబ్దేన «అహమన్నమహమన్నమద» న్తమద్మీత్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యాదిశబ్దేన «సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యు»రిత్యాదిగృహీతం. శ్రుతినిర్దిష్టాద్వైతరూపే వ్యవస్థితిమపి సంవాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థవిరోధసమాధానే విద్యమానేఽపి తదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర- శ్రుతిన్యాయోపపత్త్యాత్మనీతి యావత్. కేచిత్తర్హి పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తి- తత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తఏవేతి) ౧౪

రం.— (స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) స వా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- శేషీ. పతిశబ్దశ్శేషిపర్యాయ ఇతి వ్యాసార్యైస్సమర్థితత్వాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా. నాభిః- చక్రమధ్యవర్తిసరన్ధ్రకాష్ఠం. నేమిః- బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః- మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరా యథా నాభినేమ్యాశ్రితాః- ఏవం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః. చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతి యావత్. ౧౫

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా- యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవానమృతత్వసాధనం వేద- తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థావేతౌ మన్త్రౌ భవతః. ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యాదిసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి- తద్వత్. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- యా ఇన్ద్రరాజరక్షితా- సా దుష్ప్రాపా దేవైరపి- యస్మాదశ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతాఽఽయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా- తస్మాత్తతః పరతరం కిఞ్చిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా- కుత ఏవ వర్తమానమితి. నాతః పరాస్తుతిరస్తి. అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా- సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం- తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం. తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాఽఽత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే- యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్తీర్య కర్మణాఽవిరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః- «స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత» ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాద్భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాఽపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా- «ప్రియం భాషసే ఏహ్యాస్వ» ఇతి లిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థాఽఽఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సాఽఽఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే- ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి- బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. నైత

బ్రహ్మస్మరణార్థః. తదిత్యాఖ్యాయికాసర్వ్వైత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం నైతద్యేన స్మారయన్నిహావ్యపదిశతి. 'యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నావిష్కృతం మధు- తదిదం మశ్విభ్యాం నరం నిర్దిష్టం *ఇయం పృథివీత్యాదినా. కథం తత్ర ప్రకరణాన్తరే సూచితం. *దధ్యఙ్ హ వా ఆభ్యామాథర్వణో మధు నామ బ్రాహ్మణమువాచ, తదేనయోః ప్రియం ధామ, తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి, స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోఽస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయా స్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి, తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న చ్ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి, తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావహే ఇతి, కథం మా త్రాస్యేథే ఇతి, యదా నావుపనేష్యసే, అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాపహృత్యోపనిధాస్యావః, అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః, తేన నావనువక్ష్యసి, స యదా నావనువక్ష్యసి, అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి, అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి, తథేతి తౌ హోపనిన్యే, తౌ యదోపనిన్యే, అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రాపనిదధతుః, అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః, తేన హాభ్యామనూవాచ । స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద, అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి. యావత్తు ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రకారేణాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్వాం దంస ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారావశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకేఽపి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవ తావుపలభ్యేతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసి భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః. న- ఇవ. నకారస్తూపరిష్టాదుపచార ఉపమార్థీయో వేదే- న ప్రతిషేధార్థః. యథా- *అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థే కథమిమౌ మన్త్రౌ స్యాతాం- నిన్దావచనౌ హీమౌ. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతి క్రూరం కర్మ కుర్వతోర్యువయోర్న లోమాపి హీయత ఇతి, న చాన్యత్ కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేవ తౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లౌకికాః స్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా. దధ్యఙ్ నామ ఆథర్వణః. హ ఇతి అనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీమువాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు. ఈమితి అనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ.—— *తద్యథేత్యాదివాక్యార్థం ప్రస్తరేణోక్త్వా వృత్తం కీర్తయతి (పఞ్చసమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యాపరిసమాప్తా చేత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికాం పరామృశతి. (ఆనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నరేత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః. మన్త్రౌ బ్రాహ్మణాభ్యాం వక్ష్యమాణౌ త్వా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం స్పష్టమనేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపి చేతి) అపిశబ్దః స్తావక బ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చ శబ్దః. ఏవం శబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యా ఇన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థేనాపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యా స్తూయతే- కింతు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపి చేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయేతి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ర ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పురుషార్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వా విద్యాయామేవాదర స్తదధికృతానాం సమధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపి చేతి) అనాత్మాసక్తిం త్యక్త్వా ఆత్మన్యేవాత్మరతిహేతుత్వాన్మహతీ విద్యేత్యర్థః. విధాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపి చైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యా భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవోక్తేతి గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యా స సప్తమ్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాది వ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఆభ్యాం- అశ్విభ్యామితి యావత్. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః సత్- మధు ప్రీత్యాస్పదమాసీత్. తద్వేత్తాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణ స్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణ స్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వానన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్ద స్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పఞ్చమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసి యదేతి యావత్. అథశబ్ద స్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞానన్తర్యమథేత్యుక్తం. మధు ప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణే నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తర్హి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణే స్థితాఖ్యాయికా కిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్య ఏతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యాం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధే ముఖ్యో నకారః కథమివార్థవ్యాఖ్యా

ఉ.— ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముమువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినాదధీచేఽశ్వ్యగ్ శిరః ప్రత్యైరయతం । సవాంమధుప్రవోచదృతాయన్ త్వాష్ట్రంయద్దస్రావపికక్ష్యం వామితి॥ ౧౬

యతే- తత్రాహ (నకారస్త్వితి) వేదేపదాదుపరిష్టాత్ ప్రయుజ్యమానోనకారః ప్రతిషేధార్థః- నఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపినవ్యచ్ఛతి- ననిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) ॰అశ్వంనగూధమశ్వినేత్యత్రనకారోయథోపమార్థీయః- తథాప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వదితి) ఉపమార్థీయేనకారేసతివాక్యస్వరూపమనూద్యతదర్థంకథయతి (తస్యతురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారాతద్వన్తావశ్వినావప్రసక్తావితే- కింతు ప్రూరకర్మకారిత్వేననిన్ద్యేతే- తదస్యాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థత్వేయుక్తమితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఆఖ్యాయికాయావిద్యాస్తుత్యర్థత్వమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (నైషఇతి) లోమమాత్రమపినహీయతేయస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాతద్వతోఃస్తుతిరేవాత్రవివక్షితేతియోజనా. యద్యపిక్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్నదృష్టహానిః- తథాప్యదృష్టహానిస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్యకైముతికన్యాయేనాహ (నచేతి) కథంపునర్నిన్దాయాందృశ్యమానాయాంస్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) ॰నహినిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుం- అపితువిధేయంస్తోతుమితిన్యాయాదిత్యర్థః. యథానిన్దాననిన్ద్యంనిన్దితుమేవ - తథాస్తుతిరపిస్తుత్యంస్తోతుమేవనభవతి- కిన్తునిన్దితుమపి-తథాచనానయోర్వ్యవస్థితత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్యపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాఃస్తుత్యర్థత్వవిరోధంచోద్ధృత్యఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (దధ్యఙ్ఙేతి) యత్కక్ష్యంజ్ఞానాఖ్యంమధు - తదాథర్వణోయువాభ్యామశ్వస్యశిరసాప్రావోచత్. యచ్చాసౌమధుయువాభ్యాముక్తవాన్- తదహమావిష్కృణోమీతిసమ్బన్ధః. ౧౬

రం.— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయెఆఖ్యాయికాఆరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికాఽనుసన్ధేయా- దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామాఋషిఃఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాంప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణచతదుపదేశసమయేసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మైనైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథాకృతేతేశిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోప్యసౌలాభాదశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్- మయేయంమధువిద్యేన్ద్రాత్ప్రాప్తా - అతోస్యాఅన్యస్మాఉపదేశేసఇన్ద్రోమేశిరశ్ఛేత్స్యతీతిభీతోస్మి- తద్భయంయువాభ్యాంనివార్యతేచేత్- యువయోర్మధుబ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తతస్తాభ్యామశ్విభ్యాంసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఇత్థంప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తేభయంవ్యపైతు- ఆవాంత్వాంరక్షిష్యావః. తత్రేక్షముపాయంకరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలేఆవామేవత్వదీయంశిరశ్ఛిత్వాఽన్యత్రస్థాపయిత్వాఅన్యదీయేనశిరసాత్వాంయోజయిష్యావః- తేనశిరసాఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేత్వదీయమేవశిరోయథాపూర్వంప్రతిసన్ధాస్యావహేఇతి. ఏవంతౌతేనసమయంకృత్వాతథైవతేనోపాయేనవిద్యాంప్రాప్తవన్తౌ, తతఇన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేతస్యపూర్వశిరోయథాపూర్వంప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచేతి) వైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికావృత్తాన్తస్మరణే. దధ్యఙ్ఙితిదధ్యఙ్. ॰ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్. హలన్తాదసంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్రత్యయస్యకురితికుత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణఃపుత్రః. సఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధుబ్రాహ్మణ మువాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తంక్రూరకర్మణావిన్యాప్రాప్తిరూపంయోగసామర్థ్యాతిరేకేణపశ్యన్ కశ్చిదృషిరశ్వినౌప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (తద్వాంనరాసనయఇత్యాది) హేనరా- ॰సుపాంసులుగిత్యాదినాద్వివచనస్యాకారాదేశః. హేనరా- దివ్యపురుషా. హేఅశ్వినా. వాం- యువయోఃసనయే-సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతియావత్. తల్లాభాయయువాభ్యాంకృతమితిఫలితార్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపందంసః-కర్మఅస్తి. సకారాన్తోయందంసశ్శబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యఃవృష్టింన-వృష్టిమివ. నశబ్దఇవార్థే. యథాపర్జన్యోవృష్టింప్రకాశయతి- ఏవంతత్ - పూర్వకాలేయువాభ్యాంకృతంకర్మావిష్కృణోమి-ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధంయథాతథాఘోషయామీత్యర్థః. కింతదావిష్క్రియతఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హయన్మధ్వాథర్వణోవామిత్యాది) ఈంశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. హఃప్రసిద్ధౌ. హేఅశ్వినావాం- యువయోఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్యశీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసామధు- మధువిద్యాంప్రావాచేతియత్-తత్ హ- ప్రసిద్ధంయథాతథాఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతిసఋషిస్తావభీషయదితిభావః. తతశ్చఏవంమహతాప్రయత్నేనాశ్విభ్యాందధీచోవిద్యాసంగృహీతేయమితివిద్యాస్తుతాభవతి. ౧౬

శం.— (ఇదంవైతన్మధుఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ. ఆథర్వణోదధ్యఙ్ఙామ. ఆథర్వణోఽన్యోవిద్యతఇతిఅతోవిశినష్టిదధ్యఙ్ఙామాథర్వణః. తస్మైదధీచెఆథర్వణాయ. హేఅశ్వినావితిమన్త్రదృశోవచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్యస్వభూతంశిరః. బ్రాహ్మణస్యశిరసిఛిన్నేఽశ్వస్యశిరశ్ఛిత్వా-ఈదృశమతిక్రూరంకర్మకృత్వాఅశ్వ్యంశిరోబ్రాహ్మణంప్రతిఐరయతం-గమితవన్తౌయువాం. సచ-ఆథర్వణోవాం- యువాభ్యాంతన్మధుప్రవోచత్- యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతంవక్ష్యామీతి. సకిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్యప్రావోచదితి. ఉచ్యతే-ఋతాయన్ - యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం- సత్యంతత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపిహిసత్యధర్మపరిపాలనాగురుతరేత్యేతస్యలిఙ్గమేతత్. కింతన్మధుప్రావోచదితి. ఉచ్యతే-త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః. తస్యసమ్బన్ధి. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛిన్నంత్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థంప్రవర్గ్యంకర్మ. తత్రప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతంయద్విజ్ఞానం-తత్త్వాష్ట్రంమధు. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయందర్శనంత్వాష్ట్రంయన్మధు. హేదస్రా- దస్రావితిపరబలానాముపక్షయితారౌ. శత్రూణాంవాహింసితారౌ. అపిచ-నకేవలంత్వాష్ట్రమేవమధుకర్మసమ్బన్ధియువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రేద్విపదఃపురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురఃసపక్షీభూత్వాపురఃపురుషఆవిశదితి·సవాఅయంపురుషఃసర్వాసుపూర్షుపురిశయోనైనేనకించనానావృతంనైనేనకించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

మూోచత్-అపిచకక్ష్యం-గోప్యం. రహస్యంపరమాత్మసమ్బన్ధియద్విజ్ఞానంమధుమధుబ్రాహ్మణేనోక్తంఅధ్యాయద్వయప్రకాశితం-తచ్చవాం-యువాభ్యాంప్రావోచదిత్యనువర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వేకిమితిపునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రావితి) తుల్యార్థస్యబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణకృత్యందర్శయన్ వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙితి) ప్రథమమశ్వ్యమిత్యాదిపదార్థవచనం. అశ్వస్యేత్యాదావభిత్వేల్యస్యకర్మోక్తిః అశ్వ్యంశిరఇత్యత్రత్వస్యస్వయోర్థముక్తమితివిభాగః. ప్రేతౌపూర్వకారిణామిాదృశీప్రవృత్తిరయుక్తైతిశఙ్కిత్వాసమాధత్తే (సకిమర్థమితి) యుతాయన్నిత్యత్రార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (జీవితాదపీతి) *యజ్ఞస్యశిరోఽచ్ఛిద్యతతేదేవావశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌవై స్థఇదంయజ్ఞస్యశిరః ప్రతిధత్తమిత్యాది శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మణ్యేవం ప్రవృత్తేసి ప్రకృతేవిజ్ఞానేకిమాయాతం- తదాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవసఙ్గృహ్ణాతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్వృత్తోక్తదర్శనం- తత్త్వాష్ట్రంమధు. యచ్చతన్మధు- తత్ప్రావోచదితిసమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాభ్యామధ్యాయాభ్యాంప్రకటితమితియావత్. ౧౭

రం.— (ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తంమన్త్రసేవాహాఆథర్వణాయాశ్వినౌదధీచేఇత్యాది) హేఅశ్వినా. దధీచేఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙ్నామ్నేఆథర్వణాయాశ్వ్యంశిరః-అశ్వస్యసమ్బన్ధిశిరః ప్రత్యైరయతం- యువాంప్రతిసంహితవన్తౌ. సః-దధ్యఙ్ఙామాఋషిఃవాం- యువయోఃఋతాయన్-ఉపదేష్యేయమితిసత్యంవచఃఋతంకుర్వన్. సూనృతంకుర్వన్ త్వాష్ట్రంమధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధిత్వాష్ట్రం. శిరస్త్వరూథాయకక్ష్యసామ్యాత్. తాదృశంమధు-ప్రవర్గ్యమితియావత్. ప్రవర్గ్యస్యతుత్వష్టృశబ్దితయజ్ఞశిరః ప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధు బ్రాహ్మణస్యాపిశిరః ప్రతిసమాధానార్థతయాత్వాష్ట్రతుల్యతయాత్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః. తత్ప్రావోచత్- ప్రోక్తవాన్. హేదస్రా- హేఅశ్వినా. *నాసత్యావశ్వినౌదస్రావిత్యమరః. కక్ష్యం-గోప్యమపియద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిమధుబ్రాహ్మణంవాం - యువయోః ప్రావాచేత్యర్థః. తతశ్చానేనక్రూరకర్మణాబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తిర్యువామయుక్తేత్యుపాలమ్భః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వంపూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదంవైతన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌద్వావుమన్త్రౌప్రవర్గ్యసమ్బన్ధ్యాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోః ప్రవర్గ్యకర్మార్థయోరాఖ్యాయమూర్థ్యేఆఖ్యాయికాభూతాభ్యాంమన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోస్త్వధ్యాయయోరర్థఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్యఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యంచమధుఉక్తవాన్ ఆథర్వణోయువాభ్యామిత్యుక్తం-. కింపునస్తన్మధ్వితి. ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః - పురాణి. శరీరాణి. యతఇయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-సపరమేశ్వరోనామరూపేఅవ్యాకృతేవ్యాకుర్వాణః ప్రథమంభూరాదీన్లోకాన్సృష్ట్వాచక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితానిమనుష్యశరీరాణి. తథా- పురః- శరీరాణిచక్రే చతుష్పదః - చతుష్పాదుపలక్షితానిపశుశరీరాణి. పురః- పురస్తాత్సః- ఈశ్వరఃపక్షీ- లిఙ్గశరీరంభూత్వాపురః - శరీరాణిపురుషఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టేశ్రుతిః- సవాఅయంపురుషఃసర్వాసుపూర్షు-సర్వశరీరేషుపురిశయః- పురిశేతఇతిపురిశయస్సన్ పురుషఇత్యుచ్యతే. నవినేన-అనేనకించన- కించిదపిఅనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేనకించనాసంవృతం- అన్తరసప్రవేశితం. బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేనచనానావృతం. ఏవం సఏవనామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేనకార్యకరణరూపేణవ్యవస్థితః. పురశ్చక్రేఇత్యాదిమన్త్రఃసఙ్క్షేపతఃఆత్మైకత్వమాచష్టఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాంవక్ష్యమాణమన్త్రయోరపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణప్రాప్తంసఙ్కోచంపరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యవాన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యంచేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్రనోచ్యతే - కింతు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యతఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయాలోకసృష్టిప్రాథమ్యం. పురస్తాత్- దేహసృష్ట్యనన్తరంప్రవేశాత్పూర్వమితియావత్. సహిసర్వేషుశరీరేషువర్తమానఃపురిశేతఇతివ్యుత్పత్త్యాపురిశయస్సన్ పురుషోభవతీత్యుక్త్వాప్రకారాన్తరేణపురుషశబ్దార్థంవ్యుత్పాదయతి (నేత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్యసర్వంజగదోతప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేనత్వాత్మనః * దివ్యోహ్యమూర్తఇత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థైకమత్యమాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) ౧౮

రం.— (ఇదంవై మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. (పురశ్చక్రేద్విపదఃఇత్యాది) మధువిద్యాప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీపరమాత్మా. కుతః. సః-పరమాత్మాద్విపదఃపురశ్చక్రే-పురః-పురాణి.

¶ నానేనకించనానావృతంనానేనకించనేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముచాచతదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపꣳరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ। ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేయుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిఅయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

పూర్శ్చక్రేఽయంద్వితీయాబహువచనాన్తః. శరీరాణీతియావత్. ద్విపాత్పురాణి-దేవమనుష్యాదిశరీరాణిచక్రే-సృష్టవాన్. తథాచతుష్పదఃపురః-చతుష్పాత్పురాణి. పశ్వాదిశరీరాణిచచక్రఇత్యర్థః. ఏవందేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరంసృష్ట్వాపురః-పురస్తాత్. ఆదికాలేసః-పరమాత్మా పక్షీభూత్వా-సంసరణహేతుభూతకామ్యవిద్యాకర్మావృతోభూత్వేత్యర్థః. అత్రకామ్యవిద్యాకర్మణీఏవసంసరతోజీవస్యపక్షత్వేనరూప్యేతే-తాభ్యామేవసంసరణాత్. పక్షీభూత్వా-సంసారిజీవశరీరకోభూత్వేతియావత్. పరమాత్మనఃఅద్వారకకర్మసమ్బన్ధాభావాత్. పురః-సృష్టానిసర్వాణిపురాణిజీవశరీరఃపరమాత్మా ప్రవిష్టఇత్యర్థః. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతఏవపురుషః-పురుషఉచ్యతఇత్యర్థః. తమిమమన్తర్యామిత్వేనసర్వపురంఖ్యాచష్టే (సవాఅయంపురుషస్సర్వాసుపూర్షుపురిశయఇత్యాది) వైశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. సర్వాసుపూర్షు- సర్వశరీరేషువర్తమానఃసోఽయంమధుబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యః *పురసంజ్ఞేశరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషోహరిః। శకారస్యషకారోఽయంవ్యత్యయేనప్రయుజ్యతఇత్యుక్తరీత్యాపురిశయః - సర్వశరీరాన్తర్వర్తీతితస్మాత్పురిశయనాద్ధేతోఃపురుషఇత్యర్థః. తామేవసర్వాన్తర్యామిత్వరూపాంసర్వవ్యాప్తింవ్యతిరేకముఖేనదృఢయతి (నానేనకించనానావృతంనానేనకించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. అన్తర్బహిశ్చానేన- పరమాత్మనాఅవ్యాప్తంకించన- కిమపివస్తునాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్యపురుషశబ్దవాచ్యత్వమితిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— ఇదంవైతన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్. (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ) రూపంప్రతిరూపంప్రతిప్రతిరూపః-రూపాన్తరంబభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః- అనురూపోవా. యాదృక్సంస్థానౌమాతాపితరౌ- తత్సంస్థాన ఏవతదనురూపఏవపుత్రోజాయతే- నహిచతుష్పదోద్విపాద్జాయతే- ద్విపదోవాచతుష్పాత్. సఏవహిపరమేశ్వరోనామరూపేవ్యాకుర్వాణోరూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ. కిమర్థం పునఃప్రతిరూపమాగమనంతస్యేతి. ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనోరూపంప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ. యదిహినామరూపేనవ్యాక్రియేతే - తదాఽస్యాత్మనోనిరుపాధికంరూపంప్రజ్ఞానఘనాఖ్యంనప్రతిఖ్యాయేత. యదాపునఃకార్యకరణాత్మనానామరూపేవ్యాకృతేభవతః- తదాఽస్యరూపంప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరోమాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా. నతుపరమార్థతః. పురురూపః - బహురూపఈయతే- గమ్యతేఏకరూపఏవప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునఃకారణాత్. యుక్తాః - రథఇవవాజినఃస్వవిషయప్రకాశనాయహియస్మాదస్యహరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా- శతాని. దశచ. ప్రాణిభేదబాహుళ్యాత్ శతానిదశచభవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్తత్ప్రకాశనాయైవచయుక్తానితాని- నాత్మప్రకాశనాయ. *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూరితిహికాఠకే. తస్మాత్తైరేవవిషయస్వరూపైరీయతే- నప్రజ్ఞానఘనైకరసేనస్వరూపేణ. ఏవంతర్హ్యన్యఃపరమేశ్వరః- అన్యేహరయఇత్యేవంప్రాప్తఉచ్యతే (అయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ- యఆత్మాఽపూర్వం- నాస్యకారణం- పూర్వంవిద్యతఇతిఅపూర్వం. నాస్యాపరం- కార్యంవిద్యతఇత్యనపరం. నాస్యజాత్యన్తరమన్తరాళేవిద్యతఇత్యనన్తరం. అబాహ్యం- తథాబహిరస్యనవిద్యతఇత్యబాహ్యం. కింపునస్తన్నిరన్తరంబ్రహ్మ. అయమాత్మా. కోఽసౌ. యఃప్రత్యగాత్మాద్రష్టాశ్రోతామన్తాబోద్ధావిజ్ఞాతాసర్వానుభూః- సర్వాత్మనాసర్వమనుభవతీతిసర్వానుభూః. ఇతి-ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏషసర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చశాస్త్రార్థః. ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవబ్రాహ్మణమనూద్యమన్త్రాన్తరమవతారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దస్తన్త్రేణోచ్చరితః. రూపంరూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం. ప్రతిబిమ్బం. బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపోబభూవేత్యత్రవివక్షితమితియోజనా. అనురూపోవేత్యుక్తంవివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవానారూఢంకరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనైకర్తృన్తరంవారయతి (సఏవహీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేనతత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవవ్యతిరేకేణాన్వయేనచస్ఫుటయతి (యదిహీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితిపరపక్షముక్త్వాస్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞాయమానాజ్ఞానవశాదేషబహురూపోభాతి- ప్రకారభేదాత్తుబహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూపఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపోగమ్యతఇతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. పరస్యబహురూపత్వేనిమిత్తంప్రశ్నపూర్వకంనివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథారథేషుయుక్తావాజినోరథినంస్వగోచరందేశంప్రాపయితుంప్రవర్తన్తే-తథాస్యప్ర

తీచారథస్థానీయేశరీరేయుక్తాఃహరయఃస్వవిషయప్రకాశనేయస్యాత్మనోన్తర్నై- తస్మాదిన్ద్రియాణాంతద్విషయాణాంచబహుళత్వాత్తద్రూపైరేవ బహురూపోభాతీతిరాజనా. హరిశబ్దస్యేన్ద్రియేషు ప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (హరణాదితి) ప్రతీచోవిషయాన్ప్రతీతిశేషః. ఇన్ద్రియబాహుళ్యే హేతుమాహ (ప్రాణీతి) ఇన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్- ప్రత్యగాత్మా బహురూపఇతిశేషః. నన్వాత్మానం ప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణి ప్రవృత్తాని- నతురూపాణికేవల. తత్కథంతద్విషయవశాదాత్మనోఽన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రకాశనాయేతి) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాదిత్యుక్తోక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్వా-యథోక్తశ్రుతివశేనలబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) యస్మాదిన్ద్రియాణిపరాగ్విషయే ప్రవృత్తాని- తస్మాత్తైరిన్ద్రియైర్విషయస్వరూపైరేవాయం ప్రత్యగాత్మా గమ్యతే - నతుస్వాసాధారణేనరూపేణేత్యర్థః. యుక్తాహీతిసమ్బన్ధమాశ్రిత్యాశఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) అయమిత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (అయమితి) తత్తదిన్ద్రియాదిరూపేణాత్మనవిద్యయాభానాత్స్వప్నదృశ్యకల్పితత్వాన్నాద్వైతహానిరిత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణాన్నిత్యహేతుమాహ (ప్రాణిభేదస్యేతి) వాక్యార్థవ్యాఖ్యానార్థమిత్యాగతేనతత్పదార్థేణభూమికామారచయ్యతత్పరంవాక్యముపతార్థంవ్యాకరోతి (కింబహునేత్యాదినా) నకేవలమధ్యాయద్వయస్యైవార్థఃసఙ్క్షిప్యోపసంహృతః- కింతుసర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) ఉపన్యేభయవిధపురుషార్థరూపత్వాదర్థమాహ (ఏతదితి) వక్తవ్యాన్తరపరిశేషశఙ్కాంపరిహరతి (పరిసమాప్తశ్చేతి.)............................ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఇదంవైతన్మధువధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామిత్యాది) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. తమేవమన్త్రమాహ (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యాది) రూప్యతఇతిరూపం- దృశ్యంవస్తు. వీప్సాయాంద్విర్వచనం. ప్రతివస్త్వితియావత్. ప్రతిరూపః - సదృశరూపఇత్యర్థః. తత్తద్రూపశబ్దితవస్తుసదృశతయాన్తర్యామితయాపరిపూర్ణోఽవస్థితోబభూవేతియావత్. (బభూవేతి) సర్వదాపరిపూర్ణఏవేత్యర్థః. యద్వా - ప్రతిరూపం- ప్రతిష్ఠితంరూపంయస్యసఃతథోక్తః. సర్వాన్తర్యామీతిఫలితోఽర్థః. (తదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ) చక్షిఙోభావేల్యుట్. ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. తదితిశ్రవణాద్యదితిశేషః. యద్వ్యవహారాయ-యద్వ్యవహర్తవ్యమితియావత్. తత్సర్వమస్య- మధుబ్రాహ్మణవేద్యస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదితివార్థః. తథాచయస్మాదయంప్రతిరూపోబభూవ- తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తుతచ్ఛరీరమిత్యర్థః. ననుశరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్తత్కర్మానారబ్ధస్యవ్యవహ్రియమాణప్రపఞ్చస్య కథంతద్రూపత్వం- తస్యకర్మాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇతి) ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. * ఇదిపరమైశ్వర్యఇతిహిధాతుః. మాయాభిః- * మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకాః. మాయాభిః - సఙ్కల్పరూపజ్ఞానైః. విచిత్రాశ్చర్యకారిత్వాత్ జ్ఞానరూపత్వాచ్చమాయాశబ్దితత్వంసఙ్కల్పస్యోపపద్యతే. పురురూపః - బహుశరీరః. సపరమేశ్వరఃస్వసఙ్కల్పరూపజ్ఞానైరేవబహుశరీరోభవతి- నకర్మాపేక్షయా. ఈయతే- తాదృశబహుశరీరస్సన్జ్ఞాతఇత్యర్థః. స్వేచ్ఛాపరిగృహీతానన్తదేహఇతియావత్. ననురూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యేతదయుక్తం- అనన్తేషుబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషురూపేష్వేకస్యపరమాత్మనఃతత్తదన్తర్యామితయాఽవస్థానాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యుక్తాహ్యస్యహరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః. *సుపాంసులుగిత్యాదినాఆకారాదేశః. అస్య- అనన్తప్రపఞ్చస్యయుక్తాః- యోగ్యాఇత్యర్థః. తదనురూపసఙ్ఖ్యాశాలినఇతియావత్. శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇతియావత్. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామివిగ్రహానన్త్యాదనన్తాహరయఇత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం. సర్వత్రమన్త్రసమాప్తావితిశబ్దః. అముంమన్త్రంశ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాకరోతి (అయంవైహరయోఽయంవైదశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభవతి- అతోఽయమేవఅనన్తానిహరయోభవతి. ఏవం ప్రత్యేకంస్వరూపేణాపిపర్యాప్త్యాసర్వశరీరిత్వముపపద్యతఇతిచశబ్దార్థః. విచిత్రశక్తేఃపరమాత్మనఃకానుపపత్తిరితిభావః. అత్రపూర్వమన్త్రైర్జీవద్వారకసర్వానుప్రవేశేనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేనతువిగ్రహద్వారకానుప్రవేశేనసాక్షాద్వ్యాప్త్యాచపురుషత్వోపపాదనమితిభేదః. ఆభ్యాంమన్త్రాభ్యాంవేద్యభూతపరమాత్మమహిమప్రశంసాద్వారామధువిద్యాస్తుతాభవతి. ఏతాదృశమహిమశాలిపరమాత్మవిషయత్వాదేవేయంమధువిద్యాపూర్వోక్తరీత్యాఅశ్విభ్యామతిశ్రమేణాప్యాదృతేతితన్మాహాత్మ్యవేదినావృషీ ఊచతురితిఫలితార్థః. ఏవమియతాప్రబన్ధేననిర్దిష్టంబ్రహ్మేత్యుపసంహరతి (తదేతద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దితత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వోత్తరకాలసమ్బన్ధఇతిభావః. అనన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః. దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః. అథసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరిచ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః. యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వలక్షణవస్తుపరిచ్ఛేదోఽత్రవివక్షితోద్రష్టవ్యః. అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవంత్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయాబ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతిభావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణత్వనియన్తృత్వాశేషిత్వసర్వశక్తిత్వాదిగుణానామప్యుపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదాసర్వథాసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః............................ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యోగౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యోగౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చగౌతమాచ్చగౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతోగౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాꣳ సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యోభారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చగౌతమాచ్చగౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యోబైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చయాస్కాచ్చాసురాయణ స్త్రైవణేస్త్రైవణి రౌపజన్ధనేరౌపజన్ధ నిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమ మాద్గౌతమోగౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితోగాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యోవత్సనపాతోబాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్యఆఙ్గిరసఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతి స్త్వాష్ట్రోవిశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌదధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణోదైవాదథర్వాదైవోమృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳసనాత్ప్రధ్వꣳసనఏకఋషేరేకఋషిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మస్వయమ్భు బ్రహ్మణేనమః॥ ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్యమధుకాణ్డస్యవంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయంస్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. తత్ర వంశ ఇవవంశః. యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హ్యభిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యామూలాత్ప్రవృత్తోఽయంవంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమోవంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తాః శిష్యాః. పఞ్చమ్యన్తా ఆచార్యాః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాంసఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్యవంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతాహి బ్రహ్మవిద్యా- తేనసామహాభాగధేయేతిస్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వేనసత్యధ్యాపనం. జపస్తుప్రత్యహమావృత్తిరితిభేదః. యథోక్తనీత్యాబ్రాహ్మణారమ్భస్థితేవంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షణీభూతాత్పౌతిమాష్యాదారభ్యతదాదిత్వేదాఖ్యబ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయంవంశః పర్వణః పర్వణో భిద్యతఇతిసమ్బన్ధః. వంశశబ్దేననిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథాత్రశిష్యాచార్యవాచకశబ్దాభావేకుతోవ్యవస్థేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసంప్రదాయాయావిద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, ∗ ఆచార్యవంశోజ్ఞేయఇతిశ్రవణాచ్చవిద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథవంశఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యతఇతిశేషః. సర్వత్రప్రథమాన్తైశ్శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యాగౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్యఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యాబభూవేతిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చగౌతమాచ్చేతి) తస్యశాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయంకౌశికోగౌతమశ్చేతిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిపఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలేద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్. బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతఃపరమాచార్యపరమ్పరానాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యంస్వయంభు. తస్మై బ్రహ్మణేస్వయంభువేనమః. ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యేచతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

౯.— పరమేష్ఠి బ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుత స్తర్హి బ్రహ్మణోవిద్యాప్రాప్తిః- తత్రాహ (తతఇతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదోహిరణ్యగర్భోనాచార్యా న్తరమపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్వబుద్ధావావిర్భూతా ద్వేదాదేవవిద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః. కుత స్తర్హివేదోజాయతే-తత్రాహ (యత్పునరితి) పరస్యైవబ్రహ్మణోవేదరూపేణావస్థానా త్తస్యనిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః. ఆదావ న్తేచకృతపు జ్ఞకా గ్రన్థాః ప్రచారిణోభవ న్తీతిద్యోతయితుమప న్తే బ్రహ్మణేనమఇత్యు క్తంవ్యాచష్టే (తస్మాఇతి) ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయె షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం శ్రీమద్బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాంచతుర్థాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మస్వయమ్భ్వితి). పూర్వోక్తస్సనకగురుః పరమేష్ఠీ - చతుర్ముఖః బ్రహ్మణః - పరబ్రహ్మణస్సర్వే శ్వరాన్నారాయణాత్ప్రాప్తవిద్యోబభూవేత్యర్థః. తచ్చబ్రహ్మ- నారాయణఃస్వయమ్భూః- స్వయమేవభవతీతి స్వయమ్భూః. ఉపదేశమ న్తరేణవి ద్యాప్రవర్తకోభవతీత్యర్థః. (బ్రహ్మణేనమఇతి) సర్వగురవే బ్రహ్మణే- నారాయణాయనమఇత్యర్థః. ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేచతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కః స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాం సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాది యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదతిక్రాన్తేన మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి సతి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానం. ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుం- శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః శాస్త్రేషు చ దృష్టో దానం. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రప్రదానం చేహోపలభ్యతే- తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థా ఆఖ్యాయికా రబ్ధా. అపి చ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాయాం దృష్టః- తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః. తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా. జనకో నామ హ- కిల సమ్రాట్ రాజా బభూవ విదేహానాం. తత్రభవోఽయం- స వైదేహః. స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధో వా బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః. అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుళ్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే. తేనేజే- అయజత్. తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితాః దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః. తేషు హి విదుషాం బాహుళ్యం ప్రసిద్ధం. అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతా బభూవుః. తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా అథ తస్య హ- కిల జనకస్య యజమానస్య కో ను ఖల్వత్ర బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసా బభూవ. కథం. కస్స్విత్- కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానాం అనూచానతమః- సర్వ ఇమేఽనూచానాః - కస్స్విదేషాం అతిశయేనానూచాన తమ ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసస్సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస. కింవిశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే-పలచతుర్భాగః-పాదస్సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యా గోః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డత్వాప్తిం కత్స్యం చేతి మధుద్వయం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) నను పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతే సైవ తత్త్వము త్తరత్రాపి వక్ష్యతే- తథా చ పునరుక్తేరలం మునికాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీతి చేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే-కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన, చేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః-ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారాతిద్ధేతురిత్యత్ర గమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భే పి కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజా తత్ర ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే - తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వా ఆఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వేనాస్త్యేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః. * దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాది శ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః- తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) నను సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజ్ఞా ప్రవృత్తవాన్-తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికారభ్యతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలమ్భో యథోక్తస్సచ్ఛబ్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపిచేతి) తస్మిన్-వేద్యార్థవిద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః. తైస్సహ సమ్బన్ధ, తైశ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్ర గమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం హి వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేపి కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం- అత

ఉ — తాన్హైవమువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ3 ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయꣳ స్మ ఇతి తꣳ హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౨

ఆహ (తచ్చేతి) తద్విద్యసంయోగాదీత్యాయావత్. న కేవలం తర్కశాస్త్రవశాదేవ తద్విద్యసంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః- కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే. బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితిసమ్బన్ధః. అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుళ్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం. బ్రాహ్మణా అభిసఙ్గతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానామితి తేషాం విశేషణం- తత్రాహ (తేషు హీతి) తత్ర - యజ్ఞశాలాయామితి యావత్. విజిజ్ఞాసా మేధావాక్యజ్ఞాపూర్వికాం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి తద్విశేషణం- తత్రాహ (తేషుహీతి) తత్ర - యజ్ఞశాలాయామితి యావత్. విజిజ్ఞాసా ... త్యాదినా) అనూచానత్వం- అనువచనసమర్థత్వం. ఏషాం మధ్యేఽతిశయేనానూచానతమః క ఏకః స్యాదితి రాజ్ఞా. ఏకస్య పలస్య చత్వారో భాగాః- తేషామేకో భాగః పాద ఇత్యుచ్యతే. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశ దశ పాదాః సమ్బద్ధ్యేరన్నితి శఙ్కాం నిరాకర్తుం విభజతే (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిఞ్శృఙ్గే- ఆబద్ధా బభూవురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం.— అథ మధుకాణ్డసిద్ధమేవ సర్వాన్తర్యామిత్వం ముఖాన్తరేణాస్మిన్నధ్యాయే దృఢీక్రియతే. తత్ర పుష్కలధనదానం బహువిద్వత్సమవాయశ్చ విద్యార్జనోపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజ ఇత్యాది) హ ఇతి వృత్తార్థస్మరణే. వైదేహః- విదేహదేశాధిపతిః జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే - ఇష్టవాన్. ఈజే- * అసంయోగాల్లిట్కిదితి కిత్త్వాత్సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే హ- బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠకురుపాఞ్చాలదేశేభ్యో బ్రాహ్మణా అభిసమేతాః- సమాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య- ప్రసిద్ధం యష్టుం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచారః బభూవ. కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే స్విదితి వితర్కే. కస్స్విత్ -కో వా అనూచానతమః- అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశల ఇతి జిజ్ఞాసా బభూవేతి పూర్వత్రాన్వయః. (స హ గవాꣳ సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః తజ్జిజ్ఞాసయా హ - ప్రసిద్ధం యథా తథా స్వగోష్ఠే గవాం సహస్రమవరురోధ- యాధీచకార. కించ(దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః) పాదః- పలస్య చతుర్థాంశః. *పాదస్తురీయో భాగస్స్యాదిత్యుక్తేః. సువర్ణస్య దశ దశ పాదాః- సార్ధపలద్వయమితి యావత్. ప్రత్యేకమేకైకస్యాః గోః శృఙ్గయోర్నిబద్ధా బభూవురిత్యర్థః. ౧

శం.— గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తాన్హోవాచ- హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య- యో వః- యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః- సర్వే యూయం బ్రాహ్మణాః- అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం- ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ- కిలైవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః- న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం- ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం- అన్తేవాసినమువాచ- ఏతాః- గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ప్రతి. హే సామశ్రవః- సామవిధిం హి శృణోతి. అతోఽర్థాచ్చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః. తాః- గాః హ ఉదాచకార- ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః- క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే- కథం నః- అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ- ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య- యజమానస్య హోతా- ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ- ఆసీత్. స ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ3 ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ. ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే- ధృతవాన్మనో హోతాశ్వలః. ౨

ఆ. బ్రాహ్మణాః- వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదర్థనిష్ఠా ఇతి యావత్. ఉత్కాలయతు-ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యో యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే. త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః,- తస్మాదర్థాత్- యజుర్వేదినో ముక్తేః శిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) ఆశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యమిత్యనువాదోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అనౌద్ధ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్సో౽యమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ ౩

త్యక్త్వా బ్రహ్మవిదో౽తిజిగీషురితి సూచయతి (స హేతి) కిమితి తాః స్వగృహం ప్రతి గావో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః- తత్రాహ (ఇదానీమితి) న తస్య తాదృశీ ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి) ౨

రం.— (తాన్హోవాచ) న జనక ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతమతయా నిర్ధారితాయ దేయా ఇతి తా గాస్సదస్యేనాకాశ్చ నిరుధ్య తమర్థం హ- ప్రసిద్ధం తాన్- బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యువాచ. కిమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠస్స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః- పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః వః- భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన యో బ్రహ్మవిత్. స ఏతాః గాః ఉదజతాం- స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. నయతు. ఇత్యువాచేత్యన్వయః. *అజ గతిక్షేపణయోరితి హి ధాతుః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవం వదత్యపి జనకే తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః- న ధృష్టా బభూవుః. * అధృషాద్వేలిజిధావెరూపం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే న కో౽పి తా గాః నేతుం దధ్రే. హేత్యాశ్చర్యే. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) అథైవమధృష్టాంస్తాన్ దృష్ట్వాపి యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం- స్వశిష్యమిత్థమువాచైవేత్యర్థః. హేత్యాశ్చర్యే. కిమితి. (ఏతాస్సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవణాత్ సామశ్రవాః. హే సోమ్య- సోమార్హ. హే సామశ్రవః ఏతాః- గాః అస్మద్గృహాన్ ప్రతి ఉదజ- కాలయేతి స్వశిష్యమువాచేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవాస్తాః - గాస్తద్గృహాన్ అనయదిత్యర్థః. ఉదాచకారేతి పాఠే౽పి స ఏవార్థః. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః - అస్మాన నాదృత్యాహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుశుశ్చేత్యర్థః. చుక్రుశురితి పాఠే౽ప్యుక్త ఏవార్థః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవేతి) అథ- తదా విదేహరాజస్య జనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠో౽సీ౩ ఇతీతి) సః- సమవేతానాం బహూనాం అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠో౽సీతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసీ ఇతి భర్త్సనే ప్లుతిః. నురవధారణే. (స హోవాచేతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యః తమశ్వలం హ- ప్రసిద్ధం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతీతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాభిర్బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః- కిన్తు గోకామా వయమిత్యతో గోకామనయైవ నీతా ఇతి సోపహాసముక్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతా౽శ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ క్రుద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమవస్థితో బభూవేత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౨

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మధుకాణ్డే పాఙ్క్తేన కర్మణా దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే సఙ్క్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షావిషయో౽యమితి తద్గతదర్శనవిశేషార్థో౽యం విశేష ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా- కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేనాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం- అభిపన్నం చ మృత్యునా- వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య- మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వతన్త్రో మృత్యోరవశ్యో భవతీత్యర్థః. నన్ఊద్గీథ ఏవాభిహితం- యేనాతిముచ్యతే ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం- ఉక్తః. యో౽నుక్తో విశేషస్తత్ర- తదర్థో౽యమారమ్భ ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. * యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతా౽ధియజ్ఞే. కథం. తత్ - తత్ర యేయం వాగ్యజ్ఞస్య-యజమానస్య. సో౽యం- ప్రసిద్ధో౽గ్నిరధిదైవతం. తదేతత్ అన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. స చ- అగ్నిర్హోతా- *అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం- హోతా చర్త్విగధియజ్ఞం, అధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం- స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా- మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిర్ముక్తిః. అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి- తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యత ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః- హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః- ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః- సాతిముక్తిః- అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్యాధిదైవతరూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః- సా ముక్తిః. యా౽సౌ ముక్తిరధిదైవతాదృష్టిః- సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదైవతాత్వస్య- అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్య హ్యతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా- యోద్గీథబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. ౩

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజా చ

ఆ.— తత్ర ప్రథమం మునేరాభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యా అశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యోద్గీథాధికారేణ సఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతే యదుద్గీథప్రకరణం- తస్మిన్నాసఙ్గపాప్మనో మృత్యోరత్యయః సముచ్చితేన కర్మణా సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతి యావత్. పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దః సమనన్తరనిర్దిష్టగ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్య విశేషః - వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం. తత్సిద్ధ్యర్థోఽయం క్రమః. ఏవమనన్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యనేన మృత్యునాభిపన్నమిత్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (న కేవలమితి) కర్మణో మృత్యుత్వాత్తేన మృత్యోరత్యయాయోగాత్తదత్యయసాధనం కించిద్దర్శనమేవ వాచ్యమిత్యాశయేన పృచ్ఛతి (కేనేతి) దర్శనవిషయం ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) యేన ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- తదుద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథా చ మృత్యోరత్యయోపాయస్య విజ్ఞానస్య నిర్జ్ఞాతత్వాన్నైష ప్రశ్నానుపపత్తిరితి యోజనా. తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమాదాయ పరిహరతి (బాఢమితి) ఉద్గీథప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపో యో విశేషో వక్తవ్యో నోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయం ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇతి కృత్వా కేనేత్యాది ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. కీదృక్ పునర్దర్శనం మృత్యుజయసాధనం హోత్రేత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే- వాగ్వై యజ్ఞస్యేత్యాదినేతి శేషః. వ్యాఖ్యానమేవ విశదయితుం పృచ్ఛతి (కః పునరితి) దర్శనవిషయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యజ్ఞశబ్దస్య యజమానే వృద్ధప్రయోగో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞ ఇతి) యజమానస్య యాగద్వారాత్మత్వం- సైవాధియజ్ఞే హోతాస్తు- తథాపి కథం తయోరైవశాత్ నాదర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనా దర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథం పునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదేతదితి) తయోరేకత్వోపకుతో హోతుర్నతదైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) స ముక్తిరిత్యేతదవతారయితుం భూమికాం కరోతి (యదేతదితి) న కేవలమేతదుభయం మృత్యునాసంస్పృష్టమేవ- కింతు తేన వశీకృతం చేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాప్తం మృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య హోత్రేత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయం తచ్ఛబ్దార్థః. యజమానగ్రహణం హోతురుపలక్షణం. ఉక్తార్థే సమనన్తరం వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేతి) వాచో హోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ దర్శనమేవ ముక్తిహేతురితి యావత్. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయతి (యస్మాదేవేతి) స ముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరం సముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరనర్థక్యం దర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితి సమ్బన్ధః. తామేవ స్పష్టయతి (యా ఫలభూతేతి) ఫలభూతా యామగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తిః కథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యా ఇతి) నను వాగాదీనామగ్న్యాదిభావో ప్రశ్రూయతే- యజమానస్య న కించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తస్మిన్నేవ గతార్థత్వాదనర్థకమిదం బ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య బాఢమిత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేఽపి విశేషః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధ్య వక్ష్యమాణం ప్రశ్నమశ్వల ఉవాచేత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నమాహ (యదిదం సర్వం మృత్యునాప్తం సర్వం మృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాది ప్రసిద్ధం జగచ్చేతనాచేతనాత్మకం మృత్యునా- మృత్యుశబ్దోపలక్షితేన జన్మజరామరణధర్మేణాప్తం- వ్యాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - కింతు మృత్యునా అభిపన్నం - వశీకృతం చేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా- ఆప్తమిత్యస్య వివరణమభిపన్నమితి. ఇతి ప్రశ్నోపయుక్తం సిద్ధమర్థమనూద్య వివక్షితం ప్రశ్నమాహ (కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతీతి) ఏవం సతి యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థం కర్మ కుర్వన్నధికారీ కేనానుష్ఠితేన సాధనేన మృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్య ప్రవిద్యానిష్ఠాముచ్యత ఇత్యర్థః. తమేతం ప్రశ్నం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి (హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేతి) తదర్థమాథంతరాశ్వలం ప్రతి పునస్స్వయమేవ వివృణోతి దేతద్వ్యాచష్టే (వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతేత్యాద్యయం వాక్సోఽయమగ్నిస్స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతే హోతర్యగ్న్యభిన్నత్వేన వాగగ్న్యధిష్ఠితత్వేన ధ్యాతాయా వాచో దృష్టాకృతాయాం కర్మణో వీర్యవత్తరతయా బ్రహ్మోపాసనద్వారా జీవద్దశాయామేవ విశ్లేషాశ్లేషపూర్వోత్తరదురితభరత్వలక్షణా ముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాతిముక్తిర్భవతి, ఇత్యర్థః. క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి లిఙ్గభేదేనాయం నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతహోతరి వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయం వాక్- యా హోతర్యధ్యస్యమానా వాగిత్యర్థః. సోఽయమగ్నిస్స హోతా - సా వాగేవాగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినా అగ్న్యభేదేన ధ్యాతా హోతర్యధ్యస్యమానా ముక్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి కారణే కార్యోపచారః. ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య కర్మణస్సాసఙ్గస్య మృత్యోరాశ్రయభూతానాం దర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాం యో విపరిణామహేతుః కాలః- తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యేతీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వం చ క్రియాయాః సాధనవిపరిణామహేతుత్వేన వ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుః సోఽసావాదిత్యః సోఽధ్వర్యుః స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ ౪

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేన ప్రాణో వై యజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణః స వాయుః స ఉద్గాతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ ౫

పతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యత ఆహ (యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) స చ కాలాద్వరూపః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. తత్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాం హి సర్వం, 'జాయతే వర్ధతే వినశ్యతి చ- తథా యజ్ఞసాధనం చ యజ్ఞస్య-యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ,, శిష్టాన్యక్షరాణి పూర్వవన్నేయాని. యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ సాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽఽధిదైవతాత్మనా దృష్టం యదా- స ముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేన దృష్టో ముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితి పూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావాపన్నస్య హి నాహోరాత్రే సమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నస్యోత్తరమవతార్య తాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆశ్రయభూతాని కాని తానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీని) ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యాశ్రిత్య కామ్యం కర్మ మృత్యుశబ్దితముత్పద్యతే- తేషాం సాధనానాం విపరిణామహేతుత్వాత్కాలో మృత్యుః. తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మణాం ముక్తిరుక్తా చేత్- కాలాదపి సోక్తైవ - తస్య కర్మాన్తర్భావేనాప్యుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయా కాలస్య మృత్యుత్వం ద్యోతయతి (క్రియేతి) కాలస్య పృథఙ్మృత్యుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రశ్నమోక్షవిషయం భేత్తుం కాలం భినత్తి (సచేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతి కర్తృభేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్యైకస్వరూపస్య సత్త్వాద్వ్యక్తికావిషయమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వే సిద్ధే తాభ్యామతిముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవ కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనం చ- తథా తాభ్యాం జాయతే వర్ధతే వినశ్యతీతి చేతి సమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానే యజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమానస్యేతి) స ముక్తిరిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాక్షరార్థం కథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యా ఆదిత్యాత్మత్వే వికథమహోరాత్రలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిః- అత ఆహ (ఆదిత్యేతి) * నోదేతా నాస్తమేతేత్యాది శ్రుతేరాదిత్యే వస్తుతో నాహోరాత్రే స్తః- తథా చ తదాత్మని విదుష్యపి తే న సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— స ఏవ పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రయోరాప్తిర్వ్యాపకతయా అహోరాత్రైర్నశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ(అధ్వర్యుణర్త్విజా చక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాద్వినా ఆదిత్యాభేదారోపవిషయభూతచక్షుర్ఋత్విగ్విషయః కర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాదిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— ఇదానీం తిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదం సర్వం) అహోరాత్రయోరవిశిష్టయోరాదిత్యః కర్తా- న ప్రతిపదాదీనాం తిథీనాం. తాసాం తు వృద్ధిక్షయోపగమనేన ప్రతిపత్ప్రభృతీనాం చన్ద్రమాః కర్తా. అత స్తదాపత్త్యా పూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యాఽహోరాత్రాత్యయవత్. తత్ర యజమానస్య ప్రాణో వాయుః- స ఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణేఽవగతం. *వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి చ నిర్ధారితం. *అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి చ ప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసా వాయునా చోపసంహారేణ కశ్చిద్విశేషః. ఏవం మన్యమానా శ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపి చ - వాయునిమిత్తౌ హి వృద్ధిక్షయౌ చన్ద్రమసః- తేన తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్య కర్తురపి కారయితా వాయుః- అతో వాయురూపాపన్న స్తిథ్యాదికాలాదతీతో భవతీత్యుపపన్నతరం భవతి. తేన శ్రుత్యన్తరే చన్ద్రరూపేణ దృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహ తు కాణ్వానాం సాధనద్వయస్య కారణరూపేణ వాయ్వాత్మనా దృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతి న శ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణే కాలే తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతిముక్తావుక్తాయాం తిథ్యాదిలక్షణాదపి కాలాదసావుక్తైవేతి కృతం పృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయశూన్యయోరితి యావత్. కథం తర్హి తిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అత ఆహ (అత స్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యేత్యాద్యత్యయో మాధ్యన్దినశ్రుత్యోచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యా తు వాయుభావాపత్త్యా తదత్యయ ఉక్తః - తథా చ శ్రుత్యోర్విరోధే కస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రుతావితి యావత్; ఉద్గాతురపి ప్రాణాత్మకవాయురూపత్వం శ్రుతిద్వయానుసారేణ దర్శయతి (స ఏవేతి) న కేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ప్రతిపన్నం - కిం తు విచార్య నిర్ధారితం చేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోశ్చైకత్వం సన్నాధికారేణ నిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉక్తయా రీత్యా ప్రాణాదీనామేకత్వే శ్రుత్యోరవిరోధం ఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మణోశ్చన్ద్రమసా, ప్రాణోద్గాత్రోశ్చ వాయునో, పాస్యత్వేనోపసఙ్గ్రహేఽప్యత్యుత్తరణే విశేషో నాస్తీతి శ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారం చ తద్రూపేణోపాస్యతయా సఙ్గ్ర

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణయజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజామనసాచన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

ష్టలికాణ్వశ్రుతిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ కాణ్వశ్రుతిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుః సూత్రాత్మా - తన్నిమిత్తా స్వావయవస్య చన్ద్రమసో వృద్ధిహ్రాసా- సూత్రాధీనా హి చన్ద్రాదేర్గతిశ్చేష్టేత్యర్థః. వృద్ధ్యాదిహేతుత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్రస్యేత్యర్థః. వాయోశ్చన్ద్రమసీ కారయితృత్వేపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (అత ఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం- మాధ్యన్దినశ్రుతిః. సాధనద్వయస్యైత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే - తత్రాదౌ మనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర ప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః. ౫

రం.— పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్నామ తత్ప్రయుక్తవినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినా వాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూతోద్గాతృకర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— మృత్యోః కాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా యజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేన పరిచ్ఛేదవిషయం మృత్యుమతీత్య ఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదస్త్యేవ తత్రాలమ్బనం- తత్తు న జ్ఞాయత ఇత్యభిప్రాయః. యత్తు తదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వనామ్నా కేనేతి పృచ్ఛ్యతే - అన్యథా ఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణ యజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కిం తదితి ప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి- స్వర్గంలోకం- ఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసః పూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మం యజ్ఞస్య- యజమానస్య యదిదం- ప్రసిద్ధం మనః- సోఽసౌ చన్ద్రోఽధిదైవం. మనోఽధ్యాత్మం చన్ద్రమా అధిదైవతమితి హి ప్రసిద్ధం. స ఏవ చన్ద్రమా బ్రహ్మర్త్విక్. తేనాధిభూతం బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నం రూపం, మధ్యాత్మం చ మనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేన చన్ద్రమసో రూపేణ పశ్యతి- తేన చన్ద్రమసా మనసావలమ్బనేన కర్మఫలం స్వర్గలోకం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థం వచనం. ఇతి- ఏవం ప్రకారా మృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వాణి హి దర్శనప్రకారాణి యజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసర ఉక్తానీతి కృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవం ప్రకారా అతిమోక్షా ఇత్యర్థః. (అథ సమ్పదః) అథ- అధునా సమ్పద ఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం ఫలవతాం తత్ఫలాయ సమ్పాదనం సమ్పత్. ఫలస్యైవ వా. సర్వోత్సాహేన ఫలసాధనానుష్ఠానే ప్రయతతాం కేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీం ఆహితాగ్నిస్సన్ యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాం యథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్య కర్మఫలవిద్వత్తాయాం సత్యాం యత్కర్మఫలకామో భవతి - తదేవ సమ్పాదయతి. అన్యథా రాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాం త్రైవర్ణికానామప్యసమ్భవాత్తేషాం తత్త్వాతః స్వాధ్యాయార్థ ఏవ కేవలస్స్యాత్ - యది తత్ఫలప్రాప్త్యుపాయః కల్పనః స్యాత్. తస్మాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపి ఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పద ఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ.— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాది ప్రశ్నాన్తరం వృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేన క్రియాపదే నేతవ్యే. ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- సమనన్తరవాక్యే నేతియావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతి ప్రశ్నస్య విషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయం ప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతి యావత్. ప్రశ్నార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణాముద్ఘాటనవృత్తిరితి యావత్. మనో వై యజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిః సప్తమ్యర్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయాతృతీయాభ్యాం సమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేన దర్శనముక్తం- త్వగాదీనాం తు బాహ్యాదిభావేన దర్శనం వక్తవ్యం- తత్కథం వక్తవ్యశేషే సత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్య త్వగాదావతిదేశోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏవం ప్రకారా ఇతి) అథశబ్దో దర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయం సమ్పన్నామేతి పృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాం ఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాం కర్మత్వాదినా సామాన్యేనాల్పీయస్సు కర్మసు వివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థం సమ్ప్రతిస్సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయాని నిర్వర్త్యత ఇతి ధ్యానం సమ్పదిత్యర్థః. యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనం సమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః- అనుష్ఠానస్యేతి శేషః. కస్మిన్నామేవ సమ్పదనుష్ఠానే ధికార ఇతి దర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. యథాసమ్భవం- వర్ణాశ్రమానురూపమితి యావత్. ఆదాయేత్యస్య వ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. న కేవలం కర్మిత్వమేవ సమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షతే - కింతు తత్ఫలవిద్వత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవ ఫలవన్తి- న సమ్పదః- తత్కథం తాసాం కార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరమ్పరయా ఫలవత్త్వమిష్టం. న చాశ్వమేధాదిషు సర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపి త్రైవర్ణి

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

కానాం కేషాంచిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాంతదధ్యయనార్థవత్త్వాయ తస్యైవసమ్పదామపిఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతో౽శ్వమేధాదిఫలస్యకథమల్పీయసా సమ్పదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యశాస్త్రప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తదాతత్త్వాతఃస్వాధ్యాయార్థవిధినాపూర్వేణస మృద్ధః. అధ్యయనస్యఫలవత్త్వేవ క్తవ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామితియావత్. బ్రాహ్మణాదీనాంరాజసూయాద్యధ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాంసమ్పదైవతత్ఫలప్రాప్త్యాపికింసిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పదామితి) కర్మణామివేతిదృష్టాన్తార్థో౽పిశబ్దః. తాసాంఫలవత్త్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬

రం.— పునరేవాశ్వలఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచయదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రంభోరభేదః. అన్తరిక్షమిదమనాలమ్బనమివదృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షంస్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేనవాఆక్రమ్య యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థకర్మానుష్ఠాతాస్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయాస్వర్గాఖ్యమప్రాకృతంముక్తస్థానంభగవల్లోకమాక్రమతఇత్యర్థః. అత్రస్వర్గలోకశబ్దస్యభగవల్లోకవాచిత్వేనసముక్తస్థానమితి ముక్తిరిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యంభవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేనవారదభిమానికత్వేనవాధ్యాతమనోదృష్ట్యోపాసితో బ్రహ్మభగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః. (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేనప్రకారేణాతిమోక్షాః - ప్రకృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః. (అథసమ్పదఇతి) ఉచ్యన్తఇతిశేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాంఫలవత్కర్మణామల్పఫలాయసమ్పాదనం- సాసమ్పత్. ౬

శం.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిఃఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిఃఋగ్జాతిభిరయంహోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞేకరిష్యతి- శస్త్రంశంసతి. ఆహేతరః- తిసృభిఃఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తంప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యేయవిషయో౽యంప్రశ్నః- పూర్వస్తుసఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యాచ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాఃప్రయుజ్యన్తేఋచః- సర్వాతాః పురోనువాక్యేత్యుచ్యతే. యాగార్థంయాఃప్రయుజ్యన్తేఋచః- సర్వాతా యాజ్యా. శస్త్రార్థంయాఃప్రయుజ్యన్తేఋచః- సర్వాతాఃశస్యా. సర్వాస్తుయాఃకాశ్చనర్చః- తాఃస్తోత్రియావా అన్యావాసర్వాఏతాస్వేవతిసృషుఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కింతాభిర్జయతీతి. యత్కిఞ్చేదంప్రాణభృదితి. అతశ్చసఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కిఞ్చిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వంజయతి. తత్సర్వంఫలజాతంసమ్పాదయతిసఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

ఆ.— సమ్పదామారమ్భముపపాద్యప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమా, ఇతిప్రశ్నయోర్విషయభేదందర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియాణామన్యాపికాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్త్వితి) అన్యావేతిశస్త్రిజాతిగ్రహః. నిధేయభేదాత్సర్వశబ్దాపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వావిశేషాదితియావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయంవివక్షితం. ౭

రం.— తమేవసమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచకతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞేకరిష్యతీతి) అయంహోతాద్య-యజ్ఞకాలేకతిభిఃఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిఃఋగ్భిఃఅస్మిన్యజ్ఞేకరిష్యతి-హౌత్రమితిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునఃప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయో౽యంప్రశ్నః. పూర్వస్తుఋఙ్నిష్ఠసఙ్ఖ్యావిషయఇతిభేదః. కాస్తాఋచఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహయాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యాచయాజ్యాచశస్యైవచతృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ప్రయుజ్యమానాఋచఃపురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతాఋచోయాజ్యాః. శస్త్రార్థాఋచశ్శస్యాః. సర్వత్రజాత్యభిప్రాయేణైకవచనంద్రష్టవ్యం. తిసృష్వేవహౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- నచతుర్థఃప్రకారఇతిభావః. ఏవమగ్రేపి. కింతాభిర్జయతీతిపునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభిఋగ్భిఃకింఫలంయజమానఃప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (యత్కిఞ్చేదంప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతంయత్కిఞ్చిదస్తి- తత్సర్వంజయతీతిశేషః. ౭

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః. తిస్రఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్రఇతి) పూర్వవత్. ఇతరఆహ- యాహుతాఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యాహుతాఅతినేదన్తే- అతీవశబ్దంకుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యాహుతాఅధిశేరతే- అధః- అధోగత్వాభూమేః. అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కింతాభిర్జయతీతి)

హుతాఉజ్జ్వలన్తిదేవలోకమేవతాభిర్జయతిదీప్యతఇవహి దేవలోకోయాహుతా అతినేదన్తేపితృలోక
† మేవతాభిర్జయత్యతీవహిపితృలోకోయాహుతా అధిశేరతేమనుష్యలోకమేవతాభిర్జయత్యధఇవహిమ
నుష్యలోకః॥ ౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకతిభిరయమద్యబ్రహ్మాయజ్ఞందక్షిణతోదేవతాభిర్గోపాయతీత్యే
కయేతికతమాసైకేతిమనఏవేత్యనన్తంవైమనోనన్తావిశ్వేదేవాఅనన్తమేవసతేనలోకంజయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవంనిర్వర్తితాభిరాహుతిభిఃకింజయతీతి. యాఆహుతయోహుతాఃఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తాఆహుతయోనిర్వర్తితాః. ఫలంచదేవలోకాఖ్యముజ్జ్వలమేవతేనసామాన్యేన. యామయాఏతాఉజ్జ్వలన్త్యఆహుతయోనిర్వర్త్యమానాః- తాఏతాఃసాక్షాద్దేవలోకేస్వకర్మఫలస్వరూపం - దేవలోకాఖ్యంఫలమేవమయానిర్వర్త్యతఇత్యేవంసమ్పాదయతి. యాహుతాఅతినేదన్తఆహుతయః- పితృలోకమేవతాభిర్జయతికుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యేన. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమిన్యాంపుర్యాంవైవస్వతస్యయాతయమానానాంహాహాశాన్తముఞ్చముఞ్చేతిశబ్దోభవతి- తథాఽవదానాహుతయః. తేనపితృలోకసామాన్యాత్పితృలోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతి. యాహుతాఅధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవతాభిర్జయతి-భూమ్యుపరిసమ్బన్ధసామాన్యాత్. అధఇవహి-అధఏవమనుష్యలోకఃఉపరితనాన్సాధ్యాల్లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతోమనుష్యలోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతిపయస్సోమాహుతినిర్వర్తనకాలే. ౮

ఆ.— ప్రథమస్యప్రశ్నస్యవిషయః- ద్వితీయప్రశ్నస్యవిషయఃప్రశ్నఇతివిభాగంసూచయతి (పూర్వవదితి) తేనసామాన్యేన- ఉజ్జ్వలత్వసామాన్యేనేతియావత్. ఉక్తమర్థంస్పష్టయతి (దేవలోకాఖ్యమితి) కథంమాంసాద్యాహుతీనాంపితృలోకేనసహయథోక్తంసామాన్యం - అతఆహ (పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అస్తిహిసోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తిచమనుష్యలోకస్యపాపప్రచురస్యతాదృగ్గమనం - తదపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదితియావత్. ౮

రం.— పునరశ్వలఃప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యాకాఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్రఇతి) పునఃప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్రఇతి) ఉత్తరం (యాహుతాఉజ్జ్వలన్తియాహుతాఅతినేదన్తేయాహుతాఅధిశేరతఇతి) యాః - ఆహుతయోహుతాస్సత్యఃఉజ్జ్వలన్తి - తాఃఊర్ధ్వంజ్వలన్త్యస్సమిదాజ్యాహుతయఏకాకోటిరిత్యర్థః. యాఆహుతయోహుతాఃఅతినేదన్తే - అతీవకుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి. * నేదశబ్దకుత్సాయాం. శీత్కారశబ్దంకుర్వన్తీత్యర్థః. తాదృశ్యోమాంసాద్యాహుతయోద్వితీయాకోటిః. యాస్తావాహుతయోహుతాఃఅధిశేరతే - అధి - అధోగత్వాఅగ్నౌశేరతే - తాఃపయస్సోమాద్యాఆహుతయస్తృతీయాకోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునఃప్రశ్నః (కింతాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యాహుతాఇత్యాది) యాఃహుతాస్సత్యఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకంజయతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (దీప్యతఇవహిదేవలోకఇతి) హి - యస్మాదత్రత్యానాందేవలోకోదీప్యతఇవభాసతే- అతఉజ్జ్వలానాంసమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపద్యతఇతిభావః. (యాహుతాఇత్యాది) యాహుతాఃఆహుతయఅతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి. (పితృలోకమేవతాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్రహేతుమాహ (ఏవమివహిపితృలోకఇతి) ఏవమివహి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్తఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిఃకుత్సితశబ్దయుక్తంపితృలోకంజయతీత్యర్థః. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమన్యాంపుర్యాంవైవస్వతస్యయాత్యమానానాంహాహాశాన్తేతిశబ్దోభవతి- అతఃపితృలోకస్యకుత్సితశబ్దయుక్తత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (యాహుతాఇత్యాది) యాఆహుతయోహుతాఃఅగ్నావధిశేరతఇత్యుక్తాః-తృతీయకోట్యన్తర్భూతాభిస్తాభిఃమనుష్యలోకమేవజయతీత్యత్రహేతుమాహ (అధఇవహిమనుష్యలోకఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయామనుష్యలోకఃఅధఇవహివర్తతే- అతస్తత్సామాన్యాత్తాభిరధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకంజయతీత్యర్థః. ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మాదక్షిణతోబ్రహ్మసదనేస్థిత్వాయజ్ఞంగోపాయతి. కతిభిర్దేవతాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయాహిదేవతయాగోపాయత్యసౌ. ఏవంజ్ఞాతేబహువచనేనప్రశ్నోనోపపద్యతేస్వయంజానతః- తస్మాత్పూర్వయోఃకణ్డికయోఃప్రశ్నప్రతివచనేషుకతిభిఃకతిభిస్తిసృభిస్తిస్రఇతిప్రసఙ్గందృష్ట్వేహాపిబహువచనేనైవప్రశ్నోపక్రమఃక్రియతే. అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థంబహువచనం. ఇతరఆహ (ఏకయేతి) ఏకాసాదేవతా- యయాదక్షిణతస్స్థిత్వాబ్రహ్మసదనేయజ్ఞంగోపాయతి. కతమాసైకేతి. (మనఏవేతి) మనస్సాదేవతా- * మనసాహిబ్రహ్మావ్యాప్రియతేధ్యానేనైవతస్యయజ్ఞస్యమనశ్చవాక్చవర్తనీతయోరన్యతరాంమనసాసంస్కరోతిబ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేనమనఏవదేవతా- తయామనసాహిగోపాయతిబ్రహ్మయజ్ఞం. తచ్చమనోవృత్తిభేదేనానన్తం. వైశబ్దఃప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధంమనసఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినోదేవా అనన్తావైవిశ్వేదేవాః- * సర్వేదేవాయత్రైకంభవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవసతేనలోకంజయతి. ౯

---

† ఏవమివహిపితృలోకఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చతుర్థీ యాః కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా ఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయా హీతి) జల్పకథా ప్రస్తుతేతి హ్యుదితి ధ్యాయ బహుత్వే గత్యన్తరమాహ (అథ వేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మనసేతి) వర్తనీ - వర్త్మనీ. తయోః - వాఙ్మనసరూపయోర్వర్తనోర స్యతరాం- వాచం మనసా- మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి- వాగ్విసర్గప్రాయశ్చిత్తవిధానాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) దేవాః సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వే దేవదృష్ట్యా భవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమేవేత్యాది వ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్. తేన- మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యధ్యాసేనేత్యర్థః. సమ్పత్త్యుపాసకోక్తిః. ౯

౮౦.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నోత్తరాధ్యాహర్తవ్యః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః అనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వే దేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసా అనన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాభావ్యాద్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణః ప్రబ్రహ్మవిద్యాత్వాపాదకత్వశక్త్యా ధానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

౧౦.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతి స్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానామృచాం. స్తోత్రియావాశస్యావా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్సర్వాస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి - తత్కేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః- యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- సశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా- * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమితి హోచ్యతే- సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ- తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి. ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా వేతి) ప్రగీతమృగ్జాతం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్స ప్రశ్నార్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణైవ ముక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానేయాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేన హీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరేసిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిషు చేతి యావత్. ఇతో హ్యన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అశ్వలస్యతూష్ణీం భావం భజతో ఽభిప్రాయమాహ (నాయమితి) ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతా అద్య- యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం పఠతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.— అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమస్త్రేధా ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) ఉక్తోస్యార్థః పూర్వమేవ. పునః పృచ్ఛతి (కతమాస్తా అధ్యాత్మమితి) తాః- పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః ఋచః అధ్యాత్మం కతమా భవన్తి- ఆసు కిం రూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యాఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యేతి) పురోనువాక్యాయాజ్యాశస్యాసు క్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా హోతాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునః పృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్ట పురోనువాక్యాదిభిః త్రిప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృత ప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాఽశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౦

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. సచ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నస్వాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. సచ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః.

రూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య రూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథ ప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తద్గతో విశేషః కశ్చిత్. తచ్చైతత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోః స్వరూపముచ్యతే - బన్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యామవినిర్ముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథా చోక్తం *అశనాయా మృత్యుః. *ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ. *ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే. నచ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపౌ న స్తః- *అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః. మనశ్చ గ్రహః-*స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి. వక్ష్యతి *ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ, వాగ్వై గ్రహస్స నామ్నాతిగ్రాహేణేతి, చ. తథా త్రయన్నవిభాగే వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. సువితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి. కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే - అతః కారణాత్పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- నతు తాదర్థ్యమిత్యత ఆద్వైతక్షయాత్సర్వం మృత్యుః. ద్వైతక్షయ ఏవ పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షికీ గౌణీ ముక్తిరన్తరాళే. సర్వమేతదేవమబాధ్యం దారణ్యకం. ననుసదైవైకత్వం మోక్షః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. బాఢం- భవత్యేతదపి. నతు *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యద్వైతార్థత్వమేవాసాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి, గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ - గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ వైదికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసార ఏవ నాభవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేఽప్యనుష్పాదితపదార్థస్వాభావ్యాత్ సంసార ఇతి చేత్ - యథా చరూపదర్శనార్థ ఆలోకే సర్వోఽపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ. న- ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానుష్పాదితత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, మత ఏవ చ నాగమః,. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - కుల్యాప్రణయనాలోకాదివత్. తన్నైవం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుచ్యతే మన్త్రా అస్మిన్నర్థే దృష్టా ఇతి- అయమేవ తు తావదర్థః ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రైః పునః కిమస్మిన్నర్థే- ఆహో స్విదన్యస్మిన్నర్థ ఇతి మృగ్యమేతత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః - తస్మాన్మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్నావివా న్తరాళేఽవస్థానమర్ధజరతీయకౌశలం. యత్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్త్వా గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే- తత్త్వర్థసమ్బన్ధాత్సర్వోఽయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః- గ్రహాతిగ్రహావినిర్మోకాత్. నిగడే హి నిర్జ్ఞాతే నిగడితస్య మోక్షాయ యత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః. (అథ హైనం) హ శబ్ద ఐతిహ్యార్థః. అథ- అనన్తరం. అశ్వలే ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జరత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్ - అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావద్గ్రహాతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యాయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః - తదా సఙ్ఖ్యేయ విషయ ప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- నతు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతమే త్రకరాః కతమే త్రకలాపా ఇతి. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ *అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః- *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హి ద్విరుక్తం- తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహాతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహాతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న- అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనే అష్టత్వగుణవివక్షయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్త్యతిముక్తీ ద్విరుక్తే- గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

తత్కతిసఙ్ఖ్యాకా గ్రహాః- కతివా అతిగ్రహా ఇతి పృచ్ఛతి. ఇతర ఆహ (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) యే తే అష్టౌ గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ- కతమే తేఽయ నేన సంగృహీతవ్యా ఇతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికా కిమర్థేతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యో హి విద్వాన్ ప్రకర్షవశాద్ బహుపూజాం ధాగీ లప్స్యతే - నాన్యథా గ్రథాగ్రస్తథా- విద్యాప్రకర్షాత్. అతో విద్యాస్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీం బ్రాహ్మణార్థం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపం పృచ్ఛతి (కః పునరసావితి) తత్స్వరూపనిరూపణార్థం బ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృత్యురితి సమ్బన్ధః. స్వాభావికం - నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదం యస్య స తథేతి గ్రహః. తస్య విషయము క్త్వా వ్యాప్తిమాహ (అథాన్యేతి) తస్య స్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాం కథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపి గ్రహాతిగ్రహగృహీతాని- అర్థాన్ద్రియసంసర్గిత్వాదిత్యర్థః. తద్గతో విశేషః - అగ్న్యాదిగతో దృష్టిభేద ఇతి యావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః. మృత్యోరపి మృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకం సూత్రపదమితి యావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితి శేషః. కిమితి మృత్యోర్బన్ధనరూపస్య స్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) నను మోక్షైకరత్వే బన్ధనరూపో పవర్గ సమనుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బన్ధస్య హీతి) అగ్న్యాదీనాం యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తాం వ్యక్తీకరోతి (యదపీతి) అతిస్తిరు క్త ఏవ - అతిముక్తాపీతి శేషః. తథాపి కథం సూత్రస్య యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథా చేతి) తథాపి కథమగ్న్యాదీనాం మృత్యువ్యాప్తిః - నహి తత్ర ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏక ఇతి) బహూనామితి భావః. తథాపి విదుషో మృత్యోరతిముక్తస్య న తదా ప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సూత్రపదే మృత్యువ్యాప్తిం ప్రకారాన్తరేణ ప్రకటయతి (నచేతి) మనసి కార్యకరణరూపేణ దివశ్చాదిత్యస్య చైక్యమస్తు- తథాపి కథం గ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వం సూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాగాదేర్వ్యక్తత్వాద్దేశ్చ గ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వే చ హిరణ్యగర్భైకీభూయాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్య సంసారత్వాచ్చ తత్ఫలం సూత్రపదం మృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితం చేతి) యదేవ కర్మబన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవ బన్ధనివృత్తేర్న కారణం - అతః కర్మఫలం హైరణ్యగర్భం పదం బన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వమతముక్త్వా మతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వమేవ- కర్మేతి శేషః. స్వర్గకామవాక్యే దేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదోహనవాక్యే స్వతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిస్వర్గాన్తరోపదేశేన స్వాభావిక ప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషు సాక్షాదేవ నైసర్గిక ప్రవృత్తినిరోధః- తదేవం సర్వమేవ కర్మకాణ్డం నివృత్తిద్వారేణ మోక్షపరమిత్యర్థః. నను శాస్త్రీయస్య కర్మణో హేతూత్తరముత్తరం కార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవన్తమాప్రజాపతిపర్యన్తం సఙ్ఘాతాత్ పూర్వస్మాద్ భిద్యతే - తస్మాన్నివృత్తిపరత్వం కర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతః కారణాదితి) యద్యపి దముత్తరముత్తరం సాతిశయం ఫలం ప్రాజాపత్యం పదం- తదపి ప్రాసాదారోహణక్రమేణ వ్యావృత్తిద్వారా మోక్షమవతారయితుం - నతు తత్రైవ ప్రాజాపత్యే పదే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపి నిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) యస్మాత్ పూర్వం పూర్వం పరిత్యజ్యోత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానస్తత్తన్నివృత్తిద్వారా ముక్త్యర్థమేవ తత్ప్రతిపద్యతే - నతు తత్తత్పదప్రాప్త్యర్థమేవ వాక్యం పర్యవసితం - తస్యానవస్థైవావాఫలత్వాత్. తస్మాత్ద్వైతక్షయపర్యన్తం సర్వోఽపి ఫలవిశేషో మృత్యుగ్రస్తత్వాత్ ప్రాసాదారోహణన్యాయేన మోక్షార్థోఽవతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యైవ లక్షయేతు వస్తుతో మృత్యోరాప్తిమతీత్య పరమాత్మరూపేణ స్థితో ముక్తో భవతి. తథాచ మనుష్యభావాదూర్ధ్వం, మర్త్యాత్పరమాత్మభావా, న్మధ్యే యా తత్తత్పదప్రాప్తిః- సా ఖల్వాపేక్షికీ సతి గౌణీ ముక్తిః- ముఖ్యాయాః పూర్వో క్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణ రచితం - నతు బృహదారణ్యకస్య శ్రుత్యన్తరస్య చార్థ ఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సద్వైవికత్వలక్షణో మోక్షో బృహదారణ్యకార్థ ఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమబార్హదారణ్యకమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశం విశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సద్వైవికత్వమారణ్యకార్థో భవత్యపీతి యోజనా. కథం తర్హి సర్వమేతదబార్హదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యా కర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదౌత్ప్రేక్షికం - న శ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావం సమర్థయతే (యదిహీతి) తస్మాత్తాసాం న మోక్షార్థతేతి శేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌ చ విధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్ త్వదుక్తరీత్యా మోక్షార్థత్వం-తదా హేత్వభావాత్ సంసార ఏవ న స్యాదిత్యాహ (యది చేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారా ముక్త్యర్థత్వేఽపి విధ్యాదిజ్ఞానాదనుతిష్ఠాదితో యం కర్మపదార్థః - తస్యాయం స్వభావః- యదుత కర్త్రారమనర్థేన సంయునక్తీతి చోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపి కర్మకాణ్డం సంసారార్థం భవతీతి సదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేన పరిహరతి (నేతి) తదేవ వ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వ ఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతి యావత్. అనుపపత్తిం స్ఫారయతి (న ప్రత్యక్షమితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యం యథా శ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారా ముక్తౌ మహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యాశఙ్క్యతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాః ఖల్వాదిప్రాః సరితః- కుల్యాః. తాసాం ప్రణయనం - శాల్యర్థం పానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థం చ. ప్రదీపశ్చ ప్రాసాదశోభార్థః కృతో గమనాదిహేతురపి భవతి. వృక్షమూలే చ సేచనమనేకార్థం. తథా కర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతేనార్థేన నార్థద్వైతసమ్భవతి నాస్య తత్ర తాత్పర్యం కల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. న చ త్వదుక్తరీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణో ధర్మో వాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే- * అర్థైకత్వాదేకం వాక్యమితి న్యాయాదితి పరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేఽపి తదర్థస్య కర్మణో బన్ధమోక్షాఖ్యానేకార్థత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తం దృష్టాన్తం విఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాం చావిద్యాం చేత్యాద్యయోర్మన్త్రాః సముచ్చయపరా దృష్టాః- సముచ్చయశ్చేత్ కర్మకాణ్డస్య నివృత్తిద్వారా మోక్షార్థత్వమిత్యపవర్గసిద్ధ్యతీతి శఙ్క్యతే (యదపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యా మోక్షార్థత్వేనాపి ప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమితిపరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాంసముచ్చయపరత్వాత్, తస్యచయథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, ఛుతోఽస్యార్థస్యప్రమాణాగమ్యత్వా చ్చేత్యాహ (మన్త్రాశ్చపునరితి) తేషాంనసముచ్చయపరత్వే త్వన్యత్రైవ్యాకీభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధనిరూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాన్మోక్షఇతి) యత్తుకర్మకాణ్డంబన్ధాయముక్తయేవానభవతి- కింత్వన్తరావస్థానకారణమితి- తద్దూషయతి (నచేతి) యథానజాగర్తిస్వపితీతివిషయగ్రహణచ్ఛిద్రేఽన్తరాళేఽవస్థానందుర్ఘటం, యథాచార్థం కుర్వత్యాః పాకార్థం - అర్ధంచ ప్రసవాయేతికౌశలంనోపలభ్యతే,- తథాకర్మకాణ్డంనబన్ధాయ, నాపిసాక్షాన్మోక్షాయే, తివ్యాఖ్యానంకర్తుంనజానీమఇత్యర్థః. యత్తుశ్రుతిరేవోత్తరోత్తరపదప్రాప్త్యభిధానవ్యాజేనమోక్షేపురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యత్త్వితి) మృత్యోరాప్తిమతీత్యముచ్యతఇత్యుక్త్వాయదేతద్గ్రహాతిగ్రహవచనం- తదయంసర్వస్సాధ్యసాధనలక్షణోబన్ధఇత్యనేనాభిప్రాయేణోచ్యతే. తచ్చార్థేన- మృత్యుపదార్థనాస్వయప్రదర్శనాదితియోజనా. అర్థసమ్బన్ధాదిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహవినిర్మోకాదితి) ఏషాహిశ్రుతిర్బన్ధమేవప్రతిపాదయతి- సతుమోక్షేపురుషమవతారయతీతిభావః. ననుపురుషస్యాపేక్షితోమోక్షఃప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మబోధఃప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేహీతి) బన్ధజ్ఞానంవినాతతోవిశ్లేషాయోగాన్ముముక్షోఃప్రయోజకబన్ధజ్ఞానార్థత్వేనానన్తరబ్రాహ్మణప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతిగ్రహాఇత్యాదిఃప్రథమఃసఙ్ఖ్యావిషయఃప్రశ్నః- కతమేతఇతిద్వితీయఃసఙ్ఖ్యేయవిషయఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతిప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యంప్రశ్నమాక్షిప్యద్వితీయమాక్షిపతి (అపిచేతి) విశేషతశ్చజ్ఞాతేష్వితిచశబ్దార్థః. ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినాబన్ధనాఖ్యాగ్రహాతిగ్రహౌసామాన్యేనప్రాప్తౌ- ప్రశ్నస్తువిశేషబుభుత్సాయామితిప్రస్తౌచోదయతి (ననుచేతి) తథాపిప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తాబ్రూతే (ననుతత్రేతి) ఏవాన్వయజ్ఞస్యహోతేత్యాదావితియావత్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్-విశేషస్యేతిశేషః. అతిమోక్షోపదేశేనత్వగావేరపిసూచితత్వాత్, తైసుచతుష్టస్యానిర్ధారణాదవిశేషేణప్రసన్నేషువాగాదిషువిశేషబుభుత్సాయాంసఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేనప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితిసమాధత్తే (నానవధారణార్థత్వాదితి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వబ్రాహ్మణేవాగాదిష్వితియావత్. ఫలితాంప్రథమప్రశ్నోపపత్తింకథయతి (ఇహత్వితి) ననుగ్రహాణామేవపూర్వత్రోపదేశాతిదేశాభ్యాంప్రతిపన్నత్వాత్తైషువిశేషబుభుత్సాయాంకతిగ్రహాఇతిప్రశ్నేప్యతిగ్రహాణామప్రతిపన్నత్వాత్కథంకత్యతిగ్రహాఇతిప్రశ్నస్స్యాత్- అతఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావత్. నాగావమోవక్త్వ్యాదయశ్చచత్వారోగ్రహాశ్చాతిగ్రహాశ్చయద్యపివిశేషతోనిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తాశ్చత్వారోవిశేషతోనజ్ఞాయన్తే- తేనతేషువిశేషజ్ఞానసిద్ధయేప్రశ్నఇత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

రం.— (అథహైనంజారత్కారవఆర్తభాగఃపప్రచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరంఏనం- యాజ్ఞవల్క్యంజారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజఃఋతభాగపుత్రః-ఆర్తభాగఃవిజిగీషయైవపప్రచ్ఛేత్యర్థః. హేయాజ్ఞవల్క్యేతిసమ్బోధనేనతంస్వాభిముఖంకృత్వాగ్రహాఃకతిఅతిగ్రహాఃకతీతిప్రశ్నద్వయంపృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహయాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) పునఃప్రశ్నః (యఏతేఽష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఃకతమేతఇతి) యేగ్రహాఅతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితిత్వయోక్తాః- తేఏతేకఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణో వై గ్రహః) ప్రాణఇతిఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానోగన్ధఉచ్యతే. అపానోపహృతంహిగన్ధంఘ్రాణేనసర్వోలోకోజిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ.— ద్వితీయేప్రశ్నేపరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్యఘ్రాణవిషయత్వేపూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాంప్రకృతత్వంహేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్యగన్ధేనగృహీతత్వసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (వాయుసహితఇతి) అపానశబ్దస్యగన్ధవిషయత్వేగన్ధస్యాపానసహభావంహేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతంహీతి) అపశ్వాసోత్రాపానశబ్దార్థః.ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం.— అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణో వై గ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణగృహీతఃఇత్యాది) అత్రప్రాణశబ్దేనసస్యత్వసామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియంగౌణ్యావృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానంస్వవశంకరోతీతిగ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః-గన్ధః. అపానేన- నిశ్వాససహాయునాఉపనీయమానత్వాత్ గన్ధోఽపానశబ్దేనలక్ష్యతే. సః-ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకోగ్రహఃతేనవిషయరూపేణాతిగ్రాహేణగన్ధాఖ్యేనాగృహీతః-వ్యాప్తోభవతి. అతిశయేనస్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాదికంగృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్యఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్రఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్గన్ధాన్ఘ్రాణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపానశబ్దోఘ్రాణపరోద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్.. అతోగన్ధగ్రాహకత్వాత్ఘ్రాణంగన్ధాధీనమితిభావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యుక్తరీత్యాగ్రహశబ్దితేభ్యోపీన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాంవిషయాణాంప్రబలతయాతద్వశీకరణేవిషయేన్ద్రియవియోజనరూపఏవయత్నఃకర్తవ్యోముముక్షుణేతిభావః. ౨

¶ ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణగృహీతఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ — వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩
జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪
చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫
శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬
మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭
హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాగ్ హి కర్మ కరోతి॥ ౮
త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా
అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯
§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యు
రన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం.— (వాగ్వై గ్రహః). వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయాఽఽసఙ్గవిషయాస్పదయాఽసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః - అపహృతః. తేన వాక్ గ్రహః. (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః - వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా - వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణ దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ - వక్తవ్యార్థాభివాక్ - తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్కార్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః - అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వానర్థైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ.— వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయః - శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః - తయేతి గ్రహః. తత్పూర్వార్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం - పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవత్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే - తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన - తాదర్థ్యేన. వచనకరణత్వేనేతి యావత్. వచనార్థా వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం - వచనం. మోక్షః - అసాధారణే చేతనాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానే స హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం.— (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం.— ఇత్యేతే త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చ ఏతేఽష్టావతిగ్రహా, ఇతి. ౯

ఆ.— ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం.— ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రమనోహస్తత్వగ్రూపాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యాని గ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదꣳ సర్వం మృత్యోరన్నం - సర్వం జాయత ఉత్పద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కాస్విత్ - కా ను స్యాత్ సా దేవతా - యస్యాః దేవతాయాః మృత్యురప్యన్నం భవేత్ - మృత్యోరప్యపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః - యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి - అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి - అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షస్స్యాత్ - స యది మృత్యోరపి మృత్యుస్స్యాత్ - గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోః స్యాద్వినాశః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కాస్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా - సర్వమృత్యోర్మృత్య్వన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతే అస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః - వినాశకత్వాత్. సోఽద్భిర్భక్ష్యతే - సోఽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్షితే మృత్యోర్మృత్యునా - తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం - తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం - అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

---

§ అపపునర్మృత్యుం జయతీయేవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౫౩

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతః శేతే॥ ౧౧

ఆ.— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) యదిదం వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా. తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వసమ్భావనాయాం శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్యాకరటదన్ననిరూపణవదప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహలక్షణే మృత్యౌ మోక్షో భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (గ్రహేతి) అస్తు తర్హి గ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యత ఆహ (సయదీతి) న చ మృత్యోర్మృత్యురస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితి భావః. పక్షేఽనవస్థానాత్ పక్షే చాముక్తే, రిత్యర్థః. అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తి తావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారో వివక్షితః. తస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తి చేత్ తద్ధేత్వజ్ఞానస్యాపి స్థితేరముక్తిరితి శఙ్కాతే (నన్వితి) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్యాపరిహరతి (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరవిరోధిత్వాన్న కించిదవద్యమిత్యర్థః. ఉక్తం పక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణారూఢం కరోతి (కథమితి) దృష్టత్వం స్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) దృష్టఫలమాచష్టే (గృహ్ణాతీతి) తస్య కార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (బన్ధనం హీతి) ప్రసాధితం- మృత్యోరపి మృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనేనేతి శేషః. మోక్షోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) పురుషప్రయాసః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాది. తత్ఫలస్య జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అత ఇతి) జ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః. ౧౦

రం.— ఏవం గ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగ ఏవాన్యత్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరిత్యాది) యస్య మృత్యోరిదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమితి) అగ్నినా హి సర్వం దహ్యతే అతః సర్వం తస్యాన్నమితి స మృత్యుః. సోఽప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతోఽపామగ్నేరన్నకత్వమితి భావః. అపామగ్న్యన్నకత్వచిన్తనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) అపామగ్న్యన్నకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అత్ర కాస్విత్సా దేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్శబ్దస్యాపామిత్యస్యాపత్యాభిమానినారాయణపరత్వేఽపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్య కాలాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్య విద్వద్విషయత్వేఽపీతి గ్రన్థేనాస్య ప్రకరణస్య పరమాత్మవిషయత్వమపి అన్యార్థ్యేత్యాశ్యాసూచితం. ౧౦

శం.— పరేణ మృత్యునా మృత్యౌ నాశితే పరమాత్మదర్శనేన యో ముక్తో విద్వాన్- సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్థాః సప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి. అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కరణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మసతత్త్వే సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే. ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః. ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి *ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశ కలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీతి. ఇతి పరేణాత్మనాఽవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం. న తర్హి మృతః. నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునాపూర్యతే. దృతివదాధ్మాతో మృతః శేతే నిశ్చేష్టః. బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః సప్తమ్యర్థః. గ్రహశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసతః స్వకర్త్వోత్క్రాన్తం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తిస్తాముక్త్యసమ్భవం సూచయతి (సప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యతేతి భావః. ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్యాపరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహావిభాగం గచ్ఛన్తీతి సన్న్యస్మిన్నేవ విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వానేవ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్ - తస్మిన్విద్యాదశాయాం తదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణత్వే తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః. కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేన తత్ఙ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథా చేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశ కలాః. తాసాం స్వాతన్త్ర్యేణాశ్రయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (న తర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం వై నామానన్తా విశ్వేదేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీగ్ం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర - యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్ - మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి - ఆహో - ఉత నయథాయథం గచ్ఛన్తి - కిన్తు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్నస్మిన్నేవ సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. నయథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ - అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే - సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి - కిన్తు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి - సః - పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి - బాహ్యవాయునా పూర్యతే. ఆధ్మాతః - ఏవం బాహ్యవాయునా పూరితస్సన్ శేత ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛ్వనత్వాధ్మాతత్వాది దేహధర్మః - నత్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ స ఇతి పరామృశ్యత ఇతి నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. సచ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛ్వనత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్త్యా వభేదోపచారమాశ్రిత్య జీవాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరత్వం కుత ఆశ్రయణీయమితి వాచ్యం - యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవాదినో న తస్మాదిత్యస్య పరైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్. ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాదితి సూత్రభాష్యాదావస్యార్థస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే - ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ - న తత్ప్రయోజకం సర్వం - ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది - తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే - ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ - అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ.— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి) పక్షద్వయేఽపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వపక్షే త్రాద్యభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తేనావశిష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తేన కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తి తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి) విదుషో నామనిత్యత్వే హేత్వన్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి - కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్నతద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదస్స్వదృష్ట్యా నామాపి నశ్యతే - పరదృష్ట్యా తదపశేషోక్తిః - శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మస్మీతి దర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేతం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం - ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యచ్చ కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహే నష్టేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామ్నామనువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ - నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన - అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం - శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్షశ్చోపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణాం హైవ ప్రలయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం - తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి - గ్రహాతిగ్రహస్య సప్రయోజకస్య వినాశే కిం కిల నముచ్యతే - నామావశిష్టో విద్యామోక్షరస్థానీయయా స్వాత్మప్రభవయా పరమాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాలే వ్యవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితంచ రేతశ్చనిధీయతే క్వాయంతదాపురుషోభవతీత్యాహరసోమ్యహస్తమార్తభాగావామేవైత
స్యవేదిష్యావోననావేతత్ సజనఇతి తౌహోత్క్రమ్యమన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌహయదూచతుఃకర్మ
హైవతదూచతురథయత్ప్రశశంసతుఃకర్మహైవతత్ప్రశశంసతుఃపుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతిపా
పఃపాపేనేతితతోహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామ॥ ౧౩

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయే-ద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేనద్వైతదర్శనమపనేతవ్యమితిఅతఃపరంపరమాత్మదర్శనమార్జనీయమితి. ఏవముపవర్ణాఖ్యానముత్తరాశావస్థాంపరికల్ప్య ఉత్తరగ్రన్థస మ్బన్ధంకుర్వన్తి. తత్రవక్తవ్యం- విశీర్ణేషుకరణేషువిదేహస్యపరమాత్మదర్శనశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానికథమితి- సమవనీతప్రాణస్యహినామమాత్రావశిష్టస్యేతిదైరుచ్యతే. *మృతశ్చేదితిహ్యుక్తం. నమనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుంశక్యతే. అథజీవన్నేవావిద్యామాత్రావశిష్టోభోజ్యాదపావృత్తఇతిపరికల్ప్యతే- తత్తుకింనిమిత్తమితి- వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాప్తిప్రాప్తినిమిత్తమితియద్యుచ్యతే-తత్పూర్వమేవనిరాకృతం. కర్మసహితేనద్వైతైకత్వాత్మదర్శనేనసమ్పన్నోఽనివృత్తఃసమవనీతప్రాణోజగదాత్మత్వంహైరణ్యగర్భస్వరూపంవాప్రాప్నుయాత్ - అసమవనీతప్రాణోభోజ్యాజ్జీవన్నేవవ్యావృత్తోవిరక్తఃపరమాత్మదర్శనాభిముఖస్స్యాత్. నచోభయసంకల్పయత్ననిష్పాద్యేనసాధనేనలభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనంచేత్- నతతోవ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్యభోజ్యాద్వ్యావృత్తేఃసాధనంచేత్- నహిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం. నహియద్గతిసాధనం-తద్గతినివృత్తేరపి. అథమృత్వాహిరణ్యగర్భంప్రాప్యతతస్సమవనీతప్రాణోనామమాత్రావశిష్టఃపరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థంపరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకస్స్యాత్. సర్వేషాంహిబ్రహ్మవిద్యాపురుషార్థాయోపదిశ్యతే *తద్యోయోదేవానామిత్యాద్యయాశ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టాకాష్ఠాబాహ్యైవేయంకల్పనా. ప్రకృతంవర్ణయిష్యామః. తత్రకేనప్రయుక్తంగ్రహాతిగ్రహలక్షణంబన్ధనమిత్యేతన్నిర్ధారయిషయాహ- యత్రాస్యపురుషస్య- అసమ్యగ్దర్శినఃశిరఃపాణ్యాదిమతోమృతస్యవాగగ్నిమప్యేతి-వాతంప్రాణోఽప్యేతి- చక్షురాదిత్యమప్యేతీతిసర్వత్రసమ్బధ్యతే. మనశ్చన్ద్రం. దిశశ్శ్రోత్రం. పృథివీంశరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానంహృదయాకాశముచ్యతే. సఆకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తిలోమాని. వనస్పతీనపియన్తికేశాః. అప్సులోహితంరేతశ్చనిధీయతఇతిపునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్రహివాగాదిశబ్దైర్దేవతాఃపరిగృహ్యన్తే-నతుకరణాన్యేవాపక్రామన్తిప్రాక్ప్రమోక్షాత్. తత్రదేవతాభిరనధిష్ఠితానికరణానిన్యస్తదాత్రాద్యుపమానాని. విదేహశ్చకర్తాపురుషోఽస్వతన్త్రఃకిమాశ్రితోభవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయంతదాపురుషోభవతీతి) కిమాశ్రితస్తదాపురుషోభవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్యపునఃకార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే,యేనగ్రహాతిగ్రహలక్షణబన్ధనంప్రయుజ్యతే,-తత్కిమితిప్రశ్నః.అత్రోచ్యతే-స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యానివాదిభిఃపరికల్పితాని-అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవజల్పన్యాయేనవస్తునిర్ణయః.అత్రవస్తునిర్ణయంచేదిచ్ఛసి- ఆహరసోమ్యహస్తమార్తభాగహే.ఆవామేవైతస్య-త్వత్పృష్టస్యవేదితవ్యంయత్ -తద్వేదిష్యావః-నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. ననౌ-ఆవయోరేతద్వస్తుసజనే-జనసముదాయేనిర్ణేతుంనశక్యతే-అతఏకాన్తంగమిష్యావోవిచారణాయ తౌహేత్యాదిశ్రుతివచనం. తౌ-యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తంగత్వాకించక్రతురితి. ఉచ్యతే-తౌహఉత్క్రమ్యసజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- ఆదౌలౌకికవాదిపక్షాణామేకైకంపరిగృహ్యవిచారితవన్తౌ. తౌహవిచార్యయదూచతురపోహ్యపూర్వపక్షాన్సర్వాన్- ఏతచ్ఛృణు. కర్మహైవాశ్రయం- పునఃపునఃకార్యకరణోపాదానహేతుంతత్ - తత్రోచతుః- ఉక్తవన్తౌనకేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషుహేతుషుయత్ప్రశశంసతుస్తౌ- కర్మహైవతత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్కర్మప్రయుక్తంగ్రహాతిగ్రహాదికార్యకరణోపాదానంపునఃపునః - తస్మాత్పుణ్యోవైశాస్త్రవిహితేనపుణ్యేనకర్మణాభవతి. తద్విపరీతేనవిపరీతోభవతి- పాపఃపాపేనేతి. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యేనప్రశ్నేషునిర్ణీతేషుతతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామ.............................. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ— యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యంవృత్తానువాదపూర్వకంకథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్యస్వవ్యాఖ్యాముక్త్వాయత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యంచోక్తం. ఇదానీంభర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితియావత్. సముచ్చయానుష్ఠానాద్దేహయోఃసప్రయోజకయోర్నాశేఽపిపుంసోముక్తిర్నచేత్ - తన్నిత్యస్యబద్ధత్వాద్యోగాత్కామస్యోదయాదనవలమ్బతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్టఇతి) క్షితేరూపరవదవస్థితాత్మావిద్యయాపరస్మాత్పరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా- తర్హిబన్ధపక్షఏవస్యాత్ - నతుభోజ్యాజ్జగతోవ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్యకర్మాదిఫలస్యసూత్రాత్మనఃసముచ్చయాసాదితస్యభోగాన్తప్రాప్తార్థానావాప్తానాం సిద్ధ్యా కర్మాభావాత్ప్రయోజకరాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. * కిమేనమిత్యాదావన్తరాళావస్థస్యవిద్యాధికారిణోనిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోపన్యస్తప్రశ్నాదేరారమ్భంసమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దోవర్ణయన్తీత్యనేనసమ్బధ్యతే. తర్హియత్రోపన్యస్తప్రశ్నాదౌబ్రహ్మవిద్యోచ్యతే- తస్యైవారమ్భోయుక్తః- యత్రాస్యేత్యాదిస్తువృథేత్యాశఙ్క్యఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేననివర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థోయత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి) హిరణ్యగర్భాదన్యోవా- అనన్యోవావిద్యాధికారీ. ప్రథమేఽపిమృతస్య- జీవతోవావిద్యాధికారోవివక్షితస్త్వయేతిపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

మాక్షిపతి (విశేషేష్వితి) ఆక్షేపంస్ఫుటయితుంతదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) నామమాత్రావశిష్టస్య- అధికారాద్విద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతింసంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతాయథోక్తాక్షేపసిద్ధిః- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉపసంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యధికారిత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీసన్నపి. జీవతోభోజ్యాద్వావర్తసంసమృద్ధ్యంతినాదుశ్శకమితిమత్వాపృచ్ఛతి (తర్హీతి) అప్రాప్తైకామాభవతి - ప్రాప్తైవ గతఇతి ప్రసిద్ధా అపరవిద్యయాకర్మసముచ్చితయాహైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవసివృత్తికారణమితిశఙ్కతే (సమస్తైతి) అపరవిద్యాసముచ్చితంకర్మహైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - నభోగ్యాన్నివృత్తిసాధనమితి తృతీయేప్యుక్తాపాదితమితిపరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకుర్వన్విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైకమేవసముచ్చితంకర్మోభయార్థంకింనస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) ఉభయార్థత్వాభావంసమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితంకర్మనోభయార్థమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భోపిద్యాధికారీతిపక్షంనిక్షిపతి (అథేతి) దూషయతి (తతఇతి) ననుమహానుభావానామస్మద్విశిష్టానామేవబ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యమానామోక్షంఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) నచత్వన్యతేషియద్ద్వారాశ్రవణాదిర్హత్వాసద్భావద్యః- తద్ద్వారేవచిదాత్మనోముక్తిసిద్ధౌకృతమితరతశ్రవణాదినేతివాచ్యం-ద్వారభేదస్యానుష్ఠాతృవిభాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్యచకాల్పనికత్వేనయథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః. వస్తుతోనిర్విశేషేచిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యేబన్ధముక్తీచేత్యభిప్రేత్యపరపక్షనిరాకరణముపసంహృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యశ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) అత్రపురుషశబ్దేనవిద్వానుక్తః - అనన్తరంతత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్యవత్స్యమాణకర్మాశ్రయత్వాదిజ్ఞేనబాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శినఇతి) సన్నిధిబాధేలిఙ్గాన్తరమాహ (నిధీయతఇతి) తస్యహిపునరాదానమాగ్యద్రవ్యనిధానేప్రయోగవర్మనాదిహాపిపునరాదానంలోహితాదేరాభాతి- అతఃప్రసిద్ధసంసారిగోచరపినాయంప్రశ్నఇత్యర్థః అనిరుక్తావాగాదిలయాభావాత్ * వాఙ్మనసిదర్శనాదితిన్యాయా. తస్యచాత్రశ్రుతే, విద్వానేవపురుషః - తదీయకలావిలయస్యశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ. (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాంవాగాదిశబ్దితానామపక్రమణేపికరణానాంసద్భావేతదధిష్ఠానస్యదేహస్యాపిభావేనభోగసమ్భవాన్నప్రశ్నావకాశోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దేవతాంశేషూపసంహృతేష్వితియావత్. తేషాంతాభిరనధిష్ఠితత్వేపిసత్యర్థక్రియాశక్తిమత్వంఫలతీత్యాహ (న్యస్తైతి) కరణానామధిష్ఠాతృహీనానాంభోగహేతుత్వాభావేపికథమాశ్రయప్రశ్నోభోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నంవివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రేతి) మీమాంసకాలోకాయతాజ్యోతి ర్విదోవైదికాదేవతాకాణ్డీయాః విజ్ఞానవాదినోమాధ్యమికాశ్చేత్యనేకేవిప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన- పరస్పరప్రచలితమాత్రపర్యన్తేనవిచారేణేతియావత్. అత్రేతిప్రశ్నోక్తిః. ననుప్రష్టార్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చప్రతివక్తేతిద్వావిహోపలభ్యేతే- తథాచతౌహేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అతఆహ (తౌహేత్యాదీతి) (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వావిచారావస్థాయామితియావత్. నకేవలంకర్మకారణమూచతుః- కింతుతదేవకాలాదిషుహేతుష్వభ్యుపగతేషుసత్సు ప్రశశంసతుః- అతః ప్రశంసావచనాత్కర్మణఃప్రాధాన్యంగమ్యతే- నతుకాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాంస్వరూపనిష్పత్తౌకారకతయాగుణభావదర్శనా, త్ఫలకాలేపితత్ప్రాధాన్యేనైవపర్యవసానత్వసమ్భవా, దిత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యోవైపుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా)......................................౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— పునరస్యార్తభాగఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతీత్యాది) అత్రవాగాదిన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్, ఆహఙ్కారికత్వా, చ్చమరణదశాయామనుపాదానభూతేఽగ్న్యాదౌ తేషాంలయాసమ్భవా, చ్చఅగ్నింవాగప్యేతీతివాచఃఅగ్న్యాప్యయోనామవాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేఃవాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాంమ్రియమాణజీవసమ్బన్ధివాగిన్ద్రియంతదభిమానీఅగ్నిర్నవ్యాపారయతీతియావత్. సూత్రితంచభగవతాబాదరాయణేన *అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్నభాక్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపివాతంప్రాణఇత్యాదౌద్రష్టవ్యం.అప్యయశ్చభాక్తోయథాయోగ్యంద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా-దేహోన్తర్గతాకాశఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశాఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతాఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వంవిహాయకేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీభవతీత్యర్థః. (అప్సులోహితంచరేతశ్చనిధీయతఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యతఇత్యర్థః. (క్వాయంతదాపురుషోభవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషుసర్వేషూక్తరీత్యాతత్తదాధారాశ్రితేషుసత్సుఅయం - శారీరఃపురుషఃతదాకిమాశ్రితోభవతీతిప్రశ్నః. ఏవంపృష్టోయాజ్ఞవల్క్యఃఏతదుత్తరస్యానుగోప్యస్యప్రకృతజల్పమార్గేణసర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగంవాదమార్గేణబోధయిష్యన్నాహ (ఆహరసోమ్యహస్తమార్తభాగావామేవైతస్యవేదిష్యావోననావేతత్సజనఇతి) హేసోమ్య - సోమార్హ. హేఆర్తభాగ. ఇతిసమ్బోధ్యహస్తంప్రదీయమాహరేత్యుక్త్వాప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వాపునఃప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరంవేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావఇత్యర్థః. యద్యపియాజ్ఞవల్క్యఏవవిచారకోనిర్ణేతాచ- అథాపిద్వివచనంవీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ- ఆవయోఃఏతత్ - ప్రకృతప్రశ్నోత్తరంసజనే- జనసముదాయేనభవతీత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యోక్తమార్తభాగోప్యఙ్గీచకార. (తౌహోత్క్రమ్యమన్త్రయాఞ్చక్రాతేఇతి) అథతౌ-ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌతస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనంగత్వామన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌహయదూచతుఃకర్మహైవతదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యావితిత్వావిచార్యనిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయాశారీరపురుషస్యాధారభూతంయదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

వస్తా- తత్కర్మైవ. అథయత్ప్రశంసతు:- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుషుయత్ స్తుతవస్తా. తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీనికారణాన్తరాణిసన్తి- తథాపితేషాంసాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్యశరీరపరిగ్రహహేతూనాంమధ్యేకర్మైవాసాధారణంకారణంపురుషస్యాశ్రయభూతమితిస్తుతవన్తావిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతీత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేనకర్మణైవపుణ్యోభవతి- పుణ్యశరీరయుక్తోభవతి. పాపేనకర్మణైవపాపోభవతి- పాపశరీరయుక్తోభవతీత్యర్థః. తద్యఇహరమణీయచరణా అభ్యాశోహయత్తేరమణీయాంయోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనింవాక్షత్రియయోనింవావైశ్యయోనింవాఅథయఇహకపూయచరణా అభ్యాశోహయత్తేకపూయాంయోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనింవాసూకరయోనింవాచణ్డాలయోనింవేతి శ్రుత్యన్తరాదితిభావః. (తతోహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోర్థః ౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణంబన్ధనముక్తం - యస్మాత్సప్రయోజకాన్ముక్తొముచ్యతే, యేనవాబద్ధఃసంసరతి,- సమృత్యుః. తస్మాచ్చమోక్షఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్యచనగతిఃక్వచిత్- సర్వోత్సాదోనామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితిచావధృతం. తత్రసంసరతాంముచ్యమానానాంచకార్యకరణానాంస్వకారణసంసర్గేసమానేముక్తానామత్యన్తమేవపునరనుపాదానం, సంసరతాంతుపునఃపునరుపాదానం, యేనప్రయుక్తానాంభవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం. తత్క్షయేచనామావశేషేణసర్వోత్సాదోమోక్షః. తచ్చపుణ్యపాపాఖ్యంకర్మ- *పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేనస్థావరజఙ్గమేషుస్వభావదుఃఖబహులేషునరకతిర్యక్ప్రేతాదిషుచదుఃఖ మనుభవతిపునఃపునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్ప్రాజవద్తావత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తుశాస్త్రీయః- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతీతత్రైవాదరఃక్రియతేఇహశ్రుత్యా. పుణ్యమేవచకర్మసర్వపురుషార్థసాధనమితిసర్వేశ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపిపురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతాప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేనపుణ్యోత్కర్షేణమోక్షోభవిష్యతీత్యాశఙ్కాస్యాత్. సానివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్యచప్రకృష్టస్యకర్మణఏతావతీగతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్కర్మణ స్తత్ఫలస్యచ. నత్వకార్యేనిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకేక్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితేకర్మణోవ్యాపారోస్తి. యత్రచవ్యాపారః- నసంసారఏవేతి. అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితంకర్మనిరభిసన్ధివిషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభతఇతి. తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశఏవహిమోక్షః- నకార్యభూతః. బన్ధనంచావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చనకర్మణానాశఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చకర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాహికర్మసామర్థ్యస్యవిషయః. ఉత్పాదయితుంప్రాపయితుంవికర్తుంసంస్కర్తుంచసామర్థ్యంకర్మణః- నాతోవ్యతిరిక్తవిషయోస్తికర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. నచమోక్షఏషాంపదార్థానామన్యతమోఽవిద్యామాత్రవ్యవహితఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతుకేవలస్యైవకర్మణఏవంస్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్యతునిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథాస్వభావః - దృష్టంహ్యన్యశక్తిత్వేననిర్జ్ఞాతానామపిపదార్థానాంవిషదధ్యాదీనాంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయేసామర్థ్యం- తథాకర్మణోప్యస్త్వితిచేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్రహికర్మణఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణవిషయాన్తరేసామర్థ్యాస్తిత్వేప్రమాణంనప్రత్యక్షంనానుమానంనోపమానంనార్థాపత్తిర్నశబ్దోస్తి. ననుఫలాన్తరాభావేచోదనాన్యథానుపపత్తిఃప్రమాణమితి. నహినిత్యానాంకర్మణాంవిశ్వజిన్న్యాయేనఫలంకల్ప్యతే, నాపిశ్రుతంఫలమస్తి, చోద్యన్తేచతాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాంఫలమితిగమ్యతే- అన్యథాహిపురుషానప్రవర్తేరన్. ననువిశ్వజిన్న్యాయఏవాయాతః- మోక్షస్యఫలస్యకల్పితత్వాత్. మోక్షేచాన్యస్మిన్వాఫలేఽకల్పితేపురుషానప్రవర్తేరన్నితి మోక్షఃఫలంకల్ప్యతేశ్రుతార్థాపత్త్యాయథావిశ్వజితి- నన్వేవంసతికథముచ్యతేవిశ్వజిన్న్యాయోనభవతీతి. ఫలంకల్ప్యతేచ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చనభవతీ, తివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షఃఫలమేవనభవతీతిచేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరంవిషదధ్యాదివదారభతఇతిహిప్రతిజ్ఞాతం- సచేన్మోక్షఃకర్మణఃకార్యంఫలమేవనభవతి- సాప్రతిజ్ఞాహీయేత. కర్మకార్యత్వేచమోక్షస్యస్వర్గాదిఫలేభ్యోవిశేషోవక్తవ్యః. అథకర్మకార్యంనభవతి- నిత్యానాంకర్మణాంఫలంమోక్షఇత్యస్యాఃవచనవ్యక్తేఃకోర్థఇతివక్తవ్యం. నచకార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణవిశేషశ్శక్యఃకల్పయితుం. అఫలంచమోక్షో, నిత్యైశ్చకర్మభిఃక్రియతే,. నిత్యానాంకర్మణాంఫలం, నకార్య, మితిచైషోర్థోవిప్రతిషిద్ధోఽభిధీయతే - యథాగ్నిశ్శీతఇతి. విజ్ఞానవదితిచేత్. యథాజ్ఞానస్యకార్యంమోక్షోజ్ఞానేనాక్రియమాణోప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితిచేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్యమోక్షోజ్ఞానస్యకార్యమిత్యుపచర్యతే. నతుకర్మణానివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. నచాజ్ఞానవ్యతిరేకేణమోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంశక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకా, చ్చ- యత్కర్మణానివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవనివర్తయతీతిచేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేనజ్ఞానేనవిరుధ్యతే-

కర్మణునాజ్ఞానేననిరుధ్యతే. తేనజ్ఞానవిలక్షణంకర్మ. యద్విజ్ఞానాభావః యద్విసంశయజ్ఞానం. యదపివిపరీతజ్ఞానంవోచ్యతేఽజ్ఞానమితి. సర్వంహితజ్ఞా
నేనైవనివర్త్యతే. నతుకర్మణాన్యతమేనాపి. విరోధాభావాత్. అథాదృష్టంకర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వంకల్ప్యమితిచేన్న. జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌగమ్యమా
నాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథాఽవఘాతేన వ్రీహీణాంతుషనివృత్తౌగమ్యమానాయామపి హోత్రాదినిత్యకర్మకార్యానకల్ప్యతేతు
షనివృత్తిః. తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపినిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టానకల్ప్యతే. జ్ఞానేనవిరుద్ధత్వంచాసకృత్కర్మణామహాహ. యదవిరుద్ధంజ్ఞానంకర్మభిః-త
ద్దేవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం. విద్యయాదేవలోకఇతి శ్రుతేః. కించాన్యత్. కల్ప్యేచఫలేనిత్యానాంకర్మణాం శ్రుతానాంయస్యకర్మభిర్విరుధ్యతే,
ద్రవ్యగుణకర్మణాంకార్యమేవనభవతి, కింతత్కల్ప్యతాంయస్మిన్కర్మణఃసామర్థ్యమేవనదృష్టం,- కింవాయస్మిన్దృష్టంసామర్థ్యం, యచ్చకర్మణాం
ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యంచేత్కర్మఫలంకల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయఏవ శ్రుతార్థాపత్త్యేక్షీణత్వాన్ని
త్యామోక్షఃఫలంకల్పయితుం నశక్యఃతద్వ్యవథానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వాదదృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్ష
ఏవకల్పయితవ్యఇతిచేత్. సర్వేషాంహి కర్మణాంసర్వంచఫలం - నచాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణఫలంకల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చమోక్షః- స
చేష్టోవేదవిదాంఫలం- తస్మాత్సఏవకల్పయితవ్యఇతిచేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. నహిపురుషేచ్ఛావిషయాణాం
కర్మఫలానామేతావత్త్వంనామకేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాంవాపురుషేచ్ఛానాంవా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్, పురుషేచ్ఛావిష
యసాధనానాంచపురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్, ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాంతత్సాధనానాంచానన్త్యసిద్ధిః-తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతా
వత్త్వంపురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతేచసాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్యపరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితిచేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం
తత్సాధనానాంచానన్త్యేకర్మఫలజాతిత్వంనామసర్వేషాంతుల్యం- మోక్షస్త్వకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టఃస్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్సఏవయుక్తః కల్పయి
తుమితిచేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమేకర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తేః- తస్మాత్ క్షీ
ణాశ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమదపినిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యతఇతిక్షీణా శ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమ
ఏవమోక్షఇతిచేత్. నతావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్. అతఏవావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాతఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకంహి
ద్రవ్యంసంస్క్రియతే- యథాపాత్రాజ్యాదిప్రోక్షణాదినా. నచసంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యోవా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యఃస్యాత్.
నాప్యోపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైఃకర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాంకర్మణాంతత్ఫలేనాపి విలక్షణేనభవితవ్యమితిచేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యా
త్ఫలలక్షణంకస్మాత్ఫలంనభవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితిచేన్న - క్షామవత్యాదిభిఃసమానత్వాత్. యథాహిగృహదాహాదౌనిమిత్తేక్షామవ
త్యాదీష్టిః, యథా * భిన్నేజుహోతి * స్కన్నేజుహోతీత్యేవమాదౌ నైమిత్తికేషుకర్మసునమోక్షఃఫలంకల్ప్యతే,- తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవ
నాదినిమిత్తేచ శ్రవణాత్. తథానిత్యానామపి నమోక్షఃఫలం. ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఽప్యులూకాదయ ఆలోకేన రూపంనపశ్య
న్తీతిఉలూకాదిచక్షుషాంవైలక్షణ్యాదితరలోకచక్షుర్భిర్న్తరసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయేసామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపి
గత్వాయద్విషయేదృష్టంసామర్థ్యం - తత్రైవకశ్చిద్విశేషఃకల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యాని
కార్యాన్తరమారభన్తఇతి. ఆరభ్యతాంవిశిష్టంకార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేఃకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యవిశిష్టకార్యాన్తరారమ్భేనకశ్చి
ద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః * శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, * యదేవవిద్యయాకరోతీత్యా
దౌ, చ. యస్తుపరమార్థదర్శనవిషయేమనునోక్తఆత్మయాజిశబ్దః * సమంపశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమంపశ్యన్నాత్మయాజీభవతీత్యర్థః. అథ
వాభూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థంనిత్యానికర్మాణికరోతి- * ఇదమేనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇతిశ్రుతేః. తథా * గార్భైర్హో
మైరిత్యాదిప్రకరణేకార్యకరణసంస్కారార్థత్వంనిత్యానాంకర్మణాందర్శయతి. సంస్కృతశ్చయఆత్మయాజీనైఃకర్మభిః-సమందృష్టుంసమర్థోభవతి.
తస్యైహవాజన్మాన్తరేవాసమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమంపశ్యన్స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోర్థః. ఆత్మయాజిశబ్దస్తుభూతపూర్వగత్యాప్రయుజ్యతే-
జ్ఞానప్రయుక్తానాంహినిత్యానాంకర్మణాంజ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్ - బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాం
సాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతిచ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణభూతాప్యయందర్శయతి * భూతాన్యప్యేతిపఞ్చవై. భూతాన్యప్యేతీతిపాఠంయే
కుర్వన్తి- తేషాంవేదవిషయోపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః. నచార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్యతద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్యచకర్మ
కాణ్డోపనిషద్భ్యాంతుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాంచస్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. నచ
శ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణవిహితానివా ప్రతిషిద్ధానివాకర్మాణికేనచిదవగన్తుంశక్యన్తే- యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చప్రేతశ్వసూకరస్థావ
రాదీనికర్మఫలానిప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. నచైషామకర్మఫలత్వం కేనచిదభ్యుపగమ్యతే. తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాంయథైతేకర్మ
విపాకాఃప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్కృష్టేష్వపిబ్రహ్మాన్తేషుకర్మవిపాకత్వం వేదితవ్యం. తస్మాత్ * సఆత్మనోవపాముదఖిదత్ * సోరోదీద్య
దరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వంమాభూదితిచేత్ - భవత్వేవం. నచైతావతాఽస్యన్యాయస్యబాధోభవతి, నచా
నృతత్వదోషోవాదుష్యతి,. నచ * బ్రహ్మవిశ్వసృజఇత్యాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వంశక్యంవక్తుం- తేషాందేవసార్ష్టితాయాఃఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్సాభిస
న్ధీనాంనిత్యానాంకర్మణాంసర్వమేధాశ్వమేధాదీనాంచబ్రహ్మత్వాదీనిఫలాని. యేషాంపునర్నిత్యానినిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థాని క్రియన్తే- తేషాం
జ్ఞానోత్పత్త్యర్థానితాని- * బ్రాహ్మీయం క్రియతేతనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపికర్మాణిభవన్తీతినవిరుధ్యన్తే.

యథాచాయమర్థః- షష్ఠిజనకాఖ్యాయికానమాప్తావద్యోమాః. యత్తువిషదధ్యాదివదిత్యుక్తం- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. య న్వత్ర స్తత్శబ్దగమ్యోర్థః - తత్ర వాక్యస్యాథావేతదర్థ ప్రతిపాదకస్యనశక్యంకల్పయితుంవిషదధ్యాదిసాధర్మ్యం. నచ ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయె శ్రుతేః ప్రామాణ్యంకల్ప్యతే- యథాశీతోగ్నిః క్లైదయతీతి. శ్రుతెరుతాదర్థ్యవాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం- యథాఖద్యోతోగ్నిరితి, తల మలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాంయత్ప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వేనిశ్చితేనిశ్చితార్థమపిబాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి. తస్మాద్వేద ప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యనతివాక్యస్యతథాత్వంస్యాత్ - నతుపురుషమతికౌశలం. నహిపురుషమతికౌశలాత్సవితారూపంన ప్రకాశయతి- తథావైదవాక్యాన్యపినాన్యార్థానిభవన్తి. తస్మాన్నమోక్షార్థానికర్మాణీతిసిద్ధం. అతఃకర్మఫలానాంసంసారత్వప్రదర్శనాయైవ బ్రాహ్మణమారభ్యతె. అథ- అనన్తరముపరతెజారత్కారవెభుజ్యురితినామతః. లహ్యస్యాపత్యంలాహ్యః. తదపత్యంలాహ్యాయనిః- పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ) ఆదావుక్తమశ్వమేధదర్శనం, సనుష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమెధక్రతుః. జ్ఞానసముచ్చితోవాకెవలజ్ఞానసమ్పాదితోవాసర్వకర్మణాంపరాకాష్ఠా-* బ్రహ్మ హత్యాశ్వమేధాభ్యాంనపరం పుణ్యపాపయోరితిహిస్మరన్తి. తెనహిసముష్టిర్వ్యష్టిశ్చప్రాప్యేతి. తత్రవ్యష్టయోనిర్ధారితాః అణ్డాన్తర్విషయా అశ్వమే ధయాగఫలభూతాః. * మృత్యురస్యాత్మాభవత్యేతాసాం దేవతానామెకోభవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణోబుద్ధ్యాత్మాసమష్టిః ప్రథమ జోవాయుసూత్రంసత్యంహిరణ్యగర్భః. తస్యవ్యాకృతోవిషయః - యదాత్మకంసర్వంద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మాలిఙ్గమమూర్తరసో, యదాశ్రితానిసర్వభూతకర్మాణి, యఃకర్మణాంకర్మసమ్బన్ధానాంచవిజ్ఞానానాంచ పరాగతిః - పరంఫలం,. తస్యకియాన్గోచరః - కియతీవ్యాప్తిఃసర్వతః పరిమణ్డలీభూతా-సావక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాంసర్వస్సంసారోబన్ధగోచరస్యుక్తోభవతి. తస్యచసమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనార్థమా ఖ్యాయికామాత్మనోవృత్తాం ప్రకురుతె. తెనచ ప్రతివాదిబుద్ధింవ్యామోహయిష్యామీతిమన్యతె. మద్రేషు- మద్రానామజనపదాః. తేషు. చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవోవా. పర్యవ్రజామ-పర్యటితవన్తః (తెపతఞ్జలస్య) తే-వయంపర్యటన్తఃపతఞ్జలస్య-నామతః. కా ప్యస్య- కపిగోత్రస్యగృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ-అమానుషేణసత్త్వేనకెనచిదావిష్టా. గన్ధర్వోవా - ధిష్ణ్యోఽగ్నిః ఋత్విగ్వాదైవతాతిశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. నహిసత్త్వమాత్రస్యేదృశంవిజ్ఞానముపపద్యతే. తంసర్వేవయంపరివారితాస్సన్తోఽపృచ్ఛామకోసీతి - క స్త్వమసి, కింనామా, కింసత్త్వః,. సోబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా - నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తంయదా- యస్మిన్కాలెలోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయప్రవృత్తైర్మనుష్యైస్సర్వేష్వాత్మానంశ్లాఘయన్తోపృష్టవన్తోవయం. క థం. క్వపారిక్షితాఅభవన్నితి. సచగన్ధర్వస్సర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్ 'తెనదివ్యేభ్యోమయాలబ్ధంజ్ఞానం-తత్తవనాస్తి- అతోఽసద్గృహీతోసీత్యభిప్రాయః. సః- అహంవిద్యాసమ్పన్నోఽలబ్ధాగమోగన్ధర్వాత్ త్వా- త్వాం పృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్య. క్వపారిక్షితాఅభవన్- తత్త్వంకింజానాసి - హేయాజ్ఞవ ల్క్యకథయ- పృచ్ఛామిక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్వృత్తంకీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవవిస్పష్టయిత్వావ్యక్తీకరోతి (యస్మాదితి) *అగ్నె ర్వైమృత్యుర్నేత్యాదావుక్తంస్మారయతి (తస్మాదితి) *యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనుద్రవతి (ముక్తస్యచేతి) *యత్రాస్యేత్యాదౌనిర్ణీతమను భాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థోగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. తస్యచావధారితమిత్యనేనసమ్బన్ధః. సంసరతాంముచ్యమానానాంచయానికార్యకరణా ని-తేషామితివైయధికరణ్యం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్రకార్యకరణానామితిసమ్బన్ధః. కర్మణోభావాభావాభ్యాంబన్ధమోక్షావుక్తౌ-తత్రా భావద్వారాకర్మణోమోక్షహేతుత్వంస్ఫుటయతి (తస్మాదెవేతి) తస్యభావద్వారాబన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (తచ్చేతి) పుణ్యపాపయోరుభ యోరపి సంసారఫలత్వావిశేషాత్పుణ్యఫలవత్పాపఫలమప్యత్రవక్తవ్యం- అన్యథా తతోవిరాగానుదయాదిత్యాశఙ్క్యనతిప్రకరణస్య తాత్పర్యంవక్తుం భూమికాంకరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషుచనిర్ధారణార్థాసప్తమీ. స్వభావదుఃఖజనకేష్విత్యుభయతస్సమ్బధ్యతే. తత్పాపఫలమపిసర్వ లోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్రవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) శాస్త్రీయః - సుఖానుభవఇతిశేషః. ఇహేతిబ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయంకర్మ సర్వమపిసంసారఫలమేవేతివక్తుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్తాశఙ్కోత్తరత్వేనాపితదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్యపుణ్యసాధ్యత్వంనిధాన్తరే ణసాధయతి (యావద్యావదితి) కథంతస్యాఃనివర్తనమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపికర్మసంసారఫలమేవేత్యత్రహేతుమా హ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేపిస్వర్గాదావివపురుషార్థత్వావిశేషాత్కర్మణోవ్యాపారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీన త్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) * నిష్కలంనిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేమోక్షేకర్మణోవ్యాపారోనసమ్భవతీతిభావః. న న్వస్థాణోరాచప్రజాపతెస్సర్వత్రకర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షేప్రజాపతిభావలక్షణేతద్వ్యాపారోనాస్తి- తత్రాహ (యత్రచేతి) కర్మఫల స్యసర్వస్యసంసారత్వమేవేతకుతస్సిద్ధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపికర్మసంసారఫలం- విద్యైవమోక్షార్థేతిస్వపక్షశుద్ధ్యర్థంవిచా రయన్పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథాకెవలంవిషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపిమన్త్రశర్కరాదియుక్తంజీవనపుష్ట్యాద్యారభతె - తథా స్వతోబన్ధఫలమపికర్మఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితంవిద్యాసముచ్చితంమోక్షాయక్షమమిత్యర్థః. ముక్తేస్సాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వం స్యాత్ - నతుతస్యాస్సాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవసాధయతి (బన్ధనేతి) కింతద్బన్ధనం - తదాహ (బన్ధనంచేతి) అవిద్యానాశోపికర్మారభ్యోభవిష్యతీతిచెత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షోనకర్మసాధ్యః - అవిద్యాన్తమయత్వాత్ - ర

జ్ఞవిద్యాసమయవదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) నకర్మసాధ్యాముక్తిరితి శేషః. తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి)
ఉక్తమేవకర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వా
న్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతాస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆ
త్మభూతోయథోక్తోమోక్షస్తత్కిమితిసర్వేషాంనప్రథతఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి)
అఙ్గీకారమేవస్ఫోరయతి (భవన్త్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా. కాతర్హివిప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అ
న్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థతేతియావత్. ఉత్పత్త్యాదౌసమర్థస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షేసా
మర్థ్యమస్తీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపికేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యా
హ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యక్షాద్యసమ్భవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యే
షుకర్మసుమోక్షాతిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః.
నను ＊విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోఽవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ ＊స్వర్గఃస్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వా
దితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఙ్గీకృతః. తథానిత్యేష్వపికర్మసుభవిష్యతిస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (నహీతి) ＊జీవన్జుహుయా
దితిజీవనవిశిష్టస్యనియోజ్యస్యలాభాన్ననిత్యేషుస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యఃస్యాత్ - తథాచ ＊కర్మణాపి
తృలోకఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్పయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవ
మాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోదనైవేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్యకల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి)
ముక్తేర్యత్కల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుప
పత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే-కథంతర్హివిశ్వజిన్న్యాయేనప్రాప్నోతీతిసిద్ధాన్తీప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మో
క్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేఃశ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్త్యేతియావత్. విశ్వజితీవనిత్యేషుమోక్షఫలేకల్ప్యమానేసతిఫ
లితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూ
పస్థితిత్వేనానుత్పాద్యత్వాత్ఫలమేవనభవతీతిశఙ్కతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (క
ర్మేత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేత్యోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తందోషం
పరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేఽనఙ్గీకృతేకథంవ్యాఘాతఇత్యాశఙ్క్యాహ
(నచేతి) విశేషః- అర్థగతఇతిశేషః ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాఘాతముక్త్వావైపరీత్యేపితద్వ్యుత్పాదయతి (అఫలంచేతి) ఆద్యంవ్యాఘా
తందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాఘాతంపరిహరన్నాశఙ్కతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘ
టయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షేనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాక్త్వమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి
(అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యేత- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనతుశక్యమితిసమ్బన్ధః. వ్యవధాన
ధ్వంసేకర్మణఃప్రవేశేపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంమాభూత్-అజ్ఞానమేవ
తన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్కతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్త
కత్వమిత్యుత్తరమాహ (నవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అ
న్యతమేన- నిత్యాదినావ్యస్తేనసమస్తేనవా- శ్రౌతేనస్మార్తేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధోహేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్య
తిరేకసిద్ధం- కిన్త్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్కతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానన్యాయ్యేతిపరిహరతి (నజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబు
ద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టేతిభేదః. అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కిన్తుకర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) ననుకర్మేతర
విరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసిభవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి). నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చి
తానామసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తావానాదృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపి
దూషయతి (కించేతి) కర్మణోస్తినమోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కిన్త్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః తదేవదర్శయితుం
విచారయతి (కల్ప్యేచేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కించేతి)
సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః - తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనా
మన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తెరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేనమోక్షః తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తి
ర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావాత్, దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణ, స్తద్విలక్షణే
మోక్షేనవ్యాపారః. తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్పయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరు
ద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃశ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షఏవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్క
తే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవవిశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వంచ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతియావత్. తథాపిమోక్షాదన్యదేవనిత్యకర్మ

ఫలంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (సచే
తి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యక్త్యానన్త్యముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) ఫలవత్స
ఽసాధనానాంఫలవిషయేచ్ఛానాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్త
రమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్రవిషయిణాంశోభ
నాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వాదితిహేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపిప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణి
చేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేకింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యా
సంపత్తిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తామేవశఙ్కాంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథం మోక్షస్యపరిశిష్టత్వం-
తత్రాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యఅర్థాపత్తి
పరాకరణంప్రపఞ్చయితుంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అన్యథాప్యుపపత్తింప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫ
లత్వంసిధ్యతీతిశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యోత్పాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతచ్ఛబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్య
త్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనవివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (న
చేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వా
న్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పక్షాన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్ణత్వం. సాధనవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీ
తిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధ్యాకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితిదూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫల
వైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నక్షామవత్యాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (య
థాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధార్థయచ్ఛబ్దోప
హితయాగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమిత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే. *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సైన్ద్రంప
ఞ్చశరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధాస్యమాననిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే. *భిన్నేజుహోతి*స్క
న్నేజుహోతి *అథయస్యపురోడాశౌక్షాయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సంతిష్ఠేతాథతదేవహవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞోహియజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమి
తిచభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతస్మిన్ముక్తిఫలం- తథానిమిత్తభేదేపినిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్యాదితుల్యత్వంనిత్యకర్మణాం
కుతోలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్యాదిభిరితియావత్. అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీ
వనాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్మాన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ఆలోకస్యేతి) చక్షురన్త
రైరులూకాదిచక్షుషాన్యైర్వైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూ
రమపీతి) మనుష్యాన్నిహాయోలూకాదౌగత్వాపీతియావత్. యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూ
ర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రైతియావత్. తదేవవివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకా
ర్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురిత్యుపక్రమ్య *దేవయాజీశ్రేయానిత్యాదౌకామ్యకర్తుర్దేవయాజినస్సకా
శాదాత్మశుద్ధ్యర్థంకర్మకుర్వన్నాత్మయాజీశ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్,*సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతే, శ్చవి
శిష్టస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి)
నన్వాత్మయాజిశబ్దోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయోనభవతి-*సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని।సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛ
తీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్. అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్నపిచేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతఃస్వారాడ్భవతీత్యాత్మ
జ్ఞానస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహతీహీయంబ్రహ్మవిద్యా-యద్బ్రహ్మవిదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే. * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితి
చవక్ష్యతీత్యర్థః. పరదర్శనత్వాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోవిదుషీత్యర్థః. తదే
వప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్రైవస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్పద్భిర్హోమైః,మౌ
ఞ్జీనిబన్ధనాదిభిశ్చవైదికహోమైః, రేనఃశమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రా
హ (సంస్కృతశ్చేతి) యోహినిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిఃససమ్యగ్ధీయోగ్యోభవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చ
బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమ
మితి) కథంపునఃసమ్యగ్జ్ఞానవత్త్వాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞా
నప్రయుక్తానామితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేఃశ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలముదేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫల
మేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కింత్వన్యచ్చతదుపపాదక
మస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రహివిద్యాయుక్త
మపికర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. * ఏషసర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతిక ఇత్యుపసంహారాదితివ

-కారార్థః. కించ- * ప్రవృత్తం కర్మసంసేవ్యదేవానామేతిసార్ష్టితామితికర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వాతదతిరేకేణ *నివృత్తంసేవమానస్తుభూతాన్యత్యేతిపఞ్చ చేతిభూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్యముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టీతి) * నివృత్తంసేవమానస్తుభూతాన్యత్యేతిపఞ్చ చేతిపాఠాత్ ముక్తిరేవసముచ్చయానుష్ఠానాద్భవతీతిచేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయంపాఠస్స్వాధీయానిత్యర్థః. నను విగ్రహవతీదేవతైవనాస్తి- మన్త్రైకవిహదేవతాశబ్దప్రత్యయావలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మావిశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్బలేననిత్యకర్మణాంముక్తిసాధనత్వంనిరాకర్తుంశక్యం- అతఆహ (నచేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీత్యాదేరితిశేషః. కించ- *అకుర్వన్విహితంకర్మనిన్దితంచసమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషునరః పతనమృచ్ఛతి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతిస్థావరతాం నరః। వాచికైః పక్షిమృగతాంమానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాంగోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాంచ బ్రహ్మహాయోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపిదర్శనాత్ యథాతత్ర నాభూతార్థవాదత్వం-తథాయథోక్తాధ్యాయస్యాపినాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ- వజ్రాదిదేశేభక్షితాన్యాదిప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వా, దధ్యయనరహితానామపిస్త్రీశూద్రాదీనాంవేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమా, చ్చన బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (వాక్యైరితి) ననుస్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్న తద్దర్శనేనవచనానాంభూతార్థత్వంశక్యంకల్పయితుం - అతఆహ (నచేతి) నేవాదిదృష్టకారణసామ్యేపిఫలనైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియంకారణం వాచ్యం - నచతత్ర శ్రుతిస్మృతీవిహాయాన్యన్మానమస్తి - తథాచశ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవస్థావరాదీనిఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషుస్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాంజీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (నచైషమితి) అస్మదాదివదేవవృక్షాదీనాంవృద్ధ్యాదిదర్శనా, త్సజీవత్వప్రసిద్ధేః * తస్మాత్సశ్వనిపాదపాః ఇత్యాది ప్రయోగా, చ్చతేషాంకర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాంకర్మఫలత్వేసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాంపుణ్యకర్మఫలత్వేపి ప్రకృతేకింస్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావేదృష్టాన్తైషితన్న స్యాదతిశఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథంతర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అతఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణకర్మవిపాకాధ్యాయస్యనాభూతార్థవాదతేత్యస్యన్యాయస్యనైవబాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపితత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను * ప్రజాపతిరాత్మనోవపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావేకథమర్థవాదాధికరణంఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపినాస్మత్పక్షక్షతిః - తవైవతదభూతార్థవాదత్వంత్యజతస్తద్విరోధాదిత్యర్థః. ననుకర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేపి బ్రహ్మాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతో మోక్షఏవతత్ఫలమిత్యతఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాంకర్మణామితి యావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కృష్టంకర్మసంసేవ్యదేవానామేతిసార్ష్టితామిత్యత్రేతిశేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాంకర్మణాంఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథంతానిజ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యాస్థీయన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాంముక్తిఫలత్వాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావేఫలేఽనురాగవతామితియావత్. నిత్యానికర్మాణి-శ్రౌతానిస్మార్తానిచాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలానిపరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాక్రియమాణాని. ఆత్మశబ్దోమనోవిషయః. కర్మణాంచిత్తశుద్ధిద్వారాజ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథంతర్హి కర్మణాంమోక్షసాధనత్వంకేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్. కర్మణాంపరమ్పరయామోక్షసాధనత్వంకథమత్రసిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథాచేతి) అయమర్థః- ఇత్యేతిశేషః. నిరస్తమప్యధికవివక్షయాపునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్యజీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతోదృష్టాన్తైకార్యారమ్భకత్వేవిరోధోనాస్తీత్యాహ (తన్త్రేతి) కర్మణావిద్యాసంయుక్తస్యకార్యాన్తరారమ్భకత్వేలక్షణోర్థఃశబ్దైర్నైవగమ్యతే- నచతత్ర మానాన్తరమస్తి. నచసముచ్చితస్యకర్మణోమోక్షారమ్భకత్వప్రతిపాదకంవాక్యముపలభ్యతే - తదభావేకర్మణివిద్యాయుక్తేపివిషదధ్యాదిసాధర్మ్యంకల్పయితుంనశక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వేచమోక్షస్యానిత్యతాస్యాదితిభావః. *అపామసోమమమృతాఅభూమేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షస్యకర్మసాధ్యస్యాపినిత్యత్వమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే-నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధేర్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నేష్యతేచేత్- అద్వైతశ్రుతేరపికథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధేస్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వేనిర్ధారితేసద్భేదవిషయస్యప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వంభవతీత్యర్థః. తదేవదృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) యదపివేకినాంయథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలంనిశ్చితార్థంచ- తథాపితస్మిన్నేవాకాశాదావిషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్యయథార్థత్వేసతితద్విరుద్ధంపూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదంద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధేభవత్యాభాసఇత్యర్థః. ననుతాత్పర్యంనామపురుషస్యమనోధర్మః- తద్వశాచ్ఛేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తర్హిప్రతిపురుషమన్యథైవతాత్పర్యదర్శనాత్తద్వశాదన్యథైవశ్రుత్యర్థఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యతదార్ష్టాన్తికంనిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చషడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథాచశబ్దస్యపురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపికర్మణోమోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. మాభూత్కర్మణాంమోక్షార్థత్వం-కింతావతేత్యాశఙ్క్యబ్రాహ్మణారమ్భంనిగమయతి (అతఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్యభుజ్యుఃస్వస్యపూర్వనిర్వృత్తాంకథాంకథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

ఉ.— స హోవాచోవాచ వై సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి క్వన్వశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తꣳ సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యే

మేధస్వరూపం తత్ఫలం చ విభజ్య దర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్య ద్విధా విభక్తస్య సర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్య పుణ్యాతిశయత్వే మానమాహ (బ్రహ్మహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేన సహకారికామనాభేదేన సమష్టిః- సమనుగతరూపా వ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపా దేవతాః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. కాః పునస్తా వ్యష్టయో వివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యో వాయురిత్యాద్యా వ్యష్టయో దేవతాః * సోఽగ్నిరభవదిత్యాదావుక్తా సర్వక్రతోరశ్వమేధఫలభూతా దర్శితా ఇత్యర్థః. కాలాగ్నిసమష్టిర్దేవతేత్యుక్తే తత్రైవోక్తం స్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవ సమష్టిరూపాం దేవతాం ప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితి వక్తుం పాతనికాం కరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయా కథం మృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిన్బుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్మృత్యురపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవ వ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేన సమష్టిత్వం సాధయతి (ప్రథమజ ఇతి) సర్వాశ్రయత్వం దర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర * వాయుర్వై గౌతమ సూత్రమిత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూచయతి (వాయురితి) తథాపి కథం ప్రథమజత్వం- భూతానాం ప్రథమముత్పత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వేఽపి కిమాయాతం మృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భ ఇతి) జగదేవ సమష్టివ్యష్టిరూపం- న సూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్విత్వం వ్యష్టిరూపం. ఏకత్వం సమష్టిరూపం. తత్సర్వం యదాత్మకం- తస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానం వ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) * త్వస్య హేయాపరన ఇత్యనుస్మృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్య సాధనాశ్రయత్వం దర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవ ఫలాశ్రయత్వమాహ (యః కర్మణామితి) పరాగితి తస్యైవ వ్యాఖ్యానం పరం ఫలమితి. ఏవం భూమికాం రచయిత్వానన్తరబ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవ ప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితో మణ్డలభావమాసాద్య స్థితేతి యావత్. ననుకిమితి సా వక్తవ్యా- తస్యాముక్తాయామపి వక్తవ్యసంసారావశేషాభావాకాఙ్క్షావిశ్రాన్త్యభావాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికోఽస్త్యనో వేత్యన్యవ్యవచ్ఛేదేన బన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదార్థం కర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చ వైరాగ్యద్వారా ముక్తిహేతురితి భావః. బ్రాహ్మణస్యైవం ప్రవృత్తావపి కిమితి భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేన వా కిం స్యాత్ - తదాహ (తేన చేతి) ఇతి మన్యతే- భుజ్యురితి శేషః. జల్పే పరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం. * అగ్నిర్వై దేవానాం హోతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహాయ లిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిం దూషయతి (నహీతి) అథైనమిత్యాదేరర్థం వివృణోతి (భువనేతి) భువనస్యైవం గన్ధర్వం ప్రతి భవతః ప్రశ్నః- తథాపి కిమాయాతం- తదాహ (స చేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతి యావత్. దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. వితర్జ్ఞానాభావేత్యజ్ఞానం- అప్రతిభా బహిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అత ఇతి) ప్రస్తుతరథప్రాయముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సోహమితి) ప్రథమా తావత్క్వ పారిక్షితా అభవన్నిత్యుక్తిరన్తర్వాప్రశ్నార్థం. ద్వితీయా తదనురూపప్రతివచనార్థా. యోహి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి ప్రశ్నో గన్ధర్వం ప్రతికృతః- తస్య ప్రత్యుక్తిం సర్వాం సోఽస్మభ్యమబ్రవీదితి తత్ర వివక్ష్యతే. తృతీయా తు మునిం ప్రతి ప్రశ్నార్థేతి విభాగః. ౧

రం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరమానన్తరం భుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః- గోత్రతః. లాహ్యస్య గోత్రాపత్యం. * గర్గాదిభ్యో యఞ్ * తస్యాపత్యం యఞిఞోశ్చేతి ఫక్. తతః * గోత్రా స్యూనీలినియాదతిఙ్ఞ్. స హ ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామేతి) మద్రా నామ జనపదాః. తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా- మద్రేషు చరన్తీత్యర్థే * చరేష్ట ఇతి టప్రత్యయే * తత్పురుషే కృతి బహులమిత్యలుక్. స్వార్థికః. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్త ఇత్యర్థః. * అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్ బహువచనం. స బ్రహ్మచార్యపేక్షయా వా. (తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ) తే వయం నామ్నా పతఞ్జలస్య గోత్రేణ కాప్యస్య గృహానైమ- గతవన్తః. ఇణో లఙ్. (తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా) తస్య- కాప్యస్య దుహితా పుత్రీ గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేనావిష్టాస్థితా. (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ. లఙ్. కిమితి. (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి) సః- గన్ధర్వః నామతోఽహం సుధన్వా. గోత్రత ఆఙ్గిరస ఇత్యబ్రవీత్. తం- గన్ధర్వం వయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ- నిశ్చయార్థం పృష్టవన్త ఇతి యావత్ - తత్త్వాం పృచ్ఛామి. జానాసి చేద్వదేతి శేషః. §(అథ హైనం బ్రూమః క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) బ్రూమేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథ హ- అనన్తరమన్యదప్యేతం గన్ధర్వం బ్రూమః- అపృచ్ఛామ. కిం తత్. పారిక్షితాః- పరిక్షిత్పుత్రాః క్వ- కస్మిన్లోకే అభవన్నితి. సమ్బుద్ధిమద్విరుక్తిః. (స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) సః- తతో గన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపః అహం త్వాం పృచ్ఛామి తమేవ ప్రశ్నం పారిక్షితాః క్వాభవన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచ వై సః) వైశబ్దః స్మరణార్థః. ఉవాచ వై స గన్ధర్వస్తుభ్యం- అగచ్ఛన్వై తే- పారిక్షితాస్తత్- తత్ర. క్వ. యత్ర- యస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతే ప్రశ్న ఆహ- క్వ ను- కస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. తేషాం గతివివక్షయా భువనకోశపరి

§ అథ హైనం బ్రూమః క్వ పారిక్షితా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తితాగ్ సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశగ్ంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

మాణమాహ-ద్వాత్రింశతం వై - ద్వే అధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః. తస్య రథో దేవరథః. తస్య రథస్య గత్యా అహ్నా యావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయం లోకః-లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః. యత్ర వైరాజం శరీరం, యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-స ఏష లోకః. ఏతావాన్ లోకః-అతః పరమలోకః. తం-లోకం సమన్తం-సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరిక్షిప్య పర్యేతి పృథివీ. తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్-ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి-యం ఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యే కపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనేత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం* తస్య ప్రాచీ దిక్ఛిర ఇత్యాదినా,. సుపర్ణః-పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాత్మకస్సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్నాస్యాత్మనో గతిరస్తీతి. తాన్ - పారిక్షితాన్ వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా. స్వాత్మభూతాన్కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్. క్వ. యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి. ఏవమివ వై-ఏవమేవ సః-గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తం త్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణైవాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధా యా అష్టిః- వ్యాప్తిః. స వాయురేవ. తథా సమష్టిః కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ. ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపాత్మకత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద. తస్య కిం ఫలమితి. ఆహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే. తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అజ్ఞానాదిని గ్రహాంశపరిహారస్యోత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్య జ్ఞానస్యేతి శేషః. కిమువాచేత్యపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి) అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యా యావాన్దేశో ద్వాత్రింశద్గుణితస్తత్పరిమాణవ్యాప్తః. స చ చన్ద్రాదిత్యాభ్యాం యేన దేశేన సాకం పృథివీ స్మృతేత్యుచ్యతే . రవిచన్ద్రమసోర్యావన్మయూఖైరవభాస్యతే। ససముద్రసరిచ్ఛైలా తావతీ పృథివీ స్మృతేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి) ఉక్తం లోకమనూద్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అన్వయం దర్శయితుం తం లోకమితి పునరుక్తిః. తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదమితి) ఉక్తం హి . అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్తు సన్నివిష్టో ఘనోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేన ధార్యమాణస్స తిష్ఠతీతి. తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణేయత్తోక్తిరీత్యాస్థితేపలితయా నత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్కిం తత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్స ప్రస్తుతః. పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రత్యాచిత్యాగ్నౌ ప్రవృత్తిం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థం పదమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షేతి) ననుచిత్యాగ్నిరణ్డాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః- చిత్యస్యాగ్నేరితి యావత్. తత్రేత్యనన్తరవాక్యాదేరుక్తిః. ఇతి - యదుక్తం వాయవే ప్రదానమితి శేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్తావితిశబ్దః పరిత్రాణం తేషాం తేయేన సపరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినః పారిక్షితాః. తేషాం గతిం- వాయుమితి సమ్బన్ధః. మునివచనైవ శ్రమానేకథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యస్తముపాచహోత్తరం. కిమితి. (ఉవాచ వై స్మ సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిల్లోకే అశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి సః- గన్ధర్వో యుష్మభ్యమువాచ వై స్మ-ఉక్తవానిత్యర్థః. ఏవముక్తే ఉత్తరే పరితోష్య యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వ న్వశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతన్నైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరేద్ధైపి*లోకానామన్తానపృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనమన్తరేణాయం న శామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్య చోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః ॥ ౧

సూర్యరథః. తస్య గత్యా అహ్నా యావద్దేశపరిమాణం పరిచ్ఛిద్యతే- తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితోఽయం లోకః- లోకాలోకగిరిపరివృతదేశ ఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తం సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి) తం- లోకాలోకవృతం లోకం సమన్తం - సమన్తతః ద్విగుణా పృథివీ పర్యేతి. (తాం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం- మహాపృథివీం సమన్తాద్ద్విగుణస్సముద్రః పర్యేతి - యం ఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధ లోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీ క్షురస్య ధారేత్యాది) క్షురస్య ధారా యావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా, మక్షికాయాః పత్రం - పతత్రం ఘనేన యావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహే క్షురధారయా మక్షికాపత్రేణ వా సదృశః అన్తరేణాకాశః - మధ్యే రన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్ర సూక్ష్మరన్ధ్రమార్గే పారిక్షితానాం గతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛదితి) తాన్- పారిక్షితానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా - సమీచీనవాహనం భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్- దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్రపిహితోఽధ్వా తాననన్తరం వాయవే దత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తు తాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మని ధిత్వా- ఆత్మని- స్వశరీరే స్థాపయిత్వా యత్ర- బ్రహ్మలోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపి ప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారా వాయుః పారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వా స్వోక్తస్య సంవాదం దర్శయతి (ఏవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశంసేతి) ఏవమేవ ఖలు సః - భవద్భిః పృష్టో గన్ధర్వః వాయుమేవ స్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థే, వైశబ్దః కిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుః సమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణ స్తుతత్వాత్ స వాయుః సమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయా సూత్రాత్మప్రాణరూపేణ సర్వనిర్వాహకతయా వ్యష్టిసమష్టిరూప ఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయోపాసనాయాః ఫలమాహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) యో వేద- స పునరపమృత్యుం జయతీతి సమ్బన్ధః. (తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయని రుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః పునః పునర్గ్రహాతిగ్రహం త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్య చ పర ఉత్కర్షో వ్యాఖ్యాతో వ్యాకృతవిషయః సమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తు గ్రహాతిగ్రహైర్గ్రస్తః సంసరతి- సోఽస్తి- నాస్తి,- అస్తిత్వే చ కింలక్షణ, ఇత్యాత్మన ఏవం నివేకావగమాయోషస్తప్రశ్న ఆరభ్యతే. తస్య చ నిరుపాధిస్వరూపస్య క్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే సప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు ప్రసిద్ధః. అథ హ ఏనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యముషస్తః- నామతః. చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మ సాక్షాత్- అవ్యవహితం కేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్-అగౌణం. న శ్రోత్రబ్రహ్మాదివత్. కిం తత్. (య ఆత్మా) ఆత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మోచ్యతే- తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః- సర్వాన్తరః. యద్యశ్శబ్దాభ్యాం ప్రసిద్ధ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. తం- ఆత్మానం మే- మహ్యం వ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టం శృఙ్గగృహీత్వా యథా గాం దర్శయతి- తథా ఆచక్ష్వ. సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తః ప్రత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః- ఏష తే- తవ ఆత్మా సర్వాన్తరః- సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థం సర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్ -అవ్యవహితం అపరోక్షాత్- అగౌణం బ్రహ్మ-బృహత్తమమాత్మా- సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైః సమస్తైర్యుక్త ఏషః. కోఽసౌ. తవాత్మా- యోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ- యేనాత్మనాత్మవాన్- స ఏష తవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్ర పిణ్డ, స్తస్యాభ్యన్తరే లిఙ్గాత్మా కరణసఙ్ఘాత, స్తృతీయో యశ్చ సన్దిహ్యమానః,- తేషు కతమో మమ - మమాత్మా సర్వాన్తరస్త్వయా వివక్షితః. ఇత్యుక్త ఇతర ఆహ- యః ప్రాణేన- ముఖనాసికాసఞ్చారిణా ప్రాణితి- ప్రాణచేష్టాం కరోతి. యేన ప్రాణః ప్రణీయత ఇత్యర్థః. స తే-తవ కార్యకరణస్యాత్మా విజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యోఽపానేనాపానితి. వ్యానేన వ్యానితీతి - ధ్వాన్తసన్ధైర్ఘ్యం. సర్వాః కార్యకరణసఙ్ఘాతగతాః ప్రాణనాదిచేష్టాః దారుయన్త్రస్యేవ యేన క్రియన్తే. న హి చేతనావదనధిష్ఠితస్య దారుయన్త్రస్యేవ ప్రాణనాదిచేష్టా విద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితం విలక్షణేన దారుయన్త్రవత్ప్రాణనాదిచేష్టాం ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సోఽస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః- యశ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థం వక్తుమార్తభాగప్రశ్నే వృత్తం కీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నాన్తే సిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతం- జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షం విశినష్టి (సమష్టీతి) కథం యథోక్తోత్కర్షస్య పుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్య విషయం దర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామన్యేషాం చాద్యో వివాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః- తేభ్యో విలక్షణో వేతి యావత్. ఇత్యేవం విమృశ్యాత్మనో దేహాదిభ్యో వివేకేనాధిగమాయ

ఉ.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణో యథా విబ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టం భవతి యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా స

దం బ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాధిగమస్య భేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్యైకత్వాఖ్యాన ప్రశ్నతాత్పర్యం సఙ్గృహ్ణాతి (తస్య చేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. ద్రష్టురవ్యవహితమిత్యుక్తే ఘటాదివదవ్యవధానం గౌణమితి శఙ్క్యతే (యదితి) తన్నిరాకర్తుమపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవ ద్రష్టురవ్యవహితం స్వరూపం బ్రహ్మ- తథా చ ద్రష్టృధీసన్నిధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. * శ్రోత్రం బ్రహ్మ * మనో బ్రహ్మేత్యాదియథా గౌణం - న తథా గౌణం ద్రష్టురవ్యవహితం బ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (నశ్రోత్రేతి.) ఉక్తమవ్యవధానమాకాశాద్యాన్తరాఽనన్తరవాక్యేన సాధయతి (కింతదిత్యాదినా) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాం నారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాం ప్రత్యగ్బ్రహ్మవిశేష్యం సమర్ప్యతే- ఇతరైస్తు శబ్దైర్విశేషణానీతి విభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్యశ్శబ్దాభ్యామితి) ఇతి రుచ్యత ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దో ద్వితీయః ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నం వివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థవాక్యార్థాన్వయయోగ్యప్ఫుటత్వప్రదర్శనార్థం ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్త ఇతి) సర్వాన్తర ఇతి విశేషోక్త్యా ప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏష సర్వాన్తర ఇతి భాగస్యార్థం వివృణోతి (యదితి) ఏషశబ్దార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థం వివృణోతి (యోయమితి) యేనేత్యత్ర సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. షష్ఠ్యర్థం స్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తర స వా త్వేత్యుక్తే స తీయావత్. తృతీయః - సాక్షిమాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణనవిశిష్టః క్రియత ఇతి యావత్. కథమేతావతా స స్వ హెయాఽపాకృత ఇత్యాశఙ్క్య వివక్షితమనుమానం వక్తుం వ్యాప్తిమాహ (సర్వా ఇతి) యా ఖల్వచేతనప్రవృత్తిః- సా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథా రథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యేన క్రియతే- సోఽస్తీతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) విమతా చేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతి శేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః. ౧

రం.— ఏవమస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య కర్మకాణ్డే అవిచాల్యం వైదుష్యం మత్వా జనకసభికాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మకాణ్డే వా అస్యా ప్రతిభాం సమ్పాదయిష్యామ ఇతి మన్యమానాః ప్రష్టుం ప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నా ఉషస్తః. చక్రస్య గోత్రాపత్యం. * నడాదిభ్యః ఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. * సుపాం సులుగిత్యాదినా ఆదాదేశః. అపరోక్షత్వం నామ సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షే హ్యపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షం సాక్షాత్ బ్రహ్మ- అవ్యవధానేన బ్రహ్మ. అగౌణం. ముఖ్యం బ్రహ్మేతి యావత్. సర్వాన్తర ఆత్మా చ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా దర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చ యః. తాదృశం వస్తు మే వ్యాచక్ష్వేతి ప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరితి ద్రష్టృత్వాదేరస్యత్ర నిషేధాద్ద్రష్టవ్యత్వాదికమపి ప్రశ్నవిషయ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) తే య ఆత్మా - స ఏవ సర్వాన్తర ఇత్యర్థః. పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) యదుక్తం తే ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి- తదస్తు. కింతు కతమ ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి తవాభిప్రాయ ఇతి న జానే. కిం దేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిషు కశ్చిన్మే ఆత్మా సర్వాన్తరః- ఉత తతోఽన్య ఇత్యర్థః. యద్యపి తే ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రత్యక్షదృష్టాభిముఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యతమత్వసన్దేహో నాపాకృత ఇతి భావః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యాది) అత్ర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యత్రోక్త ఇతి శేషః. ప్రాణిత్యపానితి వ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చ పఞ్చభ్య ఇతీట్. ప్రాణాదిభిః ప్రాణనాదివ్యాపారకర్తా యః - స తే ఆత్మా. స ఏవ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణేనేత్యాదినా ప్రాణస్య కరణతయా నిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరేకస్సిద్ధః. సుషుప్తౌ బాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియోపరతావపి ప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ తద్వ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. సుషుప్తౌ జీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయా ప్రాణేన ప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోఽపి సిధ్యతీత్యాశయః. ౧

శం.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథా కశ్చిదన్యథా ప్రతిజ్ఞాయ పూర్వం పునర్విప్రతిపన్నో బ్రూయాదన్యథా అసౌ గౌరసావశ్వః- యశ్చలతి ధావతీతి వా. పూర్వం ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి - ఏవమేవైతద్బ్రహ్మ ప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టం భవతి త్వయా. కిం బహునా- త్యక్త్వా గోత్వప్రస్థానిమిత్తం వ్యాజం యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,- తం మే వ్యాచక్ష్వేతి. ఇతర ఆహ- యథా మయా ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మా ఏవంలక్షణ ఇతి- తాం ప్రతిజ్ఞామనువర్త ఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తం మయా. యత్పునరుక్తం తమాత్మానం ఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్న క్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కిం పునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టా హ్యాత్మా. దృష్టిరితి ద్వివిధా భవతి- లౌకికీ పారమార్థికీ చేతి. తత్ర లౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

శ్యాన్తరః। కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారꣳ శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః। ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సా క్రియత ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుః స్వరూపత్వాన్న జాయతే న వినశ్యతి చ. సా క్రియమాణయోపాధిభూతయా సంసృష్టేవేతి వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యాసౌ లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానా సైవ నిత్యయా ఆత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతీతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యాసౌ లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం ప్రత్యఞ్చం వ్యాప్నోతి - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః. తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః. తథా మతేః మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః. ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదముక్త్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమిత్యృజ్వేవ ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వమాచష్టే. తేనాసౌ దృష్టేర్ద్రష్టా- దృష్టేః కర్తేతి వ్యాఖ్యాతౄణామభిప్రాయః. తత్ర దృష్టేరితి షష్ఠ్యన్తేన దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమసారః - ప్రమాదపాఠ ఇతి వా నాదరః. కథం పునరానర్థక్యం. ఋజ్వన్తేనైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం. తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం. యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ప్రత్యయః- తద్ధాత్వర్థకర్తృవిశిష్టం తృచ్ ఉచ్యతే. గన్తారం భేత్తారం వా న యతీత్యేతావానేవ హి శబ్దః ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం భిదేర్భేత్తారమితి ఇత్యసత్యర్థవిశేషే ప్రయోక్తవ్యః. న చార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః- సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నార్థే స్త్ర ప్రమాదః. యథా త్వస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్విలక్షణా నిత్యదృష్టివిశిష్ట ఆత్మా న ప్రదర్శయితవ్యః - ఇతి తథా కర్మకర్తృవిశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ద్విః ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మరూప నిర్ధారణాయ. * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ ప్రదేశాన్తరవాక్యేనైవమేకవాక్యతోపపన్నా భవతి. తథా చ * చక్షూంషి పశ్యన్తి * శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి శ్రుత్యన్తరైః కవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ. ఏవమేవ హ్యాత్మనో నిత్యత్వముపపద్యతే నిత్యక్రియాభావే. ఇత్క్రియాయా అనిత్యత్వమితి చ విప్రతిషిద్ధం. * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ శ్రుత్యక్షరాణ్యన్యథా న గచ్ఛన్తి నను * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనోఽనిక్రియత్వేన గచ్ఛన్తీతి. న- యథా ప్రాప్తలౌకికవాక్యానువాదత్వాత్తేషాం నాత్మతత్త్వనిర్ధారణార్థాని. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనాం న్యాయార్థానువాదత్వాద్ ధ్రౌవ్యార్థపరత్వమవగమ్యతే. తస్మాదనవబోధాదేవ హి విశేషణం పరిత్యక్తం దృష్టేరితి. ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః ఉక్తవిశేషణైర్విశిష్టః. అతః- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం. ఏతదేవైకమనార్తమవినాశి కూటస్థం. తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నప్రతివచనయోరననురూపత్వమాశఙ్కతే (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గామశ్వం వా దర్శయామీతి పూర్వం ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్దృశ్యత్వస్యాగౌ- గో వా శ్వా వతి స్నోశ్వ ఇతి చలనాదిలిఙ్గైర్యథా గవాదివ్యపదిశతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గైః సద్వ్యపదిశత స్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరనవధేయవచనతా స్యాదిత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞా ప్రశ్నావసుస్తర్దవ్యాబుద్ధిపూర్వకాదేఃఖలీనమాహ (కింబహునేతి) ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి) ప్రతిజ్ఞానువర్తనమేవాభినయతి (తత్థేతి) కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వదన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి) ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమిత్యాశఙ్కతే (కస్మాదితి) వస్తుస్వరూపమనుసృత్య పరిహరతి (ఆహేతి) ఘటాదేరపి తర్హి వస్తుస్వాభావ్యాన్నాభూద్విషయీకరణమిత్యనుస్వాసన్నాశఙ్కతే కింపునరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చావిషయత్వం. న చైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిణోఽపి దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి) యథా ప్రదీపాలోకికజ్ఞానేన ప్రకాశ్యోఽన స్వప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ ద్రష్ట్యాన ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః. దృష్టేర్ద్రష్టైవనాస్తీతి సౌగతాః కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిధ్యతి- తత్రాహ (సా క్రియమాణయేతి) సాక్ష్యబుద్ధితద్వృత్తిగతకర్తృత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృష్ట్యా పరిప్రాయ్యత ఇత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యాసావితి) యాఽ

హ్యవిశేషణాల్లౌకికీదృష్టిః- అపాతత్ప్రతిచ్ఛాయేతిసమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రతిచ్ఛాయయా-వ్యాప్తైవేతియావత్. కిమిత్యాపాతతోవ్యపదేశః- ముఖ్యస్తుకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) దృష్టేర్వస్తుతోనవిక్రియావత్త్వమిత్యత్రవాక్యశేషమనుకూలయ (తథాచేతి) ఉక్తార్థేనదృష్టేరిత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (యోసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తంవస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్యఫలితమాహ (ఏషఇతి) నదృష్టేరిత్యత్రస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథమక్షరాణామన్యథావ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్యతదిష్టమక్షరార్థమాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దోవ్యాచక్షతఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఏవంవ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణిషష్ఠీమేవస్ఫుటయతి (సాదృష్టిరితి) షష్ఠీంవ్యాఖ్యాయతతోద్వితీయాంవ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితీతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాంపరకీయవ్యాఖ్యాందూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వవిశిష్టయోరాత్మజనైనైవతత్సిద్ధేఃషష్ఠీనిరర్థికేత్యర్థః. కథంపునర్వ్యాఖ్యాతారోయథోక్తదోషంనపశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యతాంవేతి) షష్ఠీనైరర్థక్యంప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హీహార్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రియాథాత్వర్థః - కర్తాప్రత్యయార్థః. తథాచైకేనైవపదేనోభయలాభాత్పృథక్క్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః. దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వంద్రష్టారన్నసాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేనతర్హీదముపయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావా, దన్యదుక్తనీత్యాచార్థవత్త్వసమ్భావా,దిత్యర్థః. అథపరపక్షేనిరర్థకమేవేదంపదంప్రమాదాత్పతితమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్. కథంతర్హీదంపదమనర్థకమితిపరేషాంప్రతీతిః-తత్రాహ(తస్మాదితి)కథంపునర్భవతామపిదృశేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శయితవ్యపదాదుపరిష్టాదితిశబ్దోద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షీసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్. తత్సమర్పణమపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ(ఆత్మేతి)దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మానతద్విషయఇతితత్స్వరూపనిశ్చయార్థంసాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మానిత్యదృష్టిస్వభావోనదృశ్యాయాదృష్టేర్విషయఇత్యేషచేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా * నహీత్యాదినాఽస్యైకవాక్యత్వంసిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవనదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యేత్యాహ (నహీతి) ఆత్మాకూటస్థదృష్టిరిత్యత్రతలవకారశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) తస్యకూటస్థదృష్టిత్వేహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవన్యాయంవిశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షేదోషమాహ (విక్రియావచ్చేతి) ఇతశ్చాత్మనోనాస్తివిక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వేసతీతియావత్. అవిక్రియత్వేపిశ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నతేషాంవిరోధః - దృష్టంద్రష్ట్రాదికర్తృత్వమనుసృత్యప్రవృత్తేర్లౌకికైవాక్యైతదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాంస్వార్థేప్రామాణ్యాభావాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృష్టేరిత్యాదీన్యపితర్హిశ్రుత్యక్షరాణినస్వార్థేప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) ఆద్యోర్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్రష్ట్రుపదస్యసాక్షివిషయత్వేసిద్ధేదృష్టేరితిసాక్ష్యసమర్పణాత్తదర్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పక్షాన్తరంనిరాకృత్యస్వపక్షముపపాద్యానన్తరంవాక్యంవిభజతే (ఏషఇతి) అన్యదార్తమితివిశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౨

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— (సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణఇతి) జీవవ్యతిరేకోనోక్తఇతిమత్వాఆశయమవిద్వానుషస్తఃపునరాహేత్యర్థః. కిమితి. (యథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇతిఏవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతీత్యాది) యథాహిగాంప్రదర్శ్యాసౌగౌరసావశ్వఇతిగవ్యశ్వాభేదావదేశోయథావిరుద్ధః - ఏవమేవయత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతిమామకప్రశ్నేఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఃయఃప్రాణేనప్రాణితీతిప్రాణనాదికర్తుర్మదాత్మనోజీవస్యసర్వాన్తరత్వకథనంవిరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేనప్రతిదేహభిన్నత్వేనచ సర్వాన్తరత్వాసమ్భవాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధంబ్రూయాదిత్యర్థః. అతఃకతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరః-సతావదవిరుద్ధతయావక్తవ్యఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేర్నశ్రుతేశ్శ్రోతారంశృణుయాఇత్యాది) అత్రదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిఃపాకంపచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవంశ్రోతారమిత్యాదావపి. తేనద్రష్ట్రుత్వాదేఃకాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథాచదర్శనశ్రవణమననిదిధ్యాసనానాంయఃకర్తాజీవః-సనద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్యఏవదర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తరఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాంకర్తారంజీవంప్రాణనాదికర్తృత్వేనసపశ్యేః - నమన్వీథాఇత్యాదిర్వాక్యార్థః. (ఏషతఆత్మేత్యాది) తఆత్మేతిమయోక్తఏషఏవ. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతఃఏషతఆత్మేతిమదుక్తాత్పరమాత్మనఃఅన్యత్ - వ్యతిరిక్తంత్వదభిమతమాపాధికప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్సనపరమాత్మేతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తానాంకదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోన్యదార్తమిత్యుక్తిఃకథమితిశఙ్కాప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్యసన్నిహితప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,, యద్వా-ఆర్తం- జీవాఖ్యంత్వదభీష్టంననిర్వికారంవస్తు. తస్యకర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితిభావః. (తతోహోషస్తశ్చాక్రాయణఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— ¶ అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యోఽశనాయా పిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ । అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః స బ్రాహ్మణః కేన స్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తం తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

———

శం.— బన్ధనం సప్రయోజకముక్తం. యస్య బన్ధః- తస్యాత్మనోఽస్తిత్వ, మధిగతం వ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీం బన్ధమోక్షసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానం వక్తవ్యమితి కహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ హైనం కహోళః-నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,-తం మే వ్యాచక్ష్వేతి-యం విదిత్వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే,. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- ఏష తే-తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేక ఆత్మా పృష్టః-కింవా భిన్నావాత్మానౌ తుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితి యుక్తం- ప్రశ్నయోరపునరుక్తత్వోపపత్తేః. యది హ్యేక ఆత్మా ఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవ ప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్తద్విషయో ద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకః స్యాత్. న చార్థవాదరూపత్వం వాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- తదేతిప్రతిజ్ఞానాత్. ఏష త ఆత్మేతి హి ప్రతివచనే ప్రతిజ్ఞాతం. న హ్యేకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకో హి కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏకేనాత్మనాఽఽత్మవాన్. న చోషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యో జాతితో భిన్న ఆత్మా భవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణం బ్రహ్మ ద్వయోః-ఇతరేణావశ్యం గౌణేన భవితవ్యం. తథాఽఽత్మత్వం సర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాత్మా ముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యం భవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవ ద్విశ్శ్రవణం విశేషవివక్షయాం. యత్తు పూర్వోక్తేన సమానం ద్వితీయే ప్రశ్నాన్తరేఽఉక్తం- తావన్మాత్రం పూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తః కశ్చిద్విశేషో వక్తవ్య ఇతి. కః పునరసౌ విశేష ఇతి. ఉచ్యతే-పూర్వస్మిన్ ప్రశ్నే అస్తి వ్యతిరిక్త ఆత్మా- యస్యాయం సప్రయోజకో బన్ధ ఉక్త ఇతి- ద్వితీయే తు తస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేష ఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సన్న్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేష త ఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థతైవ. నను కథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వం బద్ధత్వం చేతి విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి. న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రం హి సంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథా రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః సర్పరజతమలినా భవన్తి పరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతశ్చ కేవలా ఏవ రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- న చైవం విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వే పదార్థానాం కశ్చన విరోధః. నామరూపోపాధ్యస్తిత్వేన * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి శ్రుతయో విరుధ్యేరన్నితి చేన్న- సలిలఫేనదృష్టాన్తేన పరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదా తు పరమార్థదృష్ట్యా పరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేన నిరూప్యమాణే నామరూపే మృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరే తత్త్వతో న స్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదా తదపేక్ష్య * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాది పరమార్థదర్శనగోచరత్వం ప్రతిపద్యతే. యదా తు స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా బ్రహ్మస్వరూపం రజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవ స్వేన రూపేణావర్తమానం కేనచిదస్పృష్టస్వభావమపి సన్నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే, నామరూపోపాధిదృష్టిరేవ చ భవతి స్వాభావికీ,-తదా సర్వోఽయం వస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తి చాయం భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః-యేషాం బ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేన వస్తు విద్యతే, యేషాం చ నాస్తి,. పరమార్థవాదిభిస్తు శ్రుత్యనుసారేణ నిరూప్యమాణే వస్తుని కిం తత్త్వతోఽస్తి వస్తు-కిం వా నాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం సర్వసంవ్యవహారశూన్యమితి నిర్ధార్యతే. తేన న కశ్చిద్విరోధః. న హి పరమార్థావధారణనిష్ఠాయాం వస్త్వన్తరాస్తిత్వం ప్రతిపద్యామహే- * ఏకమేవాద్వితీయం * అనన్తరమబాహ్యమితి శ్రుతేః. న చ నామరూపవ్యవహారకాలే త్వవివేకినాం క్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారో నాస్తీతి ప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానే అపేక్ష్య సర్వస్సంవ్యవహారః శాస్త్రీయో లౌకికశ్చ- అతో న కాచన విరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యః పరమార్థసంవ్యవహారకృతో వ్యవహారః. తత్ర పరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్య ప్రశ్నః పునః- కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాయాపిపాసే యోఽత్యేతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదివ గగనం గమ్యమానమేవ తలమలే అత్యేతి-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథా మూ

¶ పుత్రైషణా వి త్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ర్హైరశనాయాపిపాసాదిమద్భిర్హ్యగమ్యమానమపి క్షుధితో౽హం పిపాసితో౽హమితి- తేనాత్యేత్యేవ- పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్సమానకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకం మోహం) శోక ఇతి- కామః. ఇష్టం వస్తూద్దిశ్య చిన్తయతో యదరమణం- తత్తృష్ణాభిభూతస్య కామబీజం. తేన హి కామో దీప్యతే. మోహస్తు విపరీతప్రత్యయప్రభవో౽వివేకో భ్రమః- స చావిద్యా సర్వస్యానర్థస్య ప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోః శోకమోహయోరసమాసకరణం. తౌ మనో౽ధికరణౌ. తథా శరీరాధికరణౌ జరాం మృత్యుం చాత్యేతి. జరేతి- కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామో వలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి- తద్విచ్ఛేదో విపరిణామావసానః. తౌ జరామృత్యూ శరీరాధికరణావత్యేతి. యే తే౽శనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణిష్వనవరతం వర్తమానా అహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చ ప్రాణిషు సంసార ఇత్యుచ్యన్తే. యో౽సౌ దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదిలక్షణః సాక్షాత్- అవ్యవహితో౽పరోక్షాత్- అగౌణః సర్వాన్తరః- ఆత్మా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానాం- అశనాయాపిపాసాదిభిః సంసారధర్మైః సదా న స్పృశ్యతే- ఆకాశ ఇవ ఘనాదిమలైః- తమేతం వై- ఆత్మానం స్వం తత్త్వం విదిత్వా- జ్ఞాత్వా అయమహమస్మి పరం బ్రహ్మ సదా సర్వసంసారవినిర్ముక్తం నిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః- బ్రాహ్మణానామేవాధికారో వ్యుత్థానే- అతో బ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యుత్థాయ- వైపరీత్యేనోత్థానం కృత్వా కుత ఇతి. ఆహ- పుత్రైషణాయాః- పుత్రార్థైషణా పుత్రైషణా. పుత్రేణేమం లోకం జయేయమితి లోకజయసాధనం పుత్రం ప్రతీచ్ఛా- ఏషణా- దారసంగ్రహః. దారసఙ్గ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ- కర్మసాధనస్య గవాదేరుపాదానం- అనేన కర్మ కృత్వా పితృలోకం జేష్యామీతి- విద్యాసంయుక్తేన వా దేవలోకం- కేవలయా వా హిరణ్యగర్భవిద్యయా దైవేన విత్తేన దేవలోకం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమేవ నాస్తీతి కేచిత్- యస్మాత్తద్బలేన హి కిల వ్యుత్థానమితి. తదసత్- *ఏతావాన్వై కామ ఇత్యవధారితత్వాత్ ఏషణామధ్యే దైవస్య విత్తస్య. హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయైవ విద్యా విత్తమిత్యుచ్యతే- దేవలోకహేతుత్వాత్. న హి నిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయా బ్రహ్మవిద్యా దేవలోకప్రాప్తిహేతుః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి శ్రుతేః. తద్బలేన హి వ్యుత్థానం- ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వేతి విశేషవచనాత్. తస్మాత్త్రిభ్యో౽ప్యేతేభ్యో౽నాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్య ఏషణావిషయేభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణా- కామః. *ఏతావాన్వై కామ ఇతి శ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధే౽నాత్మలోకప్రాప్తిసాధనే తృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వా హి సాధనేచ్ఛా ఫలేచ్ఛైవ- అతో వ్యాచష్టే శ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యా హ్యేవ పుత్రైషణా- సా విత్తైషణా- అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యా విత్తైషణా కర్మభూతా- సా లోకైషణా- ఫలార్థైవ సా. సర్వః ఫలార్థప్రయుక్త ఏవ హి సర్వం సాధనముపాదత్తే. అత ఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః- సా సాధనమన్తరేణ సమ్పాదయితుం న శక్యత ఇతి సాధ్యసాధనభేదేనోభే హి- యస్మాదేతే ఏషణే ఏవ భవతః- తస్మాద్బ్రహ్మవిదో నాస్తి కర్మ కర్మసాధనం వా. అతో యే౽తిక్రాన్తాః బ్రాహ్మణాః- సర్వం కర్మ కర్మసాధనం చ సర్వం దేవపితృమనుష్యనిమిత్తం యజ్ఞోపవీతాది. తేన హి దైవం పిత్ర్యం మానుషం చ కర్మ క్రియతే- *నివీతం మనుష్యాణామిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిదో వ్యుత్థాయ కర్మభ్యః కర్మసాధనేభ్యశ్చ యజ్ఞోపవీతాదిభ్యః పరమహంసపారివ్రాజ్యం ప్రతిపద్య భిక్షాచర్యం చరన్తి. భిక్షార్థం చరణం- భిక్షాచర్యం చరన్తి త్యక్త్వా స్మార్తం లిఙ్గం కేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాం జీవనసాధనం పారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. *విద్వాన్ లిఙ్గవర్జితః *తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞో౽వ్యక్తలిఙ్గో౽వ్యక్తాచార ఇతి స్మృతిభ్యః, *అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డో౽పరిగ్రహ ఇత్యాది శ్రుతేః, *సశిఖాన్కేశాన్నికృత్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతమితి, చ. నను వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వర్తమానాపదేశాదర్థవాదో౽యం- న విధాయకః ప్రత్యయః కశ్చిచ్ఛ్రూయతే లిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమో౽పి. తస్మాదర్థవాదమాత్రేణ శ్రుతిస్మృతివిహితానాం యజ్ఞోపవీతాదీనాం సాధనానాం న శక్యతే పరిత్యాగః కారయితుం- *యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత వా. పారివ్రాజ్యే తావదధ్యయనం విహితం- *వేదసన్న్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదం న సన్న్యసేదితి. *స్వాధ్యాయ ఏవోత్సృజమానో వాచమితి చాపస్తమ్బః. *బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దా చ కౌటసాక్ష్యం సుహృద్వధః| గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిః సురాపానసమాని షడితి వేదపరిత్యాగే దోషశ్రవణాత్. *ఉపాసనే గురూణాం వృద్ధానామతిథీనాం హోమే జప్యకర్మణి భోజనే ఆచమనే స్వాధ్యాయే చ యజ్ఞోపవీతీ స్యాదితి పరివ్రాజకధర్మేషు చ గురూపాసనస్వాధ్యాయభోజనాచమనాదీనాం కర్మణాం శ్రుతిస్మృతిషు కర్తవ్యతయా చోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్తత్పరిత్యాగో నైవావగన్తుం శక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధీయత ఏవ- తథాపి పుత్రాద్యేషణాభ్యస్తిసృభ్య ఏవ వ్యుత్థానం- న తు సర్వస్మాత్కర్మణః కర్మసాధనాచ్చ వ్యుత్థానం. సర్వపరిత్యాగే చాశ్రుతం కృతం స్యాత్, శ్రుతం చ యజ్ఞోపవీతాది హాపితం స్యాత్,- తథా చ మహానపరాధో విహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తః కృతః స్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగో౽న్ధపరమ్పరైవ. న- *యజ్ఞోపవీతం వేదాంశ్చ సర్వం తద్వర్జయేద్యతిరితి శ్రుతేః. అపి చ- ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యా ఉపనిషదః. ఆత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హి ప్రస్తుతం- స చాత్మైవ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరో౽శనాయాదిసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేవం విజ్ఞేయ ఇతి తావత్ప్రసిద్ధం. సర్వా హీయముపనిషదేవం పరేతి విధ్యన్తరశేషత్వం తావన్నాస్తి- అతో నార్థవాదః- ఆత్మజ్ఞానస్య కర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మా చాశనాయాదిధర్మవాన్న భవతీతి సాధనఫలవిలక్షణో జ్ఞాతవ్యః. అతో వ్యతిరేకేణాత్మనో జ్ఞానమవిద్యా- *అన్యో౽సావన్యో౽హమస్మీతి న స వేద *మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యాది శ్రుతిభ్యః. క్రియాఫలం సాధనం చాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనో౽న్యదవిద్యావిషయం- *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *అన్యో౽సావన్యో౽హమస్మి న స వేద *అథ యే౽న్యథాతో విదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. న చ విద్యావిద్యే ఏకస్య పురుషస్య సహ భవతః- విరోధాత్- తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదో౽విద్యావిషయో౽ధికారో న ద్రష్టవ్యః క్రియాకారకఫలభేదరూపః- *మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాం చావిద్యావిషయాణాం తద్విపరీతాత్మవిద్యయా హాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాం చ తద్విషయత్వాత్,. తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోన్యవిషయాణిలక్షణానిఏషణా-ఉభేహ్యేతేసాధనఫలేఏషణేఏవభవతః. యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాంచసాధనత్వాత్, *ఉభేహ్యేతేఏష
ణేఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చకర్మభ్యో ఽవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చజిహాసిత
వ్యరూపత్వాచ్చవ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. నను-ఉపనిషదఃఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్. వ్యుత్థానశ్రుతిస్తుస్తుత్యర్థా - నవిధిః. న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమాన
కర్తృత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్యసమానకర్తృకత్వేనవేదేకదాచిదపి శ్రవణంసమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమానుభక్షణా
నాం యథా శ్రవణం * అభిషుత్యహుత్వాభక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణా వ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవసమానకర్తృకత్వశ్ర
వణంభవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చార్థప్రాప్తఏవాత్మజ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- నతు విధాతవ్యఇతిచేన్న - సుతరా
మాత్మజ్ఞానవిధినైవవిహితస్యసమానకర్తృకత్వశ్రవణేనదార్ఢ్యోత్పత్తిః. తథాభిక్షాచర్యస్య. యత్పునరుక్తం వర్తమానాపదేశాదర్థవాదమాత్రమి
తి - ఔదుమ్బరయూపాది విధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీత్యనేనపారివ్రాజ్యంవిధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమేచయజ్ఞోప
వీతాది సాధనానివిహితానిలిఙ్గంచ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్వర్జయిత్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాభ్యోపీతిచేన్న - విజ్ఞానసమాన కర్తృకా
త్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థాన లక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః. యద్ధితదేషణాభ్యోవ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆ
త్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వా, దవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః.. తద్వ్యతిరేకేణచాస్త్యాశ్రమరూపంపారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకా
దిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయంయజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానంలిఙ్గవిధానంచ. నచైషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రే పారివ్రా
జ్యాన్తరవిషయేసమ్భవతిసతిసర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్యబాధనంయుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం
చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతివిజ్ఞానంబాధ్యతే. నచ తద్బాధనం-సర్వోపనిషదాంతదర్థపరత్వాత్.
భిక్షాచర్యంచరన్తీత్యేషణాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిఃస్వయమేవ బాధత ఇతిచేత్. అథాపిస్యాత్- ఏషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధాయపునరేషణైకదేశంభిక్షా
చర్యంగ్రాహయన్తీతత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతిచేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుత్వా శ్రోత్రకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మ
త్వాదప్రయోజకంహితత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణంపురుషసంస్కారకమపిస్యాత్ -నతుభిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽనిష్ట
త్వాత్. నియమాదృష్టస్యానిష్టత్వేకింభిక్షాచర్యేణేతిచేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్యవిహితత్వాత్. తథాపికింతేనేతిచేత్ - యదిస్యాద్బాఢం-అభ్యు
పగమ్యతేహితత్. యానిపారివ్రాజ్యేఽభిహితానివచనాని * యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతిపరి
హృతాని- ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధఃస్యాదితిహ్యుక్తం * నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవా బ్రాహ్మణంవిదురి
తిసర్వకర్మాభావందర్శయతిస్మృతిర్విదుషః. * విద్వాన్ లిఙ్గవివర్జితస్తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞ ఇతిచ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవవ్యుత్థానలక్షణం
ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణాఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావంవిదిత్వాసర్వస్మాత్సాధనస్వ
రూపాదేషణాలక్షణాత్ వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తిస్మ- దృష్టాదృష్టార్థంకర్మతత్సాధనంచహిత్వా- తస్మాదద్యత్వేపి బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం -
పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషంవిదిత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానంనిరవశేషంకృత్వేత్యర్థః ఆచార్యతఆగమతశ్చ. ఏషణాభ్యోవ్యు
త్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవహి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయావిరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్యనహ్యాత్మవిష
యస్యపాణ్డిత్యస్యోద్భవఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవవిహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాత్ప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యాదృఢీకృతం. తస్మా
దేషణాభ్యోవ్యుత్థాయజ్ఞానబలభావేన - బాల్యేనతిష్ఠాసేత్ - స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణంహిబలమితరేషామనాత్మవిదాం-తద్బలంహిత్వావి
ద్వానసాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవబలంతద్భావమేవకేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణేహికరణాన్యేషణావిషయేఏనంహృత్వాస్థాపయితుంనోత్స
హన్తే. జ్ఞానబలహీనంహిమూఢందృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనంకరణానినియోజయన్తి. బలంనామాత్మవిద్యాయాః-అశేషవిషయదృ
ష్టితిరస్కరణం.అతస్తద్భావేనబాల్యేనతిష్ఠాసేత్. తథా *ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ * నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇతి, చ. బాల్యం
చపాణ్డిత్యంచనిర్విద్య- నిశ్శేషంకృత్వాఅథమననాన్మునిః- యోగీభవతి. ఏతావద్ధిబ్రాహ్మణేనకర్తవ్యం - యదుతసర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏత
త్కృత్వాకృతకృత్యోయోగీభవతి.అమౌనంచ-ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌపాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌనిశ్శేషంకృత్వా. మౌనంనామ-అనాత్మప్ర
త్యయతిరస్కరణస్యపర్యవసానంఫలం. తచ్చనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః-కృతకృత్యోభవతి. బ్రహ్మైవసర్వమితిప్రత్యయఉపజాయతే. సబ్రాహ్మణఃకృ
తకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితంహితదాతస్యబ్రాహ్మణ్యంప్రాప్తం. అతఆహ- సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాత్ - కేనచరణేనభవేత్. యేన
స్యాత్-యేనచరణేనభవేత్ - తేనేదృశఏవాయం. యేనకేనచిచ్చరణేనస్యాత్- తేనేదృశఏవ- ఉక్తలక్షణఏవబ్రాహ్మణోభవతి. యేనకేనచిచ్చరణేనే
తిస్తుత్యర్థం. యేయం బ్రాహ్మణ్యావస్థాసేయం స్తూయతే-నతుచరణేఽనాదరః. అతః-ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపా
న్నిత్యతృప్తాదన్యత్- అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణంవస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతంస్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం. ఆత్మైవైకః
కేవలోనిత్యముక్తఇతి. తతోహకహోళఃకౌషీతకేయఉపరరామ. ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థంసఙ్గతింవక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణ
తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉషస్తప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థంసమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్నేనాత్రప్రతిభాతి- కింత్వనువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యంవిదిత్వేతి) తంజ్ఞాత్వేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష ప్రదర్శనార్థంపరామృశతి (కిముపనైతి), తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (భిన్నావితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీత్యాదినా) అర్థైకంవాక్యంవస్తుపరం- తస్యార్థవాదాద్ద్వితీయంవాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోర్వాక్యయోస్తుల్యలక్షణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యంవాక్యంక్షేత్రజ్ఞమధికరోతి- ద్వితీయంపరమాత్మానమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞేతి) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయంవివక్షితమితిత్ర ప్రపఞ్చప్రస్థానంప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోఽస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (ఏషత ఇతి) తథాప్యర్థభేదే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకోహీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః. అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చనతత్త్వభేదఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవస్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోర్మధ్యేఽయ స్త్వేకంబ్రహ్మగౌణం- తదేతరేణగౌణేనావశ్యంభవితవ్యం, తథాఽస్మత్వాదియత్వేకస్యేష్టం- తదేతరస్యానాత్మత్వాది, కుతస్స్యాదితిచేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకంద్విత్వనివృత్త్యభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యత్వాసమ్భవా, ద్వయోస్తత్పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వా, చ్చైకమేవముఖ్యంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యర్థః. యదిజీవేశ్వరభేదాభావాత్ప్రశ్నయోరార్థభేదః- తర్హిపునరుక్తి రనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తర్హిసవిశేషోవర్ణయితవ్యః - యేనపునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథ నార్థముక్తపరిమాణంసిద్ధేతుముక్తానువాదశ్చేత్- అనుక్తావిశేషస్తర్హిప్రదర్శ్యతామితిపృచ్ఛతి (కఃపునరితి) బుభుత్సితంవిశేషందర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇతిశబ్దఃక్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. కిమిత్యేషవిశేషోనిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మాదేషేతి) అర్థభేదాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) యోఽశనాయేత్యాదినాతువివక్షితవిశేషోక్తిరితిశేషః. ఏకమేవాత్మతత్త్వమధికృత్యప్రశ్నావిత్యత్రచోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాన్మిథోభిన్నా ప్రశ్నార్థావిత్యేతద్దూషయతి (నేతి) పరిహృతత్వమేవప్రకటయతి (నామరూపేతి) తయోర్వికారఃకార్యకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః. సనిరుపాధిభేదః. తేనసమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాధ్యాసః. తేనజనితాభ్రాన్తిః- అహంకర్తేత్యాద్యా. తావన్మాత్రంసంసారిత్వమిత్యనేకశోవ్యుత్పాదితం- తస్మాన్నాస్తివస్తుతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః. కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వప్రత్యుక్తిప్రవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేనసంసారిత్వస్యమిథ్యాత్వముపబ్రాహ్మణాన్తేవాచామేత్యాహ (నిరుద్ధేతి) కథంతర్హివిరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పురుషేణ. అజ్ఞానేనవా. అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టాఇతియావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణవినేత్యర్థః. ప్రతిభాసతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వేఽపిక్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోర్భిన్నత్వాద్భిన్నార్థావేవప్రశ్నావితిచేత్, నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణసంసారిత్వమిత్యవిరోధఉక్తః. ఇదానీముపాధ్యభ్యుపగమేఽప్యద్వయత్వం- సర్వస్యైవఘటాదేరుపాధిత్వదృష్టేరితిశఙ్క్యతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణఫేనాదయోవికారాః, నాపిమృదాద్యతిరేకేణతద్వికారాఃశరావాదయస్సన్తి, తద్దృష్టాన్తాఖ్యయుక్తిబలాదవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వా, త్తస్యాశ్చవిద్యయానిరాసా, న్నైవమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కార్యసత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీంతదపినిరూప్యమాణేనాస్తీత్యాహ (యదాత్వితి) నేహనానాస్తికించనేత్యాదిశ్రుత్యనుసారిభిర్వస్తుదృష్ట్యానిరూప్యమాణేనామరూపేపరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేనచానిరూప్యమాణేన స్వతోఽవస్త్వన్తరేయదాతునస్తఇతిసమ్బన్ధః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తంప్రకటయతి (సలిలేతి) తదాతత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతియోజనీయం. కథంతర్హిలౌకికోవ్యవహారః- తత్రాహ (యదాత్వితి) అవిద్యయాస్వాభావిక్యాబ్రహ్మయదోపాధిభ్యోనవివేకేనావధార్యతే - తదాలౌకికోవ్యవహారశ్చేత్- తర్హివివేకినాంనాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) భేదధానప్రయుక్తోవ్యవహారోవివేకినామవివేకినాంచతుల్యఏవాయం- వస్త్వన్తరాస్తిత్వాభినివేశస్తువివేకినాంనాస్తీతిశేషః. ననుయథాప్రతిభాసంవస్త్వన్తరంపారమార్థికమేవకింనస్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కింద్వితీయంవస్తుతత్త్వతోఽస్తి- కింవానాస్తీతివస్తునిరూప్యమాణేసతిశ్రుత్యనుసారేణతత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మవ్యవహార్యమితినిర్ధార్యతే- తేనవ్యవహారదృష్ట్యాశ్రయణేనభేదకృతోమిథ్యావ్యవహార, స్తత్త్వదృష్ట్యాశ్రయణేనతదభావవిషయశ్శాస్త్రీయోవ్యవహార, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. తత్రశాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తింప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథాచవిద్యావస్థాయాంశాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః-తదితరవ్యవహారస్త్వాభాసమాత్రమితిశేషః. అవిద్యావస్థాయాంలౌకికవ్యవహారోపపత్తింవివృణోతి (నచనామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యావ్యవహారద్వయోపపత్తౌఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రత్యక్షాదిమువేదాన్తైరుచేతిశేషః. జ్ఞానాజ్ఞానేపురస్కృత్యవ్యవహారశ్శాస్త్రీయోలౌకికశ్చేతినాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతుసర్వేషామపిపరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాంక్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాంతదభావస్యైవప్రత్యుక్తత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికేపరస్మిన్నాత్మనిచిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధికృతమశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాదనాత్స్తరప్రశ్నముత్థాప్యప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థానస్తమిమా. యోఽత్యేతి- సనర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తమాత్మేతిశేషః. ననుసపరోఽశనాయాదిమాన్ - అప్రసిద్ధేః. నాపిజీవస్తథా - తస్యపరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అతఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థతఇతిఉభయతస్సమ్బధ్యతే. బ్రహ్మైవాఖణ్డంసచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాలక్షణ్యబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమాత్రాభాసత్వాత్తా స్వాసుఖవాదశనాయాదిమదుచ్యతే- తత్త్వవస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతంనిత్యముక్తంతిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాదిపాశాదిమత్త్వం గమ్యమానమితివదన్నాచార్యోనానాజీవవాదస్యాసిద్ధత్వంసూచయతి. పరమార్థతోబ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధమేవమాహ (నలిప్యతఇతి) బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖేనేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనోదుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అశనాయాదిపాపమో

సమస్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతిర్వాచీశోకశబ్దః- న కామానిప యదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యనక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకో బీజమితి నః కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీత ప్రత్యయః. తస్మాన్మననీ ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యాదివిచారః. సలౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్యశోకః - మోహో దుఃఖస్య హేతురితి భిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాత స్తచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్య పారివ్రాజ్యం వక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏతఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం విశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాంస్వతోవిచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణ నైరన్తర్యే దృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యెయథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తేతేషు సంసారఇత్యుచ్యన్త ఇతి యోజనా. ఏతం వైతమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉషస్తప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థం కథయతి (యోసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం కహోళప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేన సూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవ విశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకే వాక్యే కిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రార్థమేషణామేవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతో వ్యుత్థానం సఙ్గృహ్ణాతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ. మానుషం- గవాది. తస్యకర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేనకర్మకృత్వా కేవలేనకర్మణా పితృలోకంజేష్యామి,. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేనకర్మణా దేవలోకం, కేవలయా చ విద్యయా తమేవ జేష్యామీతీచ్ఛా విత్తైషణా. తతశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తం వేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తన్మోక్షలభ్యం నేతద్వ్యవహితః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్తవిద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితిచేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్ర ఫలాన్తరశ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగేవ వేదనంసిద్ధంచేత్ -కింపునర్వ్యుత్థానేనేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యంతు తత్త్వసాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూపప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తు పూర్వవత్. యాహ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫలంనేచ్ఛతి, సాధనంచ చికీర్షతి, తివ్యాహృతాత్ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వఇతి) ఉభేహీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతస్సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరసమ్భవే సాక్షాత్కారముద్దిశ్య ఫలితం సన్న్యాసం దర్శయతి (అతఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః- కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః. తేషాంకర్మ, కర్మసాధనంచ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేవపితృమనుష్యనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) * ప్రాచీనావీతం పితౄణాముపవీతం దేవానామిత్యాదిశబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే విచార ప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్- తస్మాదధునాతనోఽపి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేన యతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్య దృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసో న స్మృతికారైర్నిబద్ధ ఇతి చేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తసన్న్యాసో ముఖ్యో న భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వై తమిత్యాది వాక్యస్య విధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యాజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తదత్యాగేఽపి కథం పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసనఇతి) ఇత్యనేన వాక్యేన గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్పరివ్రాజకధర్మేషు గురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషు చోదితత్వాద్యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం న శక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢిమారూఢో వ్యుత్థానే విధిమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సత్యపి ఏషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ *అకుర్వన్ విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య దూషణమాహ (తథాచేతి) ననుదృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- సకసాన్నిరాక్రియతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమన్ధపరమ్పరేతి పరిహారః (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదివిధ్యుపలమ్భేఽపి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయితుమాత్మజ్ఞానపరత్వం తావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాస్తి సన్న్యాసే విధిరితి యావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితి శేషః. కథంసర్వోపనిషదాత్మజ్ఞానపరేష్యతే- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తువిజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వాహీతి) ననుతస్యకర్తవ్యత్వేఽపి కథంకర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అతఆహ (ఆత్మాచేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అత ఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనో జ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం కర్తవ్యం - తస్మాత్పూర్వస్మాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిద్ధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాత్సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతా త్యాజ్యత్వే తే ఇత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేఽపి సాధనాదివిద్యావత ఏవ భవిష్యతి- విద్యావిద్యయోర్జనకాదిషు సాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోస్సాహిత్యాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ ప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదా న ద్రష్టవ్యాః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణాం విద్యావతా త్యాగః - తథాపి కుతో యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చ యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాజ్యతేత్యాహ (తస్మాదితి) జ్ఞేయత్వేన ప్రస్తుతాదితియావత్. సాధ్యసాధనవిషయా తదాత్మికైషణా త్యాజ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (విలక్షణేతి) పురుషార్థరూపాద్విపరీతా సా హేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వం సాధయతి (ఉభే హీతి) తథాపి యజ్ఞోపవీతాదీనాం కర్మణాం చ కథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్య సాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వం కథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభే హీతి) తయోరేషణాత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవ సన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్యానాస్తి విధిత్వమితి శఙ్కతే (నన్వితి) వ్యుత్థాయ విదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్య వ్యాఖ్యానే భవత్యేవాయం వివిదిషావిధిరితి పరిహరతి (న విధిర్నాస్తీతి) పాఠక్రమేఽపి ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్య భవత్యేవాయం విధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారా వివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అగ్నిహోత్ర-సోమస్య ఖణ్డనం కృత్వా రసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్య శఙ్కతే (అపిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్య కర్తవ్యాత్మజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ననుతరామితి) వ్యుత్థానే దర్శితన్యాయం భిక్షాచర్యేఽప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్య చాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యత్వేనైవ సార్థక్యోపపత్తిరితి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరో యూపో భవతీత్యాదావౌదుమ్బరగ్రహణవిధిస్స్వీకారవదత్రాపి పఞ్చమలకారేణ విధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః. సమ్ప్రతి ప్రకృతే వాక్యే పారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్య స్వయాధ్యశ్శఙ్కతే (వ్యుత్థాయేతి) కా తర్హి విప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణే యజ్ఞోపవీతే విసృజ్య నవముపాదాయాఽఽశ్రయం ప్రవిశేత్ త్రిదణ్డికమణ్డలుమానిత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానే సఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వే హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్వేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తు నాశ్రమః. తదాభాస ఇతియావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కింన స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణి సాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణోక్తస్య యథోక్తే సన్న్యాసాభాసే విషయే సతి ప్రధానబాధేన ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టే ప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం బాధ్యతే చేత్ - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యం తావద్విహితం-విహితానుష్ఠానం చ యజ్ఞోపవీతాదివినా న సమ్భవతీతి శ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతి శఙ్కతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవ విశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్య భక్షణం విహితమపి న ద్రవ్యాక్షేపకం-పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేన ప్రవృత్తేః. తథా సర్వస్వత్యాగే విహితే పరిశిష్టభిక్షోపాదానేన విహితమపి భిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితి సమ్బన్ధః. అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్దార్ష్టాన్తికమేవ స్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగే విహితే శేషస్య కాలస్య శరీరపాతాన్తస్య ప్రతిపత్తికర్మమాత్రం భిక్షాచర్యం - అతో న తదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కించ- భిక్షాచర్యస్య శరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్న తత్రాపి విధిరితి న తద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) *ఏకకాలం చరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టం సిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతి చేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) వివిదిషాన్తదిష్టమపి నోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవ చరితార్థత్వాదితి భావః. తర్హి యథాకథంచిదుపనతేనాన్నేన శరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యం చరేదితి వాక్యం వ్యర్థమితి శఙ్కతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేన ప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్యానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాస్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేన వాక్యస్యార్థవత్త్వేఽపి తదుపదేశస్యానర్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవ సర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితి శఙ్కతే (తథాపీతి) యది నిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్ - తర్హి తదసావపి స్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యదితు క్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానం నిష్క్రియమపి విస్మృత్య ప్రార్థనాదిపరో భవతి- తదా నివృత్త్యుపదేశోఽపి భవత్యర్థవానితి భావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్య ఇతి చేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపారివ్రాడ్విషయత్వే దోషం స్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేన స్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాత్సమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయం వ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దో వ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాసైషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్యాచార్యాభ్యాం తత్త్వం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర నైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) తద్ధి పాణ్డిత్యమేషణాభ్యో వ్యుత్థానేన సమ్భవతి - తదత్ర వ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముత్పద్యతే-తస్యైషణాభిర్విరుద్ధత్వాదితి. తథాపి పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినాపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముత్పద్యత ఇతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) విద్యాం కిమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగతః- తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృకత్వోక్త్యా ప్రత్యయస్యోపాదానమేవ లిఙ్గభూతా శ్రుతిః. తయా దృఢీకృతం- నియమేన ప్రాపితం వ్యుత్థానమిత్యర్థః. బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్ పాణ్డిత్యాద్జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తాం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్వానితి విశేషితో వాక్యోక్తిః. యథోక్తబలభావావష్టమ్భే కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిః ఫలతీత్యాహ (తదాశ్రయణే హీతి) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) నన్వవ్యాపిజ్ఞానస్య బలం కీదృగితి న జ్ఞాయతే- తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథా జ్ఞానబలేన విషయాభిముఖీ వృత్తిర్నిరస్క్రియతే- తథేతి యావత్. ఆత్మనా- తద్విజ్ఞానాతిశయేనేత్యర్థః. వీర్యం - విషయవృత్తితిరస్కరణసామర్థ్యమిత్యేతత్. బలహీనేన- విషయవృత్తితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః- న శక్యః సాక్షాత్కర్తుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యంచేతి) పూర్వోక్తయోరుత్తరస్య హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. తదేవోపపాదయతి (ఏతావద్ధీతి) వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అమౌనం చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సామగ్రీత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మైవేతి) ఆచార్యోపచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితోఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరం బ్రహ్మ- నమత్తోన్యదస్తి కించనేతి మననైవాసుసన్ధానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదస్సమాచారం పృచ్ఛతి (సఇతి) అనియతం తస్యాచరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం- కృతకృత్యత్వం. అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాప్రాప్తిస్స్యాత్ - తథాచ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిస్మృతేరితరేషామప్యాచారేఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనకేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం చ త్యజతశ్శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తస్య చ వాసనావశాద్వ్యవస్థితైవ- నావ్యవస్థితేతి నయథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతోన్యదిత్యాదివ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాదిబహుదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహుమానపత్వద్యోతనార్థం. అతోన్యదితి పుతావిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. * వికర్ణకుషీతకాత్కాశ్యపే ఇతి ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్నోఽయముషస్తేన కృత ఏవ- దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాద్యైరస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా. * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణితృత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషే జీవేపి సమ్భవాత్, యత్కించిద్దేహాద్యపేక్షయా అన్తరే జీవే ఆపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్తద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చేతుమసమర్థస్య కహోళస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తినిశ్చికీర్షయా పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభూయస్త్వయా వ్యావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం వ్యాసార్యైః. తదభిప్రాయం జానన్యాజ్ఞవల్క్యో దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా- పిపాసా. శోకః- ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః- కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసృష్టతయా అశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిస్సిధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి- తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యసుక్తం సిద్ధం పరమాత్మన ఏవ. కించ- ప్రత్యక్తే బద్ధజీవవ్యావృత్తైరేవ సకలఆత్మేతి నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనార్తం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రైషణాయాశ్చ- ఇషేర్ణ్యన్తాత్ * ణ్యాసశ్రన్థ ఇతి యుచ్. క్తినోపవాదః. * అణ్యన్తాత్త్విచ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ప్రత్యయః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాధ్యాయే * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా- సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయావిత్తకర్మసాధ్యసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ- ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధి సన్న్యస్యేతి యావత్. అథ- అనన్తరం దేహయా

త్రార్థం భిక్షాచర్యం చరన్తి - భిక్షాటనం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఇదం చోపలక్షణం సర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మాస్థానస్య. అత్ర ప్రాప్తత్వాత్పారివ్రాజ్యం విధీ
యతే. (యాహ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణేతి) అవర్జనీయాత్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతా ఏతాస్తిస్రోఽపీ
తి భావః. (ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవత ఇతి) సర్వథా తిస్ర ఏతాః సాధ్యసాధనవిషయకైషణాద్వయమేవ భూత్వా పర్యవస్యన్తీతి భావః. (తస్మాద్బ్రా
హ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరితి) యస్మాత్ వైరాగ్యమావశ్యకం - తస్మాద్బ్రాహ్మణః - అధీతవేద ఇ
త్యర్థః. బ్రహ్మ - వేదమధీత ఇతి బ్రాహ్మణః. జాతిపరో వా. పాణ్డిత్యం నిర్విద్య - ఊహాపోహక్షమా ధీః పణ్డా. సాస్య సఞ్జాతేతి పణ్డితః. తస్య కర్మ పాణ్డి
త్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపం వివేకనిర్వేదపరిక్లిప్తఫలకం - తత్పాణ్డిత్యం నిర్విద్య - లబ్ధ్వా బాల్యేన - స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావే
నయుక్తస్సన్ బ్రహ్మణి తిష్ఠాసేత్ - తన్నిష్ఠాం లభేత. ఉపాసీతేతి యావత్. తథైవ వ్యాఖ్యాతం చ వ్యాసార్యైః. బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః -
బాల్యపాణ్డిత్యే - పూర్వోక్తే నిర్విద్య - లబ్ధ్వా అథ మునిస్స్యాత్ - ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్యన్తవిషయా
సమ్ముఖ్యరాహిత్యాయ శుభాశ్రయవస్తుసంశీలనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణ ఇతి) అమౌనం - మౌనాదన్యత్. మౌ
నాత్పూర్వనిర్దిష్టం బాల్యపాణ్డిత్యలక్షణం ద్వయం. మౌనం - ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనం మౌనం చేత్యేతదుభయం నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః - బ్రహ్మ
విద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనో భవతీత్యర్థః. పునః కహోళః పృచ్ఛతి (స బ్రాహ్మణః కేన స్యాదితి) స బ్రాహ్మణః - త్వదుక్తో లబ్ధనిదిధ్యాసనో బ్రహ్మవిదు
క్తోపాయాదన్యేన కేన స్యాదితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి) యేన - మౌనపర్యన్తేన సాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యా
దిత్యుక్తం - తేనైవేదృశస్స్యాత్ - న కేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః - అస్మాత్పరమాత్మనః యదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదా
ర్తం - దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చ యస్స్వయమశనాయాద్యతీత ఏవ సన్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య తస్మాద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యా
సనం కుర్వతో జీవస్య సంసారమోక్షం కరోతి - స ఏవ మయా సత ఆత్మేత్యుక్తః - న తు త్వదభిమతో బద్ధజీవ ఇతి భావః. అత ఏవ నిత్యముక్తవ్యావృత్తిశ్చ సిద్ధేతి దృఢ
తరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిసిద్ధిరితి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః. అత్ర * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్ద
స్వభావకర్మసాధారణత్వేఽపి వయోవిశేషలక్షణబాలభావస్య ఇచ్ఛయా సమ్పాదయితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవ విధేయం. తత్ర కామచారకామ
వాదకామభక్షత్వాదికం యచ్చ బాలస్య కర్మ, యచ్చ దర్పాదిరాహిత్యలక్షణం స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపం కర్మ - తత్సర్వం బాల్యశబ్దేన విధేయం -
అవిశేషాత్. న చ నిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విధానమయుక్తమితి వాచ్యం - వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయా ప్రార్థయమానసర్వయోషిదపరిహారలక్షణనిషి
ద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయా నిషిద్ధస్యాపి కామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహా
త్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేవ విద్వాన్ స్వార్థతః - స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవ విద్యాయామన్వయసమ్భవాత్, * నావిరతో దుశ్చరితాన్నా
శాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితి విశిష్య విద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయా
సమ్భవాత్, దిశ్యజపాదేష్టితం. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర మునిశబ్దే
న పాణ్డిత్యశబ్దవిహితం జ్ఞానమేవానూద్యతే - న తతోఽర్థాన్తరం జ్ఞానం విధీయతే - ప్రమాణాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిః
పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. విధీయత ఇతి కర్మసాధనో విధిశబ్దః. సహకార్యన్తరం చ తద్విధిశ్చ సహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః - విద్యావతః తృ
తీయం - బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయం మౌనం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయత ఇత్యర్థః. న చ మునిశబ్దార్థస్య పాణ్డిత్యశబ్దేనైవ ప్రాప్తత్వాద్వి
ధేయత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యం - పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలే వ్యాసాదౌ మునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టం మననమేవ మునిశబ్దార్థః. తచ్చ పాణ్డిత్యశబ్దితాదౌ
పదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననాచ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితి తస్యాప్రాప్తత్వేన విధానార్హత్వాద్విధేయత్వం
యుజ్యతే. పక్షః - పరిగ్రహః. * పక్ష పరిగ్రహ ఇతి ధాతుః. ఆదర ఇతి యావత్. తత్కృతప్రకర్షయుక్తం మననం మౌనం. తదేవ మునిశబ్దేన విధీ
యతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనం విధీయత ఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపి విధిశబ్దః కర్మసాధనః. విధిశ్చాసావాదిశ్చేతి సమాసః. విధేయా
దివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయా ఆదిర్యో విధేయః - ప్రాక్తనో విధేయః - పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః - విద్యాఙ్గతయా యథా బాల్య
పాణ్డిత్యే విధీయేతే - ఏవమేవ మునిశబ్దేనాపి ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరం మననం సహకారి విధీయత ఇత్యర్థః. యద్వా - విధ్యాదివదిత్యత్ర విధిశబ్దేన
విధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యం రాగప్రాప్తం శ్రవణం మననం చ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్ర చ సహకార్యన్తరేతి పృథక్పదం
లుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయం మౌనం యత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా సహకార్యన్తరం సత్ - అర్థాన్తరం
సద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. పాణ్డిత్యాద్భిన్నత్వేనానువాద్యతా న స్యాదిత్యర్థః. నను బాల్యపాణ్డిత్యమౌనవదేవ నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యఙ్గికాయా విద్యా
యాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలో
కమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి గార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ - * కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావ
ర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సద్భావాత్ ఛాన్దోగ్యే గృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యే గృహస్థధర్మకీ
ర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ -
* మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్ర మౌనశబ్దేన మౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికం లక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవ
దితరోప్యాశ్రమధర్మో విద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షస్యోపదేశాత్. ఇ

ఉ.—— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతంచ ప్రోతంచ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

లక్షితం. ఉపస్తకహోళ బ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి ఏతద్బ్రాహ్మణద్వయ ప్రతిపాద్యవిద్యయోర్భేదోఽస్తి-నేతివిశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- *అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి.అన్తరశబ్దాద్యావ(?)ప్రధానాత్ *సుపాం సులుగితి సప్తమీస్థానే ఏకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరేతి రూపం. అన్తరా- ఆన్తరత్వే నేత్యర్థః అన్తరాశబ్దో మధ్యవచనోఽప్యస్తి. తదా- ఏకశేషేణ సూత్రే యమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దేశః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవాన్ యస్స్వాత్మా - భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా- తద్విషయకః. నతు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణిత్వాదిజీవధర్మస్య వాక్యశేషే సఙ్కీర్తనాత్. కహోళబ్రాహ్మణం తు అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్-తర్హ్యుషస్తేనపృష్టే ప్రత్యుక్తే చ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదో యుజ్యతే - *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణ సాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్త ఇతి న ముఖ్యేనేత్యర్థ ఇతి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్త్యైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ అతఏవ కహోళప్రశ్నే *యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వపృష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్-యథా సద్విద్యాయాం- *ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, *స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయో భూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తస్తనాహాత్మ్యవిశేష ప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాద్వరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూప బ్రహ్మలిఙ్గాన్తర ప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తిహీతరవత్. హి- యస్మాద్ధేతోరేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి-తస్మాద్ధేతోర్వైశేష్యాద్వైశేష్యైక్యే సవ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్-యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేఽపి సర్వప్రతివచనగతానాం సత్త్వాసాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాత్ భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * సైవహిసత్యాదయః. సైవహి- నచ్ఛఙ్కాభిహితా దేవతైవహి *తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతా. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః *ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేష్వనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతోఽసద్దృష్టాన్తాసిద్ధిశఙ్కాకార్యేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆశాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీని హ్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని-తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం-అధిగమ్య నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽన్తరాఽఽత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హైనం గార్గీ-నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతంచ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతంచ- తిర్యక్తన్తువత్,. విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆ సర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- *సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యంచ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యంచ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తాసామపి కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిదోతప్రోతభావేన భవితవ్యం-క్వ తాసామోతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తికస్మిన్నుఖలునక్షత్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలు దేవలోకా ఓతాశ్చ
ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి ప్రజాపతిలోకేషుగార్గీతి
కస్మిన్నుఖలు ప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి బ్రహ్మలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలు బ్రహ్మలోకా ఓ
తాశ్చప్రోతాశ్చేతి సహోవాచగార్గి మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధా వ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాంవై దేవతా
మతిపృచ్ఛసిగార్గి మాతిప్రాక్షీరితి తతోహగార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

శ్నప్రసఙ్గో యోజయితవ్యః (వాయౌగార్గీతి) సమ్యగ్జ్ఞాతవ్యం. నైషదోషః అగ్నేః పార్థివం వాప్యం వా ధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వాత న్త్ర్యేణాత్మలాభోనాస్తీతి తస్మిన్నోతత్వప్రోతత్వానోపదిశ్యతే. కస్మిన్నుఖలువాయురోతశ్చప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషుగార్గీతి) తాన్యేవభూతానిసంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపిగన్ధర్వలోకేషు. గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు. చన్ద్రలోకానక్షత్రలోకేషు. నక్షత్రలోకాదేవలోకేషు. దేవలోకా ఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకావిరాట్శరీరారమ్భకేషుభూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకా బ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకానామ- అణ్డారమ్భకాణిభూతాని. సర్వత్రహిసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతానిభూతానిసంహతాని- తాన్యేవంపఞ్చాతిబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్నుఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి. సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః- హేగార్గిమాతిప్రాక్షీః- స్వంప్రశ్నంన్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాందేవతామనుమానేనమాప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చమాతే- తవమూర్ధా- శిరోవ్యపప్తత్- నిపతంమాపతేత్. దేవతాయాఃస్వప్రశ్నఆగమవిషయః. తంప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తోగార్గ్యాఃప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. సయస్యాదేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా. స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాంవైదేవతామతిపృచ్ఛసి. అతోగార్గిమాతిప్రాక్షీః- మర్తుంచేన్నేచ్ఛసి. తతోహగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వబ్రాహ్మణేనాత్మనఃసర్వాన్తరత్వముక్తం- తస్యైవస్పష్టార్థముత్తరంబ్రాహ్మణత్రయమితిసఙ్గతిమాహ (యత్సాక్షాదితి). ఉక్తమేవసమ్యక్ష్వంవివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యంబాహ్యమితివీప్సా. ఉపరిష్టాచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః- యత్రతదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్. నిరాకుర్వన్- యథాముముక్షుఃసర్వాన్తరమాత్మానంప్రతిపద్యతే - తథానయథోక్తవిశేషణోదర్శయితవ్యఇత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భఇతియోజనా. కహోలప్రశ్ననిగ్రహేణనర్థ్యమథశబ్దార్థః. యత్పార్థివంధాతుజాతం - తదిదంసర్వమప్స్విత్యాదియోజనీయం. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్యధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్తతయావేదోపమాహ (అన్యథేతి) కిమత్రగార్గ్యావివక్షితమితి-తదాహ (ఇదంతావదితి) తదేవదర్శయితుంవ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేన-వ్యాపకేనేతిశేషః. తత్కార్యంతత్కారణేనవ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం - తదవ్యాపకేనవ్యాప్తం, యచ్చస్థూలం-తత్సూక్ష్మేణవ్యాప్త, మితిత్రిప్రకారావ్యాప్తిః. ఇతిశబ్దస్త్వసమస్తార్థః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రతిత్యసమానమాహ (తథేతి) పూర్వంపూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణోనిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ -. వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిశేషః. విమతంకారణేనవ్యాపకేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాదాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయంసర్వత్రసఞ్చారయతి (ఇత్యేషఇతి) ననుతథాపిభూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాంగన్ధర్వలోకాదీనామన్తరత్వేనోపదేశాత్కథంభూతపఞ్చకవ్యూహాసేనసర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యాప్రశ్నార్థస్థితేనతీతియావత్. భూతాశ్రయత్వేతినిర్ధారణేవాసప్తమీ. అథపరమాత్మానంభూతానిచహిత్వాపృథగేవగన్ధర్వలోకాదీన్యన్తరాణిభవిష్యన్తి. నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపిభూతానామేవావస్థావిశేషాః- తథాసత్యంభూతపఞ్చకం- తస్యసత్యంపరంబ్రహ్మ. నాన్యదన్తరాళేప్రక్షేప్తవ్యమితిఅన్యప్రతిషేధార్థాచశబ్దాః. తాత్పర్యముక్త్వాప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్నుఖలువాయురిత్యాద్యాపుక్తన్యాయమనువదతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తాప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితివక్తవ్యత్వాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపికాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వాతన్త్ర్యేణకేనచిదపాంవ్యాప్తిర్నశక్యేత్యగ్నింహిత్వాతత్కారణేవాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చస్వకారణతన్త్రత్వేపినోదకతన్త్రతేతితద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థంకథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాంప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతోబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) పూర్వవదనుమానేనసూత్రంపృచ్ఛన్తీంగార్గీంప్రతిషేధతి (సహోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవస్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమేదోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాతప్రసఙ్గంప్రకటయన్నతిప్రశ్నముపసంహరతి (దేవతాయాఇత్యాదినా) ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథహైనంగార్గీవాచక్నవీపప్రచ్ఛేత్యాది) గర్గస్యగోత్రాపత్యంగార్గ్యః * గర్గాదిభ్యోయఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

ఉ.—— అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణం య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకꣳ సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తం భగవన్వేదేతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్స లోకవిత్స దేవవిత్స వేదవిత్స భూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహం వేద తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వాꣳస్తం చాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాద్వేద వేదేతి యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి॥ ౧

*యణశ్చేతిజీప్. *యస్యేతిచేత్యకారలోపః. *హలస్తద్ధితస్యేతియకారలోపః. గర్గగోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామఋషిః. తస్యాపత్యం స్త్రీ. అతిజీపిఆటివృద్ధౌ ఓర్గుణే అవాదేశే *యస్యేతిచేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. యాజ్ఞవల్క్యేతి-హోవాచేతి పూర్వవత్. (యదిదంసర్వమప్స్వోతంచ ప్రోతంచ) యదిదం-దృశ్యమానం పార్థివం సర్వం ధాతుజాతం కారణభూతాస్వప్సు ఓతంచ ప్రోతంచ-దీర్ఘతన్తుపటవదోతం, తిర్యక్తన్తుపటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సు ప్రోతత్వాభావే పార్థివో ధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతి భావః. తా ఆపః కస్మిన్నుఖల్వోతాః ప్రోతాశ్చేతి ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌ గార్గీతి) హే గార్గి త్వదుక్తా ఆపః వాయావోతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ప్రశ్నప్రతివచనరూపతయా వాక్యాని నేయాని. ప్రజాపతిలోకః-విరాడాదిలోకః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. నచాత్రాబాదేస్స్వయోనిభూతవాయ్వాద్యాధారత్వాదిసమ్భవేపృథక్స్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వే అనుపపన్నే ఇతి శఙ్క్యం - పర్వతానాముపరిస్థితానాం క్షితిధారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్యధ్రువస్య జ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవ, చ్చైతదుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (సహోవాచేతి) స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచ హేత్యర్థః. కిమితీత్యత ఆహ (గార్గిమాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి) హే గార్గి బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్య తతఊర్ధ్వస్య తదాధారస్య ప్రశ్నం మాకురు. తే మూర్ధ్నః పతనం మాభూదిత్యర్థః. పునః పృచ్ఛసి చేత్పతిష్యతీతి భావః. అపప్తత్-లుఙ్‌లృదిత్త్వాదఙ్. *పతః పుమితి పుమాగమః. తత్కుత ఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి). నియమాద్యుపేతప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్యవర్తమానః ప్రశ్నః-అతిప్రశ్నః. ఆక్షేపఇతి యావత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సా న భవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమయోగ్యాం పరదేవతామాక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవం పునః పృచ్ఛసి- తతస్తే మూర్ధా పతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తా న తే సిధ్యేదితి భావః. యద్యపి బ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నో న పరదేవతావిషయః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపి తదనన్తర ప్రశ్నః పరదేవతావిషయో భవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నమేవ ప్రతిచిక్షేపేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయం వాచక్నవీ పరదేవతాం స్వయం జానన్త్యపి ఋషేర్భీతేత్యూహ్యమ్. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— ఇదానీం బ్రహ్మలోకానామన్తరతమం సూత్రం చ వక్తవ్యమితి తదర్థారమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథ హైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్జలస్య- పతఞ్జలో నామ. తస్యైవ కపిగోత్రస్య-కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనం కుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థ ను త్వం- హే కాప్య జానీషే తత్సూత్రం. కిం తత్. యేన-సూత్రేణాయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ. పరశ్చ లోకః- పరం చ ప్రతిపత్తవ్యం జన్మ. సర్వాణి చ భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సన్దృబ్ధాని- సన్గ్రథితాని. స్రగివ సూత్రేణ విష్టబ్ధాని భవన్తి యేన- తత్కిం సూత్రం వేత్థ. సోఽబ్రవీదేవం పృష్టః కాప్యః (నాహం తద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రం నాహం జానే. హే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీ విశేష్యతే-య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్ యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివ భ్రామయతి. స్వం స్వముచితవ్యాపారం కారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తః పతఞ్జలః కాప్యః- నాహం తం జానే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రతదన్తర్గతాన్తర్యామిణోర్విజ్ఞానం స్తూయతే- యః కశ్చిద్వై తత్సూత్రం హే కాప్య విద్యాత్- విజానీయాత్, తం చాన్తర్యామిణం సూత్రాన్తర్గతం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారం విద్యాద్యః, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీనన్తర్యామిణా నియమ్యమానాన్ లోకాన్వేత్తి. సదేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకినో జానాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి. భూతానిచ - బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణాని తదన్తర్గతేనాన్తర్యామిణా నియమ్యమానాని వేత్తి. సఆత్మానంచ - కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవాన్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి. సర్వంచ జగత్తథాభూతం వేత్తీతి. ఏవంస్తుతే సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయంచ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణంచ. తదహం సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్య సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్ - అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరుదజసే - బ్రహ్మవిదాం స్వభూతా గా ఉదజసే. ఉన్నయసి స్వమన్యాయేన. తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా - శిరస్తే - తవ విస్పష్టం పతిష్యతి. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ - వేద - జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యంచాన్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవన్తో యూయం - తంచాన్తర్యామిణం వేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః - యః కశ్చిత్ - ప్రాకృతః - ఇదం - యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. కథం. వేద వేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయన్. కింతేన గర్జితేన - కార్యేణ దర్శయ. యథా వేత్థ - తథా బ్రూహీతి. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాదర్వాక్తనం వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణంచ నిర్వక్తుమన్తరబ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశోఽత్రాగమశబ్దార్థః. గార్గ్యా మూర్ధపాతభయాదుపరతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సోఽబ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయంచేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. ససర్వాల్లోకాంశ్చ వేత్తీతి సమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) స బ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వంచేతి) తథాభూతం - సూత్రేణ విధృత, మన్తర్యామిణా చ నియమ్యమాన, మితి యావత్. ప్రస్తుతస్తుతిప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం - మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కింతేనేత్యత్ర తస్యేత్యధ్యాహారః. కార్యేణ దర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి) ౧

రం.— (అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రేషు దేశేషు గోత్రతః కాప్యస్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు - *గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం. యజ్ఞం - కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ - ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య - కాప్యస్య పతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం - గృహీతారం గన్ధర్వం వయమపృష్టవన్తః. కిమితి. త్వం కోఽసీతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి - నామ్నా కబన్ధః. అథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః - గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్ - యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన - సూత్రేణ. అయంచ లోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చ లోకః - ఊర్ధ్వలోకాః. చతుర్దశభువనాని, తత్స్థాని చ సర్వాణి భూతాని, సన్దృబ్ధాని - యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశం సూత్రం త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

రం.— ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అన్తర్యామిణం పప్రచ్ఛేత్యాహ (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమంచ లోకం పరంచ లోకమన్తరో యమయతి, సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః. ౩

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తంచాన్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య. తత్సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మస్మత్ప్రష్టమితి - అస్మదవగతప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిత్స లోకవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్. స ఏవ తన్నియామ్యదేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వాత్ప్రకారం స ఏవ జానాతీత్యర్థః. స ఏవ చ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః - కాప్యయాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వోఽబ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం ప్రశ్నః - న వాదిపరాభవార్థః - అజ్ఞాతాన్తర్యామ్యాదికథనంచ స నియమకప్రశ్నసాధ్యం - అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జానే ఇత్యర్థః. తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం మమ ప్రశ్న ఇతి భావః. (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణమవిదిత్వా త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గౌరతద్ధితలుకి తిలుకి సమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. ఉదజసే చేత్ - కాలయసి చేత్. తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ. తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేదైవేత్యర్థః. ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతి) యః కశ్చిద్వై - సర్వజ్ఞమ్మన్యోపి కశ్చిల్లోకే అహమిదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి - తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి - యేన ప్రకారేణ వేత్థ - తేన ప్రకారేణ బ్రూహి. కిమహం వేదేతి కేవలవికత్థనేన చ శాపవఞ్చయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర శాఙ్కరపాఠే ప్రథమః ఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచలోకః పర
శ్చలోకః సర్వాణిచభూతాని సన్దృబ్ధానిభవన్తి తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిష
తాస్యాఙ్గానీతి వాయునాహి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధానిభవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యాన్తర్యామి
ణం బ్రూహీతి॥ ౨
యఃపృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో
యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః బ్రహ్మలోకా యస్మిన్నోతాశ్చ ప్రోతాశ్చవర్తమానే కాలే యథా పృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగ
మగమ్యం వక్తవ్యమితి తదర్థం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యత స్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మ
మాకాశవద్విష్టమ్భకం పృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకం సప్తదశవిధం లిఙ్గం కర్మవాసనాసమవాయి ప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్యబా
హ్యాభేదాః సప్తసప్తమరుద్గణాః సముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యం తత్త్వం సూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునా వై గౌతమసూత్రేణాయంచ
లోకః పరశ్చలోకస్సర్వాణిచ భూతాని సన్దృబ్ధానిభవన్తి- సఙ్గ్రథితానిభవన్తీతి ప్రసిద్ధమేతత్. అస్తిచలోకే ప్రసిద్ధిః కథం. యస్మాద్వాయుస్సూ
త్రం- వాయునా విధృతం సర్వం. తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుః- కథయన్తి వ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రా
పగమే హి మణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనం దృష్టం- ఏవం వాయుస్సూత్రం- తస్మిన్ మణివత్ప్రోతానీ యద్యస్యాఙ్గానిస్యుః - తతో యుక్తమేత
ద్వాయ్వపగమేవిస్రంసనమఙ్గానాం. అతో వాయునా హి గౌతమసూత్రేణ సన్దృబ్ధానిభవన్తీతి నిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం
సూత్రం. తదన్తర్గతం త్విదానీం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారమన్తర్యామిణం బ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకా ఇతి) ఇత్యభీష్టమాగమవిదామిత్యథ్యాహృత్యాద్యస్యేతి శబ్దస్య యోజనా. ప్ర
శ్నాన్తరం- సూత్రవిషయం గౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవ విశినష్టి (య
దాత్మకమితి) పఞ్చభూతాని, దశ బాహ్యానీన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిః ప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితి సప్తదశవిధత్వం. కర్మణాం వాసనానాం చా
త్తరోత్తరసృష్టి హేతూనాం ప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవలిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవ సామాన్యవిశేషాత్మనో బహురూపత్వ
మాహ (యత్తదితి) తస్యైవలోకపరీక్షక ప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్య సూత్రత్వం సాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్ -సూత్రవిదా
మితి శేషః. లౌకికీం ప్రసిద్ధిమేవ ప్రశ్నపూర్వకమన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ దృష్టాన్తం వ్యనక్తి (సూత్రేత్యా
దినా) వాయోస్సూత్రత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమితి) హే గౌతమ. తత్సూత్రం త్వయా పృష్టం వాయురేవేత్యర్థః. వైశబ్దోऽవధా
రణే. వాయోరేవ సర్వలోకభూతాధారత్వం సూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణిచ భూతాని
సన్దృబ్ధానిభవన్తీతి) ఉక్తేర్థే గమకమాహ (తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణి వాయునా గ్రథితాని తస్మాదేవ హే
తోః ఉత్క్రాన్తప్రాణస్య పురుషస్యాఙ్గాని ఉత్సూత్ర మాల్యానీవ విస్రస్తానిభవన్తి. అత ఏవ హి జనాః మృతస్యాఙ్గాని వ్యస్రంసిషతేత్యాహుః. అతో వాయు
నా సన్దృబ్ధాని సర్వలోకభూతానీతి స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకః అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవ
ల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరదపి బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణం బ్రూహీతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ- యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ - భవతి సోऽన్తర్యామీ. సర్వః పృథివ్యాం తిష్ఠతీతి సర్వత్ర ప్రసక్తో మా భూదితి విశినష్టి-
పృథివ్యా అన్తరః- అభ్యన్తరః. తర్హి తత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అత ఆహ- యం-అన్తర్యామిణం పృథివీదేవతాపి న వేద మయ్యన్యః కశ్చిద్వ
ర్తత ఇతి. (యస్య పృథివీ శరీరం) యస్య చ పృథివ్యేవ శరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయా యచ్ఛరీరం- తదేవ శరీరం యస్య. శరీరగ్రహణం చోపలక్ష
ణార్థం - కరణంచ పృథివ్యాస్తస్యాః. స్వకర్మప్రయుక్తం హి కార్యం కరణంచ పృథివీదేవతాయాః - తదస్య స్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యము
క్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్య యత్కార్యం కరణంచ-తదేవాస్య-న స్వతః. తదాహ- యస్య పృథివీ శరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వర
సాక్షిమాత్ర సాన్నిధ్యేన హి నియమేన ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం. య ఈదృగీశ్వరో నారాయణాఖ్యః పృథివీం- పృథివీదేవతాం యమయతి- నియమయ
తి స్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏష త ఆత్మా) తే-తవ మమ చ సర్వభూతానాం చేత్యుపలక్షణార్థమేతత్ -అన్తర్యామీ. యస్త్వయా
పృష్టోऽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్య లౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్యచేతి) పృథివ్యాః శరీరిత్వమేవ-న తు శరీరత్వమిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాః యత్కరణం- తదేవ తస్య కరణం చేతి యోజనా. కథం పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యా
మిణోऽపి తథా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవ కార్యం కరణం చ- నాన్యదిత్యత్ర హేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవ హే

ఉ.— యోప్సుతిష్ఠన్నద్భ్యోన్తరోయమాపోనవిదుర్యస్యాపశ్శరీరంయోపోన్తరోయమయత్యేషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోగ్నౌతిష్ఠన్నగ్నేరన్తరోయమగ్నిర్నవేదయస్యాగ్నిః శరీరంయోగ్నిమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోన్తరిక్షేతిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరోయమన్తరిక్షంనవేదయస్యాన్తరిక్షగ్ శరీరంయోన్తరిక్షమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యోవాయౌతిష్ఠన్వాయోరన్తరోయంవాయుర్న వేదయస్యవాయుఃశరీరంయోవాయుమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యోదివితిష్ఠన్దివోన్తరోయం ద్యౌర్నవేదయస్యద్యౌఃశరీరంయోదివమన్తరోయమయత్యేషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

యఆదిత్యేతిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరోయ మాదిత్యోనవేదయస్యాదిత్యఃశరీరం యఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యోదిక్షుతిష్ఠన్దిగ్భ్యోన్తరోయందిశోనవిదుర్యస్యదిశశ్శరీరంయోదిశోన్తరోయమయత్యేషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణస్ఫోరయతి (పర్యాస్థితి) యఃపృథివీమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్రవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యఈదృగితి) యస్య పృథివీదేవతాకార్యకరణాభ్యామేవకార్యకరణవత్త్వం-ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయోదర్శితన్యాయంపర్యాయాన్తరేష్వతిదిశతి (సమానమితి) ౩

రం.— యాజ్ఞవల్క్యఆహ(యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్పృథివ్యాఅన్తరోయంపృథివీనవేదయస్యపృథివీశరీరంయఃపృథివీమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇతి) పృథివ్యాంస్థితఃతదన్తరఃతదవేద్యఃతచ్ఛరీరకశ్చసన్నన్తః ప్రవిశ్యప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనంకరోతి - ఏషోన్తర్యామీతేఅమృతఆత్మా- నిరుపాధికామృతత్వశాలీఆత్మేత్యర్థః. అత్రతేఆత్మేతివ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణోజీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చసిధ్యతి- తద్ధివిశేషణంజీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీతేఆత్మేత్యుక్తేఆత్మశబ్దస్యస్వరూపవచనత్వశఙ్కయాజీవవ్యావృత్తిర్నప్రాప్నోతీతిహిఅమృతఇత్యుక్తం.జీవస్యామృతత్వసిద్ధేఃపరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్నతత్తస్యనిరుపాధికమితినిరుపాధికామృతత్వశాలీఆత్మాపరమాత్మైవ. అత్రఅమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యానిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా.అత్రప్రశ్నానురూప్యేణఇమంచలోకంపరంచలోకంసర్వాణిచభూతానియోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామీతిపికేనైవనిర్దేశేనసర్వాన్తర్యామిణఉద్దాలకంప్రతితేఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్యోప్సుతిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుళ్యంకిమర్థమితిచేన్న- పృథివ్యాదికేవికైకవస్తునిప్రత్యేకంపరిపూర్ణత్వేననియన్తృతయాస్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేనసార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వంచాణుమాత్రేపివస్తునిస్థితస్యనిరవధికషాడ్గుణ్యవిశిష్టతయాప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితివ్యాసార్యైర్వాక్యాన్వయాధికరణేవర్ణితం. ఇదంహిపూర్ణత్వంనైకేనపూర్వోక్తరీత్యానిర్దేశేనసిధ్యతి. నను *సర్వాణిచభూతానియోన్తరోయమయతితంమేబ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీఏకాస్తి- సవక్తవ్యఇతిపృష్టవన్తముద్దాలకంప్రతియాజ్ఞవల్క్యేనపృథివ్యన్తర్యామ్యేవతేఅన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవతేన్తర్యామీతిపృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్యప్రాగేవనిశ్చితత్వాత్. అతస్సతఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దోనాన్తర్యామివచనః- అపితుస్వరూపవచనఇత్యేవయుక్తమితిచేన్న- ఆత్మశబ్దస్యశేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయాప్యుపపత్తేఃతేఆత్మేతివ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాపాతాత్. *పతింవిశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణఃకస్యచిదవగతత్వాత్ తేనవాక్యేనప్రతిపన్నస్తేఆత్మా - తేశేషీపృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతిప్రష్టుర్వివక్షితోర్థః. ౭

శం.— యోప్సుతిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యన్తమసి- ఆవరణాత్మకేబాహ్యేతమసి. తేజసి- తద్విపరీతేప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయందర్శనందేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుఅన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యఃప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితేఘ్రాణే. యోవాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునఃకారణాత్పృథివ్యాది దేవతామహాభాగాస్సత్యోమనుష్యాదివదాత్మనితిష్ఠన్తమాత్మనోనియన్తారమన్తర్యామిణంనవిదురిత్యతఆహ- అదృష్టః - నదృష్టః. నవిషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్యకస్యచిత్. స్వయంతుచక్షుషిసన్నిహితత్వాత్ దృశిస్వరూపఇతిద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నఃకస్యచిత్. స్వయంత్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషుసన్నిహితత్వాత్ -శ్రోతా. తథా-అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః. దృష్టేశ్రుతేఏవహిసర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సుసన్నిహితత్వాచ్చమన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః-నిశ్చయగోచరమనాపన్నోరూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయంత్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకే తిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరోయంచన్ద్రతారకంనవేదయస్యచన్ద్రతారకగ్ంశ
రీరంయశ్చన్ద్రతారకమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

యఆకాశేతిష్ఠన్నాకాశాదన్తరోయమాకాశోనవేదయస్యాకాశశ్శరీరంయఆకాశమన్తరోయ
మయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసితిష్ఠగ్ంస్తమసోన్తరోయంతమోనవేదయస్యతమశ్శరీరంయస్తమోన్తరోయమయ
త్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసితిష్ఠగ్ంస్తేజసోన్తరోయంతేజోనవేదయస్యతేజశ్శరీరంయస్తేజోన్తరోయమయత్యే
షతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్సర్వేభ్యోభూతేభ్యోన్తరోయగ్ంసర్వాణిభూతానినవిదుర్యస్యస
ర్వాణిభూతానిశరీరంయస్సర్వాణిభూతాన్యన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిభూత
మథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యః ప్రాణేతిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరోయంప్రాణోన వేదయస్యప్రాణశ్శరీరంయః ప్రాణమన్తరోయ
మయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యోవాచితిష్ఠన్వాచోన్తరోయంవాఙ్నవేదయస్య వాక్శరీరంయోవాచమన్తరోయమయత్యే
షతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషితిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషోన్తరోయంచక్షుర్నవేద యస్యచక్షుశ్శరీరంయశ్చక్షురన్తరో
యమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రేతిష్ఠన్ శ్రోత్రాదన్తరోయగ్ంశ్రోత్రంనవేదయస్య శ్రోత్రగ్ంశరీరంయశ్శ్రో
త్రమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యోమనసితిష్ఠన్మనసోన్తరోయంమనోనవేదయస్యమనః శరీరంయోమనోన్తరోయమయత్యే
షతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచితిష్ఠగ్ంస్త్వచోన్తరోయంత్వఙ్నవేదయస్యత్వక్శరీరంయస్త్వచమన్తరోయమయత్యే
షతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరోయంవిజ్ఞానంనవేదయస్యవిజ్ఞానగ్ం శరీరంయోవిజ్ఞానమన్తరో
యమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యోరేతసితిష్ఠన్రేతసోన్తరోయగ్ంరేతోనవేదయస్యరేతశ్శరీరంయోరేతోన్తరోయమయత్యే
షతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతశ్శ్రోతాఽ మతోమన్తాఽవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతానాన్యోతో
స్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తి శ్రోతానాన్యోతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతైషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృ
తోఽతోఽన్యదార్తంతతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ॥ ……………… ౨౩

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయే-సప్తమంబ్రాహ్మణమ్.

———

త్వాత్సన్నిధ్యాచ్చవిజ్ఞాతా. తత్ర * యంపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచాన్యేనియన్తవ్యావిజ్ఞాతారః- అన్యోనియన్తాన్తర్యామీ తిప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యోతః) నఅన్యఃఅతః- అస్మాత్. అన్తర్యామిణోనాన్యోతోస్తిద్రష్టా. తథా- నాన్యోతో స్తిశ్రోతా. నాన్యోతోస్తిమన్తా. నాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతా. యస్మాత్పరోనాస్తిద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతా, యోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతశ్శ్రోతాఽమ తోమన్తాఽవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితః సర్వసంసారిణాంకర్మఫలవిభాగకర్తా,-ఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదా త్మనోన్యదార్తం. తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్రప్రాణాదౌతిష్ఠన్నన్తర్యామీతవాత్మేతిసమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరంప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) యథామనసి- తథాబుద్ధావపిసన్నిధానాజ్జ్ఞాతృతేతియావత్. తత్రేతిపూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతోన్యఇత్యుక్తార్థపదార్థాన్వా

కరోతి (అతఇతి) అన్యోద్రష్టానాస్తీతిసమ్బన్ధః. ఏషతఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-
౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.—— ఏవమప్సుఅగ్నౌఅన్తరిక్షేవాయాదివిఆదిత్యేదిక్షుచన్ద్రతారకేఆకాశేతమసితేజసిచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితిశేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యతఇతిశేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-
౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.—— సర్వేషుభూతేషుచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితిశేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యతఇతిశేషః.
౧౯

౪౦.—— ఏవంప్రాణేవాచిచక్షుషిశ్రోత్రేమనసిత్వచిచోక్త్వాహ (యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాది) అత్రవిజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః-సమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మనితిష్ఠన్నితిఆత్మశబ్దేనసన్దేశదర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్యతస్యతచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగా,చ్చేతిద్రష్టవ్యం.
౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.—— ఏవంరేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టోద్రష్టాఅశ్రుతశ్శ్రోతాఅమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతేతి) అత్రద్రష్టృత్వం-రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. నతుచక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్యపరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికంజీవస్యాప్యస్తీతిఅదృష్టత్వాదినాద్రష్టృత్వాదికంవిశేషితం. తాదృశంచతన్నజీవస్యాస్తీతిభావః. అత్రచ ద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేఃనిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితిద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోఽతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతాఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః అతోన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నఃపూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానేషుపూర్వత్వాదిలిసాస్తమికాధికరణేవ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేనపూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతోనిషేధఉపపద్యతే. జీవస్యకరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశోఽదృష్టోద్రష్టానాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. శిష్టంస్పష్టం. (తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదంచబ్రాహ్మణమధికృత్యసమన్వయాధ్యాయేద్వితీయపాదేచిన్తితం- * యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్నిత్యారభ్యాన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మంచాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీజీవఏవస్యాత్- వాక్యశేషేద్రష్టాశ్రోతేతికరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః నచదర్శనశ్రవణాదిశబ్దారూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వంచపరమాత్మనోపిసమ్భవతీతివాచ్యం- తథాహిసతి * నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టేతితదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవతదతిరిక్తస్యరూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాంకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయాజీవపరత్వేతుజీవవ్యతిరిక్తస్యకరణాయత్తజ్ఞానవతోనిషేధఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్యకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషుతద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాధిలోకాదిషుశ్రూయమాణోన్తర్యామీపరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేఃపరమాత్మధర్మస్యశ్రవణాత్. అధిలోకాదయోమాధ్యన్దినేద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్యపూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాది విశేషితనిరుపాధికరూపాది సాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోప్యుపపద్యతే. * నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథాస్మార్తం - ప్రధానం * అదృష్టోద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వ విశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదే,శ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం నజీవోప్యత్రప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతే. కాణ్వామాధ్యన్దినాశ్చోభయేపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మాధ్యన్దినాహి * యఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోన్తరఇతి. కాణ్వాస్త్వాత్మపర్యాయస్థానే * యోవిజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపద మధీయతే. అతో నజీవాన్తర్యామీతిస్థితం. నను ఆత్మనోజ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితిచేన్న - అస్యార్థస్యవియత్పాదేచిన్తితత్వాత్. తథాహి * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞంతనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలంపరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మా * ఏషహిద్రష్టాశ్రోతా ఇత్యాది శ్రవణా, దహంజానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవా, చ్చాగన్తుక జ్ఞానాశ్రయఏవ - నస్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వ వచనాని తులాకుణికానీత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్ఞోతఏవ. అతఏవ- * ఏషహి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మా పురుషఃఇతివిజ్ఞానాత్మనఏవ జీవస్య ద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవజ్ఞానాత్మకోపిసన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చభవతీత్యర్థః. ననువిభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వేతజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యంసర్వదాస్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వేస్యాదియంశఙ్కాపి- * తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతి * యేవైకేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవతేసర్వేగచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మైలోకాయకర్మణేఇతిజీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవోనవిభుః. అతోనసర్వదాసార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. ననుశరీరాదుత్క్రమణంనామశరీరవిషయకాభిమానరాహిత్యం- తచ్చవిభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- * స్వాత్మనాచోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షేఉత్క్రమస్యకథంచిత్సమ్భవేపిఉత్తరయోః - గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవసమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వేతదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ * ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోహృదయమేవాస్యవర్త్మా తస్మాదనుక్రమాదాయపునరేతిస్థానమితిశరీరవివ స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచతదసమ్భవాన్నవిభురాత్మా. ※నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. •యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితిజీవం ప్రస్తుత్య • సవాఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతిచేన్న- •యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యేతిహైవతత్రమహత్త్వప్రతిపాదనాత్. • స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ. •ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యఇతిఅణుత్వలక్షణస్య స్వస్యవాచకశబ్దశ్రవణాత్. •వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ ఇతిఅణునద్ధశంవస్తూద్ధృత్యతన్మానత్వస్యజీవేఅనుశ్రవణాచ్చాణురేవ. నన్వణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలమ్భఇత్యత్రమతాన్తరేణపరిహారమాహ - •అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుఃశరీరైకదేశస్థోఽపిసకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవంజీవోఽపిభవిష్యతి. • అవస్థితివైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహప్రదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తుతథాభావః- ఆత్మనోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీతికథంతథాత్వమితిచేన్న- ※హృదిహ్యేషఆత్మేతిజీవస్యాపిశరీరప్రదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథస్వమతేనపరిహారమాహ- • గుణాద్వాలోకవత్. వాశబ్దోమతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థానామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాంప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్రభాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- • వ్యతిరేకోగన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. ※జానాత్యేవాయంపురుషఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. •పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఃపృథక్కృత్య ※నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతితద్వాచకశబ్దైరేవపృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. నన్వజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే ※యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్యత్రాహ- •తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యంవ్యావర్తయతి. జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవోవ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ • యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః. • యావదాత్మభావిత్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాం యావద్గోవ్యక్తిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిర్గవాదిశబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేనధర్మిణోవ్యపదేశోనదోషాయేత్యర్థః. అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశోనదోషాయేతిసముచ్చినోతి. నను సుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- • పుంస్త్వాదివత్త్వస్యసతోఽభివ్యక్తియోగాత్. యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వవ్యఞ్జకధాతోఃయౌవనేఅభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగదశాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ. ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- •నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమోవాన్యథా. కింసర్వగతఆత్మా ఉపలబ్ధేరేవవా- అనుపలబ్ధేరేవవాహేతుః- ఉతోభయత్ర. అద్యపక్షద్వయేఉపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవవేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భపర్యాయేణదృశ్యమానౌనోపపద్యేయాతాం. అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నాకాదాచిత్కీధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితిసిద్ధాన్తపక్షేతునానుపపత్తిరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే • కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితిప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాలభ్యాదికావదస్వాతన్త్ర్యేజీవంనియోజయతోవిధినిషేధశాస్త్రయోరానర్థక్యంస్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- • పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. • యఆత్మానమన్తరోయమయతీతితత్కర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వేవంవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- • కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపేక్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంసతివిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞఃసర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తఃఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్మద్వైవిధ్యంసర్వంవిధాయతదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తించసర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచప్రదర్శ్యాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాఃతదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాఃతదాధారాఃస్వయమేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే. తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణంస్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యేదయాలుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యనావకాశః. దయాహినామస్వార్థనిరపేక్షాపరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సాచస్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపివర్తమానానగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహఏవతత్రగుణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధానఙ్గీకారేణనిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే.యథోక్తం ※తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం।దదామిబుద్ధియోగంతంయేనమాముపయాన్తితేఇతి. ననుహేపతన్తంబాలకందృష్ట్వాఉపేక్షమాణస్యానుమన్తృత్వతోవాపుంసోనైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్రవృత్తపురుషవిషయేఉపేక్షకత్వేవాఅనుమన్తృత్వేవాప్రయోజకత్వేవాసర్వేశ్వరస్యతస్యనిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖేనసామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతు స్వాతన్త్ర్యస్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం. నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్యనుమానం. తత్రహికిమీశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథ హ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గమో హేతోరాశ్రయాసిద్ధిః. అభ్యుపగమేఽపి గ్రాహకేణ తాసైరిణస్య గుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాలభఞ్జికావిలక్షణతయా జీవస్య కర్తృత్వాత్ సత్తాసాపేక్షత్వం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షోత్పాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్య న వైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణీతి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి *తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి తస్యార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *వైయర్థ్యం యావతా నస్యాద్విధాన ప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వం శ్రుతేస్తావానసఙ్కోచో న స్వరసః పరత ఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవ సర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. కల్పనాయామేవేదృశచోద్యావకాశః- *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నార్థే ఈదృశచోద్యానవకాశా ఇతి స్థితం. తథా ప్రాణపాదే జీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - న తత్పరమాత్మాయత్తమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- *జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్స్వవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్మకాధిష్ఠానం యత్. తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్-సఙ్కల్పాదేవ భవతి- *సోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాది శబ్దాత్, *తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్య యావత్స్వరూపభావిత్వా, చ్చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః..................................... ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతః పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః. (అథ హ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః- పూజావన్తః శృణుత మమ వచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతాం మమాస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యది వక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు- కదాచిదపి యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యాసదవస్థత్వాత్కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథ హ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మవిద్యుద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ మూతి ప్రాప్తిర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణాన్ సమవాచేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం- వదన్ప్రతిక్షిప్తేతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే- మమ తౌ ప్రశ్నావయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మూం మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యస్యా మయేనాబ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం నిశ్చితవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపరిగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా ఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా- త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః - కాశిషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యంకృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ సపత్నాతి వ్యాధినౌ హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠే దేవమేవాహం త్వాం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాం తౌ మే బ్రూహీతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిగ్ స్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౩

స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౪

§ సా హోవాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్య యో మ ఏతం వ్యవచోఽపరస్మై ధారయస్వేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౫

జ్యాకం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రే యో వంశఖణ్డస్సఙ్గీయతే. తేన వినాపి శరో భవతీత్యతో విశినష్టి బాణవన్తావితి. తౌ ద్వౌ బాణవన్తౌ శరౌ. తయోరేవ విశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోః పీడాకరావతిశయేన. హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపత ఆత్మానం దర్శయేత్. ఏవమేవాహం త్వాం శరస్థానీయాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మి త్వత్సమీపే. తౌ మే బ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౨

ఆ.— పృచ్ఛ్యత ఇతి శేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వే బ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారో హేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) తదేవం యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి బ్రాహ్మణాస్సమతయా వాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహం వై యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వేత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. అహం వై- ప్రసిద్ధం యథా తథా కాశీదేశభవః విదేహదేశభవో వా ఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యః యథా ఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యం ధనుః పునరపి సజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన శరాగ్రే యో వంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నస్య న్యవ్యధనశీలౌ, చ శరౌ హస్తే గృహీత్వా ఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపం గచ్ఛతి. ఏవమేవాహం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం త్వాముపస్థితాస్మి. ఉపోదస్థాం- స్థాధాతోర్లుఙ్ *గాతిస్థాఘుపాభూభ్య ఇతి సిచో లుక్. తౌ మే ప్రశ్నౌ బ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్త ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— సా హోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరి దివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధః పృథివ్యాః. అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః. అణ్డకపాలయోః ఇమే చ ద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానం స్వవ్యాపారస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావి లిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే- కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వం ద్వైతజాతం యస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞం పూర్వోక్తం కస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చ- పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారే ప్రష్టవ్యే కిమితి సర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితి యావత్. ౩

రం.— (సా హోవాచేతి) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. తదేవాహ (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదర్వాక్పృథివ్యా ఇత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. దివః యదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వం వస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనం యద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తి యత్. యే చేమే ద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం చ యద్వస్తుజాతం వ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వం కుత్ర వాదిగ్వ్యతిరిక్తసృష్టౌ వర్తుః ఓతం ప్రోతం చ తద్బ్రూహీతి ప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యా ఇతి పాఠే ప్యయమేవార్థః. ౩

శం.— స హోవాచ- ఇతరః. హే గార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వం దివ ఇత్యాది- తత్సర్వం యత్సూత్రమాచక్షతే- తత్సూత్రం ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చ- యదేతద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం జగదవ్యాకృతాకాశేఽప్స్వివ పృథివీధాతుః. త్రిష్వపి కాలేషు వర్తతే ఉత్పత్తౌ స్థితౌ లయే చ. ౪

ఆ.— యథా ప్రశ్నమనూద్య ప్రత్యుక్తిమాదత్తే (స హోవాచేతి) తాం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశే వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రిష్వపి కాలేష్విత్యయదుక్తం తద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యః ప్రత్యుత్తరమాహ వక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వం గార్గీత్యాది) హే గార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యాదిత్వదుక్తం సర్వమాకాశే ఓతం చ ప్రోతం చేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేన చాత్ర న వాయుమదమ్బరం గృహ్యతే - తస్య సర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కిన్త్వవ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్ర స్థితం. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సా హోవాచ. నమస్తేఽస్త్విత్యాది ప్రశ్నస్య దుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యో మే- మమైతం- ప్రశ్నం వ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్య దుర్వచత్వే కారణం- సూత్రమేవ తావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముత తద్యస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చేతి. అతో నమోఽస్తు తే- తుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయ ప్రశ్నాయ ధారయస్వ- దృఢీకురు ఆత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛ గార్గీతీతర ఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

§ యో మ ఏతం వ్యవోచోఽపరస్మై ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతంచ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిగ్ స్తదోతంచ ప్రోతంచేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతంచ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతంచ ప్రోతంచేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

ఆ.— వక్ష్యమాణం వాక్యమన్యదిత్యుచ్యతే. ౫

రం.— (సా హోవాచ నమస్తేఽస్త్విత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య. యస్త్వం మే ఏతం- ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యవోచః-వివిచ్యోక్తవానసి- తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతి తదుక్తముత్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై-ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ-చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) సః యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి. పృచ్ఛేత్యనుమేన ఇత్యర్థః. ౫

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చారితమేవ పూర్వోక్తమర్థమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం- తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతంచ ప్రోతంచ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథావాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్హి సా- యదవాచ్యస్య వదనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తేరకించిత్కరత్వం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతంచ ప్రోతం చేతి) య ఆకాశస్త్వయోక్త ఇతి శేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యస్మదుక్తసర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతంచ ప్రోతంచేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సాఽవ్యాకృతమాకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి. బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ విప్రతిపద్యేయ, మిత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవముపాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. యన్న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్-అలోహితం. అగ్నేర్గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న-అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా-అగన్ధం. అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. నహి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం- *పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. *స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం-అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. నహి తేజోఽగ్న్యాది ప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం-ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం-మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం-మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే, అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అన్తరవత్. అనన్తరం- నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠే న దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౬౨

ఉ.— ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతఏతస్యవా అక్షరస్యప్రశాసనేగార్గి ద్యావాపృథివ్యౌవిధృతేతిష్ఠతః॥ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనే గార్గినిమేషాముహూర్తాఅహోరాత్రాణ్యర్ధమాసామాసాఋతవఃసంవత్సరాఇతివిధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గి ప్రాచ్యోనద్యఃస్యన్దన్తేశ్వేతేభ్యఃపర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోన్యాయాంయాంచదిశమన్వేతస్యవా అక్షరస్యప్రశాసనేగార్గి దదతోమనుష్యాఃప్రశంసన్తియజమానందేవాదర్వీంపితరోఽన్వాయత్తాః॥౯

ఆ.— అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతిదోషద్వయంసామాన్యేనోక్తంవిశేషతోజ్ఞాతుంపృచ్ఛతి (కింతదితి) అస్థూలాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నేరోహితంరూపమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేరిత్యాది) అవాయువిశేషణేనా ప్రాణవిశేషణస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మికఇతి) అమాత్రమితిమానమేయాస్వయోగనిరాక్రియతే. తస్యేత్యాత్మోక్తిః. సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) తదుపపాదయతి (ఏకమితి) ౮

రం.— (సహోవాచ) అత్రయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ. కిమిత్యత్రాహ (ఏతద్వైతదక్షరంగార్గిబ్రాహ్మణాఅభివదన్తీత్యాదినా) హేగార్గి. తదేతత్ వై- సర్వాసూపనిషత్సు * యస్యతమశ్శరీరంయస్యావ్యక్తంశరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం- అశ్నుతే- వ్యాప్నోతీతి వానక్షరతీతివాఅక్షరం- బ్రహ్మఅవ్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారతయా బ్రాహ్మణాః- బ్రహ్మవిదఃఅభివదన్తి. అత్రబ్రాహ్మణాభివదనకథనేననాహంకించిద్విప్రతిపన్నంవక్ష్యామీతిహృదయం. తదేవబ్రహ్మనిశనష్టి - అస్థూలం- స్థూలభిన్నం. తర్హికిమణ్విత్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హికింహ్రస్వమిత్యతఆహ (అహ్రస్వమితి) కింతర్హిదీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. అమాత్రం- మాత్రాః- ఇన్ద్రియాణి. యద్వా- మాత్రా- పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం- స్వావ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (నతదశ్నాతికించన) తత్ - అక్షరంకర్తృకించిదపినాశ్నాతి- అవాప్తకామత్వాద్భుభుక్షానిరపేక్షమిత్యర్థః. తత్స్వయంనకస్యాపిభక్ష్యమిత్యాహ (నతదశ్నాతికశ్చనేతి) తత్- బ్రహ్మాకర్మ. శిష్టంస్పష్టం. ౯

———

శం.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వంతావదక్షరస్యోపగమితంశ్రుత్యా- తథాపిలోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతేయతః- అతోఽస్తిత్వాయానుమానంప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్యవాఅక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరంసర్వాన్తరంసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాఽశనాయాదిధర్మాతీతః,- ఏతస్యవైఅక్షరస్యప్రశాసనే. యథారాజ్ఞఃప్రశాసనేరాజ్యమస్ఫుటితంనియతంవర్తతే - ఏవమేతస్యాక్షరస్యప్రశాసనే హేగార్గి. సూర్యాచన్ద్రమసౌ- సూర్యశ్చచన్ద్రమాశ్చసూర్యాచన్ద్రమసౌఅహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌతాదర్థ్యేనప్రశాసిత్రాతన్నిర్వర్త్యమానలోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతానిర్మితౌవిధృతౌచస్యాతాం- సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్- లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తితత్ - యేనవిధృతావీశ్వరౌస్వతన్త్రౌసన్తౌనిర్మితౌతిష్ఠతో, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమనవృద్ధిక్షయాభ్యాంవర్తేతే,. తదస్త్యేవమేతయోఃప్రశాసిత్రక్షరంప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిద్యావాపృథివ్యౌ-ద్యౌశ్చపృథివీచసావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపిసత్యౌగురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్యప్రశాసనేవర్తతే- విధృతేతిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరంసర్వవ్యవస్థాసేతుఃసర్వమర్యాదావిధరణం- అతోనాస్యాక్షరస్యప్రశాసనంద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య-అవ్యభిచారిహితల్లిఙ్గం- యద్ద్యావాపృథివ్యౌనియతేవర్తేతే. చేతనావన్తంప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణనైతద్యుక్తం- * యేనద్యౌరుగ్రాపృథివీచదృఢేతిమన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనేగార్గినిమేషాముహూర్తాఇత్యేతేకాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్యజనిమతఃకలయితారః - యథా లోకేప్రభుణానియతోగణకః సర్వమాయంవ్యయంచాప్రమత్తోగణయతి - తథా. ప్రభుస్థానీయఏషాంకాలావయవానాంనియన్తా. తథా- ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాః. పూర్వదిగ్గమనానద్యఃస్యన్దన్తే- స్రవన్తిశ్వేతేభ్యః - హిమవదాదిభ్యఃపర్వతేభ్యః- గిరిభ్యః. గఙ్గాద్యానద్యస్తాశ్చయథాప్రవర్తితాఏవనియతాఃప్రవర్తన్తే- నాన్యథాపిప్రవర్తితుముత్సహన్తి - అతస్తదేతల్లిఙ్గంప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోఽన్యాః- ప్రతీచీందిశమఞ్చన్తిసిన్ధ్వాద్యానద్యః. అన్యాశ్చయాంయాందిశమనుప్రవృత్తాః- తాంతాంనవ్యభిచరన్తి- తచ్చలిఙ్గం. కించ- దదతః- హిరణ్యాదీన్ప్రయచ్ఛతఃస్వాత్మపీడాంకుర్వతోపిప్రమాణజ్ఞాఅపిమనుష్యాఃప్రశంసన్తి. తత్రయచ్చదీయతే, యేచదదతి, యేచప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవసమాగమోవిలయశ్చానన్తరోదృశ్యతే- అదృష్టస్తుపరస్సమాగమః. తథాపిమనుష్యాదదతాందానఫలేనసంయోగంపశ్యన్తఃప్రమాణజ్ఞతయాప్రశంసన్తి- తచ్చకర్మఫలేనసంయోజయితరికర్తుఃకర్మఫలవిభాగజ్ఞేప్రశాస్తర్యసతినస్యాత్- దానక్రియాయాఃప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తిదానకర్తౄణాంఫలేనసంయోజయితా. అపూర్వమితిచేన్న- తత్సద్భావేప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతిచేన్న- ఆగమతాత్పర్యస్యసిద్ధత్వాత్. అవోచామహ్యాగమస్యవస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ -అపూర్వకల్పనాయాంచార్థాపత్తేఃక్షయః-అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్యాస్యసేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చక్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చయాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేఃఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌదృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగోనన్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరఃకల్ప్యః- అపూర్వంవా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావః నైవ్యాత్ఫలప్రాప్తిర్దృష్టా- నత్వపూర్వాత్. నచాపూర్వం దృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టం కల్పయితవ్యం, తస్య చ ఫలదాతృత్వే సామర్థ్యం,- సామర్థ్యం చ సతి దానం చాభ్యధికమితి,. ఇహత్వీశ్వరస్యైవ వ్యస్య సద్భావమాత్రం కల్ప్యం- నతు ఫలదానసామర్థ్యం దాతృత్వంచ. సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానం చ దర్శితం ద్యావాపృథివ్యాది ధృతేతి ప్రశాసితేత్యాది. తథాచ యజమానం దేవాః ఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థేఽనుగతాశ్చరుపురోడాశాద్యుపజీవనప్రయోజనేన- అన్యథా హి జీవితుముత్సహన్తః కృపణాం దీనాం వృత్తిమాశ్రిత్య స్థితాః. తచ్చ ప్రశాస్తుః ప్రశాసనాత్స్యాత్. తథా పితరః పితర్థం దర్వీం- దర్వీహోమమన్వాయత్తాః- అనుగతా ఇత్యర్థః. సమానం సర్వమన్యత్. ౯

ఆ.— అథయథోక్తయా నీత్యా శ్రుతైర్యైవాక్షరాస్తిత్వే జ్ఞాపితే వక్తవ్యాభావాత్కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేతి- తత్రాహ (అనేకేతి) యద్యపి- తత్సవిశేషణమేవేతి లౌకికీబుద్ధిః. ఆశఙ్క్యతే- నైతదక్షరం నిర్విశేషణమితీతి శేషః. అన్తర్యామిణి జగత్కారణే పరస్మిన్ననుమానసిద్ధే వివక్షితం నిరుపాధ్యక్షరం నేత్స్యతి - జగత్కారణత్వస్యోపలక్షణతయా జన్మాదిసూత్రే స్థితత్వాత్, దుపలక్షణద్వారా బ్రహ్మణి స్వరూపలక్షణప్రవృత్తేః,. అతోఽన్తర్యామిణ్యనుమానం ప్రకృతోపయుక్తమితి భావః. అనుమానప్రత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ స్యాతామితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫోరయతి (యథేతి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్ -రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాదౌ వివక్షితమనుమానమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తాదర్థ్యేన- లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రశాసిత్రా నిర్మితావితి సమ్బన్ధః. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానవత్త్వమాచష్టే (తన్నిర్వర్త్యయా నేతి) సూర్యాచన్ద్రమసౌ తచ్ఛబ్దవాచ్యౌ. విమతౌ విశిష్టవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ- ప్రకాశత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః. విమతౌ నియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యభిప్రేత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశోపకారకత్వం- తజ్జనకత్వం. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానసద్భావనార్థం విశేషణం. సాధారణస్స్వేషాం ప్రాణినాం యః ప్రకాశః- తస్య జనకత్వాదిత్యర్థవత్. దృష్టాన్తే లౌకికవిశేషణం ప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనివిష్టత్వసిద్ధ్యర్థం. అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టం హేతుం స్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌ దేశకాలౌ. నియతం చ నిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం. తద్వన్తౌ సూర్యాచన్ద్రమసావుద్యన్తావస్తమయన్తౌ చ యేన విధృతౌ ఉదయాస్తమయాభ్యాం వృద్ధిక్షయాభ్యాం చ వర్తేతే. ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం. వృద్ధిశ్చ క్షయశ్చ వృద్ధిక్షయమితి ద్వన్ద్వం గృహీత్వా ద్వివచనం. ఏవం- కర్తృత్వేన విధారయితృత్వేన చేత్యర్థః. విమతే ప్రయత్నవతా విధృతే- సావయవత్వే సత్యస్ఫుటితత్వాత్, గురుత్వే సత్యపతితత్వాత్, సంయుక్తత్వే సత్యవియుక్తత్వాత్, చేతనావత్త్వే సత్యస్వతన్త్రత్వాత్, చర్మహస్తన్యస్తపాషాణాదివదితి ద్వితీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (సావయవత్వాదిత్యాదినా) కిమిత్యేతస్య ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యౌ వర్తేతే- తత్రాహ (ఏతద్ధీతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థా నియన్తారం వినా నుపపన్నా తత్కల్పికేత్యర్థః. తథా కిమిత్యేతేన విధృతే ద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏష సేతుర్విధరణ ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (అతోనాస్త్యేతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దోపాత్తమర్థం స్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వం ప్రకటయతి (చేతనావన్తమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. నియన్తృత్వే సిద్ధావపి కథమీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వం పృథివ్యాదేః- చేతనావదభిమానిదేవతావత్త్వేన స్వాతన్త్ర్యం. * యేన స్వస్తభితం యేన నాకో యో అన్తరిక్షే రజసో విమానః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ ఇత్యత్ర హిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరః పృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - నహి హిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణే పూర్వాపరగ్రన్థయోరుచ్యమానం నిరఙ్కుశం సర్వనియన్తృత్వం సమ్భవతీతి భావః. ఏతే కాలావయవా విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి సమ్బన్ధః. తత్రానుమానం వక్తుం హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యః కలయితా- స నియన్తృపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) నిమేషాదయో నియన్తృపూర్వకాః - కలయితృత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠా నద్య ఇత్యపేక్షాయామాహ (గఙ్గాద్యా ఇతి) అన్యథా ప్రవర్తితుముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాం చేతనత్వేన స్వాతన్త్ర్యం. విమతా నియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితి చతుర్థపర్యాయార్థః. నియతప్రవృత్తిమత్త్వం తదేతదిత్యుచ్యతే. తచ్చేత్యవ్యభిచారితోక్తిః. విమతం విశిష్టజ్ఞానవద్దాతృకం- కర్మఫలత్వాత్ - సేవాఫలవదిత్యభిప్రేత్య పఞ్చమం పర్యాయముత్థాపయతి (కించేతి) దాతా ప్రతిగృహీతా దానం దేయం వా ఫలం దాస్యతి- కిమీశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవ ప్రత్యక్షో నాశో దృశ్యతే- తేన తత్ప్రియుక్తాదృష్టః పురుషార్థో న కశ్చిదస్తీత్యర్థః. అదృష్టం పురుషార్థం ప్రత్యాహ (అదృష్టస్త్వితి) సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః. సఖల్వైహికో న భవతి- కింతు పారలౌకికః. తథాచ నాసావిహైవ నష్టదాత్రాదిప్రయుక్తస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి ఫలదాతురభావాత్ * స్వార్థభ్రంశో హి మూర్ఖతేతి న్యాయాద్దాతృప్రశంసైవ మాభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞతయేతి) * హిరణ్యదా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది ప్రమాణం. తథాపి కథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) తద్ధి దాతృప్రశంసనం విశిష్టే నియన్తరి అసత్యనుపపన్నం తత్కల్పకమిత్యర్థః. దానక్రియావశాదేవ తత్ఫలసిద్ధా కృతం నియన్త్రేతి చేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణః క్షణికత్వాత్, ఫలస్య చ కాలాన్తరభావిత్వాన్న సాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్కృతమీశ్వరేణేతి శఙ్క్యతే (అపూర్వమితి చేదతి) స్వయమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం వాఽపూర్వం ఫలదాతృ న కల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితి పరిహరతి (నేతి) ఈశ్వరద్వేషీ శఙ్కతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తిరితి శేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథం కార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవోచామేతి) కర్మవిధిర్హి ఫలదాత్రతిరేకేణ నోపపద్యతే - నచ కర్మక్షణతరవినాశి కాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధేఽపూర్వే కథం మానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి). న కేవలం సద్భావే ప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం- కించాన్యత్కించిదస్తీతి యావత్. తదేవ ప్రక

ఉ.— యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్య కల్పనాయాం యా అర్థాపత్తిశ్శఙ్క్యతే- తస్యాః కల్పితమపూర్వమన్తరేణానుపపత్తేః ఉపయస్స్యాదితి యోజనా. అన్యథానుపపత్తిం వివృణోతి (నైవేతి) యాగాదిఫలమపీశ్వరాత్సమ్భవతీతి శేషః. కథమీశ్వరాధీనా యాగాదిఫలప్రాప్తిః- తత్రాహ (సేవాయాశ్చేతి) ఆదిపదే నేన్ద్రాదిదేవతాగ్రహ్యన్తే. విమతా విశిష్టజ్ఞానవతాగీయమానఫలవతీ- విశిష్టక్రియాత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదితి భావః. ఇతశ్చాపూర్వకల్పనానయుక్తేత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టం సేవాయా ధర్మత్వేన సామర్థ్యం - సేవ్యాత్ఫలప్రాపకత్వం - తదనుసృత్యైవ దానాదౌ ఫలప్రాప్తిసమ్భవే తన్నిరాసేనాపూర్వాత్ తత్కల్పనా సన్యాయ్యా - దృష్టానుసారిణ్యాం కల్పనాయాం తద్విరోధికల్పనాఽయోగాదిత్యర్థః. అపూర్వస్య ఫలహేతుత్వే దోషాన్తరమాహ (కల్పనేతి) తదాధిక్యం వక్ష్యం పరామృశతి (ఈశ్వర ఇతి) నాపూర్వః కల్ప్యః - క్లిష్టత్వాత్. తస్య కల్పనాధిక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. భూమికాం కృత్వా కల్పనాధిక్యం స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) అపూర్వస్యాదృష్టత్వే సతి తియావత్. ఇతి కల్పనాధిక్యమితి శేషః. నన్వన్యత్రాపి తుల్యా కల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) స్వపక్షే ధర్మిమాత్రం కల్ప్యం-పరపక్షే ధర్మీ ధర్మశ్చేత్యాధిక్యం. తస్మాత్ * ఫలమత ఉపపత్తేరితి న్యాయేన పరస్యైవ ఫలదాతృతేతి భావః. ధర్మిణోపి ప్రామాణికత్వాన్న కల్ప్యత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (అనుమానంచేతి) ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథా చేతి) దేవా యజమానమన్వాయత్తా ఇతి సమ్బన్ధః. జీవనార్థే- జీవనం నిమిత్తీకృత్యేతి యావత్. దేవానామీశ్వరాజ్ఞామనుసృత్య హవిర్జీవనముపజీవ్య మనుష్యాధీనా ఖ్యాపనం తదపి భాక్తమనియన్తృకల్పకమిత్యర్థః. యో నకస్య చిత్ప్రకృతిత్వేన వికృతిత్వేన వా వర్తతే- స దర్వీహోమః. ౯

రం.— (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ప్రశాసనే - ఆజ్ఞాచక్రే. సూర్యాచన్ద్రమసౌ- * దేవతాద్వన్ద్వే చేతి పూర్వపదస్యానఙ్. విధృతౌ - విశేషేణ ధృతౌ సన్తౌ తిష్ఠత ఇత్యర్థః. ప్రకృష్టం శాసనం ప్రశాసనం. క్వచిదప్యప్రతిహతత్వమేవ శాసనస్య ప్రకర్షః. తతశ్చ సర్వవిషయకం శాసనమితి ఫలతి * ప్రశాసితారం సర్వేషామితి ప్రమాణానుసారాత్. తతశ్చ సర్వవిషయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రద్యావాపృథివ్యాదిధారకత్వం ఫలితం. తతశ్చ ప్రధానజీవయోః స్వరూపేణ యత్కిఞ్చిద్ధారకత్వేపి ప్రశాసనశబ్దితసర్వవిషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాసమ్భవాన్నాత్ర జీవో వా ప్రధానం వా ప్రతిపాద్యతే. ఇదం చ * సా చ ప్రశాసనాదితి సూత్రే స్పష్టం. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే ఇత్యాది) స్పష్టం. (సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతి శబ్దః ప్రకారవచనః. నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యాదిసంవత్సరా ఇతి - ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషా ఇత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోన్యా నద్య ఇత్యాది) అత్ర ప్రశాసన ఇతి సతి సప్తమీ. ప్రాచ్యః- ప్రాక్ప్రవాహాః ప్రసిద్ధా గఙ్గాద్యా నద్యః శ్వేతేభ్యః హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యో లోకోపకారాయ స్యన్దన్తే. తత్ప్రశాసనాభావే తాస్స్యన్దనాయ న ప్రభవన్తీతి భావః. ప్రతీచ్యః - ప్రత్యఙ్ముఖాః అన్యాః-ఉదీచ్యశ్చ నద్యః తథా యాం యాం చ దిశమను ప్రస్థితా మతాః- సర్వా ఏతా ఏతస్య శాసనే సతి ప్రస్యన్దన్త ఇత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షరస్య ప్రశాసనే నిమిత్తే దదతః-తత్ప్రశాసనరూపయా తదాజ్ఞయా దానం కుర్వత ఇత్యర్థః. ఆజ్ఞాకైఙ్కర్యబుద్ధ్యా దానం కుర్వతో జనానన్వాయత్తాః- అనువశాస్సన్తః మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ప్రశాసన ఇత్యేతత్ యజమానం దేవా ఇత్యత్ర దర్వీం పితర ఇత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. అన్వాయత్తా ఇతి పదం దేవమనుష్యపితృసాధారణం. ద్వితీయాన్తపదానాం ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః. తథా చ పరమాత్మాజ్ఞయా యాగం కుర్వాణమన్వాయత్తాస్సన్తో దేవాః ప్రశంసన్తి. పరమాత్మాజ్ఞయా ప్రవృత్తం దర్వీహోమమన్వాయత్తాస్సన్తః పితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః. ౯

శం.— ఇతశ్చాస్తి తదక్షరం- యస్మాత్తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః. భవితవ్యం తు తేన- యద్విజ్ఞానాత్తద్విచ్ఛేదః-న్యాయోపపత్తేః. నను క్రియాత ఏవ తద్విచ్ఛిత్తిస్స్యాదితి చేన్న - యో వా ఏతదక్షరం హే గార్గి. అవిదిత్వా - అవిజ్ఞాయాస్మిల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి- అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి- తత్ఫలభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి. అపిచ-యద్విజ్ఞానాత్కార్పణ్యాత్యయః-సంసారవిచ్ఛేదః,. యద్విజ్ఞానాభావాచ్చ కర్మకృత్కృపణః కృతఫలస్యైవోపభోక్తా జననమరణప్రబన్ధారూఢస్సంసరతి,- తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేతదుచ్యతే - యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- స కృపణః- పణక్రీత ఇవ దాసాదిః. అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి-స బ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యా తజ్జ్ఞానాత్సా నివర్తత ఇతి న్యాయః. కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధేస్తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం నాభ్యుపేయమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్యాజ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితాని విశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి సంసారమేవ ఫలయన్తి - తదజ్ఞాతమక్షరం నాస్తీత్యయుక్తం- సంసారాభావప్రసఙ్గాదితి భావః. అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం-ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౦

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతగ్ శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్నుఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహుమన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మిల్లోక ఇత్యాది) ఉక్తాక్షరపరబ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ కృతయాగాదికం మహదపి బహుకాలసాధ్యతప ఆదికం సర్వమప్యస్య కర్తురన్తవదేవ నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః. (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణ లోకాదస్మాల్లోకాన్తరం గతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః. కృపణః- శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్. యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- బ్రహ్మజ్ఞానవాన్మ్రియతే. సః బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్త ఇతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వేత్యేతద్వ్యపదిశ్యతా 'యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యద్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, తదక్షరం పరం బ్రహ్మేత్యభాషితం. ౧౦

శం.— 'అగ్నేర్దహనప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య ప్రశాస్తృత్వమచేతనస్య నైవేత్యత ఆహ- తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం- న కేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ- దృశిస్వరూపత్వాత్. తథా అశ్రుతం- శ్రోత్రావిషయత్వాత్. స్వయం శ్రోతృ- శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథా అమతం- మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయం మన్తృ- మతిస్వరూపత్వాత్. తథా అవిజ్ఞాతం- బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయం విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కిఞ్చ- నాన్యదతః- అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కిఞ్చిద్ద్రష్టృ- దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ- తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ- తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ,- ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యం. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదినః శఙ్కామనూద్యోత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యానాచేతనత్వమిత్యాహ (కిం చేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం. అతోఽన్యదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా- పూర్వోక్తమవ్యాకృతాదిపృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముదాహృత్య తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా- పర్యవసానం. నాస్మాదుపరిష్టాదధిష్ఠానం కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి హి శ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మాస్మాదక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థే సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం- అక్షరం తు నైవమితి చేత్- తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యం సద్ద్రష్టృ- రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరితి యోజ్యం- యోగివిషయే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్తేః. శ్రోతృ- శబ్దసాక్షాత్కర్తృ. మన్తృ- మన్తవ్యసాక్షాత్కర్తృ. విజ్ఞాతృ- అధ్యవసేయసాక్షాత్కర్తృ. (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ. యథా చోక్తమేవమ్భూతః- నాన్యః అతః అస్తి ద్రష్టృ విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామి... యద్వా- యథాశ్రుతపరనిషేధపరత్వం- ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. యద్వా- యథా శ్రుతపరనిషేధపరత్వం- ఏవమునేనాక్షరేణాదృష్టమేతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం, చ- ఏవమనేనాక్షరేణాదృష్టమేతస్యాక్షరస్యాధారభూతం తస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః- అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలతి. స చ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన నాన్యదతోఽస్తి తస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః- అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలతి. స చ నేహ నానాస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానం కిమర్థమితి వాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేన సమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) స్పష్టోర్థః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహుమన్యేధ్వం - మన్యధ్వం. కిం తత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహుమన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః - కిముత

కార్యతః. కస్మాత్. నహ్యేవ యుష్మాకం మధ్యే జాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మోద్యం ప్రతి జేతా. ప్రశ్నాన్తేన హ్యేవం పృచ్ఛతి- నహ్యేవ జేతా భవితేతి పూర్వమేవ మయా ప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపి మమాయమేవ నిశ్చయో బ్రహ్మోద్యం ప్రత్యేతత్తుల్యో నకశ్చిద్విద్యత ఇతి. తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ. అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణనిగదోక్తం- * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చ. యమన్తర్యామిణం న విదుః, ర్యేవ న విదుః, దృశ్యత్వతదుక్తదర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేన సర్వేషాం చేతనాధాతుర్యుక్తం,- కస్త్వేషాం విశేషః - కిం వా సామాన్యమితి. తత కేచిదాచక్షతే- పరస్య మహాసముద్రస్థానీయస్య బ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాఽన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థా క్షేత్రజ్ఞః - యస్తం న వేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాః పఞ్చావస్థాః పరికల్పయన్తి తథాష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః. అన్యేఽక్షరస్య శక్తయ ఏతా ఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యే త్వక్షరస్య వికారా ఇతి వదన్తి. అవస్థాశక్తీ తావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వం చైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథా శక్తిమత్త్వం చ. వికారావయవత్వే చ దోషాః ప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతా అసత్యాః సర్వాః కల్పనాః. కస్తర్హి భేద ఏషాం. ఉపాధికృత ఇతి బ్రూమః. న స్వత ఏషాం భేదోఽభేదో వా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేతి చ శ్రుతేః. * సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇతి చాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనో నిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి వ్యపదేశో భవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మా సంసారీ జీవ ఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వర ఉచ్యతే. స ఏవ నిరుపాధిః కేవలః శుద్ధః స్వేన స్వభావేనాక్షరం పర ఉచ్యతే. తథా హిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపో భవతి. తథా * తదేజతి తన్నైజతీతి వ్యాఖ్యాతం. తథా * ఏష త ఆత్మా * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢః * తత్త్వమసి * అహమేవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతయో న విరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాః శ్రుతయో న గచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాం భేదః- నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్ సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్వచనం తదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతం వస్తు పృచ్ఛతి (కింతదితి) యదా వో మదీయం వచనం - తదేవ బహుమానయోగ్యమిత్యాహ (యదితి) తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) నమస్కారం కృత్వా - తదనుజ్ఞాం ప్రాప్యేతి శేషః. తదేవేతి ప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితి త్వదీయం పూర్వం వచో బహుమన్యామహే- జేతుం పునరిమం శక్నుమో హే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తమేవ బహుమానవిషయభూతం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయా గార్గ్యా వచో నోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నాన్తేనేతి) తతశ్చ - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వం ప్రతిపాద్య బ్రాహ్మణాన్ప్రతిహితం చోక్తమిత్యర్థః. అన్తర్యామీ క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థం ప్రకృతత్వం దర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (యమితి) క్షేత్రజ్ఞస్య ప్రకృతత్వం స్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్య ప్రస్తుతత్వం ప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాం విషయాణాం దర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేన చేతనాధాతురితి యత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషు విచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారే స్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాం వారయతి (యస్తమితి) యథా పరస్యాత్మనోఽన్తర్యామీ జీవశ్చేత్యవస్థాద్వయం కల్ప్యతే - తథా తస్యైవాన్యాః పఞ్చావస్థాః పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమిత్యేవం లక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేన కల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యా కల్పనాయాం పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమవ్యాకృతం సాక్షీ క్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః కల్పయన్తీతి సమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వా శక్తిపక్షమాహ (అన్యఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షం దర్శయన్వికారపక్షం నిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్ర పక్షద్వయం ప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితి శేషః. తస్య సాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపి కథమవస్థావత్త్వం శక్తిమత్త్వం వా న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణం ప్రాగేవ ప్రవృత్తం స్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనాఽసమ్భవే పృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మని స్వతో విశేషాభావే హేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాం కల్పితాభ్యాం సహాధిష్ఠానత్వేన సత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయా వర్తతే బ్రహ్మ - స్వభావతస్తు జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం కూటస్థం న తద్వదిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనః స్వతో విశేషానవగమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. తత్ర నిర్విశేషత్వమేకత్వం చ హేతుః. నిరుపాధికస్యేతి నిర్విశేషత్వం సాధయితుముక్తం. తత్ర చ వీప్సావాక్యం ప్రమాణీకృతం. కథం పునరేతస్యైవ వస్తునః సంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) తైర్విశిష్టం యత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితః పరమాత్మా జీవః సంసారీతి చ వ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కథం తస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యం నిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధం జ్ఞానం. తస్మిన్ సత్త్వపరిణామే సత్త్వప్రధానా మాయాశక్తిరుపాధిః. తేన విశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోఽన్తర్యామీతి చోచ్యత ఇత్యర్థః. కథం తర్హి తస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏవేతి) నిరుపాధిత్వం శుద్ధత్వే హేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపి కథం తత్ర హిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రత్యయావిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యస్మిన్నేకస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని కల్పితోపాధిప్రయుక్తం నానాత్వం- తథా * తదేజతి తన్నైజతీత్యాదివాక్యమాశ్రిత్య ప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయా పరస్య నానాత్వం- వస్తుతస్త్వేకరసత్వమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపి యథోక్తశ్రుతీనాముప

పత్తిమాశఙ్క్యాహ (కల్పనా న్తరేష్వితి) ఔపాధికాన్తర్యామ్యాదిభేదః- నస్వాభావికఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతోవస్తునినాస్తిభేదః- కిం
త్వైకరస్యమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే౽ష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.—— ఏవంయాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తావాచక్నవీతదుక్తమభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహేత్యాహ (సాహేతి వాచేతి) ఉ
క్తమేవాహ (బ్రాహ్మణాభగవన్తస్తదేవబహుమన్యేధ్వంయదస్మాన్నమస్కారేణముచ్యేధ్వమితి) హేభగవన్తో బ్రాహ్మణాః యూయంతదేవబహు
మన్యేధ్వం. కింతత్. యదస్మాత్- యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణముచ్యేధ్వం- నమస్కారంకృత్వాముచ్యధ్వమితియత్. ముక్తాభవతేతియదిత్యర్థః. తదే
వబహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః. నకదాచిదప్యస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యపరాజయశ్శఙ్కనీయః- అతోనమస్కారంకృత్వా౽స్మాన్ముక్తాభవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం
ముచ్యేధ్వమితిలిఙ్గవ్యత్యయబహువచనం. (నవైజాతుయుష్మాకమిమంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యంజేతేతి) యుష్మాకంమధ్యేఽముం- యాజ్ఞవల్క్యంకశ్చిదపి
బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతిజేతానైవాస్తీత్యర్థః. ఏవంబ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వాతతోవాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః. ఇదంచ
బ్రాహ్మణంసమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదేచిన్తితం- *ఏతద్వైతదక్షరంగార్గి బ్రాహ్మణాఅభివదన్త్యస్థూలమిత్యత్రఅక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ-*అక్షరా
త్పరతఃపరఇత్యాదావక్షరశబ్దస్యప్రధానేప్రయోగాత్, అస్థూలమిత్యాదినిషేధానాంచస్థూలత్వాదిప్రసక్తిమత్యచేతనేసామఞ్జస్యాత్. *కస్మిన్నుఖ
ల్వాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేనప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూతప్రధానవిషయత్వౌచిత్యాచ్చేత్యేవంప్రాప్తేఉచ్య
తే- *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరంపరంబ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య- ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతంప్రధానం. తద్ధారకత్వాది
త్యర్థః. అయంభావః- *కస్మిన్నుఖల్వాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశోనవాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశః- *యదూర్ధ్వం
గార్గిదివోయదర్వాక్పృథివ్యాః యదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతఆకాశఏవతదోతంచప్రోతంచేతికాలత్ర
యవర్తివికారాధారతయోచ్యమానస్యభూతాకాశస్యావ్యాకృతాకాశఏవసమ్భవాత్ తస్యాప్యాధారతయానిర్దిశ్యమానమక్షరంపరమేవ
బ్రహ్మభవితుమర్హతి. ననుజీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవఏవాక్షరశబ్దితఃకింనస్యాదిత్యత్రోత్తరం- * సాచప్రశాసనాత్. సాచ-అమ్బ
రాన్తధృతిః *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతఇత్యాదినాప్రశాసనాధీనాశ్రూయతే. ప్రకృష్టంశాసనం-ప్ర
శాసనం. శాసనస్యప్రకర్షశ్చ- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం. తచ్చాసఙ్కుచితచిదచిచ్ఛాసనంపరమాత్మధర్మః. *అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. *తద్వాఏతద
క్షరంగార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాదినాఉపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వేసతిసర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమా
త్మైవేతిస్థితం. తథాగుణోపసంహారపాదేపి * ఏతద్వైతదక్షరంగార్గి బ్రాహ్మణాఅభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదినిర్దిష్టాఅక్షరసమ్బన్ధినః అ
స్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాఃసర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసుపరవిద్యాసునోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారేప్రమాణా
భావాత్. నచస్వరూపనిరూపకాణాంసత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాంసర్వపరవిద్యోపసంహారస్య *ఆనన్దాదయఃప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వ
దేవాస్థూలాదికంకింనస్యాదితిచేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణబ్రహ్మస్వరూపస్యైవప్రత్యేతుమశక్యతయాసత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేప్యస్థూల
త్వాదీనామభావరూపాణాం *లబ్ధరూపేక్షచిత్కించిత్తాదృగేవనిషిధ్యతఇతిన్యాయేనబ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యు
పయోగిత్వాభావేనసర్వపరవిద్యోపసంహారేప్రమాణాభావాదితిప్రాప్తఉచ్యతే- *అక్షరధియాంత్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదు
క్తం. అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాంసర్వాసుపరవిద్యాస్వవరోధః-సఙ్గ్రహణంకర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వాసూ
పాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వాత్, అస్థూలత్వాదీనాంబ్రహ్మప్రతిపత్త్యావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథాసత్యత్వాదికమన్తరేణబ్రహ్మస్వ
రూపంప్రతిపత్తుమశక్యం - తథాఽస్థూలత్వాదికమన్తరేణజీవవ్యావృత్తంబ్రహ్మస్వరూపంసత్యజ్ఞానాదిశబ్దైర్నప్రతిపత్తుంశక్యం - సత్యత్వాదేః
ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేనప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వంతుననజీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాంనిషేధరూ
పతయాసత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపిస్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికంసకలపరవిద్యోపసంహర్య
మేవ. * ఇయదామననాత్. అభిముఖ్యేనమననం- ఆమననం. ధ్యానమితియావత్. ఆమననాత్- ధ్యానాద్ధేతోః. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం-
నసర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేనవినాపిఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్యప్రత్యేతుంశక్యతయానసర్వకర్తృత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః-
అపితుయత్రప్రకరణేఆమ్నాతం-తత్రైవవ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికంతుసామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యాసుయాయి. అతఏవహి * సమ్భృతిద్యు
వ్యాప్త్యపిచాతఇత్యధికరణేన్యాస్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసుననివేశఇత్యుక్తం. తత్రహి * బ్రహ్మజ్యేష్ఠావీర్యాసమ్భృతానిబ్రహ్మా
గ్రేజ్యేష్ఠందివమాతతాన। బ్రహ్మభూతానాం ప్రథమోహిజజ్ఞేతేనార్హతిబ్రహ్మణాస్పర్ధితుంకఇతిరాణాయనీయానాంఖిలేషుమన్త్రః శ్రూయతే.
అస్యమన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. జ్యేష్ఠా-జ్యేష్ఠాని. శేః * సుపాంసులుగితిలుకి నలోపేచరూపం. వీర్యా-
వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథాచబ్రహ్మణాబహూనిశ్రేష్ఠానివీర్యాణిధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రేజ్యేష్ఠందివమాతతాన- తచ్చజ్యేష్ఠంబ్రహ్మ
అగ్రే- ఇన్ద్రాదిజన్మనఃప్రాగేవదివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మదేవానాంప్రథమోహిజజ్ఞే- బ్రహ్మదేవానాముత్పత్తేఃప్రాగపివి
ద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతిబ్రహ్మణాస్పర్ధితుంకః- తాదృశేనబ్రహ్మణాకఃస్పర్ధితుంక్షమేతేత్యర్థః. అత్రపఠితేద్యుసమ్భృతిద్యువ్యాపకత్వాదిక
థనస్యస్వరూపోపదేశార్థత్వాభావేనోపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాస్వప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనా౽నారభ్యాధీతస్యద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి॥ ౧

రశ్రుతవిద్యాస్థత్వేన కృత్స్నేనియామకాభావాదస్థూలత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యాస్థత్వే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః. సమ్భృతిద్యువ్యాప్తీ సమాహారద్వన్ద్వత్వాదేకవద్భావః. సమ్భరణం ద్యువ్యాపనం చ తత్స్థానవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వద్యువ్యాపకత్వయోర్విరోధాల్లిఙ్గాదల్పాయతనానవరుద్ధవిద్యాస్వేవ వ్యవతిష్ఠతే నహ్యైనమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ఆనన్త్యస్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యాస్వయమన్వయ ఇత్యుక్తం * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్య విరోధస్స్యాదితి వాచ్యం- స్వాభావికానన్త్యస్యౌపాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానేఽవిరోధాభావాత్, ఇహ ద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చ హృదయాద్యల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికతయా పరస్పరవిరుద్ధౌపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధాత్. ఇతిహిత ప్రస్తుతం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరస్మిన్నుత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయే స్ఫుటతరం లిఙ్గమితి. తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి సాక్షాదపరోక్షత్వేన నియన్తృదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్య ఇతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే. విదగ్ధ ఇతి నామతః. శకలస్యాపత్యం శాకల్యః పప్రచ్ఛ- కతి సంఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యో హ కిల ఏతయైవ- వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సంఖ్యాం- యాం సంఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. యావన్తః- యావత్సంఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసంఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాని నివిత్పదాని ప్రదర్శ్యన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని. పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి. ఏతావన్తో దేవా ఇతి. శాకల్యోఽప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేతం యథోక్తసంఖ్యాసమ్యక్త్వం జ్ఞాత్వా. పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సంఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సంఖ్యాం పృష్ట్వా పునస్సంఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) గార్గిప్రశ్ననిర్ణేతతయా బ్రహ్మవదనం ప్రత్యేతత్తుల్యోఽనాక్షిప్తసర్వాన్ ప్రతికథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (పృథివ్యాదీనామితి) * యత్సాక్షాదిత్యాది ప్రస్తుత్య సర్వాన్తరత్వనిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికం బ్రాహ్మణత్రయే నిర్ధారితమిత్యర్థః. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతో నిర్దిష్టమర్థమనువదతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- ద్వైతప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదాః యే పృథివ్యాదయః- తేషు నియన్తృత్వం తస్యోక్తమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి- తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) తత్ర హి పరతన్త్రస్య పృథివ్యాదేర్నియమనం నియన్తృత్వే స్పష్టతరలిఙ్గమితి తత్రైవ నియన్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. వృత్తమనూద్యోత్తరస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్మిన్నేవేతి) నియన్తవ్యానాం దేవతాభేదానాం ప్రాణాన్తస్సఙ్కోచః. వికాసశ్చానన్త్యపర్యన్తః. తద్ద్వారా ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాత్త్వాపరోక్షత్వే * స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదినా ౨౬ గన్తవ్య ఇతి కృత్వా ప్రథమం దేవతాసఙ్కోచవికాసోక్తిః, తదనన్తరం వస్తునిర్దేశః, ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది- శ్రూయన్తే తావన్తో దేవా ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కేయం నివిదితి పృచ్ఛతి (నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి, యద్యపి భాష్యే నివిద్వ్యాఖ్యాతా- తథాపి ప్రశ్నద్వారా స్తుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అనుజ్ఞావాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమా సంఖ్యా - షడధికత్రింశతాధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రలక్షణా. కత్యేవేత్యాది ప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- సమర్థంమన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసంఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతయా- వక్ష్యమాణయా నివిదా దేవతాసంఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవశస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ - వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసంఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే-

ఉ.— స హోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రిగ్ంశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రిగ్ంశదిత్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రిగ్ంశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రిగ్ంశావితి॥ ౨

కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వగ్ం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి॥ ౩

కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః. కియన్తస్తత్రోచ్యన్త ఇత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. త్ర్యధికాని త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికా త్రిసహస్రీతి యావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

———

శం.— స హోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాససార్యైః *విరోధః కర్మణీతి సూత్రే ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః. ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

———

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే. (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి. ౩

ఆ.— ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాదిత్రయే ప్రతిగణం, మిన్ద్రే ప్రజాపతౌ చైకైకస్యేత్యర్థః. తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణస్తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః క ఇత్యర్థః. (ఉత్తరం అగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసుశబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం. తే తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణేఽగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

———

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయ ఉత్క్రామన్తి- అథ-తదా రోదయన్తి. తత్ - తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ.— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాల ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమ స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదగ్ం సర్వగ్ం షడితి॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని. దశేమే- దశేమ ఇత్యర్థః. దశేమే పురుష ఇతి సా తేష్వర్థః. ఏకాదశం త్వాత్మా - మన ఇత్యర్థః. తే ప్రాణా యదా ఽస్మాచ్ఛరీరాత్ - మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః. ౪

శం.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి. ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః. కథం. ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః- ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతే హీతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాస్సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమతాం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి. కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం. వీర్యం. బలం. యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వేన స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్. సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావా, ద్యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వా, చ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమ స్స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః. అశనిరిత్యుత్తరం. కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— కతమే షడితి. త ఏవ వాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాః చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి. సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం.— కతమే షడితి ప్రశ్నః. షడిత్యుక్తా దేవాః క ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతేఽగ్న్యాదయః. అత ఏవైతే షడిత్యర్థః. ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి. (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః. అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః. త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి. ఏషు హి- యస్మాచ్చత్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తానాం కేషాఞ్చిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి. అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి తౌ ద్వౌ దేవౌ. అనయోస్సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి. యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఊ— § తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతేఽథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదꣳ సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయꣳ శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ.— ప్రతిజ్ఞాసమాప్తినిరశబ్దః. తత్ర హేతుః (ఏషహీతి) దేవతాగణన్యూనాం తేషాంచిదేషప్రసిద్ధ్యర్థః- అస్యైవాంతు త్రయాణాం లోకానామిత్యస్య యథాక్రమేణార్థ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౯

రం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాన్త్రయస్త్వాత్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యోఽయం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౯

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ-ఏక ఏవ పవతే-అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదꣳ సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిబుద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి. సః ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవ చైకస్య సర్వోఽనన్తసఙ్ఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసఙ్ఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదోఽధికారభేదాత్. ౯

ఆ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యా ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రసఙ్ఖ్యాకానామేవ దేవానాముక్తత్వాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతాప్యుక్తైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వేష్వముత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్యానన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకధాభావే కో నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాణినాం జ్ఞానే కర్మణి చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినో హి జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ స్వాంశమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తదుక్తో యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేవేత్యాది) యత్-యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే - తత్కథమధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామేవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- ※ ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయావిదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షత ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మోతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే. పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి. అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనో జ్యోతిః- మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః - సోఽయం మనోజ్యోతిః. పృథివీశరీరోఽగ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్ దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టం చైతం పురుషం యో వై విద్యాత్- విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పర ఆశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్ - య ఏతమేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య- త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం చ ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కిం విశేషణోऽసౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- పార్థివాంశః. శరీరే భవః శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

§ యదయమేక ఏవేవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— కామ ఏవ యస్యాయతనꣳ హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం కామమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి స్త్రియ ఇతి హోవాచ॥ ౧౧

రూప ఇత్యర్థః. స ఏష దేవః- యస్త్వయా పృష్టో హే శాకల్య. కిం త్వస్తి తత్ర వక్తవ్యం విశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛైవేత్యర్థః. హే శాకల్య. స త్వం ప్రక్షోభితో ఽమర్షవశగ ఆహతాత్ర్యర్దిత ఇవ గజః. తస్య- దేవస్య శారీరస్య కా దేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతే యః- స తస్య దేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణే వక్షితః. (అమృతమితి హోవాచ) అమృతమితి- భుక్తస్యాన్నస్య రసో మాతృజస్య లోహితస్య నిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితం నిష్పద్యతే స్త్రియా శ్రితం. తతశ్చ లోహితమయం శరీరం బీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౧

ఆ.— సప్తో చవికాసాభ్యాం ప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితి శేషః. అవయవశో వాక్యం యోజయతి (పృథివీతి। సమ్పిణ్డితవాక్యత్రయార్థం కథయతి పృథివీత్యాదినా) వై శబ్దో ఽవధారణార్థః. తం పరాయణం య ఏవ విజానీయాత్- స ఏవ వేదితా స్యాదితి సమ్బన్ధః. అథ కేన రూపేణ పృథివీదేవస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రత్యాశ్రయత్వం- తదాహ (మాతృజేనేతి) పృథివ్యా మాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్య ఏవ దేవో ఽహం పృథివ్యస్మీతి మన్యతే- స ఏవ శరీరారమ్భక మాతృజకోశత్రయాభిమానితయావర్తతే. తథా చ తస్యానేన రూపేణ పితృజత్రితయం కార్యం, లిఙ్గం చ కరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్య పరాయణత్వముపపాద్యానన్తరం వాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (స వై వేదితేతి) తదా మమకీమాయా తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) స పురుషో యేన విశేషణేన విశిష్టః- తద్విశేషణముచ్యమానం శృణ్విత్యుక్త్వా తదేవాహ (య ఏవేతి) శరీరం హి పఞ్చభూతాత్మకం- తత్ర పార్థివాంశేన జనకత్వేన స్థితః శారీర ఇతి యావత్. తస్య జీవత్వం వారయతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్య నిర్ణీతత్వాశఙ్కాం వారయతి (కిం త్వితి) యాజ్ఞవల్క్యో వక్తా స క్రోధాత్ప్రస్తారం శాకల్యం ప్రతి కథం వదైవేతి కథయతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) క్షోభితస్యామర్షవశగత్వే దృష్టాన్తః (తోత్త్రేతి) ప్రాకరణికం దేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషో నిష్పత్తికర్తా షష్ఠ్యోచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేన సాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్య కార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయపదార్థనిష్పత్తిత్వాశఙ్క్యాం స రుధిరరూపం బీజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రాత్మకస్యాశ్రయభూతం భవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణ తుల్యార్థత్వాన్న పృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం.— (శాకల్యః పృచ్ఛతి పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిరిత్యాదినా) యస్య పృథివ్యేవ ఆయతనం- ఆధారః. శరీరమితి యావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతే ఽనేనేతి లోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినా హి పశ్యతి. మనో జ్యోతిః- మన ఏవ జ్యోతిః- సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యకారి యస్య స మనో జ్యోతిః. పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ సర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాం పరాయణః- పరమప్రాప్యభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా వేద్య ఇతి సిద్ధం. తత్ర కీదృశవిశేషణవిశిష్టః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ ధ్యాతవ్య ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఈదృశః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వాదినా జ్ఞాతవ్య ఇతి యో జ్ఞాతా - స ఏవ జ్ఞాతా హే యాజ్ఞవల్క్య. నాన్య ఇత్యర్థః. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థేతి) వై శబ్ద ఏవార్థః. అహం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినోపాస్యం యం త్వం వదసి- తమహం జానామ్యేవేత్యర్థః. కో ఽసావిత్యత్రాహ (య ఏవాయం శారీరః పురుషః స ఏష ఇతి) శారీరః- జీవః. తదన్తర్యామీతి యావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చ జగచ్ఛరీరకత్వవిశిష్టః సర్వాత్మపరాయణభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తస్యోత్తరముక్త్వా అస్మిన్విషయే జ్ఞేయం విశేషణాన్తరం యాజ్ఞవల్క్యః స్వయం పృచ్ఛతి (వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివేదితుః ఉపాస్య దేవతా కా- పునరపి కిం గుణవిశిష్టా. కిం రూపవిశిష్టా ధ్యాతవ్యా- తచ్ఛాకల్య త్వం వదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహ శాకల్యః (అమృతమితి హోవాచేతి) అమృతమితి సంజ్ఞయా అమృతత్వగుణేన వా విశిష్టా ధ్యాతవ్యేత్యర్థః. * స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణో ఽమృతత్వావేదనాదితి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వదైవ శాకల్యేతి) హే శాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వం పృచ్ఛేత్యర్థః. తస్య కా దేవతేతి శాకల్య ప్రశ్నః. అమృతమితి యాజ్ఞవల్క్యోత్తరం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

———

శం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః. కామశరీర ఇత్యర్థః. హృదయం లోకః- హృదయేన- బుద్ధ్యా పశ్యతి. య ఏవాయం కామమయః పురుషః- అధ్యాత్మమపి కామమయ ఏవ. తస్య కా దేవతేతి. (స్త్రియ ఇతి హోవాచ) స్త్రీతో హి కామస్య దీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.— ఉత్తరపర్యాయేషు యేషాం పదానామర్థభేదః- తేషాం తత్కాలనార్థం ప్రతీకం గృహ్ణాతి (కామ ఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామశరీర ఇత్యర్థ ఇతి) స చ హృదయదర్శనో, మనసా సఙ్కల్పయితేతి, పూర్వవత్. తస్య విశేషణం దర్శయతి (య ఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్య కామమయస్య పురుషస్య కారణం పృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాన్తః కారణత్వమనుభవేన వ్యనక్తి (స్త్రీతో హీతి) ౧౧

రం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయ ఇతి) కామశరీరక ఇత్యర్థః. (స్త్రియ ఇతి హోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞకతయా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃప రాయణగ్ సవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ మాత్థయఏవాసావాదిత్యేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతిసత్యమితిహోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశఏవయస్యాయతనగ్ శ్రోత్రం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మ నఃపరాయణగ్ సవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణం యమాత్థయఏవాయగ్ శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కః పురుషః సఏషవదైవశాకల్యతస్య కాదేవతేతిదిశఇతి హోవాచ॥ ౧౩

తమఏవ యస్యాయతనగ్ హృదయం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మ నఃపరాయణగ్ సవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణం యమాత్థయఏవాయంఛాయామయఃపురుషఃసఏషవదైవ శాకల్యతస్యకాదేవతేతిమృత్యురితి హోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃప రాయణగ్ సవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ మాత్థయఏవాయమాదర్శేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) రూపాణి శుక్లకృష్ణాదీని (యఏవాసావాదిత్యేపురుషః) సర్వేషాంహిరూపాణాంవిశిష్టం కార్యమాదిత్యేపురుషః. తస్యకాదేవతేతి. (సత్యమితిహోవాచ) సత్యమితిచక్షురుచ్యతే. చక్షుషోహ్యధ్యాత్మ్యాత్మనఆదిత్యస్యాధిదైవతస్యనిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్యచక్షుర్దర్శనస్యమనసాసఙ్కల్పయితుర్వాస్యకథమాదిత్యేపురుషోవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) రూపమాత్రాభిమానినోదేవస్యాదిత్యేపురుషోవిశేషావచ్ఛేదః. సచసర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైరూపైఃస్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తంయ థోక్తంవిశేషణమిత్యర్థః. కథంచక్షుషఃప్రకాశాదాదిత్యస్యాత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య* చక్షోఃసూర్యోఅజాయతేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషోహీతి) ౧౨

రం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితిహోవాచేతి) * తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషఇతిశ్రుతేరితిభావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనం) యఏవాయంశ్రోత్రేభవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపిప్రతిశ్రవణవేలాయాంవిశేషతోభవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః. తస్యకాదేవతేతి. (దిశఇతిహోవాచ) దిగ్భ్యోహ్యసావాధ్యాత్మికోనిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతిశ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం-సంవాదః. ప్రతివిషయంశ్రవణంవా. సర్వాణిశ్రవణానివా. తద్వేలాయామితియావత్. * దిశస్తత్రాధిదైవతమితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యోహీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంశ్రౌత్రఃప్రాతిశ్రుత్కఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిధ్వనివిశిష్టః. శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేశానుభూయమానః. శ్రోత్రానుభూయమానత్వంచపరమాత్మనః ప్రతిధ్వనిద్వారా ద్రష్టవ్యం. (దిశఇతిహోవాచేతి) దిక్ఛ రీరకాదిజ్ఞామకోవాయుస్యఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమఏవయస్యాయతనం) తమఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారోగృహ్యతే. అధ్యాత్మంఛాయామయః- అజ్ఞానమయఃపురుషః. త స్యకాదేవతేతి. (మృత్యురితిహోవాచ) మృత్యురధిదైవతంతస్యనిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతంమృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. సచతస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్యపురుషస్యాత్ప త్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితోగచ్ఛేత్స్వర్గంవాశ్వభ్రమేవవేతిహిపఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంఛాయామయఃపురుషఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరకఇత్య ర్థః. (మృత్యురితిహోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞికఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదేఛాయాపురుషే. * మృత్యురితివాఅహమేతముపాసేఇతిదర్శ నాదితిభావః. ౧౪

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) పూర్వంసాధారణానిరూపాణ్యుక్తాని- ఇహతుప్రకాశకానివిశిష్టానిరూపాణిగృహ్యన్తే. రూ పాయతనస్యదేవస్యవిశేషాయతనంప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితిహోవాచ) తస్యప్రతిబిమ్బాఖ్యస్యరూపస్యనిష్పత్తిరసోః- ప్రా ణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనꣳ హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనꣳ హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాꣳ స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ౩ ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పూర్వమితి) ఆధారశబ్దోఽభావప్రధానః. తథాచ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర- తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిఘృష్యమాణే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యరూపవిశేషో నిష్పద్యతే- తతోఽయుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం- ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా. (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రతిశ్రుత్కాపురుషే అసుత్వముక్తం- ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం- తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం- విధాభేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః - బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్తత్రత్యపురుషశబ్దోన బ్రహ్మపర్యన్తః- ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి వివేకః. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణ ఇవాత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతకర్త్ర్యోఽధ్యాత్మమాప ఏవ వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావేన ప్రతిభాతీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీమాపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా- న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదధిష్ఠాతుస్తత్కారణత్వం- తత్రాహ (వరుణాదితి) ఆపో వాపీమాసాద్యాఽపీతాస్సత్యోఽధ్యాత్మం శరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం పతన్త్యోఽభిధీయన్తే- తథాచ తా ఏవ వరుణాత్మికా వాప్యాద్యపాం పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః- అప్ఛరీరక ఇత్యర్థః. (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణ నామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః- పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనో జ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం - ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన్యుపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ- శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్స సన్దంశాదౌ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత- కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాది గ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః- సామాన్యాకారః. పురుషః- విశేషావచ్ఛేదః. దేవః- తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్యస్థితోఽయమేకైకో దేవస్సదుక్తః- స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా- తద్భేదత్వాత్పూర్వోక్తస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్టోఽధస్తాదిత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య- జగతః సర్వ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మ విద్వానితి దిశో వేద సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯
కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్నుచక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్యతిశేషః· ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యప్రష్టవ్యం ప్రత్యబుద్ధిపూర్వకాణిత్వాపాదకత్వం దర్శయతి (గృహీతేతి) సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణ హన్తవ్యత్వేన సమ్మతో భవానితి మునేరభిసంహితం. ౧౮

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యేతి సంబోధ్య తమువాచేత్యర్థః. త దేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం ప్రతివాదేభీతాస్స న్తః అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః త్వం తు న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౯

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. కిం బ్రహ్మ విద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్. దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కించ- సప్రతిష్ఠితాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమన్యథా ప్రతిపత్తిమేవాశ్రాయ చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్య న భవతి- కింతు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానిమాన్సర్వాన్స్విదుత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి. అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మ విద్వానితి) కీదృశబ్రహ్మవిద్యావానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహం తు దిశస్తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమప్యహమివ దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠావచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. సదేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మతశ్చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః *చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోస్సూర్య ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్నుచక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః. తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యా దిశా సహ తత్స్థైః సర్వైః రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీ దిక్సర్వా రూపమాత్రా చ. కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయారబ్ధాని రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్యనిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి) ఆత్మానం-ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్ - తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాతిష్ఠదిత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాꣳ హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితోఽమునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నోఽయుక్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) అహమస్మి దిగాత్మేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతోత్తరభావీ దేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే హ్యాదిత్యాదిభావో న త్వప్రాదిభావో గాడిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ఇతి- నభావి దేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మం చక్షుష ఇతి) చక్షుస్సూర్యోఽజాయతేత్యాద్యో మన్త్రవాదాః, స్తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం- అత ఆహ (యైస్తైరితి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్క్షిపతి (చక్షుషేతి) హృదయాధారత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేతుత్వేనోత్తరమాహ (యస్మాదితి) హృదయశబ్దస్య మాంసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బహిస్స్థాని రూపాణ్యన్తర్హృదయే స్థాతుం పారయన్తి- తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

రం.— ఇత్యుక్త్వా స్థితే పృచ్ఛేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగభిమానిత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యమహముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ. (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య. స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమస్సహ దిశా. కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణా కార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా. యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా పృచ్ఛత్యాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాః తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు- తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

రం.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః. ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే- తదైవ దక్షిణాం దదాతి- అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః. తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృద్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) పూర్వవత్. ౨౧

ఊ.— కిందేవతోऽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోऽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోऽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోऽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం.— కిందేవతోऽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి. తస్యాం వరుణోऽధిదేవతా ఆపః. స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- *శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధాతో వరుణమసృజతేతి శ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి. (రేతసీతి) *రేతసో హ్యాపః సృష్టా ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోऽధిస్కన్దతి. తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిస్సృతః. హృదయాదివ నిర్మితః- యథా సువర్ణనిర్మితః కుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సమ్భావనార్థః. అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోऽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిర్గత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేऽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రోపాదానం రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోऽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి. (సోమదేవత ఇతి) లతాం సోమం దేవతాం చైకీకృత్య నిర్దేశః. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. సత్య ఇతి. కథం. యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి. కారణభ్రేషే కార్యభ్రేషో మా భూదితి. సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ. హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ.— దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా) దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోऽవధారణార్థః. సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః నాశః ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోऽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం. స సోమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. సత్య ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేతి దీక్షాసిద్ధ్యర్థం యాజకాశ్శిక్షమాణా ఆహుః- తస్మాత్ సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోऽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవత ఇతి) ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోऽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. వాచీతి. కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయ ఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాసు దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతా నస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- తత్ప్రాచ్యా దిశా సహ హృదయభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్య. యత్తైవలంకర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఉ.— అహల్లికేతిహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోయత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసైయద్ధ్యేతదన్యత్రా
స్మత్స్యాచ్ఛ్వానోవైనదద్యుర్వయాంసివైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫
కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచప్రతిష్ఠితౌస్థఇతిప్రాణ ఇతికస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠితఇత్యపానఇతికస్మి
న్న్వపానఃప్రతిష్ఠిత ఇతివ్యానఇతికస్మిన్నువ్యానఃప్రతిష్ఠితఇత్యుదానఇతి కస్మిన్నుదానఃప్రతిష్ఠితఇతిస

జ్ఞానసహితం, చసహఫలేనాధిష్ఠాత్రీభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణాప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికాహృదయమేవాపన్నాస్తస్య· ధ్రువయాదిశాసహనామస
ర్వంవాక్ద్వారేణహృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్ధీదంసర్వం- యద్రూపంవాకర్మవానామవేతి. సర్వంహృదయమేతత్. తత్సర్వాత్మకంహృదయంపృ
చ్ఛ్యతే (కస్మిన్నుహృదయంప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ.— కథంపునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నేర్దేవతాత్వంప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం
హీతి) దిశోవేదేత్యాదిశ్రుత్యాజగతోవిభాగేనపఞ్చధాత్వంధ్యానార్థముక్తం. ఇదానీంవిభాగవాదినాంశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) య
థోక్తవిభాగేసతీతియావత్. ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిపతి (సదేవాఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యేపర్యాయేహృదయేరూప
ప్రపఞ్చోపసంహారాదన్వితః- * హృదయేహ్యేవరూపాణీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్రైవకర్మోపసంహారముక్తమి
త్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధికేవలంకర్మతత్ఫలాదిభిస్సహదక్షిణాదిగాత్మకంహృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారాహృదయేప్రతి
ష్ఠితత్వాత్తైర్దక్షిణస్యాదిశస్తత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యంచకర్మప్రతీచ్యాత్మకంతత్రైవోపసంహృతం-*హృదయేహ్యేవరేతఃప్రతిష్ఠితమితిశ్రుతేః,
పుత్రజన్మనశ్చతత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపికర్మఫలప్రతిష్ఠాదేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకంతత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయాదీక్షాదిద్వారా
తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవందిక్త్రయేసర్వంకర్మహృదిసంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్యతాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసం
హృతేష్వపికించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాంధ్రువాయాందిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయాభూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపాఽధోదిక్ ధ్రువేత్యు
చ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవతఇతి) సోఽగ్నిఃకస్మిన్ ప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతిప్రశ్నః· హృదయఇ
త్యుత్తరం. పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్నుహృదయంప్రతిష్ఠితమితి) ఏవంసర్వదిగ్దేవతానాంప్రతిష్ఠాభూతంహృదయంక్వప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణసమ్బోధనంకృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలేఏతత్ హృదయమాత్మా
స్యశరీరస్యాన్యత్రక్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తోవర్తతఇతిమన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యదిహ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానోవాఏ
నత్- శరీరంతదాఽద్యుః. వయాంసివా- పక్షిణోవాఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః. వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయిశరీరేహృదయంప్రతిష్ఠితమిత్య
ర్థః. శరీరస్యాపినామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయేప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేననామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపిహృదయాధికరణంవివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నా
మాన్తరేణేతి) అహనిలీయతఇతివిగృహ్యప్రేతవాచినేతిశేషః. దేహేహృదయంప్రతిష్ఠితమితివ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలేశ
రీరంమృతంస్యాదితిశేషః. శరీరస్యహృదయాశ్రయత్వంవిశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్రహృదయస్యావస్థానేయథోక్తదోషమితిశబ్దేనప
రామృశ్యఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా) దేహస్తర్హికుత్రప్రతిష్ఠితఇత్యతఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లికఇతిశాకల్యస్యనా
మాన్తరమితికేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవంశాకల్యంయాజ్ఞవల్క్యోబ్రూతఇతికేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసైఇతి) అస్మత్-
అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. అస్మత్ - అస్మత్తఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్రయత్ర
క్వాప్యేతద్ధృదయంప్రతిష్ఠితమితికిలమన్యాసై- మన్యసే. యద్యేతత్ - హృదయంఅస్మత్ -అస్మత్తోఽన్యత్రగచ్ఛేత్ - తర్హ్యేనత్ -ఇదంశరీరంశ్వానోవా
అద్యుః-భక్షయేయుః. వయాంసి-పక్షిణోవావిమథ్నీరన్ -లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్యమధ్యేహృదయంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీర
మేవాస్మదిత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తాకార్యకరణయోః. అతస్త్వాంపృచ్ఛామి- కస్మిన్నుత్వంచ- శరీరమాత్మాచ - తవ
హృదయంప్రతిష్ఠితౌస్థఇతి. (ప్రాణఇతి) దేహాత్మానౌప్రాణేప్రతిష్ఠితౌస్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్నుప్రాణఃప్రతిష్ఠితఇతి. (అపానఇ
తి) సాపిప్రాణవృత్తిఃప్రాచ్యేవప్రేయాత్- అపానవృత్త్యాచేన్ననిగృహ్యతే. కస్మిన్న్వపానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (వ్యానఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధఏవ
యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చప్రాచ్యేవ, - మధ్యస్థయాచేద్వ్యానవృత్త్యాననిగృహ్యతే. కస్మిన్వ్యానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (ఉదానఇతి) సర్వాస్తిస్రోపి
వృత్తయఉదానేకీలస్థానీయేచేన్ననిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (సమానఇతి) సమానప్రతిష్ఠాహ్యేతాఃసర్వావృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తం హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతస్య క్వంభవతి- శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యప్రతిష్ఠాః సఙ్ఘాతేన నియతావగన్తైవ విజ్ఞానమయార్థప్రయుక్తా ఇతి. సర్వేషాం తత్త్వేన నియామకం, యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ,- తస్య నిరుపాధికస్యాసాధారణోపాధ్యభావాత్ ప్రత్యక్షనిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః- సః - యః నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే- ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః- న గృహ్యః. కథం. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః- తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే- యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు- తద్గ్రహణగోచరం. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం. తథాఽశీర్యః- యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది- తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః- అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః- మూర్తో మూర్తాన్తరేణ యుజ్యమానః- స సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః- అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః- అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం- తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి- గ్రహణశరణసఙ్గబన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి- న హింసామాపద్యతే. న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యౌపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ- ఏతాని- యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని- * పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః- అగ్నిలోకాదయః, అష్టౌ దేవాః- * అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః- కశ్చిత్తాన్ పురుషాన్- శారీరప్రభృతీన్నిరూహ్య- నిశ్చయేనోహ్య. గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనా వ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః- అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః- నాన్యప్రమాణగమ్యః,. తం త్వా- త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి- విస్పష్టం న కథయిష్యసి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ- న విజ్ఞాతవాన్ కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత- విపతితః. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం- తం హ న మేనే ఇత్యాది. కించ- అపి హాస్య పరిమోషిణః- తస్కరాః అస్థీన్యస్య సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తం. అన్యత్ - ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమానాన్త ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః * పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చన గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి స తథైవ మమార తస్య హాప్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతీతి. సైషా ఆఖ్యాయికా ఆచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ.— వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయేతి) ప్రాణశబ్దస్యాత్ర విషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వగ్జ్వలితనానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్ హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య కూటస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం- సః పరమాత్మా ఏషః- ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డచతుర్థే * నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష మూర్తబ్రాహ్మణే తన్ముఖేనైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం- అకరణగోచరత్వం. న చక్షుషేత్యాది శ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్వైపరీత్యమేతదేవ. అత ఏవ శబ్దార్థం స్ఫుటయన్సఙ్క్రమముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే- తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్కిమిత్యత్ర నిర్దేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) ప్రత్యూహ్య- ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్విద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కించేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే- పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తదేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిభ్యోఽన్యకాలే. అస్థీని చ నేతి చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ- పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిది వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా- యత్తన్నిష్ఠావజ్ఞాయా ఐహికాముష్మికవిరోధః స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౨౦.— పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచ ప్రతిష్ఠితౌస్థఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదితివ్యామోక్తః శరీరంచాత్మాచ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే. త్వచ్ఛరీరంత్వద్ధృదయంచకస్మిన్ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థఇతిఅసైగ్మ్యమపురుషద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణఇతి) ప్రాణాధీనప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరస్యసోఽపీతిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. అపానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. వ్యానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నువ్యానః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. ఉదానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. సమానఇత్యుత్తరం. ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాం పరిసమాప్తాయాం తూష్ణీమ్భూతేశాకల్యేసమానప్రతిష్ఠాధారప్రశ్నస్యతేనకృతత్వాభావాత్ తమసావేవ త్రీణినిశ్చిత్యయాజ్ఞవల్క్యస్సమానప్రతిష్ఠాధారం స్వయంశాకల్యంపృచ్ఛతి. తమేవసమానప్రతిష్ఠాధారంవిశినష్టి (సఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాదినా) సఏషః- ఉక్తసమానప్రతిష్ఠాధారభూతః. • అథాతఆదేశోనేతినేతీంనిర్దిష్టోయఆత్మా- సఏషః- సమానప్రతిష్ఠాధారభూతఇత్యర్థః. (అగృహ్యోనహిగృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రహణాయోగ్యత్వాదిన్ద్రియైర్నగృహ్యతే. (అశీర్యోనహిశీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్నశీర్యతే. (అసఙ్గోనహిసజ్జతే) నిర్లేపత్వాత్సఫలంనానుభవతీత్యర్థః. (అసితోనవ్యథతేనరిష్యతీతి) అసితః * షిఞ్ బన్ధనే. కర్మజన్యశూన్యత్వాదేవసర్వదేహాన్తరతోఽపినవ్యథతే- నశోచతి. నరిష్యతి- నహింస్యతేవేత్యర్థః. ఏతాదృశంసమానప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్సమనసినిధాయ ఏతంశాకల్యోనవేత్తీతినిశ్చిత్యపృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టాలోకాఅష్టౌదేవాఅష్టౌపురుషాఇత్యాదినా) ఏతాని ప్రాగుక్తానిపృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యాఅష్టాలోకాః, అమృతాద్యాఅష్టౌదేవాః, శారీరాద్యాఅష్టౌపురుషాః,- సయః- ప్రసిద్ధఃపురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరూహ్యప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవాదీనప్యపి ద్రష్టవ్యం. ఏతాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థేనిరూహః. ప్రతిన్యస్తూహః ప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతివ్యక్తిభేదేన తత్స్వరూపంనిర్ధార్యతాన్సర్వాన్యోఽత్యక్రామత్ - యఃపురుషఃఅత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేన స్థితఇత్యర్థః. యద్యపి అతిక్రమణకర్తృత్వమౌపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వంతు పురుషగతం. తథాపిణ్యర్థగర్భతయా యఊహయిత్వాఅత్యక్రామదిత్యుక్తౌనవిరోధఇతి ద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్యపరమాత్మనఊహయితృత్వసమ్భవాత్. అతిక్రమణంనామఇదంవాపరమిదంవాపరమితిసంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తంత్వౌపనిషదంపురుషంపృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాంపృచ్ఛామి. తంచేన్మేనవివక్ష్యసి- పర్ధా మూర్ధా తేవిపతిష్యతీతియాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితంచపరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భగవతాబాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి. తత్రహ్యధికరణేఽఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయానవేదాన్తవాక్యంతత్రప్రమాణం- అతో వేదాన్తన్యాయగ్రథనాత్మకమీమాంసాశాస్త్రమనారమ్భణీయం. నచేశ్వరమనుమానసిద్ధమనూద్యవేదాన్తైర్జగదుపాదానత్వాదికంబోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితివాచ్యం- కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేనవ్యాప్తతయా- అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్యధర్మిగ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యానుమానబాధితత్వాత్. అతోనవేదాన్తవాక్యం బ్రహ్మణిప్రమాణమితిప్రాప్తఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్. శాస్త్రంయోనిః- ప్రమాణంయస్యతచ్ఛాస్త్రయోని. తత్త్వాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాంప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేనహేతునాసకర్తృకత్వసాధనే తేనైవహేతునాగుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేనక్షిత్యాదికార్యస్యాపితథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్యనిత్యకృత్యభ్యుపగమేతద్ద్వారాహేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరేఅసిద్ధిప్రసఙ్గేజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తభాగస్యనానుపపత్తిః. అతఏవసాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేనయథాఆధానత్వం - ఏవంకణభక్షాక్షపాదక్షపణకబౌద్ధపక్షాణాంపరమాణుకారణత్వపక్షపాతినాంశుష్కతర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చనాదరణీయత్వమితిప్రతిపాదే * ఏతేనశిష్టాపరిగ్రహాఅపివ్యాఖ్యాతా ఇత్యధికరణేఽఙ్గీకృతం. శిష్టాః- పరిశిష్టాః. తేచతేఅపరిగ్రహాశ్చశిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టాః వైదికపరిగ్రహశూన్యాఃకణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేనైవదుష్టత్వేనవ్యాఖ్యాతా ఇతిసూత్రార్థః. తథాతర్కపాదేఽపిపరమాణుకారణవాదోదూషితః. తథాహి- కాణాదపక్షస్యాయుక్తియుక్తతయాఆదరణీయత్వమస్తీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వాహ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణపరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణుహ్రస్వం ద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైరణుహ్రస్వద్వ్యణుకత్రయేణమహద్దీర్ఘం త్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదితరాపితత్ప్రక్రియాఅసమఞ్జసైవ. కింతత్రాసామఞ్జస్యమితిచేన్న-నిష్ప్రదేశేపరమాణౌ ప్రాదేశికసంయోగాసమ్భవా, త్సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమా, త్పరస్పరసంయుక్తప్రదేశాభావేతతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథాపినకర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్పాద్యంకర్మాదృష్టకారితమితిహివైశేషికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్రనపరమాణుసమవేతమదృష్టం క్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతంపరమాణుక్రియాహేతుః- వ్యధికరణత్వాత్. అతఃఅదృష్టకారితాద్యకర్మణాపరమాణుద్వయసంయోగఇతితత్ప్రక్రియానయుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చసామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయాసమవాయాభ్యుపగమేతన్తుషుపటస్సమవేతఇతిసమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేనసమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపిసమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమేఅనవస్థాచస్యాత్. * నిత్యమేవచభావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్యనిత్యత్వంసత్త్వాత్ సమ్బన్ధినోరపినిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేనజగతోనిత్యత్వమేవస్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చవిపర్యయోదర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చపరమాణోస్తద్వదణిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకః ప్రసజ్యేత - లోకేరూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్. నన్వేతద్దోషశాన్తయే రూపాదిశూన్యా ఏవ పరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- *ఉభయథా చ దోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్ తన్నిత్యకార్యగుణానాం ద్వ్యణుకాదీనామపి రూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. వైశేషికపరిగ్రహస్యాత్యల్పత్వాచ్చ తత్పక్షస్య నిశ్శ్రేయసార్థిభిస్సర్వథైవానపేక్షైవ కార్యా. ఇతిస్థితం. తేహి వైశేషికాదయోఽర్ధవైనాశికా ఇతిహి శిష్టగోష్ఠీప్రసిద్ధిః- జాత [illegible] నాపచయానాం భుక్తపీతాహారావధారసద్రవ్యగ్రూపాణామవయవానాం ప్రతిక్షణముపచయాపచయసమ్భవాత్ అవయవిశరీరమపి ప్రతిక్షణముపచయాపచయవదన్యదన్యద్భవతి. యద్యపి శరీరస్య ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనం నాస్తి- తథాపి వర్షధారానిపాతైస్తటాకజలస్యేవ, ఘటీయన్త్రోత్క్షేపణైః కూపజలస్యేవ చావశ్యకత్వాద్యౌక్తికం ప్రతిక్షణం కించిత్కించిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- చన్ద్రతారకాదీనాం ముహూర్తాదికాలవ్యవధానేన బహుదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణం స్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదిత్యభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవం ప్రతిక్షణమవశ్యమ్భావిభిః ఖననపూరణాదిభిః భూగోళకస్య, నదీజలసంసర్గశీకరోత్పతనైస్సముద్రస్య, చోపచయాపచయవతః క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతస్తేఽర్ధవైనాశికాః. బౌద్ధాస్తు సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వవైనాశికా ఇతి హి వైదికానాం వ్యవహారః. అతో వైనాశికత్వపరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాదేవ కాణాదమతప్రతిక్షేపానన్తరం బౌద్ధమతమపి ప్రతిక్షిప్తం తన్త్రత్వాదే *సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిరిత్యాదినా. తత్ర హి ఖరస్నేహోష్ణస్వభావైః పరమాణుభిః పృథివ్యాదిభూతలక్షణస్సఙ్ఘాత ఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చ భూతైశ్శరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయ ఉత్పద్యతే, ఇతి హి తేషాం ప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకః పృథివ్యాదిభూతాత్మకస్సముదాయః, భూతహేతుకశ్చ శరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయః, చ నతి జగదాత్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వేషాం క్షణికత్వాభ్యుపగమేన యావత్సఙ్ఘాతభావావస్థానాసమ్భవాత్. *ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. యద్యపి సర్వే పదార్థాః క్షణికాః - తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రా. తే చావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శః, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవః, జాతిః, జరా, మరణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్యమిత్యేవం జాతీయకా ఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయేఽభ్యుపగమ్యన్తే. అవిద్యా- క్షణికకార్యదుఃఖశూన్యేషు స్థాయినిత్యసుఖవస్తుబుద్ధిః. తతో రాగద్వేషమోహధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాజ్జీవస్య గర్భాశయద్రవ్యేవృత్తిలాభో విజ్ఞానం. విజ్ఞానసంసర్గాత్ గర్భద్రవ్యస్య కలలబుద్బుదాద్యాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. తదభివ్యక్తిక్రమేణ షడిన్ద్రియాయతనశరీరనిర్వృత్తిః షడాయతనం. నిర్వృత్తశరీరేన్ద్రియస్య గర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజం జ్ఞానం స్పర్శః. తన్నిమిత్తే సుఖదుఃఖే వేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థం విషయోపాదానేచ్ఛా తృష్ణా. తయా విషయేషు ప్రవృత్తిరుపాదానం. తతః క్రమేణ గర్భాన్నిష్క్రమణం భవః. నిర్గతస్య మనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానో జాతిః. క్రమభావినీ జరామరణే ప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్య పుత్రకళత్రాద్యభిషఙ్గాదన్తర్దాహశ్శోకః. తదుత్థః ప్రలాపః పరిదేవనా. మరణక్లేశో దుఃఖం. మానసదుఃఖం దౌర్మనస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రేతి చేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్- అస్థిరేషు స్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యాశ్రయస్య కస్యచిత్ స్థిరస్య చేతనస్యాభావేనావిద్యయా భూతోత్పత్తేరసమ్భవేన సఙ్ఘాతహేత్వభావస్తదవస్థ ఏవ. *ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్. బౌద్ధమతే వస్తుతః కాలో నాస్తి. ఉదయనైవ స్వరసభఙ్గురో ఘటాదిః క్షణపరికల్పనాయా మాత్రనిమిత్తం భవతి. స చ ఘటాదిస్స్వోదయవినాశపరికల్పితక్షణవత్త్వాత్ క్షణికోఽభిధీయతే, వస్తుతస్స వ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవ క్షణో భవతి, ఇతి హి తేషాం ప్రక్రియా. తతశ్చ పూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘటక్షణోత్పత్తికాలే అసత్త్వాత్ తద్ధేతుత్వం న సమ్భవతి- అసతోఽపి హేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. *అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపి కారణే కార్యస్యోత్పత్తౌ *అధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాచ్చత్వారశ్చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవ ఇతి బౌద్ధానాం ప్రతిజ్ఞాయా ఉపరోధః ప్రసజ్యేత. అధిపతిః- ఇన్ద్రియం. తద్ధి జ్ఞానస్య రూపాదిషు పఞ్చస్వపి ఏకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం- నియామకశ్చ లోకేఽధిపతిరుచ్యతే. సహకారి- ఆలోకాదికం. ఆలమ్బనం- ఘటాదివిషయః. సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం. ఏతైశ్చతుర్భిర్హేతుభిశ్చిత్తశబ్దితస్య జ్ఞానస్య చైత్తశబ్దితానాం చిత్తాభిన్నసుఖాదీనాం చోత్పత్తిరితి హి తేషాం ప్రతిజ్ఞా. సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత - యది పూర్వోత్తరక్షణవర్తిత్వం విషయస్య న స్యాత్. తత్ర యది పూర్వక్షణవర్తిత్వం న స్యాత్ - తదా కారణత్వం హీయేత. ఉత్తరక్షణవర్తిత్వాభావే చ వర్తమానత్వగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వం న స్యాత్. అతః క్షణద్వయవర్తిత్వమభ్యుపేతవ్యమితి క్షణికత్వవిరోధః. యద్యేతద్దోషపరిజిహీర్షయా కారణఘటక్షణస్యాపి కార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయాం సత్త్వమభ్యుపగమ్యతే - తదా ఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. *ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్య వస్తునస్సాన్వయో నిరన్వయో వినాశ ఇతి వదన్తి. స చ ద్వివిధః- స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరం సర్వైరుపలభ్యమానో ఘటాదీనాం వినాశస్స్థూలః. స ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ ఇత్యుచ్యతే. ప్రతిసఙ్ఖ్యా- విషయసత్త్వప్రతికూలా తదసత్త్వగ్రాహిణీ లౌకికానాం బుద్ధిః తద్విషయో నిరోధ ఇత్యవయవార్థాన్వయాత్. తద్విపరీతో నిరోధః- అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః. స చ సూక్ష్మః లౌకికబుద్ధ్యయోగ్యో బౌద్ధైర్యుక్త్యా సాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః- అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్- పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణ స్థితస్య ద్రవ్యస్య స్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్, న చ ద్రవ్యానువృత్తౌ నష్టో ఘట ఇత్యాదిప్రతీతేర్నిర్విషయత్వాపత్తిః- అవస్థాన్తరాపత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథా చ దోషాత్. బౌద్ధాః కిలైవం వర్ణయన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః ఆకాశం చేత్యేతత్త్రితయం వస్తు నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం. అన్యత్తు క్షణికముత్పాద్యమితి మన్యన్తే. తత్ర పూర్వోత్పన్నస్య ఘటక్షణస్య తదానీమేవ నిరుద్ధత్వప్రాప్త్యా తుచ్ఛస్య నిరోధాదేవ కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితి యదభ్యుపగమ్యతే- తత్ర తుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవస్తావదేకో దోషః- తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమేఽపి తుచ్ఛస్య నిర్విశేషత్వేన కారణవిశేషకృతః కార్యవిశేష ఇతి వ్యవస్థాయా అభావాత్ ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథా తుచ్ఛాదుత్పద్యమానం కార్యమపి తుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

సైవోత్పద్యతే-న తు స ద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యపరో దోష ఇత్యర్థః. *ఆకాశే చావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షప్రతీతి వత్ కూపోఽయం - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగ ఇహ పతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశం నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం - ఘటాదికం క్షణికం తుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభా వాత్. న చేహ శ్యేనః పతతీత్యాది ప్రతీతేరాలోకవిషయత్వాన్నాస్తీతి వాచ్యం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకార ఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోక రూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావశాత్ స్థిరత్వస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృ ష్టత్వాత్. యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థగతా స్తేఽనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాలే విషయస్య క్షణికతయాఽసత్త్వే పి న దోషః. యద్యపి నీలాదిజ్ఞానమపరోక్షతయాఽనుభూయతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి చ భవతి,- తథాపి యదిన్ద్రియసన్ని కృష్టేన యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే- న తజ్జ్ఞానం తద్విషయకం. కిం తు స్వయమపి స్వగతనీలాద్యాకారం భవతీతి తజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మా నం విషయీకుర్వత్స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, న వా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధాన విరో ధః. నీలాద్యర్థే నో బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్ - కిం తు తదనన్తరభావిన ఆనుమానికజ్ఞానాత్ - యథా నాయనరశ్మివశాచ్ఛాఖాచలనం దృష్ట్వా వృక్షమూలే ప్రవృత్తిః న చైవమర్థస్య క్షణికతయా జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వం స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిష యత్వం- న జ్ఞానకాలేఽవస్థానం. న చైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగ మాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య నష్టోఽప్యర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. న చ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞాన సన్తానే పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతః-యోఽయం విజ్ఞానే నీలాద్యాకార ఉపలభ్యతే- స వినష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్ - న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టం. ప్రతిబిమ్బా దికమపి స్థిరస్యైవ భవతి. తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి - జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వే పి అసత స్తదదర్శనేన అసతో విషయస్య జ్ఞానే స్వాకారార్పణాక్షమత్వాత్. *ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. తత్రా పి అసత ఏవోత్పాదకత్వే ఉదాసీనానాం - అనుద్యుఞ్జానానాం పురుషాణాముద్యుఞ్జానపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిస్స్యాత్ - ఉద్యుఞ్జానానుద్యుఞ్జానయో స్త త్కాలాసత్త్వావిశేషాదితిస్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదోషః అర్ధవైనాశికమతే పి సమాన ఇతి తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమేవేతి స్థితం. తథా సర్వజ్ఞపశుపతి ప్రణీతత్వా త్పాశుపతం మతమాదరణీయమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రి కాషట్కధారణసురాకుమ్భస్థాపనశవభస్మస్నానాదిధర్మాణాం నిమిత్తమాత్రేశ్వరస్య చాభ్యుపగమేన తన్మతస్యాసామఞ్జస్యాత్. * అధిష్ఠానానుపప త్తేశ్చ. అవైదికస్య తదభిమతాశరీరేశ్వరస్య ప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. యథా జీవస్య కరణకళేబరాధిష్ఠానే క రణకళేబరాన్తరనైరపేక్ష్యం-ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానేపి శరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితి చేన్న - భోగాదిభ్యః-పుణ్యాపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యాపాపరూ పాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యాపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదిసర్వం ప్రసజ్యేత. తతో నాధిష్ఠానసమ్భవః. * అన్తవత్త్వ మసర్వజ్ఞతా వా. వా శబ్దశ్చార్థే. పశుపతేః పుణ్యాపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యాస్పదత్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదర ణీయమేవేదం మతమితి స్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదూషణానామస్యానుమానికేశ్వరవాదినామర్ధవైనాశికానాం మతేపి సమానత్వాత్తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమి తి చ స్థితం. తథా *ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇత్యధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాదిహైరణ్యగర్భమతమపి కపిలమతవదేవ వేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితి వదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యౌపనిషదత్వమేవ స్థిరీకృతం. (తం హ న మేనే శాకల్య ఇతి) తమేతం తర్కాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానం శాకల్యో నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్య హ మూర్ధా వి పపాత-వివిధం శీర్షం పతితః. (అపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానా ఇతి) ఏవం శాపవశాన్మార్గ ఏవ పతితే తస్య కోపాగ్నినా శరీరం చ ద గ్ధమభవత్. సంస్కారార్థం శిష్యైర్గృహాన్నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్-ధనం మన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా- పరిమోషిణః-ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతి యావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యన్మన్యమానాః- శరీరం మన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం తచ్ఛిష్యేభ్యోఽపహృతవన్త ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య *నేతి నేత్యస్య ప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణో నిర్దేశః కృతః-తస్య విధిముఖేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవ మిత్వా శ్రుత్యాహ-మూలం చ జగతో వక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాఞ్జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి. న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య. యో వః- యుష్మాకం మ ధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి. స మా- మామాగత్య పృచ్ఛతు. (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మా-మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి. సర్వాన్వా వః- యుష్మాన్ అహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కించిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్ హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః। త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటꣳ స్నావ తత్స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్యసమ్భ

ఆ.— అథ హేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (యస్త్వేత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహేతి సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికా కిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతిశబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః. నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీంభూతేషు ప్రతిషేద్ధురభావాద్గా ధనం హర్తవ్యం కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బ్రహ్మస్వం హి బ్రాహ్మణానుమతిమనాపాద్య నీయమానం న సర్థాయ స్యాదిత్యభిప్రాయః. సమ్బోధ్యావాచేతి సమ్బన్ధః. యో వ ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యుష్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (యో వ ఇత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౨౭

రం.— (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే ఇత్యాది) అథ- శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ. కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మిలిత్వా మాం పృచ్ఛత. అథవా-వః- యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమూహః ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మిలితాన్ వః సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్య ఉక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః. ౨౭

శం.— తేష్వప్రగల్భభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్ హ ఏతైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః- వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమానీతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః. త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది. వనస్పతేస్త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః. ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావవత్పురుషస్య. తత్స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని- పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః. యత్- యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః. రోహతి పునః- ప్రరోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరః. యద్యేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత- నైవం వక్తుమర్హథ. కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్. అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం. బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః- ధానాతోఽపి ప్రేత్యసమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః. యత్- యది సహ మూలేన ధానయా వా వృహేయుః- ఉద్యచ్ఛేయుః. ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం. (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది- కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః- న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్. న. కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ- అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాద్ధృతా గావః, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః, సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్పృష్టవాన్,- తతః తేన రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం- న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి. ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మోభయవిశేషణవత్. రాతిః- రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం- పరా గతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విత్, చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రైతద్విచార్యతే- ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

నః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షంనపునరాభవేత్। మర్త్యఃస్విన్మృత్యునావృక్ణఃకస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాతఏవనజాయతేకోన్వేనంజనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మరాతిర్దాతుఃపరాయణం। తిష్ఠమానస్యతద్విదఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్సమాప్తః— ఓం తత్సత్.

---

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణోవిద్వాన్ *యదేషఆకాశఆనన్దః *యోవైభూమాతత్సుఖమితిచ *ఏషపరమానన్దఇత్యేవమాద్యాః సంవేద్యేచసుఖఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః. బ్రహ్మానన్దశ్చయదిసంవేద్యఃస్యాత్- యుక్తానితే బ్రహ్మణ్యానన్దశబ్దాః. ననుచ శ్రుతిప్రామాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవబ్రహ్మ- కింతత్రవిచార్యమితి. న- విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్. సత్యం- ఆనన్దశబ్దోబ్రహ్మణి, శ్రూయతే-విజ్ఞానప్రతిషేధశ్చైకత్వే *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేద్విజానీయాత్ *తంకేనవిజానీయాత్ *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేదేత్యాది. విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తేనకర్తవ్యోవిచారః. తస్మాద్యుక్తంవేదనావాక్యార్థనిర్ణయాయవిచారయితుం. మోక్షవాదివిప్రతిపత్తేశ్చ. సాంఖ్యవైశేషికాశ్చమోక్షవాదినోనాస్తిమోక్షేసుఖంసంవేద్యమిత్యేవంప్రతిపన్నాః. అన్యేనిరతిశయసుఖంస్వసంవేద్యమితి. కింతావద్యుక్తం. ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *సయదిపితృలోకకామోభవతి *ససర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సర్వాన్కామాన్సమశ్నుతఇత్యాదిశ్రుతిభ్యోమోక్షేసుఖంసంవేద్యమితి. నన్వేకత్వేకారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః- క్రియాయాశ్చానేకకారకసాధ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్యచక్రియాత్వాత్. నైషదోషః-శబ్దప్రామాణ్యాద్వేద్యవిజ్ఞానమానన్దవిషయం- *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపస్యాసంవేద్యత్వేఽనుపపన్నానివచనానీత్యవోచామ. నను వచనేనాప్యగ్నేశ్శైత్యం, ముదకస్యచౌష్ణ్యం, నక్రియతఏవ- జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. నచదేశాన్తరేఽగ్నిఃశీతఇతిశక్యతేజ్ఞాపయితుం, మృగ్యేవాదేశాన్తరేఽప్యుదకమితి. న- ప్రత్యగాత్మన్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్. నఃవిజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాంవచనానాంశీతోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యవత్ ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం-అనుభూయతేత్వవిరుద్ధార్థతా. సుఖ్యహమితిసుఖాత్మకమాత్మానంస్వయమేవవేదయతే. తస్మాత్సుతరాం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా. తస్మాదానన్దం బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్మకంసత్స్వయమేవవేదయతే. తథాఆనన్దప్రతిపాదికాశ్శ్రుతయఃసమఞ్జసాః స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణఇత్యేవమాద్యాఃపూర్వోక్తాః. న - కార్యకరణాభావేఽనుపపత్తేర్విజ్ఞానస్య. శరీరవియోగోహిమోక్షఆత్యన్తికః. శరీరాభావేచకరణానుపపత్తిః- ఆశ్రయాభావాత్. తతశ్చవిజ్ఞానానుపపత్తిః- అకార్యకరణత్వాత్. దేహాద్యభావేచవిజ్ఞానోత్పత్తౌసర్వేషాంకార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః. ఏకత్వవిరోధాచ్చ. పరంచేద్ బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానంనిత్యవిజ్ఞానత్వాన్నిత్యమేవవిజానీయాత్ - తన్న. సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తస్స్వాభావ్యంప్రతిపద్యేత. జలాశయఇవోదకాఞ్జలిఃక్షిప్తోనపృథక్త్వేనవ్యవతిష్ఠతేఆనన్దాత్మకబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తదాముక్తఆనన్దాత్మకమాత్మానంవేదయతఇత్యేతదనర్థకంవాక్యం. అథ బ్రహ్మానన్దమన్యస్సన్ముక్తోవేదయతేప్రత్యగాత్మానంవాహమస్మ్యానన్దస్వరూపఇతి- తదైకత్వవిరోధః. తథాచసతిసర్వశ్రుతివిరోధః. తృతీయాచకల్పనానోపపద్యతే. కించాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చనిరన్తరాత్మానన్దవిజ్ఞానేవిజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం. నిరన్తరంచేదాత్మానన్దవిషయంబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం - తదేవతస్యస్వభావఇత్యాత్మానన్దంవిజానాతీతికల్పనాఽనుపపన్నా. అతద్విజ్ఞానప్రసఙ్గేహికల్పనాయాఅర్థవత్త్వం- యథాత్మానంపరంచవేత్తీతి. నహిఇష్వాద్యాసక్తమనసోనైరన్తర్యేణజ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయాఅర్థవత్త్వం. అథవిచ్ఛిన్నమాత్మానంవిజానాతీతి- విజ్ఞానస్యాత్మవిజ్ఞానచ్ఛిద్రేఽన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. అతశ్చక్రియావత్త్వం. తతశ్చానిత్యత్వప్రసఙ్గః. తస్మాత్విజ్ఞానమానన్దమితిస్వరూపాన్వాఖ్యానపరైవశ్రుతిః- నాత్మానన్దసంవేద్యత్వార్థా. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాదిశ్రుతివిరోధోఽసంవేద్యత్వఇతిచేన్న - సర్వాత్మైకత్వేయథాప్రాప్తానువాదిత్వాత్. ముక్తస్యసర్వాత్మభావేసతియత్క్వచిద్యోగిషుదేవేషువాజక్షణాదిప్రాప్తం- తద్యథాప్రాప్తమేవానూద్యతే - తత్తస్యైవసర్వాత్మభావాదితిసర్వాత్మభావమోక్షస్తుతయే. యథాప్రాప్తానువాదిత్వేదుఃఖిత్వమపీతిచేత్. యోగ్యాదిషుయథాప్రాప్తజక్షణాదివత్ స్థావరాదిషుయథాప్రాప్తదుఃఖిత్వమపీతిచేన్న- నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషస్యేతిపరిహృతమేతత్. సర్వవిరుద్ధశ్రుతీనాంచవిషయమవోచామ. తస్మాత్ *ఏషాస్యపరమఆనన్దఇతివత్సర్వాణ్యానన్దవాక్యానిద్రష్టవ్యాని...... ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేపఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

౮.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి తేష్వితి) వృక్షోవనస్పతిరితిపర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చతస్యమహత్త్వమాహేత్యపునరుక్తిః. పురుషస్యవృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవస్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) నీరసాత్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పటః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యముపసంహృత్య వైధర్మ్యంవక్తుమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్వదితి) ఇదమపినాధర్మ్యమేవకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయోః సామాన్యమవగతమితిసమ్బన్ధః. వృక్షస్యాజ్ఞస్యేతిశేషః. మాభూత్తస్యప్రరోహణమితిచేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) * ధ్రువంజన్మమృతస్యచేతీత్యర్థః. జీవతోహిరేతోజాయతే - సఏవకుతోభవతీతివిచార్యతే. నచాసిద్ధైనసిద్ధస్యసాధనం. నచపురుషాన్తరాదితివాచ్యం- ఏకానిర్ద్వావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితిమన్వానోహేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాణ్డరుహోపీత్యపేరర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్షఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (ధానాతోపీతి) తథాపి కథంవైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) పురుషస్యాపిపునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంనిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాతఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (జనిష్యతోహీతి) నజాయతఇతిభాగస్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదేదోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానమ్భవేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (జగతఇతి) బ్రహ్మవిదాంశ్రేష్ఠత్వేయాజ్ఞవల్క్యస్యసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చసర్వేయథాయథంజగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగతఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్యకరణాదివిషయత్వంవారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యందర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినాసమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపిసమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రంసుఖమితిపక్షంప్రతిక్షిపతి (నిత్యతృప్తమితి) అనన్తోజ్ఞానమితిబ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమతఉపపత్తేరితిన్యాయేన బ్రహ్మణోజగన్మూలత్వమాహ (రాతిరిత్యాదినా) * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యతస్యైవముక్తౌనిత్యత్వప్రత్వముపదిశతి (కించేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీంబ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపిప్రకృతేవాక్యేకిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రేతి) నచకేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కింతుతైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరేచేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయతఇతిసమ్బన్ధః. అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్దఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతిశేషః. తథాపికథంవిచారసిద్ధిః-తత్రాహ (సంవేద్యఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చబ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యోవేతివిచారకర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్రఫలందర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథాలోకవేదయోఃశబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తువాక్యార్థఇతిన్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వేపునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతిభావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థసిర్ణయార్థంవిచారకర్తవ్యతాందర్శయతి (నేతి) సద్భావవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వేసతివిజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతీరేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితిశేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్త్యేవిచారకర్తవ్యతామపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవవిప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యాఇతి) విమర్శపూర్వకంపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (కింతావదిత్యాదినా) ఆనన్దానిశ్రవణాత్- *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మేతిశ్రుతేః మోక్షేసుఖంసంవేద్యమితియుక్తమితిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షేచేదిష్యతేసుఖజ్ఞానం- తస్మిల్తదనేకకారకసాధ్యంవాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్. సత్యేకత్వేచమోక్షేకారకవిభాగాభావాన్నసుఖసంవేదనంభవతీత్యర్థః. జన్యస్యకారకాపేక్షాయామపిసుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్నతదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యాక్రియా- సాఽనేకకారకసాధ్యేతివ్యాప్తేర్గమనాదావగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపిధాత్వర్థత్వేనక్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యత్వాసిద్ధేవేత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్యపూర్వవాదీపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయేబ్రహ్మణిశ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణివిజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షోనోపపద్యతే - నహి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనానిమానాన్తరవిరోధేనవిజ్ఞానక్రియాంబ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాంజ్ఞాపకత్వాత్, జ్ఞాపకస్యచావిరోధాపేక్షత్వాత్, దన్యథాతిప్రసక్తాదిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్యక్రియాత్వేపిమోక్షేసుఖజ్ఞానం క్రియైవనభవతి- తన్నవిజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పయఃపావకయోస్స్వరూపైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపిలోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతిభావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యసత్త్వమేవనాసిధ్యతే- తస్యక్రియాత్వంవానిరాక్రియతే. తత్రాద్యందూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (నవిజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్యగుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతిమత్వాహ (అనుభూయతఏవేతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపిశ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యక్షానుసారేణనాపినేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యక్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షేచ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వాదాగమస్యవిరోధినస్తదనుసారేణనేయత్వాదవిరుద్ధత్వాద్దస్యభూయస్త్వాదిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితిశేషః. గుణగుణిభావేపినాద్వైతశ్రుతిఃశక్యానేతుమిత్యాశఙ్క్యస్సవేద్యత్వపక్షమాక్షిపతి (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యత్వేశ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దోవేద్యోబ్రహ్మణీతిచోదితేసిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వా జ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి. నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేపిమోక్షే బ్రహ్మ నన్దజ్ఞానంజన్యతే- సంసారేహిహేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి) నహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యా నన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చాపాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మవా- ము క్తోవా- సంసారీవాబ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరంచేదితి) తస్మిన్పక్షేనబ్రహ్మస్వరూపానన్దంవేత్తి- త్వైక్యా, దేశత్రవిష యవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాత్, ద్వితీయందూషయతి (తన్నేతి) నాపిసంసారీబ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సఖల్వనివృత్తేసంసారేసంసారిణసాత్మాన మభిమన్యమానోనబ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారేనివృత్తేనుతతోవినిర్ముక్తొబ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దంతద్వదేవ విషయీక ర్తుంనార్హతీతితృతీయంప్రత్యాహ (నసంసార్యపీతి) ముక్తోపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్యభేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్య ముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేననిరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దంప్రత్యగాత్మానమితిసమ్బన్ధః. వేదన ప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తొబ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవామాభూత్- భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వత్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణఃస్వానన్దస్యావేద్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) ఆఖ్యాతప్రయోగస్యతస్మిన్నుత్తరార్థవత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తా - హ్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవినిశ్చినజానాతి - నాన్యదేత్యుభయథాత్వదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగోయుజ్యతే. నైవం బ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తోస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథాచతత్రాఖ్యాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యందృ ష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వాసిద్ధింశఙ్కయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితిక్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యచ్ఛిద్రం- అన్తరాళం. అసత్త్వావస్థా. తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథాచ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాది శ్రుతేరాత్మనోమర్త్యత్వాపత్తిః. నచేత్తదావిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషా న్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానేబ్రహ్మణివిషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మ ణ్యానన్దస్యావేద్యత్వేశ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనోముక్తస్యైక్యేనతియోగ్యాదిహరియథాజక్షణాదిప్రాప్తం - తత్రైవత దనువాదిత్వాదస్యాఃశ్రుతేర్ననిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్ - తదాహ (త త్రస్యేతి) ముక్తస్యయోగ్యాదిముసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్రప్రాప్తంజక్షణాద్యన్నభుక్తిఃస్తుతయేఽనూద్యతే - తన్నానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః. వి దుషస్సార్వాత్మ్యేనయోగ్యాదిముప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తమేవప్రకటయతి (యోగ్యాది ష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపవిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్రవస్తుతోదుఃఖిత్వం. నచజ క్షణాద్యపివాస్తవం - అవిద్యస్యైవముక్తిస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్యహినానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తు విరుద్ధశ్రుతిద్వయస్యేర్నాగమార్థోనిర్ణీతోభవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనమధుకాణ్డ వ్యవస్థోక్తేరిత్యర్థః. బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయామపినిరూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యథా *ఏషాస్యేత్యత్ర భేదానవివక్షితః-సార్వాత్మ్యభావస్యప్రకృతత్వాత్. తథావిజ్ఞానాదివాక్యేప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వైద్యతాయాదుష్ప్రతిపాద త్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౪౦.— (తాన్హైతైశ్శ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవన స్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పవతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. *వానస్పత్యఃఫలైఃపుష్పై రితిహినిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని. అస్యపురుషస్య యాత్వక్- సాబహిర్భూతాఉత్పాటికా - వృక్షోనుపమర్దనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా. ఛిన్నాదేరివబహిస్త్వక్. రుధిరావారకాచ్చర్మణోయాబ హిర్భూతా- సాబహిస్త్వక్. (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్క్రమ్యపటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్ష స్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాది వాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోఃఆతృణ్ణాత్-*తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-భిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహ తాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం) స్నావేత్యేతన్నాన్తంనపుంసకం. నీరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వస్థిభాగాదుద్గతవల్కః. వృక్షస్యతత్ స్థిరం-వల్క న్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

నియా- మజ్జా- సాన్యపురుషస్యమజ్జోపమాకృతాభవతి. తథాచవృక్షమజ్జాస్థానైపురుషస్యప్రసిద్ధమజ్జాభవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షోవృక్ణోరోహతిమూలాన్న వతరఃపునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణఃకస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవంవృక్షస్యశరీరస్యచసామ్యేసత్యపివృక్షోవృక్ణస్సన్- ఛిన్నస్సన్మూలాన్నవత రః- అత్యన్తంనవస్సన్పునః ప్రరోహతి. మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణస్సన్కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః. (రేతసఇతిమావోచతజీవతస్తత్ ప్రజా యతే) రేతసఏవమూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతివామావోచత. కుతః. జీవతఏవహితత్- రేతః ప్రజాయతే. అయంతుమృతఇతినాత్ర రేతోమూలం వక్తుంశక్యం. నహివృక్షస్యచ్ఛిన్నావశిష్టమూలమివాస్యరేతోమయంస్వకంమూలమవశిష్యతే- యతఃపునః ప్రరోహతీతికల్ప్యేత. (ధానారుహఇవ వైవృక్షోఞ్జసాప్రేత్యసమ్భవః) కించ-వృక్షోధానారుహోపిభవతి. ధానాః-బీజం. ధానాభ్యోరోహతీతితథోక్తః. బీజరుహోపివృక్షోభవతి- నకేవలం కాణ్డరుహఏవ. ఇవశబ్దోఽప్యర్థః. వృక్షఃఅఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వాధానాతోపిసమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షంనపున రాభవేత్) యత్-యదిసమూలం- మూలేనధానయాసహఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదాసవృక్షోనపునరాగత్యభవేత్. అతోమూ లంబీజంచ వృక్షస్యరోహకారణందృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణఃకస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతోహేతోఃపృచ్ఛామివృక్షసధర్మా యంమర్త్యోవృక్ణఃకస్మాత్ ప్రరోహతిమూలాదితి. నసుయస్తుమృత్యుహతస్సహతఏవ- అన్యఏవతుకశ్చిజ్జాయతే- అతోవృక్షస్యమర్త్యస్యపునర్జనిహే తుప్రశ్నోఽనుపపన్నఇత్యత్రాహ (జాతఏవనజాయతేకోన్వేనంజనయేత్పునః) యదినష్టస్యపునర్జననంనస్యాత్- తర్హికృతహానాకృతాభ్యాగ మప్రసఙ్గః. అతోమృతస్యపునర్జననంసిద్ధం. అతోవఃపృచ్ఛామికోన్వేనంపునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథాచజగతోమూలంకిమితిప్రశ్నార్థః. యతోజగ తోమూలంతైర్జనకసఖిభిర్బ్రాహ్మణైర్నజ్ఞాతం- అతోయాజ్ఞవల్క్యేనబ్రాహ్మణాజితాః. సమాప్తాఆఖ్యాయికా. యజ్జగతోమూలంయాజ్ఞవల్క్యే నపృష్టం-తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మరాతిర్దాతుఃపరాయణంతిష్ఠమానస్యతద్విదఇతి) రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థేప్రథమా. ధన స్యేత్యర్థః. రాతేః-ధనస్యదాతుః- కర్మకృతోయజమానస్యేతియావత్. పరాయణం-పరమగతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య- బ్రహ్మసంస్థస్యతద్విదః- బ్రహ్మవిదఃపరాయణం-పరమప్రాప్యంవిజ్ఞానానన్దరూపంబ్రహ్మైవయాజ్ఞవల్క్యేనపృష్టంజగన్మూలమిత్యర్థః......... ౨౮

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేనవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———⊰⊱———

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహ ఆసాంచక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తꣳ హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినిరబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాంచక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యానష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్దిగ్భేదేన చ పునః పఞ్చధా వ్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ య ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః- స సాక్షాచ్చోపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః * విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకో హ వైదేహ ఆసాంచక్రే- ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ- తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా నిసిదిషాం దృష్ట్వా సుగ్రహార్థం, తం- ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ- ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః- ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి ఆహోస్విత్ -అణ్వన్తాన్ -సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్ శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ- పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరముపతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యానన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః. సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం- తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తరబ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. ఆచార్యవతా శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యా లబ్ధవ్యేత్యాచారః. అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య- హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాంచక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాంచక్రే- స్థిత ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ- అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం- యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్- ఆహోస్విదణ్వన్తానితి- అన్తః- నిశ్చయః. అణోః- సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్ - నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గే యది పశవశ్చ పునస్స్యుః- తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్- హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు- యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః. అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ- అబ్రవీత్ -ఉక్తవాన్మే- మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి- వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ- అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యః స్వయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. న యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ- తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కిం స్యాదితి) న హి మూకస్య

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య। వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ। వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ప్రజ్ఞాయన్తే వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ। నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే। హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః। స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౨

పూర్ణమముత్రార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం-ఏకపాద్వా ఏతత్ -ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః-తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తి స్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేతి కృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కిం స్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతన ప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్. న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తైః ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్తం, అయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచా వై సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం-యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రియార్థం హస్తితుల్య ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే-తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

ఆ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుమోదనే యుక్తిమాహ (నహీతి) యథోక్త బ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వమన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతన ప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణస్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్. నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కిం స్వయమేవేతి) ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా. ద్వితీయపక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన ప్రచ్ఛన్నవస్త్రాలఙ్కారాది గ్రహః. విద్యానిష్క్రియార్థం - ఉపాచేతి సమ్బన్ధః. పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

రం. — ఏవముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే-తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్ - అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వా ఉపదేష్టవ్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలనస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. తైరేవం యథాకాలం శిక్షితో హి నష్టజ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిని ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతీత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి తే శైలినిరుక్తవాన్కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్య తదేకపాత్. ఏతత్-బ్రహ్మ. వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్యమానమపి ఏకపాత్- త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్నః- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౩

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాత్ర్యాం దేవతాయామధ్యస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృతమాకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమం వ్యోమ వా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేఽప్యాశ్రయః. ఏతత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాశ్రయః వాచో భిన్నః- ఏవం ప్రజ్ఞాపి కిం వాచో భిన్నా - ఉత నేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావన్న భిన్నా- కిన్తు ఆయతనవత్ ప్రజ్ఞాపి వాచ అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. నను తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవ హి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం. ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఇహలౌకికం ఫలం. పరశ్చ లోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణి భూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవాన్ ఏతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతి యావత్. యథా వత్సాయ గావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతి యావత్. దేవానప్యేతి- ఆజానసిద్ధదేవతాన్తర్గతో భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కిఞ్చిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితా అమన్యత - బోధితవానితి యావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. ౨

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః. శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా. పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్. కామాయ-ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి. వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదమకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. ౩

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ ఫక్. (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితి నామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణనాయ- అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్.

‡ తత్ర వధాశఙ్కాం భవతీతి శాఙ్కరపాఠః.

ఉ.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కానన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ం శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ం శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషో యాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర వధాశఙ్కా భవతి- వధస్యాశఙ్కా యస్మాత్- తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివధాశఙ్కా. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్యైవ కామాయ యాతి. అతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యస్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతేన భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కానన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాంచిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్శ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిం స్విదాయతనం ప్రబ్రవీత్విత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనదుపాసీత కానన్దతా యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం మనో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౬

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయం వై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీత కా స్థితతా యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా హృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి హృదయం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం హృదయం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

న్మన ఏవానన్దః- తస్మాన్మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే- ప్రార్థయత ఇత్యర్థః. తస్మాద్యాం స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపః పుత్రో జాయతే. స ఆనన్దహేతుః పుత్రః. స యేన మనసా నిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మన ఆనన్దః. ౬

ఆ.— తథాపి కథమానన్దత్వం మనసస్స్యాదితి- తత్రాహ (స యేనేతి) ౬

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామో జాబాల ఇతి) జబాలాయా అపత్యం జాబాలః. నామ్నా సత్యకామ ఇత్యర్థః. (మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్ద ఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియం ప్రతి. మనసాహార్యతే- మనసా నీయతే. స్త్రీసంయోగో మనస ఆయత్త ఇతి భావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూప ఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి. (హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకాని హి భూతాని హృదయాశ్రయాణీత్యవోచామ శాకల్యబ్రాహ్మణే హృదయప్రతిష్ఠాని చేతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి. తస్మాద్ధృదయం స్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయే చ ప్రజాపతిర్దేవతా. ౭

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథం హృదయస్య సర్వభూతాయతనత్వం తత్ప్రతిష్ఠాత్వం చ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితి శాకల్యబ్రాహ్మణస్యోపసంహారః. భూతానాం హృదయప్రతిష్ఠత్వే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్య ఇతి) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. నామ్నా విదగ్ధః హృదయం- బుద్ధిః. (హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతో హృదయే సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తి భవన్తి. తస్మాత్ హృదయం వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ. శిష్టం స్పష్టం.................... ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాఽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధꣳ సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వై దేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మాణి విజానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప- సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమాశాధి- అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతి శబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం- దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత- ఏవమేవైతాని బ్రహ్మాణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసీనః సమాహితాత్మాసి- అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః- ఏవం బృన్దారకః- పూజ్యశ్చ. ఆఢ్యశ్చ- ఈశ్వరః. న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః- అధీతో వేదో యస్య - సోఽయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్ భయమధ్యస్థ ఏవ- పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః- యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః- అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ- కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ- యద్యేవం న జానీషే. యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే- తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి. శృణు. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కానిచిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రహ్మణస్తైజసస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తైరుద్దైశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుత్వోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వా తత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాదయతి (స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం- తర్హి కృతార్థత్వాన్న మే కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తువిషయే గతేరయోగాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కిం వస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథ శబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) ఆజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. త్వప్లోపే పఞ్చమీ. ఉపావసర్పన్ - ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోఽస్తు. శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్ - హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వా పృథ్వధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత- సఙ్గృహ్ణీయాత్. ఏవం తత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి- సమ్పన్నపరలోకసాధనోఽసి. ఏవం- తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః- ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః- ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః- అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః- ఉత్క్రామన్క్వ- కస్మిన్స్థానే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమితో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర- యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్వర్త్మని గమిష్యసి- తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నో గన్తవ్యబ్రహ్మణోఽప్యుపలక్షకః- అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వయోరప్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం- యశ్చక్షుషి వై బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం- పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః- ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోఽసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోఽయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీవిరాట్ తయోరేషసంస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నంయఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివాథైనయోరేషాసృతిఃసఞ్చరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వానాడ్యుచ్చరతి యథాకేశఃసహస్రధాభిన్నఏవమస్యైతాహితానామనాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితాభవన్త్యేతాభిర్వాఏతదాస్రవదాస్రవతితస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ 3

ప్రకృతేపురుషేవిదుషాంసమ్మతిమాహ (తంవాఏతమితి) ఇన్ధత్వంసాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్యపరోక్షేణాఖ్యానేహేతుమాహ (య ౨
స్మాదితి)

రం.— (ఇన్ధోహవైనామైషయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాది) యోఽయందక్షిణాక్షిస్థఃపురుషః-సఇన్ధోనామ - ఇన్ధఇతి ప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంభూతమేతంపురుషమిన్ధంసన్తమిన్ద్రఇతిపరోక్షేణవదన్తి. దేవాహి- యస్మాద్గోపనీయమర్థంపర్యాయోక్తేనవదన్తి- నతుస్పష్టతయా. (పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఃప్రత్యక్షద్విషః) ఇవశబ్దఏవార్థః. యస్మాద్ధిదేవాఃప్రత్యక్షేణగ్రహణేద్విషన్తి-పర్యాయోక్తగ్రహణేప్రీతిమన్తోభవన్తి- అత ఇతివదన్తీత్యర్థః. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నితిదక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్యచైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్యపుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తరక్షఉపపత్తేరితిచక్షుషిస్థితత్వేనోపదిష్టస్యపరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రియంనిచిక్యుఃపరమేవ్యోమన్, * ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిషుపరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేశ్చనారాయణఏవాత్రదక్షిణాక్షిస్థఃపురుషఇతిద్రష్టవ్యం. జ్యోతి
రధికరణేవ్యాసార్యైరస్యనారాయణత్వముపపాదితం. ౨

— — —

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీ) యంత్వంవైశ్వానరమాత్మానంసమ్పన్నోఽసి- తస్యాస్యేన్ద్రస్యభోక్తుర్భోగ్యైషాస్యపత్నీ. విరాట్- అన్నం. భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నంచాత్తాచైకంమిథునంస్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యాఇన్ద్రస్యచైషసంస్తావః- సమ్భూయయత్రసంస్తవంకుర్వాతేఅన్యోన్యం- సఏషసంస్తావః. కోఽసౌ. (యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్య- మాంసపిణ్డస్యమధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం. స్థితిహేతుః. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) లోహితఏవపిణ్డాకారాపన్నోలోహితపిణ్డః. అన్నంజగ్ధంద్వేధాపరిణమతే యత్స్థూలం- తదధోగచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినాపచ్యమానంద్వేధాపరిణమతే. యోఽయంమధ్యమోరసః-సరసోలోహితాదిక్రమేణపాఞ్చభౌతికంపిణ్డశరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠోరసః- సఏషలోహితపిణ్డఇన్ద్రస్యలిఙ్గాత్మనోహృదయేమిథునీభూతస్య- యంతైజసమాచక్షతే. సతయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయేమిథునీభూతయోఃసూక్ష్మాసునాడీష్వనుప్రవిష్టఃస్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కించాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోఃస్వపతోశ్చప్రావరణంభవతిలోకే- తత్సామాన్యమిహకల్పయతిశ్రుతిః. కింతదిహప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ- అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషాసృతిః- మార్గః సఞ్చరతోఽనయేతిసఞ్చరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాఽసౌసృతిః. యైషాహృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖాసత్యుచ్చరతినాడీ. తస్యాః పరిమాణమిదముచ్యతే- యథాలోకేకేశఃసహస్రధాభిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మోభవతి- ఏవంసూక్ష్మాఃఅస్య- దేహస్యసమ్బన్ధిన్యోహితానామ- హితాఇత్యేవంవ్యాఖ్యాతానాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డేప్రతిష్ఠితాభవన్తిహృదయాద్విప్రరూఢాస్తాఃసర్వత్రకదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవఏతత్- అన్నమాస్రవత్- గచ్ఛదాస్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనదామభూతేనోపచీయమానంతిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితఃపిణ్డః- ఇదంతుదేవతాశరీరంలిఙ్గంసూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నంప్రవివిక్తమేవమూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య. లిఙ్గస్థితికరంత్వన్నంతతోఽపిసూక్ష్మతరం- అతఃప్రవివిక్తాహారఃపిణ్డః- తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపిప్రవివిక్తాహారతరఏషలిఙ్గాత్మాఇవఏవభవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవశారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసఃసూక్ష్మాన్నోపచితోభవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవవైశ్వానరస్యోపాసనార్థంప్రాసఙ్గికమిన్ద్రేన్ద్రాణీచేతిమిథునంకల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికధ్యానాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునంజాగరితేవిశ్వశబ్దితం - తదేవైకంస్వప్నేతైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితంతైజసమధికృత్యపృచ్ఛతి (కథమితి) కింతస్యస్థానంపృచ్ఛ్యతే- అన్నంవా- ప్రావరణంవా-మార్గోవేతివికల్పాద్యద్యంప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమితియావత్. ద్వితీయంప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణస్థితేరసంభవాత్తస్యవక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డంసూక్ష్మాన్నరసంవ్యాఖ్యాతుంభక్షితస్యాన్నస్యతావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితియోజనీయం. తత్రేత్యధ్యాహృత్యయోఽయంమధ్యమఇత్యాదిగ్రన్థోయోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యంతైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (సతయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థేవాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణంపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కించాన్యదితి) భోగస్యాపానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్యప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతిభోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవతద్భావాత్. మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్యప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

ఉ.— తస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉ
దీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రా
ణాస్స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న
వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహో
ఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమ
హమస్మి ౩ ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహార ఇత్యేవ వక్తవ్యే ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి కస్మాదుచ్యతే - తత్రాహ (కిఞ్చేతి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం కథయతి (అత ఇతి) శారీరాదితి శ్రూయతే - కథం శరీరాదిత్యుచ్యతే - తత్రాహ (శరీర ఏవేతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

ర౦.— (అథైతద్వామేఽక్షిణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం-మనుష్యాకార ఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్య పత్నీ విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా చ లక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడసి బృహతీ శ్రీరసీన్ద్రపత్నీ ధర్మపత్నీతి ఇన్ద్రపత్న్యాః శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సా చ లక్ష్మీత్వం చ వ్యాసార్యైస్సదైరిహోక్తం. (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోరిన్ద్రపత్న్యోరేషః వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణే ఘఞ్. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ జ్యోతిరధికరణే ఏవ వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోరిన్ద్రపత్న్యోరన్నం- భోగ్యం. ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ. కిం తత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) యః ఏషః- దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోరిన్ద్రపత్న్యోరేతదేవ ప్రావరణం-వస్త్రం. కిం తత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీనిచయసమ్పన్నం జాలకం. తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషా సృతిస్సఞ్చరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వవర్తినీ యా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యా ఏవముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసాధగతపరమపదప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః-నిరవగ్రహమార్గ ఇత్యర్థః. (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః- తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్ధితోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమఙ్గళగుణాదిభిర్దీప్యమానతయాఽన్యో భవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరే స్థితాత్సుషుమ్నయా గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏష పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి- అతిప్రకృష్టామృతవద్భవతీతి యావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వాసన్నరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయం పురుషోఽతిభోగ్యో భవతీత్యర్థః. అత్రైషా సృతిస్సఞ్చరణీత్యుక్త్యా గమనమార్గ ఉక్తో భవతి. ౩

శం.— స ఏష హృదయభూతతైజసస్సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి. తస్య- అస్య విదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః. తథా- దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణాః. ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః. అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః. సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః. ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి. తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్హి ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే. యమేష విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే- స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాది న రిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయం వై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం *అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా- త్వామపి గచ్ఛతాత్ -గచ్ఛతు. యస్త్వం నః- అస్మాన్ హే భగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మ వేదయసే- జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానుపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రియార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే- అతో నమస్తేఽస్తు. ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యతాం. అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః. యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ంహవైదేహం యాజ్ఞవల్క్యోజగామ సమేనేనవదిష్య ఇత్యథహయజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతేతస్మైహ యాజ్ఞవల్క్యోవరందదౌ సహకామప్రశ్నమేవవవ్రే తగ్ంహాస్మైదదౌతగ్ం సమ్రాడేవపూర్వంపప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సజ్జిస్యాహ (ఏవంనిద్వానితి) విశ్వస్యజాగరితాభిమానినస్తైజసే, తస్యచస్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః. సవిష నేతినేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాంకరోతి (తంసర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్యపూర్వోక్తంవ్యాఖ్యానంస్మారయతి(య మెషఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యంవస్త్వేవనాత్యుపక్రమ్యావస్థాత్రయాతీతంతురీయము పదిశన్నాహ్మన్స్పృష్టఃకోపిదారానాచష్టఇతిన్యాయవిషయతాంనాతివర్తతేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయాదక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యా హ (సహోవాచేతి) కథంపునరన్యస్యస్థితస్యనష్టస్యవాన్యప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికందక్షిణాన్తరంసమ్భవతీత్యాశ ఙ్క్యతస్యోక్తవిద్యానురూపత్వంనాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతోదక్షిణాన్తరాభావముక్త్వాప్రతీతిమాశ్రిత్యాహ (అతఇతి) అక్షరార్థము క్త్వావాక్యార్థమాహ (యథేష్టమితి) ౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణ భాష్యటీకా.

రం.— అథపునరపిదక్షిణాక్షిస్థస్య ప్రకృతస్యపురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాపిశరీరగతజీవవైలక్షణ్యామెవద్రఢయతి (తస్యప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణాఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణాఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవమ గ్రేపి. తతశ్చజీవాస్సర్వాసుదిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియరూపకరణకాఇతియావత్. ఏవంజీవస్వరూపముక్త్వాఇన్ద్రస్యపురుషస్యతద్వైల క్షణ్యమాహ (సవిష నేతినేతీత్యాత్మా అగృహ్యోనహిగృహ్యతేఇత్యాదినా) సవిషః-దక్షిణాక్షిస్థపురుషఃఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్వినాశకరణశూన్య త్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతినేతీతిశ్రుతిషు ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేననిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. (అభ యంవైజనకప్రాప్తోసీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమంపురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానంప్రాప్తవానసి. వైశబ్దఏవార్థే. ప్రా ప్తప్రాయఏవాసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా-ప్రాప్తోసీతి-*ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతికర్తరిక్తప్రత్యయః. ఇతియాజ్ఞవల్క్యోజన కమువాచేత్యర్థః. సహోవాచజనకోవైదేహః. కిమితి. (అభయంత్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హేయాజ్ఞవల్క్య. త్వదుక్తమభయంతుమామాగచ్ఛ తాత్. ఆశిషితాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిర్మేభూయాదిత్యర్థః. కింతుహేభగవన్. యస్త్వంనః- అస్మాకంఅభయంవేదయసే- అభయంపరమాత్మా నంజ్ఞపయసే. ఈదృశాయపరమాత్మప్రాపకాయతుభ్యంపరమోపకారిణేనమోఽస్తు. ఇమేవిదేహాః- తుభ్యందక్షిణాత్వేనసమర్పితాఃఇతిశేషః. అ యమహం- తద్దేశాధిపతిరహమపితేదాసోఽస్మీత్యర్థః. ఇతిశబ్దఆఖ్యాయికాసమాప్తౌ...౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయఆత్మాసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మసర్వాన్తరః పరఏవ- *నాన్యోతోస్తిద్రష్టా *నాన్యదతోస్తిద్రష్టృఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః *సఏషఇహప్రవిష్టోవదనాదలిఙ్గోస్తీతివిక్తఇతిమధుకాణ్డేఽజాతశత్రుసం వాదేప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోపిసన్సఃప్రాణాదిపణముపన్యస్యోషస్తప్రశ్నేప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః *ప్రాణేనప్రాణితీత్యాదినా-*దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్యచపరోపాధినిమిత్తఃసంసారః-యథారజ్జూషరశుక్తికాగగనా దిషుసర్పోదకరజతమలినత్వాదిపరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- నస్వతః- తథా. నిరుపాధికోనిరుపాఖ్యః *నేతినేతీతివ్యపదేశ్యఃసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వా న్తరఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీప్రశాస్తౌపనిషదఃపురుషోవిజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మేత్యధిగతంతదేవపునః. ఇన్ధసంజ్ఞఃప్రవివిక్తాహారః - తతోన్త ర్హృదయేలిఙ్గాత్మాప్రవివిక్తాహారతరః- తతఃపరేణజగదాత్మాప్రాణోపాధిః- తతోపిప్రవిలాప్యజగదాత్మానముపాధిభూతంరజ్జ్వాదావివసర్పాది కంవిద్యయా *సఏషనేతినేతీతిసాక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయంపరిప్రాపితోజనకోయాజ్ఞవల్క్యేనాగమతఃసఙ్క్షేపతః. అత్రచజా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన *ఇన్ధః* ప్రవివిక్తాహారతరః *సర్వేప్రాణాః*సఏషనేతినేతీతి. ఇదానీంజాగ్రత్స్వప్నాది ద్వారేణైవమహతాతర్కేణవిస్తరతోఽధిగన్తవ్యఃకర్తవ్యః- అభయంప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనోవిప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, వ్య తిరిక్తత్వంశుద్ధత్వంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వంనిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తువిద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయేచవిశేషతోవరదానాదిసూచనా. జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామ. సచగ చ్ఛన్నేవంమేనే- చిన్తితవాన్- నవదిష్యేకించిదపిరాజ్ఞే. గమనప్రయోజనంతుయోగక్షేమార్థం. నవదిష్యఇత్యేవంసఙ్కల్పోపియాజ్ఞవల్క్యోయద్యజ్జ నకఃపృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే-తత్రకోహేతుస్సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్రకిలజనకయాజ్ఞవల్క్యయోఃసంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రేనిమిత్తే- తత్రజనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయంవిజ్ఞానముపలభ్యపరితుష్టోయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైజనకాయహ- కిలవరందదౌ. సచజన కోహకామప్రశ్నమేవవరంవవ్రే- వృతవాన్. తంచవరంహాస్మైదదౌయాజ్ఞవల్క్యః. తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీంస్థితమపిస్వయమేవజనకఃపూర్వంపప్రచ్ఛ. తత్రైవాసక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాఃకర్మణావిరుద్ధత్వాత్, విద్యాయాశ్చస్వాతన్త్ర్యాత్, స్వతన్త్రా హి బ్రహ్మవిద్యాసహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షాపురుషార్థసాధనేతిచ.
౧

అ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేజాగరాదిద్వారాతత్త్వంనిర్ధారితం. సమ్ప్రతిబ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవవక్తుంత్రుతీయోవృత్తంకీర్తయతి (విజ్ఞానమయఇతి) యద్బ్రహ్మసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరఆత్మా - సపరఏవవిజ్ఞానమయఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్యఇతి) విజ్ఞానమయః పరఏవేత్యత్రవాక్యాన్తరంపఠతి (సఏషఇతి) * వదన్వాగిత్యాదావుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయమర్థమనూద్యచాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యదిమధుకాణ్డేగార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేనతేభ్యోవ్యతిరిక్తోఽస్తివిజ్ఞానాత్మేతిస్థోఽధిగతః- తర్హికిమితిపఞ్చమేతత్సద్భావోవ్యుత్పాద్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపివిజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థేస్థితః- తథాపిపునరాషష్ఠప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గముపన్యస్యతల్లిఙ్గగమ్యఃసామాన్యేనాధిగతః-సః * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాకూటస్థదృష్టిస్వభావోవిశేషతోనిశ్చితః. తథాచపఞ్చమేపితద్వ్యుత్పాదనముచితమిత్యర్థః. ఆత్మాకూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథంతస్యసంసారః- తత్రాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యంచాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్యత్వన్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపిపరోపాధిస్సంసారఇతియావత్. సోపాధికస్యాత్మనఃసంసారిత్వముక్త్వానిరుపాధికస్యనిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధికఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం-వాచాంమనసాంచాగోచరత్వం. కథంతర్హితత్రాగమప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతినేతీతివ్యపదేశ్యఇతి) కహోళప్రశ్నోక్తమనువదతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తంస్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తంస్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్దధాతి (ఔపనిషదఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతేబ్రాహ్మణద్వయేవృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మ-తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరంపునరధిగతమితిసమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతికూర్చబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతి (ఇన్ధఇత్యాదినా) ఇన్ధస్యవిశేషణంప్రవివిక్తాహారఇతి. హృదయోఽన్తర్యోలిఙ్గాత్మా- సతతః- వైశ్వానరాదిస్థాత్ప్రవివిక్తాహారతరఇతియోజనా. విశ్వతైజసావుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయౌప్రదర్శయతి (తతఃపరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చపరేణవ్యవస్థితోయోజగదాత్మాప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః-తతోపితమప్యుపాధిభూతంజగదాత్మానంకేవలప్రతీచివిద్యయాప్రవిలాప్య * సఏషనేతినేతీతియతురీయంబ్రహ్మ-తదధిగతమితిసమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనేదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయంవైజనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితంసఙ్క్షిప్యాహ (అత్రచేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాంక్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతియావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దఃసుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తర్కస్యమహత్త్వం-చతుర్విధదోషరాహిత్యేనాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవప్రస్తుతస్యబ్రహ్మణఇతిశేషః. కర్తవ్యః- ఇతీదమిదానీమారభ్యతఇతిసమ్బన్ధః. కిమిదంబ్రహ్మణోఽధిగమస్యకర్తవ్యత్వంనామ-తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపిసద్భావస్తస్యాగమతోఽధిగతః-తత్కిమర్థంపునస్తాదర్థ్యేనప్రయత్యతే-తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాంవిప్రతిపత్త్యానాస్తిత్వశఙ్కాయాంతన్నిరాసద్వారాఆత్మనఃసద్భావోఽధిగన్తవ్యఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేపికేచిద్దేహాదౌతదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి-తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోప్యాత్మాకర్తాభోక్తాచేత్యేకే, భోక్తైవకేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్యజడత్వపక్షంప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్రకూటస్థదృష్టిస్వభావత్వంహేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేనవిజ్ఞానస్యగుణత్వపక్షోపివేదితవ్యః. యేత్వానన్దమాత్మగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి) ఆత్మనఃసప్రపఞ్చత్వపక్షంప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వంచేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) విద్యాయాస్సంప్రదానం- శిష్యః. తస్యగ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్యప్రకాశనార్థైయమాఖ్యాయికేతియావత్. ప్రయోజనాన్తరంతస్యాఃదర్శయతి (విద్యేతి) కథంకర్మభ్యోవిశేషతోవిద్యాయాఃస్తుతిరత్రలక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి) కామప్రశ్నాఖ్యస్యవరస్యయాజ్ఞవల్క్యేనరాజ్ఞేదత్తత్వాత్, తేనచావసరేబ్రహ్మజ్ఞానస్యైవపృష్టత్వా, దనేనవిధినావిద్యాస్తుతేఃసూచనా. సాప్యత్రవివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వావ్యాఖ్యామక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదంనకరోమీతివ్రతంచేత్- కిమితిగచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథహేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతిశేషః. పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణేకామప్రశ్నోవరోదత్తశ్చేత్- కిమితితత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనేనానూచితం - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయాబ్రహ్మవిద్యాయామోక్షహేతుత్వాదపికర్మప్రకరణేతదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్నతస్యాఃస్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతన్త్రాహీతి) సాహిస్వోత్పత్తౌ- స్వఫలేవాకర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. నద్వితీయః- *అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిన్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చహేతోస్తత్రైవానుక్తిరితిసమ్బన్ధః. ౧

౨౦.— (జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామ) *యోగక్షేమార్థమీశ్వరమధిగచ్ఛేదితిస్మృత్యనుసారేణకదాచిజ్జనకసమీపంయాజ్ఞవల్క్యోగతః. (సమేనేనవదిష్యఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యోమార్గగచ్ఛన్నేవంమేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యధ్యాత్మవిషయేనవక్ష్యామి

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి। ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచాదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

రి. ఏవం కృతసఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో జనకేన పృష్టః సర్వమపి ప్రవక్ష్యామి ఉపచక్రమ ఇత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథ హ యజ్ఞనకశ్చేత్యాదినా) అథ- తదానీం జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయే సంవాదం కృతవన్తావిత్యర్థః. (తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ) తస్మై జనకాయ కర్మవిషయకనిజ్ఞానవైశిష్ట్యముపలభ్య సన్తుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై వరం దదౌ - ఇష్టం వృణీష్వేత్యవోచదిత్యర్థః. (స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే) స జనకః అపేక్షితాన్ ప్రశ్నాన్ కరిష్యామి- తస్యోత్తరం దాతవ్యమితి వరం వృతవాన్. (తం హాస్మై దదౌ) తం చ వరం యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై దదావిత్యర్థః. (తం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ) తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం తూష్ణీం స్థితమపి సమ్రాడేవ పూర్వం- ప్రథమం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హే యాజ్ఞవల్క్యేత్యేవం సమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కిమస్య పురుషస్య జ్యోతిః- యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి- సోఽయం కింజ్యోతిః. అయం- ప్రాకృతః కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపః శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషః పృచ్ఛ్యతే. కిమయం స్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యం జ్యోతిరన్తరేణ వ్యవహరతి- ఆహోస్విత్ స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినా జ్యోతిషా కార్యమయం పురుషో నిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్య పృచ్ఛతి. కించాతః- యది వ్యతిరిక్తేన- యది వాఽవ్యతిరిక్తేన జ్యోతిషా జ్యోతిః కార్యం నిర్వర్తయతి. శృణు తత్ర కారణం- యది వ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిః కార్యనిర్వర్తకత్వమస్య స్వభావో నిర్ధారితో భవతి- తతోఽదృష్టజ్యోతిః కార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహే వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమేవేదం కార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవ స్వాత్మనా జ్యోతిషా వ్యవహరతి- తతోఽప్రత్యక్షేఽపి జ్యోతిషి జ్యోతిః కార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరనుమేయం. అథానియమ ఏవ- వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తం వా జ్యోతిః పురుషస్య వ్యవహారహేతుః - తతోఽనధ్యవసాయ ఏవ జ్యోతిర్విషయ ఇతి. ఏవం మన్వానః పృచ్ఛతి జనకో యాజ్ఞవల్క్యం- కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి. నన్వేవమనుమానకౌశలే జనకస్య- కిం ప్రశ్నేన- స్వయమేవ కస్మాన్న ప్రతిపద్యత ఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపి లిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధ్యతాం మన్యతే బహూనామపి పణ్డితానాం- కిముతైకస్య. అత ఏవ హి ధర్మసూక్ష్మనిర్ణయే పరిషద్వ్యాపార ఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే,- దశావరా పరిషత్ త్రిరేవా నైకో వేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలం రాజ్ఞః- తథాప్యత్ర యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రష్టుం- విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేః పురుషాణాం. అథవా - శ్రుతిః స్వయమేవాఖ్యాయికావ్యాజేనానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్ బోధయతి పురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోఽపి జనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయా వ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్ జనకం వ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవ లిఙ్గం ప్రతిపేదే యథాప్రసిద్ధం - ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ - స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేన చక్షుషోఽనుగ్రాహకేణ జ్యోతిషాఽయం ప్రాకృతః పురుష ఆస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- పర్యేతి క్షేత్రమరణ్యం వా. తత్ర గత్వా కర్మ కురుతే. విపల్యేతి.- విపర్యేతి చ యథాగతం. అత్యన్తవ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిః ప్రదర్శనం చ లిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యప్రతిభాజే హేతుముక్త్వా జనకస్య ప్రశ్నముత్థాపయతి (హే యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తార్థముక్త్వా ప్రశ్నవాక్యే వివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోఽయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిః కార్యమిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితి కల్పద్వయం పరామృశ్యతే. పక్షద్వయే ఫలం పృచ్ఛతి (కిం చేతి) సప్తమ్యర్థే తసిః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతి పక్షద్వయోక్తిః. కారణం- ఫలమితి యావత్. ప్రథమపక్షమనూద్య స్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) షష్ఠీ పురుషమధికరోతి. కారణభూతం జ్యోతిర్న దృశ్యతే - తత్కార్యం త్వాసనాద్యుపలభ్యతే- తత్రాపి విషయే- స్వప్నాదావితి యావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం- వ్యవహారత్వాత్ -సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్య లోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేఽపీతి) అవ్యతిరిక్తమితిచ్ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమం వ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్పక్షే వ్యవహారహేతౌ జ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్వికారో వ్యవహారోఽపి న స్థైర్యమాలమ్బేతేత్యాహ (తత ఇతి) వ్యాఖ్యాతం ప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయా ప్రశ్నో భవిష్యతీతి చేత్- తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితి తర్హి పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోస్తత్సమ్బన్ధస్య చాతిసూక్ష్మత్వాదేకేన దుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానే యాజ్ఞవల్క్యోఽపేక్షిత ఇత్యర్థః. కథం తేషామతిసూక్ష్మత్వం- తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిష్వనేకేషామపి వివేకినాం దుర్బోధతాస్తి - కిముతైకస్యేతి దుర్బోధతా వాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యమన్యత్రాపి ప్రమాణయతి (అత ఏవేతి) కుశలస్యాపి పురుషస్య తత్త్వనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యతః సత్త్వాదేవేతి యావత్. పురుషవిశేషః- వేదవిదధ్యాత్మవిదిత్యాదిః. తత్ర స్మృత్యర్థం సఙ్క్షిపతి (దశేతి) ఉక్తం హి • ధర్మేణాధిగతో యైస్తు వేదస్సపరిబృంహణః। తే శిష్టా బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః శ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః। దశావరా వా పరిషద్యం ధర్మం పరిచక్షతే। త్ర్యవరా వాపి వృత్తస్థా తం ధర్మం న విచాలయేత్। త్రైవిద్యో హైతుకస్తర్కీ నైరుక్తో ధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణః పూర్వే పరిషదేషా దశావరా। ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చ సామవేదవిదేవ చ। త్ర్యవరా పరిషజ్జ్ఞేయా ధర్మసంశయనిర్ణయ ఇతి. ఏకో వేతి-అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపి రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి ప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యావ

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చన్ద్రమసైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మకురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మకురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౪

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మకురుతే విపల్యేతీతి తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

గ్రసమ్మత త్వాదిలియావత్. తస్మైన హేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞానేతి) రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యేన హేతుముపపాద్య పఠోన్తరమాహ (అథవేతి) తథా చాత్ర రాజ్ఞో మునే ర్వా వివక్షితత్వాభావాత్ కమితి రాజా మునిమనుసరతీతి చోద్యం నిరవకాశమితి శేషః. ప్రశ్నోపపత్త్యా ప్రతివచనముపపన్నమేవేతి మన్వానస్తదుత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యో పీతి) అతిరిక్తే జ్యోతిషి ప్రష్టా రాజ్ఞోఽభిప్రాయః - తదభిప్రాయః. తదభిజ్ఞతయా తథావిధం జ్యోతీ రాజానం బోధయి ష్యన్ యథాతిరిక్తం జ్యోతిరావేదకం వక్ష్యమాణలిఙ్గం గృహీతవ్యాప్తికం ప్రసిద్ధం భవతి- తథా- తద్వ్యాప్తిగ్రహణస్థలమాదిత్యజ్యోతిరిత్యాదినా ముని రప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. వ్యాప్తింబుభుత్సమానః పృచ్ఛతి (కథమితి) దూవ్యవహారః- సాఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- యథా సవితృ దీనోఽజాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిం వ్యాకరోతి (ఆదిత్యేనేతి) ఏవకారం వ్యాచష్టే (స్వావయవేతి) ఆదిత్యాపేక్షయా న్తరేణ చక్షుర్వశాదేవాయం వ్యవహారస్సేత్స్య తీత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుష ఇతి) ఆసనాద్యన్యతమవ్యాపారదేశే వ్యాప్తిసిద్ధేర్వ్యర్థా విశేషణబహుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్యన్తేతి) ఆసనాదీనామే కైకవ్యభిచారే దేహస్యాన్యథా భావే పి నాను గ్రాహకం జ్యోతిరన్యథా భవతి - అత స్తదను గ్రాహ్యదర్శనవిలక్షణమితి వివక్షిత్వా వ్యాపారచతుష్టయము పదిష్టమిత్యర్థః. తథాపి కిమర్థమాదిత్యాద్యనేకపర్యాయోపాదానం- ఏకేనైవ వ్యాప్తిగ్రహసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారరూపం కర్మలిఙ్గం- తస్య వ్యతిరిక్తజ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థమనేకపర్యాయోపన్యాసః- బహవో హిదృష్టాన్తా వ్యాప్తిం ద్రఢయన్తీత్యర్థః. ౨-౩-౪

రం.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కింజ్యోతిరితి బహువ్రీహిః. అస్య పురుషస్య ఆసనగమనకర్మని ర్వృత్త్యాదిసాధనభూతం జ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితి హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. హే సమ్రాట్. అయం పురుషః ఆదిత్యజ్యోతిరితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్యో జ్యోతిర్యస్య స తథోక్తః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- *ఉపసర్గస్యాయతౌ వితి లత్వం. పర్యయతే-ఇతస్తతో గమనం కరోతి లౌకికం వైదికం వా కర్మ కురుతే. యథాయథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్త్యాగచ్ఛతీతియావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథా అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి. చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిః. అత్రాన్యద్వక్తవ్యం నాస్తి. ౩

రం.— (అన్యత్పృచ్ఛతి అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితే అయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమిత ఆదిత్యే చన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రాన్యద్వక్తవ్యం నాస్తి. ౪

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌ వాగ్జ్యోతిః. వాగితి శబ్దః పరిగృహ్యతే. శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియం దీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తే మనసి వివేక ఉపజాయతే- తేన మనసా బాహ్యాం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి బ్రాహ్మణం. కథం పునర్వాగ్జ్యోతిరితి-వాచో జ్యోతిష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యత ఆహ (తస్మాద్వై సమ్రాట్) యస్మాద్వాచా జ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపియత్ర - యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాన్ధకారే సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయే స్వోపి పాణిః- హస్తో న విస్పష్టం నిర్జ్ఞాయ తే- అథ-తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వా వా భషతి. గర్దభో వా రౌతి. (ఉపైవ తత్ర న్యేతి) తేన శబ్దేన జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోర్నైరన్తర్యం భవతి-తేన జ్యోతిః కార్యవత్త్వం వాక్ ప్రతిపద్యతే. తేన వాచా జ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ-తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యేతి. తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం-గన్ధాదిభిరపి హి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేన తైరప్యనుగ్రాహ్యం భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియం వ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్య జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయితుం పాతనికాం కరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపన కార్యమాహ (శ్రోత్రేతి) మనసి విషయాకారేణ పరిణామే సతి కిం స్యాత్-తదాహ (తేనేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ శాన్తాయాం వాచి కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యాత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి॥ ౬

వాచో జ్యోతిష్ట్వసాధనార్థం పృచ్ఛతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిః- తత్రాహ (వాచ ఇతి) తత్రానన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయన్ వ్యాకరోతి (అత ఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపైవేత్యాది వ్యాచష్టే (తేనశబ్దేనేతి) జ్యోతిఃకార్యవత్త్వం- తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితియావత్. తత్ర వాగ్జ్యోతిష ఇత్యత్ర చతుర్థపర్యాయస్య ప్రష్టవ్యార్థః. కిమితి గన్ధాదయః శబ్దేనోపలక్ష్యన్తే - తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపి స్వప్నాదౌ తస్య ప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతం జ్యోతిర్వక్తవ్యమితి శేషః. ౫

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ - అగ్నౌ చ నిర్వాణం గత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఉత్తరం (నాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్ర వాగిత్యనేన శబ్ద ఉచ్యతే. వాచో జ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్న్యసత్త్వేఽపి వాగేవ జ్యోతిః- తస్మాదేవ యత్ర-యస్మిన్నేవ మహాన్ధకారాన్తరితాయాం తమిస్రాయాం స్వాత్మీయోఽపి పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతే - న నిశ్చీయతే. అథాపి తస్మిన్ కాలే హే సమ్రాట్ యత్ర దేవదత్తస్య వా యజ్ఞదత్తస్య వా అహమత్ర తిష్ఠామీతి వాగుచ్చరతి - శబ్దో నిర్గచ్ఛతి. తత్ర - తదా అత్రాసావర్తత ఇతి జ్ఞాత్వా ఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపే ని - నితరాం ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చ శబ్దద్వారా శ్రోత్రం ప్రకాశకం భవతీత్యర్థః. అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౫

శం.— శాన్తాయాం పునర్వాచి గన్ధాదిష్వపి చ శాన్తేషు బాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషు సర్వప్రవృత్తినిరోధః ప్రాప్తోఽస్య పురుషస్య. ఏతదుక్తం భవతి- జాగ్రద్విషయే బహిర్ముఖాని కరణాని చక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణాని యదా- తదా స్ఫుటతరః సంవ్యవహారోఽస్య పురుషస్య భవతీత్యేవం తావజ్జాగరితే స్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్య పురుషస్య దృష్టా- తస్మాత్తైర్వయమనుమిమీమహే సర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేఽపి స్వప్నసుషుప్తికాలే, జాగరితే చ తాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతే చ స్వప్నే జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిర్బన్ధుసంగమనవియోగదర్శనం దేశాన్తరగమనాగమనాదికం, సుషుప్తాచ్చోత్థానం సుఖమహమస్వాప్సం న కించిదవేదిషమితి,- తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం కిమపి జ్యోతిః. కిం పునస్తచ్ఛాన్తాయాం వాచి జ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తం కార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతే జ్యోతిః. అన్తరస్థం చ తత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తం తదితి తావత్సిద్ధం. యచ్చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం కార్యకరణసంఘాతానుగ్రాహకం చ జ్యోతిః- తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానం దృష్టం. న తు తథా తచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే- ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃసూపరతేషు కార్యం తు జ్యోతిషో దృశ్యతే- యస్మాదాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి- తస్మాన్నూనమన్తఃస్థం జ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణం తదభౌతికం చ- స ఏవ హేతుః- యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్. న- సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణం జ్యోతిరన్తరం సిద్ధమితి- ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషా కార్యకరణసంఘాతస్య భౌతికస్య భౌతికేనైవోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే. యథాదృష్టం చైతదనుమేయం. యది నామ కార్యకరణాదర్థాన్తరం తదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః- తథాపి కార్యకరణసంఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసంఘాతోపకారకత్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తఃస్థత్వాదప్రత్యక్షత్వాచ్చ వైలక్షణ్యముచ్యతే - తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం - యతోఽప్రత్యక్షాణ్యన్తఃస్థాని చ చక్షురాదిజ్యోతీంషి - తస్మాత్తవ మనోరథమాత్రం విలక్షణమాత్మజ్యోతిఃసిద్ధమితి. కార్యకరణసంఘాతభావభావిత్వాచ్చ సంఘాతధర్మత్వమనుమీయతే జ్యోతిషః. సామాన్యతో దృష్టస్య చానుమానస్య వ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతో దృష్టబలేన హి భవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తం జ్యోతిః సాధయతి కార్యకరణేభ్యః- న చ ప్రత్యక్షమనుమానేన బాధితుం శక్యతే. అయమేవ తు కార్యకరణసంఘాతః ప్రత్యక్షం పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతి చ. యది నామ జ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకం స్యాదాదిత్యాదివత్ - న తదాత్మా స్యాజ్జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. య ఏవ తు ప్రత్యక్షం దర్శనాదిక్రియాం కరోతి- స ఏవాత్మా స్యాత్కార్యకరణసంఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవ చేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మా సంఘాతః- కథమవికలస్యైవాస్య దర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వం కదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి,. నైష దోషః - దృష్టత్వాత్. న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - న హి ఖద్యోతే ప్రకాశాప్రకాశకత్వేన దృశ్యమానే కారణాన్తరమనుమేయం- అనుమేయత్వే చ కేనచిత్సామాన్యాత్సర్వం సర్వత్రానుమేయం స్యాత్ - తచ్చానిష్టం. న చ పదార్థస్వభావో నాస్తి - న హ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ఉదకస్య వా శైత్యం,. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితి చేత్ - ధర్మాధర్మయోర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితి చేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- స చానిష్టః. న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవ దర్శనాత్. యదుక్తం స్వభావవాదినా దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా- న వ్యతిరిక్తస్యేతి- తన్న - యది హి దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా - స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం న స్యాత్. అన్ధః స్వప్నం పశ్యన్ దృష్టపూర్వమేవ పశ్యతి - న శాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధం భవతి - యః స్వప్నే పశ్యతి దృష్టపూర్వం వస్తు - స ఏవ పూ

ర్వంవిద్యమానే చక్షుష్య ద్రాక్షీత్ - న దేహ ఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనా ద్రాక్షీత్-తస్మిన్నుద్ధృతే చక్షుషి స్వప్నే తదేవ దృష్టపూర్వం న పశ్యేత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః - పూర్వం దృష్టం మయా హిమవత్కన్యకాముద్యానం స్వప్నే ద్రాక్షమితి ఉద్ధృతచక్షుషామపి. తస్మాదనుద్ధృతేపి చక్షుషి యః స్వప్నదృక్- స ఏవ ద్రష్టా- న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. తథా-సుప్తౌ ద్రష్టృత్వస్యాభావే సతి య ఏవ ద్రష్టా- స ఏవ సుప్తః. యదా చైవం-తదా నిమీలితాక్షోపి స్మరన్ దృష్టపూర్వం యద్రూపం-తద్ద్రష్టైవ దేవ పశ్యతీతి. తస్మాద్యన్నిమీలితం- తన్న ద్రష్టృ. యన్నిమీలితే చక్షుషి స్మరన్ రూపం పశ్యతి-తదేవానిమీలితేపి చక్షుషి ద్రష్టాసీదిత్యవగమ్యతే. మృతే చ దేహేఽవికలస్యైవ చ రూపాదిదర్శనాభావాత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే మృతేపి దర్శనాదిక్రియా స్యాత్. తస్మాద్యదపాయే దేహే దర్శనం న భవతి-యద్భావే చ భవతి- తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవ దర్శనాదిక్రియాకర్తృణీతి చేన్న- యదహమద్రాక్షం-తత్ స్పృశామీతి భిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః మన స్తర్హీతి చేన్న- మనసోపి విషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తిః. తస్మాదన్తస్థం వ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితి సిద్ధం. యదుక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవ జ్యోతిరన్తరమనుమేయం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్-ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైః పార్థివత్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే - న చ తావతా తత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః సర్వత్రానుమేయః స్యాత్- ఉదకేనాపి ప్రజ్వలనోపకారో భిన్నజాతీయేన వైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్య చ క్రియమాణో దృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకభావే సమానజాతీయాసమానజాతీయనియమో నాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయా మనుష్యా మనుష్యైరేవోపక్రియన్తే- కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చ భిన్నజాతీయైః- తస్మాదహేతుః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ- చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయం హేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వం వైలక్షణ్యం చ న సాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - చక్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వే సతీతి హేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి యదుక్తం- తన్న- అనుమానవిరోధాత్. ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదర్థాన్తరం జ్యోతిరితి హ్యనుమానముక్తం- తేన విరుధ్యత ఇయం ప్రతిజ్ఞా కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి. తద్భావభావిత్వం త్వసిద్ధం-మృతే దేహే జ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యే సతి పానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః- న చానిష్టః. పానభోజనాదిషు హి క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానం లోకేన ప్రాప్నోతి-దృశ్యస్త్వేవోపలబ్ధపానభోజనాః సామాన్యతః పునః పానభోజనాన్తరైః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తదర్థం యత్నేన ప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవ తు దేహో దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రతిషేధమనేవ పరిహృతం స్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతో ద్రష్టేతి. అనేనైవ జ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపి ప్రత్యుక్తం. యత్పునః ఖద్యోతాదేః క్షాదాచిత్కం ప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్- పతఙ్గాద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య. యత్పునరుక్తం ధర్మాధర్మయోరవశ్యం ఫలదాతృత్వం స్వభావోభ్యుపగన్తవ్య ఇతి- తదభ్యుపగమే భవతః సిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషః ప్రత్యుక్తః. తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం చాన్తఃస్థం జ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథం పునరత్ర పృచ్ఛ్యతే జ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తం భవతీతి) యో వ్యవహారః- సోతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తః- యథా ఆదిత్యాదినిమిత్తో జాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిముక్తాం నిగమయతి (ఏవం తావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (తస్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం- సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయదశాయామితి యావత్. వివాదాస్పదో వ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః తస్తాదేవానుమానమవేదితమితి భావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (దృశ్యతే చేతి) ఆదిశబ్దేన దేశాన్తరాదౌ కర్మకరణం గృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనం చ కారార్థః. అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిః సిద్ధం చేత్- కిం ప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కిం పునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమే దృశ్యమానస్య వ్యవహారస్య కారణతయాఽనుమానతో జ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపి తద్విశేషబుభుత్సాయాం ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్ర వ్యతిరిక్తత్వం సాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితి శేషః. తచ్చాన్తఃస్థం పారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు- ఆత్మజ్యోతిరితి శేషః. తదేవ తర్హి మా భూదితి చేత్. నేత్యాహ (కార్యం త్వితి) స్వప్నాదౌ దృశ్యమానం వ్యవహారం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తఃస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితి వ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతిరేకస్వరూపమాహ (కిం చేతి) సమ్ప్రతి లోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్ర సఙ్గ్రహం వ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తం హేతుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్వ్యపి దేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాది సజాతీయం దృష్టం- తథాపి నాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా దృష్టం చేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యదినా మేతి) విమతమన్తస్థమతిరిక్తం చ- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితి పూర్వోక్తం వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వం వ్యనక్తి (యత ఇతి) అన్తఃస్థాని- అవ్యతిరిక్తాని చ సఙ్ఘాతాదితి ద్రష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం- అన్తఃస్థం చేతి మన్తవ్యం. కిం చ- చైతన్యం శరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి) విమతం సఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్న సఙ్ఘాతధర్మత్వం చైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్య దేహావభాసకమపి చక్షుస్తతో న భిద్యతే- తథా చ వ్యభిచారాన్న త్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోహం జానామీతి ప్రత్యక్షవిరోధాచ్చ తదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి) నను తేన ప్రత్యక్షముత్సార్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ఇ

తర్హి దేహస్యైవ చైతన్యమిత్యాహ (అయమేవేతి) జ్యోతిషో దేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యదినామేతి) విమతం జ్యోతిరనాత్మా - దేహోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యర్థః. ఆత్మత్వం తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యఏవత్వితి) అనుమానాదాత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాన్యఆత్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహస్యాత్మత్వే కాదాచిత్కం ద్రష్టృత్వం శ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితి శఙ్కతే (నస్వితి) స్వభావవాదీ పరిహరతి (నైషదోషఇతి) కాదాచిత్కే దర్శనాదర్శనే సమ్భవతః- దేహస్వాభావ్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) విమతం కారణాన్తరపూర్వకం- కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం దృష్టాన్తే స్వభావిష్యతీత్యాశఙ్క్య అగ్నిరుష్ణ ఇతివదుష్ణముదకమిత్యపి ద్రవ్యత్వాదినానుమీయేతేత్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వేచేతి) నను యద్భవతి- తత్సనిమిత్తమేవ- నస్వభావాద్భవత్కిఞ్చిదస్మాకం ప్రసిద్ధం- తత్రాహ (నచేతి) అగ్నేరౌష్ణ్యముదకస్య శైత్యమిత్యాద్యపి ననిర్నిమిత్తం- కింతు ప్రాణ్యదృష్టాపేక్షమితి శఙ్కతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహ్యతే. గూఢాభిసన్ధిః స్వభావవాద్యాహ (ధర్మేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం శఙ్కిత్వా స్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీ స్వప్నాదిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా దేహాతిరిక్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్ర సఙ్గ్రహం విభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుభాగం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదిహీతి) జాగ్రద్దేహస్య ద్రష్టుః స్వప్నే నష్టత్వాత్, తదిన్ద్రియస్య సంస్కారస్య చానిష్టత్వాత్, తదన్యదృష్టే చాన్యస్య స్వప్నాయోగాత్, న స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం దేహాత్మవాదే సమ్భవతీత్యర్థః. మాభూద్ద్రష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టిః- అన్ధస్యాపి స్వప్నే దృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్ధఇతి) అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. పూర్వదృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టత్వే కుతో దేహవ్యతిరిక్తో ద్రష్టా సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతశ్చేతి) అథోభయత్ర దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే కాహానిరితి చేత్- తత్రాహ (దేహశ్చేదితి) తత్ర సహకారిచక్షురభావాచ్చక్షురన్తరస్యైవోత్పత్తౌ దేహాన్తరస్యాపి సముత్పత్తిసమ్భవాదన్యదృష్టేఽన్యస్య స్వప్నః స్యాదిత్యర్థః. మాభూత్పూర్వదృష్టే స్వప్నః-దేహస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) కథం తే జాత్యన్తరానామీదృగ్దర్శనమితి చేత్- జన్మాన్తరానుభవవశాదితి బ్రూమః. అన్ధస్య దేహస్య ద్రష్టృత్వేపి చక్షుష్మతస్తస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాయ స్మృతౌ దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వేపి కుతో దేహాతిరిక్తో ద్రష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (యదాచేతి) దేహాతిరిక్తస్య స్మర్తృత్వేపి కుతో ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరిక్తః స్మర్తా చేత్- ద్రష్టాపి తథా సిధ్యతీతి భావః. దేహస్యాద్రష్టృత్వే హేత్వన్తరమాహ (మృతేచేతి) న తస్య ద్రష్టృతేతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (దేహస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యం యత్ర బోఽర్థః. మాభూద్దేహస్యాత్మత్వం- ఇన్ద్రియాణాం తు స్యాదితి శఙ్కతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాదితి న్యాయేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్ర ప్రతిపత్తిహేతూనాం మనసోపి సమ్భవాదితి న్యాయేన శఙ్కతే (మనఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమితి న్యాయేన పరిహరతి (నమనసోపీతి) దేహాదేరనాత్మత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాదితి శేషః. పరోక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వసాజాత్యనియమం దూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (కథం పార్థివైరితి) ఉలపం- బాలతృణం. పార్థివస్యాగ్నిం ప్రత్యుపకారకత్వనియమం వారయతి (నచేతి) తావతా-పార్థివేనాగ్నేరుపక్రియమాణత్వదర్శనేనేతియావత్. తత్సమానజాతీయైరితిచ్ఛబ్దః పార్థివవిషయః. తత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యోపకారకభావే సాజాత్యానియమవదపకార్యాపకారకభావేపి వైజాత్యనియమో నాస్తీత్యర్థః. తత్రోపకార్యోపకారకత్వే సాజాత్యనియమాభావముదాహరణాన్తరేణ దర్శయతి (కదాచిదితి) అప్సు సాఽగ్నినాఽప్యగ్నేరుపశాన్త్యుపలమ్భాదపకార్యాపకారకత్వే వైజాత్యనియమోపి నాస్తీతి మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనం తచ్ఛబ్దార్థః. అహేతుః- ఆత్మజ్యోతిషః సఙ్ఘాతేన సమానజాతీయతాయామితి శేషః. అనుగ్రాహకమనుగ్రాహ్యసజాతీయం- అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యపాస్తం. సమ్ప్రత్యతీన్ద్రియత్వహేతోరనైకాన్త్యం పరోక్తమనుభాష్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) విమతం జ్యోతిస్సఙ్ఘాతధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్య నిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవ సాధయతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వా హేత్వసిద్ధిం దోషాన్తరమాహ (తద్భావేతి) అదర్శనాదితి భేదః. యత్పునః విశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యేనైవ సాధ్యతేత్యనుమానదూషణమభిప్రేత్య సామాన్యతో దృష్టస్య చేత్యాద్యుక్తం-తద్దూషయతి (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) విశేషతో దృష్టస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. కిమిత్యనుమానాప్రామాణ్యే సర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానేతి) తత్సామాన్యాత్ -పానత్వభోజనత్వాదిసాదృశ్యాదితియావత్. పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానమిత్యుక్తం విశదయతి (దృశ్యన్తేహీతి) తాదర్థ్యేన- క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యర్థత్వేనేతియావత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్య పూర్వోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదనాత్మేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (అనేనేతి) సఙ్ఘాతాదేర్ద్రష్టృత్వనిరాకరణేనేతియావత్. దేహస్య కాదాచిత్కం దర్శనాదిమత్త్వం స్వాభావికమిత్యత్ర పరోక్తం దృష్టాన్తమనుభాష్య నిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా, సిద్ధాన్తినాపి స్వభావవాదస్య క్వచిదేష్టవ్యత్వముపదిష్టమనూద్య దూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాదేర్యది హేత్వన్తరాధీనం ఫలదాతృత్వం- తదా హేత్వన్తరస్యాపి హేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రసఙ్గేనేతియావత్. లోకాయతమతాసమ్భవే స్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౯

౧౦.— పృచ్ఛతి (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నే కిమస్య ప్రకాశకమితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ। స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాదిప్రకాశాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాదిసిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేఽపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోఽహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు-యస్త్వయోక్త ఆత్మా-యేన జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః-కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా-సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతీతిశబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ, యథాక్రమమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోఽవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోఽవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణి త్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * సా ధీరితి చోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనాద్యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైతత్స్యాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః-అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః-యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాదిద్రవ్యప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయాత్మచ్ఛాయమేవ తత్క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్స్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వాత్, స్వయమన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదాపి బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషః, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నేదిదర్శయిషుః ప్రకురుతే (ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుసఞ్చరతి) యస్సపురుషస్స్వయమేవజ్యోతిరాత్మా- ససమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చహృదయేన. హృదీతిచహృచ్ఛబ్దవాచ్యాబుద్ధిః ప్రకృతా, సాసన్నిహితా, చ- తస్యా ఏవసామాన్యం. కింపునస్సామాన్యం. అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యాబుద్ధిః- అవభాసకంతదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేనసదృశోభవతి. యథారక్తమవభాసయన్ ఆలోకోరక్తసదృశః-రక్తాకారోభవతి. యథాహరితంనీలంలోహితంవాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానోభవతి, తథాబుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణకృత్స్నంక్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తంమరకతమణినిదర్శనేన - తేనసర్వేణసమానోబుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయఇతిచాతఏవవక్ష్యతి. తేనాసౌకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యముఞ్జేషీకావత్స్వేనజ్యోతీరూపేణదర్శయితుంనశక్యతఇతిసర్వవ్యాపారంతత్రాధ్యారోప్యనామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మంచనామరూపయో,ర్నామరూపేచాత్మజ్యోతిషి, సర్వోలోకోమోముహ్యతేఽయమాత్మా,నాయమాత్మే, త్యేవంధర్మానైవంధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధోముక్తః, స్థితోగతఆగతో, ఽస్తినాస్తీ, త్యాదివికల్పైః అతస్సమానస్సన్నుభౌలోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగాన్యోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసన్నిపాతైరనుక్రమేణసఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- నస్వతఇతి. తత్రనామరూపోపాధిసాదృశ్యంభ్రాన్తినిమిత్తంయత్- తదేవహేతుః- నస్వతఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుక్రమేణసఞ్చరతి-తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి-యతోధ్యాయతీవ-ధ్యానవ్యాపారంకరోతీవ. చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీంబుద్ధింసతత్స్వేనచిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్సదృశస్తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ. అతోభవతిచిన్తయతీతిభ్రాన్తిర్లోకస్య - నతుపరమార్థతోధ్యాయతి. తథాలేలాయతీవ - అత్యర్థంచలతీవ. తేష్వేవకరణేషుబుద్ధ్యాదిషు వాయుషుచచలత్సుతదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితిలేలాయతీవ - నతుపరమార్థతశ్చలనధర్మకంతదాత్మజ్యోతిః. కథంపునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- నస్వతఇతి. అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయహేతురుపదిశ్యతే - సహి- ఆత్మాహి- యస్మాత్స్వప్నోభూత్వా. సయయాధియాసమానః- సాధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపిభవతీవ. అతఉచ్యతే - తస్మాద్యదాస్వప్నోభవతి - స్వాపవృత్తింప్రతిపద్యతేధీః- తదాసోపిస్వప్నవృత్తింప్రతిపద్యతే. యదాధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అతఆహస్వప్నోభూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియస్స్వాపవృత్త్యాకారోభూత్వేమంలోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణంకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకంలౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతీత్యక్రామతి. వివిక్తేనస్వేనాత్మజ్యోతిషాస్వప్నాత్మికాంధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతేయస్మాత్ -తస్మాత్స్వయంజ్యోతిస్స్వభావఏవాసౌవిశుద్ధస్సన్ కర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యోరూపాణి) మృత్యుః- కర్మావిద్యాదిః. నతస్యాన్యద్రూపంస్వతః- కార్యకరణాన్యేవాస్యరూపాణి. అతస్తానిమృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతిక్రియాఫలాశ్రయాణి. ననునాస్త్యేవధియోఽసమానమన్యద్ధియోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః-ధీవ్యతిరేకేణప్రత్యక్షేణవానుమానేనవానుపలభ్యత్. యథాన్యాతృతీయాధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేపివివేకానుపలభ్యత్వాత్సాదృశ్యమితిఘటాద్యాలోకయోః - తత్రభవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలభ్యత్వాద్ఘటాదేస్సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యంభిన్నయోరేవ. నచతథేహఘటాదేరివధియోఽవభాసకంజ్యోతిరన్తరంప్రత్యక్షేణవాఽనుమానేనవోపలభామహే. ధీరేవహిచిత్స్వరూపావభాసకత్వేనహిస్వాకారావిషయాకారాచ. తస్మాన్నానుమానతోనాపిప్రత్యక్షతోధియోఽవభాసకంజ్యోతిశ్శక్యతేప్రతిపాదయితుంవ్యతిరిక్తంచ. యదపిదృష్టాన్తరూపమభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవఘటాద్యాలోకయోస్సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. సతుతత్రఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌభిన్నౌ- పరమార్థతస్తుఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - సాలోకోఽన్యోన్యోహిఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవవాసాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యద్యేవం- తదానబాహ్యోఽర్థోఽస్తి-విజ్ఞానలక్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవంతస్యైవవిజ్ఞానస్యగ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలంపరికల్ప్యతస్యైవపునర్విశుద్ధింపరికల్పయన్తి - తద్గ్రాహ్యగ్రాహకవినిర్ముక్తంవిజ్ఞానంస్వచ్ఛీభూతంక్షణికంవ్యవతిష్ఠతఇతికేచిత్. తస్యాపిశాన్తింకేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యేతదపివిజ్ఞానంసంవృతంగ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తంశూన్యమేవఘటాదిబాహ్యవస్తువదిత్యపరేమాధ్యమికాఆచక్షతే సర్వాణ్యేతానికల్పనానిబుద్ధివిజ్ఞానావభాసకస్యవ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాదనాశయామార్గస్యప్రతిపక్షభూతావైదికస్య. తత్రయేషాంబాహ్యోర్థోనాస్తి-తాన్ప్రత్యుచ్యతేతావత్ - న- స్వాత్మనావభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమస్యవస్థితోఘటాదిస్తావన్నకదాచిదపిస్వాత్మనావభాస్యతే-ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగేనతునియమేనైవావభాస్యమానోదృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపిఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునఃపునస్సంశ్లేషవిశ్లేషేచవిశేషదర్శనాద్రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వేచఘటాతిరిక్తావభాసకత్వం - నస్వాత్మనైవస్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపస్స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృష్టఇతి- నహిఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయప్రకాశాన్తరముపాదదతేలౌకికాః- తస్మాత్ప్రదీపస్స్వాత్మానంప్రకాశయతి. న-అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపిప్రదీపోన్యస్యావభాసకః-స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్. తథాపివ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వంనవ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదాచైవం- తదావ్యతిరిక్తావభాస్యత్వంతావదవశ్యంభావి. ననుయథాఘటశ్చైతన్యావభాస్యత్వేపివ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- నత్వేవంప్రదీపోన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోపిసన్నాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతఃపరతోవావిశేషాభావాత్. యథాచైతన్యావభాస్యత్వంఘటస్య- తథాప్రదీపస్యాపిచైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతేప్రదీపఆత్మానంఘటంచావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదాఆత్మానంనావభాసయతి - తదాకీదృశస్స్యాత్, నహితథాప్రదీపస్యస్వతోవాపరతోవావిశేషఃకశ్చిదుపలభ్యతే. సనామహ్యవభాస్యోభవతి-యదాఽన్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌచవిశేషముపలభ్యతే. నహిప్రదీపస్యాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిర్వా శక్యః కల్పయితుం. అసతి చ కాదాచిత్కే విశేషే ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి మృషైవోచ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిష్వివ విశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపో దృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యవిషయైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతైవ, కింవా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతేతి తత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథాదృష్టం న్యాయ్యః కల్పయితుం యుక్తః, న తు దృష్టవిపరీతః. తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం, తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం, న స్వేనైవ స్వగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా, స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాऽనవస్థేతి చేన్న — గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య వస్త్వన్తరత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. న త్వేకాన్తగ్రాహకత్వే తద్గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి. తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేన్న — నియమాభావాత్. న హి సర్వత్రాయం నియమో భవతి. యత్ర వస్త్వన్తరేణ గృహ్యతే వస్త్వన్తరం, తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే — వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే. తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేఽపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమాలోకస్థానీయం కిఞ్చిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం — తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి. తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారాऽనవస్థా. — నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే. తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోఽర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః — యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే — తత్తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టం — యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలభ్యమానత్వాత్ స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతాऽవగమ్యతే. తథా జాగరితేఽపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలభ్యమానత్వాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతైవ యుక్తా భవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోఽర్థో ఘటప్రదీపాదిః — విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం. తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమస్తి జ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి — తన్మిథ్యా — సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న — యావత్తావదభ్యుపగమాత్. న తు బాహ్యోఽర్థో భవతైకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే. నను మయా నాభ్యుపగమ్యత ఏవ. న — విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థపృథక్త్వాద్యావత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే — విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః — తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కిఞ్చాన్యత్ — విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. న హ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదస్తద్దోషో వాऽభ్యుపగమ్యతే — నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. న హ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వాఽऽత్మా కస్యచిత్, — తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయః స్వాత్మనైవ గృహ్యన్త ఇత్యభ్యుపగమః — వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు — జాగ్రద్విషయత్వాత్ — జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి, సులభో దృష్టాన్తః — సన్తత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి. తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాऽపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితి చేన్న — అభావాదపి భావస్య వస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతం — తదభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే. స విజ్ఞానవిషయో ఘటాదిర్యద్యభావః — యది వా భావః స్యాత్ — ఉభయథాఽపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తు తన్నివర్తయితుం శక్యతే — తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోఽన్యశ్చాన్యశ్చ ఘటో జాయత ఇతి — తదసత్ — క్షణాన్తరేఽపి సోఽయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న — తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్ కేశనఖప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ. న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిషు వ్యక్త్యేకత్వనిమిత్తః స ఏవేతి ప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ వ్యుపచితాపచితేషు తత్కాలీనబాలాదితుల్యా ఇతి ప్రత్యయో భవతి — న తు త ఏవేతి. ఘటాదిషు పునః సర్వత్ర స ఏవేతి ప్రత్యయః — తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తదేవేతి — న చాన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం — ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ — జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్. ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్ — న తు వస్తుదర్శ్యేకో వస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే — విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి — తేనేతి దృష్టస్మరణం — ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణకాలమవతిష్ఠేత — తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మార్తః ప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వార్తమానికః ప్రత్యయః క్షీయతే, — తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి — అనేకదర్శిన ఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ — ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదం దృష్టమదోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః — దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత — క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది — న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహిత ఏక ఏవ హి శృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ. న — వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్ర వర్తమాన

ప్రత్యయవికల్పఫలావయవస్థానీయః- అతీతశ్చాపరః. తౌ ప్రత్యయావభిన్నకాలౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సఙ్క్షేపఫలప్రత్యయః- తత్క్షణద్వయవ్యాపిత్వాదేకస్యవిజ్ఞానస్యపునఃక్షణవాదహానిః. మమతవతాదివిశేషానుపపత్తేశ్చసర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. సర్వస్యచస్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వేవిజ్ఞానస్యచస్వచ్ఛావబోధావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్తద్దర్శినశ్చాన్యస్యాభావేఽనిత్యదుఃఖశూన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః. నచదాడిమాదేవవిరుద్ధానేకాంశవత్త్వంవిజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అనిత్యదుఃఖాదీనాంవిజ్ఞానాంశత్వేచసత్యనుభూయమానత్వాద్వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసఙ్గః. అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవవిజ్ఞానస్య- తదాతద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగిమలవియోగాద్ధిశుద్ధిర్భవతి- యథాఽఽదర్శప్రభృతీనాం. నతుస్వాభావికేనధర్మేణకస్యచిద్వియోగోదృష్టః- నహ్యగ్నేఃస్వాభావికేనప్రకాశేనౌష్ణ్యేనవావియోగోదృష్టః. యదపిపుష్పగుణానాంరక్తత్వాదీనాంద్రవ్యాన్తరవియోగేనవియోజనందృశ్యతే - తత్రాపిసంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజభావనయాపుష్పఫలాదీనాంగుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతోవిజ్ఞానస్యవిశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వంచయన్మలంపరికల్ప్యతేవిజ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- నహ్యవిద్యమానేనావిద్యమానస్యసంసర్గస్స్యాత్. అసతిచాన్యసంసర్గేయోధర్మో యస్యదృష్టః- సతత్స్వభావత్వాన్నతేనవియోగమర్హతి- యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వాప్రభా,. తస్మాదన్యసంసర్గేణమలినత్వంతద్విశుద్ధిశ్చవిజ్ఞానస్యేతీయంకల్పనాన్ధపరమ్పరైవప్రమాణశూన్యేత్యవగమ్యతే. యదపితస్యవిజ్ఞానస్యనిర్వాణంపురుషార్థంకల్పయన్తి- తత్రాపిఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్యహికణ్టకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిఃఫలం- నతుకణ్టకవిద్ధమరణేవస్తుఃఖనివృత్తిఫలస్యాశ్రయఉపపద్యతే. తద్వత్సర్వనిర్వాణేసతిఫలాశ్రయోపురుషార్థకల్పనావ్యర్థైవ- యస్యపురుషశబ్దవాచ్యస్యహిసత్త్వస్యాత్మనోవిజ్ఞానస్యచార్థఃపరికల్ప్యతే- తస్యపునఃపురుషస్యనిర్వాణేకస్యార్థఃపురుషార్థఇతిస్యాత్. యస్యపునరన్యనేకార్థదర్శీవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తఆత్మా- తస్యదృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాదిసర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తంకాలుష్యం- తద్వియోగనిమిత్తాచవిశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తుసర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధఇతితన్నిరాకరణాయనాదరః క్రియతే. ౭

ఆ.— నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్తఃస్థంచేతిసాధితం- తథాచకథంకతమఆత్మేతిపృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అనుగ్రాహ్యేణదేహాదినాసమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపిసమానజాతీయం దేహాదినేతిభ్రాన్తిస్సంభవతి- తయోరియవత్. అవివేకినోనిష్కృష్టదృష్ట్యభావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్యాన్వయస్యదర్శితత్వాత్కుతోభ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తావివేకకృతంప్రశ్నముక్త్వాప్రకారాన్తరేణప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (కతమోఽసావితి) జ్యోతిర్నిమిత్తోవ్యవహారోమయోక్తః- నత్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమిత్తంజ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణప్రశ్నంవ్యాకరోతి (అథవేతి) సప్తమ్యర్థంకథయతి (సర్వఇతి) యోఽయంత్వయాఽభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సప్రాణేషుమధ్యేకతమస్స్యాత్- తేషిహివిజ్ఞానమయాఇవభాన్తీతియోజనా. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యానయోరవాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాదిప్రతివచనమితిశేషః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచింసూచయన్నాద్యంపక్షమఙ్గీకరోతి (.యోయమితి) యన్త్వయాపృష్టః- సోఽయమిత్యాత్మనశ్చిద్రూపత్వేనప్రత్యక్షత్వాదయమితినిర్దేశఇతిపదద్వయస్యార్థః. దేహవ్యవచ్ఛేదార్థంవిశినష్టి (విజ్ఞానమయఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచక్షాణస్తత్ప్రాయత్వంప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవవిజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్తేః. తేనోపాధినాసమ్పర్కఏవావివేకః- తస్మాదితియావత్. తత్సమ్పర్కేప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయఇతిశేషః. నను చక్షుర్మయశ్శ్రోత్రమయఇత్యాదిహిత్వావిజ్ఞానమయఇత్యేవకస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వేప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) మనసస్సర్వార్థత్వంసమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థానితర్హిచక్షురాదీనికరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి). బుద్ధేస్సతిప్రాధాన్యేఫలితమాహ (.తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరంబ్రహ్మ. తత్ప్రకృతికోజీవోవిజ్ఞానమయఇతిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిగ్రన్థేమయటోవికారార్థతేతితైరేవోచ్యతే- తత్రమనస్సమభివ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. నచాత్మాతద్వికారః. తస్మాదస్మిన్ప్రయోగేమయటోవికారార్థత్వంవదతాంస్వోక్తివిరోధఃస్యాదితిదూషయతి (తేషామితి) కథంవిజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థంప్రయోగాన్తరమనుస్రియతే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేష్వితి) యథా * పురోడాశంచతుర్ధాకృత్వాబర్హిషదంకరోతీతిపురోడాశమాత్రచతుర్ధాకరణవాక్యస్యైకార్థసమ్బన్ధినాశాఖాన్తరీయేణ * ఆగ్నేయంచతుర్ధాకరోతీత్యనేనవిశేషవిషయతయానిశ్చితార్థేనాగ్నేయఏవపురోడాశేవ్యవస్థాప్యతే, యథావా * అక్తాశ్శర్కరాఉపదధాతీత్యత్రకేనాక్తాఇత్యపేక్షాయాం * తేజోవైఘృతమితివాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మనివికారత్వేమయటోఽనుపపత్త్యాద్యబాధితన్యాయాద్వావిజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయఇత్యాహ (.నిశ్చితేతి) యదుక్తంసన్దిగ్ధేవాక్యశేషాదితి- తదేవవ్యనక్తి (సాధీరితిచేతి) ఆధారాద్యర్థాసప్తమీదృష్టా- సాకథంవ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపిసామీప్యలక్షణాసప్తమీ- తథాపికథంవ్యతిరేకప్రదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషుహీతి) ఫలితంసప్తమ్యర్థమభినయతి (ప్రాణేష్వితి) తేషుసమీపస్థోపికథంతేభ్యోవ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (యోహీతి) విశేషణాన్తరమాదాయవ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వాపునరవతార్యవ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతిశ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయతి (తేనేతి) అత్రజ్యోతిషావ్యక్తస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవ్యవహారక్షమత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చేతనావానివేత్యుక్తందృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథావేతి) హృదయం- బుద్ధిః. తతోఽపిసూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిరన్తరన్తస్థమపిహృదయాదికంసఙ్ఘాతంచసర్వమేకీకృత్యస్వచ్ఛాయంకరోతీతికృత్వాయథోక్తమపిసాదృశ్యముచితమితిదార్ష్టాన్తికేయోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిఃసర్వమాత్మచ్ఛా

యంకరోతి - తత్రాహ (పారమ్యస్యేతి) విషయవిప్రత్యగాత్మాన్తేమధ్యస్థరో స్థిరంపూత్తారతమ్యా, త్రైస్వాభావ్యాదివిషయానేమస్థూల తారతమ్యా, చ్చ ప్రతీచస్సర్వస్మాద నరరమత్వాత్తత్ర స్వానారోహితుర్వమసీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదారచ్ఛాయత్వంసమ్యగుచ్యతే (బుద్ధిస్థావదితి) ధ్యానికపరీష్కారాణాంబుద్ధ్యావాత్మాభిమానధ్రాన్తిముక్తైప్రమాణయతి (తేనహీతి) బుద్ధేస్సత్వాచ్ఛనస్యపిచిచ్ఛాయతేత్వత్రహేతుమాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వేకిమితిక్వచిత్క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తప్రకారాత్ఛాయత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వేలోకప్రసిద్ధిరపిప్రమాణం - కించ భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథాచేతి) అనాశినామయమనాశీ. చేతనాః- చేతయితారో బ్రహ్మాదయః. తేషామయమేవచేతనః. యథోదకాదీనాం అగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం- తథా ఆత్మనిమిత్తమేవచేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్యఇతి) అనుగమనవచనస్థానం స్వగతయాథాత్మ్యాదివిశేషా[illegible] త్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర ※నావేదవిన్మనుతేతంబృహన్తమిత్యుత్తరత్ర సన్నిధేః జ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) [illegible] యమాత్మాసర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్వదితిమోజనా. ఏవాన్తరమాహాయవ్యాచష్టే (పురుషఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః స[illegible] జ్యోతిషి విశేషమాహ (నిరతిశయంచేతి) ప్రతివచనవాక్యార్థముపసంహరతి (సనిష్ఠఇతి) సనమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుంకీర్తయతి (బాహ్యానామితి) తస్మిన్బాహ్యజ్యోతిస్సర్వావస్థాయామకించిత్కరమాత్మజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముక్త్వానో క్తమర్థమన్వయముఖేన కథ యతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వేప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాదిప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయశ్రవణాద్యుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కించ - అచేతనానాం కార్యకరణానాంచేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యాసదాచిదాత్మ[illegible] [illegible] (సాభిమానోహీతి) [illegible]

[illegible]

దాలోకోఽవభాసకో నోపలభ్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతం విషయప్రాభాస్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసారేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యత్వాన్నైన బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్య తస్యైవేత్యాదినా విజ్ఞానవాదముపసంజహార. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తదపీతి) పక్షత్రయేఽపి దోషం సమ్భావయతి (సర్వ ఇతి) కథమపూర్వాంకల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రేతి) నిర్ధారణే సప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వాతిరిక్తావభాస్యం - అవభాస్యత్వాత్ - యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తః సాక్షీ సిధ్యతీత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (తమసీతి, తస్యావభాసకాపేక్షాం దర్శయితుం విశేషణం. సాలోకో ఘటస్తమసి సంశ్లేషావగమాన్నాసి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వన్యత్వం - కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - తాదృశావభాసకసాహిత్యమితి యావత్. అవభాసయతి - ఘటాదిరితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వే పరిహృతే వ్యభిచారమాశఙ్కతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్యత్వాన్న వ్యభిచారోఽస్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) అథాన్యావభాసకత్వాత్తస్య నాన్యావభాస్యత్వమితి చేత్ - తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వహేతోరవ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం - బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపే స్వాతిరిక్తేనైవావభాస్యత్వమితి యదు సిద్ధేర్వ్యభిచారతాదవస్థ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్య స్వావభాసనాత్పూర్వమప్యవిశేషః సమనన్తరకాలే స్యాత్ - తదా స్వాత్మానం భాసయతీతి వక్తుం యుక్తం - స చ నాస్తీతి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వావిశేషాదిత్యర్థః. ప్రదీపే పరోక్తం విశేషమనుభాష్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపో న స్వాత్మానం భాసయతి - తదాఽనవభాసమానః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) విశేషాభావేఽపి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (సమానమితి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావేఽపి స్వాత్మసన్నిధ్యసన్నిధివిశేషః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వసన్నికర్షవిశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారనిరాసపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యానుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం - తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం - యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం - తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తశ్చిదాత్మా సిధ్యతీత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం - కింతు విజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యం - యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం త్వదిష్టగ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య వివృణోతి (చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తర్హి నిర్ణయః - తత్రాహ (ఇతి సన్దిహ్యమాన ఇతి) అస్తు లోకానుసారీ నిశ్చయః - లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) తథాపి కుతో వివక్షితాత్మజ్యోతిస్సిద్ధిః - తత్రాహ (యశ్చేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరాపేక్షాయామనవస్థాప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (అనవస్థితి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణోఽవిషయత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం - తత్స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదీతి గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్య తతోఽవస్థాన్తరత్వే ప్రదీపస్య స్వానవభాస్యత్వన్యాయేన లిఙ్గముక్తం. న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి - కూటస్థదృష్టిస్వాభావ్యాత్. తత్కుతోఽనవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రం హీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యః - గ్రాహకత్వాత్ - బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా - సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో ముఖ్యవృత్త్యా గ్రహణకర్తృత్వేన కించిల్లిఙ్గం సమ్భవతి. ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే న కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి. తత్కుతోఽనవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్కతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం - తస్యాపి గ్రాహ్యత్వేఽన్యత్కరణమిత్యనవస్థాం దూషయతి (ననియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం - తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిష్ఠ్వైవ విజ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యార్థోఽపి జ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రద్వస్తు జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమాత్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా) హేతుం విశదయతి (నహీతి) విజ్ఞానమాత్రవాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగతిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) బాహ్యార్థం హఠాదఙ్గీకారయతి (నేత్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అనర్థకం శాస్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) వా శబ్దశ్చార్థః. ఇతశ్చ సర్వస్య నాస్తి విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కించాన్యదితి) న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థోఽభ్యుపేయః - కింతు తైరేవాన్యదపి కారణముచ్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) యద్గ్రాహ్యం - తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వేఽపి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వకీయజ్ఞానత్వం వా - పరకీయజ్ఞానత్వం వా తేషామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి). త్వదఙ్గీకారాలోచనాయామపి ప్రతి

వాద్యాదీనాంవిజ్ఞానాతిరేకఃనైత్స్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాపాతాదితిభావః. కథంతర్హితేషామఙ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సిద్ధేదృష్టాన్తేఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేనమైత్రసన్తానోవ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేనచాసర్వజ్ఞజ్ఞానానిజ్ఞాయన్తే,- తత్రభేదస్యతేష్వసిద్ధేస్సద్ధృష్టాన్తాన్నీలాదేస్తద్ధియశ్చభేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి) నబాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరితిశేషః. తదపలాపాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యాప్రత్యగాత్మా విజ్ఞానాతిరిక్తఉక్తః. సమ్ప్రతివిమతంనజ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) అయుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వమర్థస్యేతిశేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామభిప్రేత్యపరిహరతి (నాభావాదపీతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (భవతైవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపికథంవృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యాభ్యుపగతస్యఘటాదేర్బాహ్యాదభావాద్విషయాదర్థాన్తరత్వాద్యస్యకస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుప్రసిద్ధేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయయోర్నిరాకర్తుమశక్యత్వవచనేనేతియావత్. ఆత్మనోగ్రాహ్యస్యాహమితిప్రత్యగాత్మనైవగ్రాహ్యతేతిమీమాంసకమతమపిప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్యగ్రాహకతాయానిరస్తత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినోక్తమనూద్యప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (స్వపక్షేపిప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తింశాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంవిఘటయన్నుత్తరమాహ (నతత్రాపీతి) తథాపికథంతత్రప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తాతేషుప్రత్యభిజ్ఞేతిశేషః. తదేవప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అభ్రాన్తఇతిచ్ఛేదః. కిమితిజాతినిమిత్తైషాధీః- వ్యక్తినిమిత్తాకింనస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవవిషయీకృత్యప్రత్యభిజ్ఞానంకేశాదిషుకింనస్యాత్- తత్రాహ (కస్యచిదితి) అభ్రాన్తస్యేతియావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - యథాప్రదీపాది. సన్తశ్చామీభావాఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ణతానుమానవత్ప్రత్యక్షవిరోధేక్షణికత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాప్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః. ఇతశ్చప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనోభ్రమోనభవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌహేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తుతర్హివస్తుద్వయదర్శిత్వమేకస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) ఉక్తమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (తేనేతిదృష్టమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షేదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధిం శఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యోద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే. క్షణికత్వపక్షేదూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్శృఙ్ఖలాస్థానీయోనప్రత్యయేనైవనేత్స్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యాప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభాప్రత్యయావిషయా, తదవగాహిచేన్మధ్యవర్తీశృఙ్ఖలావయవస్థానీయఃప్రత్యయఇతియావత్. క్షణానాంమిథస్సమ్బన్ధస్తర్హిమాభూదితిచేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తుస్థితైవేతిచకారార్థః. యత్తువిజ్ఞానస్యదుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్ట్రభావాచ్చనజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- - దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త్వాశ్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) తేషాంతద్ధర్మత్వేసత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వంస్యాత్- ధర్మాణాంధర్మిమాత్రత్వాభావా, న్మేయానాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్,. అతోయన్మేయం - తజ్జ్ఞానాంశః - యథాఘటాది. మేయంచదుఃఖాదీత్యర్థః. జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోనభవతి- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్కామనుభాష్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవప్రకటయతి (సంయోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపివియోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేనపుష్పసమ్బన్ధినోఽవయవాస్తద్గతరక్తత్వాద్యారమ్భకావివక్షితాః. విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్నస్వాభావికస్యసతివస్తుని నాశోస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణంప్రత్యక్షందర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజేద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాంరక్తాదిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషురక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్పనాన్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- తస్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథాన్యసంసర్గమన్తరేణాపిజ్ఞానస్యవిషయవిషయ్యాభాసత్వమలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేపిఫలంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (కంటకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుత్వన్మతేపివస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపిసంయోగవియోగయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవేమోక్షోసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- తథాపిక్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః. ననుబాహ్యార్థవాదివిజ్ఞానవాదశ్చనిరాకృతౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తస్యవస్తునస్సత్త్వేనభానా, న్మానానాంచసర్వేషాంసద్విషయత్వా, చ్ఛూన్యస్యచావిషయతయాప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వా, త్తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవవిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస్యాప

త్వాత్, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వశూన్యత్వాయోగాత్, తద్వాదనస్య చ సత్త్వాసత్త్వయోరనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చాశ్రయాభావాదసమ్భ
వాత్, తదాశ్రయత్వే చ శూన్యస్య స్వరూపహానాత్, నిరాశ్రయత్వే చాసంవృతిత్వాత్. న్యాయప్రాప్తశ్చాద్వాదనిరాసాయాదరః క్రియతే- తత్సిద్ధం బుద్ధ్యా
ద్యతిరిక్తం నిత్యసిద్ధమస్య స్తశుద్ధం కూటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితి భావః. ౭

౭౦.—— * ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యమానపురుషస్వరూపం కిమితి పృచ్ఛతి జనకః (కతమ ఆత్మేతి) హృత్కమలమ
ధ్యగతః ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగః విజ్ఞానధర్మకో జ్యోతిశ్శబ్దితప్రకాశకస్వరూపః పురుషో జీవ ఇత్యుత్తరమాహ (యోయం విజ్ఞానమయః
ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థమయట్. ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానవ్యతిరేకోక్తః. ప్రాణేష్వితి పృథక్త్వనిర్దేశాది
న్ద్రియముఖ్యప్రాణవ్యతిరేకో నిర్దిష్టః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా భాసకత్వమాదిత్యాదీనా
మివ తేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారా జ్యోతిష్ట్వమితి భావః. (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ) సః -జీవః *అహఙ్కారవి
మూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరాయత్తకర్తృత్వాపేః సమానస్సన్-మానః-అభిమానః. తేన సహితస్సన్. స్వాతన్త్ర్యలక్షణకర్తృత్వాభి
మానయుక్తస్సన్ గోపురధారీవ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ-స్వాతన్త్ర్యేణ కర్తేవ ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి-లోకద్వయేపి సఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ-స్వాతన్త్రి
క ఇవ. లేలాయతీవ-స్వయం చలతీవ. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాభ్యాం జీవస్య కర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి, సాంసారికకర్తృత్వమౌపాధికమితి,
చ వర్ణితం. అత్ర పరతన్త్రప్రభా ప్రభుః వేత్యుక్తివత్పరాయత్తకర్తృత్వాశ్రయే ధ్యాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగేణానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ
లోకద్వయే దేహద్వయేన సఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకోప్యుక్తో భవతి. నచాత ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వమాత్మనో
నాస్త్యేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యం- *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణే సాఙ్ఖ్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్య కర్తృత్వస్య పరైరపి సిద్ధా
న్తితత్వాత్. వస్తుస్థితౌ చ స్వమనాయామచేతనత్వాత్ కూటస్థత్వాచ్చ నాన్తఃకరణస్య వా చితో వా కర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేన పర
స్పరధర్మాధ్యాస ఇత్యుపగమస్య, చ పరేషాం సాఙ్ఖ్యానాం చ సామ్యేన సాఙ్ఖ్యపక్షోత్సరపక్షే వైషమ్యాభావేన *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ
స్వపరపక్షేదుర్నిరసత్వాత్. నచ * యథా చ తక్షోభయథేత్యత్ర *తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బహుకృత్వః కర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయబ్రహ్మాభేదబోధనా
త్కర్తృత్వమపరమార్థ ఇతి పరైరుక్తమితి వాచ్యం - *యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తేత్యాదివాక్యైర్బ్రహ్మణస్సర్వకర్తృత్వావేదనేన బ్ర
హ్మాభేదబోధనే సర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః. *దృశ్యతేత్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా * మనసా తు విశుద్ధేన * ధ్యాయతో మనసైవాయమితి కర
ణత్వేన ప్రతిపన్నస్య మనసః కర్తృత్వం- *యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా కర్తా బోద్ధా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇతి కర్తృ
త్వేన ప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితాయా బుద్ధేః కర్తృత్వే కరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణస
మాధౌ ప్రకృతేః కర్తృత్వాసమ్భవేన ఆత్మన ఏవ కర్తృత్వమాస్థేయమితి *శక్తివిపర్యయాత్ * సమాధ్యభావాచ్చేతి సూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వా
చ్చ. కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాత్మగతత్వాభావే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్,. నచ కర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధి
ష్ఠానభావలక్షణో వా- * అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సా సంసార ఉదాహృత ఇత్యుక్తరీత్యా తదధ్యాసహేత్వవిద్యాలక్షణబన్ధో వా ఆత్మగతస్సమ్భవతీతి వా
చ్యం- *తదధీనత్వాదర్థవదితి సూత్రే *అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుప్తిః- యస్యాం
స్వరూపప్రతిబోధరహితాః శేరతే సంసారిణో జీవాః. తదేతదవ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి
క్వచిదక్షరశబ్దోదితం *అక్షరాత్పరతః పర ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదితి మన్త్రవర్ణాదితి శఙ్కరభాష్యే పరమే
శ్వరాశ్రితాయా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిపాదనేన తన్మతే జీవచైతన్యే సంసారాసమ్భవాత్. నచ వాచస్పతినా పరమేశ్వరాశ్రయేత్యత్ర * పరమేశ్వ
రం విషయత్వేనాశ్రయతీతి పరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః. విద్యాస్వరూపస్య పరమాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. య
స్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరత ఇత్యత్రాపి యస్యామవిద్యాయాం సత్యాం శేరతే జీవా ఇత్యేవార్థః. అతశ్చ జీవాశ్రయా ఏవావిద్యాః. నచావి
ద్యోపాధిభేదాధీనో జీవభేదః- జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేద ఇతి పరస్పరాశ్రయాదుభయాసిద్ధిరితి వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాదుభయసి
ద్ధేరితి అవిద్యానాం జీవాశ్రితత్వమేవ సమర్థితమితి వాచ్యం- *న చ తస్యా జీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్య కల్పితత్వాత్, ఆవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య
స్య,- జీవశబ్దలక్ష్యస్య తు బ్రహ్మావ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వాపాతాదిత్యానన్దగిరిప్రభృతిభిస్తస్య పక్షస్య దూషితతయా *ఆశ్ర
యత్వవిషయత్వభాగినీ నిర్విభాగచితిరేవ కేవలా। పూర్వసిద్ధతమసో హి పశ్చిమో నాశ్రయో భవతి నాపి గోచర ఇత్యుక్తరీత్యా చిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయ
త్వే స జీవస్య బన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. నచ బన్ధో మోక్షశ్చ న జీవాశ్రితః- అపి తు చిన్మాత్రాశ్రిత ఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవ బన్ధమోక్షయోస్సామానాధి
కరణ్యమితి వాచ్యం - అస్మిన్పక్షే ముక్తిర్నామ చిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకావిద్యానివృత్తిరేవ వాచ్యా. తత్ర
చావిద్యైక్యపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. నచ కస్యాపి ముక్తిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తుం- *శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వాన్తరిక్షగాం। దర్శయి
త్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతోఽభవత్ *తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే *తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవదిత్యాది ప్ర
మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యే తత్ర చ చిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానామేకవిద్యానివర్త్యత్వే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తి
ప్రసఙ్గదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే చావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్య చిన్మాత్రే పూర్వమివస్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్యా
ధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్,. అతస్సోప్యనుపపన్నః. నన్వహమితి భాసమానేఽవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నే చిదంశే అ

ఉ.— స వా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః పాప్మభిః సగ్ంసృజ్యతే స ఉత్క్రామన్ మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి॥ ౮

విద్యానివృత్తిరుద్దేశ్యేతి చేన్న - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్యేవ దర్పణాదివత్ ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధిప్రతిహతనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్య బిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్య చిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకతయైవోపాధిత్వేన వక్తవ్యే - అన్తఃకరణస్య సఞ్చరణశీలోపాధిత్వే అవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నభిన్నతయా కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేన వ్యాపిన్యా ఏవావిద్యాయా అవచ్ఛేదకతయోపాధిత్వేన వక్తవ్యే - సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్య సర్వావిద్యావృతత్వేన ఏకస్య బ్రహ్మవిద్యయా ఏకావిద్యాయా నాశేఽప్యవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాదవస్థ్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్నవికారప్రదేశే అనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణో వికారాన్తరవస్థానప్రతిపాదకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణానాఞ్జస్యప్రసఙ్గాచ్చ. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య జీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. న హి ఘటానవచ్ఛిన్నాకాశస్య ఘటాన్తరవస్థితిస్సమ్భవతి. *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తత్రైవ బ్రహ్మభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చ స్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశే అనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్య చ గీతాచార్యస్య భగవతః కృష్ణస్య జీవత్వమేవ స్యాత్. తతశ్చ చిదాశ్రితసర్వావిద్యానివృత్తికామనారూపముముక్షాయా అసమ్భవాత్, ఏకావిద్యానివృత్త్యా త్రైణసంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షోర్బ్రహ్మవిచారాదికం వా విభావ్యశ వివేకశాలినాం న స్యాత్. అత ఏవ న ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛేదో జీవః - అపి తు కౌన్తేయస్యైవ రాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణ ఏవావిద్యయా జీవభావ ఇతి పక్షోఽపి ప్రత్యుక్తః - తథా సతి నిత్యముక్తశ్రుతేర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాభిప్రాయా నిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితి చేత్. మోక్షే శోకాభావశ్రుతేరపి పారమార్థికశోకాభావవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. *తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వావేదకానాం, చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్య జ్ఞానసమానాధికరణత్వస్య వివరణే ప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వే చ భ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపి తదాశ్రయత్వప్రసక్త్య ఇతి వివరణకృతోక్తత్వాచ్చ జ్ఞాత్రాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్య తదధీనం కర్తృత్వాదికమపి తస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్ కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతి సిద్ధం. తతశ్చ ధ్యాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగః పరతన్త్రస్వభావప్రభురివేత్యుక్తివత్. అతః పరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యైవశబ్దప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యేవాస్తైంసం. ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవ స్పష్టయతి (స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి) స హి. జీవః స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నావస్థో భూత్వా. స్వప్నే వ్యాఘ్రాదిశరీరకో భూత్వేత్యర్థః. ఇమం లోకం - పరిదృశ్యమానం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం మృత్యోః - సంసారస్య రూపాణి - దుఃఖరూపాణీతి యావత్. తాదృశాని మానుషాదీని శరీరాణి అతిక్రామతి - న పశ్యతీతి యావత్. తతశ్చ స్వప్నజాగ్రద్దశావర్తిదేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరపరిగ్రహదర్శనాచ్చ జీవస్య దేహవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— యథైవేహైకస్మిన్దేహే స్వప్నో భూత్వా మృత్యో రూపాణి కార్యకరణసఙ్ఘాతాన్యతిక్రామన్ స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషాస్తే - ఏవం స వై - ప్రకృతః పురుషోఽయం జాయమానః. కథం జాయమాన ఇతి. ఉచ్యతే - శరీరం - దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః - శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః. పాప్మభిః - పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే - సంయుజ్యతే. స ఏవోత్క్రామన్ - శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్ - గచ్ఛన్. మ్రియమాణ ఇత్యేతస్య వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తానేవ సంశ్లిష్టాన్ పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి - తైర్వియుజ్యతే. తాన్పరిత్యజతి. యథాఽయం స్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమాన ఏకస్మిన్దేహే పాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతం సఞ్చరతి ధియా సమానః సన్ - తథా సోఽయం పురుష ఉభావిహలోకపరలోకౌ జన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగావనవరతం ప్రతిపద్యా ఆ సంసారమోక్షాత్ సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిషోఽన్యత్వం కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః - సంయోగవియోగాభ్యాం. న హి తద్ధర్మత్వే సతి తైరేవ సంయోగో వియోగో వా యుక్తః. ౮

ఆ.— ప్రసఙ్గాగతం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యథేతి) ఏవం - ఆత్మా దేహే దేహే వర్తమానం జన్మత్యజన్ జన్మాన్తరం చోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతి శేషః. అతః స్వప్నజాగరితసఞ్చారాద్దేహవ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోక్త్యాపి తద్వ్యతిరేకస్తస్యోచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరం వాక్యం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (స వా ఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్య లక్షణయా తత్కార్యవిషయత్వం దర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్యాపవాచిత్వేఽపి కార్యసామ్యాద్ధర్మేఽపి వృత్తిం సూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉత్క్రమస్థం దృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్య లోకద్వయసఞ్చారం దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతం సఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారం ప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనా కార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేన చ తయోస్త్యాగ, మనుచ్ఛేదేన లభమానో మోక్షాదర్వాగనవరతం సఞ్చరన్ దుఃఖీ భవతీత్యర్థః. స వా ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతా తేభ్యోఽన్యత్వం - తత్రాహ (న హీతి) స్వాభావికస్య హి ధర్మస్య సతి స్వభావే వశః సంయోగవియోగౌ - వహ్న్యౌష్ణ్యాటప్యదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వేసిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

ఉ.— తస్యవాఏతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతఇదంచపరలోకస్థానంచసన్ధ్యంతృతీయగ్ం స్వప్నస్థానంతస్మిన్సన్ధ్యేస్థానేతిష్ఠన్నేతే ఉభేస్థానేపశ్యతీదంచపరలోకస్థానంచ । అథయథాక్రమోఽయంపరలోకస్థానేభవతితమాక్రమమాక్రమ్యోభయాన్పాప్మనఆనన్దాగ్ంశ్చపశ్యతి ॥ సయత్రప్రస్వపిత్యస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయస్వయంవిహత్యస్వయంనిర్మాయస్వేనభాసాస్వేనజ్యోతిషాప్రస్వపిత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతి॥ ౯

రం.— ఏవందేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః పాప్మసమ్బన్ధోఽస్యౌపాధికఏవేత్యాహ (సవాఅయంపురుషోజాయమానఃశరీరమభిసమ్పద్యమానఃపాప్మభిస్సంసృజ్యతేఇతి) సఏవాయంపురుషః - జీవోజాయమానఇత్యుక్తేఆత్మనోనిత్యస్యజాయమానత్వాభావాదాహ (శరీరమభిసమ్పద్యమానఇతి) శరీరమభిసఙ్గచ్ఛమానఇత్యర్థః. శరీరసమ్బన్ధఏవజననమితిభావః. శరీరమభిసమ్పద్యమానఏవసన్ పాప్మభిస్సంసృజ్యతఇతిశరీరసమ్బన్ధౌపాధికఃపాపసమ్బన్ధఇత్యుక్తంభవతి. తదేవవ్యతిరేకముఖేనదృఢయతి (సఉత్క్రామన్మ్రియమాణఃపాప్మనోవిజహాతీతి) అస్యమ్రియమాణత్వాభావాదాహ (ఉత్క్రామన్నితి) అత్రోత్క్రమణంచరమోత్క్రమణంవివక్షితం- పాప్మనోవిజహాతీతిసర్వపాపవిధూననశ్రవణాదితిద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— ననునస్తోఽన్యౌభౌలోకౌ-యాభ్యాంజన్మమరణాభ్యామనుక్రమేణసఞ్చరతిస్వప్నజాగరితేఇవ. స్వప్నజాగరితేతుప్రత్యక్షమవగమ్యేతే-నత్విహలోకపరలోకౌకేనచిత్ప్రమాణేన. తస్మాదేతేఏవస్వప్నజాగరితేఇహలోకపరలోకావితి. ఉచ్యతే-తస్యైతస్యపురుషస్యవైద్వేఏవస్థానేభవతః- నతృతీయంచతుర్థంవా. కేతే. ఇదంచ-యత్ప్రతిపన్నంవర్తమానంజన్మశరీరేన్ద్రియవిషయవేదనావిశిష్టంస్థానంప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానం. పరలోకఏవస్థానం-పరలోకస్థానం. తచ్చశరీరాదివియోగోత్తరకాలానుభావ్యం. ననుస్వప్నోఽపిపరలోకః-తథాచసతిద్వేఏవేత్యవధారణమయుక్తం. న. కథంతర్హి. సన్ధ్యంతత్-ఇహలోకపరలోకయోర్యస్సన్ధిః- తస్మిన్భవంసన్ధ్యంయత్తృతీయం-తత్స్వప్నస్థానం. తేనస్థానద్విత్వావధారణం-నహిగ్రామయోఃసన్ధిస్తావేవగ్రామావపేక్ష్యతృతీయత్వపరిగణనమర్హతి. కథంతర్హిపునస్తస్యపరలోకస్థానస్యాస్తిత్వమవగమ్యతే- యదపేక్ష్యస్వప్నస్థానం సన్ధ్యంభవేత్. యతస్తస్మిన్సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానేతిష్ఠన్- భవన్. వర్తమానఏతేఉభేస్థానేపశ్యతి. కేతేఉభే. ఇదంచపరలోకస్థానంచ. తస్మాత్స్తః స్వప్నజాగరితవ్యతిరేకేణోభౌలోకౌ- యాభియాసమానస్సన్ననుసఞ్చరతిజన్మమరణసన్తానప్రబన్ధేన. కథంపునఃస్వప్నేస్థితస్సన్నుభౌలోకౌపశ్యతి- కిమాశ్రయః- కేనవిధినేతి. ఉచ్యతే- అథ- కథంపశ్యతీతి. శృణు. యథాక్రమః- ఆక్రామత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః. అవష్టమ్భఇత్యర్థః. యాదృశఆక్రమోఽస్య- సోఽయంయథాక్రమః. అయంపురుషఃపరలోకస్థానేప్రతిపత్తవ్యేనిమిత్తేయథాక్రమోభవతి- యాదృశేనపరలోకప్రతిపత్తిసాధనేనవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాలక్షణేనయుక్తోభవతీత్యర్థః. తమాక్రమం- పరలోకస్థానాయోన్ముఖీభూతంప్రాప్తాఙ్కురీభావమివబీజం. తమాక్రమమాక్రమ్య- అవష్టభ్య. ఆశ్రిత్యోభయాన్పశ్యతి. బహువచనంధర్మాధర్మఫలానేకత్వాత్. ఉభయప్రకారానిత్యర్థః. కాంస్తాన్. పాప్మనః- పాపఫలాని. నతుపునస్సాక్షాదేవపాప్మనాందర్శనంసమ్భవతి- తస్మాత్పాపఫలానిదుఃఖానీత్యర్థః. ఆనన్దాంశ్చ - ధర్మఫలాని. సుఖానీత్యేతత్. తానుభయాన్పాప్మనఆనన్దాంశ్చపశ్యతిజన్మాన్తరదృష్టవాసనామయాన్, యానిచప్రతిపత్తవ్యజన్మవిషయాణిక్షుద్రధర్మాధర్మఫలానిధర్మాధర్మప్రయుక్తోదేవతానుగ్రహాద్వాపశ్యతి,. తత్కథమవగమ్యతేపరలోకస్థానభావినాంపాప్మనాందర్శనంస్వప్నఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదిహజన్మన్యననుభూతమపిపశ్యతిబహు. నచస్వప్నోనామాపూర్వందర్శనం- పూర్వదృష్టస్మృతిర్హిస్వప్నఃప్రాయేణ. తేనస్వప్నజాగరితస్థానవ్యతిరేకేణస్తఉభౌలోకౌ. యదుక్తమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిషామభావేఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃపురుషోయేనజ్యోతిషావ్యతిరిక్తేనాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతీత్యుక్తం- తదేవనాస్తి-యదాదిత్యాదిజ్యోతిషామభావగమనం- యత్రేదంవివిక్తంస్వయంజ్యోతిరుపలభ్యేత. యేనసర్వదైవాయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసంసృష్టఏవోపలభ్యతే. తస్మాదసత్సమోఽసన్నేవవాస్వేనవివిక్తస్వభావేనజ్యోతీరూపేణాత్మేతి. అథక్వచిద్వివిక్తఃస్వేనజ్యోతీరూపేణోపలభ్యతేబాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గశూన్యః- తతోయథోక్తంసర్వంభవిష్యతీత్యేతదర్థమాహ- సః- యఃప్రకృతఆత్మాయత్ర-యస్మిన్కాలేప్రస్వపితి- ప్రకర్షేణస్వాపమనుభవతి. తదాకిముపాదానఃకేనవిధినాస్వపితి- సన్ధ్యంస్థానంప్రతిపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- దృష్టస్యలోకస్య- జాగరితలక్షణస్యసర్వావతః - సర్వమవతీతిసర్వావాన్- అయంలోకఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోవిషయవేదనాసంయుక్తః. సర్వావత్త్వమస్యవ్యాఖ్యాతమన్నత్రయప్రకరణే «అథోఅయంవాఆత్మే»త్యాదినా. సర్వావాన్- భూతభౌతికమాత్రాఃఅస్యసంసర్గకారణభూతాఃవిద్యన్తఇతిసర్వవాన్. సర్వవానేవసర్వావాన్. తస్యసర్వావతోమాత్రాం- ఏకదేశమవయవముపాదాయ - అపచ్ఛిద్యాదాయ- గృహీత్వా. దృష్టజన్మవాసనావాసితఃసన్నిత్యర్థః. స్వయం- ఆత్మనైవవిహత్య- దేహంపాతయిత్వా. నిస్సమ్బోధమాపాద్య: జాగరితేహ్యాదిత్యాదీనాంచక్షురాదిష్వనుగ్రహోదేహవ్యవహారార్థః. దేహవ్యవహారశ్చాత్మనోధర్మాధర్మఫలోపభోగప్రయుక్తః. ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపరమణమస్మిన్దేహేఆత్మకర్మోపరమకృతమిత్యాత్మాస్వవిహన్తేత్యుచ్యతే. స్వయంనిర్మాయ-నిర్మాణంకృత్వావాసనామయంస్వాప్నందేహంమాయామయమివ. నిర్మాణమపితత్కర్మాపేక్షత్వాత్స్వయంకర్తృకముచ్యతే. స్వేన- ఆత్మీయేనభాసా - మాత్రోపాదానలక్షణేనభాసా- దీప్త్యా. ప్రకాశేన. సర్వవాసనాత్మకేనాన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశేనేత్యర్థః. సాహితత్రవిషయభూతాసర్వవాసనామయీప్రకాశతే. సాతత్రస్వయంభాఉచ్యతే. తేనస్వేనభాసావిషయభూతేన. స్వేనచజ్యోతిషా - తద్విషయిణావివిక్తరూపేణాలుప్తదృక్స్వభావేనతద్భా

రూపం వాసనాత్మకం విషయాంతరం ప్రస్వపితి. యదేవం తదానం - తత్ప్రస్వపితీత్యుచ్యతే. అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామయమస్మిన్కాలే ఽయం పురుషః - ఆత్మా స్వయమేవ విక్తజ్యోతిర్భవతి - బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి. నను స్వస్య లోకస్య మాత్రోపాదానం కృతం - కథం తస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైష దోషః - విషయభూతమేవ హితత్. తేనైవ చాత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్దర్శయితుం శక్యః - నత్వన్యథా ఽసతి విషయే కస్మింశ్చిత్సుషుప్తకాలవత్. యదా పునః సా ధాతువాసనాత్మికా విషయభూతా ఽవభాస్యమానా భవతి - తదా ఽసికోశాదివ నిష్కృష్టః సర్వసంసర్గరహితం చక్షురాదికార్యకరణవ్యాపృతస్వరూపమపి తత్ర గాత్రజ్యోతిః స్వేన రూపేణావభాసయద్గృహ్యతే. తేనాత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి సిద్ధం.

అ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శంకామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (స్వప్నేతి) కథం తర్హి లోకద్వయప్రసిద్ధిః - అత ఆహ (తస్మాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిర్యోతనార్థో నైశబ్దః. అవధారణం వివృణోతి (నేతి) వేదనా - సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. అగమస్య పరలోకసాధకత్వమయుక్తిప్రత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య స్థానాన్తరత్వం సూపయతి (నేతి) స్వప్నస్య లోకద్వయాతిరిక్తస్థానత్వాభావే కథం తృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి) తస్య సన్ధ్యత్వాత్స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యం తదితి) సన్ధ్యత్వం వ్యుత్పాదయతి (ఇహేతి) యత్తత్స్వప్నస్థానం తృతీయం సన్ధ్యం - తదిహలోకపరలోకయోస్సన్ధ్యమితి సమ్బన్ధః. అస్య సన్ధ్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయశ్రుత్యా స్థానాన్తరత్వమేవ స్వప్నస్య కిం న స్యాదిత్యాశంక్య ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్మైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (యత ఇత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యేన స్ఫుటయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథంశబ్దార్థమేవ ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నార్థతయా వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేన వ్యాచష్టే (శృణ్వితి) యదుక్తం కిమాశ్రయ ఇతి - తత్రాహ (యథా క్రమ ఇతి) యదుక్తం కేన విధినేతి - తత్రాహ (తమాక్రమమితి) పాప్మశబ్దస్య యథార్థత్వే సమ్భవతి కిమితి ఫలవిషయత్వం - తత్రాహ (నత్విత్వితి) సాక్షాత్ - ఆగమాదృతే ప్రత్యక్షేణేతి యావత్. పాప్మనామేవ సాక్షాద్దర్శనాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. కథం పునరాత్మైవ యస్మిన్ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనం - తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) యద్యపి మధ్యమేవ యస్మిన్ కరణపాటవాదైహికవాసనయా స్వప్నో దృశ్యతే - తథాపి కథమన్యమేవ యస్మిన్ స్వప్నదర్శనం - తదాహ (యానితి) ఫలానాం తేషు దర్శనం - అత్ర లేశతో భుక్తత్వం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంహార్యతవ్యం. ఐహికవాసనావశాదైహికానామేవ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనసమ్భవాన్న స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకసాధకమితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) యద్యపి స్వప్నే మనుష్యాణామిహాస్మాదిభావా ఽననుభూతా అపి భాన్తి - తథాపి న తదపూర్వమేవ దర్శనమిత్యాహ (న చేతి) స్వప్నధియా భావిజన్మభావినో ఽపి స్వప్నే దర్శనాత్ప్రాగ్భవీయేత్యుక్తం. న వ తదపూర్వదర్శనమపి సమ్యగ్జ్ఞానం - ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. న చైవం స్వప్నధియా భావిజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానమర్థాఙ్గీకారాదితి భావః. ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తేనేతి) స యత్రేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తమనూద్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావే సత్యయం పురుషః - కార్యకరణసఙ్ఘాతాదనేన సఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషాగమనాదినిర్వర్తయతి - తదాత్మజ్యోతిరస్తీతి యదుక్తమిత్యనువాదార్థః. విశిష్టస్థానాభావం వక్తుం విశేషణాభావం తావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానం యత్రేత్యుక్తం - తదేవ స్థానం నాస్తి - విశేషణాభావాదితి శేషః. యథోక్తస్థానాభావే హేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః - బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితి శేషః. వ్యవహారభూమౌ బాహ్యజ్యోతిరభావాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం - సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. ఆహితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం - సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. ఆహ - స్వప్నం ప్రస్థాతీతి యావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్య సర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతాః - సహాధ్యాత్మాదివిభాగేనేతి శేషః. కిముపాదాన ఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేన విధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) అపాద్య - ప్రస్వపితీత్యత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరాత్మనో దేహవిహన్తృత్వం - జాగ్రద్ధేతుకర్మఫలోపభోగోపరమణాద్ధి నవిహన్యతే. తత్రాహ (జాగరితేహీత్యాదినా) నిర్మాణసమ్బన్ధః. కథం పునరాత్మనో దేహనిర్మాతృత్వం - జాగ్రద్ధేతుకర్మ... తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథం పునరాత్మనో యథోక్తం దేహనిర్మాణకర్తృత్వం - కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేనేత్యస్యార్థం భావేతి తృతీయా. కరణేన రాత్మనో యథోక్తం దేహనిర్మాణకర్తృత్వం - కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ తృతీయాం వ్యావర్తయతి (సాహీతి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేన ప్రకాశమానత్వేఽపి స్వభాసో భవతు కరణత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయాం వ్యావర్తయతి (సాహీతి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ - తత్రాహ (యదేవమితి) వివక్షితశేషమాహ (సాతత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దో ఽత్రాత్మవిషయః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ - తత్రాహ (యదేవమితి) వివక్షితశేషమాహ (సాతత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దో ఽత్రాత్మవిషయః. వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయతయా - షణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయతయా - షణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్య స్వవిషయిత్వాభావాదవిరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాస్య విషయిత్వాభావాదవిరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే - నేతి యావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథా సుషుప్తికాలే వ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయంజ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే - తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వే నేతి యావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథా సుషుప్తికాలే వ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయంజ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే - తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయంజ్యోతిరాత్మా శక్యతే వినిశ్చేతుం దర్శయితుమిత్యాశఙ్క్య విషయత్వం ప్రకాశకమిత్యర్థః. భవతు స్వప్నే వాసనాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయంజ్యోతిరాత్మా శక్యతే వినిశ్చేతుం దర్శయితుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్య విషయత్వే యంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ. స్యవిషయత్వం ప్రకాశకమిత్యర్థః.

ఉ.— నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేనతత్రానన్దాము
దఃప్రముదోభవన్త్యథానన్దాన్ముదఃప్రముదస్సృజతేనతత్రవేశాన్తాః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యోభవన్త్యథ
వేశాన్తాన్పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతేసహికర్తా॥ ౧౦

వ్యాఖ్యాసహ (యదాపునరితి) అవభాసయత్ - అవభాస్యంవాసనాత్మకమన్తఃకరణమితిశేషః. స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావ
ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

ర.— నను *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతీతిస్వప్నేశరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఐహలౌకపరలోకయోరేవశరీరపరి
గ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యవాఏతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతఇదంచపరలోకస్థానంచేతి) తస్యైతస్య
పురుషస్య - జీవస్యశరీరపరిగ్రహాలయంచపరశ్చలోకఇతిస్థానద్వయమేవలోకేప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యంతృతీయంస్వప్నస్థానం) సన్ధ్యాభవంస
న్ధ్యం. స్వప్నరూపస్థానంతుపూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవభవతీత్యర్థః. మృతఃపరలోకంపశ్యతి - జాగ్రత్పు
రుషస్త్విమమేవలోకంపశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తుకదాచిదిమంలోకంపశ్యతి - కదాచిత్పరలోకంస్వర్గనరకాదికంపశ్యతి. అతఃస్థానద్వయదర్శనయోగ్యా
వితమేయంస్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యేస్థానేతిష్ఠన్నేతేఉభేస్థానేపశ్యతీదంచపరలోకస్థానంచేతి) స్పష్టో
ర్థః. నన్వేతద్దేహపరిత్యాగాన్తరభావినఃపరలోకస్థానదర్శనస్యకథంస్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వంసమ్భవతి- అతఃస్వప్నేదృశ్యంపరలోకస్థానమస్యదేవే
త్యత్రాహ (అథయథాక్రమోఽయంపురుషఃపరలోకస్థానేభవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః-ఆశ్రయఃపుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పు
ణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకేసుఖదుఃఖాన్యనుభవతి- తమేవ- తాదృశమేవపుణ్యపాపఫలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యాథ - తదాస్వప్నేప్రతి
కూలాననుకూలాంశ్చోభయవిధాన్పదార్థాన్పశ్యతి. తతశ్చస్వప్నేపరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యంతదాత్వఏవేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యపా
పఫలరూపమిదంపరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నేపరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేనపదార్థసృష్టిస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంకుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రి
యాణాంప్రకాశకానాంసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సయత్రప్రస్వపిత్యస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయస్వయంవిహత్యేత్యాది) సః-
జీవోయత్ర- యదాప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతి. తదాసర్వావతః- సర్వతోభోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్యఅస్యజగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య
మాత్రాం- విషయలేశం నైనేతిమాత్రా- ప్రకాశకోజాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తముపాదాయస్వయమేవతమిన్ద్రియవర్గంవిహత్య - నిశ్చేష్టతామా
పాద్య. నిర్వ్యాపారంకారయిత్వేతియావత్. అథస్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతంస్వయంనిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తంజీవస్యస్వాప్నపదార్థ
నిర్మాతృత్వమదృష్టద్వారేతి ద్రష్టవ్యం- అగ్రే *సహికర్తేతివాక్యేనతేషామీశ్వరసృష్టత్వస్యవక్ష్యమాణత్వాత్, పరైరప్యదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ.
స్వేనభాసేత్యస్యైవవివరణం (స్వేనజ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాందశాయాంపురుషః- జీవఃస్వయంజ్యోతిర్భ
వతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపిస్వప్నపదార్థానాంస్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రస్ఫురణేనధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. త
థాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్తత్వమాత్మైవేతిభావః. యద్యపిస్వప్నేప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకోనవక్తుంశ
క్యః- తథాపిలోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదివైషమ్యమస్తీత్యత్రోక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమే
వేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శ.— నన్వత్రకథంపురుషస్స్వయంజ్యోతిః- యేనజాగరితఇవగ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణస్సర్వోవ్యవహారోదృశ్యతే, చక్షురాద్యను
గ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవదృశ్యన్తేయథాజాగరితే,- తత్రకథంవిశేషావధారణంక్రియతే *అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీ
తి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితేహీన్ద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహతుస్వప్నఇన్ద్రియాభావాత్తదను
గ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చవివిక్తంకేవలంభవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవవిషయాఉపలభ్యన్తేస్వప్నేపి- యథాజాగరితే. తత్రకథమి
న్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యతఇతి. శృణు. నతత్రవిషయాస్స్వప్నేరథాదిలక్షణాః. తథానరథయోగాః- రథేయుజ్యన్తఇతిరథయోగాః- అశ్వాద
యస్తత్రనవిద్యన్తే. నచపన్థానః- రథమార్గాభవన్తి. అథచరథాన్రథయోగాన్పథశ్చసృజతేస్వయం. కథంపునస్సృజతేరథాదిసాధనానాంవృక్షాదీనా
మభావే. నన్వుక్తం *అస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయస్వయంవిహత్యస్వయంనిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్యలోకస్యవాసనా- మా
త్రా. తాముపాదాయరథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేనకర్మణాచోద్యమానాదృశ్యత్వేనవ్యవతిష్ఠతే. తదుచ్యతే *స్వయంని
ర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్సృజతఇతి) నను తత్కరణం, వాకరణానుగ్రాహకాణివాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యావారథాదయోవిష
యా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రంతుకేవలంతదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయందృశ్యతే. తద్యస్యజ్యోతిషోదృశ్యతేఽలు
ప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్రకేవలమసిరివకోశాద్వివిక్తం. తథా- నతత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాఃపుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రము
దః- తఏవప్రకర్షోపేతాః. అథచానన్దాదీన్సృజతే. తథా- నతత్రవేశాన్తాః- పల్వలాఃపుష్కరిణ్యః- తటాకాఃస్రవన్త్యః - నద్యోభవన్తి. అథవేశా
న్తాదీన్సృజతేవాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్సహికర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామతస్యకర్తృత్వం.

న తు సాక్షాదేవ తత్ర క్రియా సమ్భవతి- తత్ర సాధనాభావాత్. నహి కారకమన్తరేణ క్రియా సమ్భవతి - నచ తత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సన్తి, యత్ర తు తాని దృశ్యన్తే జాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తం కర్మ నిర్వర్త్యతే. తేనోచ్యతే స హి కర్తేతి. తదుక్తం * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇతి. తత్రాపి న పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యాత్మజ్యోతిషో వభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియన్తే కార్యకరణాని,- తత్ర కర్తృత్వముపచర్యత ఆత్మనః. తదుక్తం * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతే స హి కర్తేతి హేత్వర్థం.

ఆ.— యదుక్తం స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) అవస్థాద్వయే విశేషాభావకృతం చోద్యం సూచయతి (ఉచ్యత ఇతి) వైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి (జాగరితే హీతి) మనస్తు స్వప్నే సదపి విషయత్వాన్న స్వయంజ్యోతిష్ట్వవిఘాతీతి భావః. ఉక్తం వైలక్షణ్యం ప్రతీతిమాత్రత్వాదాక్షిపతి (నన్వితి) న తత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతిం ఘటయతి (అథచేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథం పునరితి) వాసనామయీ సృష్టిః శ్లిష్టేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తేనైవ తత్తచ్ఛబ్దేన వాసనాత్మికా మనోవృత్తిరుక్తా. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (నన్విత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్ర యత్కర్మనిమిత్తం- తేన చోదితతయోద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిగ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపం దృశ్యత ఇతి యోజనా. తథాపి కథమాత్మజ్యోతిః స్వప్నే కేవలం సిధ్యతి - తత్రాహ (తద్దృశ్యేతి) యథా కోశాదసిర్వివిక్తో భవతి- తథా దృశ్యాద్యాబుద్ధేర్వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితి కైవల్యం సాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవదతియావత్. సుఖాన్యేవ విశిష్యన్త ఇతి విశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావో దృష్టాన్తితః. అల్పీయాంసి సరాంసి పల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. స హి కర్తేత్యత్ర హిశబ్దో యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతి శేషః. కుతోఽస్య కర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేన వేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతీయత్కర్మ- తస్య సృజ్యమాననిదానత్వేనేతియావత్. ముఖ్యం కర్తృత్వం వారయతి (నత్వితి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. సాధనాభావేపి స్వప్నే క్రియా కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హి స్వప్నే కార్యమపి భవిష్యతి- నేత్యాహ (నచేతి) తర్హి పూర్వోక్తమపి కర్తృత్వం కథమితి చేత్- తత్రాహ (యత్రత్వితి) ఉక్తేర్థే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమే ముఖ్యం కర్తృత్వం- ఇహ త్వౌపచారికమితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషా వ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ స్వతో న కర్తృత్వం వాక్యోపక్రమేపి వివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనో వాక్యోపక్రమేఽకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) స హి కర్తేత్యౌపచారికం కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే చేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదే ప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నే రథాదిసృష్టావితి శేషః. ౧౦

రం.— నను * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇత్యాదినోపపద్యతే- స్వప్నే ఆసనగమనక్రియాకర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజత ఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయః జాగ్రద్దశానుభవయోగ్యాః తత్ర- స్వప్నే న సన్తి- న జాయన్తే. అథ తు తత్తత్పురుషతత్కాలమాత్రానుభావ్యాన్ రథాదీనర్థాన్ పరమాత్మా సృజత ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అనుకూలవస్తుదర్శనజా ప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్ స్వకీయత్వబుద్ధిజా ప్రీతిర్ముత్. తద్భోగజా ప్రీతిః ప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః పల్వలాని. వేశాన్తా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్య ఇతి చ్ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీస్సృజత ఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యస్సృజత ఇత్యత్ర * వా ఛన్దసీతి వా పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. నను స్వప్నదృగ్వస్తు సైవ కథం పశ్యతి- తదానీం తత్రస్థితోఽన్యో న పశ్యతి. స్వప్నదృగపి ప్రబోధానన్తరం తత్ర గతం న పశ్యతి. తత్ర తత్స్థాన్యత్ర నయనచిహ్నాని వా నాశచిహ్నాని వా నోపలభ్యన్తే. అతః కథమీదృశీ స్వప్నార్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (స హి కర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్సర్వేశ్వరః ఖలు తత్ర కర్తా- స కిం వా కర్తుం న శక్నుయాదితి హిశబ్దాభిప్రాయః. న చ స హీత్యనేన * స యత్ర ప్రస్వపితీతి ప్రాక్ప్రస్తుతో జీవ ఏవ పరామృశ్యతామితి వాచ్యం- సన్ధ్యాధికరణే తస్య నిరస్తత్వాత్. తథాహి- * సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి. * న తత్ర రథా న రథయోగా ఇతి వాక్యే సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానే జీవకర్తృకైవ సృష్టిరామ్నాయతే- * స హి కర్తేతి స్వప్నదృశం ప్రాక్ప్రస్తుతం జీవమేవ స ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య తస్య కర్తృత్వం శ్రుతిరాహ హి. * నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ. ఏకే శాఖినః * య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి కామానాం నిర్మాతారం జీవమామనన్తి. అత్ర కామశబ్దేన కామ్యమానాః పుత్రాదయోఽభిధీయన్తే- పూర్వం హి * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వేతి పుత్రాదయో హి కామాః ప్రకృతాః. అతో జీవ ఏవాత్ర కర్తృత్వేనాభిధీయతే. న చ జీవస్య కథమీదృశం సృష్టిసామర్థ్యమితి వాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యే జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్. న చ తత్సంసారదశాయాం తిరోహితమితి వాచ్యం- ముక్తావివ స్వప్నదశాయామావిర్భావాదితి ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దో హ్యాశ్చర్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య భగవత్సఙ్కల్పవాచీ. * మాయా వయునం జ్ఞానమితి నిఘణ్టుపాఠాచ్చ మాయాశబ్దో జ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం- భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. న తు జీవసృష్టమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి. జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాది బ్రాహ్మరూపస్య ప్రజాపతివాక్యోదితస్య సంసారదశాయాం సర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ న తస్య కర్తృత్వసమ్భావనాపి. * స హి కర్తేతి హిశబ్దేన ప్రసిద్ధస్యైవ కర్తృతయా నిర్దేశాత్. స్వప్నదృశ ఏవ కర్తృత్వే స్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్ స్వాప్నపదార్థాన్ స్రష్టుమితి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం.

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి॥ స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్రకామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

కామంపురుషోనిర్మిమాణఇత్యత్ర * తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మేత్యుక్తత్వాత్తస్యవచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాచ్చనజీవస్యస్రష్టృత్వం. నను స్వాభావికస్యాప హతపాప్మత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తస్యానభివ్యక్తిఃకిన్నిబన్ధనేత్యత్రాహ - * పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితంతతోహ్యస్యబన్ధవిపర్యయౌ. పరాభి ధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితంభవతి. తత్సఙ్కల్పాదేవహిఅస్య - జీవస్య బన్ధో మోక్షశ్చ - * యదాహ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యే ఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే ఽభయం ప్రతిష్ఠాంవిన్దతేఽథసోఽభయంగతోభవతియదాహ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరంకురుతేఽథతస్యభయంభ వతి * ఏషహ్యేవానన్దయాతీతిశ్రవణాత్. *దేహయోగాద్వాసోఽపి. సోఽపి- తిరోభావఃసృష్టికాలేదేహయోగద్వారేణవాభవతి- ప్రళయకాలేసూ క్ష్మచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణవాభవతీత్యర్థః. *సూచకశ్చహిశ్రుతేరాచక్షతేచతద్విదః. స్వాప్నార్థోహి శుభాశుభసూచకః- *యదాకర్మసుకామ్యే షుస్త్రియంస్వప్నేషుపశ్యతి। సమృద్ధింతత్రజానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే * స్వప్నేపురుషంకృష్ణంకృష్ణదన్తంపశ్యతిసఏనంహన్తీతిశ్రుతేః. ఆచ క్షతేచస్వప్నాధ్యాయవిదస్తథా. తతశ్చయదీయంస్వాప్నసృష్టిర్జీవకర్తృకా- తర్హిశుభసూచకానేవసృష్ట్వాపశ్యేత్ - నాశుభసూచకాన్. అతోన జీవకర్తృకేయంసృష్టిరిత్యుభయలిఙ్గపాదేస్థితం. యదత్రపరైరుచ్యతేస్వప్నసృష్టేస్సత్యత్వేరథాదిసృష్టివదాదిత్యాదేరపిసృష్ట్యాపత్త్యాజాగ్రద్ద శావత్ స్వప్నేపిజ్యోతిరన్తరవ్యతికరసత్త్వాత్ స్వప్రకాశత్వస్యదుర్వచతాస్యాత్- అతఃస్వప్నదృష్టానాంసత్యత్వంప్రకరణవిరుద్ధమితి. తదసత్- ప రమతేపిమనసఃప్రకాశకస్యసత్త్వేన స్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వసాధనమసఙ్గతమేవహిస్యాత్. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధాదిత్యాద్యభావేపిస్వకీయజ్ఞానేనభాసక త్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్తీత్యతైరివాస్మాకమపితేస్తాత్పర్యమితిసిద్ధం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— తత్-ఏతస్మిన్నుక్తేఽర్థఏతేశ్లోకాః-మన్త్రాభవన్తి. స్వప్నేన-స్వప్నభావేనశారీరం-శరీరమభిప్రహత్య-నిశ్చేష్టమాపాద్యాసుప్తః- స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్. సుప్తాన్-వాసనాకారోద్భూతానన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్సర్వానేవభావాన్స్వేన రూపేణప్రత్యస్తమితాన్. సుప్తానభిచాకశీతి- అలుప్తయాత్మదృష్ట్యాపశ్యతి. అవభాసయతీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూ పమాదాయ- గృహీత్వాపునఃకర్మణాజాగరితస్థానమేతి- ఆగచ్ఛతి. హిరణ్మయః- హిరణ్మయఇవచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుషఏకహంసః- ఏక ఏవహన్తీత్యేకహంసః. ఏకోజాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

ఆ.— తదేతేశ్లోకాభవన్తీత్యేతత్ప్రతీకంగృహీత్వావ్యాచష్టే (ఏతఇతి) ఉక్తోఽర్థః- స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమితిస్వాప్నవృత్తిః. స్వ యమసుప్తత్వేహేతుమాహ (అలుప్తేతి) వ్యాఖ్యేయంపదమాదాయవ్యాచష్టే (సుప్తానిత్యాదినా) ఉక్తమనూద్యపదాన్తరమవతార్యవ్యాకరో తి (సుప్తానభిచాకశీతి) ౧౧

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్ -సుప్తమధికృత్యఏతే-వక్ష్యమాణశ్లోకాఃప్రవృత్తాఇత్యర్థః. (స్వప్నేనశారీరమభిప్రహత్యాఽసు ప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నేనేతీత్థమ్భావేతృతీయా. పురుషః- జీవఃస్వప్నేనోపలక్షితస్సన్శారీరం- శరీరమభిప్రహత్య- నిశ్చేష్టతామాపాద్యఅసు ప్తః- అలుప్తప్రకాశఏవసన్సుప్తాన్- లుప్తప్రకాశాన్ ప్రాణానభిలక్ష్యాకశీతి- *కశగతిశబ్దయోరిత్యస్మాత్ యఙ్లుగన్తాదిదంరూపం. పర్యటతీత్య ర్థః. శుక్లం-జ్యోతిష్మత్. ప్రకాశకంమనఆదికమిన్ద్రియవర్గమాదాయస్వాప్నాన్తేపునస్స్వస్థానమేతి-జాగ్రద్దశాంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. హిరణ్మయః- ప్ర కాశమయః. ఏకహంసః- ఏకఏవహన్తిగచ్ఛతీతిఏకహంసః. ౧౧

శం.— తథా- ప్రాణేన- పఞ్చవృత్తినారక్షన్- పరిపాలయన్. అన్యథామృతభ్రాన్తిఃస్యాత్. అవరం- నికృష్టం. అనేకాశుచిసఙ్ఘా తత్వాదత్యన్తబీభత్సంకులాయం- నీడం. శరీరం. స్వయంతుబహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా. యద్యపిశరీరస్థఏవస్వప్నంపశ్యతి - తథాపితత్సమ్బ న్ధాభావాత్తత్స్థఇవాకాశోబహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః-స్వయమమరణధర్మా. ఈయతే- గచ్ఛతి. యత్రకామం- యత్రయత్రకామోవిషయే షూద్భూతవృత్తిర్భవతి- తంతంకామంవాసనారూపేణోద్భూతంగచ్ఛతి. ౧౨

ఆ.— తథాశబ్దఃస్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః. కిమితిస్వప్నేప్రాణేనశరీరమాత్మాపాలయతి- తత్రాహ (అన్యథేతి) బహిశ్చరి త్వేత్యయుక్తం- శరీరస్థస్యస్వప్నోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతఇతిసమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవతద సమ్బన్ధేదృష్టాన్తమాహ (తత్స్థఇతి) ౧౨

రం.— (ప్రాణేనరక్షన్నవరంకులాయంబహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః-జీవఃస్వప్నేఅవరం- నికృష్టంకులాయం-స్థూలంశ రీరంప్రాణేన- పఞ్చవృత్తిప్రాణేనరక్షన్. ప్రాణస్యాపిస్వప్నేజీవేనసహనిర్గమేసద్యోమరణమేవస్యాత్- అతఃప్రాణేనశరీరంరక్షన్ అతఏవఅమృతఏవ

ఉ.— స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని । ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్ ॥ ౧౩

ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి । తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యꣳ హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీతి ॥ ౧౪

సకామలోకాయత్ - జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిర్నిర్గత్య యత్ర కామం- కామ్యత ఇతి కామం. యత్ర భోగ్యం. తత్ర సర్వత్ర చరిత్వా అమృతః - అమరణధర్మా హిరణ్మయః ఏకహంసః పురుషః పునరపి స్వస్థానవిషయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామం - తత్ర ఈయతే- గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

శం,— కించ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానే ఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం. అవచం- తిర్యగాదిభావం నికృష్టం. తదుచ్చావచమీయమానః- గమ్యమానః. ప్రాప్నువన్ రూపాణి దేవః- ద్యోతనావాన్ కురుతే- నిర్వర్తయతి వాసనారూపాణి బహూని- అసంఖ్యేయాని. ఉత - అపి స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ. జక్షదివ- హసన్నివ వయస్యైః. ఉతేవ అపి భయాని- బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ.— స్వప్నస్థం విశేషాన్తరమాహ (కించేతి) ఉచ్చావచం విషయాకృత్యా తేన తేనాత్మనా స్వేనైవ స్వస్యాయం గమ్యమాన ఇతి యావత్. ౧౩

రం.— (స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నమధ్య ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దో మధ్యవచనః. ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపఫలభూతముత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- సఞ్చరమాణో దేవః- జీవ ఇత్యర్థః. బహూని- దేవాదీని రూపాణి కురుతే- భజత ఇత్యర్థః. ఉత - అపి చ. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ క్వచిద్ద్రష్టా భవతి. క్వచిచ్చ జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనం వా. * జక్ష భక్షహసనయోరితి హి ధాతుః. ఉత - అపి చ. భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - వ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివాపి భవతీత్యర్థః. స్వాప్నార్థానాం తత్కాలమాత్రావసానత్వాత్ తద్దేకానుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శం.— ఆరామం- ఆరమణం. ఆక్రీడామనేన నిర్మితాం వాసనారూపామస్యాత్మనః పశ్యన్తి సర్వే జనాః. గ్రామం నగరం స్త్రియమన్నాద్యమిత్యాదివాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (న తం పశ్యతి) తం న పశ్యతి కశ్చన. కష్టం భోః వర్తతే- అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరాపన్నమపి హి భాగ్యహీనతాలోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానం తం న పశ్యతి. లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తః స్వయం జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే భవతీత్యభిప్రాయః. (తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపి లోకే విద్యతే స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మానం సుప్తమాయతం- సహసా. భృశం న బోధయేదిత్యాహుః- ఏవం కథయన్తి చికిత్సకాదయో జనా లోకే. నూనం తే పశ్యన్తి జాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతో వ్యుత్క్రమ్య కేవలో బహిర్వ్యవస్థిత ఇతి- యత ఆహుః తం నాయతం బోధయేదితి. తత్ర చ దోషం పశ్యన్తి - భృశం హ్యసౌ బోధ్యమానః తానీన్ద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిబోధ్యమానో న ప్రతిపద్యత ఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాద్ద్వారాచ్ఛుక్రమాదాయ నిస్సృతః- తమిన్ద్రియదేశమేష ఆత్మా పునర్న ప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి- తత ఆన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతా హాస్మై- దేహాయ భవతి. దుఃఖేన చికిత్సనీయోఽసౌ దేహో భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపి స్వప్నే స్వయం జ్యోతిష్ట్వమస్య గమ్యతే. స్వప్నోపాధిభూతత్వాతిక్రాన్తో మృత్యో రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మా. అథో - అపి ఖల్వన్యత్ ఆహుః- జాగరితదేశ ఏవాస్యైషః- యస్స్వప్నః. న సన్ధ్యం స్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తం. కిం తర్హి. ఇహలోక ఏవ- జాగరితదేశః. యద్యేవం- కిం చాతః. శృణ్వతోఽయద్భవతి. యదా జాగరితదేశ ఏవాయం స్వప్నః - తదాఽయమాత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తస్తైర్మిశ్రీభూతః- అతో న స్వయం జ్యోతిరాత్మేతి. అతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్య ఆహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి. తత్ర చ హేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే- యాని హి- యస్మాద్ధస్త్యాదీని పదార్థజాతాని జాగ్రత్- జాగరితదేశే పశ్యతి లౌకికః- తాన్యేవ సుప్తోఽపి పశ్యతీతి. తదసత్ -ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేష్వహీన్ద్రియేషు స్వప్నాన్ పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్య జ్యోతిషస్తత్ర సమ్భవోఽస్తి. తదుక్తం *న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాది. తస్మాదత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీత్యేవ. స్వయం జ్యోతిరాత్మాస్తీతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితం, అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి చ, క్రమేణ సఞ్చరన్నిహలోకపరలోకాదీన్ ఇహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః, తత్ర చ క్రమసఞ్చారాన్నిత్యః, ఇత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతో విద్యానిష్క్రియార్థం సహస్రం దదామీత్యాహ జనకః. సోఽహం- ఏవం బోధితస్త్వయా- భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి. వి మోక్షశ్చ కామప్రశ్నో మయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయం తావదర్థాత్ తదేకదేశ ఏవ. అతస్త్వాం నియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణే. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహి- యేన సంసారాద్విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోః సహస్రదానం. ౧౪

ఉ.—— సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వా చరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ । పునఃప్రతిన్యా

ఆ.—— ఆరామంవిధ్యణాల (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాసన్నమపినపశ్యతీతిస మ్పన్నః. కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యము క్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియేభ్యఏవద్వారాణ్యన్యేతీన్ద్రియ ద్వారాః- జాగ్రద్దేహాః. తస్మాదితియావత్. తథాపిసహసాఽప్రబోధ్యతాం- కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాబోధ్యమానత్వంసప్త మ్యర్థః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గందర్శయతి (క దాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయన్దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తిమ నూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నోభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయస్మాదర్థే. తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యఫ లంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నోజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం- అతశ్చకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః. ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మ తాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (ఇత్యతఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వందూషయతి (తదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నేబాహ్యజ్యోతిషస్సమ్భవోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేవ్యవహారదర్శనాత్తత్రస్వ యంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనశ్శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంపునర్విద్యాయామనుక్తాయాంసహస్రదానవచనమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్త యతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వ యసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనుద్రవతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్తద్దేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోక పరలోకాఖ్యానివేతియావత్. లోకద్వయేస్థానద్వయేచక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రచేతి) ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిషోదేహాదివ్య తిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమితిశఙ్కాంవారయతి (విమోక్షస్చేతి) సమ్యగ్బోధస్సద్ధేతురితి యావత్. ననుసఏవప్రాగుక్తః- నాసావక్తవ్యోస్తి- తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మప్రత్యయోక్తిః. తాదర్థ్యాత్-పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్. పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (తదేకదేశఏవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తర వాక్యంగమకమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్. తేనాపేక్షితేనహేతునేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వం సూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌగురుప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) ననువిమోక్షపదార్థోనిర్ణీతః- అన్యథా సహస్రదానస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.—— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య- జీవస్యారామం- భోగోపకరణభూతముద్యానాదికందేహేన్ద్రియాదికంచస ర్వేఽపిపశ్యన్తి. తం- దేహేన్ద్రియాదివివిక్తమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చననపశ్యతీతిలోకంప్రత్యనుక్రోశందర్శయతిశ్రుతిః. ఇతిర్మన్త్రసమా ప్తౌ. లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతేఇతి) యతఏవస్వప్నేఇన్ద్రియా ణ్యుపసంహృత్యజీవోబహిర్నిర్గచ్ఛతి- తత్- అతఏవఆయతం- గాఢసుప్తం. *యమఉపరమే. నిష్ఠా. ※అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. తం సహసానబాధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి. కోయందోషః. ఏషః- సహసాప్రబోధితోజాగచ్ఛరీరేప్రవిశన్నహిన్నిర్గత ఆత్మాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యతేయదికదాచిత్- తర్హివ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశేప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదో షప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం- దుఃఖేనభిషక్కర్మాస్మై- దోషాయభవతి. అయందోషోదుర్విచికిత్సఏవస్యాదిత్యర్థః. (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైష ఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోఇతివాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు - ప్రసిద్ధంఅన్యేఆహుః. కిమితి. జాగరితదేశే-జాగ్రత్స్థాన ఏవాస్య- జీవస్యఏషః- స్వప్నఇతి. నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచహేతుమాహుః- యాన్యేవ- హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి- తానిసుప్తోపిపశ్యతీతి. అత్రమ తాన్తరత్వేనోపన్యసనస్యాయంభావః - ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషుహిస్వప్నాన్పశ్యతి - అతోనతత్రజాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థాన మేవస్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ- నమతాన్తరం. తథాహి - జాగరితశబ్దాదీషదసమాప్తౌదేశ్య ప్రత్యయేఘాన్తస్యేయలోపః. జాగరితాదీషన్న్యూనమేవాస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమీషన్న్యూనత్వం. ఉక్త ఏవార్థఉపపత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని - స్రక్చన్దనవనితాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి- తాదృ శాన్యేవార్థక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి. అతఃస్వప్నార్థాస్సృష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ ఇత్యాహుః. ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనకఆహ (సోహంభగవతేస హస్రందదామీతి) ప్రాప్తస్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రయత్వేనసహస్రంగవాందక్షిణాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి) అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి. నాన్యత్కిఞ్చిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

———

శం.—— యత్ప్రస్తుతం *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి- తత్ప్రత్యక్షతఃప్రతిపాదితం *అత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతీతి స్వప్నే. యత్తూక్తం *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి- తత్రైతదాశఙ్క్యతే- మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి - నతుమృ

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి। ౧౫

త్వం. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్ స్వప్నే కార్యకరణవ్యాపృతస్యాపి మోదత్రాసాదిదర్శనం - తస్మాన్మృత్యుం నైవాయం మృత్యుమతిక్రామతి - కర్మణో హి తత్కార్యం మోదత్రాసాది దృశ్యతే. యది చ మృత్యునా బద్ధ ఏవాయం స్వభావతః - తతో విమోక్షో నోపపద్యతే. న హి స్వభావాత్కశ్చిద్విముచ్యతే. అథ స్వభావో న భవతి మృత్యుః - తతస్తస్మాన్మోక్ష ఉపపత్స్యతే. యథాసౌ మృత్యురాత్మధర్మో న భవతి - తత్ప్రదర్శనాయ *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీత్యేవం జనకేన పర్యనుయుక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తద్దిదర్శయిషయా ప్రవవృతే. స వై - ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిః పురుష ఏషః - యః స్వప్నే దృష్టః. ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే - సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియవ్యాపారశతసన్నిపాతజం హిత్వా కాలుష్యం తేభ్యో విప్రముక్త ఈషత్ప్రసీదతి స్వప్నే - ఇహ తు సుషుప్తే సమ్యక్ప్రసీదతీత్యతః సుషుప్తం సమ్ప్రసాద ఉచ్యతే. *తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ భవతి *సలిల ఏకో ద్రష్టేతి హి వక్ష్యతి సుషుప్తస్థమాత్మానం. స వా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే క్రమేణ సమ్ప్రసన్నః సుషుప్తే స్థిత్వా. కథం సమ్ప్రసన్నః. స్వప్నాత్సుషుప్తం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థ ఏవ రత్వా - రతిమనుభూయ మిత్రబన్ధుజనదర్శనాదినా. చరిత్వా - విహృత్యానేకధా. చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. దృష్ట్వైవ - న కృత్వేత్యర్థః. పుణ్యం చ - పుణ్యఫలం. పాపం చ - పాపఫలం. న తు పుణ్యపాపయోః సాక్షాద్దర్శనమస్తీత్యవోచామ. తస్మాన్న పుణ్యపాపాభ్యామనుబద్ధః. యో హి కరోతి పుణ్యపాపే - స తాభ్యామనుబధ్యతే - న హి దర్శనమాత్రేణైవ తదనుబద్ధః స్యాత్ - తస్మాత్స్వప్నో భూత్వా మృత్యుమతిక్రామత్యేవ - న మృత్యురూపాణ్యేవ కేవలం. అతో న మృత్యోరాత్మస్వభావత్వాశఙ్కా. మృత్యుశ్చేత్స్వభావోఽస్య - స్వప్నేఽపి కుర్యాత్ - న తు కరోతి. స్వభావశ్చేత్ క్రియాయాః - అనిర్మోక్షతైవ స్యాత్. న తు స్వభావః - స్వప్నేఽభావాత్. అతో విమోక్షోఽస్యోపపద్యతే మృత్యోః - పుణ్యపాపాభ్యాం. న తు - జాగరితేఽస్య స్వభావ ఏవ. స - బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం హి తత్. తచ్చ ప్రతిపాదితం సాదృశ్యాత్ *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదేకాన్తేనైవ స్వప్నే మృత్యురూపాతిక్రమః - కాన్నస్వాభావికత్వాశఙ్కాఽనిర్మోక్షతా వా. తత్ర చరిత్వేతి - చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. సమ్ప్రసాదానుభవోత్తరకాలం పునః ప్రతిన్యాయం - యథాన్యాయం. యథాగతం. నిరయః - న్యాయః. అయనం - ఆయః. నిగమనం. పునః పూర్వగమనవైపరీత్యేన యదాగమనం - స ప్రతిన్యాయః. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతియోని - యథాస్థానం. స్వప్నస్థానం. స్వప్నస్థానాద్ధి సుషుప్తం ప్రతిపన్నః - స యథాస్థానమేవ పునరాగచ్ఛతీతి - ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ - స్వప్నస్థానాయైవ. నను స్వప్నే న కరోతి పుణ్యపాపే - తయోః ఫలమేవ పశ్యతీతి కథమవగమ్యతే - యథా జాగరితే - తథా కరోత్యేవ స్వప్నేఽపి - తుల్యత్వాద్దర్శనస్యేతి. న - యత ఆహ - సః - ఆత్మా యత్కించిత్తత్ర - స్వప్నే పశ్యతి పుణ్యపాపఫలం - అనన్వాగతః - అననుబద్ధస్తేన దృష్టేన భవతి. నైవానుబద్ధో భవతీతి. యది హి స్వప్నే కృతమేవ తేన స్యాత్ - తేనానుబధ్యేత. స్వప్నాదుత్థితోఽపి సమన్వాగతః స్యాత్. న చ తల్లోకే స్వప్నకృతకర్మణాఽన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః. న హి స్వప్నకృతేనాగసాఽఽగస్కారిణమాత్మానం మన్యతే కశ్చిత్. న చ స్వప్నదృశః శ్రుత్వా లోకస్తం గర్హయతి పరిహరతి వా. అతోఽనన్వాగత ఏవ తేన భవతి. తస్మాత్స్వప్నే కుర్వన్నివోపలభ్యతే - న తు క్రియాఽస్తి పరమార్థతః. *ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమాన ఇతి హి శ్లోక ఉక్తః. ఆఖ్యాతారశ్చ స్వప్నస్య సహేవశబ్దేనాచక్షతే హస్తినోఽద్య ఘటీకృతా ధావన్తీవ మయా దృష్టా ఇతి. అతో న తస్య కర్తృత్వమితి. కథం పునరస్యాకర్తృత్వమితి. కార్యకరణైర్మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య - స తు క్రియాహేతుర్దృష్టః. న హ్యమూర్తః కశ్చిత్క్రియావాన్ దృశ్యతే. అమూర్తశ్చాత్మా - అతోఽసఙ్గః. యస్మాచ్చాసఙ్గో హ్యయం పురుషః - తస్మాదనన్వాగతస్తేన స్వప్నదృష్టేన. అత ఏవ న క్రియాకర్తృత్వమస్య కథంచిదుపపద్యతే. కార్యకరణసంశ్లేషేణ హి కర్తృత్వం స్యాత్. స చ సంశ్లేషః - సంయోగోఽస్య నాస్తి - యతోఽసఙ్గో హ్యయం పురుషః. తస్మాదమృతః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి) మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికామవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్ప్రస్తుతమితి) *ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యాదినా యదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బ్రాహ్మణాదౌ ప్రస్తుతం - తత్ *అత్రాయమిత్యాదినా ప్రత్యక్షతః స్వప్నే ప్రతిపాదితమితి సమ్బన్ధః. వృత్తమన్తరమనూద్య చోద్యముత్థాపయతి (యత్తూక్తమితి) మృత్యుం నాతిక్రామతీత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) ఇచ్ఛాద్వేషాదిరాదిశబ్దార్థః. తథాపి కుతో మృత్యుం నాతిక్రామతి - తత్రాహ (తస్మాదితి) కార్యస్య కారణాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యయోగాదితి యావత్. ఉక్తముపపాదయతి (కర్మణో హీతి) అతః స్వప్నగతో మృత్యుం కర్మాఖ్యం నాతిక్రామతీతి శేషః. మూర్తస్య మృత్యోరతిక్రమో మాభూత్ - కో దోషః - తత్రాహ (యది చేత్) స్వభావాదప్రచ్యుత్యా విముక్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తం హి *నహి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేతౌష్ణ్యవద్రవేరితి. కథం తర్హి మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఏషా చ శఙ్కా ప్రాగేవ రాజ్ఞా కృతేతి దర్శయన్నుత్తరముత్థాపయతి (యథేత్యాదినా) తద్దిదర్శయిషయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన మృత్యోరతిక్రమణం గృహ్యతే. వైశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వముపేత్య సశబ్దార్థమాహ (సవై ప్రకృత ఇతి) ఏషశబ్దమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) సమ్ప్రసాదే - స్థిత్వా మృత్యుమతిక్రామతీతి శేషః. సుషుప్తస్య సమ్ప్రసాదత్వం సాధయతి (జాగరిత ఇత్యాదినా) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తీర్ణో హీతి) అస్తు సమ్యక్ప్రసాదః సుషుప్తం స్థానం - తథాపి కిమాయాతమిత్యత ఆహ (స వా ఇతి) పూర్వోక్తేన క్రమేణ సమ్యక్ప్రసాదే సుషుప్తే స్థిత్వా సమ్యక్ప్రసన్నః సన్ మృత్యుమతిక్రా-

మతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) రత్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోర్యథా ప్రతార్థమాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అహోచామ- *ఉభయాన్పాప్మనఆనన్దాంశ్చపశ్యతీత్యత్ర తిశేషః. పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ - నకరణమిత్యత్ర ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తద్వద్బుధ్యసితవదనుబద్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతి ప్రసక్తాన్నైవమిత్యాహ (నహీత్యాదినా) పుణ్యపాపాభ్యామాత్మనోఽసంస్పర్శేఫలితమాహ (తస్మాదితి స్మృత్యోరతి క్రమణేనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపిమృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇతశ్చమృత్యుః స్వభావోనభవతీత్యాహ (నత్వితి) అభావాదితిచ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వేలబ్ధమర్థంకథయతి (అతఇతి) మృత్యుస్తమేవవ్యాచష్టే (పుణ్యపాపాఖ్యమితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావేపిజాగ్రదవస్థాయాంకర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథాచనియమేనతస్యమృత్యోరతిక్రమోనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతె (నత్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్యస్వాభావికత్వాభావాదాత్మనోమృత్యోరతి క్రమః సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యసిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) ధ్యాయతీవేత్యాదౌసాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః. జాగరితేపికర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోఃస్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతంఫలమాహ (అసిద్ధోత్కృష్టావితి) నాశఙ్కనీయ తర్కకార్థః. పుణ్యంచపాపంచేత్యేతదన్తంవాక్యంవ్యాఖ్యాయపునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాదున్నద్ధాయసుషుప్తిమనుభూయోత్తరకాలమితియావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తావభ్యాసంవక్తుంపునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వావక్షితమర్థమాహ (పునరితి) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్. జాగరితాత్స్వప్నం,తతఃసుషుప్తం,గచ్ఛతీతిపూర్వగమనం. తతోవైపరీత్యేనసుషుప్తాత్స్వప్నంజాగరితంవాఆగచ్ఛతీతియదాగమనం- సప్రతిన్యాయః. తమేవసఙ్క్షిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాద్రవతీత్యేతద్వ్యాకరోతి (స్వప్నస్థానాదితి) ఉక్తేర్థేవాక్యంపాఠయతి (ప్రతియోనీతి కిమర్థంయథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యామాశఙ్క్యామాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (యతఆహేతి) అనసుబద్ధఇత్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వాతాత్పర్యమాహ (యదిహీతి) తేన-ఆత్మనేతియావత్. స్వప్నేకృతంకర్మపునస్తేనేత్యుక్తం అనుబద్ధదోషమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణాజాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితియదుచ్యతే- తన్నస్యనహారభూమాసమ్భవతిపన్నమిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేనజాగ్రదతస్యనసఙ్గ ఇతిత్యత్రస్వానుభవందర్శయతి (నహీతి) యథాత్రాఽనుభవేలోకస్యాపిసమ్మతిందర్శయతి (నచేతి) తత్రఫలితమాహ (అతఇతి) కథంతర్హిస్వప్నేకర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాచ్చనతత్రవస్తుతోస్తిక్రియేత్యాహ (ఉక్తేవేతి) తదాభాసత్వేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) అనన్వాగతవాక్యంప్రతిజ్ఞారూపంవ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యంహేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) మూర్తస్యమూర్తాన్తరేణసంయోగేక్రియోపలమ్భాదమూర్తస్యతదభావా, దాత్మనశ్చామూర్తత్వేనాసంయోగేక్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరంహేతువాక్యార్థకథనపూర్వకంకథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తంసమర్థయతె (అతఏవేతి) అసఙ్గత్వార్థంవిశదయతి (కార్యేతి) క్రియాభావేజననమరణాదిరాహిత్యంకౌటస్థ్యంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రతినిక్తాత్మజ్ఞానేదార్ఢ్యంసూచయతి (సోహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అతఇతి) కథంతర్హిసహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిషయనియోగమర్థిస్తైత్యపునరనుక్రామతి (అతఊర్ధ్వమితి) ౧౯

౨౦.— యాజ్ఞవల్క్యఆహ (సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునః ప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితిసమ్ప్రసాదః. జాగరితేదేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యంకాలుష్యమస్తి - స్వప్నేతుతేభ్యోవిప్రముక్తఈషత్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేనస్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపిసమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌముఖ్యః - అథాపిస్వప్నస్యప్రాకృప్రస్తుతత్వాత్తస్యైవఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇతిఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేనపరామర్శోయుక్తః. తస్మిన్జిగమిషితేసతీతిశేషః. రత్వా- రమణంకృత్వాత్ *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. సవాఏషజీవఃజాగరితేరత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్యవా. * చరగతిభక్షణయోరితిహిధాతుః. దృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ- పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతఃపునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానేజిగమిషితేసతి ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వంస్వప్నస్థానాద్యథానిర్గతః - తథైవేతియావత్. ప్రతియోని- యోనిశబ్దఃస్థానవాచీ. స్థానంప్రతి. స్వప్నస్థానంప్రత్యాద్రవతి- ఆగచ్ఛతిస్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాంసః- జీవఃయత్కించిత్ - మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమూర్తియత్వేనపశ్యతి- తేనానన్వాగతోభవతి- తేనాననుస్పృతోభవతి. తత్సమ్బన్ధరహితోభవతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతి) కర్మానిమిత్తోపాధికేనశరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఅసఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యదిహికేనచిత్సఙ్గఃస్వభావసిద్ధస్స్యాత్ - తద్దైవహితస్యసర్వదాతదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాపుష్టపదార్థానసువృత్తిర్యుజ్యతఇతిభావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోహంభగవతేసహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౯

ఉ.— ¶ స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతి
యోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇ
త్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬
స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతి
యోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥
౧౭

శం.— తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతాఽకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తం చ పూర్వం కర్మవశాత్ స ఈయతే యత్ర కామమితి. కామశ్చ సఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః *అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. న త్వేతదస్తి. కథం తర్హి. అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) స వై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథాకామం దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చేతి సర్వం పూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః. యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత.
౧౬

ఆ.— ఉత్తరఖణ్డికావ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వఖణ్డికాస్థస్యేత్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కిం తావతే త్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తం చేతి) పూర్వశ్లోకోపన్యాసదశాయామితి యావత్. కర్మవశాత్ - స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. అతః స్వప్నే కామక ర్తృ సమ్బన్ధే కిమితి నాసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (నత్వితి) న చేద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథ మితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నే కర్తృత్వాభావస్త స్య ద్వార్థః. ఉక్తమసఙ్గత్వం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి. తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయవిశేషేషు కామాఖ్యసఙ్గవశాదుత్పన్నైః పరపరాక్రాన్తైరితి యావత్. న తు లిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తున్యత్రానుసారిత్వాభావాదితి శేషః.
౧౬

రం.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్సముద్రస్థానే చ నిర్ణయేఽభ్యన్తరేఽపి చేతి హైమః ఘణ్టుకాః. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః. భావే నిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేతి యావత్. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.
౧౬

శం.— యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే- ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యతే స బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే- స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే- జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్. యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి- అనన్వాగతస్తేన భవతి- అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే- కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి, న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాఽఽత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే- న స్వతః కర్తృత్వం. తథా చోక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- న స్వతః. ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా- ఉపాధినిరపేక్షముచ్యతే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ- న కృత్వేతి. తేన న పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన. తథా చ వ్యాసేన భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నవివేక స్యాదర్శితత్వాత్. తథా *స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే * స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం ఖణ్డికాభ్యామసఙ్గతైవ ప్రతిపాదితా. యస్మాత్స్వ ప్నాన్తే కృతేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసాదేఽసమ్బద్ధో భవతి- సైన్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽమృ తః- స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శ నాదన్తశబ్దేన చ విశేషణోపపత్తేః, *ఏతస్మా అన్తాయ ధావతీతి చ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యది పునరేవముచ్యతే- * స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా *ఏతా పుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చేతి దర్శనాత్స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి. తథాపి న కించిద్దుష్యతి- అసఙ్గ తా హి సిషాధయిషితా సిధ్యత్యేవ యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితేఽపి నిర్లేపత్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జా గ్రదవస్థాయామయముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వౌపాధికం కర్తృ స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వౌపాధికం కర్తృ త్వం పూర్వముక్తం- ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. తేన త్యుక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనోఽలేపావాధే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథా చేతి) అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వమున

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సల్లయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి॥ ౧౯

స్వాగతత్వం చాత్మనః సిద్ధం చేత్ - విమోక్షపదార్థస్యనిర్ణీతత్వాజ్జనకస్యనైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథామోక్షైకదేశస్యకర్మవివేకస్యదర్శితత్వాత్తద్దానం- నతుకామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయఖణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతియావత్. ఖణ్డికాత్రితయార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయేప్యసఙ్గత్వే కిం సిధ్యతి - తదాహ (అతఇతి) ప్రతీకమాదాయస్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (ప్రతియోనీతి) కథం పునస్తస్య సుషుప్తవిషయత్వమతఆహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్యవృత్తిర్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యా స్వప్నో దర్శనవృత్తిః. తస్యస్వప్నశబ్దేనైవసిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయోయస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నాన్తశబ్దేనసుషుప్తిగ్రహే స్వప్నాన్తశబ్దేనస్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్రసుషుప్తస్థానమేవస్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవవాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మాఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్యస్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవతేనగ్రహణమితిపక్షం నిరస్య ముఖ్యార్థసిద్ధ్యై స్వీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిషిధ్యమానకామాదిహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సవా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయం పురుష ఆత్మా స్వయం జ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యాం విలక్షణః- యస్మాదసఙ్గో హ్యయం పురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః * సవా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాద ఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిః ఖణ్డికాభిః ప్రతిపాదితః. తత్రాసఙ్గతైవాత్మనః కుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చ సమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చ పునః స్వప్నం, క్రమేణ బుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చ పునః స్వప్నాన్తమిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్య వ్యతిరేకః సాధితః. పూర్వం చోపన్యస్తోయమర్థః * స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి. తదిహ విస్తరేణ ప్రతిపాద్య కేవలం దృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వక్ష్యామీత్యారభ్యతే. తత్ - తత్రైతస్మిన్యథా ప్రదర్శితేర్థే దృష్టాన్తోయముపాదీయతే. యథాలోకే మహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌ మత్స్యశ్చ. నాదేయేన స్రోతసాఽహార్య ఇత్యర్థః. స్రోతశ్చవిష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీ ఉభే కూలే నద్యాః పూర్వం చాపరం చానుక్రమేణ సఞ్చరతి,. స సఞ్చరన్నపి కూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేన నపరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి. కౌతౌ. స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ. దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలం తు-మృత్యురూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సహ తత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఽయం చాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతివిస్తరతో వ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— ఖణ్డికాత్రయేణ సిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనః స్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణం సప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యం తు దూరనిరస్తమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవం చోదిత హేతుసమర్థనార్థం మహామత్స్యవాక్యమితి సఙ్గతిమభిప్రేత్య సఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వం చేతి) యథా ప్రదర్శితోర్థః - అసఙ్గత్వం కార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ. అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేన దార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం.— ఏవం త్రిభిః ఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తం యాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేన సంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అస్యైకస్యైవ పురుషస్యోభయత్రసఞ్చారే దృష్టాన్తమాహ (తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— అత్ర చ స్థానత్రయానుసఞ్చారేణ స్వయం జ్యోతిష ఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య కామకర్మభ్యాం వివిక్తతోక్తా. స్వతో నాయం సంసారధర్మవాన్ - ఉపాధినిమిత్తమేవ తస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేష సముదాయార్థ ఉక్తః. తత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాం త్రయాణాం విప్రకీర్ణరూప ఉక్తః- స పుఞ్జీకృత్యైకత్ర దర్శితః. యస్మాజ్జాగరితే ససఙ్గః స మృత్యుః స కార్యకరణసఙ్ఘాత ఉపలభ్యతే ఽవిద్యయా- స్వప్నే తు కామసంయుక్తో మృత్యురూపవినిర్ముక్త ఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతో బుద్ధాన్తాచ్చ సుషుప్తే పునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గో భవతీత్యసఙ్గతాపి దృశ్యతే. ఏకవాక్యతయా తూపసంహ్రియమాణం ఫలం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాస్య నైకత్ర పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శితేతి తత్ప్రదర్శనాయ ఖణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తే హ్యేవం రూపతాస్య వక్ష్యమాణేతి * తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపమితి. యస్మాదేవం రూపం విలక్షణం

ఉ.— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గ

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీతి తత్ర దృష్టాన్తముపాదీయతే. తద్యథాస్మిన్నాకాశే- భౌతికే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా- సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య- విపరిపత్య శ్రాన్తః- నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ- సఙ్గమయ్య. సమ్యక్ ప్రసార్య పక్షౌ. సంలయాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే. తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- కంచనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః - అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య - పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం - ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేన వస్తుతోఽసమ్బన్ధః ఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తస్య సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయస్య స్వప్నేన్ద్రియత్వేన ప్రకీర్ణం- విశ్లిష్టం యా సమస్యేత్యాత్మా కథా. పుఞ్జీకృత్య- వివక్షితం సర్వాతిశేషణమాదాయేతి యావత్. ఏకత్రేతి వాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేన వివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మాదితి) ససఙ్గత్వాదేర్దృశ్యమానరూపస్య మిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యే వివక్షితాం త్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిః- నేత్యాహ (సుషుప్తే పునరితి) తత్రాప్యవిద్యాసిద్ధ్యా కేన ప్రతిభాతీతి భావః. ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి) తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా భాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం వివిక్ష్యతే- తస్మాదితి యావత్. ఏవం రూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణవినిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తిమభిధత్తాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. పరివార్తన్త్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయా మన్దవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవానల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సాకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానం- అన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధేఽపి కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయమర్థః ప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య నిశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- తే. తజ్జస్యేతి శేషః. సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం.— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథాఽఽకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్నితి లిలయః- నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే- అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్ర స్థానే సుప్తో యం కామాద్యనుపహతః, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యనిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః. ౧౯

శం.— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వే కోపపత్తిః. కథం నాఽఽత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాః సతత్త్వావధారణార్థం పరా ఖణ్డికాఽఽరభ్యతే- తా వా అస్య- శిరః పాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యః యథా కేశస్సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్పరిమాణేన అణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః - ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చరసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర,

ర్తమివపతతి॥ యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే అథ యత్ర దేవఇవరాజేవాహమే
వేదగ్ం సర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః॥ ౨౦

సహస్రభేదపరిమాణాసుశుక్లాదిరసపూర్ణాసుసకలదేహవ్యాపినీషునస్తదశకంలిఙ్గంవర్తతే. తదాశ్రితాఃసర్వావాసనాఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజని
తాః, తల్లిఙ్గంవాసనాశ్రయంసూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛంస్ఫటికమణికల్పంనాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషంస్త్రీరథహస్త్య
ద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ-ఏవంసతియత్ర-యస్మిన్కాలే కేచనశత్రవఃఅన్యేవాతస్కరాఃమామాగత్యఘ్నన్తీతిమృషైవవాస
నానిమిత్తః ప్రత్యయోఽవిద్యాఖ్యోజాయతే. తదేతదుచ్యతే-ఏనం- స్వప్నదృశంఘ్నన్తీవేతి. తథాజినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ. నకేచనఘ్నన్తి, నాపివశీకు
ర్వన్తి,-కేవలంత్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తంభ్రాన్తిమాత్రం. తథాహస్తీచైనంవిచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి. ధావయతీత్యర్థః. (గర్త
మివపతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివపతన్తమాత్మానముపలక్షయతి. తాదృశీహ్యస్యమృషావాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టాధర్మోద్భాసితాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్ర
యా-దుఃఖరూపత్వాత్. కింబహునా-యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవభయరూపమత్ర-అస్మిన్ స్వప్నేనిమైవహస్త్యాదిరూపంభ
యమవిద్యావాసనయామృషైవోద్భూతయామన్యతే.అథపునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా- విద్యాచోత్కృష్యమాణా.కింవిషయా.కింలక్షణావేతి.ఉచ్య
తే-అథపునర్యత్ర-యస్మిన్కాలేదేవఇవస్వయంభవతి.దేవతావిషయావిద్యాయదోద్భూతాజాగరితకాలే-తదోద్భూతయావాసనయాదేవమివాత్మానం
మన్యతేస్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే-దేవఇవ. రాజేవ-రాజ్యస్థోఽపి క్షీణకల్మషస్వప్నేఽపిరాజాహమితిమన్యతేరాజవాసనావాసితః. ఏవమత్యన్తప్రక్షీయమాణావిద్యో,
ద్భూతాచవిద్యాసర్వాత్మవిషయా, యదా-తదాస్వప్నేఽపితద్భావభావితోఽహమేవేదంసర్వమస్మీతిమన్యతే. సయఃసర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనఃప
రమోలోకః-పరమఆత్మభావఃస్వాభావికః. యస్తునసర్వాత్మభావాదర్వాగ్వాలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేనదృశ్యతేనాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా. తయా
ఽవిద్యయాయేప్రత్యుపస్థాపితాఅనాత్మభావాలోకాః- తేఽపరమాఃస్థావరాన్తాః. తాన్ సంవ్యవహారవిషయాన్ లోకానపేక్ష్యఅయంసర్వాత్మభా
వఃసమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃసోఽస్యపరమోలోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాంచకాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావో
మోక్షోయథాస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నే,ప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే- తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యతఇత్యర్థః.తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం,
తిరోధీయమానాయాంచవిద్యాయా, మవిద్యాయాఃఫలంప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే-అథయదైనంఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తఏతేవిద్యాఽవిద్యాకార్యేసర్వా
త్మభావఃపరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ. విద్యయాశుద్ధయాసర్వాత్మాభవతి. అవిద్యయాచాసర్వోభవతి- అన్యతఃకుతశ్చిత్ప్రవిభక్తోభవతి. యతోవిభక్తోభవతి-
తేనవిరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతేజీయతేవిచ్ఛాద్యతేచ. అసర్వవిషయత్వేచభిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్తుసన్ కుతోభిద్యతే-కేనవిరుధ్యతే. యేనవిరు
ధ్యేత-విరోధాభావేకేనహన్యతేజీయతే చ్ఛాద్యతేచ. అతఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వముక్తంభవతి-సర్వాత్మానంసన్తమసర్వాత్మత్వేనగ్రాహయతి-
ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానంప్రత్యుపస్థాపయతి, ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి, తతస్తద్విషయఃకామోభవతి-యతోభిద్యతే, కామతఃక్రియా
ముపాదత్తే, తతఃఫలం,. తదేతదుక్తంవక్ష్యమాణంచ * యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాది. ఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వంసహకార్యే
ణప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చకార్యంసర్వాత్మభావఃప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ. సాచావిద్యానాత్మనఃస్వాభావికోధర్మః- యస్మాద్విద్యాయా
ముత్కృష్యమాణాయాంస్వయమపచీయమానాసతీకాష్ఠాంగతాయాంవిద్యాయాంపరినిష్ఠితేసర్వాత్మభావేసర్వాత్మనానివర్తతేరజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞా
నంరజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది. తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. నహిస్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిఃకదాచి
దప్యుపపద్యతేసవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః- తస్మాత్తస్యమోక్షఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.— శ్యేనవాక్యేనాత్మనఃసౌషుప్తంరూపముక్తం. ఇదానీంనాడీఖణ్డస్యసమ్బన్ధంవక్తుంచోదయతి (యద్యస్యేతి) పరస్పరస్నేహాదిః-
బుద్ధ్యాదిః. అసఙ్గత్వాతఃస్వతోబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యన్నిమిత్తంచేతి) సిద్ధాన్తాభిప్రాయమనూద్యపూర్వవాదీవికల్పయతి (త
స్యేతి) ఆగన్తుకత్వం- అస్వాభావికత్వం. ఆద్యేమోక్షోపపత్తింవివక్షిత్వాహ (యదిచేతి) అస్తుతర్హిద్వితీయోత్ర- మోక్షోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యా
హ (తస్యాశ్చేతి) మాభూదవిద్యాఆత్మస్వభావః - తద్ధర్మస్తుస్యాత్ - ధర్మ్యన్తరాభావాదిత్యాహ (కథంవేతి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరగ్రన్థ
ముత్థాపయతి (సర్వానర్థేతి) తాసాంపరమసూక్ష్మత్వందృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్యవర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ
(వాతేతి) భుక్తస్యాన్నస్యపరిణామవిశేషావాతబాహుళ్యేనీలోభవతి. పిత్తాధిక్యేపిఙ్గళోజాయతే. శ్లేష్మాధిక్యేశుక్లోభవతి. పిత్తాల్పత్వేహరితః.
సామ్యేచధాతూనాంలోహితఇతి. తేషాంమిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్సామ్యాచ్చవిచిత్రాబహవశ్చాన్నరసాభవన్తి. తద్వ్యాప్తానాంనాడీనామపితా
దృశోవర్ణోజాయతే- *అరుణాస్సిరావాతవహానీలాఃపిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తురోహిణ్యోగౌర్యఃశ్లేష్మవహాస్సిరాఇతిశ్రుతేర్దర్శనాదిత్యర్థః. నా
డీస్వరూపంనిరూప్యతత్రజాగరితేలిఙ్గశరీరస్యవృత్తిందర్శయతి (తాస్వితి) ఏవంవిధాస్విత్యస్యైవవివరణం (సూక్ష్మాస్విత్యాది) పఞ్చభూతాని. దశే
న్ద్రియాణి, ప్రాణాః, అన్తఃకరణ, మితిసప్తదశకం. జాగరితేలిఙ్గశరీరస్యస్థితిముక్త్వాస్వప్నేంఽతస్థితిమాహ (తల్లిఙ్గమితి) వివక్షితాంస్వప్నేస్థితిము
క్త్వాప్రత్యక్షరాణియోజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నేధర్మాదినిమిత్తవశాన్నిర్విత్యలిఙ్గంనానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానంలిఙ్గానుగతమవి
ద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతిష్ఠితేసతీత్యక్షరార్థమాహ (ఏవంసతీతి) తస్మిన్కాలేస్వప్నదర్శనంవిజ్ఞేయమితిశేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా)
ఉక్తోదాహరణేనసముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌహేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వంవిశదయతి (అత్య

౧౯.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయꣳ రూపం। తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్ప

స్తైతి) యథోక్తవాసనాప్రభవత్వం కథం గ్రహణాదేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కింబహునేతి) భయమి త్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం. భయంరూప్యతేఽనేన-తత్కారణం తథా. హస్త్యాదినా స్త్రీచేత్-కథంస్వప్నేభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయ త్రదేవ ఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్రతస్యాఃఫలముచ్యత ఇతిశేషః. తాత్పర్యోక్త్యాథశబ్దార్థముక్త్వా విద్యాయావిషయస్వరూపే ప్రశ్నపూ ర్వకంవదన్యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కింవిషయేతి) ఇవశబ్దప్రయోగాత్స్వప్న ఏవోక్త ఇతిశఙ్కాంవారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితిశేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (నివమితి) యథావిద్యాయామపకృష్యమాణాయాంకార్యముక్తం-తద్వ దిత్యర్థః. యదేతిజాగరితోక్తిః. ఇదంచైతన్యమహంచిన్మాత్రమేవ- నమమేదమితరేణాస్తి-తస్మాదహంపూర్ణోఽస్మీతిజానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్యపరమ త్వముపపాదయతి (యత్త్విత్యాదినా) తత్ర,తేనాకారేణావిద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాఃకార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణ త్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. సోఽయంయథోక్తోలోకః - సోఽస్యాత్మనోలోకానాంసర్వోత్కృష్టత్వాత్పరమ ఇ తిసమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపిస్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలంచేత్యుక్తముపసంహరతి (తేఏతే ఇతి) ఉక్తంఫల ద్వయంవిభజతే (విద్యయేతి) అసర్వోభవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగేఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధఫలంకథయతి (విరుద్ధ త్వాదితి) అవిద్యాకార్యంనిగమయతి (అసర్వేతి) అవిద్యాయాశ్చేత్పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదాతస్యభిన్నత్వాదేవ యథోక్తంనిరోధాదియుక్తమి త్యర్థః. విద్యాఫలంనిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వంనిరూపయితుమారబ్ధం- నచతదద్యాపిదర్శితం- తథాచకింకృతంస్యాత్ - అ త ఆహ (అత ఇతి) కార్యవశాదితియావత్. ఇదంశబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకత్వమేవవ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) వస్త్వ న్తరోపస్థితిఫలమాహ (తత ఇతి) కామస్యకార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతఃఫలంలభతే, తద్భోగకాలేచరాగాదినాక్రియామాదధాతి, తన్ని చ్ఛిన్నఃసంసారః. తద్వావన్నసమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యారూపరేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాసూత్రే వృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణంచేతి) అవిద్యా ఆత్మనఃస్వభావో నవేతివిచారేకింనిర్ణీతంభవతీత్యాశ ఙ్క్యానువృత్తంకీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాఃపరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితితతోవైపరీత్యేనవిద్యాయాఃకార్యముక్తం- నచసర్వాత్మభావోదర్శితఇతియో జనా. సమ్ప్రతినిర్ణీతమర్థందర్శయతి (సాచేతి) జ్ఞానేనసత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్రవాక్యశేషంప్రమాణయతి (తచ్చేతి)అవిద్యానాత్మనఃస్వభావః. నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వేఽప్యాత్మస్వభావత్వే కామాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిద్యాయాఃస్వాభావిక త్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౦

౨౦.— నను స్వచిత్స్వప్నాదిదర్శనం- క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కింవినిగమకమితిశఙ్కాయాంస్థానవైషమ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యై తా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర- స్థానేస్థితమేనం- జీవంకేచనఘ్నన్తీవ, కేచనజినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీవ చ్ఛాయయతీవ- గజోవిద్రావయతీవ, గర్తమివపతతి-గర్తమివపతననిమిత్తంభాతి,- తాః- అస్యపురుషస్యతాదృశస్థానభూతాః. స్వప్నదర్శనస్థానభూ తా ఇత్యర్థః. కేశసహస్రాంశోయావతా అణిమ్నా-సౌక్ష్మ్యేణతిష్ఠతి- తావదణిసూక్ష్మాఃశుక్లనీలపిఙ్గళహరితలోహితాదినానారూపాన్నరసపూర్ణాహి తానామికానాడ్యోభవన్తీత్యర్థః. (యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే) యద్యజ్జాగ్రద్దశాయాంభయసాధనంపశ్యతి- త త్సర్వమత్ర- ఆసునాడీష్వవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్యకర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వాప్నపదార్థప్ర తిభానంసమ్భవతీతిభావః. (అథయత్రదేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదంసర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః) * సయథాకుమారోవామహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా అతిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేత ఇతిబాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యాయత్రస్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చాన న్దానుభవః, కించ- యత్రస్థితఃఅహమేవసర్వోఽస్మీతిమన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తునోపలభతే,- సోఽస్య- జీవస్యపరమోలోకః- ముఖ్యా శ్రయః. పరమాత్మేతియావత్. అతస్తత్రసుషుప్తిస్థానేస్థితస్యనస్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతిభావః. ౨౦

౨౧.— ఇదానీంయోసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షోవిద్యాఫలంక్రియాకారకఫలశూన్యం- సప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామ కర్మాణినసన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతీతి. తద్వా అస్యరూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్యపరమోలోక ఇత్యుక్తిః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః-కామః. అతిగతఃఛన్దోయస్మాద్రూపాత్-తదతిచ్ఛన్దంరూ పం. అన్యోఽసావసన్తఃఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ. అయంతుకామవచనః-అతఃస్వరాన్తఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతిపాఠఃస్వాధ్యాయధర్మో ద్ర ష్టవ్యః. అస్తిచలోకే కామవచనప్రయుక్తఃఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దఃపరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మి న్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేనధర్మాధర్మావుచ్యేతే-*పాప్మభిఃసంసృజ్యతే *పాప్మనోవిజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ-ధర్మాధర్మవర్జి తమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయంహినామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయాభయంమన్యత ఇతిహ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణకారణప్రతిషేధోయ

రిష్వక్తో నబాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో నబాహ్యం కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామగ్ంరూపగ్ం శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

మభయంరూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్. యదేతద్విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయంరూపం సర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతో౽భయంరూపమేతత్. ఇదం చ పూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ ॰ అభయం వై జనక ప్రాప్తోసీత్యాగమతః. ఇహతు తర్కతః ప్రపఞ్చితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయమాత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్ర కించిత్పశ్యతి రమతే చరతి జానాతి చేత్యుక్తం. అతః స్థితం చైతన్యాత్మ్యయతో నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. స యద్యాత్మా త్రావిసష్టః స్వేనైవరూపేణవర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానం వా - బహిర్వేమాని భూతానీతిజాగ్రత్స్వప్నయోరివ న జానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం. ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేనహిప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితో౽ర్థ ఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథాలోకే ప్రియయా- ఇష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యా కాముకస్సన్నబాహ్యమాత్మనః కించన - కించిదపి న వేద మత్తో౽న్యద్వస్త్వితి. నచాన్తరమయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ చేతి. అపరిష్వక్తస్తుతయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమేవ బాహ్యమాభ్యన్తరం చ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలం త్వేకత్వాపత్తేర్న జానాతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తః. అయం పురుషః - క్షేత్రజ్ఞో భూతమాత్రాసంసర్గతః సైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తో జలాదౌ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బవత్కార్యకరణ ఇహ ప్రవిష్టః. సో౽యం పురుషః ప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేనాత్మనా పరేణ జ్యోతిషా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః. ఏకీభూతో నిరన్తరస్సర్వాత్మా న బాహ్యం కించన వస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ వేతి, వేద. తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాదిహ న జానాతీతి యదప్రాప్తిః - తత్రాయం హేతురుక్తః- ఏకత్వం - యథా స్త్రీపుంసయోస్సమ్పరిష్వక్తయోః. తత్రార్థాన్నానాత్వం విశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తం భవతి. నానాత్వే చ కారణమాత్మనో వస్త్వన్తరస్య ప్రత్యుపస్థాపికా౽విద్యేత్యుక్తం. తత్ర చావిద్యాయా యదా ప్రవివిక్తో భవతి - తదా సర్వేణైకత్వమేవాస్య భవతి. తతశ్చ జ్ఞానజ్ఞేయాది కారకవిభాగే౽సతి కుతో విశేషవిజ్ఞాన ప్రాదుర్భావః కామో వా సమ్భవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థ ఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవం సర్వైకత్వమేవాస్య రూపం - అతస్తద్వా అస్య - ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్యైతద్రూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్ - తస్మాదాప్తాః కామా అస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్యహ్యన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః - తదనాప్తకామం భవతి- యథా జాగరితావస్థాయాం దేవదత్తాదిరూపం. నత్విదం తథా కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదనాప్తకామం భవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాన్న ప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవ తద్వస్త్వన్తరం. అత ఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనః కామ్యం - అత ఆత్మకామం - ఆత్మైవ కామా యస్మిన్రూపే. రూపే౽న్యత్ర ప్రవిభక్తా ఇవాన్యత్వేన కామ్యమానా యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః - తే౽స్యాత్మైవ - అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపక హేతోరవిద్యాయా అభావాదాత్మకామం. అత ఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం. శోకశూన్యమిత్యేతత్. శోకమధ్యమితి వా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం. శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.—— తద్వా అస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చ ప్రదర్శనానన్తరమితి యావత్. మోక్షమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) పదద్వయస్యాన్వయం దర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి) యత్రేత్యనన్తశబ్దితం బ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతం పదద్వయమనూద్యైవ శబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం మన్వానో రూపశబ్దేన షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధం దర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితి ప్రయోగే హేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్దఇతి) ఛన్దశ్శబ్దస్య గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్య కథం కామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోసావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వం త్యక్త్వా ఛన్దశబ్దస్య కామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్యాత్మరూపం కామవర్జితమిత్యేతదత్ర వివక్షితం- కిమితి తర్హి దైర్ఘ్యం ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణ కామవాచిత్వం ఛన్దశబ్దస్య కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) తస్య కామవచనత్వే సతి సిద్ధం పదరూపమనూద్య తస్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) తథా- కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. సన్వత్రాధర్మవర్జితత్వమేవ ప్రతీయతే- స ధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్య అధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అత ఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణ పాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వే విశేషణమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అపహతేతి) తర్హి కార్యమేవావిద్యా నిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యేతి) తస్మాదద్వైతచ్ఛబ్దః. వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి) పూర్వత్రాప్యత్రాప్యేతదము క్తమిత్యాహ (ఇదం చేతి) ఆగమవశాత్తత్రోక్తం చేత్- కిమిత్యత్ర పునరుచ్యతే - తత్రాహ (ఇహత్వితి) సవిశేషత్వం చేదాత్మత్వాను పపత్తిరిత్యాది స్తర్కః. ఆగమసిద్ధే కిం తర్కేణ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి) శ్రుతివాక్యస్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తమనుద్రవతి (అయమితి) అనన్తరగతవాక్యే చాత్మనశ్చైతన్యముక్తమిత్యాహ (సయదితి) ఆత్మనస్సదా చైతన్యజ్యోతిష్ట్వం స్వరూపం న కేవలముక్తాదాగమాదేవ సిద్ధం - కింతు పూర్వోక్తాదనుమానాచ్చ స్థితమిత్యాహ (అతః స్థితం చేతి) వృత్తమనూద్య సమ్బన్ధం వక్తుం కామశ్చోదయతి (సయదీతి) అత్రేతి సుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవ సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కో౽సావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య పరేణాత్మనా యదేకత్వం- తత్కథం సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావే కారణం- తస్మిన్సత్యపి చైతన్యస్వభావానివృత్తేరితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) తత్ర శ్రీవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర దృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతో విశేషజ్ఞానాభావో వివక్షితో౽ర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

ఉ.— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తః సుషుప్తిని వేశాదజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్తస్త్రీవదితి) తర్హి పరిష్వఙ్గతోఽపి స్వాభావిక తిలోపాసమ్బన్ధాద్విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వఙ్గేతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయోరన్యోన్యత్వం పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం సమ్భోగ ఫలప్రాప్తిరేకత్వాపత్తిః. తద్వశాద్విశేషాజ్ఞానమిత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిశ్చిదా త్మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తత్ప్రతిబిమ్బో జాతః. తతో విభక్తవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సైన్ధవేతి) తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (జలాదావితి) ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూత ఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమ సవచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వాత్మేతి) ఏవం స్త్రీవాక్యాక్షరాణి వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతి యావత్. ఇ హేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసోఽవిశేషవిజ్ఞానాభావే తస్య తత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యోక్తాతసర్థ మభిధాయ యార్థికమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి- తదాహ (నానాత్వేచేతి) ఉక్తం- *అథ యో న్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావ తా సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్యాయాతం- తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానేన నానాత్వం- తత్ర చావిద్యా కారణమితి స్థితే సతీతి యావత్. యదాత దేతి సుషుప్తివివక్షితా. ప్రవివిక్తత్వం- కార్యకరణావిద్యాసరహితత్వం. సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే. ఏ కత్వఫలమాహ (తతశ్చేతి) ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యస్య హీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా) సుషుప్తై రన్యత్రాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః. తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) అవస్థాద్వయే ఖల్వాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః. నైవం సుషుప్త్యవస్థాయా మాత్మనస్సైకిద్యన్తే- కిం తు సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యావిద్యతే- త థాపి న సాభివ్యక్తాస్తీత్యనర్థపరిహారోపపత్తిరిత్యర్థః. కామానామాత్మాశ్రయత్వపక్షం ప్రతిషేద్ధుం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం. ప్రత్యగ్భూతమితి యావత్. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పదద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం- న హి శోకాదయో నాత్మవ స్తస్య శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్త్యారాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం.— (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దా- ఛన్దశ్శబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛ న్దా ఇతి ఛాన్దసం. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాపాతిగం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం- ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః. తత్ కిమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర దుఃఖాదిపదార్థజ్ఞానం, న బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, నానాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- జీవస్య బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతరసర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే * స్వమపీతో భ వతీతి వాక్యసమానార్థకతయా భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గస్సమ్బన్ధ విశేషస్సుషుప్తిమాత్రకాలవర్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాత్మలక్షణం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శో కాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరావర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

శం.— ప్రకృతః స్వయం జ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం. తత్రైవా శఙ్కా జాయతే. చైతన్యస్వభావత్వే సత్యప్యేకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామక ర్మాదివత్స్వయం జ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనో న స్వభావః - యస్మాత్సమ్ప్రసాదే నోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ. స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయం జ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - న తు కామకర్మాదివదాగ న్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యా కామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూ పం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర - ఏతస్మిన్ సు షుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమి త్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పి తురపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతా ఽమాతా. లోకాః- కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

వణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనతీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యభవతి॥ ౨౨

వాఅదేవాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణామన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేనకర్మాఙ్గభూతాఅధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చకర్మనిమిత్తమేవసమ్బధ్యన్తేపురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలేవేదాఅప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. నకేవలంశుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కింతర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైఃకర్మభిరసమ్బద్ధఏవాయమవస్థితఇత్యేతమర్థమాహ- అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణహాసహపాఠాదవగమ్యతే. సతేనఘోరేణకర్మణాఏతస్మిన్కాలేవినిర్ముక్తోభవతి- యేనాయంకర్మణామహాపాతకీస్తేనఉచ్యతే. తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) నకేవలంప్రత్యుత్పన్నేనైవకర్మణావినిర్ముక్తః. కింతర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపివినిర్ముక్తఏవాయం. చణ్డాలోనామ - శూద్రేణబ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాలఏవచాణ్డాలః. సజాతినిమిత్తేనకర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలోభవతి. పౌల్కసః- పుల్కసఏవపౌల్కసః-శూద్రేణైవక్షత్త్రియాయాముత్పన్నః. తథాసోఽప్యపుల్కసోభవతి. తథా- శ్రమణఃకర్మభిరసమ్బద్ధోభవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః-పరివ్రాడ్యత్కర్మనిమిత్తోభవతి - సతేనవినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః. సర్వేషాంవర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కింబహునా-అనన్వాగతం - నఅన్వాగతమనన్వాగతం. అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేనకర్మణా. తథా- పాపేన-విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయంరూపమితిహ్యనువర్తతే. కింపునరసమ్బద్ధత్వేకారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తోహి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలేసర్వాఞ్శోకాన్- శోకాః- కామాః. ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తేహితద్విషయవియోగేశోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టంహివిషయముప్రాప్తంవియుక్తంచోద్దిశ్యచిన్తయానస్తద్గుణాన్సన్తప్యతేపురుషః- అతఃశోకో, ఽరతిః, కామ, ఇతిపర్యాయాః. యస్మాత్సర్వకామాతీతోహ్యత్రాయంభవతి. *నకంచనకామంకామయతే *అతిచ్ఛన్దాఇతిహ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోయంశోకశబ్దఃకామవచనఏవభవితుమర్హతి. కామశ్చకర్మహేతుః- వక్ష్యతిహి *సయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతఇతి. అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తమయుక్తమనన్వాగతంపుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారోమాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చాక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యేశోకాః. బుద్ధిసంశ్రయాహితే- *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సేత్యాదిసర్వంమనఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతిచ *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయహిదంవచనం * హృదిశ్రితాఃహృదయస్యశోకాఇతిచ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతిహ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతోభవతీతియుక్తతరంవచనం. యేతువాదినోహృదిశ్రితాఃకామావాసనాశ్చహృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్పన్త్యుపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేఽపిచాత్మన్యవతిష్ఠన్తేపుటతైలస్థఇవపుష్పాదిగన్ధఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామస్సఙ్కల్పః *హృదయేహ్యేవరూపాణి *హృదయస్యశోకాఇత్యాదీనాంవచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇతివిశేషణాత్. నహిహృదయస్యకరణమాత్రత్వేహృదిశ్రితాఇతి, వచనంసమఞ్జసం *హృదయేహ్యేవరూపాణిప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చవివక్షితత్వాద్ధృచ్ఛ్రయణవచనంయథార్థమేవయుక్తం- *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచశ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. * కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతివిశేషణాదాత్మాశ్రయాఅపిసన్తీతిచేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. నచాత్మాశ్రయాన్తరమపేక్ష్యయేహృదీతివిశేషణం. కింతర్హి. యేహృద్యనాశ్రితాఃకామాః - తానపేక్ష్యవిశేషణం. యేత్వప్రరూఢాభవిష్యా, భూతాశ్చ, స్వప్రతిపక్షతోనివృత్తాః,- తేనైవహృదిశ్రితాః. సమ్భావ్యన్తేచతే - అతోయుక్తంతానపేక్ష్యవిశేషణంయేప్రరూఢావర్తమానాదివిషయే - తేసర్వేప్రముచ్యన్తఇతి. తథాపివిశేషణానర్థక్యమితిచేన్న - తేషుయత్నాధిక్యాద్ధేయార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టంచకల్పితంస్యాదాత్మాశ్రయత్వంచకామానాం. *నకంచనకామంకామయతఇతిప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వంకామానాంశ్రుతమేవేతిచేన్న- *సహిస్వప్నోభూత్వేతిపరనిమిత్తత్వాత్కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. నహికామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చకామఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామఇతిశ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్యకామోభవతీతిచేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనఃకామాద్యాశ్రయత్వమితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తావైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధేన్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాంచస్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధంస్థితంచబాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేశ్చక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హిదృశ్యమర్థాన్తరభూతమితి ద్రష్టుఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధం- తద్బాధితంస్యాత్-యదికామాద్యాశ్రయత్వంపరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాఃకామాద్యాశ్రయత్వేచసర్వశాస్త్రార్థజాతంకుప్యేత. ఏతచ్చవిస్తరేణచతుర్థేఽవోచామ. మహతాహిప్రయత్నేనకామాద్యాశ్రయకల్పనాఃప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనఃపరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధిః. తత్కల్పనాయాంపునఃక్రియమాణాయాంశాస్త్రార్థఏవబాధితస్స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వంకల్పయన్తోవైశేషికానైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేనసఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపికల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్రపితేత్యాదివాక్యమవతారయితుంవృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృతఇతి) అవిద్యాదినిర్మోకే హేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి) యద్యపినాగస్తుకత్వమవిద్యాయాయుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాసాఽనర్థహేతురాగస్తుకీతిద్రష్టవ్యం. శ్రీవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

త్రేతి) కామాదివిమోకేదస్మిన్తే సతీతియావత్. స్వభావస్యాపామోనసమ్భవతీత్యభిప్రేత్యహేతుమాహ (యస్మాదితి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్రీభాష్యమవతార్య తత్తాత్పర్యంపూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవస్వయమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య స్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసక్తాదాగతమితియావత్. ప్రకృతమేవదర్శయతి (అత్రచేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః. ప్రత్యక్షతః-స్వరూపశ్చైతస్యవశాద్యథోక్తాత్మరూపస్యసుషుప్తైగృహ్యమాణత్వముక్తిపస్యపరామర్శాదపధేయం. కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మన స్తద్రహితమపిరూపంకల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రేతి) జనకః- అప్యత్రాపితాభవతీతిసమ్బన్ధః. పితాప్యత్రాపితాభవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలే తస్యాపిత్రస్యాపితాభవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్య ప్రతిపాదకశ్శబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవసామర్థ్యందర్శయతి (ఉభయోరితి) సుషుప్తైకర్మాతిక్రమే ప్రమాణమాహ (అపహతేతి) పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణాఇతిశేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేన ప్రమేయత్వేనచేత్యర్థః. అత్రస్తేనోఽస్తేనోభవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) స్తేనశబ్దోఽత్రచోరమాత్రే భాతి-కథంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహాపి-బ్రహ్మహన్తోచ్యతే. తదేవఘోరంకర్మవిశినష్టి (యేనేతి) మహత్పాతకమన్యేతిప్రయత్నాత్త్యమహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేనచాణ్డాలాదివాక్యస్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాంక్షత్రియాత్సూతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా। శూద్రాజ్జాతస్తుచణ్డాలః సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలోనామేతి) * జాతోనిషాదాచ్ఛూద్రాయాంజాత్యాపుల్కసఇతిస్మృతేః * శూద్రాయాంబ్రాహ్మణాజ్జాతోనిషాదః - సచజాత్యాశూద్రః - తస్మాచ్ఛూద్రాయాంజాతః పుల్కసోభవతీతివ్యాఖ్యానమపీత్యాహ (శూద్రేణైవేతి) తథా- చాణ్డాలవదితియావత్. శ్రమణాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవగ్రహణాత్తత్కర్మయోగేఽపిసోఽపి ష్టస్యవర్ణాశ్రమాన్తరకర్మయోగంశఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేనవయోఽవస్థాదిగృహ్యతే. సోఽపి స్త్రీపురుషే ప్రకృతేకథమనన్వాగతమితినపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వేహేతుమనుషజ్జందర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమనూద్యవ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మాసుషుప్తైకాలేహృదయనిష్ఠాన్సర్వాన్ శోకానతిక్రాన్తః- తస్మాదేతదాత్మరూపంపుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతంయుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వంసాధయతి (ఇష్టేతి) కథంతస్యాశ్శోకత్వాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టంహీతి) తేషాంపర్యాయత్వేపిప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రేతిసుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాదిత్యుత్తరప్రసమ్బన్ధః. నకేవలంశోకశబ్దస్యకామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కింతుసన్నిధేరపిసిద్ధమిత్యాహ (నకంచనేతి) శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వేపితదప్యయమాత్మాకథంకర్మాత్యయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) తత్రవాక్యంప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) కామస్యకర్మహేతుత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) హృదయస్యశోకానతిక్రామతీత్యత్రహృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేషవిషయంహృదయపదంకథంబుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథామఞ్చాఃక్రోశన్తీతిమఞ్చాః క్రోశనముచ్యమానంమఞ్చస్థాన్ పురుషానుపచారాదాహ- తథాహృదయస్థత్వాద్బుద్ధేరుపచారాద్బుద్ధిఁహృదయశబ్దోదర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వాతస్యసమ్బన్ధందర్శయతి (హృదయస్యేతి) తానతిక్రాన్తోభవతీతిశేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధిమాశ్రయన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథంతర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వంతేషాంవదన్తీత్యాశఙ్క్య భ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతుకామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయత్వసమ్భవాత్ కథమాత్మా సుషుప్తైకామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధేఫలితమాహ (హృదయేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవహృదయేతన్నిష్ఠానాం కామాదీనామాత్మన్యుపశ్లేషః - నతన్నివృత్తావిత్యాశఙ్క్యాహ (హృదయనిరోగేపీతి) తన్మతేశ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కరణేన హృదయేనోత్పాద్యత్వాదాత్మవికారాణామపి కామాదీనాంహృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యంశ్రుతీనామితిశఙ్కతే (హృదయేతి) నకామాదిసమ్బన్ధమాత్రంహృదయస్యశ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయాశ్రయిత్వం. తచ్చకరణత్వేనస్యాత్ - నహి చక్షురాద్యాశ్రయంరూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితిపరిహరతి (నహృదీతి) చకారాద్వచనంనసమఞ్జసమితిసమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతితస్యతదాశ్రయత్వవచనమౌపచారికమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధేశ్చేతి) ఇతశ్చేదంయథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతిశేషః. పశ్యతీనాత్మాపశ్యతీత్యుక్తైవాపేనసపశ్యతీతివత్పృథిముచ్యతేహృదిశ్రితాఇతివిశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కామాయేఇతి) ప్రకారాన్తరేణవిశేషణస్యార్థవత్త్వందర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతిప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యనాశ్రితాఃకామాఃసన్తిత్రి- యదపేక్షయాహృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యేత్వితి) ప్రతిపక్షత్వ- విషయదోషదర్శనాదితియావత్. కామానాంవర్తమానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపిసమ్భవేఫలితమాహ (యేఇతి) హృదయానాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేపిసర్వకామనివృత్తేర్వివక్షితత్వాద్వర్తమానవిశేషణమనర్థకమితిశఙ్కతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామాభావస్సమ్భవతిస్వతస్సిద్ధః- నతన్నివృత్త్యాయత్నాపేక్ష్యతే అతస్తాన్మదిరుక్షణావర్తమానకామనిరాసేయత్నాధిక్యమాఖ్యేయమితిజ్ఞాపయితుంవర్తమానగ్రహణమితిపరిహరతి (నతేష్వితి) యదియథోక్తంవ్యాఖ్యానమనాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవకామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షాసమ్భవేనానిష్టం, చకల్పితంస్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

మూ.— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

త్వమసిద్ధమితిశఙ్కతే (నకంచనేతి) అథవాఽఽత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధో హి ప్రాప్తిమపేక్షతే- నవా స్తవం కామానామాత్మధర్మత్వం. ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపి సమ్భవతి - తస్మాదాత్మనో వస్తుతో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్మనో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నస్వసఙ్గవచనమాత్మనః సఙ్గాభావం సాధయ త్యస్య కామిత్వేన విరుధ్యతే-తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామస్సఙ్గః- తతోఽసిద్ధో హేతురిత్యర్థః. నాన్యాన్తరమాశ్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వం శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనః నైతత్ప్రతీతిశఙ్కతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వం కామాదీనామితిశేషః. తదేవ వివృణోతి (కామాదీనామితి) స్థితంచ- అనుమానాదితిశేషః. యద్యత్ర సమవేతం-తత్తేన న దృశ్యతే- యథా చక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవ చక్షుషా న దృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వం న స్యాత్. దృశ్యత్వబలేనైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సాధితం- తథా చ తద్బాధే పూర్వోక్తమనుమానమపి బాధ్యేతేత్యర్థః. కథం కామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్యస్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యోపదిష్టత్వం-తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపి తేషామాత్మాశ్రయత్వే కానుపపత్తిః-తత్రాహ (తద్బాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశం జీవమాశ్రిత్య తదాశ్రితం కామాదీతి-తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (పరస్యేతి) శాస్త్రార్థజాతం- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది. తస్య కథం కోపః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతచ్చేతి) చతుర్థే చేద్భ్రాన్త్యా ప్రపఞ్చమతోఽనిరస్తం-తర్హి పునర్నిరాకరణమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణ సహ ప్రత్యగాత్మనో యదేకత్వం - తస్య శాస్త్రార్థస్య సిద్ధ్యర్థమితియావత్. అంశత్వకల్పనాయామపి శాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయా హేయత్వముపసంహరతి (యథేత్యాదినా) ౨౨

రం.— (అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా) అత్ర- పరమాత్మని సుషుప్తిస్థానే లీనస్య జీవస్యాపి త్రాదయో న సన్తి- తద్రూపస్య శరీరసమ్బన్ధఘటక కర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్యజనకాభావేన పిత్రాదేరభావాదితిభావః. (లోకా అలోకాః) తస్యాశ్రయశూన్యత్వాదితి భావః. (దేవా అదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితిభావః. (వేదా అవేదాః) అనుశాసనీయస్వరూపత్వాదితిభావః. (అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపే స్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితిభావః. (చాణ్డాలోఽచాణ్డాల ఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతిభావః. అత్ర హేతుమాహ (అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటకపుణ్యపాపసంస్పర్శాభావాదితిభావః. నను చరమదేహావియోగాన న్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్య కథం సుషుప్తౌ కర్మసమ్బన్ధాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతీతి) సుషుప్తః పురుషో హి- యస్మాద్ధృదయస్య సర్వాన్ శోకాన్ తీర్ణో భవతి- తతో మనస్తాపరూపఫలాభావాత్ విద్యమానానామపి కర్మణాం ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్ప్రయుక్తశరీరసమ్బన్ధాభావేన తదనుబన్ధిమాతాపిత్రాదయోఽపి న సమ్బధ్యన్తే- అతో న సన్తీత్యర్థః. ౨౨

———

శం.— స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్న పశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా. యదిహ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావ ఆత్మా- సకథమేకత్వేఽపి హి స్వభావం జహ్యాత్- న జానీయాత్. అథన జహాతి-కథమిహ సుషుప్తే న పశ్యతి. విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో, న జానాతి, చేతి. నవిప్రతిషిద్ధం-ఉభయమప్యేతదుపపద్యత ఏవ. కథం. యద్వై స సుషుప్తే తన్న పశ్యతి-పశ్యన్వైతత్- తత్ర పశ్యన్నేవ న పశ్యతి. యత్తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతీతి జానీషే- తన్న తథా గృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవ భవతి తత్ర. నన్వేవం న పశ్యతీతి సుషుప్తే జానీమః- యతో న చక్షుర్వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతేషు హి దర్శనశ్రవణాదిషు పశ్యతీతి వ్యవహారో భవతి శృణోతీతి వా- నచ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః. తస్మాన్న పశ్యత్యేవాయం. నహి. కిం తర్హి. పశ్యన్నేవ భవతి. కథం. నహి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యా దృష్టిః- తస్యా దృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః. స న విద్యతే. యథాగ్నేరౌష్ణ్యం యావదగ్నిభావి-తథా చాయమాత్మా అవినాశీ- అతోఽవినాశిత్వాదాత్మనో దృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సా దృష్టి, ర్న విపరిలుప్యత ఇతి, చ. దృష్టిశ్చ ద్రష్ట్రా క్రియతే-దృష్టికర్తృత్వాద్ధి ద్రష్టేత్యుచ్యతే. క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి చాశక్యం వక్తుం. నను న విపరిలుప్యత ఇతి వచనాదవినాశినీ స్యాత్. న- వచనస్య జ్ఞాపకత్వాత్. నహి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతేనాపి వారయితుం శక్యతే - వచనస్య యథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్. నైష దోషః- ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథా ఆదిత్యాదయో నిత్యప్రకాశస్వభావా ఏవ సన్తః స్వాభావికేన నిత్యేనైవ ప్రకాశేన ప్రకాశయన్తి- న హ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తః ప్రకాశం కుర్వన్తః ప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కిం తర్హి. స్వభావేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన- తథాఽయమాత్మా అవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః. యదిహ్యన్యథాప్యాత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టం- తదాస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణత్వం. నత్వాత్మనోఽన్యో దర్శనప్రకారోఽస్తి- తదైవమేవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేనాక్రియమాణేన ప్రకాశేన, తదేవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్త

నుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలుప్యత ఇతి నవిప్రతిషేధగన్ధోఽప్యస్తి. ననునిత్యక్రియాకర్తృవిషయపదద్వయదృష్టేరద్రష్టృత్వే సత్యస్య
రాగాద్యభావదృష్టాన్తః యథాన్యథాత్వప్రసఙ్గః. తథాద్రష్టృత్వత్రాపీతిచేన్న - ప్రకాశయితేతిదృష్టత్వాత్. భవతుప్రకాశకేయం - అన్యథాఽనపు
ష్టాత్. నత్వాత్మనీతిచేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామినపశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతిచేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతప
క్షుపాంచస్వప్నఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనోదృష్టిః. అతస్తయాఽనివర్తిలుప్తస్వభావయాదృష్ట్యాస్వయంజ్యోతి
స్స్వభావయాపశ్యన్నేవభవతిసుషుప్తే. కథంతర్హినపశ్యతీతి ఉచ్యతే- నతుతదస్తి. కింతత్. ద్వితీయంవిషయభూతం. కింవిశిష్టం. తతః - ద్రష్టుర
న్యత్- అన్యత్వేనవిభక్తంయత్పశ్యేత్ - యదుపలభ్యేత. యద్ధితద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణంచక్షూరూపంచ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేనప్రత్యుప
స్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్కాలేఏకీభూతం- ఆత్మనఃపరేణపరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హిపరిచ్ఛిన్నస్యవిశేషదర్శనాయకరణమన్యత్వేనవ్యవతిష్ఠతే. అయంతు
స్వేనసర్వాత్మనాసమ్పరిష్వక్తఃస్వేనపరేణప్రాజ్ఞేనాత్మనాప్రియయేవపురుషః - తేనపృథక్త్వేనవ్యవస్థితానికరణానివిషయాశ్చ. తదభావాద్విశేష
దర్శనంనాస్తి- కరణాదికృతంహితత్ - నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయంభ్రాన్తిరాత్మనోదృష్టిఃపరిలుప్యతఇతి. ఇతి

ఆ.—— యద్వై తన్నపశ్యతీత్యాదేఃసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి). చకారాదుక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిసమ్బధ్య
తే.కిమిదంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి-తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వంనామేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యవ్యావర్త్యాశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా)
స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (నజానీమ ఇతి) తత్త్యాగాభావేసుషుప్తేవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మాచిద్రూపోపి
సుషుప్తేవిశేషంనజానాతిచేత్- కిందుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వంవిశేషవిజ్ఞాన
రాహిత్యంచేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారేశక్తితంవిప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్రుత్యానిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వైతదిత్యాదివాక్యం
చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తుపశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితివిభజతే (యత్తత్రేతి). నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షు
రాదివ్యాపారాభావేపిసుషుప్తేదర్శనాదికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి). అస్తుతర్హితత్రాపికరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (నచేతి) అ
యమితిసుషుప్తపురుషోక్తిః. నపశ్యత్యేవేతినియమంనిషేధతి (నేతి). తత్రహేతుంవక్తుంప్రశ్నపూర్వకంప్రతిజ్ఞాంప్రస్తౌతి (కింతర్హీతి) తత్రా
కాఙ్క్షాపూర్వకంహేతువాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావంస్పష్టయతి (యథే
త్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్నపశ్యతీత్యత్రవిరోధంచోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవసాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపివచనాదవినాశస్యా
దిత్యాశఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితిపరిహరతి (వచనస్యేతి). తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితివ్యాప్తస్య
న్యగృహీతానుమానవిరోధాద్వచోనకార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్రద్రష్టృశబ్దార్థః- నదృష్టికర్తా- తన్నవిప్రతిషేధోస్తీతిసిద్ధాన్త
యతి (నైషదోషఇతి) ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తందృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేపివిప్రతిపన్నంప్రత్యాహ (నహీతి) ద
ర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తంవాక్యాన్తరంవిభజతే (తథేతి) ఆత్మనోనిత్యదృష్టిత్వేదోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణస్యముఖ్యాపేక్షత్వాన్ముఖ్యస్య
చాన్యస్యద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యదిహీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థ
దృష్టిమన్తరేణేతియావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్యనిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితిశేషః. ద్రష్ట్రన్తరానుప
పత్తేఃఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేర్థేదృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాత్మనోపిద్రష్టృత్వంనిత్యేనైవస్వాభావి
కేనచైతన్యజ్యోతిషానిత్యం- తదేవచద్రష్టృత్వంముఖ్యం- ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేరితిశేషః. ఆత్మనోనిత్యదృష్టిస్వభావత్వేఫలితమాహ (తస్మాది
తి) తృజన్తంద్రష్టృశబ్దమాశ్రిత్యశఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగఇతిశేషః. తృజన్తశబ్దప్రయో
గస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వంవ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషుస్వాభావికప్రకాశేన
ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేనప్రకాశయితృత్వస్యతేష్వసమ్భవాత్. నత్వాత్మనినిత్యాదృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథాచకా
దాచిత్కదృష్ట్యైవతస్యద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్యశీతత్వాత్కర్తృత్వంవినాప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (నదృష్టీతి) కూ
టస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తేప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తన్యకూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్ష
యాపశ్యామినపశ్యామీతిధియోరాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నకరణేతి). ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వ
ముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అతఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయా
దిపదానాంపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదందర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా). సాభాసమన్తఃకరణంయత్పశ్యేదితివిశేషదర్శనకారణంప్రమాతృద్వితీయం.
తస్మాదన్యచ్చక్షురాదిప్రమాణం. రూపాదిచప్రమేయంవిభక్తం. తత్సర్వంజాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నంసుషుప్తికాలేకారణమాత్రతాం గ
తమభివ్యక్తంనాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తేద్వితీయంప్రమాతృరూపంనాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మనఇతి) ప్రమాతృరూపంపృథఙ్నాస్తీతిశేషః. తథాపి
కరణవ్యాపారకృతంవిషయదర్శనమాత్మనఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి). సుషుప్తస్యాపిపరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయంత్వితి) తస్యపరేణై
కీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతంఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితివిషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనంనిషిధ్యతే - తత్త్వమేవప
స్యాత్మసత్త్వాధీనంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయేవిశేషదర్శనమాత్మకృతంప్రతిభాతి - తస్యప్రధానత్వాత్. అతఆహ
(ఆత్మకృతమితి) నత్వాత్మనేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి). ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేర్నైషాంచసుషుప్తావభావా,

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తథార్యాయావిశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితిగమ్యతే. తత్కృతా - జాగరాద్యాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్ననిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

రం.— * యోఽయంవిజ్ఞానమయఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్యసుషుప్తస్యాత్మనో బాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కింనిబన్ధనఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతంనపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరంవాస్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తౌజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నేవనపశ్యతి- వైశబ్దఏవార్థః. పశ్యతః - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవతఏవబాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతఃకథంపశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాత్ వినాశోనాస్తీత్యర్థః. తర్హిసుషుప్తౌకథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనోబాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్య-ప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్యజాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రైవ సుషుప్తావప్యవిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవా, త్సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వా, చ్చ. నచతస్యాప్యపృథక్సిద్ధతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేనైవసుషుప్తావిషయాణాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - *సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఅనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణజీవధర్మభూతజ్ఞానస్యతిరోహితతయా బ్రహ్మణఉపలమ్భాసమ్భవేన బ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాబ్రహ్మాత్మకత్వోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యక్షాభావాదితిభావః. అత్రనతుతద్ద్వితీయమితితుశబ్దేనధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్న సుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపిహేత్వన్తరమభిప్రేతం ద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేఽపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యతఇతిపృథగ్గ్రహణం. కింపునర్దృష్ట్యాదీనామగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదభిన్నస్యైవధర్మస్యపరోపాధినిమిత్తకంధర్మాన్యత్వమితి. అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వతఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః. యథాస్థూలేష్వేవమేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోఽపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కిన్తర్హి, యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది. యదస్యజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వభావమప్యుపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే. తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. *విజ్ఞానమానన్దం *సత్యంజ్ఞానం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీచశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- వాచాన్నస్యరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవిభాజ్యంత

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే న హి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮
యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి న హి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯
యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసం భవతి - తథా చక్షుస్సంజ్ఞకం, దవభాసయచ్చక్షురాదీని, చ తదాకారం భవతి. తథా చోక్తం. * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే ఇత్యాది. న చ నిరవయవస్యానేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గన్ధరసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమేవ భవతి. ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసంశ్రయాద్ధి సర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః. న త్వాకాశః క్వచిద్గతో వా అగతో వా స్వతః. గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం. సా చ క్రియా నైవావిశేషే సమ్భవతి. ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే. తథా పరమాణ్వాదావపి- పరమాణుర్నామ-పృథివ్యా గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం. అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదితి చేన్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్. తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం పృథక్చక్షురూపాదిభేదేన పరిణామభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా.

౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— సమానమన్యదితి - యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్పృథగ్వ్యాపారాభావే కథం పృథఙ్నిర్దేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మన నేతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తస్ఫురణార్థం విచారయతి (కిం పునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదో నాస్తీతి యావత్. ధర్మస్య- దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతేన పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వ, మిత్యుభయథాత్వేఽపి నిరవయవేష్వాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాస్థాలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాదృష్టే, ర్నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనా, త్తదేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్- గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గగనాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రాహకం చ యద్వై తదిత్యాదేర్భిన్నాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమితి భావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్- కథం తర్హి దృష్ట్యాదిభిదావచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్యేతి) తద్ధి సుషుప్త్యవస్థాయాముపాధేరన్తఃకరణస్య చక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్త్యా సత్యాముపాధిభేదస్యానుద్భాస్యమానత్వాత్తైస్సభిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్యక్తం చైతన్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రాప్తభేదానువాదేన చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః. ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యే స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనానుపపత్తిరిత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవ స్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) సదృష్ట్యాదిభేదకల్పనేతి శేషః. యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేఽప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి స్వీకర్తవ్యం- తస్మాత్తు దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ) శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ వివృణోతి (లౌకికీ చేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి - తత్రాహ (దృష్టాన్తేతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తో నాస్తి- కిం వా మిథ్యాత్వే తన్నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదినః పక్షే ఏకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకం దృష్టాన్తసిద్ధే, ర్వస్తుత్వహేతోశ్చ తత్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవ వస్తు స్వీకర్తవ్యమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి (యథా హీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే. స్ఫటికే హరితాదిధర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం- తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతి యావత్. ఏకస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః- జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిభాజ్యం- వస్తుతో విభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయతీతి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి) యత్తు నిరవయవేష్వపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (న చేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) న త్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి న వ్యవహ్రియతే- తత్రాహ (న హీతి) ఆకాశే గమనాయోగం

ఉ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి ॥ ౩౨

వస్తుంతత్స్వరూపమాహ (గమనంహీతి) ననుకుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగేచ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియాపిశ్యేనాదావివాకాశేభవిష్యతి. నేత్యాహ (సాచేతి) సావయవేహిశ్యేనాదౌ క్రియాదృశ్యతే- ఆకాశంత్వనిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః. తథాపిధర్మాన్తరా ణ్యాకాశేభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యతేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకవలీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాందుర్వచత్వాచ్చతత్రధ ర్మధర్మిభావోనసమ్భవతీతిభావః. ఆకాశేదర్శితన్యాయమన్యత్రాపిసఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వంపరమాణోరేకంరూపం - గన్ధవత్త్వంచాపర మిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) నహిపార్థివత్వాతిరేకిగన్ధవత్త్వంప్రామాణికమితిభావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యశ ఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌరసాదిమత్త్వమనౌపాధికంనభవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథాచనిరుపాధికభేదేనేదముదాహరణమితిపరి హరతి (నతత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్యదిగాదావపిసమత్వంమత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విపరస్మిన్నాత్మనివృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాంమధ్యే దృక్ఛక్తిశ్చక్షురాత్మనారూపాత్మనాచపృథగేవపరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చఘ్రాణాత్మనాగన్ధాత్మనా, చేత్యనేనక్రమేణపరస్మిన్పరిణామకల్పనాథస్త్వ ప్రపఞ్చో వ్యాకృతా- సాపిపరస్యైకరూపత్వోపపాదనేననిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

౨౪-౨౫

రం.— (యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్.

రం.— (వదన్వైతన్నవదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వేవావదనమిత్యర్థః. ఇదంసర్వేన్ద్రియవ్యాపారోప ౨౬- ౨౭

లక్షణం. ౨౮- ౨౯

రం.— మనుతేఇతిమనోవృత్తికథనం. ౩౦

రం.— విజానాతీతిబుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్.

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివయద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయంప్రవిభక్తమన్యత్వేననాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తేనవిజానాతివిశేషః. ననుయద్యయమేవాస్యస్వభావః- కింనిమిత్తమస్యవిశేషవిజ్ఞానంస్వభావపరిత్యాగేన. అథవిశేషవిజ్ఞానమేవాస్యస్వభావః - కస్మాదేషవిశేషంనవిజా నాతీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్ జాగరితేస్వప్నేచాన్యదివ-ఆత్మనోవస్త్వన్తరమివావిద్యయాప్రత్యుపస్థాపితంభవతి- తత్రతస్మాదవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానంమన్యమానోఽసత్యాత్మనఃప్రవిభక్తైవస్త్వన్తరే, ఽసతిచాత్మనితతఃప్రవిభక్తే, స్యోఽన్యత్పశ్యేత్ - ఉపల భేత. తచ్చదర్శితంస్వప్నే ప్రత్యక్షతః *ఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తథా-అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీతస్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికోదృష్ట్యాదిభేదః- నవాస్తవోస్తీత్యుపపాద్యవృత్తమనుద్రవతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్యవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యంస్వరూపం-కింవావిశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యేజాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయేసుషుప్తే రసిద్ధిరితిభావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషావిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవస్వరూపం - తథాపిస్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వ యంసిధ్యతీత్యుత్తరంవాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) ఆవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథస్వప్నస్థానాదావేవమిత్యాహ (యత్రవాఅన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యేనే తిశేషః. తథాచయత్రస్థానేస్వప్నాదౌస్థితస్యాల్పమపిపృథక్సిద్ధంస్యాత్, ఇన్ద్రియాదికంచకరణంస్యాత్,- తదానీంకించిద్దృశ్యాదికంకేనచిత్కరణేనక శ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహతుపృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేనకరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాచ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితిభావః. ౩౧

శం.— యత్ర పునఃసాఽవిద్యాసుషుప్తేవస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికాశాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్యవస్తునోఽభావాత్తత్కే నకంపశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతఃస్వేనైవహిప్రాజ్ఞేనాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనసమ్పరిష్వక్తఃసమస్తస్సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకా మః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిలఇవసలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయాహిద్వితీయఃప్రవిభజ్యతే- సాచశాన్తాత్ర- అతఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్యద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏషబ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకః. పరఏవాయమస్మిన్ కాలేవ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదఃస్వఆత్మజ్యోతిషిశాన్తసర్వసమ్బన్ధోవర్తతే. హేసమ్రాడితి హాఏవంహైనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్ యాజ్ఞవల్క్యఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథంవానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్యపరమా గ తిః. యాస్త్వన్యాఃదేహగ్రహణలక్షణాఃబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాఅవిద్యాకల్పితాః- తాగతయోఽతోఽపరమాః-అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయంతుదేవ

ఉ.— సయో మనుష్యాణాగ్ం రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిస్సర్వైర్మానుష్యైర్భోగైస్సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. (ఏషైవ పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకాహ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః. తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్రాన్యత్పశ్య, త్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్య మాత్రాం - కలామవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యానిభూతాన్యుపజీవన్తి తదపి వానన్దాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యాని సన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియ సమ్పర్క- ద్వారేణ విభావ్యమానాం.

౩౨

ఆ.— పూర్వోక్తవస్త్వాపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన- అవిద్యాయాః శాన్తత్వే నేతి యావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతి శేషః. సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హి శబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమస్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః. సమ్ప్రసన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామ ఇతి) తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తార్థవాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తస్య క్షీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా- ద్రష్టేతి వా భేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయన్నాటకస్థత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీ సమాసము పేక్ష్య కర్మధారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పరఏవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యాస్యేతి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్య పరమత్వముపపాదయతి (యేన్య ఇతి) మీయతే- పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతి యావత్. సోఽయం సుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్య శ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి) నను వైషయికమేకం సుఖం- ఆత్మరూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యాముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాన్యుపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః.

౩౨

రం.— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్స మ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే-సలిలవత్ స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశే నైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధార ఏవ ఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. నను కథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యాస్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యా పి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూల్యాస్యాయమేవేత్యర్థః. నను స్వర్గాదిభోగేష్వసుఖాలేశు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మ సుఖవిధురన్యే స్వర్గాది వైషయిక సుఖానుభవితారస్సర్వే ప్యేతదానన్దస్య ప్రాంశానుభవితార ఇత్యర్థః.

౩౨

శం.— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే - తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః. అవికలః. సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః- స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవేయం విషయవిషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం *యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాది వాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శన శ్రవణ మననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః స ఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః స ఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానన్దాః స ఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్దః । ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః । సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి॥ 33

స్తం నిర్దిశన్నాహ — అథ యే మనుష్యా ఏవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః — స ఏకః పితౄణాం. తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః. తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి. స చ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి — తే కర్మదేవాః. తథైవాజానదేవానామేక ఆనన్దః. ఆజానత ఏవ — ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః — తే ఆజానదేవాః. యశ్చ శ్రోత్రియః — అధీతవేదః. అవృజినః — వృజినం — పాపం. తద్రహితః. యథోక్తకారీత్యర్థః. అకామహతః — వీతతృష్ణః. ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్యావన్తో విషయాః — తేషు. తస్య చైవంభూతస్యాజానదేవైః సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదన్వాకృష్యతే చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః — విరాట్శరీరే. తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః — అధీతవేదశ్చావృజిన ఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః — హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాదిపూర్వవదేవ. అతః పరం గణితనివృత్తిః. ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః — యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్రైకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియప్రత్యక్షః — అథైష ఏవ సమ్ప్రసాదలక్షణః పరమ ఆనన్దః. తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి — అతో భూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే. అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్ర త్రీణి సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్యానన్దస్య ప్రాప్త్యై ప్రాప్త్యర్థాన్యభిహితాని — యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ. తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిష్వపి సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. స ఏష పరమ ఆనన్దో వితృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథా చ వేదవ్యాసః * యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం । తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం — ఏవమనుశిష్టో భగవతే — తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ — విమోక్షాయేత్యస్మిన్వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార — భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః — న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవానజ్ఞానాద్వా. కిం తర్హి. మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మా — మామన్తేభ్యః — ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్ — ఆవృణోత్. అవరోధం కృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షార్థం — తత్తదేకదేశత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం పర్యనుయుఙ్క్త ఏవ — మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం — సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. 33

ఆ.— స యో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవావయవైః సైన్ధవాచలం లోకో బోధయతి — తథా తస్యానన్దస్య మాత్రా నామ — అవయవాః. తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ ఉత్తరో గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్ — సమృద్ధత్వేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్రేతి). తదేవ సమృద్ధత్వముపపాద్యేత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అన్తర్బహిః సమ్పత్తిభేదాదపునరుక్తిరితి భావః. న కేవలముక్తమేవ తస్య విశేషణం — కిన్తు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివర్తనేత్యస్య వక్ష్యమాణగన్ధర్వాదిష్వనర్థ్యాపాతః స్యాదితి భావః. అతిశయేన — సమ్పన్న ఇతి శేషః — అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. ఆత్మనః స్వకాశాదానన్దస్యేతి శేషః. ఔపచారికత్వమభేదనిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) తస్యైవ విషయిత్వం విషయత్వమిత్యస్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దః ప్రథమవస్తరతీత్యాశఙ్క్యాహ (యుధిష్ఠిరాదీతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టమితి) శతగుణేనోత్తరోత్తరత్రానన్దోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దమున్నీయ తమధిగమయత్యుత్తరేణ గ్రన్థేనేతి సమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) భేదః — సక్షోభవ్యవహారః. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దే వివృద్ధికాష్ఠాం గతే హేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ — తథాపి హేతోరవ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. ఉత్తరానన్దప్రదర్శనానన్తర్యం తత్రేత్యాదిశబ్దార్థః. తత్తద్వాక్యోపక్రమే వా. ఏవం ప్రకారత్వం — సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం — ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిశబ్దేన పిణ్డపితృయజ్ఞాదిర్గృహ్యతే. కే తే కర్మదేవా ఇత్యత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథా గన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః — తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతః సన్నాజానదేవా

నామేక ఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్ర వీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్య ఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతియావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దః శతగుణీకృతస్స ఏక ఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజా తుల్యానన్దస్స్యాదిత్యాహ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపి హిరణ్యగర్భోపాసకస్తేన తుల్యానన్దో భవతీత్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దస్య గణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అతఃపరమితి) *ఏషాస్య పరమ ఆనన్ద ఇత్యుపక్రమ్య కిమిత్యానన్దాన్తరముపవర్ణితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి) తథాపి సోఽప్యస్తం సర్వాత్మత్వముపేక్షితమితి చేత్. నేత్యాహ (యస్యచేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్రహీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేఽపరిచ్ఛిన్నా మర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతరఇతి) *అథయత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాది శ్రుతేరితి భావః. శ్రోత్రియాదిపదాని వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయతి (అత్రచేతి) మధ్యే విశేషణేషు త్రిష్వితి యావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితి శేషః. విశేషణాన్తరే విశేషమాహ (అకామహతత్వేతి) యథోక్తవిశేషముపపాదయితుం సిద్ధమర్థమాహ (అత్రైతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్యతస్యానన్దస్యేతి దైవప్రాజాపత్యాదనిర్దేశః. అర్థాదక్షిహ తత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యేకర్మణాదేవత్వమిత్యాది శ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దప్రాప్త్యై యథా కర్మాణి సాధనాన్యుక్తాని-తథా యశ్చేత్యాది శ్రుతిసామర్థ్యాదేవతాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీని తత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనాని వివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోః సర్వత్ర తుల్యత్వం- నహి తే పూర్వభూమిషు శ్రుతే. తథాచాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షే తయోరపి హేతుతేతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. నహి శ్రోత్రియత్వాదిశూన్యః సార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథాచ సర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్న తదానన్దాతిరేకప్రాప్తౌ సాధారణం సాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతో విశేష ఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషు వైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్య తరతమభావేన పరమకాష్ఠోపపత్తేర్నిరతిశయస్య తస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేత్థం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతే పరమానన్దే విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (సఏష ఇతి) నిరతిశయమకామహతత్వం పరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథాచేతి) ప్రకృతం ప్రత్యగ్భూతం పరమానన్దమేషణాభ్యః పరామృశతి శ్రుతిః. మేధావీత్యాద్యం వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపి కిం తద్భయకారణం-తదాహ (యద్యపీతి) మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి యావత్. తదేవ భయకారణం ప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౩

౩౦.—— తస్య పరమానన్దత్వమేవ మనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (సయో మనుష్యాణాం రాద్ధస్సమృద్ధో భవతీత్యాదినా) రాద్ధః- *రాధసంసిద్ధావితి హి ధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాం చ మనుష్యాణామధిపతిః, సర్వమానుషభోగైర్నిరతిశయం సమ్పన్నః, యః కశ్చిద్భవతి యది - సః - ఉక్తలక్షణ ఆనన్దః మనుష్యాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠ ఆనన్ద ఇత్యర్థః. అత్ర సమృద్ధత్వాదిగుణానాం అనుకూలతయా వేదనీయత్వాదానన్దత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (అథయే శతం మనుష్యాణామానన్దాస్స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దః) శతగుణితా మనుష్యాణాం పూర్వోక్తాః పరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄంస్తోషయిత్వా జితపితృలోకా యే పితరః - తేషామేక ఆనన్దో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. స ఏకః కర్మదేవానామానన్ద ఇత్యత్ర కర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్త ఇతి) దేవత్వం హి ద్వివిధం - కర్మసిద్ధమాజానసిద్ధం చ. కల్పాదావేవ యత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయస్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యం కర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితి వివేకో ద్రష్టవ్యః. (అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాస్స ఏక ఆజానదేవానామానన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అత ఏవ అవృజినః- అపాపః. అత ఏవ అకామహతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశకామ ఇత్యర్థః. ముక్త ఇతి యావత్. శతగుణితాః కర్మదేవానన్దాః ఆజానదేవానన్ద ఏకో భవతి - తథోక్తగుణవిశిష్టముక్తానన్దోఽప్యేకో భవతీత్యర్థః. యద్యపి ముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్మేరుసర్షపవత్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వే తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాస్స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తిరీయకే సమానప్రకరణే *ప్రజాపతేరానన్ద ఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాదిప్రజాపతిపరత్వే బహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేన తత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య చతుర్ముఖపరతయా తదైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపి తత్పరత్వాత్. తతశ్చ చతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితో బ్రహ్మలోకలక్షణ ఆనన్దో భవతి - తథా ముక్తానన్దోఽపి భవతీత్యర్థః. నచ తే యే శతం స ఏక ఇతి నిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వం శఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రే వాక్యతాత్పర్యాత్. యథా * షిప్తైపుకివసర్పతీతి వాక్యం సూర్యస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్వియత్సామ్యపరం - సూర్యస్య నిమేషమాత్రే బహుయోజనాతిలఙ్ఘిత్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపి వాక్యస్య చతుర్ముఖానన్దాపేక్షయా ఆధిక్యమాత్రే తాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తాని బ్రహ్మాణ్డాని భ్రమన్తి తే *అణ్డానాం తు సహస్రాణాం సహస్రాణ్యయుతాని చ । ఈదృశానాం తథా తత్ర కోటికోటిశతాని చ ఇతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేన తత్రత్యచతుర్ముఖానాం చాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుః శతగుణితానన్దత్వకథనేనైవ నియన్తురానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవ వ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్రహ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీత్యాది) అయం రాజా అతీవ మేధావీ మా - మాం సర్వే

ఉ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనః సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయꣳ శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ౩౫

భ్యః అన్తేభ్యః - అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉదరౌత్సీత్ - అవరోధం కృతవాన్. సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామయం ప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అత ఇతః పరం న త్యక్ష్యతీతి అత్ర - రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాం నిషణ్ణో యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార - బిభేతిస్మేత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్ర విజ్ఞానమయః స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం. అర్థాదవిద్యాయాః స్తత్త్వం నిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వం చ. తథా విద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః *సర్వోఽస్మీతి సోఽస్య పరమో లోక ఇతి. ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య - అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్ సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్విజ్ఞాపితం స్వయంజ్యోతిరాత్మా. ఏష పరమ ఆనన్దః - ఏష విద్యాయా విషయః. స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్య చ పరా కాష్ఠేత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతం. తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే - తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి తద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే త్వయా వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తో జనకః *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేక ఆత్మా స్వయంజ్యోతిరిత్యుక్తం. యథా చాసౌ కార్యకరణాని మృత్యురూపాణి పరిత్యజన్ స్వప్నాదాన్ మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ మృత్యురూపైస్సంయుజ్యతే వియుజ్యతే, చోభౌ లోకావనుసఞ్చరతీ, తి సఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన సూచితం. తదిహ విస్తరేణ ససనిమిత్తం సఞ్చరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోఽయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్ స్వప్నాన్తమయమాత్మాఽనుప్రవేశితః - తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతం. తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్ స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏష తస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా తతః పునరీషత్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాదిపూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా - ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) *అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవేత్యాద్యావుక్తమనుభాషతే (పునశ్చేతి) కింతత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాః స్తత్త్వం - తదాహ (అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం - ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్ - స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోత్థితస్యానుభవపరామర్శో న స్యాదితి భావః. ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన - బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజైత్థం మన్యతే - అత స్తస్య సహస్రదానే యుక్తా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే - తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి మత్వా రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్యమానస్సం ప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేన ప్రాప్తయోరపి ప్రథమం బన్ధో వక్తవ్య ఇతి వక్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య సూత్రితత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమమేవం శబ్దో ద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తరప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీ స ప్తమ్యర్థః. ససనిమిత్తం - కామాదినా నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) *స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యపరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయత్వావ్యావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్య సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేతి పరామృశ్యతే. సమనన్తరగ్రన్థః షష్ఠ్యోచ్యతే. వాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాదిబుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా. ౩౪

రం.— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నాన్తేఽవస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహ. తత్ర దృష్టాన్తం - తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం - సుష్ఠు - భృశం వా సమాహితం - భాణ్డోపస్కరణేనోలూ

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయత్రాయమణిమానం న్యేతిజరయావోపతపతా వాణిమానంనిగచ్ఛతితద్యథామ్రంవోదుమ్బరంవాపిప్పలంవాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతఏవమేవాయం పురుషఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యపునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఘలకముసలశూర్పపిఠరాదినానాద్రవ్యేణచసమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథాభారాక్రాన్తంసదుత్సర్జత్ - శబ్దంకుర్వద్యథాయాయాదుత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితంసత్. ఏవమేవ- యథోక్తోదృష్టాన్తః. అయంశారీరః- శరీరేభవః. కోసౌ. ఆత్మా- లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాంపాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమను ప్రాణాద్యుత్క్రమణం, - సః ప్రాజ్ఞేన- పరేణాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః- అధిష్ఠితః. అవభాస్యమానః. తథాచోక్తం *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతఇతి. ఉత్సర్జద్యాతి. తత్రచైతన్యాత్మజ్యోతిషాభాస్యలిఙ్గే ప్రాణప్రధానేగచ్ఛతిసతితదుపాధిరస్యాత్మాగచ్ఛతీవ. తథాచశ్రుత్యన్తరం *కస్మిన్నహమిత్యాది *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచ. అతఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఇతి. అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతః శకటవత్కథముత్సర్జన్యాతి. తేనలిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జత్ - మర్మసునికృత్యమానేషుదుఃఖవేదనయార్తః శబ్దంకుర్వన్యాతి-గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాలఇతి. ఉచ్యతే- యత్రైతద్భవతి. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ- యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యభవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనం వైరాగ్యహేతోః. ఈదృశః కష్టః ఖల్వయంసంసారః- యేనోత్క్రాన్తికాలేమర్మసూత్కృత్యమానేషుస్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌచాసామర్థ్యంపరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థానాగమిష్యతి- తావదేవపురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తోభవతేత్యాహకారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.— తద్యథేత్యాదేః * ఇతినుకామయమానఇత్యన్తస్యసన్దర్భస్యతాత్పర్యంతదిహేత్యత్రోక్తమనువదతి (ఇతఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యాద్వాక్యాదేతద్దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్యవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి-అత్రదృష్టాన్తమాహేతియోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన- భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతియావత్. తదేవోపకరణంవిశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం-పాకార్థంస్థూలంభాణ్డం. అన్వయందర్శయితుంయథాశబ్దోఽనూద్యతే. లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానంవిశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణేవిశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణానిపాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే. శారీరస్య ప్రాజ్ఞాన్వయంద్యోతయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతిచేత్- తదాజ్ఞీకృతమాత్మనోగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనోగమనప్రతీతిరిత్యత్రాథర్వణశ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదర్థమాత్మనోవస్తుతోగమనంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ఔపాధికమాత్మనోగమనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) కథమేతావతానిరుపాధేరాత్మనోగమనంనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలంనిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనార్తస్యశబ్దవిశేషకరణపూర్వకంగమనంగృహ్యతే. ఏతత్- ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యయథాస్యాత్ - తథావస్థాయస్మిన్కాలేభవతి- తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) కిమితిప్రత్యక్షమర్థంశ్రుతిరనువదతి- తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథంసంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణవైరాగ్యసిద్ధిః- తత్రాహ (ఈదృశఇతి) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.— అథోత్క్రాన్తిమాహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథాఽనః - శకటంసుతరాంసమాహితం- యానోపకరణసమ్భారాక్రాన్తంసత్పూర్వందేశముత్సృజ్యయాతి - ఏవమేవశకటస్థానీయోఽయంశారీరఆత్మా- జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా- పరమాత్మనాసారథిస్థానీయేనాన్వారూఢః- సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తః శరీరముత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి) యత్ర- యదాఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసీభవతి- తదోత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. ౩౫

శం.— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వంకస్మిన్కాలే- కింనిమిత్తం- కథం- కిమర్థంవాస్యాదిత్యేతదుచ్యతే- సోయం- ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పిణ్డోయత్ర- యస్మిన్కాలేఅణిమానం- అణోర్భావం. అణుత్వం. కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కింనిమిత్తం. జరయావాస్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణః కార్శ్యంగచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపన్-జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతావా. ఉపతప్యమానోహిరోగేణవిషమాగ్నితయాఽన్నంభుక్తం నజరయతి- తతోన్నరసేనానుపచీయమానః పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతేఉపతపతావేతి. అణిమానంనిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యంప్రతిపన్నోజ్వరాదినిమిత్తైః- తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ-తదాభృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవోరోగాదిపీడనంకార్శ్యాపత్తిశ్చశరీరవతోఽవశ్యంభావినఏతేఽనర్థాఇతివైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి- తదాకథంశరీరంవిముఞ్చతీతి. దృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్- తత్రయథామ్రంవా- ఫలముదుమ్బరంవా- ఫలంపిప్పలంవా- ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానంమరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతానిహిమరణస్యనిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతానిచ. ఏతదపివైరాగ్యార్థమేవ- యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్- తస్మాత్సర్వదామృత్యోరాస్యే వర్తతఇతి. బన్ధనాత్ - బధ్యతేయేనవృన్తేనసహ- బన్ధనకారణోరసః. యస్మిన్వాబధ్యతఇతివృన్తమేవోచ్యతేబన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతేవాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయంపురుషః- లిఙ్గాత్మా. లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః- చక్షురాదిదేహావయవేభ్యఃసమ్ప్రముచ్య- సమ్యక్- నిర్లేపేనప్రముచ్య. నసుషుప్తగమనకాలఇవప్రాణేనరక్షన్. కింతర్హి. సహవాయునోపసంహృత్య. పునఃప్రతిన్యాయం- పునశ్శబ్దాత్పూ

ఉ.— తద్యథారాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవగ్ం హైవంవిదగ్ం సర్వాణిభూతాని ప్రతికల్పన్తఇదంబ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్యమప్యయందేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథాస్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి- తథాపునః. ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని- యోనింయోనింప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాదాద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయేత్యర్థః. సప్రాణఏవగచ్ఛతి-అతః ప్రాణాయైవేతివిశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయహిగమనం దేహాద్దేహాన్తరంప్రతి. తేనహ్యస్యకర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- నప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థంయుక్తంవిశేషణంప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్యతదుత్తరత్వేనసయత్రేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తంస్వాభావికమాగన్తుకంచైతద్దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథంజ్వరాదినాకార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపన్నామోహీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తింనిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలేతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతిప్రశ్నస్యోత్తరముక్తవిధయాసిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్రహికార్శ్యంనిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణంస్వరూపం. శరీరవిమోక్షణంచప్రయోజనమిత్యర్థః. సయత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధమర్థమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (యదేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతఇతిసమ్బన్ధః. కిమితివిషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం - ఏకేనాపినివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథంమరణస్యానియతాన్యనేకానినిమిత్తానిసమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ(అనియతానీతి) అథమరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే - తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవసమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇత్యసప్రమత్తైర్భవితవ్యమితిశేషః. వృన్తేనసహఫలంయేనరసేనసమ్బధ్యతే - సరసోబన్ధనకరణభూతోబన్ధనం. వృన్తమేవవాబన్ధనం-యస్మిన్ఫలంసమ్బధ్యతేరసేనేతివ్యుత్పత్తేః. తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్యఫలస్యభవతిప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గమాత్మోపాధిరస్యేతితద్విశిష్టశ్శారీరస్తథోచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య - ఆద్రవతీతిసమ్బన్ధః. సమిత్యుపసర్గస్యతాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యదిస్వప్నావస్థాయామివమరణావస్థాయాంప్రాణేనదేహంరక్షన్నాద్రవతీతినాద్రియతే- కేనప్రకారేణతర్హితదాదేహాన్తరంప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా - ప్రాణేనసహకరణజాతముపసంహృత్య - ఆద్రవతీతిపూర్వవత్సమ్బన్ధః. పునః ప్రతిన్యాయమితిప్రతీకమాదాయపునశ్శబ్దస్యతాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథాపునః- ఆద్రవతీతిసమ్బన్ధః. యథాపూర్వమిమందేహంప్రాప్తవాన్- (పునరపితథైవదేహాన్తరంగచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనేకారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేనపూర్వప్రజ్ఞాగృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ - ప్రాణానాంవిశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతియావత్. ప్రాణాయేతిశ్రుతిఃకిమర్థమిత్థంవ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సప్రాణఇతి) ఏతచ్చతదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణేనిర్ధారితం. ప్రాణాయేతివిశేషణస్యానర్థక్యాద్యుక్తంప్రాణవ్యూహాయేతివిశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్యప్రాణైఃసహావర్తతేచేత్ - తావతైవభోగసిద్ధేరలంప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) అన్యథాసుషుప్తిమూర్ఛయోరపిభోగప్రసక్తేరిత్యర్థః. తాదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్యభోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితియావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వశ్వాసీభావకాలమాహ (సయత్రాయమణిమానంన్యేతిజరయావోపతపతావాఽణిమానంనిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతఃశరీరః. పాణ్యాదిమాన్పిణ్డఃయత్ర- యదాఅణిమానం- కార్శ్యంన్యేతి- గచ్ఛతి. తత్రహేతుమాహ - జరయావా ఉపతపతావా - స్వయమేవకాలపక్వఫలవజ్జరయానాకార్శ్యంగచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేనవాఉపతప్యమానఃఅగ్నిమాన్ద్యేనభుక్తస్యాజరణేఅన్నరసేనానుపచీయమానస్సన్పిణ్డఃకార్శ్యమాపద్యతే. తదోర్ధ్వశ్వాసీభవతీత్యర్థః. (తద్యథా ప్రఁవోదుమ్బరంవాపిప్పలంవేత్యాది) యథాఆమ్రఫలంవా- ఉదుమ్బరఫలంవా - పిప్పలఫలంవా. అత్ర *ఫలెలుగితివికారప్రత్యయస్యలుక్. వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయంపురుషఃసప్రాణకరణగ్రామఃఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్య- మోక్షంప్రాప్యపునఃప్రతిన్యాయం- యథాపూర్వమాగతస్తథైవబ్రాహ్మణాదిప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనింప్రత్యాద్రవతిప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః. ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదంశరీరంపరిత్యజ్యగచ్ఛతోనాన్యస్యదేహాన్తరస్యోపాదానేసామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్. నచాన్యేఽస్యభృత్యస్థానీయాగృహమివరాజ్ఞేశరీరాన్తరంకృత్వాప్రతీక్షమాణావిద్యన్తే. అథైవంసతికథమస్యశరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే. సర్వంహ్యస్యజగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాదుపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయచాయంప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరంప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవజగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యంసాధనంకృత్వాప్రతీక్షతఏవ- *కృతంలోకంపురుషోఽభిజాయతఇతిశ్రుతేః. యథాస్వప్నాజ్జాగరితంప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధోదృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్రయథారాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తంస్వరాష్ట్రేఉగ్రాః- జాతివిశేషాః క్రూరకర్మాణోవా. ప్రత్యేనసః- ప్రతిప్రత్యేనసి- పాపకర్మణినియుక్తాఃప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌనియుక్తాః. సూతాశ్చగ్రామణ్యశ్చసూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః- గ్రామనేతారః. తే పూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః పానైః- మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పయన్తే- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తే. అయం- రాజా ఆయాతి అయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః ఏవం హ ఏవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం. సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగ్రహీతౄణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కృతైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాయాతి తథేదమాగచ్ఛతీత్యేవమేవ కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థా సప్తమ్యర్థః. అథాస్య స్వయమసామర్థ్యే పి శరీరాన్తరకర్తారోఽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞో భృత్యా గృహనిర్మాతారః- తత్రాహ (నచేతి) స్వస్య యమసామర్థ్యమన్యేషాం చాసత్త్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్వస్య స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వేన సిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్ర స్వశబ్దః, తత్కర్మఫలోపభోగరూప్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దశ్చ ప్రకృతభోక్తృవిషయౌ. తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషో హి త్యక్తవక్తుమానదేహో భూతపఞ్చకాదినా నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్సుమిచ్ఛతశ్శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే- తథా దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్యాపి పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణి పరలోకాయ ప్రస్థితే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యే పి గ్రాహ్యా గృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాది గృహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వన్మాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణో వస్తుతో బ్రహ్మభిన్నత్వాత్తస్మిన్ బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్- తత్ర ప్రపిత్సితదేహాన్తరే. యథా అభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేపీమ ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధైర్భోజ్యైః. పానైః- పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి సమ్భ్రమం వదన్తః ప్రతికల్పయన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవ హైవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ- జీవః ఆయాతి ఇదమాగచ్ఛతీతి ససమ్భ్రమం ప్రతికల్పయన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపురుషం సమగ్రాణి భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవం జిగమిషుం కే సహ గచ్ఛన్తి. యే వా గచ్ఛన్తి- తే కిం తత్క్రియా ప్రణున్నాః- ఆహోస్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తౄణీవ భూతానీత్యత్రోచ్యతే దృష్టాన్తః- తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః- తమివాభిసమాయన్తి- అభిముఖ్యేన సమాయాన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయోఽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి- వ్యాఖ్యాతం. ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యే చేతి) తత్క్రియా ప్రణున్నాః- తస్య గన్తుర్వ్యాగాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. సమూహమూతా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పరలోకశబ్దితం శరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగ్రహీతౄణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః-

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణాఅభిసమాయన్తిసఏతాస్తేజోమాత్రాఃసమభ్యాదదానోహృదయమేవాన్వవక్రామతిసయత్రైషచాక్షుషఃపురుషఃపరాఙ్పర్యావర్తతేతథాఽరూపజ్ఞోభవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్యవాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపివాగాదిష్వచేతనేషుస్వయం ప్రవృత్తేరనుపపత్తేరితిచోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపిరథాదీనాం చేతనప్రేరితానాంప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపిభోక్తృకర్మవశాత్తదాహూతత్వమన్తరేణప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతిభావః...................... ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తద్యథారాజానంప్రయియాసన్తముగ్రాఃప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్యఇత్యాది) యథాప్రయియాసన్తం - జిగమిషుంరాజానంతదుపజీవినఉగ్రప్రత్యేనఃప్రభృతయఃపూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వేతదాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయాన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవేమమాత్మానంభోక్తారంయత్ర-యదాఏతత్ - శరీరమూర్ధ్వశ్వాసీభవతి- తదాఅన్తకాలేసర్వేప్రాణాఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనంప్రస్తుతం. తత్ర * అయంపురుషఏభ్యోఽఙ్గేభ్యఃసమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం. తత్సమ్ప్రమోక్షణంకస్మిన్కాలే- కథంవేతిసవిస్తరంసంసరణంవర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతోయత్ర-యస్మిన్కాలేఅబల్యం-అబలభావంనిఏత్య-గత్వా. యద్దేహస్యదౌర్బల్యం-తదాత్మనఏవదౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యంన్యేత్యేతి. నహ్యసౌస్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావంగచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః. వివేకాభావః. ససమ్మోహతామివనిఏతి-నిగచ్ఛతి. నచాస్యస్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహోవాస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దఃసమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలేహికరణోపసంహారనిమిత్తోవ్యాకులీభావఆత్మనఇతిలత్యతేలౌకికైః-తథాచవక్తారోభవన్తిసమ్మూఢస్సమ్మూఢోయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగోయోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్యసమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్యపరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలేఏతేప్రాణాః-వాగాదయఃఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్యశారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథంపునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేనవాప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే- సః - ఆత్మాఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసోమాత్రాః - తేజోమాత్రాః. తేజోఽవయవాఃరూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీనికరణానీత్యర్థః. తాఏతాఃసమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః. సంహరమాణః. తత్స్వప్నాపేక్షయావిశేషణంసమితి. నతుస్వప్నేనిర్లేపేనసమ్యగాదానం. అస్తిత్వాదానమాత్రం- ※గృహీతావాక్గృహీతంచక్షుః * అస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రాముపాదాయ ※శుక్రమాదాయేత్యాదివాక్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానోభవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారేసతి. నహితస్యస్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాదివిక్రియా, వా- * ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవహిసర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతేతస్మిన్. కదాపునస్తస్యతేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-సయత్రైషఃచక్షుషిభవః-చాక్షుషః. ఆదిత్యాంశోభోక్తుఃకర్మణాప్రయుక్తోయావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహంకుర్వన్వర్తతే - మరణకాలేత్వస్యచక్షుషోఽనుగ్రహంపరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానంప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం * యత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతివాతంప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలేసంశ్రయిష్యన్తి. తథాస్వప్స్యతఃప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషఃపురుషోయత్ర- యస్మిన్కాలేపరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్పరాఙ్ వ్యావర్తతఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞోభవతిముమూర్షుః- రూపంనజానాతి. తథాఽయమాత్మాచక్షురాదితేజోమాత్రాఃసమభ్యాదదానోభవతిస్వప్నకాలఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (సయత్రేతి) సమ్బన్ధంవక్తుముక్తంకీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణంసప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తత్సంప్రమోక్షణమితి) ఏవంబ్రాహ్మణమవతార్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (సోయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. కథమాత్మనోదౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనోదౌర్బల్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావంనిగచ్ఛతి-తథాసమ్మోహం- సంమూఢతామివప్రతిపద్యతే. వివేకాభావోహిసమ్మోహః. తథాచమూఢతామివనిగచ్ఛతీతియుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథంపునరాత్మనఃసమారోపితోపిసమ్మోహఃస్యాత్ - నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతిశేషః. తత్రలౌకికీంవార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దంగృహీత్వావాక్యంవ్యాఖ్యాయపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్రయోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్రతద్యోజనేహేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) ల్యప్ప్రత్యయేనాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదప్యుభయత్రైవకారోద్రష్టవ్యఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాలేతత్స

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞోభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురేకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురేకీభవతినరసయత ఇత్యాహురేకీభవతి నవదతీత్యాహురేకీభవతినశృణోతీత్యాహురేకీభవతినమనుతఇత్యాహురేకీభవతినస్పృశతీత్యాహురే

ప్ప్రిమోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథంవేత్యుక్తంప్రశ్నమనూద్యప్రశ్నాన్తరంప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్స్తత్ప్రధానభూతకార్యత్వాత్తైజసామాత్రాశ్చక్షురాదీన్యుక్తం. సమ్ప్రతిసమభ్యాదదానఇత్యస్యార్థమాహ (తాఏతా ఇతి) సంహరమాణః-హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్సనిమిత్తవిశేషణంస్వాపాపేక్షయేతి సమ్బన్ధః. కథంస్వాపాపేక్షయావిశేషణం- తదాహ (నత్వితి) ఆదానమాత్రమపిస్వాపేనాస్తీతికుత స్తద్వ్యావృత్త్యర్థంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) సఏతాస్తేజోమాత్రాఃసమభ్యాదదానఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయహృదయమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానోభవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యవాక్యార్థమాహ (హృదయఇతి) కథమాత్మనోనిష్క్రియస్యతేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాంతద్విక్షేపస్యచోపసంహారేసత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తర్హితద్విక్షేపోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపిము ఖ్యమేవభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేనక్రియావిశేషణసర్వోగృహ్యతే. కథంతర్హిప్రతీచికర్తృత్వాదిప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యా దీతి) సయత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్యవ్యాకరోతి (కదాపునరిత్యాదినా) తస్యపురుషశబ్దాద్భోక్తృత్వేప్రాప్తేవిశినష్టి (ఆది త్యాంశఇతి) తస్యచాక్షుషత్వంసాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితికుతోవిశేషణం-తత్రాహ (మరణకాలేత్వితి) ఆదిత్యాం శస్యచక్షురనుగ్రహమకుర్వతఃస్వాతన్త్ర్యంవారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాంచక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదేవతాత్మనోపసం హారేశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (తదేతదితి) తర్హిదేహాన్తరేవాగాదిరాహిత్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి-వాగాదయస్తత్త ద్దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితిశేషః. ముమూర్షోరివస్వాపస్యతఃసర్వాణికరణానిలిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే- ప్రబుధ్యమానస్యచోత్పితోస్సరివతాని యథాస్థానంప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తతఇతి- రూపవైముఖ్యంచాక్షుషస్యవివ క్షితమితిశేషః. ౧

౮౦.— అథ ఏభ్యో ఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తంసమ్ప్రమోక్షంవిస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివన్యేతీతి) సోయమాత్మాయత్ర- యస్మిన్కాలేఆబల్యం - అబలస్యభావః-ఆబల్యం- బలరాహిత్యంన్యేత్య- నితరామేత్య-ప్రా ప్యసమ్మోహమివన్యేతి-ప్రతిపద్యతే. కరణక్షోభాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దోఽల్పార్థే. మోహోపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహో నామ- మరణాయార్థసమ్పత్తిః. తథాహి- ఉభయలిఙ్గపాదేజాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్త ఉచ్యతే- ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిఃపరిశేషాత్ . నతావన్ముగ్ధోజాగరితావస్థోభవితుమర్హతి-ఇన్ద్రియైర్విషయానిరీక్షణాత్ . నాపిస్వప్నాన్పశ్యతి- నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపిమృతః-తస్యప్రాణోష్మణోరభావాత్. నచసుషుప్తః- తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తోహిప్రసన్నవదనోనిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహోనామ మృతేరర్థసమ్పత్తిః- అర్ధమృతిరితియావత్. మరణంహిసర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకతిపయప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా. తత్ర పథ్యాదివశాత్కర్మశేషేచసతివాఙ్మనసేప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతితస్మిన్ ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతిస్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణాఅభిసమాయన్తి) అథ-తదానీంవాగాదయఃప్రాణాఃఏనమభిసమాయన్తి-ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (సఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమ భ్యాదదానోహృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః-ఆత్మాతేజోమయ్యోమాత్రాః- తేజోమాత్రాః- ప్రకాశకాంశాఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతియావత్. తాఏతాస్సమభ్యాదదానః- సమితిస్వాపాపేక్షయావైషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవస్వప్నేప్యభ్యాదానం- నతుసమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం. ఇహతు సవాసనమభ్యాదాయేత్యర్థః. హృదయమేవ-పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి- అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (సయత్రైషచాక్షుషఃపురుషఃపరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషిసన్నిహితః-చాక్షుషః. చాక్షుషఃపురుషఇతిమ్రియమాణోజీవఉచ్యతే. సఃయత్ర-యదాపరాఙ్-రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్హృదయ దేశేపర్యావర్తతఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞోభవతి) అథ-తదుత్తరకాలేఅయంముమూర్షుఃఅరూపజ్ఞోభవతి-రూపాదివిషయాన్నజానాతీత్యర్థః. ౧

౮౧.— ఏకీభవతి- కరణజాతంస్వేనలిఙ్గాత్మనా. తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్నపశ్యతీతి. తథాఘ్రాణదేవతానివృత్తౌఘ్రాణమేకీభవతిలి ఙ్గాత్మనా- తదానజిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాంసోమోవరుణోవాదేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయానరసయతఇత్యాహుః. తథానవ దతి- నశృణోతి- నమనుతే- నస్పృశతి- నవిజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతేదేవతానివృత్తిః, కరణానాంచహృదయఏకీభావః,. తత్రహృదయఉపసం హృత్యతేషుకరణేషుయోఽన్తర్వ్యాపారః- సకథ్యతే- తస్యహైతస్య- ప్రకృతస్యహృదయస్య-హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం-నాడీముఖంనిర్గమన ద్వారంప్రద్యోతతే-స్వప్నకాలఇవస్వేనభాసాతేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవజ్యోతిషాఆత్మనైవ, చ. తేన-ఆత్మజ్యోతిఃప్రద్యోతేనహృదయాగ్ర, ద్వారంప్రద్యోతతే-స్వప్నకాలఇవస్వేనభాసాతేజోమాత్రాదానకృతేన ణఏషఆత్మా- విజ్ఞానమయోలిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి- నిష్క్రామతి. తథాథర్వణే కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్తఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠా స్యామీతిసప్రాణమసృజతేతి . తత్రచాత్మచైతన్యజ్యోతిఃసర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారాహ్యాత్మనిజన్మమరణగమనాగమనాదిసర్వవిక్రియాలక్ష ణః సంవ్యవహారః. తదాత్మకంహిద్వాదశవిధంకరణంబుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం. తజ్జీవనం. సోఽన్తరాత్మాజగతస్తస్థుషశ్చ. తేనప్రద్యోతేన- హృదయా గ్రస్యంవ్యవహారః.

కీభవతి న విజానాతీత్యాహుస్తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ॥ ౨

గ్రప్రకాశేన నిష్క్రామమాణః కేన మార్గేణ నిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే-చక్షుష్టో వా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తం జ్ఞానం కర్మ వా యది స్యాత్. మూర్ధ్నో వా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తం చేత్. అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యో యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయ ప్రస్థితం. పరలోకాయోద్భూతాకూతిమిత్యర్థః. ప్రాణః సర్వాధికారస్థానీయో రాజ్ఞ ఇవానూత్క్రామతి. తం చ ప్రాణమనూత్క్రామన్తం వాగాదయస్సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి- యథా ప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- న తు క్రమేణ సార్థవద్గమనమిహ వివక్షితం. తదా ఏష ఆత్మా సవిజ్ఞానో భవతి- స్వప్న ఇవ విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి కర్మవశాత్. న స్వతన్త్రః. స్వాతన్త్ర్యేణ హి సవిజ్ఞానత్వే సర్వః కృతకృత్యస్స్యాత్. నైవ తు తల్లభ్యతే. అత ఏవాహ వ్యాసః *సదా తద్భావభావిత ఇతి. కర్మణానూద్భాస్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేన సర్వో లోక ఏతస్మిన్కాలే సవిజ్ఞానో భవతి. సవిజ్ఞానమేవ చ గన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలే స్వాతన్త్ర్యార్థం యోగధర్మానుసేవనం పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసశ్చ విశిష్టపుణ్యోపచయశ్చ శ్రద్దధానైః పరలోకార్థిభిరప్రమత్తైః కర్తవ్య ఇతి సర్వశాస్త్రాణాం యత్నతో విధేయోऽర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. న హి తత్కాలే శక్యతే కిఞ్చిత్సంపాదయితుం- కర్మణా నీయమానస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్య హ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. న హి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయే యత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేష ప్రకరణార్థః. శకటవత్సంభృతసంభార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కిం పునస్తస్య పరలోకాయ ప్రవృత్తస్య పథ్యదనం శాకటికసంభారస్థానీయం, గత్వా వా పరలోకం యద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకం చ యత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయ గచ్ఛన్తమాత్మానం విద్యాకర్మణీ- విద్యా చ కర్మ చ విద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా. విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధా చ. తథా కర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధం చ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధం చ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే. అన్వాలభేతే. అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞా చ - పూర్వానుభూతవిషయా ప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సా చ వాసనా అపూర్వకర్మారమ్భే కర్మవిపాకే చాఙ్గం భవతి - తేనాసావప్యన్వారభతే. న హి తయా వాసనయా వినా కేనచిత్కేషాఞ్చిత్ కర్మ కర్తుం ఫలం చోపభోక్తుం శక్యతే - న హ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాం త్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణ కౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతే చ కేషాఞ్చిత్ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు వినైవేహాభ్యాసేన జన్మత ఏవ కౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలం కేషాఞ్చిత్. తథా విషయోపభోగేషు స్వభావత ఏవ కేషాఞ్చిత్ కౌశలాకౌశలే దృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వం పూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేన పూర్వప్రజ్ఞయా వినా కర్మణి వా ఫలోపభోగే వా న కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రయం శాకటికసంభారస్థానీయం పరలోకపథ్యదనం విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా చ దేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవ సమాచరేత్ - యథేష్టదేహసంయోగోపభోగౌ స్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.— తర్హి భోక్తృసంహృతం చక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (తదేతి) చక్షుషి దర్శితన్యాయం ఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథా చక్షుర్దేవతాయా నివృత్తౌ లిఙ్గాత్మనా చక్షురేకీభవతి - తథా ఘ్రాణదేవతాంశస్య ఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతయైక్యే లిఙ్గాత్మనా ఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయా జిహ్వయా మను గ్రహనివృత్తౌ జిహ్వాయా లిఙ్గాత్మనైక్యవ్యపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్య తత్ర తత్రానుగ్రహనివృత్త్యా తత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌ తత్తత్కరణస్య లిఙ్గాత్మనైక్యం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి, మరణదశాయాం రూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (ఇదేతి) తస్య హైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాసన్తత్యర్థః. కేనాయం ప్రద్యోతో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథా స్వప్నకాలే *స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీతి వ్యాఖ్యాతం-తథాత్రాపి తేజోమాత్రాణాం యదాదానం - తత్కృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా, స్వేన చాత్మచైతన్యజ్యోతిషా,హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాం దర్శయతి (తేనేతి) కిమితి లిఙ్గద్వారా ఆత్మనో నిర్గమనం ప్రతిజ్ఞాయతే-తత్రాహ(తథేతి) యది మరణకాలే తేజోమాత్రాదానం-న తర్హి సదా లిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) స స్తత్యా లిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతి లిఙ్గసత్తాదశోక్తిః. ఆత్మోపాధిభూతే లిఙ్గే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మనికూటస్థే సంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ(తదుపాధీతి) చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపి ప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకం హీతి) ఏకాదశవిధం కరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతో ద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతిరపి యథోక్తే లిఙ్గే ప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతో జీవనమపి తత్ర మానమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి శ్రుతిరపి యథోక్తం లిఙ్గం సాధయతీత్యాహ (సోऽన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో యథోక్తప్రకాశేన మరణకాలే హృదయాన్నిష్క్రమణే మార్గం పృష్ట్వా పూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి(తేనేత్యాదినా) చక్షుష్టో వేతి వికల్పనిమిత్తం సూచయతి(ఆదిత్యేతి) మూర్ధ్నో వేతి వికల్పే హేతుమాహ(బ్రహ్మలో

కేతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తంచేత్- జ్ఞానంకర్మవాస్యాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేహాద్వయవాన్తరభ్యానిష్క్రమణేవియామకమాహ (యథేతి) కథంప రలోకాయప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) ననుజీవస్యప్రాణాదితాదాత్మ్యేసతి కథమనుశబ్దేనక్రమోవివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథాపృథానైతి) ప్రధానమనతిక్రమ్యహీయమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథాచజీవాదేః ప్రాధాన్యాత్ ప్రాయేణానుశబ్దప్రయోగః- నక్రమాత్ ప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్ధ-సమూహేవ్యక్తిషుక్రమేణగమనంవ్యశ్యతే-సతథాప్రాణా దిష్వితివ్యతిరేకః. యదుక్తంహృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యాప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితివిశేషణంసాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముమూర్షోరస్వాతన్త్ర్యేమానమాహ (అతఏవేతి) కర్మవశాదుక్తంసవిజ్ఞానత్వ ముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్యవృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపంయద్వాసనాత్మకంవిశేషవిజ్ఞానం-తేనైవయా వత్ . మ్రియమాణస్యసవిజ్ఞానత్వేసత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్యసవిజ్ఞానత్వంవిజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (విశే షేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేఃసవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్యకర్మానుసారిత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్యధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునఃపునరావర్తనం. పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసః - యోగానుష్ఠానం. కర్తవ్యఇతి- ప్రకృత శ్రుతేర్విధేయోర్థఇతిశేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతారూపేఽర్థేసర్వమేవవిధికాణ్డంపర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వస్యా దాగామిదుశ్చరితాదుపరమణంకర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థేనిషేధశాస్త్రమపిపర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) ననుపూర్వంయథేష్టచేష్టాంకృత్వామర ణకాలేసర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణానీయమానత్వేమానమాహ (పుణ్యఇతి) తర్హిపుణ్యోపచయాదేవయథోక్తాన ర్థనివృత్తేర్వ్యర్థంతత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్యవిధానం-ప్రకాశనం. తదర్థమితియావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థోనివర్తిష్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతితచ్ఛబ్దేనప్రకృతాస్సర్వశాఖోపనిషదోగృహ్యన్తే. విధాన్త రేణాసర్థధ్వంసాసిద్ధౌఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితంసవిజ్ఞానవాక్యేనేతిశేషః. వృత్తమనూద్యప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితావిద్యా- ఆధ్యాత్మికీ. ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతిత తృణాదివిషయా. విహితంకర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం-బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రపక్ష్మవిక్షేపాది. విద్యాకర్మ ణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భేపికిమిత్యన్వారభతేవాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గంపూర్వవాసనేత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవహేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలమనుష్ఠానేప్రయోజకం-తచ్చఫలభోగ హేతుః. నచాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలంసమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపికథంపూర్వవాసనాప్రవృ త్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్రలోకానుభవంప్రమాణయతి (దృశ్యతేచేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేనప్రాసాదనిర్మా ణాదిగృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతంకార్యముక్త్వాతదభావకృతంకార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితియావత్, తత్రైవోదాహర ణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్రహేత్వన్తరమాశఙ్క్యపరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌపూర్వప్రజ్ఞాయాహేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవతాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ౧

౨.— (ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుఃఏకీభవతి - స్వాపకాలఇవేన్ద్రియైస్సహితోభవతి. అతోనరూపా దీన్పశ్యతీతిపార్శ్వస్థాఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యహైతస్యహృదయస్యాగ్రంప్రద్యోతతేతేనప్ర ద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతీత్యాది) తస్యహైతస్య- మ్రియమాణస్యసమ్బన్ధియద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖాన్నిర్గమనద్వారంప్రద్యోత తే- ఉపసంహృతకరణతేజఃప్రజ్వలితంసత్ప్రదీప్తంభవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేషఆత్మానిష్క్రామతిచక్షురాదిద్వారేభ్యఇత్యర్థః. (తముత్క్రామ న్తంప్రాణోఽనూత్క్రామతిప్రాణమనూత్క్రామన్తంసర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తంతం-అధ్యక్షంజీవంముఖ్యప్రాణోఽను- పశ్చాదుత్క్రామతి. తంముఖ్యప్రాణంజీవమనూత్క్రామన్తంతదధీనాఇతరేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానోభవతిసవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రా మతి) తస్యాందశాయాముత్క్రామన్జీవః * యంయంవాపిస్మరన్భావంత్యజత్యన్తేకళేబరం । తంతమేవైతీత్యుక్తన్యాయేనప్రాప్తవ్యయోనివిష యకస్మృతిమాన్భవతీత్యర్థః. తచ్చజ్ఞానంకర్మాధీనం- నతుపురుషయత్నసాధ్యం. * యంయోగినఃప్రాణవియోగకాలేయత్నేనచిత్తేవినివేశయన్తి తిస్మృత్యుక్తరీత్యాయోగినామేవహిచరమంజ్ఞానంయత్నసాధ్యం. ఏవంసవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవపురుషంప్రాణవర్గోఽన్వవక్రా మతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచ) తం- తాదృశంచపురుషంవిద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వ ప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనాచతిస్రఇమాఅనువర్తన్తే. తత్రజ్ఞానకర్మణీభోగ్యవిషయోపస్థాపనాద్యర్థం, పూర్వవాసనాతుకర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చా నువర్తతే. నహిపూర్వవాసనాంవినాకశ్చిత్కర్తుంభోక్తుంవాప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనయా ప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహజన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవకాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసుకౌశలందృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్య యుక్తాస్వపిక్రియాస్వకౌశలందృశ్యతే,- తదేతత్సర్వంపూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం శాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపాథేయమిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరత్యేవమేవాయమాత్మేదం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతి ॥ ౩

శం.— ఏవం విద్యాదిసమ్భారసమ్భృతో దేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానో ముక్త్వా పూర్వం దేహం పక్షీవ వృక్షాన్తరం దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే। అథవా ఆతివాహికేన శరీరాన్తరేణ కర్మఫలజన్మదేశం నీయతే। కిం వాత్రస్థస్యైవ సర్వగతానాం కరణానాం వృత్తిలాభో భవతి। ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్య సఙ్కుచితాని కరణాని మృతస్య భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతో వ్యాప్య పునర్దేహాన్తరారమ్భే సఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి। కిం వా మనోమాత్రం వైశేషికసమయ ఇవ దేహాన్తరారమ్భదేశం ప్రతిగచ్ఛతి। కిం వా కల్పనాన్తరమేవ వేదాన్తసమయ ఇతి। ఉచ్యతే — *త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తాః ఇతి శ్రుతేః సర్వాత్మకాని తావత్కరణాని। సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ। తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదః ప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః। అతస్తద్వశాత్స్వభావతః సర్వగతానామనన్తానామపి ప్రాణానాం కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవ దేహాన్తరారమ్భవశాత్ప్రాణానాం వృత్తిః సఙ్కుచతి వికసతి చ। తథా చోక్తం *సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః సమోఽనేన సర్వేణ ఇతి। తథా చేదం వచనమనుకూలం *స యో హైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యాది। *తం యథా యథోపాసత ఇతి చ। తత్ర వాసనా పూర్వప్రజ్ఞాఖ్యా విద్యాకర్మతన్త్రా జలూకావత్సన్తతైవ స్వప్నకాల ఇవ కర్మకృతం దేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ। పునర్దేహాన్తరం పూర్వాశ్రయం విముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే — తత్ — తత్ర దేహాన్తరసఞ్చారే ఇదం నిదర్శనం। యథా — యేన ప్రకారేణ తృణజలాయుకా — తృణజలూకా తృణస్యాన్తం — అవసానం గత్వా — ప్రాప్యాన్యత్తృణం — తృణాన్తరమాక్రమం — ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః। తమాక్రమమాక్రమ్య — ఆశ్రిత్యాత్మానం — ఆత్మనః పూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే। ఏవమేవాయమాత్మా — యః ప్రకృతః, యః సంసారీ, ఇదం శరీరం — పూర్వోపాత్తం నిహత్య — స్వప్నం ప్రతిపిత్సురివ పాతయిత్వా అవిద్యాం గమయిత్వా — అచేతనం కృత్వా స్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం — తృణాన్తరమివ తృణజలూకా శరీరాన్తరం గృహీత్వా ప్రసారితయా వాసనయా ఆత్మానముపసంహరతి — తత్రాత్మభావమారభతే — యథా స్వప్నే దేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థ ఇవ శరీరారమ్భదేశే ఆరభ్యమాణే దేహే జఙ్గమే స్థావరే వా। తత్ర చ కర్మవశాత్కరణాని లబ్ధవృత్తీని సంహన్యన్తే, బాహ్యం చ కుశమృత్తికాస్థానీయం శరీరమారభ్యతే, తత్ర చ కరణవ్యూహమపేక్ష్య వాగాద్యనుగ్రహాయ అగ్న్యాదిదేవతాః సంశ్రయన్తే। ఏష దేహాన్తరారమ్భవిధిః। ౩

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుం వృత్తమనూద్య వాదివివాదాన్ దర్శయన్నాదౌ దిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతా యేన శరీరేణ విశిష్టం జీవం పరలోకం నయతి — తదాతివాహికం శరీరాన్తరం. తేనేతి యావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కిం వేతి) సిద్ధాన్తం సూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కిం వేతి) న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కిం వా కల్పనాన్తరమితి) తత్ర సిద్ధాన్తస్య ప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వం వదన్ కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేన త్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) తేషాం సర్వాత్మకత్వే హేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథం తర్హి కరణానాం పరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేన రూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణ పరిచ్ఛిన్నతేతి స్థితే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తద్వశాత్ — ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్. స్వభావతః — దేవతాస్వరూపానుసారేణేతి యావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్ర భోక్తురితి శేషః. ఉభయత్ర సంవాదార్థం ప్రాణానామితి ద్విరుక్తం. తేషాం వృత్తిసఙ్కోచాదౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనే గుణదోషసఙ్కీర్తనమపి ప్రాణసఙ్కోచవికాసయోః సూచకమిత్యాహ (తథా చేదమితి) ఆధిదైవికేన రూపేణ సర్వగతానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణ పరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృత్త్యా గమనం సిధ్యతీతి సిద్ధాన్తో దర్శితః. ఇదానీం తృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరం గృహీత్వా పూర్వదేహం ముఞ్చత్యాత్మేతి స్థూలదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమితి పౌరాణికప్రక్రియాం ప్రత్యాఖ్యాతుం దృష్టాన్తవాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థా సప్తమ్యర్థః. తథైవ యథోక్తా వాసనా హృదయస్థా విద్యాకర్మనిమిత్తం భావిదేహం స్పృశతి — జీవోపి తత్రాభిమానం కరోతి. పునశ్చ పూర్వదేహం త్యజతి. యథా స్వప్నే దేవోహమిత్యభిమన్యమానో దేహాన్తరస్థ ఏవ భవతి — తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్న పూర్వదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః — దేహే పూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయా వాసనయా శరీరాన్తరం గృహీత్వేతి సమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్య స్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థం వివృణోతి (ఆరభ్యమాణ ఇతి) ఆరబ్ధదేహాన్తరే సూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్ర చేతి) కర్మగ్రహణం విద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. నను లిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌ కృతం స్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్య తద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వం నాస్తీతి మత్వాహ (బాహ్యం చేతి) ఆరబ్ధదేహద్వారే కరణేషు దేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానం దర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలో దేహః సప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః — తేషామభివ్యక్తిః. ౩

రం.— (తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథా తృణజలూకా తృణస్యాన్తం — అగ్రభాగం గత్వా అన్యం — తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం — ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః — ఆశ్రయ ఇతి యావత్. తమాక్రమ్య — ఆశ్రిత్యాత్మానం — ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి — పూర్వతృణవియుక్తం కరోతి. ఏవమేవాయం — సంసరన్ జీవః ఇదం — ప్రాక్తనం శరీరం నిహత్య. తస్యైవ వివరణం (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) నిస్సమ్బాధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం — అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం — ఆశ్రయమాక్రమ్య స్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి — పూర్వశరీరం త్యజతీత్యర్థః. ౩

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాఽన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాఽన్యేషాం వా భూతానామ్॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తః- తత్తత్రేత్యస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం, తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మినోతి. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాదిపూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశఃస్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారీవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్- న భావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యేఽపి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వేఽనుపయోగాత్సర్వకారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్యాపృగ్యత్వాత్తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పే నియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భే మాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సహైవ గమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథాఽన్యత్కల్యాణతరం నవతరం చ రూపం తనుతే- కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యేఽస్య బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, యైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే. స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః. తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః. తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయః శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయః సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయః సన్నాత్మా ప్రాప్తవ్యం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యఃక్రోధమయోఽక్రోధమయోధర్మమయోఽధర్మమయఃసర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతియథాకారీయథాచారీతథాభవతిసాధుకారీసాధుర్భవతిపాపకారీపాపోభవతిపుణ్యఃపుణ్యేన కర్మణా భవతిపాపఃపాపేన। అథోఖల్వాహుఃకామమయఏవాయంపురుషఇతిసయథాకామోభవతితత్క్రతు ర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతేయత్కర్మకురుతేతదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అకామమయః. ఏవంతస్మిన్స్వాహతే కామే కేనచిత్సకామః క్రోధత్వేనపరిణమతే- తేనతన్మయోభవన్- క్రోధమయః. సః క్రోధః కేనచిదుపాయేననివర్తితో యదాభవతి - తదాప్రసన్నమనాకులంచిత్తం సదక్రోధముచ్యతే- ఏవంతేనతన్మయః. ఏవంకామక్రోధాభ్యామకామాక్రోధాభ్యాంచతన్మయోభూత్వాధర్మమయోఽధర్మమయశ్చభవతి. నహికామక్రోధాదిభిర్వినాధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధికురుతేకర్మతత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చభూత్వాసర్వమయోభవతి - సమస్తంధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యంయావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వంధర్మాధర్మయోఃఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయోభవతి. కింబహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అదఇతిపరోక్షంకార్యేణగృహ్యమాణేననిర్దిశ్యతే. అనన్తాహ్యన్తఃకరణేభావనావిశేషాః - నైవతేవిశేషతోనిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మింస్తస్మిన్క్షణేకార్యతోఽవగమ్యన్తేఇదమస్యహృదివర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేనగృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయానిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తస్థోవ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయఇతి. సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథావాచరితుంశీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ. సతథాభవతి. కరణంనామ - నియతా క్రియావిధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణంనామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీసాధుర్భవతి) యథాకారీత్యస్యవిశేషణం. పాపకారీపాపోభవతీతిచ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవతన్మయత్వం- నను తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యఃపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవతన్మయతా స్యాత్ - నతుతాచ్ఛీల్యాపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యేతుతన్మయత్వాతిశయఇత్యయంవిశేషః. తత్రకామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితాసర్వమయత్వేహేతుః సంసారస్యకారణందేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్యచ - ఏతత్ప్రయుక్తోహ్యన్యదన్యద్దేహాన్తరముపాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యేసంసారస్యకారణం - ఏతద్విషయాహివిధిప్రతిషేధా-అత్రశాస్త్రస్యసాఫల్యమితి. అథో-అప్యన్యేబన్ధనమోక్షకుశలాఃఖల్వాహుః- సత్యంకామాదిపూర్వకేపుణ్యాపుణ్యేశరీరగ్రహణకారణం- తథాపికామప్రయుక్తోహిపురుషఃపుణ్యాపుణ్యకర్మణీఉపచినోతి. కామప్రహాణేతుకర్మవిద్యమానమపిపుణ్యాపుణ్యోపచయకరంనభవతి - ఉపచితేఅపి పుణ్యాపుణ్యేకర్మణీకామశూన్యేఫలారమ్భకేనభవతః. తస్మాత్కామఏవసంసారస్యమూలం. తథాచోక్తమాథర్వణే * కామాన్ యఃకామయతేమన్యమానఃసకామభిర్జాయతేతత్రతత్రేతి. తస్మాత్కామమయఏవాయంపురుషః. యదన్యమయత్వం-తదకారణంవిద్యమానమపీత్యతోఽవధారయతికామమయఏవేతి. సచకామమయస్సన్ యస్మాద్యాదృశేనకామేన యథాకామోభవతి - తత్క్రతుర్భవతి - సకామఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తోయస్మిన్విషయేభవతి- సోఽవిహన్యమానఃస్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియాప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య-సోఽయంయత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మకురుతే - యద్విషయః క్రతుః-తత్ఫలనిర్వృత్తయేయద్యోగ్యంకర్మ-తత్కురుతే-నిర్వర్తయతి. యత్కర్మకురుతే-తదభిసమ్పద్యతే - తదీయంఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్యసంసారిత్వేచకామఏవహేతురితి. ౫

ఆ.—— ఇదానీంసవాఅయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సోఽస్యేతి) తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (స్వైరితి) ననుపూర్వమప్యేతేపదార్థాదర్శితాః- కింపునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) సవాఅయమాత్మాబ్రహ్మేతిభాగంవ్యాకుర్వన్నాత్మనోబ్రహ్మైక్యంవాస్తవంవృత్తందర్శయతి (సవాఇతి) తస్యైవావాస్తవంరూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయఇత్యాదినా) జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేపివ్యాఖ్యాతంవిజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమఇతి) కస్మిన్నర్థేమయట్ప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తేమయడర్థేహేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధ్యైక్యాధ్యాసాత్తద్ధర్మస్యకర్తృత్వాదేరాత్మనిప్రతీతిరిత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీవేతి) మనస్సన్నికర్షాత్- తేన ద్రష్టవ్యతయాసమ్బన్ధాదితియావత్. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్యసామాన్యేనభూతమయత్వమాహ (ఏవంబుద్ధీతి) భూతమయత్వేసత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) నచాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వేకామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (నహీతి) కథంధర్మాదిమయత్వంసర్వమయత్వేకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కింబహునేతి) విషయః-శబ్దాదిః. తతోన్యదపిప్రత్యక్షతోగృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయతోక్తింవినాకిమితిసామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తాహీతి) తదస్తిత్వేమానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వంచోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వంవ్యాకరోతి (అన్తఃస్థఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితియావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపితేనేతిసమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వావస్థైవానీమిత్యుక్తా. తృతీయయాచప్రకృతోవ్యవహారోనిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దఃసర్వమయతోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థంసఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేనపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణంనామేతి) ఆదిశబ్దఃశిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

స్తరం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే. తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) పూర్వపక్షముప సంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తాహీతి) సంసారప్రరోహకేకర్మతి ప్రమాణమాహ (ఏత ద్విషయాహీతి) కథంయథోక్తకర్మవిషయత్వంవిధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్సహకారీతి స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాభావేపికర్మణస్సత్త్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేష్వితి) ననుకామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యేసఞ్చీయేతే-తత్రాహ (ఉపచితేఇతి) నాపిస పుత్రస్వర్గాదీననతిశయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవకామయతే-సతత్తద్భాగభూమౌతత్తత్కామానుసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతియు క్తిసిద్ధమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపిసత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) సయథాకామోభవతీత్యాదివ్యాచ ష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం.— (సవా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. సోయంవిజ్ఞా నమయః- జ్ఞానరూపోజ్ఞానగుణకఆత్మా బ్రహ్మైవసన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రాహ్మరూపయుక్తోపిసన్. మనోమయః-ఉపకరణోపకరణిద్వలక్షణ సమ్బన్ధేనమనః ప్రచురః. మనఉపకరణకఇతియావత్. ఏవం ప్రాణమయఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. ఆతేజోమయః-తేజోవ్యతిరిక్తపూర్వోక్తాతిరిక్తమ హదహఙ్కారాదిమయః. తదుపకరణకఇత్యర్థః. చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తంసర్వంచాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితిద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయఇత్యర్థః. తద్యదేతదితిబ్రహ్మాపేక్షయానపుంసకలిఙ్గనిర్దే శః. ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయఇత్యర్థః. (యథాకారీయథాచారీతథాభవతి) యథాకర్తుం- యథాఆచరితుంశీలమస్య- సోయంయథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికంతుకర్మ. తద్యోగ్యతాపాదకంసన్ధ్యావన్దనాదికంత్వాచరణం. ఏతత్ ※ చరణాదితిచేన్నేత దుపలక్షణార్థేతికార్ష్ణాజినిరితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. తథాభవతి- తత్ఫలయుక్తోభవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీసాధుర్భవతిపాపకారీ పాపోభవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తోభవతి. పాపకారీశ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తోభవతీత్యర్థః. ఏతేసాధుకారిత్వ పాపకారిత్వేఅపి ప్రాక్తనపుణ్యపాపప్రయుక్తేఇత్యాహ (పుణ్యఃపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేతి) (అథోఖల్వాహుఃకామమయఏవా యంపురుషఇతి) అథోశబ్దఃపక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాఃఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపిపుణ్యాపుణ్యేశరీరగ్రహణకా రణం- తథాపికామప్రయుక్తఏవహిపురుషఃపుణ్యాపాపేకర్మణీఉపచినోతి. తథాచ అయంపురుషఃకామమయఏవ-కామఏవాస్యసంసారస్యమూల మిత్యర్థః. తథాచోక్తమాథర్వణే ※ కామాన్యఃకామయతేమన్యమానస్సకామభిర్జాయతేతత్రతత్రేతి. తస్మాత్కామమయఏవాయంపురుషః. తదే వాపపాదయతి (సయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్యయేనప్రకారేణకామనాఉదేతి- తేనప్రకారేణక్రతుశబ్దితోఽధ్యవసా యఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితంకర్మకురుతే. యత్కర్మకురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్యఫలంచప్రాప్నో తీత్యర్థః. ౫

శం.— తత్-తస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః - మన్త్రోపిభవతి. తదేవైతి- తదేవగచ్ఛతి. సక్తః-ఆసక్తః. తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథ మేతి. (సహకర్మణా) యత్కర్మఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేనకర్మణాసహైవతదేతి-తత్ఫలమేతి. కింతత్. (లిఙ్గంమనః) మనఃప్రధానత్వాల్లిఙ్గ స్యమనోలిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా-లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతియేనతల్లిఙ్గం. తన్మనోయత్ర-యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేనసక్తం. ఉద్భూతాభి లాషం. అస్య-సంసారిణః. తదభిలాషోహితత్కర్మకృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోభిషఙ్గవశాదేవాస్యతేనకర్మణాతత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధంభవతికా మోమూలంసంసారస్యేతి. అతఉత్పన్నకామస్యవిద్యమానాన్యపికర్మాణిబ్రహ్మవిదోవన్ధ్యప్రసవానిభవన్తి- ※ పర్యాప్తకామస్యకృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వేప్రవిలీయన్తికామాఇతిశ్రుతేః. కించ (ప్రాప్యాన్తంకర్మణః) ప్రాప్య-భుక్త్వా. అన్తం-అవసానంయత్. కర్మణఃఫలంపరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్యకర్మణోఽన్తంప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే-తస్య-యత్కించనకర్మఇహ-అస్మింల్లోకేకరోతి-నిర్వర్తయత్యయం-తస్యకర్మణఃఫలంభుక్త్వా-అ న్తంప్రాప్యతస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మైలోకాయకర్మణే. అయంహిలోకఃకర్మప్రధానః- తేనాహకర్మణఇతి. పునఃకర్మకరణాయ. పునః కర్మకృత్వాఫలసఙ్గవశాత్పునరముంలోకంయాతీత్యేవం. ఇతిను-ఏవంనుకామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్కామయమానఏవైవంసంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానోనక్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్యహిగతిరుక్తా- అకామస్యహిక్రియానుపపత్తేఃఅకామయమానోముచ్యతఏవ. కథంపునరకా మయమానోభవతి. యోఽకామః-భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే-యోనిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాఃకామాః-సోఽయంనిష్కా మః. కథంకామానిర్గచ్ఛన్తి. యఆప్తకామోభవతి - ఆప్తాఃకామాయేనసఆప్తకామః. కథమాప్యన్తేకామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యఃకామయితవ్యోవస్త్వన్తరభూతఃపదార్థోభవతి. ఆత్మైవానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకరసః- నోర్ధ్వంనతిర్యఙ్నాధఃఆత్మనోఽన్య త్కామయితవ్యంవస్త్వన్తరం. యస్యసర్వమాత్మైవాభూత్ - తత్కేనకంపశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీతవిజానీయాద్వా- ఏవంవిజానన్ కింకామయేత. జ్ఞా

ణస్తస్యయత్కిఞ్చేహకరోత్యయం । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతితుకామయమానో ఽథాకామయమానోయోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఃనతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తిబ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి॥

యమానోఽన్యస్త్వేనపదార్థంకామయిత్వాఽభవతి- నచాసావన్యో బ్రహ్మవిదఆప్తకామస్యాస్తి. యదివాత్మకామతయాఆప్తకామః - సనిష్కామః ఽకామోఽకామయమానశ్చేతిముచ్యతే. సహియస్యాత్మైవసర్వంభవతి- తస్యానాత్మాకామయితవ్యోస్తి- అనాత్మాచాన్యఃకామయితవ్యః * సర్వంచాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం. సర్వాత్మదర్శినఃకామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః. యేతు ప్రత్యవాయపరిహారార్థంకర్మకల్పయన్తి బ్రహ్మవిదోపి- తేషాంనాత్మైవసర్వంభవతి- ప్రత్యవాయస్యజిహాసితవ్యస్యాత్మనోన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేనచాశనాయాద్యతీతోనిత్యం ప్రత్యవాయాసమ్బద్ధోవిదితఆత్మా- తంవయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానంపశ్యతి, యస్మాచ్చజిహాసితవ్యమన్యముపాదేయంవా నాపశ్యతి,- తస్యకర్మనకర్తవ్యమేవసమ్బద్ధం. యస్తు బ్రహ్మవిత్ - తస్యభవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థంకర్మేతినవిరోధః. అతఃకామాభావాదకామయమానోనజాయతే- ముచ్యతఏవ. తస్యైవమకామయమానస్యకర్మాభావేగమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయోనోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం క్రామన్తిదేహాత్. సచవిద్వానాప్తకామఆత్మకామతయా-ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనోహి బ్రహ్మణోదృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితంతద్రూపం.తద్వాఅస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామంరూపమితి- తస్యహిదార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థఉపసంహ్రియతేఅథాకామయమానఇత్యాదినా. సకథమేవంభూతోముచ్యతఇతి. ఉచ్యతే - యోహిసుషుప్తావస్థమివనిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిస్స్వభావమాత్మానంపశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్యకర్మాభావేగమనకారణాభావాత్ప్రాణాః-వాగాదయోనోత్క్రామన్తి. కింతువిద్వాన్ సఇహైవ బ్రహ్మభవతి-యద్యపిదేహవానివలక్ష్యతే. బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి-యస్మాన్నహితస్యా బ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవఃకామాస్సన్తి-తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి- నశరీరపాతోత్తరకాలం. నహివిదుషోమృతస్యభావాన్తరాపత్తిః, జీవతోన్యోభావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవతు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌహిమోక్షస్యసర్వోపనిషద్వివక్షితోర్థఆత్మైకత్వాఖ్యోనబాధితోభవేత్. కర్మహేతుకశ్చమోక్షః ప్రాప్నోతి - నజ్ఞాననిమిత్తఇతి. సచానిష్టః. అనిత్యత్వంచమోక్షస్యప్రాప్నోతి- నహిక్రియానిర్వృత్తోర్థోనిత్యోదృష్టః- నిత్యశ్చమోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏషనిత్యోమహిమేతిమన్త్రవర్ణాత్. నచస్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యంకల్పయితుంశక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనఃస్వభావః - సనశక్యతేపురుషవ్యాపారానుభావీతివక్తుం. నహ్యగ్నేరౌష్ణ్యంప్రకాశోవాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావిక, శ్చేతిప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వముష్ణప్రకాశయోరితిచేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే నాగ్న్యపేక్షయా. కింతర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌధర్మౌవ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌజ్వలనాపేక్షయావ్యవధానాపగమనే దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయాభ్రాన్తిరుపజాయతేజ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌధర్మౌజాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపిస్వాభావికత్వం నస్యాత్ - యస్యాస్వాభావికోన్యధర్మః- తముదాహరిష్యామః. నచస్వాభావికోధర్మఏవనాస్తిపదార్థానామితిశక్యంవక్తుం. నచనిగడభఙ్గఇవాభావభూతో మోక్షోబన్ధననివృత్తిరూపఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ *ఏకమేవాద్వితీయమితిశ్రుతేః- నచాన్యోబద్ధోస్తి- యస్యనిగడనివృత్తివద్బన్ధనివృత్తిర్మోక్షస్స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావంవిస్తరేణావాదిష్మ. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రేమోక్షవ్యవహారఇతిచావోచామ- యథారజ్జ్వాదౌసర్పాదిజ్ఞాననివృత్తౌసర్పాదినివృత్తివదితి. యేప్యాచక్షతే-మోక్షేవిజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరంవాభివ్యజ్యతఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యదితావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతోవక్తవ్యం- కింవిద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితివా. విద్యమానంచేత్- యస్యముక్తస్యతదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవతదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యతఇతివిశేషవచనమనర్థకమేవ. అథకదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతంతదిత్యన్యతోభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథాచాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వాద్వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేఃసర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా-నత్వన్తరాళకల్పనాయాంప్రమాణమస్తి. నచసమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాం ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వంసమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వం, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలంచముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యఃపరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాంచవైదికఃకృతాన్తఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. మోక్షస్యైదానీమివనిర్విశేషత్వేతదర్థాధికయత్నానుపపత్తిశ్శాస్త్రవైయర్థ్యంచ ప్రాప్నోతీతిచేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. నహివస్తుతోముక్తాముక్తత్వవిశేషోస్తి-ఆత్మనోనిత్యైకరూపత్వాత్. కింతుతద్విషయాఅవిద్యాపోహ్యతేశాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రాప్తేస్తదర్థశ్చప్రయత్న ఉపపద్యతఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతోవిశేషఆత్మనఃస్యాదితిచేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్ రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాంసర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోషఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృతఆత్మనోవిశేషస్స్యాదితిచేన్న- * ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య. విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్యచావిద్యాభ్రమోఘటాదివద్వివిక్తోగృహ్యతే-సనావిద్యాభ్రమవాన్.అహంనజానే-ముగ్ధోస్మీతిప్రత్యయదర్శనాత్ అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతిచేన్న- తస్యాపివివేకగ్రహణాత్. నహియోయస్యవివేకేనగృహీతా-సతస్మిన్భ్రాన్తోఽజ్ఞానఇత్యుచ్యతే. తస్యచవివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవ చ భ్రమః, ఇతి విప్రతిషిద్ధం. స జానే ముగ్ధోస్మీతి దృశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శనస్యాజ్ఞానముగ్ధరూపత్వాద్వక్తవ్యత ఇతి. ద - తద్దర్శనస్యావిషయసంభవతి- కర్మతామాపద్యత ఇతి,. తత్కథం కర్తృభూతం సత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముగ్ధత్వే స్యాత్తాం. అథ దృశివిశేషణత్వం తదా-కథం కర్మ స్యాత్తాం-దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మహి కర్తృక్రియయా వ్యాప్యమానం భవతి. అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- న తేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ. వద-కథమేవం సత్యజ్ఞానముగ్ధతే దృశివిశేషణే స్యాత్తాం. న చాజ్ఞానవివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమానః ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి-శరీరైకార్థ్యరూపాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీనాం సర్వలోకప్రత్యక్షత్వాదితి చేత్ -తథాపి గృహీతుర్గ్రాహకస్యనివృత్తైవ భావ్యపగతాస్యాత్. స జానేహం త్వదుక్తం- ముగ్ధవివేకే చేత్. భవత్వముగ్ధోముగ్ధః. యస్త్వేవం దర్శీ-తం జ్ఞమముగ్ధం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదికృత్స్నం క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి. 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతి' ఇత్యాదిశతశ ఉక్తం - తస్మాన్నాత్మనః స్వతో బద్ధముక్తజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోస్తి - సర్వదా సర్వశక్తిసమానైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యేత్వతోఽన్యథాత్మవస్తు పరికల్ప్య బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రం చార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖే శాకునం పదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాకష్టుం చర్మవద్వేష్టయితుం,- వయం తు తత్కర్తుమశక్తాః. సర్వదా సమైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవాస్మి ఇత్యేవ సర్వవేదాన్తానాం తాత్పర్యార్థ ఇత్యేవ ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మవిదః ముక్తస్యేత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తత్యుచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలముపేత్య. ఉ

ఆ.—— తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) మనోఽవగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాత్త్వికేన మనసాఽవగమ్యతే-తన్మనో లిఙ్గమితి ఫలాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారిణో మనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదఖిలాపోహీతి) పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్య సంసారహేతుత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం-నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య-ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతి యావత్. కృతాత్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం-తావద్భుక్త్వేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (కర్మణ ఇతి) ఇత్యేవం-పారమ్పర్యేణ సంసరణాదృతే జ్ఞానాన్న ముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిన్వితి) అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తికం బన్ధం ప్రబన్ధేన దర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం వక్తుమథేత్యాదివాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్య సంసారాభావం సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యేనైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధమితి భావః. అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషు శబ్దాదిషు విషయేష్వాసఙ్గరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వాన్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) తస్యేతి యథోక్తమాప్తకామత్వమితి శేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి (యస్యేతి) ఇతి విద్యావస్థా యస్య విదుషోస్తి- సోఽన్యమవిజానన్న కిఞ్చిదపి కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోపి కామయితవ్యః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) అనుభూతే స్మరణవిషయ ఏవ ప్రవృత్తిని కామనియమాదిత్యర్థః. అన్యత్వేన జ్ఞాయమానస్య పదార్థో విదుషో నాస్తి కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదో దర్శితరీత్యా కామయితవ్యాభావే ముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (యదివేతి) కథం కామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మేతి) అథేత్యాదివాక్యేనాప్తమర్థముక్త్వార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి) కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే (యోత్వితి) బ్రహ్మవిదః ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్య నాస్తీత్యాహ (యేన చేతి) యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మవిదో విహితత్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) యో హి సద్వైతాసంసారిణమాత్మానమనుభవతి, న చ హేయముపాదేయం వాత్మనోన్యత్పశ్యతి,-యస్మాదేవం-తస్మాత్తస్య కర్మసమ్బన్ధగన్ధోపి అయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనాముపమృదితత్వాదిత్యర్థః. కర్మసమ్బన్ధస్తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) న విరోధః-విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి) విద్యావశాదిత్యేతత్. కామాభావాత్- కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. అకామయమానః-అకుర్వాణశ్చేతి శేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తా ముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం నతస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యేతదవతారయతి (న చేతి) కథం వర్తమానే దేహే తిష్ఠన్నేవ బ్రహ్మభూతో భవతి-తత్రాహ (సర్వాత్మనో హీతి) దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః. సదా బ్రహ్మభూతస్య ముక్తిర్నామ నాస్తీతి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (స కథమితి) పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాదివాక్యార్థమనువదతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కింత్వితి) విద్వానిహైవ బ్రహ్మ చేత్- కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (యస్మాదితి) ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిర్యదుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిస్స్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) కథం తర్హి బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితి పక్షేపి కిం దూషణమితి చేత్ - తదాహ (భావాన్తరాపత్తౌ హీతి) తథా చోపనిషదామప్రామాణ్యం వినా హేతునా స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ

తిపదార్థపరిష్టాత్ క్రియాపదస్యసమ్బన్ధః. అస్తుకర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తుమాభూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసజ్జస్సర్వనామ్నాపరామృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. మోక్షస్యకర్మసాధ్యత్వేదోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాంవ్యాప్తిమాహ (నహీతి) అస్తుతర్హి ప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్యమోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోపి బ్రహ్మభావోధ్వంసవన్నిత్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థంస్వాభావికపదం. * అతోఽన్యదార్తమితిహి శ్రుతిః. ధ్వంసస్యతువికల్పమాత్రత్వాన్నిత్యత్వమసమ్మతమితిభావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోపికర్మోత్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి) అగ్నెరౌష్ణ్యవదాత్మనోమోక్షశ్చస్వాభావికస్వభావశ్చేత్ - నసక్రియాసాధ్యః- వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తంసమర్థయతె (నహీతి) అరణిగతస్యాగ్నెరౌష్ణ్యప్రకాశానోపలభ్యేతే- సతిదజ్వలనేదృశ్యేతే - తేనస్వాభావికావపితావాగన్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితిశఙ్కతె (జ్వలనేతి) సహసతోగ్నెరౌష్ణ్యాదికాదాచిత్కంయుక్తం-తదృష్టివ్యవధానస్యదార్వాదేర్ధ్వంసేజ్వలనమథనాదినావహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్యతత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితిపరిహరతి (నాన్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి(జ్వలనాదీతి) మన్థనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినావ్యజ్యతెగ్నిరితియదుచ్యతే-తదగ్నౌసత్యేతద్గతవ్యాపారాపేక్షయాతవౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తిరిత్యర్థః. కింతుదేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మావ్యవహితౌ-సతుతౌకస్యచిత్ప్రస్ప్రష్టాసమ్బధ్యేతె. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తుదృష్టేర్వ్యవధానభఙ్గేతయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః. కథంతర్హిజ్వలనవ్యాపారాదగ్నెరౌష్ణ్యప్రకాశౌజాతావితిబుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టివ్యవధానభఙ్గేవహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతియావత్. యథావహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-నక్రియాసాధ్యం- తథాఆత్మనోమోక్షః స్వాభావికః- నక్రియాసాధ్యఇత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నెరౌష్ణ్యాదినస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభావస్యాకర్మసాధ్యత్వాయేతిశేషః. అథాగ్నెః స్వాభావికోనకశ్చిద్ధర్మోస్తి- తర్హిమోక్షస్యదృష్టాన్తఃస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) లబ్ధాత్మకంహివస్తువస్త్వన్తరేణసమ్బధ్యతే- అస్తినిష్పాదితక్తత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షంప్రతిషేధ్యపక్షాన్తరంప్రత్యాహ (నచేతి) నహిబన్ధస్యతథాభూతస్యనివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. నచప్రసిద్ధివిరోధః-దుర్నిరూపధ్వస్తివిషయత్వాదితిభావః. కించ- పరస్మాదన్యస్యబన్ధనివృత్తిః- తస్యైవవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేనపరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యంవ్యాఖ్యేయం. నద్వితీయః - తస్యనిత్యముక్తతయాబద్ధత్వానభ్యుపగమాదితిద్రష్టవ్యం. కథంపరస్మాదన్యోబద్ధోనాస్తీత్యాశఙ్క్యప్రవేశవిచారాదావుక్తంస్మారయతి (పరమాత్మేతి) నచేదన్యోబద్ధోస్తి - కథంమోక్షవ్యవహారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్యబద్ధస్యాభావా, త్పరస్యచనిత్యముక్తత్వా, దితియావత్. యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదిహేతోరజ్జ్వజ్ఞానస్యనివృత్తౌసత్యాంసర్పాదేరపినివృత్తిః- తథాఅవిద్యాయాబన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణతత్కార్యస్యబన్ధస్యాపినివృత్తివ్యవహారోభవతీతిచావాదిష్వేతియోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షతఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. కేయమభివ్యక్తిః. ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశోవా. నాద్యః- మోక్షేసుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (తేరితి) ద్వితీయమాలమ్బతే (యదీతి) తత్రదోషంవక్తుంవికల్పయతి (తతఇతి) ద్వితీయేఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్నస్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్యదూషయతి (విద్యమానంచేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్యవిద్యమానంసుఖాదివ్యజ్యతెచేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్నాశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్సదైవవ్యజ్యతఇతిముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వ ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దోజ్ఞానంచ సంసారదశాయాంనవ్యజ్యతే-మోక్షేతువ్యజ్యతె- తదభావాదితిశఙ్కతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవఘటాదెరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతంసుఖంనస్వభావభూతమోపలబ్ధ్యాప్రకాశేత- కింతువిషయేన్ద్రియసమ్పర్కాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యాకింస్యాదితిచేత్- తదాహ (తథాచేతి) తత్సాధనానిచేన్మక్తాస్యుః - సంసారాదవిశేషఃస్యాదితిభావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవనాస్తీత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చకదాచిదిత్యేవంకాలభేదేనోభయంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనన్దజ్ఞానయోర్విషయివిషయిత్వమభ్యుపేత్యకాదాచిత్కీతావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతితదపినసమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విమతంనసమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్-ప్రదీపప్రకాశవదితిభావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షేదోషాన్తరంవక్తుంభూమికాంకరోతి (విజ్ఞానసుఖయోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యవివక్షితందోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతేనిరాకృతేసిద్ధాన్తెదోషద్వయమాశఙ్కతే (మోక్షస్యేతి) మోక్షార్థోఽధికోయత్నః-శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్యనిర్విశేషత్వేపిప్రత్యగవిద్యాతదుత్థానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితిపరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్రనఞర్థంవివృణోతి (నహీతి) కథంతర్హిశాస్త్రాద్యర్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) తత్రశాస్త్రాద్యర్థవత్త్వంసమర్థయతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. సమ్ప్రతిప్రయత్నస్యార్థవత్త్వంప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః. ద్వితీయోమోక్షవిషయః. ఆత్మనఃసదైకరూపత్వంప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యస్యాపీతిసమాధత్తే (నేతి) యథారజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థసర్పాదేస్తద్విద్యయాధ్వంసాధ్వంసయోఃరజ్జ్వాదేర్నవాస్తవోవిశేషః - తథాత్మనోపిస్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేపితద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్నవాస్తవోవిశేషోస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణసవిశేషత్వంశఙ్కతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వంవా-తదాశ్రయత్వంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నత్వ్యాయతీవేతి) ఆత్మనఃస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయవిషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్రచిదాభాసోదయ, శ్చాత్మనోవ్యాపారః- తథాచానేకవ్యాపారసన్నిపాతేసత్యహంసంసారీత్యవిద్యాత్మకోభ్రమోజాయతే-తస్మాన్నతస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్నతదాశ్రయత్వం-నహితద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతః స్వగ్రహోపపత్తేరిత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాధ్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాదేర్ద్వివేకేనగృహీతస్యపితద్విషయేభ్రాన్తత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానంముగ్ధత్వంచాత్మనోనవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుంచోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్దర్శినశ్చేతి) అజ్ఞానాదిస్సచ్ఛష్టార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి-బ్రవీషీతిసమ్బన్ధః. ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్రచోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితేసతికర్తృవిశేషణంనాజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం-తయోఃప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంశబ్దఃసమ్బధ్యతే. ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వేసతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి- ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మఃస్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణేప్రతీతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యాణాంతేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః. ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి) కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వమనుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహియోయత్సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేతి- తథాచసర్వసాక్షీనాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సమంపశ్యన్హిసర్వత్ర * జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రామాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్వభావ్యాదితియావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితిశాస్త్రమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదందృష్టాన్తంసూచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహిసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనఃప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః.కథంతర్హిభవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివసామ్యంభూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదమపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఏకరసస్యకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) ననుబ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేనప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతివిపరీతగ్రహవతీయాదేహసన్తతిః-తస్యావిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬

౮౦.— (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఅయంశ్లోకఖణ్డోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- గమకం. తాదృశమస్య-జీవస్యమనఃయత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- తదేవ- తత్ఫలమేవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహదేహవియోగకాలేపిసక్తస్సన్నేతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్య యత్కించేహకరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీఇహ- లోకేఫలముద్దిశ్యయత్కించిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య: కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మైలోకాయపునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతిమకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంసప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథవిదుషస్తద్వైలక్షణ్యందర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః.అత్రాచ్యతఇతిశేషః. (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యఃఅకామః-కామశూన్యః. కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాఃకామాఃయస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః. ఉత్తరకామానాంసత్త్వేనివృత్తపూర్వకామస్యాపికథమకామత్వమిత్యతఆహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాఃకామాఃయేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావా,దాత్మరూపకామ్యకథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావా,దాత్మరూపకామ్యస్యనిత్యసిద్ధత్వా, దాప్తకామత్వం. అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్సుబ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రాహ్మరూపస్సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యఏతేర్లయార్థకత్వాత్. లయోనామ- తద్విభక్తతయాదర్శనానర్హత్వం- తచ్చబ్రాహ్మరూపావిర్భావే సత్యేవ. నన్వేతన్నసమ్భవతి- బ్రాహ్మరూపావిర్భావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవివిక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవివిక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి- బ్రాహ్మరూపావిర్భావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవివిక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః.

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణాజ్జీవాత్ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నటస్యశ్రుణోతీతివదపాదానలక్షణసమ్బన్ధే షష్ఠీ. అత ఏవ సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యతిస్పష్టం పఞ్చమీ శ్రూయతే. ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిప్రతిషేధపరం. తత్ర హి * అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యత్రైవ విదుషో బ్రహ్మభావశ్రవణాన్నోత్క్రాన్తిరితి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్- అగత్యుపక్రమాత్. నాడీప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి విదుషో మూర్ధన్యనాడీ విశేషేణోత్క్రమణశ్రవణాదుత్క్రాన్తిర్నిరవద్యైవ. * అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి విదుషోఽత్రైవ శ్రూయమాణం యదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవ పూర్వోత్తరపూర్వాఘానాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వముచ్యతే. *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చోపాసనకాలబ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యం చైతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవ వక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. ఆపీతిః-అప్యయః. ఆ బ్రహ్మాప్యయం సంసారో హి వ్యపదిశ్యతే * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి వ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః. దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః *తం ప్రతి బ్రూయాత్సత్యం బ్రూయాదితి చన్ద్రమస్సంవాదస్య ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాచ్చ సూక్ష్మం శరీరమామోక్షమనువర్తత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- న హ్యశరీరస్య చన్ద్రమసా సంవాదస్సమ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీతి శ్రూయమాణమమృతత్వం శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధోపమర్దేన నోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్య క్వచిదుపసంహృతత్వాద్దేవ విదుషోపి మ్రియమాణస్య క్వాచిత్క ఊష్మోపలభ్యతే. * ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ స్పష్టో హ్యేకేషాం. నను * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విదుషో దేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా. న చేదం శారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితి వాచ్యం- *యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి యాజ్ఞవల్క్యేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్త ఇతి ఉచ్ఛ్వాసత్వాదీనాం శరీరధర్మాణాం ప్రతిపాదనేన శరీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధస్యైవ యుక్తత్వాత్. న హి శారీరస్యోచ్ఛ్వాసత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వం వా యుజ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధాన్నోత్క్రాన్తిర్విదుష ఇతి చేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణం ప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నాయే హి స్పష్టం * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాం తు *న తస్య ప్రాణా ఇతి షష్ఠీ నటస్య శృణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేత్యాత్రభాగప్రశ్నే తు విదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వాదవశ్యమ్భావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యత్వాదుత్క్రాన్తిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. న చ తత్ర వాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛ్వాసత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశాఖావాక్యే అభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. న చ ప్రాణానాం శారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తత్వాత్ప్రతిషేధానుపపత్తిరితి వాచ్యం - వృక్షాదుడ్డీయమానవిహఙ్గమనద్ధ్వవద్యథాయథం గమనసమ్భవాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి దేహవియోగానన్తరబ్రహ్మసమ్పత్తివచనేన తదానీమేవ శారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్య ప్రసక్తత్వాచ్చ. తథా చ సూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావే బ్రహ్మసమ్పత్తేరనన్తరాధ్యాయాఽనుపపత్తిరితి శఙ్కాపరిహారాయ * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యత ఇతి నిరవద్యం. అతో విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

శం.— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః. సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞావర్ణితాః. యైశ్చోపాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణభూతైః పరివేష్టితః సంసారిత్వమనుభవతి- తాని చోక్తాని. తేషాం సాక్షాత్ప్రయోజకౌ ధర్మాధర్మావితి పూర్వపక్షం కృత్వా కామ ఏవేత్యవధారితం. యథా చ బ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః- ఏవం మన్త్రేణాపీతి బన్ధకారణం చోక్త్వోపసంహృతం ప్రకరణం *ఇతి తు కామయమాన ఇతి. * అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య సుషుప్తదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికభూతః సర్వాత్మభావో మోక్ష ఉక్తః. మోక్షకారణం చాత్మకామతయా య ఆప్తకామత్వముక్తం- తచ్చ నాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాఽఽప్తకామత్వమితి సామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవ మోక్షకారణమిత్యుక్తం. అతో యద్యపి కామో మూలమిత్యుక్తం- తథాపి మోక్షకారణవిపర్యయేణ బన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవ భవతి. అత్రాపి మోక్షో మోక్షసాధనం చ బ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవ దృఢీకరణాయ మన్త్ర ఉదాహ్రియతే శ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్- తస్మిన్నేవార్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే- సమస్తాః కామాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదః సమూలతో విశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధా లోక ఇహాముత్రార్థాః పుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణా అస్య- ప్రసిద్ధస్య పురుషస్య హృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదా స మర్త్యః - మరణధర్మా సన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతో భవతి. అర్థాదనాత్మవిషయాః కామా అవిద్యాలక్షణా మృత్యవ ఇత్యేతదుక్తం భవతి. అతో మృత్యువియోగే విద్వాన్ జీవన్నేవామృతో భవతి. అత్ర - అస్మి

రగ్ శతె|అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

స్వశరీరేవ వర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనసాధ్య ఇత్యుక్తే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రాన్తిరస్తి ప్రాణాః- యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సముదితేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వానిహైవ సర్వాత్మా సన్ వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తత్ర అయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదౌ ఇత్యర్థః. ప్రత్యస్తా- ప్రతిక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే. అథేతరః సర్పస్థానీయో ముక్తః సర్వాత్మభూతః సర్పవత్ తత్రైవ వర్తమానోఽప్యశరీర ఏవ- న పూర్వవత్ పునః సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః. "ప్రాణస్య ప్రాణమితి" హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, "ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన" ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్పదవిభ్రంశాద్వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ స హేతుకో బన్ధమోక్షౌ సలక్షణౌ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతౌ- స ఏష నిర్ణీతస్సవిస్తరో జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదరూపేణాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిస్స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహం- ఏవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునః శ్రోతుమిచ్ఛతి- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునః సర్వం నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే. యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్స హ. న దానం తు శ్రుతోపాలిజ్ఞాపనార్థమితి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యైవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తే హ్యాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతః సర్వైషణాపరిత్యాగః సన్న్యాససాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషో విద్యతే- తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తా సత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవత్ప్రయోజకస్సన్న్యాసః పతేః ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - "సన్న్యాసేన తనుం త్యజేది"తి హి స్మృతిః. సాధనత్వే చ తేషాం నాతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నమర్హతి- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

ఆ.—— బ్రాహ్మణోక్తార్థపద్యమవతారయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః-సంసారస్తద్ధేతుశ్చ, మన్త్రః- "తదేవ సక్తస్సహ కర్మణే"త్యాదిః. ఆత్మజ్ఞానస్య తత్సాక్షాన్మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ(తచ్చేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం సాక్షాత్కారణమిత్యుక్తత్వాదిత్యాయాతి. మూలం-బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః. బన్ధప్రకరణం దృష్టాన్తయితుమపి శబ్దః. ఉక్తేఽర్థే దేవ ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే-విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుషుప్తివ్యావృత్త్యర్థం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ(సమస్తా ఇతి) కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి) క్రియాపదం సోపసర్గం వ్యాకరోతి (ఆత్మకామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి) సమూలతః కామవిమోగాదిత్యసమ్పన్నః. కామవిమోగాదమృతో భవతీతి నిర్దేశసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్ష ఇతి) ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసజ్గ్రహార్థం. ముక్తస్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రోపకరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిరాహిత్యం-యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పశ్చాదేవ ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్యాశఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాఽఽత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసావర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహేవర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నితరాం లీయతే-సాహినిర్ల్వయనీ-సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథశబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేత్వవష్టమ్భేనాశరీరత్వం విశదయతి(కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే-పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః-తథాత్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా-తథాత్రాపీత్యాహ(ప్రాణేతి) కించ-పరవిషయమిదం ప్రకరణం- "అథాకామయమాన" ఇతి మోక్షస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కింపునరితి)

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాꣳ స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ । తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదస్స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావే సహస్రదానహేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్ర్కిఙ్గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) నను పునః శ్రోతురపి రాజాకిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి-ప్రభూతాం హి దక్షిణాం గురుం ప్రీణయన్ స్వీయాం శుశ్రూషాం ఫలయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తకామ్యత్వ(?) యద్యన్యన్నిర్ణయవాచ్యస్యనిష్పాదనాత్ కంవ్యాజాన్తరం యుక్తం- శ్రుతౌత్వపౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం న వ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసిక ప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వస్వేతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అర్థేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తస్యాపి పూర్వమసకృదుక్తైస్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్య శమాదేర్జ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తైస్సేన సహభూయోఽపి సన్న్యాసస్యైవ కర్తవ్యత్వయోగాత్తదపేక్షయా యుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) నను సన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహాభాగాహీయం-యత్తదర్థీ దుష్కరమపి కరోతీతి-అతో నార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) నతావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదితి పఞ్చమే స్థితం. నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శఙ్కితమకౌశలం దూషయతి (నైష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షే ప్రయోజకం-న తథా సన్న్యాసః. న చాస్మిన్పక్షే తస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితి రాజా యతో మన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్య న జ్ఞానతుల్యత్వం. అతో నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) నను వివిదిషాసన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతా న తస్య ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయంత్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— (తదేషశ్లోకో భవతి) తత్- తత్ర బ్రహ్మవిద్విషయే ఏష శ్లోకః ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వే యదా శాన్తా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకో మర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చేహైవ ముక్త ఇవ భవతీతి యావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహేర్నిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః సర్పేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా-విసృష్టా సర్పాసంసక్తా అత ఏవ మృతా- నిష్ప్రాణా పిడూరే పశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత-ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేతే ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ । అథ దర్శన సమానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోఽపి- మరణరహితోఽపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శిపరివాదాదిజనితవిషాదాద్యభావాదితి భావః. ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేఽపి తాదాత్విక బ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూత బ్రాహ్మరూప ఇవేత్యర్థః. తేజ ఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభట ఏవేత్యర్థః. ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మవిద్యోజనక ఆహ. కిమితి. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదో మోక్ష ఇత్యేతస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తైవిస్తరప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. వితతః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- * వితర ఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాం స్పృష్టః- మయా లబ్ధ ఇత్యర్థః. యో హి యేన లభ్యతే - స తం స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయా లబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే. న కేవలం మయా లబ్ధః-కిన్త్వనువిత్తో మయైవ. అనువేదనం నామ-విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తు జ్ఞానప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి విశేషః. కిమసావేవ మన్త్రదృగేకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి. నైష దోషః-అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతః పరమన్యత్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. నతు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన-బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః-ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేఽపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వాః-ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— 'తస్మిఞ్ఛుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గళగ్ం హరితం లోహితం చ । ఏష పన్థా బ్రహ్మణా హానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలం పరిహృత్యమన్త్రాన్ అవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకే నాగామిశ్లోకానాముపాసకర్తృత్వం సూచయతి (విస్తరేతి) జ్ఞానమార్గస్య సూక్ష్మత్వే హేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వం పూర్వవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దిన శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వం తస్యాపశ్చిమ్యావివక్ష్యతే. కథం పునరధునాతనో వైదికో జ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనో నిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వా తస్యావ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నహ్యాల్పకాలేతి) మన్త్రదృక్కాలభ్రత్వే పికుతో జ్ఞానమార్గస్య తత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోహీతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దే నపాతక్రమానుసారేణలాభో గృహ్యతే. ఏవకారమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథా చ *తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యేతేతి శేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్య పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్తుతిపరత్వమేవ ప్రకటయతి (ఏవం హీతి) కృతార్థాస్మీత్యాస్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రస్తౌతీత్యర్థః. యథా శ్రుతార్థత్వే కో దోషః స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యా వివక్షితమితి శేషః. తత్ర హేతుః (తద్యో య ఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యా సర్వార్థా- సర్వసాధారణీతి శ్రవణాదిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వార్థత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్య వ్యాచష్టే (తదేవేతి) నను మోక్షే స్వర్గశబ్దో న యుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాత్. అత ఆహ (స్వర్గేతి) యథా జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రుతో జ్యోతిశ్శబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయః- తథా మోక్షప్రకరణే శ్రుతః స్వర్గశబ్దో మోక్షమధికరోతి- రూఢ్యఙ్గీకారే బ్రహ్మవిద్యాయా నికర్షప్రసఙ్గాదితి భావః. జీవన్తఏవ ముక్తాస్సన్తః శరీరపాతాదూర్ధ్వం మోక్షమపియన్తీతి సమ్బన్ధః.

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్- తత్ర. తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయేఽపి శ్లోకాభవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాంస్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషు విస్తరేణ ప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకం మాం ప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారా స్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః- యోగబలాదిరాంసమస్తైః ఆసభూతశ్చ యోయం పన్థాః- అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణ ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినో బ్రహ్మవిదః ఇతః- అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యో లోకేభ్య ఊర్ధ్వం స్వర్గం లోకం- భగవల్లోకం. అత్ర స్వర్గశబ్దః ప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః.

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గే విప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిఞ్ఛుక్లం-శుద్ధం. విమలమాహుః కేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యేపి. హరితం. లోహితం చ యథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాః సుషుమ్నాద్యాః శ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః- శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యం వా మోక్షమార్గమేవంవిధం మన్యన్తే- *ఏష శుక్ల ఏష నీల ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్య చ శుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపి తు ప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యే ఏతే శుక్లాదయః. నను శుక్లః- శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న- నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైః సహానుద్రవణాత్. యాన్ శుక్లాదీన్ యోగినో మోక్షపథాన్ ఆహుః- న తే మోక్షమార్గాః- సంసారవిషయా ఏవ హి తే- *చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యో వేతి శరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బన్ధా, బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకా హి తే. తస్మాదయమేవ మోక్షమార్గః- య ఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయా సర్వకామక్షయే గమనానుపపత్తౌ ప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాం కార్యకరణానామత్రైవ సమవనయ ఇత్యేష జ్ఞానమార్గః- పన్థాః బ్రహ్మణా- పరాత్మస్వరూపేణైవ బ్రాహ్మణేన త్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేన బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ బ్రహ్మవిదన్యోఽప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వం పుణ్యకృద్భూత్వా పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః పరమాత్మతేజస్యాత్మానం సంయోజ్య తస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూత ఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేన మార్గేణైతి. న పునః పుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమే యం పునర్భవనిర్భయాః। శాన్తాస్సన్న్యాసినో యాన్తి తస్మై మోక్షాత్మనే నమ ఇతి స్మృతేశ్చ. *త్యజ ధర్మమధర్మం చేత్యాది పుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః *నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ। శీలం స్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తి చేహాపి తు *ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య నకర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి కర్మప్రయోజనాభావే హేతుముక్త్వా *తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఇత్యాదినా సర్వక్రియోపరమం దర్శయతి. తస్మాద్యథా వ్యాఖ్యాతమేవ పుణ్యకృత్త్వం. అథవా- యో బ్రహ్మవిత్తేనైతి- స పుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తుతిరేషా- పుణ్యకృతి తైజసే చ యోగిని మహాభాగ్యం ప్రసిద్ధం లోకే - తాభ్యామతో బ్రహ్మవిత్స్తూయతే ప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే.

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాదిపూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. స ప్రపఞ్చం శబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ-తదుపాసనమనుసృత్యేత్యాశ్రితిమార్గేతి

¶ ౮. ఇతఊర్ధ్వం విముక్తా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽవిద్యాముపాసతే।తతోభూయఇవతేతమోయఉవిద్యాయాగ్ంరతాః॥౧౦

వాదోముముక్షూణామిత్యాహ (యథాదర్శనమితి) తథాపికథంబ్రహ్మప్రాప్తిమార్గేశుక్లాదిరూపసిద్ధిః - నహిజ్ఞానస్యరూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపికథంయథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపికథంశుక్లాదిరూపవత్త్వ మిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తంస్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహేనియామకాభావమాశఙ్క్యపక్షాన్తరమాహ (ఆదిత్యంవేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాద్యనానావర్ణమిత్యర్థః. తస్యతథాత్వేప్రమాణమాహ (ఏషఇతి) ప్రకృతేజ్ఞానమార్గేకిమితిమార్గాన్తరంకల్ప్యతే- తత్రాహ (దర్శనేతి) తర్హినాడీపక్షోవా- ఆదిత్యపక్షోవా- కతరోవివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్యజ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యనాడ్యావ్రతవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితిపరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాతుంపూర్వపక్షందూషయతి (యాన్ శుక్లాదీనితి) నకేవలందేహాదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవనాడీభేదానాంసంసారవిషయత్వం-కింతుబ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మాదీతి) ఆదిత్యోపిదేవయానమధ్యపాతీబ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతిమన్వానోమోక్షమార్గముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గ ఇతిసమ్బన్ధః. ఏవంభూమికాంకృత్వైవషఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథాతైలాదివిలయేప్రదీపస్యజ్వలనానుపపత్తౌతేజోమాత్రేనిర్వాణమిష్యతే-తథాస్థూలస్యసూక్ష్మస్యచసర్వస్యైవ కామస్యజ్ఞానాత్క్షయేసతిగత్యనుపపత్తావత్రైవప్రత్యగాత్మనికార్యకరణానా మేకీభావేనావసానమిత్యయమేషశబ్దార్థఇత్యర్థః. పన్థాఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థంభావేతృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనునేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసనిష్ఠత్వందర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తింనిరాకృత్యమోక్షమార్గంనిర్ధార్య *తేనధీరాఅపియన్తీత్యత్రోక్తంనిగమయతి (తేనేతి) ఆన్యోపి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితిశేషః. ఇహైతిజీవదవస్థోక్తిః. సముచ్చయకారిణోఽత్రబ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతికేచిత్- తాన్ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితిశేషః. కించ-క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్యకర్మాసముచ్చయేపివివేకజ్ఞానేనసముచ్చయోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోపిస్తుత్యాదిదృష్ట్యైనసముచ్చయోజ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యాననుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయేవాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా. సర్వోదాసీనతేతియావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణసర్వత్రస్వస్మిన్నివదృష్టిః. దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్యమూలంనికృతిఃక్షమాచ కామస్యచిత్తంచవపుర్వయశ్చ। ధర్మస్యయాగాదిదయాదమశ్చ మోక్షస్యసర్వోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిచతుర్విధపురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చనపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణమితిసమ్బన్ధః. తథాపిప్రకృతేమన్త్రేసముచ్చయోభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతిక్రమేణయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిమేవోపపాదయతి (పుణ్యకృతేతి) తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యస్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనోయోగీ. తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావత్వప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతిశబ్దపరామృష్టంస్పష్టయతి (ప్రత్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయోరితిశేషః. ౯

రం.— (తస్మిన్ శుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళంహరితంలోహితంచేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికేమార్గే. శుక్లంనీలంపిఙ్గళంహరితంలోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. *అసౌవాఆదిత్యఃపిఙ్గళఏషశుక్లఏషనీలఏషపీతఏషలోహితఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యంతస్మిన్మార్గేసన్తమాహుశ్శాస్త్రవిదః. ఏషపన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిఃపన్థాఃబ్రహ్మణాహ్యనువిత్తః-పరబ్రహ్మణాసహతత్ప్రాపకతయాహ- ప్రసిద్ధంయథాతథాసమ్బద్ధః. *బ్రహ్మపథఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధఇతియావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణపుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్-పూర్వంపుణ్యంకృత్వాతద్వశేనశుద్ధాన్తఃకరణోబ్రహ్మవిచ్చతైజసశ్చ- తేజస్సమ్బన్ధీ. తేజఉపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠశ్చేతియావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇతిశ్రుత్యన్తరేపఞ్చాగ్నివిదాంబ్రహ్మవిదాంచార్చిరాదిగతిశ్రవణాత్. యద్యపిపఞ్చాగ్నివిద్యాపిబ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపివిద్యాన్తరవద్బ్రహ్మనిశ్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతిపృథగుక్తిరితిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకంతమః-సంసారనియామకంప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాంసాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్తఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపిభూయఇవ-బహుతరమివతమఃప్రవిశన్తి. కే. యేతువిద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాంకర్మార్థాయాంత్రయ్యామేవవిద్యాయాంరతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపరఏవవేదః-నాన్యోస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థంమార్గాన్తరంనిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథంపునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం.— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తంకర్మాఙ్గకజ్ఞానస్యబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వంస్పష్టయతి (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽవిద్యాముపాసతే) యేఽవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దఃకర్మవాచీ-*అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తర్తుంమృత్యుమవిద్యయేతిచవచనాత్. యేకేవలంస్వర్గాదిఫలోద్దేశేనకర్మాణ్యనుతిష్ఠన్తి- నతుబ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తేఅన్ధంతమఃప్రవిశన్తి- దుస్తరంసంసారలక్షణమన్ధకారంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసోఽబుధో జనాః ॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయా దయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఉవిద్యాయాంరతాః) ఉశబ్దోఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికం కర్మ పరిత్యజ్య విద్యాయామేవ యత నైయే- తేపి తతః- * మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః ప రికీర్తిత ఇత్యుక్తరీత్యా తస్య తామసత్యాగవత్వాత్ భూయ ఇవ తమః- ఇవశబ్దోఽపి వార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవ ప్రవిశన్తీ త్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేన జ్ఞానానిష్పత్త్యా ఫలలేశమప్యలబ్ధ్వా పతితా భవన్తీత్యర్థః. నాన్యేనవచనేన జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చ య ఇతి మన్తవ్యం- జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాం జ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ * నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిభిర్యథా మోక్షే విరోధ ప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యది తేఽదర్శనలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి- కో దోష ఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖా నామ తే లోకాః. తేనాన్ధేన- అదర్శనలక్షణేన తమసా ఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసో గోచరాంస్తాంస్తే ప్రేత్య- మృత్వా అభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యేఽవిద్వాంసః. కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్య ధాతోః క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపం. ఆత్మావగమవర్జితా ఇత్య ర్థః. జనాః- ప్రాకృతా ఏవ. జననధర్మిణో వేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రాన్తరమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్య వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధ ఇత్యస్య నిష్పత్తిం సూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అస్థతమసప్రవేశే కిం భవతీత్యత్రాహ (అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతా ఇత్యాది) అనన్దాః - సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసావృతాః కేచన లోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్మృత్వా గచ్ఛన్తి తే. కే. యే అవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః - యే ప్రత్యగాత్మవిద్యా శూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతి యావత్.' పూర్వం తయోరేవ ప్రస్తుతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. బుధ ఇతి- బుధ్యతేః క్విబన్తస్య ప్రథమాబహువచనా న్తస్య రూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వం పరం సర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞం హృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతం చేత్- యది విజానీయాత్సహస్రేషు కశ్చిత్. చేది త్యాత్మవిద్యాయా దుర్లభత్వం దర్శయతి. కథం. అయం - పర ఆత్మా సర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ - యః * నేతి నేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థో నిత్యశ్శుద్ధో బుద్ధో ముక్తస్వభావోఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః- పురుషః. సకిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్త మన్యద్వస్తు ఫలభూతం కిమిచ్ఛన్. కస్య వా- అన్యస్యాత్మనో వ్యతిరిక్తస్య కామాయ - ప్రయోజనాయ. నహి తస్యాత్మన ఏష్టవ్యం ఫలం. నచాప్యాత్మనో న్యోఽస్తి- యస్య కామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతః కిమిచ్ఛన్ కస్య వా కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ - భజ్జ్వరేత్. సన్తప్యేత్. శరీరోపా ధికృతదుఃఖమనుదుఃఖీ స్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినో హి తద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః. మమేదం స్యాత్ - పుత్రస్యేదం- భార్యా యా ఇదమిత్యేవమీహమానః పునః పునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తు తదసమ్భవ ఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్య కాయక్లేశరాహిత్యం దర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనో వైలక్షణ్యార్థం విశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తం సంసారిత్వం వారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞానప్ర కారం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తం దోషం వారయితుం విశినష్టి (నిత్య ఇతి) ఇతి- విజానీయాదితి సమ్బన్ధః. ప్ర యోజనాయ- శరీరమనుసఞ్జ్వరేదితి సమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపం సమర్థయతే (నహీతి) కస్య వా కామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (నచేతి) ఆ క్షేపద్వయం నిగమయతి (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోః- తాపసమ్భవ ఇతి శేషః. సచేత్యేతద్వ్యాప్యాపృత్యమమేదమిత్యాదియోజ్యం. ఇత్యేతదాహ- కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యా శ్రుతిరితి శేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇత్యాది) యద్యయం పూరుషః- జీవః స్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోఽహ మస్మి. దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీవిలక్షణో బ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతి విజానీయాత్. తదా దేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషు లోకాదిషు స్పృహయా అభా వాత్, దేహాద్యభిమానకాలే స్వాబన్ధభూతతయాఽభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావా, చ్చ కిమిచ్ఛన్-స్వస్య కిం వా ఫలమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ- స్వానుబన్ధి నో వా కస్య దారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్ - శరీరానుబన్ధిఫలమనుస్మృత్య కుతస్తప్యేతేత్యర్థః. అతోఽస్య కృతకృత్యతైవేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం| మనసో యే మనో విదుః| తే నిచిక్యు ౧౮
ర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥
మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన| మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వాచ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవ వర్ణనీయానై. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * న్యూనత్వేవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశేషితత్వాచ్చ పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషాదిన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానమమృతం బ్రహ్మైవ విద్వానన్యః- పూర్వమన్త్రోపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యో మనుష్యోప్యమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కిఞ్చ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి - తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా- చక్షుషోపి చక్షుః. తథా- శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమానాని హి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని. మనసోపి మన ఇతి యే విదుః- చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం- న విషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః- నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం- చిరన్తనమగ్ర్యం- అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చజనాః పఞ్చజ్యోతిషా సహ ప్రాణాదయో వాక్యశేషాదిత్యభిప్రేత్యాహ (కిఞ్చేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి- తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే- కరణత్వాత్- వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విధిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్, చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం * అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ *అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన తదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినోర్ఘ్రాణరసనయోస్సన్నేర్గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వలక్షణసమ్బన్ధః- రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వక్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం- తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి- తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ- పరమం బ్రహ్మ నిచిక్యుః- నిష్ఠితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థే పాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశేషితయా- పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- *న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వస్వీకారః- నానాభావాత్- నానాత్వాత్- భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ- *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహో నాపి నాస్తి- పఞ్చభిరారబ్ధసమూహపఞ్చకాసమ్భవాత్. న హి తన్త్రప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యేవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః- అపి తు *దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చ పఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్త సప్తర్షయోఽమలా ఇతివత్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ- * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేషశ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసేయాస్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చ పఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ- *జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠేఽసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతపదస్య జ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసేయాస్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే- మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శనవిషయే బ్రహ్మణి న ఇహ నానాస్తి కిఞ్చన- న చ కిఞ్చిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః- మరణాన్మరణమాప్నోతి. కోఽసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వైతమిత్యర్థః. ౧౯

౩౯ — మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మ విషయీకుర్వదపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే- తేన ద్రష్టవ్యం ఇత్యుచ్యతే. అతఏవ వృత్తివ్యాప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః. అనుశక్తార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృద్రష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్ర చేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) తథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేపి భేదో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనతీతి) నేహేత్యాదేః సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౪౦ — తద్ధ్యానే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవ ద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తతిరూపధ్యానం దిదృక్షేణ మనసా సమ్పాద్యమిత్యర్థః. నన్వేకస్యాత్మనః పఞ్చజనభూతాకాశాద్యాధారత్వేన నానాత్వం సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (నేహ నానాస్తి కించనేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యే బ్రహ్మణి. నానాశబ్దో భావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి మన్త్రనిర్దిష్ట ఆత్మని కించన నానాత్వం నాస్తి. భేదలేశోపి నాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దోఽల్పార్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతే ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- సః మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్య వాక్యస్య పరైరన్యథైవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్మతాన్తరవాక్యైః ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాఖ్యానం కార్యం. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసస్తు *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *న భావోఽనుపలబ్ధేః ఇతి సూత్రైః. సర్వశూన్యత్వనిరాసస్తు సర్వథానుపపత్తేశ్చ ఇతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్ పరమాణుసముదాయరూపం, తత్కార్యావయవిరూపం వా కించిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుషు సంయోగస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుస్థత్వేనావయవేష్వవయవినః కృత్స్నైకదేశవికల్పదుస్థత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవతనానాశ్రితావయవ్యనభ్యుపగమాచ్ఛబ్దాద్యర్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. న చ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాభిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్- జ్ఞానవత్. వ్యావృత్తస్యాభేదేఽపి సమ్భవేన న దృష్టాన్తాసిద్ధిః. న చ నీలతజ్జ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి క్రియాకర్తృభావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోఽపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యత ఇతి. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితి చేత్ ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనాముద్యతాం అధోనిష్ఠత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపి చ- స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపక్షపాతస్య జ్ఞానగతం విశేషమన్తరేణానుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం - తతశ్చాఙ్గీకృతే జ్ఞానగతాకారేణ ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చైవం ద్రష్టవ్యం- యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయాః వినైవ బాహ్యేనార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యేఽర్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యస్యైవ నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవద్జ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తకత్వేన వైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారమతే భగవాన్ సూత్రకారః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావో న వక్తుం శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః. న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో యుక్తః. యథా హి కశ్చిద్భుఞ్జాన ఏవ భుజిసాధ్యాయాం తృప్తౌ స్వయమనుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, న చ తృప్యామీతి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, న చ సోఽస్తీతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనః స్యాత్. నను నాహమేవం బ్రవీమి నైవార్థముపలభ ఇతి- కింతూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధేరేవ. న హి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం వేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే. నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవ ఉక్తః. న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - న తు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యద్యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యేనార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః - న హ్యస్తి మహాజనసమాగమః - నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం స్తమ్భాదికం కస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే. తత్రైవం సతి న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్ - స్వప్నోపలబ్ధివదితి- ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా. న చ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థో బాధితో భవితుం నార్హతీతి. ఏవమేవ మతాన్తరం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః- వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతి చేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థస్య తుచ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిమప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేఽపి బాధార్హత్వం. న తావదప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్య తైరుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయే తు శబ్దమాత్రే వైషమ్యమేవ తేషాం యుష్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైషమ్యం భవతాం గ్రన్థేష్వన్యగ్రన్థాత్ - తదానీమపి సూత్రం విరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయయోరనిర్వాచ్యపక్షేఽప్యుపాధితో

పత్తేరవిశిష్టత్వాత్. నహిఅనిర్వాచ్యపక్షోఽస్పర్శీకశ్చిదుపాధిస్స్మృతిలోవ్యాఖ్యాతశ్చ. అతఏతత్సూత్రే స్వవ్యాఖ్యానవిరోధోపిపరేషాందుస్తరః. అర్థ
తత్స్వప్నస్య కారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాంనైర్థక్యమన్వారుహ్యోక్తం- నచస్వప్నజ్ఞానానాంనిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్యనిర్విష
యత్వాసంభవాత్. అతోజ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః- *నభావోఽనుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్యజ్ఞానస్యనభావస్సమ్భవతి. కుతః. క్వచిద
ప్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్యవాజ్ఞానస్యక్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాంసత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితిఖ్యాతినిరూ
పణభాష్యేప్రతిపాదితం. కించ-సర్వేషాంజ్ఞానానామర్థశూన్యత్వేభవద్భిస్సాధ్యేప్యర్థోనసిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. త
స్యార్థవత్త్వేజ్ఞానత్వస్యతత్రానైకాన్తికత్వాత్సుతరామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతిస్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణేజ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేనవిషయా
శ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేనచప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్తం. అథసర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపిప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్యత్యాచార్యః - అత్ర సర్వశూ
న్యవాదీమాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాదఏవహిసుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినాక్షణికత్వాదయఉక్తాః-
విజ్ఞానంబాహ్యార్థాశ్చనసన్తి, శూన్యమేవతత్త్వ, మభావాపత్తిరేవచమోక్ష, ఇత్యేవబుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవహియుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యత
యాస్వతస్సిద్ధేః. సతఏవహిహేతురన్వేషణీయః. తచ్చసద్భావాదభావాద్వానోత్పద్యతే. తత్రభావాత్తావన్నకస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహిఘటా
దిరనుపమృదితేపిణ్డాదికేజాయతే. నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సమ్భవతి- నష్టేపిణ్డాదికేహ్యభావాదుత్పద్యమానంఘటాదికమభావాత్మకమేవస్యాత్. తథా
స్వతఃపరతశ్చోత్పత్తిర్నసమ్భవతి - స్వతస్స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తాత్ ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతఃపరోత్పత్తౌపరత్వావిశేషాత్సర్వే
షాంసర్వేభ్యఉత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవవినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వం - అతోజన్మవినాశసదసదాదయోభ్రాన్తిమాత్రం. నచ
నిరధిష్ఠానభ్రమాసమ్భవాత్ భ్రమాధిష్ఠానంకించిత్పారమార్థికంతత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యేపిభ్రమోపప
త్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేపిభ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వం
చభవదభిప్రేతంనసమ్భవతి. కింభవాన్ సర్వంసదితిప్రతిజానీతే-అసదితివా-అన్యథావా. సర్వథాపితవాభిప్రేతంతుచ్ఛత్వంనసమ్భవతి - లోకేభా
వాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చవిద్యమానస్యైవవస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్యలాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వంశూన్యమితిప్రతిజానతాస
ర్వంసదితిప్రతిజానతేవసర్వస్యవిద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవప్రతిజ్ఞాతాభవతీతిభవదభిమతాతుచ్ఛతానకుతశ్చిదపిసమ్భవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్ర
మాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్యశూన్యత్వంసిషాధయిషతాతస్యప్రమాణస్యసత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వేతుసర్వంసత్యంస్యాదితిసర్వథాసర్వశూన్య
త్వంచానుపపన్నమితిహిస్థితం. నన్వత్రనిరస్తంతుచ్ఛత్వమేవ-నమిథ్యాత్వమితిచేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్యతత్సాధకప్రమాణస్యచసత్య
త్వమిథ్యాత్వవికల్పేషుసర్వథాప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యాప్రమాణప్రమేయదౌస్థ్యరూపసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితంచైతద్వ్యా
సార్యైర్జిజ్ఞాసాధికరణే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛవ్యావృత్తమిథ్యాత్వస్యదుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - నతా
వద్భవదభిమతంమిథ్యాత్వంప్రతీతత్వేసతిబాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపిప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. * శబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్ప ఇతిహియోగసూ
త్రం. యదిశశశృఙ్గాదిర్నప్రతీయతే - తర్హితద్వైయ్యర్థదనుయుక్తైనవక్తవ్యంతదప్రతీతం * ఖ్యాతేర్నాసదితివ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమితయాత్వయాక
థంనిర్దిష్టమితి. అథయదిప్రత్యక్షప్రతీతత్వంవివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యదితుప్రమాణప్రతీతత్వంవివక్షితం - త
ర్హిబాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అతఏవనప్రతిపన్నోపాధౌబాధ్యత్వంమిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌశశాదావేవశృఙ్గాభావసత్త్వాత్. నచస్వసమానా
ధికరణాభావప్రతియోగిత్వంమిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్యవ్యాఘాతాత్. యత్తుఘటాద్యధికరణేస్వోపసర్పణాధ్యాస్తదప్రతీత్యా
తత్రతదభావసిద్ధిరితి - తదప్యాశామాత్రం - తదానీంసత్స్వపిఘటాదిషుజ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణజ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధా
భావాదేవతదప్రతీత్యుపపత్త్యాతత్తదభావాసిద్ధేః. అతఏవసదసదనిర్వచనీయత్వంమిథ్యాత్వమిత్యపిప్రత్యుక్తం - అసత్త్వేనైవనిర్వచనీయస్యమి
థ్యార్థస్యసదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేనసత్తాత్రయభేదకల్పనాపిసుదూరనిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవసర్వవ్యవహారోపప
త్తౌవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తయోఃకల్పనాయాగౌరవహతత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్ష
ణ్యంమృషావాదస్యేతి- తదపిమృషావాదఏవ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబలస్యతైఃపారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, తైఃపరమార్థతయాఙ్గీ
కృతస్యతుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యజగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వా, త్సర్వప్రమాణావిషయస్యతస్యశశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వా, చ్చ. నను నతస్యశశవిషా
ణసమానయోగక్షేమత్వం- * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచామూర్తంచేత్యారభ్యోపన్యస్తస్యమూర్తామూర్తాదిరూపస్యసర్వస్యచ * నేతినేతీతి
నిషేధేనసర్వనిషేధాధికరణత్వేనశ్రుత్యైవపరిశేషితత్వాదితిచేన్న- తస్యాశ్శ్రుతేః * ప్రకృతైతావత్త్వంహిప్రతిషేధతితతోబ్రవీతిచభూయఇతి
సూత్రోక్తన్యాయేనబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్యప్రాగేవోపపాదితత్వా, త్ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తస్యబ్రహ్మరూపతయాస్వేనైవోక్తస్యస
ర్వస్యస్వశ్రుత్యాయమేవనిషేధాయోగా, చ్చ. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వేనిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవతస్యనిషేధాధికరణత్వస్యశ
శవిషాణాదేరివపరమతేనూపపాదత్వాత్. అసతోపిహివ్యతిరేకోదాహరణత్వంతేషామిష్టం. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వాపాదకనిషేధశాస్త్రమృగ్యతా-
*సర్వంశూన్యమితిబుద్ధాగమవచనస్యైవనిర్విశేషనిషేధకస్యసులభత్వాత్. నచబుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యంశఙ్క్యంసర్వమిథ్యాత్వవాదినా-ఆవిద్యక
-నాంవేదానాంచాప్రామాణ్యస్యైవతదిష్టత్వేనతన్మతేప్రమాణభూతవచనస్యైవమృగ్యత్వాత్. యద్వా- * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేఇతిప్రకృత
బ్రహ్మరూపనిషేధకతయాతదభిమతం * నేతినేతీత్యాదివచనమేవప్రకృతత్వావిశేషాద్బ్రహ్మపినిషేధతు. *నేహనానాస్తీత్యాదివా. నచతన్నిషేధా

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువం। విరజః పర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణదౌర్ఘట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్యశూన్యతత్త్వస్యైవతదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోస్సమ్భవాత్, తస్మాన్నానాన్తరాప్రాప్తజగత్కారణత్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మకుతోన ప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యసర్వస్యస్వరూపతోనిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా అప్యసత్త్వేనతత్సమసత్తాకస్యవాక్యార్థభూతబ్రహ్మణోప్యసత్త్వాపాతాత్, తత్ప్రపఞ్చస్యశశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతాత్, చ. నచనస్వరూపేణనిషేధం బ్రూమః- కింతుపారమార్థికత్వాకారేణేతివాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే అబాధ్యత్వలక్షణపారమార్థికత్వస్యాపిసత్త్వేనతస్యాపినిషేధాసఙ్గత్వాత్. ననుసత్త్వనిషేధఏవస్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతిసత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపినిషిద్ధమేవ. నచతస్యనిస్స్వరూపత్వేశూన్యవాదావిశేషఇతివాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితిచేన్న - తర్హి * నాభావఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్యదుర్నిరసత్వాత్. కించ- చైత్యవన్దనవాక్యార్థస్యేవ * జ్యోతిష్టోమేనస్వర్గకామఇత్యాదివేదవాక్యార్థస్యాపి * నేహనానేతిస్వరూపతోనిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవవేదానామప్యప్రామాణ్యంతన్మతేదుర్వారం. నచ *చైత్యంవన్దేతేతివాక్యార్థాత్. *జ్యోతిష్టోమేనేతివాక్యార్థస్యబౌద్ధాభిమతసాంవృతికసత్యత్వస్థానాభిషిక్తవ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యేతస్యాప్యభావాద్వైషమ్యమితివాచ్యం-వ్యావహారికత్వస్యాపాతప్రతిపన్నత్వేనతాత్త్వికనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసమ్భవేనతద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్యాకామేనాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతి ప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షేవ్యవహారసిద్ధాయాఏవతస్యాః నిషేధ్యత్వేనతథావిధవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చపరైః ప్రపఞ్చేపారమార్థికసత్తాయాఅనఙ్గీకారేసత్తాత్రయశూన్యస్యతస్యతుచ్ఛత్వమేవాపతతీతిపరేషాంబౌద్ధవైషమ్యందుర్వచం. నచనేహఘటోస్తీతివాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతివాక్యేనపారమార్థికసత్తైవనిషిధ్యతామితివాచ్యం- నేహఘటోస్తీతివాక్యేపిలోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవనిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్తాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేరప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్, ఉక్తంచాభియుక్తైః * వేదోఽనృతోబుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్యచతస్యచానృతం। బోద్ధాఽనృతోబుద్ధిఫలే తథాఽనృతేయూయంచబౌద్ధాశ్చసమానసంసదఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవప్రకారేణవిజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదేతద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-నప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేనహ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదంత్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం. కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. ననువిరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయతఇతి - ప్రమాణైర్మీయతఇత్యర్థః. అప్రమేయమితి. చ-తత్ప్రతిషేధః. నైషదోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యానివస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణైర్విషయీక్రియన్తే- నతథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణవిషయీకర్తుంశక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వేకేనకం పశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోపివిజ్ఞాపయతి- నత్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన. తస్మాన్నాగమేనాపిస్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపాద్యతే- ప్రతిపాదయిత్రాత్మభూతంహితత్. ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదేహిసతితద్భవతి. జ్ఞానంచపరస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవ. నతస్మిన్సాక్షాదాత్మభావఃకర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యోహ్యాత్మభావః సర్వస్యాతద్విషయఇవ ప్రత్యవభాసతే-తస్మాదతద్విషయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణనతస్మిన్నాత్మభావోవిధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావఃస్వాత్మనిస్వాభావికోయః-సకేవలోభవతీత్యాత్మాజ్ఞాయతఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణనవిషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః. రజోనామ-ధర్మాధర్మాదిమలం. తద్రహితఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీవా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-నజాయతే. జన్మమరణప్రతిషేధాత్ ఉత్తరేపిభావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాంజన్మాదిత్వాత్. ఆత్మామహాన్- పరిమాణతోమహత్తరఃసర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావేకథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వంహేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మయస్మాదేకరసం-తస్మాదప్రమేయమితియోజనా. హేత్వర్థంస్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపికథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథోవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) విరోధమేవస్ఫోరయతి (జ్ఞాయతఇతీతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతంసమాధానంవిశదయతి (యథేత్యాదినా) తస్యమానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితిశేషః. ఆగమోపితర్హికథమాత్మానమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) తథాపికిమితివిషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తదితిప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథంతర్హితస్మిన్నాగమికంజ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానంచేతి.) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్యనివృత్తిరేవవాక్యేన క్రియతే- తథాచాత్మపరిశిష్టిఃస్వాభావికమేవస్ఫురణం ప్రతిబన్ధవిగమాత్ప్రకటీభవతీతిభావః. ననుబ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యాకర్తవ్యోవివక్ష్యతే- నతుదేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అతఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మణశ్చేదాత్మభావస్సదావిద్యతే- కథమన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యోహీతి) సర్వస్య- పూర్ణస్యబ్రహ్మణఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

ఉ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనగ్ హితదితి॥ ౨౧

§ సహావఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేషుయఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతెసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃసర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునా కర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః. తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అన్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేనక్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మా తేనగమ్యతేఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) యదాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోమేయత్వమిష్యతే - కథం తర్హితస్యామేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనమేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచామేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తం ధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తే- తత్రాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

రం.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యంధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్- సర్వభూతాత్మభూతంబ్రహ్మఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - కేషాంచిత్ స్వనిష్ఠత్వంబ్రహ్మన్యపరతన్త్రత్వంచానమన్తవ్యం- అపితుపరమాత్మప్రకారతయాఏకరూపమేవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిఅబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవమదుక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్ద్వయోరపీతి ద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్ - అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శం.— తం-ఈదృశమాత్మానమేవధీరః-ధీమాన్ విజ్ఞాయ-ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం-శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీతబ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్-నానుచిన్తయేద్బహూన్-ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర; బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం*అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం-విశేషేణగ్లానికరం. శ్రమకరంహి-యస్మాత్తత్-బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తైవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి) నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదాయాతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయోమితశబ్దస్తువితియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్రహేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

రం.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వాప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మాధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూఞ్ఛబ్దాన్బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్- నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదానాస్తీతిహేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం- విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిరన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శం.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చ పునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణ ప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదాయథోపయుక్తోభవతి-తత్తథావక్తవ్యమితితదర్థేయంకణ్డికాఆరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్నాత్మజ్ఞానేవిహితంసప్రయోజనం-అనూద్యాత్రోపయోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యేత్యేవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోసావుక్తఃపరామృశ్యతే. తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి. అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయం విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేన ప్రతిపాదితః స్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం-నాన్యఇత్యేషససాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతార్థః. ఏవంచ (యఏషోన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః-తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితశ్శేతే-తిష్ఠతి. అథవా-సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

§ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేఇహ్యేతైషణఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాన్ । ఏషసర్వేశ్వర ఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాంలోకానామసంభేదాయ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి। యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి। ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి। ఏతద్ధస్మ వై తత్పూర్వే విద్వాగ్ంసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామః। యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తై

యస్వస్వభావః - తస్మిన్ స్వభావే పరమాత్మన్యాకాశాఖ్యే శేతే. చతుర్థ ఏవ తద్వ్యాఖ్యాతం * క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రతివచనత్వేన. స చ సర్వస్య- బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే ఇతి. న కేవలం వశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితా చ బ్రహ్మేన్ద్రప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వం చ కదాచిజ్జాతికృతం యథా రాజకుమారస్య బలవత్తరానపి భృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మాభూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. న రాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రం. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాది హేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వస్యాధిపతిః- తతోఽసౌ సర్వస్యేశానః. యో హి యమధిష్ఠాయ పాలయతి-స తం ప్రతీష్ట ఏవేతి ప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చ సర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్య వశీ. కిం చాన్యత్-సః - ఏవంభూతో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషో విజ్ఞానమయో న సాధునా- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా భూయాన్ భవతి-న వర్ధతే పూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధర్మేణ. నో ఏవ శాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునా కర్మణా కనీయాన్-అల్పతరో భవతి. పూర్వావస్థాతో న హీయత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వో హ్యధిష్ఠానపాలనాదికుర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేన ధర్మాధర్మాఖ్యేన యుజ్యతే-అస్యైవ తు కథం తదభావ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేష సర్వేశ్వరస్సన్ కర్మణోఽపీశితుం భవత్యేవశీలమస్య- తస్మాన్న కర్మణా సమ్బధ్యతే. కిఞ్చ- (ఏష భూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థం పదం. ఏష కర్తా తేషామేవ పాలయితా-రక్షితా. ఏష సేతుః. కింవిశిష్ట ఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయా విధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్రహ్మలోకాన్తానాం లోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై. పరమేశ్వరేణ సేతువదవిధార్యమాణా లోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః- అతో లోకానామసంభేదాయ సేతుభూతోఽయం పరమేశ్వరః- యస్స్వయంజ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్య వశిత్వాది బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలముక్తం నిర్దిష్టం. * కిఞ్జ్యోతిరయం పురుష ఇత్యేవమాదిషష్ఠప్రపాఠకవిహితాయామేతస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయామేవంఫలాయాం కామ్యైకదేశవర్జితం కృత్స్నం కర్మకాణ్డం తాదర్థ్యేన వినియుజ్యతే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదం పురుషం వేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనేన నిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేన వివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టో హ్యధికారస్త్రయాణాం వర్ణానాం. అథవా - కర్మకాణ్డేన మన్త్రబ్రాహ్మణేన వేదానువచనేన వివిదిషన్తి. కథం వివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యే పునర్మన్త్రబ్రాహ్మణలక్షణేన వేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానం వివిదిషన్తీతి వ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవ వేదానువచనం స్యాత్. న హి కర్మకాణ్డేన పర ఆత్మా ప్రకాశ్యతే - * తం త్వౌపనిషదమితి విశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతి చావిశేషితత్వాత్ సమస్తగ్రాహీదం వచనం - న చ తదేకదేశోత్సర్గో యుక్తః. నను త్వత్పక్షేఽప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వం స్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షే నైష దోషో భవతి - యదా వేదానువచనశబ్దేన నిత్యస్స్వాధ్యాయో విధీయతే - తదోపనిషదపి గృహీతైవేతి వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశో న పరిత్యక్తో భవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యేవానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుక్తే- తస్మాత్కర్మైవ వేదానువచనశబ్దేనోచ్యత ఇతి గమ్యతే. కర్మ హి నిత్యస్వాధ్యాయః. కథం పునర్నిత్యస్వాధ్యాయాదిభిః కర్మభిరాత్మానం వివిదిషన్తి - నైవ విహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తి యథోపనిషదః. నైష దోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతుత్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతా హి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మానముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథా హ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యాని కర్మాణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * స హ వా ఆత్మయాజీ యో వేదేదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇదం మేఽనేనాఙ్గముపధీయత ఇత్యాది శ్రుతేః. సర్వేషు చ స్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యేవాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారా ఇత్యాదిషు. గీతాసు చ * యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణాం * సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషా ఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞా జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ సంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్య చ విశుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేన భవిష్యతి- అతో యజ్ఞేన వివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా) తప ఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది ప్రాప్తావిశేషణమనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - న తు భోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌ మ్రియత ఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచన యజ్ఞదానతపశ్శబ్దేన సర్వమేవ నిత్యం కర్మోపలక్ష్యతే. ఏవం కామ్యవర్జితం నిత్యం కర్మజాతం సర్వమాత్మజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ మోక్షసాధనత్వం ప్రతిపద్యతే. ఏవం కర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవం యథోక్తేన న్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానం విదిత్వా యథాప్రకాశితం మునిర్భవతి. మననాన్మునిః. యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేఽపి మునిత్వం స్యాత్ - కథమవధార్యతే ఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేఽపి మునిర్భవేత్. కిన్త్వన్యవేదనే - న మునిరేవ స్యాత్. కిన్తర్హి. కర్మ్యపి భవేత్. ఏతం త్వౌపనిషదం పురుషం విదిత్వా మునిరేవ స్యాత్ - న తు కర్మీ. అతోఽసాధారణం మునిత్వం వివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్ హి విదితే * కేన కం పశ్యేదిత్యేవం క్రియాఽసమ్భవాన్మననమేవ స్యాత్. కిం చైతమేవ- ఆత్మానం స్వం లోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తః ప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాః ప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ వ్రజన్తి. సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవ లోకమిచ్ఛన్త ఇత్యవధారణాన్న బాహ్యలోకత్రయేప్సూనాం పారివ్రాజ్యేఽధికార ఇతి గమ్యతే- న

షణాయాశ్చలోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథభిక్షాచర్యంచరన్తియాహ్యేవ పుత్రైషణాసావిత్తైష ణాయావిత్తైషణాసాలోకైషణోభేహ్యేతేఏషణేఏవభవతః। సఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యోనహి గృహ్యతేఽశీర్యోనహిశీర్యతేఽసఙ్గోనహిసజ్యతేఽసితోనవ్యథతేనరిష్యత్యేతముహైవైతేనతరతఇతి। అతఃపాపమకరవమిత్యతఃకల్యాణమకరవమిత్యుభేఉహైవైషఏతేతరతినైనంకృతాకృతేతపతః॥ ౨౨

హిగఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీపూర్వాభిముఖఃస్యాదితి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాంపుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాస్సాధనం-॰ పుత్రేణాయంలోకోజయ్యోనాన్యేనకర్మణేత్యాదిశ్రుతేః. అతస్తదర్థిభిఃపుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయనపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుంయుక్తం.- అతత్సాధనత్వాత్పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతియుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిర్హి - అవిద్యానివృత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానంచేల్లోకమిచ్ఛతియః-తస్యసర్వక్రియోపరమఏవాత్మలోకసాధనంముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథాపుత్రాదిరేవబాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణఆత్మలోకంప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేనచవిరుద్ధత్వమవోచామ. తస్మాదాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తఃప్రవ్రజన్త్యేవ-సర్వక్రియాభ్యోనివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథాచబాహ్యలోకత్రయార్థినఃప్రతినియతానిపుత్రాదీనిసాధనానివిహితాని-ఏవమాత్మలోకార్థినఃసర్వైషణానివృత్తిః పారివ్రాజ్యంబ్రహ్మవిదోవిధీయతఏవ. కుతఃపునస్తఆత్మలోకార్థినఃప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే-తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణహేతుందర్శయతి (ఏతద్ధస్మవైతత్) తదేతత్-పారివ్రాజ్యేకారణముచ్యతే. హస్మవై-కిల. పూర్వే-అతిక్రాన్తకాలీనావిద్వాంసః-ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం-కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాంచ. ప్రజోపలక్షితంహిత్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనంనిర్దిశ్యతేప్రజామితి. ప్రజాంకిం. నకామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనంనానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ-తద్బలాద్ధివ్యుత్థానం. న-అపవాదాత్. ॰ బ్రహ్మతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనోబ్రహ్మవేద ॰సర్వంతంపరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదన్త్యేవ- అపరబ్రహ్మణోపిసర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. ॰యత్రనాన్యత్పశ్యతీతిచ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ ॰అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి ॰తత్కేనకంపశ్యేద్విజానీయాదితిచ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కఃపునస్తేషామభిప్రాయఇతి.ఉచ్యతే-కిం-ప్రయోజనం. ఫలం. సాధ్యంకరిష్యామః ప్రజయా-సాధనేన. ప్రజాహిబాహ్యలోకత్రయసాధనంనిర్జ్ఞాతా. సచబాహ్యోలోకోనాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః-సర్వంహ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్యచవయమాత్మభూతాః,. ఆత్మాచనఃఆత్మత్వాదేవనకేనచిత్సాధనేనోత్పాద్యఆప్యోవికార్యస్సంస్కార్యోవా. యదప్యాత్మయాజినస్సంస్కారార్థంకర్మేతి- తదపికార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ-॰ఇదమమేనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాదిశ్రవణాత్. నహివిజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనంసమ్భవతి.తస్మాన్నకించిత్ప్రజాదిసాధనైఃకరిష్యామః. అవిదుషాంహితత్ప్రజాదిసాధనైఃకర్తవ్యంఫలం-నహిమృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్తఇతితత్రోపరమాత్రముదకాభావంపశ్యతోపిప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపిపరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యేమృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్దర్శనవిషయేనప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే-యేషామస్మాకం-పరమార్థదర్శినామయమాత్మా-అశనాయాదివినిర్ముక్తఃసాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోఽయంలోకః- ఫలమభిప్రేతం. నచాస్యాత్మనఃసాధ్యసాధనతాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్యసాధనంకిఞ్చిదేషితవ్యం. సాధ్యస్యహిసాధనాన్వేషణాక్రియతే- అసాధ్యస్యసాధనాన్వేషణాయాంజలబుద్ధ్యాస్థలఏవతరణంకృతంస్యాత్, ఖేవాశాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానంవిదిత్వాప్రవ్రజేయురేవబ్రాహ్మణాః- నకర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వఏవబ్రాహ్మణాఏవంవిద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. తఏవంసాధ్యసాధనసంవ్యవహారంనిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయమితికృత్వాకింకుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తేహస్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చవిత్తైషణాయాశ్చలోకైషణాయాశ్చవ్యుత్థాయాథభిక్షాచర్యంచరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. తస్మాదాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేషవిధిరర్థవాదేనసఙ్గచ్ఛతే. నహిసార్థవాదస్యాస్యలోకస్తుత్యాభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపోహ్యేతద్ధస్మేత్యాదిరుత్తరోగ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతేత్వేతద్ధస్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యోనివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్తఏవ- తస్మాదధునాతనాఅపిప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవంసమ్బధ్యమానంనలోకస్తుత్యభిముఖంభవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాఽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథాఆత్మవేదనసాధనత్వేనవిహితానాంవేదానువచనాదీనాంయథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథాతైరేవసహపఠితస్యపారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానంలోకంవిదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యల్లోకాదాత్మానంఫలాన్తరత్వేనప్రవిభజతి- యథా ॰పుత్రేణైవాయంలోకోజయ్యోనాన్యేనకర్మణాకర్మణాపితృలోకఇతి. నచప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రస్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతంనస్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషాలోకస్తుతిపరమితి. నచానుష్ఠేయేనపారివ్రాజ్యేనస్తుతిరుపపద్యతే. యదిపారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపిసదన్యస్తుత్యర్థంస్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాంస్తుత్యర్థతాస్యాత్. నచాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యతఇహస్తుత్యర్థోభవేత్. యదిపునఃక్వచిద్విధిఃపరికల్ప్యేతపారివ్రాజ్యస్యసఇహైవముఖ్యః. నాన్యత్రసమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయేపారివ్రాజ్యంపరికల్ప్యతే- తత్రవృక్షాద్యారోహణాద్యపిపారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేతకర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోప్యత్రనాశఙ్క్యః కల్పయితుం. యద్యయమాత్మాలోకఇష్యతే - కిమర్థంతత్ప్రాప్తిసా

ధనత్వేనకర్మాణ్యేవనారభేరన్ - కింహిప్రజ్ఞ్యేస్త్రాధ్యతే - అస్యాత్మలోకస్యకర్మనిరపేక్షత్వాత్. యదూత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః-స్వాత్మాసాధనత్వేన, ఫలత్వేన, భోక్తృత్వాద్యాది ప్రకారాకామనలక్షణత్వేనా, పితృకర్మస్థసంపద్యతే. తస్మాత్సఏషనేతినేత్యాత్మా ఽగృహ్యో నగృహ్యతేఇత్యాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణఆత్మాకర్మఫలసాధనాసమ్బన్ధీ సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోఽశనాయాద్యతీతో ఽస్థూలాదిధర్మవాన్ అజో ఽజరో ఽమరో ఽమృతో ఽభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావస్స్వయంజ్యోతిరేకఏవాద్వయో ఽపూర్వో ఽనపరో ఽనన్తరో ఽబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చస్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనక యాజ్ఞవల్క్యసంవాదే ఽస్మిన్.- తస్మాదేవంలక్షణ ఆత్మనివిదితఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మానిష్కేశిష్యః. నహిచక్షుష్మాన్ పథిప్రవృత్తో ఽహనిరూపెకట్టకేవాపతతి. కృత్స్నస్యచకర్మఫలస్యవిద్యాఫలేన్తర్భావాత్. నచాయత్నప్రాప్యేవస్తునివిద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - *అగ్రేచేన్మధువిన్దేతకిమర్థంపర్వతంవ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్యసంప్రాప్తౌకోవిద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వంకర్మాఖిలంపార్థజ్ఞానేపరిసమాప్యతఇతిగీతాసు. ఇహాపిచైతదేవపరమానన్దస్య బ్రహ్మవిత్త్వాన్త్యస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతో బ్రహ్మవిదాంనకర్మారమ్భః. యస్మాత్సఏష ఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్యత ఝ్ఞాత్వేనైవవర్తతే- తస్మాదేతం- ఏవంవిదంనైనైతేత్యాత్మభూతమూహ్యైనే తే- వక్ష్యమాణేనతరతః- నప్రాప్నుతః. ఇతి- యఉక్తమేవేతివాక్యశేషః. కేతేఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యంకర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టంఖలుమమవృత్తం- అనేనపాపేనకర్మణాహంనరకం ప్రతిపత్స్యఇతియోఽయంపశ్చాత్పాపంకర్మకృత్వతప్యతితాపః- సఏతంనేతినేత్యాత్మభూతంనతరతి. తథా- అతఃకల్యాణం - ఫలవిషయకామాన్నిమిత్తాత్ యజ్ఞదానాదిలక్షణంపుణ్యంశోభనంకర్మకృతవానస్మి. అతోహమస్యఫలంసుఖముపభోక్ష్యేదేహాన్తరఇత్యేషోపిహర్షస్తంనతరతి. ఉభేఉహఏవఏషః- బ్రహ్మవిదేతేకర్మణీతరతిపుణ్యపాపలక్షణే. ఏవం బ్రహ్మవిదస్సన్న్యాసినఉభేఅపికర్మణీక్షీయేతే- పూర్వజన్మనికృతేయే- తే, ఇహజన్మనికృతేయే-తే, చ. అపూర్వేచనారభ్యేతే. కిఞ్చ (నైనంకృతాకృతే) కృతం-నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం-తస్యైవాక్రియా. తేఅపికృతాకృతే ఏనంనతపతః. అనాత్మజ్ఞంహికృతంఫలదానేనా, కృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః-అయంతుబ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినాసర్వాణికర్మాణిభస్మీకరోతి- *యథైధాంసిసమిద్ధోగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేర్జున। జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణిభస్మసాత్కురుతేతథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తుపభోగేనైవ క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ.

౨౨

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తంకీర్తయతి (సహేతుకామితి) ఉత్తరఖణ్డికా తాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) *విరజఃపరఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతియావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్య వెదస్య వినియోగదర్శనార్థేతియావత్. నసువిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్యవేదస్య వినియోగోవక్ష్యతే - తథాచతస్మాత్పున్తర్నంవాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) యథాస్మిన్ అధ్యాయే సకలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్యోతియోజనా. కథం యథోక్తజ్ఞానె సర్వోవేదోవినియోక్తుంశక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవపర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్యసంయోగ పృథక్త్వన్యాయమాదృత్యవిశినష్టి (కామ్యరాశేతి) ఉక్తస్య సకలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాదఇతియావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వైవిశేషంజ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కొసావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్యపరిహరతి (అతీతేతి) తద్ధి * విరజః పరఇత్యాదినోక్తోమహత్త్వాదివిశేషణఃపరమాత్మా - తత్రసశబ్దాత్పురీతిగ్రామాభూదితికృత్వాతేనజ్యోతిర్బ్రహ్మణస్థంజీవంపరామృశ్యతమేవనైతైనస్మారయిత్వాతస్య సన్నిహితేనపరేణాత్మనైక్యమెషశబ్దేననిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్తమెషశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమఇతి) కథం జీవోవిజ్ఞానమయః, కథంవా ప్రాణేష్వితిసప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థస్సవేహపోహం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తంహీతి) యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుప్రాగుక్తః - సఏషమహానజఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావోవిహితఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదన ప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి) విశేషణవాక్యస్యవ్యాఖ్యేయస్యప్రస్తావుక్తవాక్యోల్లిఙ్గమిత్యత్రోక్తంస్మారయతి (యోయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (యఏషఇతి) కథంపునరాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయత్వముపేత్యద్వితీయంవ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థఇతి) ఇత్థంజ్ఞానమనూద్యతత్ఫలమనువదతి (సచేత్యాదినా) కథంపునర్నిరుపాధికస్యేశ్వరస్యవశిత్వం, కథంచతదధావేతదాత్మనోవిదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం చేతి) విశేషణత్రయస్యహేతుహేతుమద్భావత్వమేవవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (రూఢీతి) నకేవలముక్తమేవవిద్యాఫలం- కింత్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కించేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధంత్వమర్థమనువదతి (హృదీతి) బ్రహ్మాభూతస్యవిదుషఃస్వాతన్త్ర్యాదివద్ధర్మాదిసమ్బన్ధిత్వంస్యాదితిశఙ్క్యతే (సర్వోహీతి) పరతన్త్రత్వముపాధితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) సర్వాధిపత్యరాహిత్యంచోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యంచోపాధిరిత్యాహ (ఏషఇతి) సర్వానాధారత్వంచోపాధిరిత్యాహ (ఏషఇతి) కథంవిధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాహేతి) తదేవసాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి) సకలంజ్ఞానమనూద్యవివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్చ్యోతిరితి) ఏవంఫలాయాం - సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తఫలాయామితియావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయాజ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం- శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్యక్రియాద్యుపలక్షణత్వేహేతుమాహ (అవిశిష్టాహీతి) సమ్భావితంపదాన్తరమాహ (అథవేతి) తెనవివిదిషాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఖర్వప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాప్యప్రత్యాచష్టే (యెపునరిత్యాదినా) తత్రహే

శుమాహ (నహీతి) భవతూపనిషన్మాత్రగ్రహణ మిత్యాశఙ్క్యవేదోఽనూద్యతే - గురూచ్చారణానన్తరంపఠ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యావేదానువచనశబ్దేనసర్వవేదగ్రహేసమ్భవతితదేకదేశత్యాగోఽనయుక్తఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) సిద్ధాన్తేప్యుపనిషదంవర్జయిత్వావేదానువచనశబ్దేనకర్మకాణ్డగ్రహేఽతిమితికృత్స్నస్యవేదైకదేశవిశేషవిషయత్వంస్యాత్-తతశ్చ *యశ్చోభయోరిత్యాదిన్యాయవిరోధఇత్యర్థః. నిత్యస్వాధ్యాయోవేదానువచనమితిపక్షమాదాయపరిహరతి (నేత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావంసాధయతి (యదితి) తస్మిన్వ్యాఖ్యానాన్తరముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యతదపివాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (యజ్ఞాదీనికర్మాణీతి) తస్మిన్ప్రథమవ్యాఖ్యానేకథంవాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరేవాత్మానైరపిజ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వేపిపరమ్పరయాజ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవిరుద్ధేతిసమాధత్తే (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్రశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః- నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధధీరాత్మానంసదాచిన్తయన్నుపనిషద్భిస్తంపశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన * కషాయపక్తిరిత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వే ప్రమాణంపృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపిశ్రుతిస్మృతిభ్యాంకర్మభిస్సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానంశక్యతే- తథాపితేషాంసంస్కారార్థత్వేకింప్రమాణమితి ప్రశ్నేశ్రుతిస్మృతీప్రమాణయతి (సహవాఇత్యాదినా) కింపునస్స్మృతికాన్తరం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాదయోగుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారాఇతివిభాగః. బహువచనోపాత్తంస్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసుచేతి) పదాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాంసంస్కారార్థత్వేపికథంజ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన- వివిదిషన్తీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కథంపునస్స్వతన్త్రందానంవివిదిషాకారణం- అతఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితిశేషః. తపసేత్యత్రాపిపూర్వవదన్వయః. కామానశనం- రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితియావత్. యథాశ్రుతార్థత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూపాత్తానాంవేదానువచనాదీనామిష్యమాణేజ్ఞానేవినియోగః-తథాపికథంసర్వంనిత్యంకర్మతత్రవినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్ష్యమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యాకర్మణోముక్తిహేతుత్వేకాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపిసిద్ధ్యతీత్యాహ (ఏవంకర్మేతి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారావివిదిషోత్పత్తౌగురుపాదోపసర్పణంశ్రవణాదిచేత్యనేనక్రమేణేత్యర్థః. యథాప్రకాశితం- మోక్షప్రకరణమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. మోగీశబ్దోజీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకారంవ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్యసమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ఆత్మవేదనేపికర్మిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (ఏవంత్వితి) కథమాత్మవిదోపిమునిత్వమనాధారణం- తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాత్మవిదోనకర్మిత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాంముముక్షూణామపికర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాంనకర్మితేతికింవక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం- వైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యేలోకత్రయార్థినామనధికారేదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పారివ్రాజ్యేనాధిక్రియన్తే- కుతస్తర్హితేషామధికారః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్యస్వర్గసాధనేయాగేఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపితత్సాధనేపుత్రాదావధికారఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాంబాహ్యలోకసాధనత్వేప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాంలోకత్రయసాధనత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) అతత్సాధనత్వం- లోకత్రయంప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాంపారివ్రాజ్యేఽనధికారాదితియావత్. ఆత్మలోకస్యస్వరూపత్వేనసదాఆప్తత్వాత్కథంతత్రాస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేననిత్యప్రాప్తత్వేప్యవిద్యయావ్యవహితత్వాత్ప్రేప్సాసమ్భవతీతిభావః. భవత్వాత్మలోకప్రేప్సా-తథాపికింతత్ప్రాప్తిసాధనం- తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్సాసమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛాయాదౌర్లభ్యంద్యోతయితుంచేచ్ఛబ్దః. ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రణాడికాసాధనేభ్యోవేదానువచనాదిభ్యోవిశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యసాధనమితిశేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతినియమేహేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్రవినియుక్తత్వాదితిశేషః. యద్యపికేవలంపుత్రాదికంనాత్మలోకప్రాపకం-తథాపిపారివ్రాజ్యసముచ్చితంతథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహిపరివ్రాజకస్యపుత్రాది, న్తద్వతోవాపారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తంచసముచ్చయంనిరాకుర్వద్భిస్సపారివ్రాజ్యస్యజ్ఞానస్యకర్మాదినావిరుద్ధత్వం. తేనకుతస్సముచ్చితంపుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతివర్తమానాపదేశాన్నాత్రవిధిరస్తీత్యాశఙ్క్య *అగ్నిహోత్రంజుహోతీతివద్విధిరాశ్రిత్యాహ (యథాచేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వాతదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతఃపునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాంపారివ్రాజ్యనియమస్సప్తమ్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేనస్మేతిసమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం-నకామయన్తఇత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రేశ్రుతేకథంకర్మాదిగృహ్యతే-తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమన్వాచష్టే (ప్రజాంకిమితి) అకామయమానత్వస్యపర్యవసానందర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వేవిద్వాంసఃసాధనత్రయంనానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యోవ్యుత్థిష్ఠతాంకింతదనుష్ఠానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదామపరవిద్యానుష్ఠానందూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యానాత్మనోదర్శనమేవాపాద్యతే- నత్వపరస్యబ్రహ్మణోదర్శనం-అతఆహ (అపరబ్రహ్మణోపీతి) తదపవాదేశ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్స్వాభావిస్థితౌచ

క్షురాదిభిరన్వయం నపశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్యావారితత్వాదాత్మవిదో నయుక్తమపర బ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తర
మాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదాం నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మ
దర్శనాసమ్భవే కిం తేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామపి ప్రాప్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ
(కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాహీతి) నిర్జ్ఞాతా- * సోయమిత్యాది శ్రుతావితి శేషః. నను తర్హి
ప్రజయా సాధ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తం నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజా
దిసాధ్యత్వమిష్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యా
శఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాఙ్గీత్వం సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే. తత్రాహ (నహీతి) ఆత్మవిదాం ప్రజాదిసా
ధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాంతర్హి ప్రజాదిభిః సాధ్యం ఫలం - తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్ - తే
నైవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర - ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వద్దర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తేర్థే వా
క్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదపి ప్రతీతం ఫలం - తర్హి తత్ర సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) క్వ తర్హి సాధనమేష్టవ్యమి
త్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవి
దాం ప్రజాదిభిః సాధ్యాభావాదితియావత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాఞ్చమికం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (తదేవమిత్యాదినా)
యదర్థోఽయమర్థవాదః - తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోఽయమాత్మలోకః - యత్తదర్థినో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర
వివక్షితా - న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తి వాక్యస్యార్థవాదత్వం కిం న స్యాదిత్యా
శఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షాప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య స్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ - * విదిత్వా వ్యుత్
థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే - విజ్ఞానం చ సర్వాసూపనిషత్సు విధీయతే - అతో వ్యుత్థానమపి విధిమ
ర్హతీత్యుక్తం. తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యా
హ (వేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫ
లం విభాగేనోపదిశ్యతే - తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం
స్వలోకమాపాతతో విదిత్వా తమేవ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్మనుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫ
లాన్తరత్వేన యతశ్శ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి - అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రా
జ్యేపి ఫలవిభాగోక్తేర్విధేయతేతి దార్ష్టాన్తికమితి శబ్దార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠే
త్యాదిరర్థవాదః ప్రాశస్త్యార్థో దేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః - నత్విదం స్తుతిపరం - తదవద్యోతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపే
క్షావత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే - తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ - పారివ్రాజ్యం సకృదేవ
శ్రుతం చేత్ - ఇదమవివక్షితమన్యస్తుతిపరం స్యాత్ - న చేదం సకృదేవ శ్రూయతే - ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్తే వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం
చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతో నిస్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) నచేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః - తత్రా
హ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం
యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం - ఇహ స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నచాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలబ్ధేరిత్యర్థః. అ
న్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర - క్రియాయామితియావత్. కర్మాధికారే తత్త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవ
త్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః - తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర - కర్మానధికృతేష్వం నీత్యేతత్. తత్ర హేతుమాహ
(కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయా జ్ఞాతత్వం వృక్షారోహణాదావివ పారివ్రాజ్యేపి నాస్తి - తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే
చేత్ - తస్మిన్విషయే వృక్షారోహణాద్యపి కల్ప్యేత - అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సా
ర్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ సఏష ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మ
భిరసమ్బద్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే నిష్ప్రపఞ్చత్వం ఫలితమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేష స్తత్ర తద్ద్వి
తత్స్వరూపాయమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథాపూర్వం ప్రస్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం - తస్మాత
స్మిన్నాత్మన్యాపాతతో జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న
హీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్చ తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణీతి వేకే
కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అత్రేచేదితి) పురోదేశమధుబలభేదే వేదితియావత్. జ్ఞానఫ
లే కర్మఫలాన్తర్భావమేవ మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం - న సమగ్రాక్షోపేతమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యము
పసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉ హేతి నిపాతాభ్యాం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనేన భాషితః. ఇతశ్చ జ్ఞా
స్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతియుక్తమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేత ఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మవిదస్తు మహత్త్వా

సంసృష్టే హేతుమాహ (ఉభే ఇతి) పుణ్యపాపేతరలోక్యత్వైనైపృథగవస్థానంతయోః శఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఇతశ్చాత్మవిదో ధర్మాదిసమ్బన్ధో నాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేనస్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోః సన్నిహితత్వాత్ తాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞంహీతి) పురుషత్వాద్యభిమానిమనుష్యాదిశరీరకృతాకృతయోస్తాపకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయంత్వితి) అత్రభగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపిపూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మకర్మణోరనారబ్ధయోరాత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ-తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తితయోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) ప్రకృతంనివ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అత ఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితియావత్. ౨౧

౨౨.— (సవా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషుయ ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) స ఏషః- ప్రాక్ నిర్దిష్టః. అజ ఆత్మా- *అజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువ ఇతియోఽయంనిర్దిష్ట ఆత్మా. అయంపరమాత్మా * విజ్ఞానమయః ప్రాణేషుహృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టోయః- తస్మిన్-జీవాత్మని శేతే-తదన్తర్యామితయావర్తత ఇత్యర్థః. అతఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతివక్ష్యతి. అత్రహృద్యన్తరిత్యస్యవ్యాఖ్యానం య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఇతి. జ్యోతిరిత్యస్యవ్యాఖ్యానంఆకాశ ఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతోఽత్రాకాశశబ్దో జీవపర ఏవ. నను * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే *వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాదిశ్రవణాత్ తస్యశయానస్య పరమాత్మత్వేనతదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య *తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యత ఇతి భాష్యే శ్రుతప్రకాశికాయాంచాత్రాకాశశబ్దస్యభూతాకాశపరత్వంసమర్థితమితిప్రతీయతే- అత తద్విరుద్ధమిదమితిచేత్. నైవం- *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యైవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వంనాస్తీత్యత్రైవభాష్యాదితాత్పర్యాత్. కేచిత్తు భాష్యానుసారాత్ అన్తర్హృదయే యో భూతాకాశః-తత్ర విజ్ఞానమయః మహానాత్మా శేత ఇత్యర్థః. అస్మిన్ప్రకరణే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేనవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్యజీవస్య, మహతశ్చపరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేనతచ్ఛరీరకః పరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారంవిజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా విజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతిసూత్రోక్తన్యాయేనాత్రాన్తర్యామిపరత్వమిత్యాహుః. కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయః ఇత్యత్ర *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వేన గ్రహణంనసమ్భవతి- తస్యమహానజ ఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపితువిజ్ఞానమయ ఇతిసామాన్యేనదేవపరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తమేవముముక్షూపాస్యంవిశినష్టి (సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేః వశీ. సర్వోఽప్యస్యవశేవర్తతే. ఉక్తంచ *ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠత ఇత్యాది. అతశ్చప్రశాసనేనధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తంభవతి. సర్వస్యేశాన ఇత్యనేననియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం. సర్వస్యాధిపతిరితి శేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచ ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనామప్యుపలక్షణం. ఉక్తంచభాష్యే *వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్యశ్రుతస్యగుణాష్టకాన్యతమభూతస్యసత్యసఙ్కల్పత్వస్యవిశేషా ఏవేతి సత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాంసత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాంసద్భావమవగమయన్తీతి. (సనసాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్య ఇత్యర్థః. (ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం-ప్రాణినాంఅధిపతిః-శేషీ. భూతానాంపాలః- రక్షకః. ఏషాంసర్వేషాంలోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయవిధరణః- ధారకస్సేతురప్యయమేవ. అనేనేశ్వరేణసేతునాఽవిధార్యమాణాశ్చేదిమేలోకాఃసఙ్కీర్యాదాభవేయురితిభావః. అత్రబ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధ ఇతి దేవతావిశేషస్యనారాయణస్యైవ ప్రస్తుతత్వాదిహాపితస్యైవసర్వేశ్వరత్వాదికథనమితినదేవతాన్తరాణామవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంగుణోపసంహారపాదేచిన్తితం-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశాన ఇతి ఆకాశశయానత్వవశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యః ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః. అతోరూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే అభిధీయతే *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్ర చ- స్థలద్వయేఽపి కామాదివిశిష్టం బ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్వైలక్షణ్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపతయారూపభేదాభావాత్, *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి *అభయంవై బ్రహ్మభవతీతి చోభయత్రాపిబ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ. ఇయాంస్తువిశేషః-ఛాన్దోగ్యదహరాకాశేపరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్యపరమాత్మత్వం-నభూతాకాశత్వం. వాజసనేయకే తు ఆకాశేశయానఏవపరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవపరమాత్మత్వం-ఆకాశస్యతుభూతాకాశత్వమితి. నను*నేహనానాస్తికిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * స ఏష నేతి నేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే-ఛాన్దోగ్యే తు సగుణం. అతో నిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షార్థనిర్గుణోపాసనేగుణానాంలోపఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేఽపి *సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయోభూయోగుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే-అతో వాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపిసగుణత్వాదేవనగుణానాంలోపః కార్యః- * నేహనానేత్యాదినిషేధానాం బ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేనవిహితగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. ననుఛాన్దోగ్యే * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్ కామాంస్తేషాంసర్వేషులోకేషుకామచారో భవతీతిఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాస్సర్వలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధః ప్రతీయతే- వాజసనేయకే తు *అభయంవై బ్రహ్మభవతీతిము

క్తిఫలకత్వం. అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే. బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి * తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. సర్వబన్ధవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే- అతః ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యాపి ముక్తిఫలైవ. అతో న విద్యాభేదః ఇతి తత్ర స్థితం. ఏతేన వాజసనేయకగతహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యేతి వదన్ పరః ప్రత్యుక్తః. తథాహి సతి ఛాన్దోగ్యసగుణహార్దవిద్యైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతి ప్రసక్తాత్. నచ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్వరూపైక్యాత్ సగుణవిద్యాసమ్బన్ధిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణత్వోత్కృష్టస్వరూపస్య బ్రహ్మణస్సగుణస్వరూపాపకర్ష ప్రతిపాదనేన నిష్ఠాయామేవ ప్రతీయమానతయా స్తుతేరప్రతీతేః. అత ఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ ఇతి సూత్రే వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణః వస్తుతో నిర్గుణత్వాదిపరైరేవ సగుణత్వేఽపకర్ష మఙ్గీకృత్య తస్య వాస్తవత్వేన పరిహారస్యాకృతత్వాత్. కించ - లోకే హి స్తుతిర్వైధేయోరుచ్యత్వాదనేన న ప్రయోజనా. నచాత్ర నిర్గుణస్యైతజ్జ్ఞానస్యవా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణాస్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషవిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్రైత్యధికరణే పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాభిలపనం కురుపహదమితియుక్తంచిదేకదేశ్యాస్తాం తావత్. యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీ ఇత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతన్మాత్రకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతానయుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయాః, అగ్రహణవాక్యంచ షోడశిగ్రహణస్య, *అసదేవేత్యాదివాక్యంచ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కిం న స్యాత్. కించ- * ప్రథప్పదేత్యాదివిధిః * నిత్యానిత్యేత్యాదినిషేధస్యేవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కిం న స్యాత్. నచ జగత్కర్తృత్వాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం నిషేధాయానూద్యన్త ఇతి వక్తుం శక్యం- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేనోభయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞాననివర్త్యత్వశ్రుత్యా షష్ఠం నిశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతివాక్యేన ప్రతిషేద్ధుమితి కిం న స్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః * తత్త్వమసీత్యనూద్యతే * ద్వాసుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కిం న స్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యే కించ నేత్యనేనైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. నహి *న సురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * స న సాధునా కర్మణా భూయానితి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదితసామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః। ఏకం ప్రమాణమితరత్త్వప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేన, అదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- నతు మిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూతవస్తువిషయసమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతోఽత్రాపచ్ఛేదన్యాయానవతారాదుత్సర్గాపవాదన్యాయేన నిషేధస్య విశిష్య విహితేతరగుణవిధిత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్, ఉపాధ్యనుక్తిపూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయేతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సత్యస్సోఽస్య మహిమేతి చ * సత్యకామా ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యప్యసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణ సత్యత్వే * ఉత్తరస్మింస్తాపనీయే శైబ్యప్రశ్నే ఉభకారకే। మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసక్త్యా, చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేఽపి గుణానాం శ్రవణాచ్చ. *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * నహి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి। వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః * నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయముచ్యతే *తథాఽనన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్షాయుతైర్యస్య గుణా న శక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః। మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యది కోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః। స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసంఖ్యేయాని పుత్రక। తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసంఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇషుక్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్। మతిక్షయాన్నివర్తన్తే న గోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ। తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాది ప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తంచ వరదాచార్యైః * యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరనికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా న విరోధగన్ధమర్హన్తి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనయైవ దిశా అన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

ర్థ్యేపి తస్యనిరసనీయతయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతయా కస్య బ్రహ్మణ స్తత్సప్రబన్ధావహావస్థైవ క్వాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పేన స్వగతహేయస్య తద్విషయక భ్రమస్యవోపాదానాయోగాత్, అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయానివారకత్వాయోగాత్, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచ మత్వేతి పృథక్త్వజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యస్మాత్పరమతేతాపమిత్యుక్తనైలక్షణ్యజ్ఞానవతఏవ * అసమాభ్యధిక స్సమత్వేష్వివ్యత్యసమ్మాధత్వప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య నానాన్తరాప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనార్థత్వాశ్రయణస్య * అథయోన్యాం దేవతాముపాస్తఇతి వాక్యప్రతిపన్నైకత్వేపి సమ్భవాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తు పృథక్సిద్ధత్వలక్షణాబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరాఇత్యేవస్థిత మిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. (తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి) తమీదృశం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదాధ్యయనేన యజ్ఞేన దానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసాచ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఆశః- అశనం. భావేఘఞ్. అనాశః- అనశనం. అనాశకం- స్వార్థేకః. తచ్చానశనం కామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనానశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతే ఆశా ఫలేషు యస్యస్యతదనాశం. స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతియావత్. అశ్వేన జిగమిషతి అసినా జిఘాంసతీత్యాదౌ అశ్వాదేస్సన్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థభూతగమనాది సాధనత్వప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే - నతు వివిదిషా సాధనత్వం. యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః - తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సనన్తప్రయోగస్థలే ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవ వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థభూతవేదనసాధనత్వమేవ వేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ తృతీయాధ్యాయేఽఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఊర్ధ్వరేతస్సో యజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికా విద్యానసమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే ఇత్యాదివాక్యైరూర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః శ్రుత్యా ప్రతిపన్నత్వాత్ తేషు విద్యా అగ్న్యాధానలక్షణాగ్నీన్ధనపూర్వకాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి సూత్రే స్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యా అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ- నచ వివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాం తాదర్థ్యప్రతీతిరితి వాచ్యం- తేషా వాక్యేన యజ్ఞాదికర్మణాం వివిదిషార్థత్వోపలమ్భేపి విద్యార్థత్వాప్రతీతేరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. యథా గమనసాధనభూతోఽశ్వః పరికరబన్ధసాపేక్షః - తథా గృహస్థేషు విద్యా యజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసన్నన్తపదప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపియజ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవ ప్రతీతేరితి స్థితం. తథా తత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యతయా విహితానామగ్నిహోత్రాదీనాం అనిత్యకామనావిషయ బ్రహ్మవిద్యార్థత్వే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థాని కర్మాణి భిన్నానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- యథైకస్యైవ ఖదిరత్వస్య * ఖాదిరో యూపో భవతి * ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్యాదితి వచనద్వయేన క్రతౌ ఫలే చ పృథగ్వినియోగదర్శనాత్ క్రత్వర్థతయా నిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యతయాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషావాక్యేన విద్యాసహకారితయా విహితత్వాద్విద్యాఙ్గత్వమప్యస్తీ, తి స్థాపితం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేన చేతి సూత్రాభ్యాం. నన్వహరహః యథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి శ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే- తథా వివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదేరన్యదేవాస్తు- తత్రాహ- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వే ఆశ్రమార్థత్వేపి తఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్ర యజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానే తస్య ద్రవ్యదేవతాద్యభావేన అరూపత్వప్రసఙ్గాత్, తత్సద్భావేచ దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగస్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేన యజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థతయా మాసాగ్నిహోత్రవద్ధాత్వర్థవ్యత్యాసకర్మాన్తరం విధీయత ఇతి వక్తుమశక్యత్వాత్. న్నతన్న్యాయ ఇహ ప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోధ్యయనం దానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోస్మి * భోక్తారం యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివ ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవ యుక్తం. * అనభిభవం చ దర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చ తానేవ యజ్ఞాదిధర్మాన్ నిర్దిశ్య తైర్విద్యాయా అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపాపనోదహేతుత్వాత్ తస్యైవ విద్యాఙ్గత్వమితి స్థితం. తథా తత్రైవానాశ్రమిణాం విధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్ తదఙ్గికా విద్యానసమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్తరాచాపితు తద్దృష్టేః. తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమాన్తరావర్తమానానాం- అనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపి విద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపి భీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి ఆశ్రమానియత దానతప ఆదిభిరపి విద్యానుగ్రహస్య శ్రుతత్వాత్,. * అపిస్మర్యతే. * జప్యేనాపిచ సంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః ఇతి హి స్మర్యతే. సంసిధ్యేత్ - జపాద్యనుగృహీతయా విద్యయా సిద్ధో భవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతి ఆశ్రమానియత తప ఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ. తుశబ్దోఽవధారణే. అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవ జ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం- భూ

ఉ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏషనిత్యోమహిమా బ్రాహ్మణస్యనవర్ధతే కర్మణానోకనీయాన్। తస్యైవస్యాత్పదవిత్తం విదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి సర్వమాత్మానంపశ్యతినైనంపాప్మాతరతిసర్వంపాప్మానం తరతినైనంపాప్మాతపతి సర్వంపాప్మానంతపతివిపాపోవిరజోవిచికిత్సో బ్రాహ్మణోభవత్యేషబ్రహ్మలోకః సమ్రాడితిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః సోహంభగవతేవిదేహాన్దదామిమాంచాపిసహదాస్యాయేతి॥ ౨౩

ణాం ధర్మకాల్పధర్మక్రమోరతుల్యకారిత్వాత్. లిప్సాచ్చ- లిప్సంహి-స్పృహా. స్మర్యతేహి- * అనాశ్రమీనతిష్ఠేత్తుదినమేకమపిద్విజ ఇతి. అసతివైరాగ్యేదారాలాభఆపత్. సతివైరాగ్యేసన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. నచావిరక్తస్యబ్రహ్మవిద్యాధికారఃకథముచ్యతఇతిశఙ్క్యం- అన్తరాచాత్రాద్య సుశిక్షితస్యదారపరిగ్రహరాగసమ్భవేపిదారాదిషుభోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహస్థైర్యాదిభోగస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తఫలాశాఽభావేనముముక్షోపయికవైరాగ్యసమ్భవాచ్చ. ఏవమేవవ్యాససార్యైరుక్తత్వాచ్చనదోషః. ఇత్థంస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతమేవవిదిత్వామునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానంవిదిత్వామునిః- మననశీలః. యోగీభవతి. నాన్యమిత్యర్థః. (ఏతమేవప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యతఇతిలోకః. ఏతమేవలోకం-పరమాత్మానమిచ్ఛన్తస్సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరపూ్సూనాంప్రవ్రాజ్యేనాధికారఇతిగమ్యతే. నహిగఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీపూర్వాభిముఖోయాతి. (ఏతద్ధస్మవైతత్పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజాంనకామయన్తఇత్యాది) హస్మవై ఇతిప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశబ్రహ్మవిదఃపూర్వే ప్రజాంనకామయన్తే. తత్ర హేతుంతదభిసన్ధిమాహ (కింప్రజయాకరిష్యామఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయంలోకోఽపియేషామస్మాకంఅయమాత్మా-పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యానుభవస్యపరమాత్మానుభవామ్బుధిలవకణికాయమానత్వాత్. అతః ఏతాదృశేపరమాత్మనిలబ్ధేతేనవయంఏతల్లోకరూపక్షుద్రఫలసాధనభూతయా ప్రజయాకింకరిష్యామఇతి ప్రజాంపూర్వేబ్రహ్మవిదోనకామయన్తఇత్యర్థః. (తేహస్మపుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదంచకహోళబ్రాహ్మణేవ్యాఖ్యాతం. (సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపిప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతముహైవైతేనతరతఇత్యాది) అతః-దేహయాత్రాదిలక్షణాత్ప్రనిమిత్తాద్ధేతోః పాపమకార్షం, కల్యాణం-పుణ్యమకరవమితిద్వావపితేచినైవైతం-ఉక్తలక్షణబ్రహ్మవిదంనైవతరతః- నప్రాప్నుతఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభేఉహైవైషఏతేతరతీతి) యస్మాద్ధేతోఃఇహైవ-అస్మిన్నేవలోకేవర్తమానఏషః-ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే- పుణ్యంచపాపంచఉభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (నైనంకృతాకృతేతపతఇతి) ఏనంహి- బ్రహ్మవిదంకృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతేఫలసమ్బన్ధినంకర్తుంనప్రభవతఇత్యర్థః. * ఏవమేవంవిదిపాపంకర్మనశ్లిష్యతఇత్యర్థశ్చైషశ్రవణాదితిభావః. ౨౨

శం. తదేతత్- వస్తుబ్రాహ్మణేనోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతినేత్యాదిలక్షణోనిత్యోమహిమా. అన్యేతు మహిమానః కర్మకృతాఇత్యనిత్యాః- అయంతునేతినేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణోమహిమాస్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్యత్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోఽస్యనిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (నకర్మణావర్ధతే) శుభలక్షణేనకృతేనవృద్ధిలక్షణాంవిక్రియాంనప్రాప్నోతి. తథా- అశుభేనకర్మణానోకనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాంవిక్రియాంప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతాఏవహిసర్వావిక్రియాఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్యఏవమహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నఃస్యాత్- భవేత్పదవిత్ - పదస్యవేత్తా. పద్యతే-గమ్యతే. జ్ఞాయతఇతిమహిమ్నస్స్వరూపమేవపదం. తస్యపదస్యవేదితా. కింతత్పదవేదనేనస్యాదితి. ఉచ్యతే- తంవిదిత్వా- మహిమానంనలిప్యతే- నసమ్బధ్యతేకర్మణాపాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపిపాపకమేవవిదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్యమహిమానేతినేత్యాదిలక్షణః - తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారతఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతోనివృత్తః ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణసమాహితోభూత్వా. తదేతదుక్తంపురస్తాత్ * బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వేకార్యకరణసఙ్ఘాతేఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారంపశ్యతి. తత్ర కింతావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే-సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవపశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవంపశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతిజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యంస్థానత్రయంహిత్వా. ఏవంపశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనంపాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- నప్రాప్నోతి. అయంతు బ్రహ్మవిత్సర్వంపాప్మానంతరతి - ఆత్మభావేనైవవ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి. నచైనంపాప్మా - కృతాకృతలక్షణస్తపతిఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వంపాప్మానమయంతపతి - బ్రహ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినాభస్మీకరోతి. సఏషఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః-విగతరజః. రజః-కామః. విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛిన్నసంశయః. అహమస్మిసర్వాత్మాపరంబ్రహ్మేతినిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణోభవతి. అయంత్వేవంభూతఏతస్యామవస్థాయాంముఖ్యోబ్రాహ్మణః-ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్యబ్రాహ్మణ్యం. (ఏషబ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యోనిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హేసమ్రాట్ ఏనంబ్రహ్మలోకంప్రాపితోస్యభయంనేతినేత్యాదిలక్షణమితిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతోజన

కోయాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోఽహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యం విదేహాన్ దేశాన్ - మమరాజ్యం దదామి. మాం చ సహ విదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతి చశబ్దాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యా సహ సన్న్యాసేన సాఙ్గా సేతికర్తవ్యతాకా. పరిసమాప్తః పరమః పురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణ కర్తవ్యం, ఏషా నిష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతన్నిశ్శ్రేయసం, ఏతత్ప్రాప్య కృతకృత్యో
బ్రాహ్మణో భవతి, ఏతత్సర్వవేదానుశాసనమ్, ఇతి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తే విద్యాఫలే మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతదితి) ఏష నిత్యో మహిమేత్యత్ర నిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేభ్యస్త్వితి) తద్విలక్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతో మహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతో న్వితి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతి విక్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణి భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితి యావత్. అత్మనస్సర్వాసు విక్రియాసు రాహిత్యే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తస్య నిత్యత్వేపి కిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనైవ కర్తవ్యే కిమితి ధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అత ఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవం విత్ - ఆత్మా కర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్య ఇత్యాపాతతో జానన్నిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముక్తతో విహితస్యాభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్యాయావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితం కర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపి సన్న్యాసిత్యాదిత్యాగః- * ఉత్సర్గస్యాపవాదేన బాధః కస్యన సమ్మత ఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరత ఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం. యత్ర కర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాం కర్మణాం నివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్ర సమ్యగ్ధీవిరోధిని ప్రాబల్యాదౌ పుంసో నస్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితో భూత్వాపశ్యతీతి సమ్బన్ధః. పశ్యతీతి వర్తమానాపదేశాత్కథం విశేషణేషు సన్న్యాసినియతో విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనైరుదితాయాం విద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్య పుణ్యపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయం త్వితి) ఇతశ్చ విదుషో న కర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితి పాప్మా బ్రహ్మవిదం న తపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథం బ్రాహ్మణో భవతీతి) ఇతశ్చ విదుషో న కర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ ... త్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపి బ్రాహ్మణ్యస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాం విద్యాం మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏష ఇతి) తత్ర కర్మధారయసమాసం సూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహే ప్రకరణమనుగ్రాహకమస్తీత్యాహ (ముఖ్య ఇతి) తథాపి కిం మే సిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) ఆత్మీయం విద్యాలాభం ద్యోతయితుం రాజ్ఞో వచనమిత్యాహ (ఏవమితి) సతి వక్తవ్యశేషే కథమిత్థం రాజ్ఞో వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపి పరమపురుషార్థస్య వక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సహ ఇతి) కర్తవ్యాన్తరం వక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపి యత్ర నిష్ఠా కర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథా ప్రఇతి) కర్తవ్యాన్తరం వక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపి యత్ర నిష్ఠా కర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపరమా నిష్ఠాస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్శ్రేయసాదన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపి కృతకృత్యతయా ముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థం వక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాం ప్రతిజ్ఞాపరత్వం రాయాం నియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపాధిక బ్రహ్మజ్ఞానాదూర్ధ్వం వక్తవ్యమితి గమయితుమితిశబ్దః. ౨౩

౨౦.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ -పుణ్యపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యఋచాప్యుక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చం పఠతి (ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిద ఏష మహిమా-స నిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరం యావదాత్మభావితయానువర్తత ఇత్యర్థః. కోసౌ మహిమేత్యత్రాహ (న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్ తస్యైవ స్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణః పదవిత్ -పద్యత ఇతి పదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవ కర్మణా న వర్ధతే, కర్మణా కనీయాంశ్చ న స్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్య ఫలమాహ (తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానం విదిత్వా నరః పాపకేన కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిద ఏవంవిధ మహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషు కర్మసూపరతిః. తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్త ఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణం పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. భాష్యాదిషు క్వాపి స్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి పాఠో దృశ్యతే-అతః పాఠద్వైవిధ్యమత్ర ద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానం పశ్యతి) ఆత్మానం-పరమాత్మానం సర్వం- సర్వశరీరకం చ పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం శ్రుతప్రకాశికాయాం వేదార్థసఙ్గ్రహే చ వర్ణితం. తత్ర హి గృహస్థస్య బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాం చ తద్విపరీతత్వాత్, న్న్యానుష్ఠేయత్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్య కర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్.
* శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయా శమాదీనాం విధానాత్, అతో న చిత్తస్య చిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేన దృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వాచ్చ. న చ కర్మణాం శమాదీనాం చ విరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషు వ్యాపారః - ఇతరేభ్యస్తదుపరమరూపశమ ఇతి. న చ కరణవ్యాపారరూపకర్మసు వర్తమానస్య వాసనానువృత్త్యా శమాదికం న సమ్భవతీతి వాచ్యం-పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాం వాసనోచ్ఛేదక ఏవ హేతుత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణం కర్మ న తరతి-న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- సర్వపాపాతిగో భవతీత్యర్థః. (నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా న తపతి-న బాధతే. అయమేవ సర్వం పాప్మానం జ్ఞానాగ్నినా తపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రా

ఉ.— సవా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪

స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయగ్ం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * ఛిద్యన్తే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిక్షిప్తస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యౌచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణో విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం- ఏవమనుశిష్ట బ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే- తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి కైఙ్కర్యాయ దదామీ, తి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదః - సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం. సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవం గుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్తృత్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— సప్రీతి సోపాధిక బ్రహ్మధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రీణితో భక్తః కర్మఫలం దదాతి- తర్హి తస్య వై షమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం- అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం- దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసన భేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః- అన్నదః. వసుదానః- వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః సః లభతే వసు- అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ తృతీయాధ్యాయ ఉభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శాస్త్రీయం ఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్ - తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం- సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణస్సేవారాధిత రాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- * ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్య ధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేశ్శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. * యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. * పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మానం ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్- * యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, * స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యేషు కర్మారాధిత దేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణ ప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్వరస్య కర్మణో విధివాక్య శ్రుతకాలాన్తరభావి ఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేష ప్రతిపన్న దేవతాప్రీతిరూప ద్వారపరిత్యాగేన ఆత్మసమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వా, త్కర్మప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యత ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీయతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారై ర్వర్జితః- తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, స్తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపై, ర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధస్సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవం గుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.—— అథహయాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతుర్మైత్రేయీచకాత్యాయనీచతయోర్హమైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీబభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవతర్హికాత్యాయన్యథహయాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాద్యుక్తమేవంగుణవిశిష్టఆత్మాబ్రహ్మేతి. యఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయంబ్రహ్మవేద- సోఽభయంహివైబ్రహ్మభవతి. ఏషసర్వస్యాఉపనిషదస్సఙ్క్షిప్తోఽర్థఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్యసమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మ నికృతా. తదపోహేనచ * నేతినేత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణపున స్తత్త్వమావేదితం. యథాఏకప్రభృత్యాపరార్ధసఙ్ఖ్యాస్వరూపప్రతి జ్ఞానాయరేఖాధ్యారోపణంకృత్వాఏకేయంరేఖాదశేయంశతేయం సహస్రేయమితిగ్రాహయతి- అవగమయతిసఙ్ఖ్యాస్వరూపం కేవలం. నతుసం ఖ్యాయారేఖాత్మత్వమేవ, యథాచాకారాదీన్యక్షరాణివిజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయవర్ణానాంతత్త్వమావేదయతి- నపత్రయథాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథాచేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పున స్తత్కల్పితోపాయ జనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతినేతీతితత్త్వోపసంహారఃకృతః. తదుపసంహృతంపునఃపరిశుద్ధం కేవలమేవ.సఫలంజ్ఞానమస్తోఽస్యాంకణ్డికాయా మితి. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయఉక్తః,- తథాచకిము త్తరఖణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశిత్వస్తుంచశబ్దః. కథంజన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (యోహీతి) అయంత్వజ త్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతియోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్యమరణకార్యాభావందర్శయతి (అతఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవభావవికారాణామిహముఖతోనిషేధాద్వివృద్ధ్యాదీనివికారాన్తరాణ్యాత్మనిభవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్యశేషాభ్యనుజ్ఞా పరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః. అతఏవాభయఇత్యుక్తంవివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కింతద్భయంతదా హ (భయంహీతి) అవిద్యానిషేధవిశేషణాభావాదాత్మాసంసారసదాస్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాద్యేతి) విశేషణాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థా ప్యవ్యాకరోతి (అభయఇతి) కథంపునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనోబ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోక శ్రుత్యాస్మృతిస్వ్యాప్యుపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వావిద్యాఫలంకథయతి (యఏవమితి) ఖణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏషఇతి) సృష్ట్యాదేరపితదర్థ త్వాల్లిమిత్యసావిహనోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వేగమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రప ఞ్చవిషయః. తదపోహేనేత్యుక్తంతదేవస్ఫుటయతి (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవసృష్ట్యాది ద్వైతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్యపఙ్కప్రక్షాళనన్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వంవివక్షితంచేత్-తదేవోచ్యతాం - కింసృష్ట్యాదిద్వైతారోపణే నేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథాచేతి) ఇహేతిమోక్షశా స్త్రోక్తిః. తథాపికల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తంసవిశేషత్వంబ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మనికల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపా యః. తేనజనితోవిశేష స్తస్మిన్ - కారణత్వాదిః. తస్య నిరాసార్థమితియావత్. తర్హిద్వైతాభావవిశిష్టంతత్త్వమితిచేత్. నేత్యాహ (తదుపసం హృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపినసంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్యగతిముక్త్వాప్రకృతముపసంహరతి (సఫ లమితి) ఇతిశబ్దస్సఙ్క్షేపసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థోవా.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (సవాఏషమహానజఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయోబ్రహ్మేత్యాది) సఏషమహానాత్మా- పరమాత్మాజరామరణశూ న్యః. అమృతః- అసంసారీ. అతఏవభయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మాబ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అభయంవైబ్ర హ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతినిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితిభావః. తజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (అభయంహి వైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేతి) బ్రహ్మభవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— ఆగమప్రధానేనమధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వంనిర్ధారితం. పున స్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేనయాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేనపక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహంకృత్వావిగృహ్యవాదేనవిచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేనచషష్ఠేప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేనసవిస్తరం విచార్యోపసం హృతం. అథేదానీంనిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయంచన్యాయోవాక్యకోవిదైఃపరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞా యాఃపునర్వచనంనిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేనయదమృతత్వసాధనంససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవతర్కేణా ప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానంహియాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాంనిశ్చితమేతత్-

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి॥౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాం న్వహం తేనామృతాఽఽహో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే వి బ్రూహీతి॥ ౪

యదేతద్బాహ్యజ్ఞానం సంన్యాసపూర్వకమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్థే యథా వ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాన్యత్ర గాణిన వ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః. అథేతి- హేత్వపదేశానన్తర్య ప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థో నిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హశబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ- నామత ఏకా. అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ- కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ- ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రీయోచితా- సా స్త్రీప్రజ్ఞా. సైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా- గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి- తస్మిన్కాలే ఆసీత్కాత్యాయనీ. అథ- ఏవం సతి హ- కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్- ఉపాచికీర్షుః సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం - కృతం కిమర్థం మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్య మధుకాణ్డార్థమనుద్రవతి (ఆగమేతి) పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి) తస్యైవ- బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః. విగృహ్య వాదః - జయపరాజయప్రధానో జల్పన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః. ఉపసంహృతం - తదేవ తత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి) కథమిహ తర్కాణామధిగతిః- తత్రాహ (తర్కేతి) మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి) ఇతి- ఫలతీతి శేషః. శాస్త్రాదినా యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వేఽపి కిం సిధ్యతి- తదాహ (తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతచ్ఛబ్దో యథోక్తజ్ఞానపరామర్శార్థః. ఇతి- సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్- మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదితి యావత్. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థవ్యాఖ్యానే సత్యక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణీతి) తర్హి బ్రాహ్మణేఽస్మిన్నవక్తవ్యాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి) నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని - న హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదనుపదేశానన్తర్యం సంన్యాసస్యామృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే- తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) తదేవ వ్యక్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి) భార్యాద్వయే దర్శితరీత్యా స్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిరేకే సతి, ఇతి యావత్. ౧

రం.— అథ మైత్రేయీబ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కిఞ్చిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పఠితస్య మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య పునః పాఠః. ఉచ్యతే- పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యా ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వవైరాగ్యమాన్ద్యం దృష్ట్వా కఞ్చిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహ ఏవానిషిద్ధాన్ కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహకృత్యవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయా చాఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాన్ద్యే సతి సంన్యాసే నాధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాకుర్మః. యద్వా- మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయే నైకార్థ్యప్రదర్శనాయ పునరభ్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ- స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- తాదృక్ప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం- గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— హే మైత్రేయీతి జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్- పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యాదహమస్మి- భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్తేచ్ఛసి యది - తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదామన్త్రణద్వారేణ తాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా వాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాం న్వ - కిం. స్యాం కిమహం వి తత్సాధ్యేన కర్మణా అమృతా- ఆహో న స్యామితి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేత
ద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫
స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో
భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి
న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి న వా
అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం
కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామా
య బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్ష
త్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రి
యా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భ
వన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మ
నస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మన
స్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కా
మాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యా
త్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదꣳ సర్వం విదితమ్॥ ౬
బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వే
ద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదా
స్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం ప
రాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని స
ర్వాణి భూతానీదꣳ సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭
స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన
దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮
స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహ
ణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯
స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహ
ణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

ఆ.— మైత్రేయ్యాఽమృతత్వమాత్రార్థితాయాత్మనో దర్శయతి (స హోవాచేతి) ౩-౪

శం.— స హోవాచ. ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః- అస్మభ్యం భవతీ- భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి. అతస్తు
ష్టోఽహం హన్త యద్యసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం- హే భవతి తే- తుభ్యం తత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. ౫
ఆ.— గురుప్రసాదాదీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛా దుర్లభతా ద్యోతనాయ చేదిత్యుక్తం. ౫
రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతి-త్వం నః- అస్మాకం ప్రియా స
తీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూల భాషణాదితి భావః. ద్యుతాదిత్వాదఙ్. ※ ద్యుద్భ్యో లుఙీతి పరస్మైపదం. అతస్తుష్టోఽహం హే భవతి
అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యం నిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్వి
త్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మని ఖలు అరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే - పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపప
త్త్యా మతే- విచారితే,. శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదం స
ర్వం విదితం భవతి. ఇదం సర్వమితి- యదాత్మనోఽన్యత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬-౭-౮-౯-౧౦

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యపృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవం వాఅరేఽస్యమహతోభూతస్యని
శ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసః పురాణంవిద్యాఉపనిషదశ్శ్లో
కాస్సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితంపాయితమయంచలోకఃపరశ్చలోక
స్సర్వాణిచభూతాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౧
సయథాసర్వాసామపాగ్ం సముద్రఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాంత్వగేకాయనమేవ
గ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాంజిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంగన్ధానాంనాసికేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంరూ
పాణాంచక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంశబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంసఙ్కల్పా
నాంమనఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాంవిద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ంకర్మణాగ్ంహస్తా
వేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంవిసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయన
మేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాంపాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంవేదానాగ్ం వాగేకాయనం॥ ౧౨
సయథాసైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నోరసఘనఏవైవంవా అరేఽయమాత్మాఽనన్త
రోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసం
జ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩
సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపన్నవాఅహమిమంవిజానా
మీతిసహోవాచనవాఅరేఽహంమోహంబ్రవీమ్యవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యానప్రకారమేవాహ (ఆత్మనీతి) దృష్టే- సర్వమిదంవిదితంభవతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. కేనోపాయేనాత్మనిదృష్టేస
ర్వందృష్టంభవతీత్యుపాయంపృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయంశ్రవణాదికందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఉక్తోపాయఫలంప్ర
శ్నపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదంసర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోన్యదితి) తదాత్మనిదృష్టేదృష్టంస్యాదితిశేషః. కథమన్య
స్మిన్దృష్టేసత్యన్యద్దృష్టంభవతి- తత్రాహ (ఆత్మవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— చతుర్థశబ్దనిశ్వాసేనైవలోకాద్యర్థనిశ్వాససామర్థ్యాదుక్తాభవతీతిపృథఙ్నోక్తః. ఇహతు సర్వశాస్త్రార్థోపసంహారఇతి కృత్వా
ఽర్థప్రాప్తోప్యర్థఃస్పష్టీకర్తవ్యఇతిపృథగుచ్యతే. ౧౧-౧౨
ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదావిష్టం హుతమిత్యాద్యధికందృష్టం - తస్యార్థమాహ (చతుర్థఇతి) సామర్థ్యాత్ - అర్థశూన్య
స్యశబ్దస్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. నన్వత్రాపిసామర్థ్యావిశేషాత్పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) ౧౧-౧౨
రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టంహుతం- యాగహోమాదికర్మ. ఆశితంపాయితం- అన్నపానాది. అయంచలోకఃప
రశ్చలోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకఃప్రపఞ్చఇతియావత్. ౧౧-౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయేవిద్యానిమిత్తేసైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వంతుభూత
మాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః - తస్మిన్ప్రవిలాపితేవిద్యయావిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తేచభూతసంసర్గే, నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యేవంయాజ్ఞ
వల్క్యేనోక్తా. ౧౩
ఆ.— సయథా సైన్ధవఘనఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వంత్వితి)
జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః-సన్వ్యవహరతీతిశేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩
రం.— (సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తఃఅబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరి
క్తశ్చసర్వోప్యవయవోయథారసఘనోభవతి. అత్రాన్తరోబాహ్యశ్చరసఘనఇతివక్తవ్యేఅన్తరత్వబాహ్యత్వశూన్యానాంమధ్యవర్తినామపిగ్రహణంయ
థాస్యాదిత్యనన్తరోఽబాహ్యఇతివ్యతిరేకముఖేననిర్దేశః. ఏవంచసతినిరవయవాత్మసాధారణ్యమపిఫలితంభవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మాస
ర్వత్రవిజ్ఞానఘనః- స్వరూపతోధర్మతశ్చవిజ్ఞానఘనజీవశరీరకఇత్యర్థః. జీవపరయోఃస్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావఇదంసామానాధికరణ్యం
ద్రష్టవ్యం. అత్రవక్తవ్యంసర్వంచతుర్థాధ్యాయఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సాహోవాచ. అత్రైవమాభగవాన్- ఏతస్మిన్నేవవస్తుని ప్రజ్ఞానఘనఏవ *నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిమోహాన్తం-మోహమధ్యంఆ
పీపిపత్- అపాతయత్. గమితవానసి. సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతోనవైఅహమిమం-ఆత్మానముక్తలక్షణంవిజానామివివేకతఇతి. సహోవాచ-

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం రసయతే
తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరగ్ం స్పృశతి తదితర ఇత
రం విజానాతి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కగ్ం ర
సయేత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కగ్ం స్పృశేత్తత్కేన కం
విజానీయాద్యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి
గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీ
యాదిత్యుక్తానుశాసనాఽసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహా
ర॥ ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

నాహం మోహం బ్రవీమీత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. యతో వినష్టుం శీలమస్యేతి వినాశీ. న వినాశ్యవినాశీ. వినాశకత్వేన
విక్రియాత్మా. అవినాశీతి- అవిక్రియ ఆత్మేత్యర్థః. అరే మైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః. వినా
శః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోఽస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా. నాపి విక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోఽస్య విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (సా హోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వం పూర్వత్ర హేతురిత్యాహ (యత ఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవ మా భగవాన్మోహాన్తమపీపిపత్) అత్రైవ- న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థే భగవాన్ మా- మాం మోహాన్తం- మో
హమధ్యమపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణ్యన్తాచ్చఙ్. మోహమేవ దర్శయతి (న వా అహమిమం విజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీ
వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మా స్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- న విద్యత ఉచ్ఛిత్తిర్యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతి య-
వత్. అనుచ్ఛిత్తిః ధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవం బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. తస్య జ్ఞానలక్షణో ధర్మోఽప్యవినాశీత్యర్థః. న తూచ్ఛిత్తేరభావో
ఽనుచ్ఛిత్తిః- స ధర్మో యస్యేతి బహువ్రీహిః-అవినాశిత్వేనైవ పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౪

శం.— చతుర్ష్వపి ప్రపాఠకేష్వేక ఆత్మా తుల్యో నిర్ధారితః పరం బ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తు తస్యాధిగమేఽన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తు స ఏవాత్మా- యశ్చతుర్థే *అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్టః. స ఏవ పఞ్చమే ప్రాణపణోపన్యాసేన శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే నిర్ధారితః. పునః పఞ్చమసమాప్తౌ. పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే. పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపి ప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలే కశ్చిదపి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయ. తదుపసంహారస్స ఏష నేతి నేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపి నిరూప్యమాణే తత్త్వే నేతి నేతీత్యాత్మైవ నిష్ఠా- నాన్యోపలభ్యతే తర్కేణ వాగమేన వా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతి నేతీత్యాత్మపరిజ్ఞానం సర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్ -ఏతావన్మాత్రం. యదేతన్నేతి నేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదం చాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవారే మైత్రేయ్యమృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి *యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే (బ్రూ)హ్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతి విజ్ఞేయం త్వయేతి హైవం కిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రియాయై భార్యాయా ఉక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యః కిం కృతవాన్. యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం *ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార-విజహార. ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః. పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సన్న్యాసపర్యవసానా. ఏతావానుపదేశ, ఏతద్వేదానుశాసన, మేషా పరమనిష్ఠా, ఏష పురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీం విచార్యతే శాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యత ఆకులాని హి వాక్యాని దృశ్యన్తే *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ *యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేత *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః *ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యాని చాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకాని వాక్యాని *విదిత్వా వ్యుత్థాయ ప్రవ్రజన్తి *బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేద్గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్ గృహాద్వా వనాద్వేతి *ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ తయోస్సన్న్యాస ఏవాతిరేచయతీతి *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథా స్మృతయశ్చ *బ్రహ్మచర్యవాన్ ప్రవ్రజతి *అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యో యమిచ్ఛేత్తమావసేత్ *తస్యాశ్రమవికల్పమేకే బ్రువతే-తథా *వేదానధీత్య బ్రహ్మచర్యేణ పుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థం పితౄణాం। అగ్నీనాధాయ విధివచ్చేష్ట్వా యజ్ఞైర్వనం ప్రవిశ్యాథ మునిర్బుభూషేత్ *ప్రాజాపత్యాం నిరూప్యేష్టిం సర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్ సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవం వ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకాని హి శ్రుతిస్మృతివాక్యాని శతశ ఉపలభ్యన్త ఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చ తద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చ శాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాం బహువిదామపి. అతో న శక్యతే శాస్త్రార్థో మన్దబుద్ధిభిర్వివేకేన ప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవ హ్యేషాం వాక్యానాం విషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాం విషయవిభాగజ్ఞాపనాయ యథాబుద్ధిసామర్థ్యం విచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

మ్భవాత్ క్రియావసానఏవ వేదార్థః. *తంయజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్త్యకర్మశ్రవణాత్, జ్జరామర్యశ్రవణాచ్చ, లిఙ్గాచ్చ *భస్మాన్తంశరీరమితి. నహి పారివ్రాజ్యపక్షే భస్మాన్తతా శరీరస్య స్యాత్. స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తో మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః। తస్య శాస్త్రేఽధికారోఽస్మిన్ జ్ఞేయో నాన్యస్య కస్యచిదితి-సమన్త్రకం హి యత్కర్మ వేదే నేహ విధీయతే-తస్య శ్మశానాన్తతాం దర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవ శ్రుత్యధికారాభావోఽకర్మిణో గమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి. నను వ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పికం క్రియావసానత్వం వేదార్థస్య. న-అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం. *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి *యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతేత్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాం జీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్యదా న శక్యతేఽన్యార్థతా కల్పయితుం - తదా వ్యుత్థానాదివాక్యానాం చ కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్. *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇతి చ మన్త్రవర్ణాత్. *జరయా వా హ్యేవాస్మాన్ముచ్యేరన్మృత్యునా వేతి చ జరామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛిద్రాసమ్భవాత్ క్రిమీణాం శ్మశానాన్తత్వం నవైకల్పికం. కాణకుబ్జాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి వ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానం నానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితి చేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయోర్యావజ్జీవవిధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః- తత్ర చ క్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః *బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేత్ గృహీ వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః. నచైవం విషయత్వే పారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్య కశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః. అన్యవిషయపరికల్పనాయాం తు యావజ్జీవవిధానశ్రుతేః స్వవిషయాత్సఙ్కోచితా స్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తు విశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చిద్బాధః. న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య *స ఏష నేతి నేత్యేతదన్తేన గ్రన్థేన యదుపసంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతం భవతా. తత్రైతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్న మృష్యతే. తత్ర భవన్తం పృచ్ఛామి కిమర్థమాత్మజ్ఞానమర్థయతి భవానితి. శృణు తత్ర కారణం- యథా స్వర్గకామస్య స్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రాప్తిసాధనం జ్ఞాపయతి- తథైవామృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః *యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీత్యేవమాకాఙ్క్షితమమృతత్వసాధనం *ఏతావదరే ఇత్యేవమాహ వేదేన జ్ఞాప్యత ఇతి. ఏవం తర్హి యథా జ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథైవాత్మజ్ఞానం యథా జ్ఞాప్యతే- తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుం యుక్తం- తుల్యప్రామాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవం కిం స్యాత్. సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్య విద్యావద్భవే కర్మనివృత్తిస్స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాం తావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాం భేదబుద్ధివిషయసమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాం హ్యగ్నిదేవతాం సమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణ నహి తత్కర్మ నిర్వర్త్యతే. యయా హి సమ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యా సమ్ప్రదానకారకం కర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే- సేహ విద్యయా నివర్త్యతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద *దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద *మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానం పశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నచ దేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తు పురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వం-జ్ఞానం తు వస్తుతన్త్రత్వాన్న దేశం కాలం నిమిత్తం వాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి-తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవం సతి ప్రమాణభూతస్య కర్మవిధేర్నిరోధస్స్యాత్-న చ తుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధో యుక్తః. న-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహి విద్యాన్తరనిరోధకమాత్మజ్ఞానం-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రం నిరుణద్ధి. తథాపి హేత్వపహరాత్కర్మానుపపత్తేర్విధివిరోధ ఏవ స్యాదితి చేన్న-కామప్రతిషేధశాస్త్రప్రవృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా *స్వర్గకామో యజేతే స్వర్గసాధనే యాగే ప్రవృత్తస్య కామప్రతిషేధవిధేః కామవిహతే కామ్యయాగానుష్ఠానప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే-నచైతావతా కామ్యవిధిర్నిరుద్ధో భవతి కామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధ ఏవ స్యాదితి చేత్. భవత్యేవ. ఏవం కర్మవిధినిరోధే యథా కామప్రతిషేధే కామ్యవిధేః-తథా ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి చేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽననుష్ఠాతురభావాదనుష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవ తత్కర్మవిధీనామితి చేన్న- ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్య క్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్య ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యత ఏవ. యథా కామవిషయే దోషవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వం స్యాదేవ స్వర్గాదీచ్ఛాయాః స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథా సత్యనర్థార్థో వేద ఇతి చేన్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వాత్, నోక్తమేకం వర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయత్వాత్,. పురుషాభిప్రాయతన్త్రౌ హ్యర్థానర్థౌ-మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం- తావదేవ కర్మవిధయః. తస్మాన్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వం కర్మణామిత్యతస్సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం *ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య. అతో విదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యం సిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యావిక్రియబ్రహ్మాత్మదృఢప్రతిపత్తిమాత్రేణ వచనమన్తరేణాప్యుక్తన్యాయతః. తథా చ వ్యాఖ్యాతమేతత్ *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి హేతువచనేన పూర్వే విద్వాంసః ప్రజామకామయమానా వ్యుత్తిష్ఠన్తీతి పారివ్రాజ్యం విదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథా వివిదిషోరపి సిద్ధం పారివ్రాజ్యం- *ఏతమేవాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్. కర్మణాం చావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయే చోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థాని కర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణాత్మజ్ఞానసాధనత్వమపి కర్మణామవోచామ యజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీతి. అథైవం సత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాం బలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞానోత్పాదనం ప్రతి యమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాం చ ధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషాదిబాహుళ్యాద్బహుక్లిష్టకర్మమిశ్రితా ఇతర ఇత్యతః పారివ్రాజ్యం ముముక్షూణాం ప్రశంసన్తి *త్యాగ ఏవ హి సర్వేషాముక్తానామపి కర్మణాం। వైరా

గృహం పునరేతస్య మోక్షస్య పరమో విధిః *కిం తేన కిము బన్ధుభి స్తైః కిం తే దారైర్బ్రాహ్మణో మరిష్యసి । ఆత్మానమన్విచ్ఛ గుహాం ప్రవిష్టం పితామహ స్తే క్వ గతాః పితా చ. ఏవం సాఙ్ఖ్యయోగశాస్త్రేషు చ సన్న్యాసో జ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్న ఉచ్యతే. కామప్రవృత్త్యభావాచ్చ. కామప్రవృత్తేర్హి జ్ఞానప్రతికూలతా సర్వశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. తస్మాద్విరక్తస్యాపి ముముక్షోర్వినాపి జ్ఞానేన * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాద్యుపపన్నం. నను సావకాశత్వాదనధికృతవిషయమేతదిత్యుక్తం- యావజ్జీవశ్రుత్యనురోధాత్. నైష దోషః- నితరాం సావకాశత్వాద్యావజ్జీవశ్రుతీనాం. అవిద్వత్కామవిక ర్తవ్యతాం హ్యాహాచామ సర్వకర్మణాం. నను నిరపేక్షమేవ జీవననిమిత్తమేవ కర్తవ్యం కర్మ. ప్రాయేణ హి పురుషాః కామబహులాః. కామశ్చానేకవిషయోఽనేకకర్మసాధనసాధ్యశ్చ. అనేకఫలసాధనాని చ వైదికాని కర్మాణి దారాగ్నిసమ్బద్ధపురుషకర్తవ్యాని పునః పునశ్చానుష్ఠీయమానాని బహుఫలాని క్షప్యాదివద్వర్షశతసమాప్తీని చ గార్హస్థ్యే వా ఆరణ్యే వా. అత స్తదపేక్షయా యావజ్జీవశ్రుతయః *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి చ మన్త్రవర్ణః. తస్మింశ్చ పక్షే విశ్వజిత్సర్వమేధయోః కర్మపరిత్యాగః. యస్మింస్తు పక్షే యావజ్జీవానుష్ఠానం - తదాశ్రమాణామన్త్యోఽభస్మాన్తతా చ శరీరస్య. ఇతరవర్ణాపేక్షయా వా యావజ్జీవశ్రుతిః. న హి క్షత్రియవైశ్యయోః పారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిరస్తి. తథా *మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః *ఐకాశ్రమ్యం త్వాచార్యా ఇత్యేవమాదీనాం క్షత్రియవైశ్యాపేక్షత్వం. తస్మాత్పురుషసామర్థ్యజ్ఞానవైరాగ్యకామాద్యపేక్షయా వ్యవస్థానవికల్పక్రమపారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిప్రకారాణామవిరుధ్యన్తే. అనధికృతానాం చ పృథగ్విధానాత్పారివ్రాజ్యస్య *స్నాతకో వాఽస్నాతకో వోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో వేత్యాదినా. తస్మాత్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణ్యధికృతానామేవ.. ౧౫

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.--- ప్రత్యధ్యాయమన్యథా ప్రతిపాదనాదాత్మనస్సవిశేషత్వమాశఙ్క్య స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (చతుర్ష్వపీతి) కేన ప్రకారేణ తస్య తుల్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరం బ్రహ్మేతి) అధ్యాయభేద స్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయేతి) ఉపాయభేదవదుపేయభేదోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపేయ స్త్వితి) చాతుర్థికాదర్థాత్పాఞ్చమికస్యార్థస్య భేదం వ్యావర్తయతి (స ఏవేతి) ప్రాణపణోపన్యాసేన- * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యతీతి మూర్ధపాతోపన్యాసాత్ప్రాణపణత్వేన గృహీత ఇతి గమ్యతే. తేన శాకల్యబ్రాహ్మణేన నిర్విశేషః ప్రత్యగాత్మా నిర్ధారిత ఇత్యర్థః. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాద్యావుక్తం స్మారయతి (పునరితి) పఞ్చమసమాప్తౌ పునర్విజ్ఞానమిత్యాదినా స ఏవ నిర్ధారిత ఇతి యోజనా. పూర్వబ్రాహ్మణాదావపి స ఏవోక్త ఇత్యాహ (పునర్జనకేతి) అస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే స ఏవోక్త ఇత్యాహ (పునరిహేతి) కిమితి పూర్వత్ర తత్ర తత్రోక్తస్య నిర్విశేషస్యాత్మనోఽవసానే వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్ష్వపీతి) పౌర్వాపర్యపర్యాలోచనాయాముపనిషదర్థో నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమిత్యుపపాద్య వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతి హోక్త్వేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్పృష్టవత్యసీత్యాదినా) బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (పరిసమాప్తేతి) తథాప్యుపదేశాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) కిమత్ర ప్రమాణమితి- తదాహ (ఏతదితి) తథాపి పరమానిష్ఠా సన్న్యాసినో వక్తవ్యేతి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) ఆత్మజ్ఞానేన సన్న్యాసేన చ పురుషార్థాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి) ఇతి శబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. స సన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమిత్యుపపాద్య సన్న్యాసమధికృత్య విచారమవతారయతి (ఇదమిదానీమితి) తత్ర తత్ర ప్రాగేవ విచారితత్వాత్కిం పునర్విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రార్థేతి) విరక్తస్య సన్న్యాసో జ్ఞానస్యాన్తరఙ్గం సాధనం- జ్ఞానం తు కేవలమమృతత్వస్యేతి శాస్త్రార్థవివేకరూపా ప్రతిపత్తిరపి ప్రాగేవ సిద్ధేతి కిం తదర్థం సవిచారారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) అతో విచారః కర్తవ్యః- నాన్యథా శాస్త్రార్థవివేకస్య స్యాదిత్యుపసంహారార్థో హి శబ్దః. వాక్యానామాకులత్వమేవ దర్శయతి (యావదితి) యదగ్నిహోత్రమిత్యాదీనీత్యాదిశబ్దాత్ *ఐకాశ్రమ్యం త్వాచార్యాః ప్రత్యక్షవిధానాద్గార్హస్థ్యస్యేత్యాదిస్మృతివాక్యం గృహ్యతే. కథమేతావతా వాక్యాని వ్యాకులానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యానిచేతి) *విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వాక్యం పాఠక్రమేణ విద్వత్సన్న్యాసపరం- అర్థక్రమేణ తు వివిదిషాసన్న్యాసపరం. *ఆత్మానమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి తు వివిదిషాసన్న్యాసపరమేవేతి విభాగః. క్రమసన్న్యాసపరాం శ్రుతిముదాహరతి (బ్రహ్మచర్యమితి) అక్రమసన్న్యాసవిషయం వాక్యం పఠతి (యదివేతి) కర్మసన్న్యాసమోక్షసన్న్యాసస్యాధిక్యప్రదర్శనపరాం శ్రుతిం దర్శయతి (ద్వావేవేతి) అనునిష్ఠాన్తతరా- శాస్త్రక్రమేణాభ్యుదయనిశ్శ్రేయసోపాయత్వేన పునః పునరుక్తావిత్యర్థః. జ్ఞానద్వారా సన్న్యాసస్య మోక్షోపాయత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ (నకర్మణేతి) * తాని వై తాన్యవరాణి తపాంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయదిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. యథా శ్రుతయః- తథాన్యా స్మృతయోఽపి వ్యాకులా దృశ్యన్త ఇత్యాహ (తథేతి) తత్రాక్రమసన్న్యాసే స్మృతిమాదావుదాహరతి (బ్రహ్మచర్యవానితి) యథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తౌ ప్రమాణభూతాం స్మృతిం దర్శయతి (అవిశీర్ణేతి) ఆశ్రమవికల్పవిషయాం స్మృతిం పఠతి (తస్యేతి) బ్రహ్మచారీ షష్ఠ్యర్థః. క్రమసన్న్యాసే ప్రమాణమాహ (తథేతి) తత్రైవ వాక్యాన్తరం పఠతి (ప్రాజాపత్యామితి) సర్వవేదసం- సర్వస్వం దక్షిణా యస్యాం- తాం నిర్వర్త్యేత్యర్థః. ఆదిపదేన *ముణ్డాని స్త్రస్తవశ్చేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే. ఇత్యాద్యాః- స్మృతయశ్చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వ్యాకులాని వాక్యాని దర్శితాన్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఇతశ్చ కర్తవ్యో విచార ఇత్యాహ (ఆచారశ్చేతి) శ్రుతిస్మృతినిదానమాచారః. స విరుద్ధో లక్ష్యతే- కేచిద్బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజన్తి- అపరే తత్పరిసమాప్య గార్హస్థ్యమేవాచరన్తి. అన్యే తు చతురోఽప్యాశ్రమాన్ క్రమేణాశ్రయన్తే. తథా చ వినా విచారం నిర్ణయాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఇతశ్చాస్తి విచారస్య కార్యతేత్యాహ (విప్రతిపత్తిశ్చేతి) యద్యపి బహువిదః శాస్త్రార్థప్రతిపత్తారో జైమినిప్రభృతయః- తథాపి తేషాం విప్రతిపత్తిరుపలభ్యతే- కేచిదూర్ధ్వరేతస ఆశ్రమాస్సన్తీత్యాహుః. న సన్తీత్యపరే, తత్కుతో విచారాదృతే నిశ్చయసిద్ధిరిత్యర్థః. అథ కేషాంచిదన్తరేణాపి విచా

తంశాస్త్రార్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారవిప్రతిపత్తేరితియావత్. తైస్సహశాస్త్రార్థోవివేకేనజ్ఞాతుంశక్యతే-తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితంవిచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వాపూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రవాదోగృహ్యతే. ఏకాశ్రమ్యేహేత్వన్తరమాహ (తమితి) * ఏత ద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చపారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తీర్థాచ్చేతి) పారివ్రాజ్యపక్షేతదుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చనాస్తిపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకంహీతి) నాస్యనస్య కస్యచిదిత్యత్రసూచితమర్థంకథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యాభావేహేత్వన్తరమాహ అగ్నీతి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (సన్త్వితి) ఉభయవిధిదర్శనేషోడశిగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేనవికల్పోయుక్తః-నను క్రియావసానఏవవేదార్థఇతిపక్షపాతేనిబన్ధనమస్తీత్యర్థః.తుల్యవిధిద్వయ దర్శనేహివికల్పోభవతి-అత్రతుసావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితిసమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వంవేదార్థస్యేతిశేషః. తత్రైవహేత్వన్తరాణ్యాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా) నవైకల్పికమిత్యత్రపూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాంకథమనధికృతవిషయత్వం- అతఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వంతేషామశక్యంవ క్తుం- * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయేక్రమదర్శనాదితిశఙ్క్యతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరందర్శయన్నుత్తరమాహ (సవిశ్వజిదితి) * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదోవిశ్వజిత్సర్వమేధాదావనుష్ఠానేసర్వస్వదానాదేవసాధనసమ్పద్వికలత్వాద్వైవారివ్రాజ్య స్యావశ్యంభావిత్వాత్. అత స్తద్విషయంక్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథంక్రమవిధేరేవంవిషయత్వం-కల్పకాభావాది త్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపివిరక్తస్యపారివ్రాజ్యమితికిమితిక్రమవిషయోనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయేతి) క్రమ విధేరపి త్వత్పక్షేసఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతిజ్ఞానేకర్మత్యాగోనిషిధ్యతే - సత్యాంచావిధేర్జిజ్ఞాసాయామితిన త ల్వ్యద్వయందూషయతిసిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్నకర్మావసానఏవవేదార్థఇతిసఙ్గృహీతంవస్తువివృణోతి (య త్రావదితి) విద్యాసూత్రాదారభ్యనిషేధవాక్యాన్తేనగ్రన్థేనయదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం-తత్తావన్ముక్తిసాధనమితిభవతాపియస్మాదుపగతం-పరా ఙ్గంచాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితిన్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానేసతికర్మానుష్ఠానంనిరవకాశమిత్యర్థః. అథాత్మజ్ఞానంకర్మసహితమమృతత్వసాధ నమిష్యతే-నకేవలం. తథాచజ్ఞానోత్తరకాలమపినకర్మత్యాగసిద్ధిరితిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వేసత్యపీతియావత్. కర్మనిరపే క్షత్వంచేత్ తదాత్మజ్ఞానస్యభవాన్ననహతే - కిమితతర్హిజ్ఞానమేవోపగతమితిసిద్ధాన్తీపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్యకర్మానపేక్షత్వాఙ్గీకారేసతీత్యర్థః. తత్రపూర్వవాదీశాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితిశఙ్క్యతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేదఇతిశేషః. శాస్త్రానుసారేణాత్మ జ్ఞానాఙ్గీకారేకర్మనిరపేక్షమేవాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనంనేత్స్యతీతిపరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్రజ్ఞానేకర్మణిచేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యా మృతత్వసాధనత్వే, తస్యకర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః. తుల్యప్రామాణ్యాత్-ప్రామాణ్యస్యతుల్యత్వాత్. వేదస్యేతిశేషః. యథాశాస్త్రంజ్ఞానాభ్యు పగమేపికథంతత్కేవలంకైవల్యకారణమితిపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణజ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) ఆత్మజ్ఞా నస్యతదుపమర్దకత్వందర్శయితుంకర్మహేతుంతావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాంసంప్రదానకారకసాధ్యత్వంవ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యేతి) తథాపికథమాత్మజ్ఞానస్యకర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యయాహీతి) ఇహేతివిద్యాదశోక్తిః. విద్యాయాః శ్రుతిజన్యత్వేనబలవత్త్వందర్శయతి (అన్యోసావిత్యాదినా) ననుశుచౌదేశేదివసాదౌకాలేశాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నంజ్ఞానంపుమర్థసాధనం- * శుచౌదేశేప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదిస్మృతేః. తథాచకథంతస్యభేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అతఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతాతత్రావిశేషాదితిన్యా యాజ్జ్ఞానస్సాధనస్యసమాధేరపినదేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తుకూటస్థవస్తుతత్త్వజ్ఞానస్యేతిభావః. విమతందేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రార్థత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశ ఙ్క్యపురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిందూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతంనదేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణ త్వాత్- ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితిప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యసర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వేదోషమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇష్టా పత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డేనకాణ్డాన్తరస్యాపివిరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాక్షాదాత్మజ్ఞానంకర్మవిధివిరోధి - అర్థాద్వేతివికల్పద్వయం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (నహివిధ్యన్తరేతి) ద్వితీయంశఙ్క్యతే (తథాపీతి) యథా * నకామీస్యాదితినిషేధాత్కస్యచిత్కామ ప్రవృత్తిర్నభవతీత్యేతావతానసర్వాన్ప్రతికామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథాకస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేపినసర్వాన్ప్రత్యసౌనిరుద్ధోభవిష్యతీతిప రిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞంప్రతితదుపపత్తేరితిభావః. అభిప్రాయమవిద్వా నాశఙ్క్యతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్- కామస్యేతిశేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేషుకర్మస్వితిద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్స్యాదిత్- కా మ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీబ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన కర్మవిధినిరోధసతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిశేషః. తదేవచోద్యంవిశదయతి (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామ గ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంయేవిధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శ యతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవకర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్క్యతే (తథాస తీతి) కర్మవిధేరపిపురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్యపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివా స్తవంపురుషార్థత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) ఆర్థానర్థయోరత్ర ప్రాయత న్ని ర్త్వంసాధయతి (పురుషేతి) మరణంమహా ప్రస్థానమిత్యాదికామ్యంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టవిధానంద్రష్టం- అతో ఽర్థానర్థావాత్ర ప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మవిధీనామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వేతన్నిరపేక్షత్వేచసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వేహేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరుక్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్యకేవలస్యకైవల్యకారణత్వసిద్ధేః, స్థితేతస్మిన్ జీవన్ముక్తస్య కర్మానుష్ఠానానవకాశా, త్తదుద్దేశేనైవ ప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యనిదితపదపదార్థస్యపరోక్షజ్ఞానవత సన్మాత్రేణ ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణసిద్ధంసర్వకర్మత్యాగలక్షణంపారివ్రాజ్యం. ఏషఏవవిద్వత్సన్న్యాసః నత్వపరోక్షజ్ఞానవతః ప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయంకించిదస్తీతిభావః. విద్యావిషయత్వాజ్జాతసాక్షాత్కారస్యకథంపారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధింవినాపిఫలభూతపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాంజిజ్ఞాసాయాంకర్మత్యాగోనశక్యతేసిషేధుమితివదన్వివిదిషాసన్న్యాసంసాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం - ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాంతత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మలోకస్యావబోధోఽపివ్యుత్థానహేతుఃపరోక్షనిశ్చయఏవ - సతీతరస్మిన్ఫలావస్థస్యవ్యుత్థానాద్యనుష్ఠానాయోగా. త్తదన్తరేణత్వాప్రత్యభావా, చ్చ. ఉక్తంహికామాదివదుపరతేరపిత త్త్వసాక్షాత్కారేణనియతంసాధనత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్ - పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అధీతవేదోవిచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ముముక్షుర్మోక్షసాధనంతత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణస్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపి శూన్యోవివక్షితః. తస్యకథంపారివ్రాజ్యం-అతఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చవివిదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధానివిద్యానివృత్త్యశేషాణికర్మాణిశరీరధారణమాత్రకారణేతరాణిత్యాజ్యానీతిశేషః. వివిదిషాసన్న్యాసే హేత్వన్తరంసాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధఫలానికర్మాణ్యవిద్యావిషయేపరంసమ్భవన్తి - నత్వసాధ్యేవస్తునీత్యతోవస్తుజిజ్ఞాసాయాంత్యాజ్యానితానీత్యర్థః. కథంతర్హికర్మణాముత్తమఫలాన్వయః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారాజ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తిప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థాన్వయఇత్యర్థః. * సన్న్యాసఃకర్మయోగశ్చనిశ్శ్రేయసకరావుభావితిస్మృతేర్వివిదిషూణాంముముక్షూణాంకథంపారివ్రాజ్యస్యైవకర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) యథావిద్వత్సన్న్యాసః- తథావివిదిషాసన్న్యాసేపియథోక్తనీత్యాసమ్భవతీత్యేతదితియావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనంప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంబలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గత్వబహిరఙ్గత్వచిన్తా. తస్యాంసత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయబ్రహ్మచర్యాదయోయమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేనశమాదయోగృహ్యన్తే. ఇతరేతే- నియమప్రధానాఆశ్రమధర్మాబహునాక్లిష్టేన- హాపనేకర్మణామజ్ఞతాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్సేవేతసతతంనిత్యంనియమాన్ కేవలాన్భజన్నితిస్మృతేః. తస్మాత్పూర్వేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాంబహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాత్యాగస్యాధికారివిశేషంప్రతిప్రశస్తత్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనేతిశేషః. తత్త్యాగేహేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మపరిత్యాగస్యేత్యర్థః. ఉత్తమపుమర్థార్థినస్సన్న్యాసద్వారాశ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్రవాక్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనేనేతి) అథపిత్రాదిభిర్గతంపన్థానమన్వేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహాఇతి) వివిదిషాసన్న్యాసేసాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః * జ్ఞానేనచాపవర్గోవిపర్యయాదిష్యతేబన్ధఇతి * వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానాస్యేతచేష్టితమితి * అపిపర్యయాద్విశుద్ధంకేవలముత్పద్యతేజ్ఞానమితిచ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః * అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంతన్నిరోధఇతి * తత్రవైరాగ్యేణవిషయస్రోతఃఖిలీక్రియతేవివేకదర్శనాభ్యాసేనకల్యాణస్రోతఉత్పద్యతఇతిచ. * దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్యవశీకారసంజ్ఞావైరాగ్యమితిచ. ఇతశ్చసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఇత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసినఃకామప్రవృత్త్యభావేపికథంసన్న్యాసస్యజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతితుకామయమానః * కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనోమహాపాప్మావిద్ధ్యేనమిహవైరిణమిత్యాదీనిశాస్త్రాణి. వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోదర్శితయావిధయాజ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాసస్యప్రాప్తత్వాత్ * బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితియోజనా. అథ పారివ్రాజ్యవిధానమనధికృతవిషయముచితం- తథాసతిసావకాశత్వాత్. నత్వధికృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధా, త్తస్యానిరవకాశత్వా, త్సావకాశనిరవకాశయోశ్చనిరవకాశస్యైవబలవత్త్వా, దిత్యుక్తంశఙ్క్యతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వందూషయతి (నైషదోషఇతి) కథమతిశయేనసావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యహోత్రాదికంకర్మకథంకామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నన్వితి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేవేష్టత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణాయామపిజీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపినిత్యేషుకర్మసునకామనిమిత్తా ప్రవృత్తిః-తత్రకామ్యమానఫలాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపికామితత్వంయుక్తమితిభావః. తథాపినిత్యేకర్మణి కామ్యమానంఫలంసిద్ధ్యుద్దేశేకించిన్నశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్యద్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపిసిద్ధ్యుద్దేశేసాధ్యంభవతి-* యద్యద్ధికురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేస్తదన్వ్యతిరేకేణప్రవృత్త్యనుపపత్తేః అతోనిత్యేఽపికామితఫలమస్తీత్యర్థః. ననువైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వాన్మోక్షేపినియతఫలోయుక్తః-తథాచనిత్యేషుతదభావాన్నకామితంఫలంసేత్స్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతితువివక్షితసన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (దారేతి) నన్వవిరక్తేనాపి గృహాణాసక్తదేవతాస్యనుష్ఠేయాని - తావతావిధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచకథంఫలబాహుళ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః. తర్హియావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయానస్య

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జాబాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయన స్సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కాషాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳసనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుః సనాతనాత్సనాతనః సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

నవరతమగ్నిహోత్రాదీని- కుతో యథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి) అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహ
రతి (అత ఇతి) యత్తు యావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి విధ్య
పవాదకమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి) పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యా
వజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి) కథం సా క్షత్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యపరిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ
(నహీతి) యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాసా
ర్థానాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అసంగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి- తత్రాహ (అ
నధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. ఆశ్రమాన్తరవిషయశ్రుతి ౧౫
స్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ....

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

శం.— (యత్ర హి ద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహా
ర) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేష్టవ్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వాఙ్గం విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్దోపచారాత్ ప్రయు ౧౫
క్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః.

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్క్యీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ
స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్......................... ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

౮.— తదేవంవిచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతోవిరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యాథవంశ ఇత్యస్యార్థమాహ (అథేతి) సాఙ్గోపాఙ్గస్యసఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనానన్తర్యమథశబ్దార్థమాహ (అనన్తరమితి) యథా ప్రథమాన్తశ్శిష్యః- గురుస్తుపఞ్చమ్యన్త ఇతిచతుర్థాన్తైర్వ్యాఖ్యాతం-తథాత్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యానన్త్వితి) ఇత్థమాగమోపపత్తిభ్యాం సన్న్యాససంసేతికర్తవ్యతాకమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పరిసమాప్తామఙ్గలమాచరతి (బ్రహ్మేతి)........ ౧-౨-౩

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

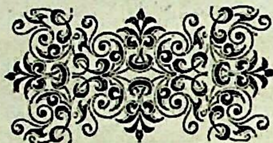
ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

౯.— పూర్వవదేవవంశబ్రాహ్మణం. ఆచార్యవంశకీర్తనస్యమఙ్గళత్వాన్నాత్రపౌనరుక్త్యం శఙ్కనీయం. పౌతిమాష్యాదిప్రథమం పఞ్చమ్యుక్తిస్తతోఽర్వాగపిశిష్యపరమ్పరాఽస్తీతిజ్ఞాపనార్థం........ ౧-౨-౩

ఇతిబృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే- షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే - షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.—

పూర్ణమదఃపూర్ణమిదంపూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్యపూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం.— పూర్ణమద ఇత్యాదిఖిలంకాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేనయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరోనిరుపాధికోఽశనాయాద్యతీతో నేతినేతీతివ్యపదేశ్యః నిర్ధారితఃయద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం. అధునాతస్యైవాత్మనస్సోపాధికస్యశబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయాపన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జిచయాని- తానివక్తవ్యానీతిపరస్సన్దర్భః. సర్వోపాసనశేషత్వేనోఙ్కారోదమందానందయామిత్యేతానిచవిధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం-నకుతశ్చిద్వ్యావృత్తం. వ్యాపీత్యేతత్. నిష్ఠాచకర్తరిద్రష్టవ్యా. అదఇతిపరోక్షాభిధాయిసర్వనామ. తత్పరంబ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరంనిరుపాధికంచ. తదేవేదం- సోపాధికంనామరూపస్థంవ్యవహారాపన్నంపూర్ణం- స్వేనరూపేణపరమాత్మనావ్యాప్త్యేవ. నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనవిశేషాత్మనా. తదిదంవిశేషాపన్నం-కార్యాత్మకంబ్రహ్మపూర్ణాత్- కారణాత్మనఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపికార్యాత్మనోద్రిచ్యతే - తథాపియత్స్వరూపంపూర్ణత్వంపరమాత్మభావంనజహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య- కార్యాత్మనోబ్రహ్మణఃపూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్యవిద్యయాఽవిద్యయాకృతంభూతమాత్రోపాధిసంసర్గజన్యత్వావభాసంతిరస్కృత్యపూర్ణమేవ - అనన్తరమబాహ్యంప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావంకేవలంబ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఏషోస్యమన్త్రస్యార్థః. తత్రబ్రహ్మేత్యస్యార్థఃపూర్ణమదఇతి. ఇదంపూర్ణమితి * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యస్యార్థః. తథాచశ్రుత్యన్తరం * యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్విహేతి. అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యంపూర్ణంబ్రహ్మ-తదేవేదంపూర్ణంకార్యస్థంనామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవపరమార్థస్వరూపాదన్యదివప్రత్యవభాసమానంతద్యదాత్మానమేవపరంపూర్ణంబ్రహ్మవిదిత్వాఽహమదఃపూర్ణంబ్రహ్మాస్మీత్యేవంపూర్ణమాదాయ-తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయాబ్రహ్మవిద్యయాపూర్ణమేవకేవలమవశిష్యతే. తథాచోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థోబ్రహ్మ-సఏషోనేనమన్త్రేణానూద్యతేఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేనహివక్ష్యమాణానిసాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యానివిధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని, చ. అత్రైకేవర్ణయన్తిపూర్ణాత్- కారణాత్పూర్ణం- కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తంకార్యంవర్తమానకాలేపిపూర్ణమేవపరమార్థవస్తుభూతంద్వైతరూపేణ. పునఃప్రలయకాలేపూర్ణస్య- కార్యస్యపూర్ణతామాదాయ - ఆత్మనిధిత్వాపూర్ణమేవావశిష్యతేకారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపికాలేషుకార్యకారణయోఃపూర్ణతైవ. సాచైకైవపూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేనవ్యపదిశ్యతే. ఏవంచతథాద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మ- యథాకిలసముద్రోజలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మకఏకఏవ. యథాచ జలంసత్యం, తదుద్భవాశ్చతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతాఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణఃపరమార్థసత్యాః,- ఏవంసర్వమిదంద్వైతంపరమార్థసత్యమేవజలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయంతుపరంబ్రహ్మ. ఏవంచకిలద్వైతస్యసత్యత్వేకర్మకాణ్డస్యప్రామాణ్యం. యదాపునర్ద్వైతంద్వైతమివావిద్యాకృతంమృగతృష్ణికావదనృతం-అద్వైతమేవపరమార్థః- తదాకిలకర్మకాణ్డంవిషయాభావాదప్రమాణంభవతి. తథాచవిరోధఏవస్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం-పరమార్థతోఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణంకర్మకాణ్డం-అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయాశ్రుత్యైతదుక్తంకార్యకారణయోస్సత్యత్వంసముద్రవత్ పూర్ణమదఇత్యాదినేతి. తదసత్-విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పదూరసమ్భవాత్. నహీయంస్వవివక్షితాకల్పనా. కస్మాత్. యథాక్రియావిషయేఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదఃక్రియతే-యథా *అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యఇతిహింసాసర్వభూతవిషయోత్సర్గేణనివారితాతీర్థవిశిష్టవిషయేజ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. నచతథావస్తువిషయఇహాద్వైతంబ్రహ్మేత్యుత్సర్గేణప్రతిపాద్యపునస్తదేకదేశోఽపవదితుంశక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథావికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా * అతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతి * నాతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతీతిగ్రహణాగ్రహణయోఃపురుషాధీనత్వాద్వికల్పోభవతి-నత్విహతథావస్తువిషయేద్వైతంవాస్యాదద్వైతంవేతివికల్పస్సమ్భవతి-అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య.తస్మాన్నస్వవివక్షితేయంకల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనంనిరన్తరంపూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితంసబాహ్యాభ్య

న్తరమజం నైతి నేత్యస్థూలమనణ్వజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాః శ్రుతయో నిశ్చితార్థాస్సంశయవిపర్యాసాశఙ్కారహితాస్సర్వాస్సముద్రప్రక్షిప్తాస్స్యుః - అకించిత్కరత్వాత్. తథా న్యాయవిరోధోఽపి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావతో నిత్యత్వానుపపత్తేః. నిత్యత్వం చాత్మనః స్మృత్యాదిదర్శనాదనుమీయతే- తద్విరోధశ్చ ప్రాప్నోత్యనిత్యత్వే. భవత్కల్పనానర్థక్యం చ. స్ఫుటమేవ చాస్మిన్పక్షే కర్మకాణ్డానర్థక్యం- అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే సముద్రాదిదృష్టాన్తా విద్యన్తే- కథముచ్యతే భవతైకస్య ద్వైతాద్వైతత్వం విరుద్ధమితి. న-అన్యవిషయత్వాత్. నిత్యనిరవయవవస్తువిషయం హి విరుద్ధత్వమవోచామ ద్వైతాద్వైతత్వస్య-న కార్యవిషయే సావయవే-తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదనుపపన్నైషా కల్పనా. అస్యాః కల్పనాయా వరముపనిషత్పరిత్యాగ ఏవ. అధ్యేయత్వాచ్చ న శాస్త్రార్థేయం కల్పనా. న హి జననమరణాద్యనర్థశతసహస్రభేదసమాకులం సముద్రవనాదివత్సావయవమనేకరసం బ్రహ్మ ధ్యేయత్వేన విజ్ఞేయత్వేన వా శ్రుత్యోపదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనతాం చ. *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చానేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి. యచ్చ శ్రుత్యా నిన్దితం-తన్న కర్తవ్యం. యచ్చ న క్రియతే- న స శాస్త్రార్థః. బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వమనేకధాత్వం చ ద్వైతరూపం నిన్దితత్వాన్న ద్రష్టవ్యం- అతో న శాస్త్రార్థః. యత్త్వేకరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్ద్రష్టవ్యత్వాత్ప్రశస్తం. ప్రశస్తత్వాచ్చ శాస్త్రార్థో భవితుమర్హతి. యత్తూక్తం వేదైకదేశస్య ప్రామాణ్యం కర్మవిషయే, ద్వైతాభావాదద్వైతే చ ప్రామాణ్య, మితి. తన్న - యథాప్రాప్తోపదేశార్థత్వాత్. న హి ద్వైతమద్వైతం వా వస్తుజాతమాత్రమేవ పురుషం జ్ఞాపయిత్వా పశ్చాత్కర్మ వా బ్రహ్మవిద్యాం వోపదిశతి శాస్త్రం. న చోపదేశార్హం ద్వైతం - జాతమాత్రప్రాణిబుద్ధిగమ్యత్వాత్. న చ ద్వైతస్యానృతత్వబుద్ధిః ప్రథమమేవ కస్యచిత్స్యాత్ - యేన ద్వైతస్య సత్యత్వముపదిశ్య పశ్చాదాత్మనః ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్ఛాస్త్రం. నాపి పాషణ్డిభిరసి ప్రస్థాపితాశ్శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం న గృహ్ణీయుః. తస్మాద్యథాప్రాప్తమేవ ద్వైతమవిద్యాకృతం స్వాభావికముపాదాయ స్వాభావిక్యైవావిద్యయా యుక్తాయ రాగద్వేషాదిదోషవతే యథాభిమతపురుషార్థసాధనం కర్మోపదిశత్యగ్రే. పశ్చాత్ప్రసిద్ధక్రియాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతే తద్విపరీతౌదాసీన్యస్వరూపావస్థాప్రాప్తిం నేతదుపాయభూతామాత్మైకత్వదర్శనాత్మికాం బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతి. అథైవం సతి తదౌదాసీన్యస్వరూపావస్థానే ఫలే ప్రాప్తే శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యర్థిత్వం నివర్తతే. తదభావాచ్ఛాస్త్రస్యాపి శాస్త్రత్వం తం ప్రతి నివర్తత ఏవ. తథా ప్రతిపురుషం పరిసమాప్తం శాస్త్రమితి న శాస్త్రవిరోధగన్ధోఽప్యస్తి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనాదిద్వైతభేదస్య - అన్యతమావస్థానే హి విరోధస్స్యాత్. అవస్థితస్యేతరేతరాపేక్షత్వాత్తు శాస్త్రశిష్యశాసనానాం నాన్యతమోఽవ్యవతిష్ఠతే. సర్వసమాప్తౌ తు కస్య విరోధ ఆశఙ్క్యేతాద్వైతే కేవలే శివే సిద్ధే. నాప్యవిరోధతా- అత ఏవ. అథాప్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేఽపి శాస్త్రవిరోధస్య తుల్యత్వాత్. యదాపి సముద్రాదివద్ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛామః- నాన్యద్వస్త్వన్తరం- తదాపి భవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్న ముచ్యామహే. కథం. ఏకం హి పరం బ్రహ్మ ద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్ఛోకమోహాద్యతీతత్వాదుపదేశం న కాఙ్క్షతి. న చోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణ ఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథ ద్వైతవిషయస్యానేకత్వాదన్యోన్యస్య ఉపదేశః- న బ్రహ్మవిషయ ఉపదేశ ఇతి చేత్. తదాఽద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతి విరుధ్యతే. యస్మిన్ ద్వైతవిషయేఽన్యోన్యోపదేశః- సోఽన్యః. అద్వైతం చాన్యదేవేతి సముద్రదృష్టాన్తో విరుద్ధః. న చ సముద్రోదకైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోఽన్యస్యోపదేశగ్రహణాదికల్పనా సమ్భవతి. న హి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకే దేవదత్తే వాక్కర్ణయోర్దేవదత్తైకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్ట్రీ - కర్ణః కేవల ఉపదేశస్య గృహీతా- దేవదత్తస్తు నోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్య గృహీతే, తి కల్పయితుం శక్యతే - సముద్రోదకాత్మత్వవదేకత్వవిజ్ఞానవత్త్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యాయవిరోధశ్చాభిప్రేతార్థాసిద్ధిశ్చైవం కల్పనాయాం స్యాత్. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాత ఏవాస్మాభిః పూర్ణమద ఇత్యస్య మన్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలం సాఙ్గోపాఙ్గం వాదస్యాయేనోక్తం. ఇదానీం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేష్వేవ సర్వస్య వక్తవ్యస్య సమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భేణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం వస్తు ఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరః-ఇత్యుక్త ఇతి శేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేనమానమేయాదిగ్రహః. దయాం-శిక్షేదిత్యుక్తానీతి శేషః. ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేన విధిత్సితం-తత్పూర్వోక్తస్యైక్యజ్ఞానమనువదతి (పూర్ణమితి) అవయవార్థముక్త్వా సముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) అదః పూర్ణమిత్యనేన లక్ష్యం తత్పదార్థం దర్శయిత్వా త్వంపదార్థం దర్శయతి (తదేవేతి) కథం సోపాధికస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (నోపాధీతి) న వయముపహితేన విశిష్టేన రూపేణ పూర్ణతాం వర్ణయామః- కిం తు కేవలేన స్వరూపేణేత్యర్థః. లక్ష్యౌ తత్త్వంపదార్థావుక్త్వా తావేవ వాచ్యౌ కథయతి (తదిదమితి) కథం కార్యాత్మనోద్రిచ్యమానస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లక్ష్యపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యమైక్యే శ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథం పూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయా సహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్వ్యుత్పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధే బ్రహ్మాత్మైక్యైకతశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) బ్రహ్మాత్మనోరైక్యేనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్య వాక్యార్థమాహ (అత ఇతి) పూర్ణం యద్బ్రహ్మేతి యచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాం దర్శయిత్వా మోక్షావస్థాం దర్శయతి (తద్యదాత్మానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చోక్తమితి) న కేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయైవాస్య మన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కిం తు సర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థ ఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉత్తరేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాద్యుక్తో బ్రహ్మణోఽనువాద ఇతి శేషః. కథం తర్హి సర్వోపాసనశేషత్వేన విధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అత ఆహ (ఖిల ఇతి) అద్వితీయం బ్రహ్మాత్మ్య

త్సర్గప్రవృత్తంశాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రంతువిశేషప్రవృత్తం తస్యాపవాదః. తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మస ర్వోపనిషదర్థః. తదేవ బ్రహ్మనైనమస్త్రేణసజ్జీకృతఇతిభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలేపూ ర్ణత్వముక్త్వాస్థితికాలేపితదాహ (ఉద్రిక్తమితి) ప్రలయకాలేపితయోఃపూర్ణత్వందర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేనకార్యకారణయోరుక్తాంపూ ర్ణతాంనిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణేపూర్ణేచేత్- తర్హికథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) కథంతర్హితయోరుక్తంపూర్ణత్వం-తదా హ (కార్యకారణయోరితి) ఏకాపూర్ణతావ్యపదిశ్యతే-నద్వయోరితిస్థితేలబ్ధమర్థమాహ (ఏవంచేతి) ఏకంహ్యనేకాత్మకమితివిప్రతిషేధమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేననిరాచష్టే (యథాకిలేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మనైకాత్మకమితిశేషః. బ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేపిసత్యమద్వైతమసత్యమితరదిత్యా శఙ్క్యాహ (యథాచేత్యాదినా) ద్వైతస్యపరమార్థసత్యత్వేకర్మకాణ్డశ్రుతిమనుకూలయతి (ఏవంచేతి) విపక్షేదోషమాహ (యదాపునరితి) అస్తుకర్మకాణ్డాప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథాచేతి) విరోధః-అధ్యయనవిధేరితిశేషః. తమేవవిరోధంసాధయతి (వేదేతి) కథంతర్హివిరోధస మాధిః- తత్రాహ (తద్విరోధేతి) ప్రాప్తంభర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానంప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం- అద్వితీయంబ్రహ్మ. తద్విషయోత్స ర్గాపవాదయోర్వికల్పసముచ్చయయోశ్చాసమ్భవంవక్తుంప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (నహీతి) తత్రప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవివృణోతి (కస్మాదిత్యాది నా) యథేత్యాదిగ్రన్థస్యనచతథేత్యాదినాసమ్బన్ధః. క్రియాయాముత్సర్గాపవాదసమ్భవనాముదాహరతి (యథేత్యాదినా) తథాన్యత్రాపి క్రియాయాముత్సర్గాపవాదౌ ద్రష్టవ్యావితిశేషః. వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) విషయభేదేనసత్యుత్సర్గాపవాదౌదృష్టాన్తతావదద్వి తీయే బ్రహ్మణిసమ్భవతః- నహిబ్రహ్మద్వయమేవజాయతేతీయతేచేతిసమ్భవనాస్పదమితిభావః. ఉత్సర్గాపవాదానుపపత్తివద్బ్రహ్మణివికల్పానుప పత్తేశ్చతదేకరసమేషితవ్యమిత్యాహ (తథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతిసముచ్చయాసమ్భవమభిదధాతి (విరోధాచ్చేతి) ఉత్సర్గాపవాదవికల్పసముచ్చయానామసమ్భవాన్నయత్రాబ్రహ్మణోనానారసత్వకల్పనేతిఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయ కల్పనానుపపత్త్యాహేత్వన్తరంప్రతిజ్ఞాయశ్రుతివిరోధంప్రకటీకృత్యన్యాయవిరోధంప్రకటయతి (తథేతి) బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వేస్యాదితిశేషః. నిత్యత్వానుపపత్తేః- ఆత్మనోనిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధస్స్యాదిత్యధ్యాహారః. ననుతస్యనిత్యత్వంనాఙ్గీక్రియతే- మానాభావాదితిప్రాప్తాంశఙ్కాం ప్రత్యాహ (నిత్యత్వంచేతి) స్మృత్యాదిదర్శనాదిత్యాదిశబ్దేన * సవివతుకర్మాసమ్మతిశబ్దవిధిభ్య ఇత్యధికరణోక్తాహేతవోగృహ్యన్తే. అనుమీ యతే- కల్ప్యతే. స్వీక్రియతఇతియావత్. తద్విరోధశ్చ- స్మృత్యాదిదర్శనకృతాత్మనిత్యత్వానుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః. ఆత్మనోఽనిత్యత్వేదోషాన్త రమాహ (భవదితి) కర్మకాణ్డస్యసత్యార్థత్వంపరేణకల్ప్యతే- తదానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వేస్పష్టమేవాపతేదిత్యుక్తమేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి) బ్రహ్మణోనానారసత్వేవిరోధముక్తమనుభాషమాణస్సోఽవక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సముద్రాదీనాంకార్యత్వసావయవత్వాభ్యామనేకాత్మకత్వమవి రుద్ధం- బ్రహ్మణస్తునిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చనానేకాత్మకత్వంయుక్తమితినైషమ్యమాదర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణోనానా రసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) * అజోనిత్యశ్శాశ్వతోయంపురాణ ఇత్యాద్యాస్స్మృతయః. ననుప్రత్యక్షాద్యవిరోధేనోపనిష దాంవిషయసిద్ధ్యర్థమేషాకల్పనాక్రియతే-తథాచకథంసానుపపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యాఇతి) విరుద్ధార్థత్వేకల్పితేపితత్ప్రామాణ్యానుపపత్తేర విశేషాదితిభావః. కిఞ్చబ్రహ్మణోనానారసత్వంలౌకికం-వైదికంవా. నాద్యః- తస్యాలౌకికత్వాత్తన్నానారసత్వేలోకస్యతటస్థత్వాత్. నద్వితీయః- తత్రనానారసత్వస్యధ్యేయత్వేనజ్ఞేయత్వేనవాశాస్త్రేణానుపదేశాదిత్యాహ (అధ్యేయత్వాచ్చేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) ఇతశ్చనానార సంబ్రహ్మనశాస్త్రప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే. అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ- నానారసంబ్రహ్మశాస్త్రా ర్థోనభవతీతిశేషః. భేదదర్శనస్యనిన్దితత్వేలబ్ధమర్థమాహ (యచ్చేతి) అకర్తవ్యత్వేప్రాప్తమర్థంకథయతి (యచ్చనేతి) సామాన్యన్యాయంప్ర కృతేయోజయతి (బ్రహ్మణఇతి) కస్తర్హిశాస్త్రార్థః- తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వేప్రాగుక్తందోషమనుభాషతే (యత్తూక్తమితి) కర్మకాణ్డస్యకర్మవిషయేనప్రామాణ్యం-అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్యత్వద్వైతేప్రామాణ్యం-పరమార్థాద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. తథాచవిరోధోఽధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డాప్రామాణ్యంప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధంభేదమాదాయతత్రవిధినిషేధోపదేశ స్యప్రవృత్తినివృత్తిద్వారాఽర్థవత్త్వాన్నకర్మకాణ్డానర్థక్యమిత్యర్థః. ననుశాస్త్రమేవాదౌభేదంబోధయిత్వాపశ్చాదభ్యుదయసాధనంకర్మోపదిశతి- త థాచనాస్తిభేదస్యాన్యతఃప్రాప్తిః - అతఆహ (నహీతి) యథాహిశాస్త్రంజాతమాత్రంపురుషంప్రత్యద్వైతంవస్తుబోధయిత్వాపశ్చాద్బ్రహ్మవి ద్యాముపదిశతీతినేష్యతే - తథాప్రథమమేవపురుషంప్రతిద్వైతంబోధయిత్వాకర్మపునర్బోధయతీత్యపినాభ్యుపేయం- ప్రథమతోభేదవేదనావస్థా యామస్యశాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యాపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) ననుద్వైతస్యసత్యబుద్ధ్యభావేప్ర త్యుక్తానుష్ఠానాయపుంసాంప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవద్వైతసత్యత్వంశ్రుతిర్బోధయిష్యతి. నేత్యాహ (నచద్వైతస్యేతి) నచద్వైతసత్యత్వంశ్రుత్యర్థః - తత్పరిచయహీనానామపి ద్వైతానృతత్వవాదిషుకర్మజడానాంప్రద్వేషప్రతీతేర్నప్రథమంద్వైతానృతత్వబుద్ధిః. నచద్వైతసత్యత్వంశ్రుత్యర్థః - యతోబాద్ధాదిభిఃశ్రేయసేప్రస్థాపితాస్సన్తిశ్యాద్వైతమ ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నద్వైతవైతథ్యంశాస్త్రప్రామాణ్యవిఘాతుకం- యతోబాద్ధాదిభిఃశ్రేయసేప్రస్థాపితాస్సన్తిశ్యాద్వైతమ ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నద్వైతవైతథ్యంశాస్త్రప్రామాణ్యవిఘాతుకం- యతోబాద్ధాదిభిఃశ్రేయసేప్రస్థాపితాస్సన్తిశ్యాద్వైతమ

ఓం౩ ఖంబ్రహ్మ। ఖంపురాణంవాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయంబ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయేప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

కైవల్యం. తదర్థినే - ముముక్షవే. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ-తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం-పూర్వంవా కాణ్డయోర్విరోధశ్చ నిరస్యతే. నాద్యఇత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపిపురుషే కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవం స్థితేసత్యుపనిషద్భ్యస్తత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం నాన్తరీయకత్వేనప్రాప్తే కైవల్యే పురుషస్యనైరాకాఙ్క్ష్యంజాయతే. నచనిరాకాఙ్క్షంపురుషం ప్రతిశాస్త్రస్యశాస్త్రత్వమస్తి- * ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వానిత్యేనకృతకేనవా। పుంసాంయేనోపదిశ్యేతతచ్ఛాస్త్రమభిధీయత ఇతిన్యాయాత్, ప్రవృత్తినివృత్తిప్రవర్తకత్వాదివిరహేణాశాస్త్రత్వాయోగాత్. అతోజ్ఞానాదూర్ధ్వంధర్మాభావాద్విరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఏకస్మిన్పురుషే దర్శితన్యాయంసర్వత్రాతిదిశతి (తథేతి) జ్ఞానాదూర్ధ్వంవిరోధాభావముపసంహరతి (ఇతినేతి) కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వంభేదస్యావస్థితత్వాత్తమావిద్యమాదాయాధికారిభేదాదవస్థాభేదాద్వా కాణ్డయోరవిరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదమేవోపపాదయతి (అన్యతమేతి) శిష్యాదీనామన్యతమస్యైవావస్థానంచేత్-అవస్థితస్యేతరస్మింశ్చ సాపేక్షత్వాన్నసోఽప్యవతిష్ఠేత. నచజ్ఞానాత్ప్రాగన్యతమస్యైవావస్థానం - సర్వేషామేవతేషాంయథాప్రతిభాసమవస్థానాత్. అతోనపూర్వంవిరోధశఙ్కేత్యర్థః. ఊర్ధ్వంవిరోధశఙ్కాభావమధికవివక్షయాఽనువదతి (సర్వేతి) కథంకైవల్యం- విరోధాభావస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అద్వైతత్వాదేవాభావస్యాపితత్త్వనిమజ్జనాదిత్యాహ (అతఏవేతి) అద్వితీయమేవబ్రహ్మ - నద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీంబ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేపివిరోధోనశక్యతేపరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - తదభ్యుపగమోవృథేతిశేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మేతిపక్షేకథంవిరోధోనసమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతంచాధికృత్యకాణ్డద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యాక్షిపతి (కథమితి) బ్రహ్మవిషయశ్శాస్త్రోపదేశః- కింవాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమేద్వైతాద్వైతరూపస్యైవబ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్యచనిత్యముక్తత్వాన్నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకంహీతి) తస్యోపదేశాభావేహేత్వన్తరమాహ (నచేతి) ఉపదేష్టాహిబ్రహ్మణోఽన్యః- అనన్యోవా. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాత్. నద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితిభావః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) కిఞ్చ-సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వేయస్సముద్రదృష్టాన్తః-సనస్యాత్-పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథయథాఫేనాదివికారాణాంభిన్నత్వేపిసముద్రోదకాత్మకత్వం - తథాజీవాదీనాంభిన్నత్వేపి బ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైక్యాద్బ్రహ్మసర్వమితినవిరుధ్యతే- తత్రాహ (నచేతి) సర్వస్యబ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతంచేత్ - బ్రహ్మవిషయఏవోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యావిచారితరమణీయత్వాదిత్యర్థః. నను నానారూపవస్తుసముదాయోబ్రహ్మ- తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మతునోపదేశ్యముపదేశకంచేతి - తత్రాహ (నహీతి) తత్రహేతుమాహ (సముద్రేతి) యథాసముద్రస్యోదకాత్మనాఫేనాదిష్వేకత్వం- తథాదేవదత్తస్యేత్యజ్ఞస్యవాగాద్యవయవేష్వేకత్వేనవిజ్ఞానవత్త్వాన్నవ్యవస్థాసమ్భవః. తథాబ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకరస్యప్రతిపాదికా-శ్రుతిః. న్యాయశ్చ- సావయవస్యానేకాత్మకస్యేత్యాద్యుక్తః. అభిప్రేతార్థాసిద్ధిః- భవత్కల్పనానర్థక్యంచేత్యాదినాదర్శితా. ఏవంకల్పనాయాం- ఏకానేకాత్మకంబ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— ప్రణవోపాసనాంవిధిత్సన్ ప్రణవంపరోక్షరూపేణస్తౌతి (పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపఃపరలోకః. ఇదం- అయంచలోకః. పూర్ణం- వేదేనపూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్ సర్వస్యలోకస్య. * సభూరితివ్యాహరత్సభూమిమసృజతేతిలోకానాంవ్యాహృతిప్రభవత్వామ్నానాత్, కారణేనచకార్యస్యవ్యాప్తత్వాత్.. (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్యమాణాల్లోకాత్పూర్ణం- పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉద్గతంభవతి. * అఞ్చుగతిపూజనయోః. కర్మణిప్రత్యయః. ఉద్గతంభవతి - శ్రేష్ఠంభవతీత్యర్థః. తతశ్చ పూర్యమాణలోకాపేక్షయాపూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపశ్శబ్దఉత్కృష్టఇత్యర్థః. (పూర్ణస్యపూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్యవ్యాహృతివ్యాప్తస్య లోకస్యపూర్ణం- పూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపంవస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపియత్పూర్ణం- పూరయితృ ఓఙ్కారాత్మకంవస్తు- తదేవపరిశిష్యతఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్యసర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవకారణంవ్యాహృత్యాదిషుశబ్దేషుకార్యేషువినష్టేష్వపిశిష్యతఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతివ్యాహృత్యాగాయత్రీభవతీతిసర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవపరిశిష్యతఇత్యర్థః. ఇదంచరుచ్యర్థంపాదనాయప్రణవస్తుతిమాత్రం-అన్యథానిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేః కార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవా, దుపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవవ్యాపకత్వసమ్భవా, దసామఞ్జస్యంస్యాదితిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— ఓంఖంబ్రహ్మేతి- మన్త్రః. అయంచాన్యత్రావినియుక్తః- ఇహ బ్రాహ్మణేధ్యానకర్మణివినియుజ్యతే. అత్రచ బ్రహ్మేతివిశేష్యాభిధానం. ఖమితివిశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చసామానాధికరణ్యేననిర్దేశోనీలోత్పలవత్ఖంబ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దోబృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః- అతోవిశేష్యతేఖం బ్రహ్మేతి. యత్తత్ఖం బ్రహ్మ-తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపిసామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహచబ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః-తథాచ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితిశంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగోవినియోగాదవగమ్యతే- నచతథాత్రాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపిబ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణోవాచకాః- తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రాహ్మణోనేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అతఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదంపరంసాధనం. తచ్చద్విప్రకారేణ- ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేనచ. ప్రతీకత్వేనయథా- విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవోఙ్కారో బ్రహ్మేతిప్రతిపత్తవ్యః. తథాహ్యోఙ్కారాలమ్బనస్యబ్రహ్మప్రసీదతి- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతఇతిశ్రుతేః. తత్రఖమితిభాతిశేప్రతీతిర్నాభాదిత్యాహ- ఖంపురాణం- చిరన్తనంఖం-పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశంపురాణంఖం- తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గ్రహీతుమితిశ్రద్ధాభక్తిభ్యాంభావవిశేషేణచౌఙ్కారఆవేశయతి- యథావిష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాంశైలాదిప్రతిమాయాంవిష్ణుంలోకః. ఏవం (వాయురంఖం) వాయురస్మిన్విద్యతఇతివాయురంఖం మన్త్రిఖమిత్యుచ్యతే.నపురాణంఖమిత్యేవమాహస్మ. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురమిహావిశేషమఖ్యేఖశబ్దవ్యవహారః- తస్మాన్ముఖ్యసంప్రత్యయోయుక్తఇతిమన్యతే. తత్రయదిపురాణం బ్రహ్మనిరుపాధిస్వరూపం- యదివావాయురంఖంసోపాధికం బ్రహ్మ- సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే-*ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచ బ్రహ్మయదోఙ్కారఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థవిప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం-ఓఙ్కారః. వేద-విజానాత్యనేనయద్వేదితవ్యం-తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారోవాచకోఽభిధానం-తేనాభిధానేనయద్వేదితవ్యం బ్రహ్మప్రకాశ్యమానం- అభిధీయమానం. వేదసాధకః- విజానాతి. ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణావిదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేనసాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా-వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేనవిహితః- ఓంఖం బ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యాత్. తస్యస్తుతిరిదానీంవేదత్వేన. సర్వోహ్యయంవేదఓఙ్కారఏవ- ఏతత్ప్రభవఏతదాత్మకస్సర్వఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్నఏషఓఙ్కారః* తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయంవేదఓఙ్కారః- యద్వేదితవ్యం- యత్తత్సర్వంవేదితవ్యమోఙ్కారేణైవవేత్తినేన - అతోఽయమోఙ్కారోవేదః. ఇతరస్యాపివేదస్యవేదత్వమతఏవ. తస్మాద్విశిష్టోఽయమోఙ్కారస్సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్యఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణావిదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాంహ్యసౌ ప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ ప్రయుజ్యమానేసాధనత్వేన- సర్వోవేదః ప్రయుక్తోభవతీతి.. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మనాద్యతద్విధానార్థంతస్మిన్వినియుక్తంమన్త్రముత్థాపయతి (ఓంఖమితి) *ఇషేత్వేత్యాదివత్తస్యకర్మాన్తరేవినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయంచేతి) వినియోజకాభావాదితిభావః. తర్హిధ్యానేపినాయంవినియుక్తః- వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖంపురాణమిత్యాది- బ్రాహ్మణం. తస్యచవినియోజకత్వంధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపిమన్త్రనిష్ఠంసామర్థ్యంవినియోజకం-తథాపిమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్యసామర్థ్యద్వారావినియోజకత్వమవిరుద్ధమితిభావః. ఆత్రేతిమన్త్రోక్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వేయథోక్తసామానాధికరణ్యంహేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తేసత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్ కింవిశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్యసోపాధికస్యవా బ్రహ్మణోవిశేషణత్వేపికథంతస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితియథోక్తే బ్రహ్మణిఓంశబ్దోమన్త్రప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (ఇహచేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనేసాధనమిత్యత్రమానమాహ (తథాచేతి) సాపేక్షంశ్రేష్ఠ్యంవారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవోధనురిత్యాదిగృహ్యతే. ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యోపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనేసాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చతస్యతత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి-తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః- స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననుశబ్దాన్తరేష్వపి బ్రహ్మవాచకేషుసత్సుకిమిత్యోంశబ్దఏతద్ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం-నికటతమం. సన్నిహితతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (అతఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషందర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేనకథంసాధనత్వమితిపృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యధ్యాహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతిప్రతిపత్తౌకింస్యాత్ - తదాహ (తథాహీతి) మన్త్రమేవంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్యవ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్సప్తమ్యర్థః. ననుయథోక్తంతత్త్వంస్వేనైవరూపేణ ప్రతిపత్తుంశక్యతే - కిం ప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః-బుద్ధేర్విషయపారవశ్యంపరిహృత్య ప్రత్యక్ప్రవణతాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేనదర్శయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితిసూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్రగృహ్యతే-తత్రాహ (వాయురేహీతి) తదేవభూతాకాశాత్మనావిపరిణతమితిభావః. తర్హిపక్షద్వయేసమ్భవమానేకస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్యప్రతీకత్వేపివిప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్రవిప్రతిపత్తిర్ద్యోతకాభావాదితిభావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోఽయమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా: బ్రాహ్మణావిదురితివిశేషనిర్దేశస్యతాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేపివేదోయమిత్యాదిగ్రన్థోనిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావేకథమర్థవాదస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేనస్తుతిమోఙ్కారస్యసఙ్క్షిప్యవివరణాభ్యాందర్శయతి (సర్వోహీతి) ఓఙ్కారేసర్వస్యనామజాతస్యాన్తర్భావేప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్తైత్తిరీయశ్రుత్యన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరంవా బ్రహ్మ. *ద్వే బ్రహ్మణీవేదితవ్యేఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేపికథమోఙ్కారస్యవేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షేవాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేపివాక్యమేకైకత్రయోజయిత్వాపక్షద్వయేపిసాధారణ్యేనయోజయతి (అథవేతి) తస్యపూర్వోక్తనీత్యావేదత్వేలాభందర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యబ్రహ్మణఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థంసిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః... ౨

ఇతిసప్తమాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓంఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కారఏవఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చోఙ్కారేఅపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖంబ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యస్వాభిమతమర్థమాహ (ఖంపురాణమితి) ఖమిత్యనేననవాయుమానాకాశఉచ్యతే-అపితుయత్పురాణం-దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నంపరంబ్రహ్మ - తదేవఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం-అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తుకశ్చనఋషిఃవాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవఖం-ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకంబ్రహ్మప్రణవేఅధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్రనవివాదః. తత్రాధ్యస్యమానంచ బ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నత్వేనగుణేనోపాస్యం - ఉతభూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవవివాదఇతిభావః. (వేదోఽయం బ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం) యస్మాదసౌవేదితాపినేన-ఏతేన ఓఙ్కారేణయద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వంవేద-జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవోవేదః-వేదయితృత్వరూపయౌగికార్థస్యపుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాంతువేదత్వమముఖ్యమితి బ్రాహ్మణామన్యన్తఇత్యర్థః.. ౨

ఇతిసప్తమాధ్యాయెప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అధునాదమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యానిప్రాజాపత్యాః. తేకిం. ప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్యప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తఇత్యర్థః. కేతేవిశేషతః. దేవామనుష్యాఅసురాశ్చ. తేచోషిత్వా బ్రహ్మచర్యంకిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాందేవాఊచుఃపితరం ప్రజాపతింప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతునః- అస్మభ్యంయదనుశాసనంభవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యోహఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచదఇతి. ఉక్త్వాచతాన్పప్రచ్ఛపితా- కింవ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థంవిజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవాఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి-విజ్ఞాతవన్తోవయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాంకింమయోక్తమితి. దేవాఊచుః- దామ్యత- అదాన్తాయూయంస్వభావతః- అతోదాన్తాభవతేతినః- అస్మానాత్థ- కథయసి. ఇతరఆహ-ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానంసర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతిద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికాప్రవృత్తిః- అతఃపితరిబ్రహ్మచర్యం- ఊషురితిసమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపేబ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణకిమిత్యసౌదేవాదిభ్యోహితంబ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యభావేనవృత్తైస్సమ్బన్ధినోయేధర్మాః- తేషాంమధ్యేబ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. ఊహాపోహశక్తానామేవశిష్యత్వమితిద్యోతనార్థోహశబ్దః. విచారార్థాపప్లుతిరిత్యఙ్గీకృత్యప్రశ్నమేవవ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవవిభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాఃప్రాజాపత్యాఃప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. *ద్విత్రాభ్యాంతయస్యాయజ్వేతి త్రేఃపరస్యతయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాఃపితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కేతేఇత్యత్రాహ (దేవామనుష్యాఅసురాఇతి) (ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యందేవాఊచుః బ్రవీతునోభవానితి) బ్రవీతు-ఉపదేష్టవ్యమితిశేషః. (తేభ్యోహైతదక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యోదఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిఃకింయూయంవ్యజ్ఞాసిష్ట-మదభిప్రాయంజ్ఞాతవన్తఃకిమితిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుః) వయంజ్ఞాతవన్తఇతిదేవాఃప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతినఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ప్రతిదామ్యత-దాన్తాభవతేతిఖల్వాత్థ- వదసిఇత్యూచురిత్యర్థః. దమేఃశ్యనిశమాదిత్వాద్దీర్ఘః. (ఓమితిహోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. ననుకథందఇత్యుచ్చారణమాత్రేణదామ్యతేతినఆత్థేతిదేవాఃప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేనదాన్తత్వాత్ స్వదోషంజానతాందేవానాందశబ్దోచ్చారణమాత్రేణతత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.—— అథహైనంమనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతునోభవానితి తేభ్యోహైతదేవాక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ఇతివ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతినఆత్థేత్యోమితి హోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథహైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతునోభవానితి తేభ్యోహైతదేవాక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతివ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితినఆత్థేత్యోమితి హోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతితదేతదేవైషాదైవీవాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదదఇతిదామ్యతదత్తదయధ్వమితితదేతత్త్రయగ్ం శిక్షేద్దమందానందయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

శం.—— సమానమన్యత్. స్వభావతోలుబ్ధాయూయం - అతో యథాశక్త్యాసంవిభజత- దత్తేతినః - అస్మాన్నాత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నోహితమితిమనుష్యాః. ౨

ఆ.—— సమానత్వేనోత్తరస్యసర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వే ప్రాప్తే దత్తేత్యత్రతాత్పర్యమాహ (స్వభావతఇతి) దానమేవలోభత్యాగరూపముపదిష్టమితికుతోనిర్దిష్టం- కిమన్యదేవహితంకించిదాదిష్టంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం.—— (అథహైనంమనుష్యాఊచురిత్యాది) (దత్తేతినఆత్థేతి) దత్త- దానంకురుతేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

శం.—— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరాయూయంహింసాదిపరాః-అతోదయధ్వం- ప్రాణిషుదయాంకురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తతఏవ. యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవదైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయావాచా. కథం. ఏషాశ్రూయతేదైవీవాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్దదదఇతి) దామ్యతదత్తదయధ్వమిత్యేషాంవాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకారఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - నతు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్యలోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపిప్రజాపతిర్దామ్యతదత్తదయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కింతత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమందానందయామితిశిక్షేత్ -ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిఃకర్తవ్యమిత్యేవంమతింకుర్యాత్. తథాచస్మృతిః * త్రివిధంనరకస్యేదంద్వారంనాశనమాత్మనః। కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. అస్యహివిధేశ్శేషఃపూర్వః. తత్రదేవాదీనుద్దిశ్యకిమర్థందకారత్రయముచ్చారితవాన్ ప్రజాపతిఃపృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తేవాకథంవివేకేనప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతంసమానేనైవదకారమాత్రేణేతి, పరాభిప్రాయజ్ఞావికల్పయన్తి. అత్రైకఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాళుత్వైర్వరసరాధితాఆత్మనోమన్యమానాఃశఙ్కితాఏవప్రజాపతావూషుః కింనోవక్ష్యతీతి. తేషాంచదకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేనతదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపిహిప్రసిద్ధం-పుత్రాశ్శిష్యాశ్చానుశాస్యాస్స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యాఇతి. అతోయుక్తంప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమాదిత్రయేచదకారాన్వయాత్ ఆత్మనోదోషానురూప్యేణదేవాదీనాంవివేకేనప్రతిపత్తుంచేతి. ఫలంత్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానేసతిదోషాన్నివర్తయితుంశక్యన్తేఽల్పేనాప్యుపదేశేన - యథాదేవాదయోదకారమాత్రేణేతి. నన్వేతత్త్రయాణాందేవాదీనామనుశాసనందేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపినతుత్రయంమనుష్యైశ్శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవశిక్షితవ్యమితి. తత్రదయాళుత్వస్యానుష్ఠేయత్వంస్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితిచేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతోయమభిప్రాయః- ప్రజాపతేఃపుత్రాదేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చహితమేవపిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చహితజ్ఞోనాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్పుత్రానుశాసనంప్రజాపతేఃపరమమేతద్ధితం - అతోమనుష్యైరేవైతత్త్రయంశిక్షితవ్యమితి. అథవా - నదేవాఅసురావాఽన్యేకేచనవిద్యన్తేమనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తాయేఽన్యైరుత్తమైర్గుణైస్సమ్పన్నాః,- తేదేవాః. లోభప్రధానామనుష్యాః. తథాహింసాపరాఃక్రూరాఅసురాః. తఏవమనుష్యాఅదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్యదేవాదిశబ్దభాజోభవన్తి, ఇతరాంశ్చగుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య. అతోమనుష్యైరేవహిశిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథాహిమనుష్యాఅదాన్తాలుబ్ధాఃక్రూరాశ్చదృశ్యన్తే. తథాచస్మృతిః * కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— (తథేతి) యథాదేవామనుష్యాశ్చస్వాభిప్రాయానుసారేణదకారద్వయశ్రవణేసత్యర్థంజగృహుః- తథేతియావత్. దయధ్వమిత్యత్రతాత్పర్యమీరయతి (క్రూరాఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేనపరస్వాపహారాదిగృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనంప్రాగాసీదిత్యత్రలిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవవ్యాకరోతి (యఃపూర్వమితి) దఇతివిసన్ధికరణంసర్వత్రవర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథాదకారత్రయమత్రవివక్షితం- తథాస్తనయిత్నుశబ్దేఽపిత్రిత్వంవివక్షితంచేత్- ప్రసిద్ధివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ- (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్రవివక్షితం- నతుస్తనయిత్నుశబ్దేత్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్యవిధిపర్యవసాయిత్వంఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణభగవద్వాక్యప్రవృత్తిందర్శయతి (తథాచేతి) తదేతత్త్రయంశిక్షేదిత్యేషవిధిశ్చేత్- కృతం * త్రయాఃప్రాజాపత్యాఃఇత్యాదినాగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాయస్మాదిత్యాదినాసూచితమాహ (అస్యేతి) సర్వైరేవత్రయ

ఉ.— ఏషప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వంతదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితిహృఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవం వేదదఇత్యేకమక్షరందదత్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవం వేదయమిత్యేకమక్షరమేతిస్వర్గంలోకంయఏవంవేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయంబ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయంచేత్ - తర్హిదేవాదీనుద్దిశ్యదకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితిశఙ్కతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్యసర్వైరనుష్ఠేయత్వేసతీతియావత్. కిఞ్చ-పృథక్పృథగనుశాసనాద్భిన్నోదేవాదయః- తేభ్యోదకారమాత్రోచ్చారణే-నాపేక్షితమనుశాసనంసిధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోపిప్రజాపతేస్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేపీతి) త్రయంసర్వైరనుష్ఠేయమితిపరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తోయథోక్తనీత్యావికల్పయన్తీతియోజనా. పరాభిప్రాయజ్ఞాఇత్యుపహాసోవా. పరస్యప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాంచానభిప్రాయజ్ఞాఇతిసఙ్క్షేపేణపరిహారః. ఏకీయంపరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) అస్తుతేషామేవశఙ్కా-తథాపిదకారమాత్రాద్వృత్తిప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంచేతి) తదర్థః- దకారార్థోదమాదిః. తస్యప్రతిపత్తిః- తద్ద్వారేణాదాన్తత్వాదినివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితిప్రజాపతిస్తోషజ్ఞాపనద్వారేణతతోదేవాదీననుశాస్యదానాసాన్నివర్తయిష్యతి- తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్యప్రయోజనేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) యత్తూక్తంతేవాకథమిత్యాది- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుంచ- యథోక్తందమాదీతిశేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయాధ్యాహృతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తంపరిహారమఙ్గీకృత్యవ్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యంసిద్ధాన్తీబ్రూతే (ఫలంత్వితి) నిర్జ్ఞాతదోషాదానాదయోయథాదకారమాత్రేణతతోనివర్తన్తఇతిశేషః. ఇతిశబ్దోదార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టానుప్రత్యనుశాసనస్యప్రవృత్తత్వాదస్మాకంతదభావాదనుపాదేయందమాదీతిశఙ్కతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపిప్రాతిస్వికానుశాసనవశాదేకైకమేవదమాద్యనుష్ఠేయం- నతత్త్రియమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథాపూర్వస్మిన్కాలేదేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథావర్తమానేపికాలేమనుష్యైరేకైకమేవకర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. నతుత్రయంశిక్షితవ్యం. తథాచకస్యాయంవిధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్యపరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి-ఏకైకమేవనోపాదేయమితిశేషః. దయాలుత్వస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యేదమాదీనామితియావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేపిదయాలుత్వమనుష్ఠేయం- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషుప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేపిసర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేపితదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) హితజ్ఞస్యపితురహితోపదేశత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. శిష్టైరనుష్ఠితస్యాస్మదాదిభిరనుష్ఠేయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రాజాపత్యాదేవాదయోవిగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్యయథాశ్రుతేఽర్థేప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్యదకారత్రయస్యతాత్పర్యంసిద్ధమితివక్తుమితిశబ్దః. సంప్రతికర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథవేతి) కథంమనుష్యేష్వేవదేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యేగుణాః - జ్ఞానాదయః. కింపునర్మనుష్యేషుదేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవదేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతిశబ్దోవిధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః. మనుష్యైరేవత్రయంశిక్షితవ్యమిత్యత్రహేతుమాహ (తదపేక్షయేతి) మనుష్యాణామేవదేవాదిభావేప్రమాణమాహ (తథాహీతి) త్రయంశిక్షితవ్యమిత్యత్రస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) ఇతిశబ్దోబ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః.. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథహైనమసురాఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితినఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషుదయాంకురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషాదైవీవాగనువదతిస్తనయిత్నుర్దదదఇతి) దామ్యత- దాన్తాభవత. దత్త-దానంకురుత. దయధ్వం-దయాంకురుతేతిదమదానదయాలక్షణంతదేతత్త్రితయంస్తనయిత్నుః-మేఘఃదదదఇతిదకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషాదైవీవాక్-నతుస్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయంశిక్షేద్దమందానందయామితి) తస్మాదద్యాపిదమదానదయాలక్షణంధర్మత్రయంశిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిఃకర్తవ్యమిత్యేవంమతింకుర్యాదిత్యర్థః. తథాచస్మృతిః *త్రివిధంనరకస్యైతద్ద్వారంనాశనమాత్మనః। కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. అస్యవిధేశ్శేషఃప్రాచీనోఽర్థవాదః.. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— దమాదిసాధనత్రయంసర్వోపాసనశేషంవిహితం- దాన్తోఽలుబ్ధోదయాలుస్సన్సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్రనిరుపాధికస్యబ్రహ్మణోదర్శనమతిక్రాన్తం. అధునాసోపాధికస్యతస్యైవాభ్యుదయఫలానివక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏషప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కఃపునరసావనుశాస్తాప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏషప్రజాపతిః. కోఽసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— §తద్వైతదేతదేవ తదాస సత్యమేవ స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాంల్లోకాన్ జిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యగ్ం హ్యేవ బ్రహ్మ ॥ ౧

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణే సైనా మరూపకర్మణాముపసంహారః క్రోడీకృతః ద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూత ప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం- ప్రజాపతిః- ప్రజానాం స్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం-ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్ -తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ. తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే-హృ ఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి- హృతేరాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ- విషయాః శబ్దాదయః స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్తృత్వమభిహరతి,- అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద. అస్మై విదుషే అభిహరన్తి స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః. అన్యే చ- సమ్బద్ధాః. బలిమితి వాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూపమేతత్ఫలం. తథా- ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపి దానార్థస్య ధాతోః రూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం. అత్రాపి-హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని. అన్యే చ- విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం,- అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద- అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ. తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి- కిముత వక్తవ్యం హృదయస్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సార్థవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమాదీతి) కథం తస్య సర్వోపాసనశేషత్వం- తదాహ (దాన్తా ఇతి) అలుబ్ధా ఇతి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సమ్యగర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథానేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః. తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతి శేషః. అనన్తరబ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం- తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వస్య సిద్ధిం దర్శయన్ ఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వే సిద్ధే సతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముఖేనాస్య వ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద- అస్మై విదుషే అభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః. వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయం తు- కార్యం- సుఖాది. సమ్బద్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి- బలిమితి శేషః. నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి. హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాసనత్వేన ప్రస్తుతో యోయం ప్రజాపతిః-సోపి హృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వబృహత్త్వసర్వత్వరూపవిశేషణవిశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ ఉపాస్యం హృదయం హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థాం స్తద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ- విషయాశ్చ శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తత్తజ్జ్ఞానస్య సర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద-అస్మై విదుషే. స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్క్రతున్యాయాదితి భావః. (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః-ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ-విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతః దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద-తస్మాపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపి ఈదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే-కిముత తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి...... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణః సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయబ్రహ్మపరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మ స్మర్యత ఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతి ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కిం పునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

§ స యో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— ఆపఏవేదమగ్రఆసుస్తాఆపఃసత్యమసృజన్తసత్యంబ్రహ్మబ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్ స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతేతదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం సత్యమితిస ఇత్యేకమక్షరంతీత్యేకమక్షరంయమిత్యే కమక్షరంప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోనృతంతదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్ం స త్యభూయమేవభవతినైనంవిద్వాగ్ంసమనృతగ్ంహినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

టి.- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ. ఆస- బభూవ. తత్కిం పునః. ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితితృతీయస్యచఛట్టోవినియుక్తః. కింతదితి. విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ. సత్యంబ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయఃకశ్చిత్సత్యా త్మానమేతంమహన్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథ మజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి. తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమ హద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాల్లోకాన్. కిఞ్చ-జితః- వశీకృతఇత్థం- యథాబ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవే దసౌ. శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః. కస్యైతత్ఫలమితి.పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యాను రూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.—— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యావర్తయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థేప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్ర కటయతి-(సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. కైముతికసిద్ధంఫలాన్తరమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవా రయతి (అసచ్చేతి) సయోహైతమిత్యాదినాయఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యైతదితి) కథమస్యవిజ్ఞానస్యేదం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పఞ్చమీమపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి) ౧

రం.—— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవేత్యాదినా) వైశ బ్దోవధారణే. తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేతదేవతదాస- ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సదాసేత్యర్థః. కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) ※ ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంవిరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. త దుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతీత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్. అతఏవయక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితియఃకశ్చి దేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే. సఇమాన్లోకాన్జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్న్వ-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథాబ్రహ్మణాజితః. అసత్-అసత్ప్రాయోభవేదిత్యర్థః. తస్యైతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యంహ్యేవబ్ర హ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ-హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతో యంసత్యోపాసకఇత్యతస్తదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః. ౧

శం.—— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. ※మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథంప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆపఏవే దమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపో ఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలంకేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః. క ర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవభూతానిప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థానికర్మసహితానినిర్దిశ్యన్తేఆపఇతి. తాఆపోబీజభూతా జగతోవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం - సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాఃపునరాపస్సత్య మసృజన్త. తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథంమహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం. యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాధి కరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ. కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథ మజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యే కమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యు రూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఊ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం. అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుల్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుల్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, యోవిద్వాన్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం న హినస్తి.... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదమా బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) అపూర్వనామేవ కర్మసమవాయిత్వం - సత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యపూర్వమాద్యాపూర్వయోరనాశి కర్మసమవాయిత్వం- తథాప్యుత్తరకాలే కర్మసాంతభావం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజ్య తస్య సత్యసమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్నాశోత్తరకాలం సూక్ష్మేణావష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతి యోజనా. అప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తత్తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తదాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితి శేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాస్వేవేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తా యథోక్తా ఆపః- తా ఏవ వేతి యత్ప్రకృతాను బన్ధేన యోజనా. *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథంభూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయేసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యాపీత్యపి శబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషా సి బాధకమిత్యపి ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రమాదోక్తమితి)... ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం-తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం-వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే-అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనావర్తన్తేత్యర్థః. (తా ఆపః సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాతావేకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః. తే దేవాః సత్యమేవోపాసత ఇత్యాది స్పష్టం. (త్ర్యక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే-సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యాక్షరస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్యువ్యనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సన్దష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుల్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుల్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్ - తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః.. ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అస్యాధునా సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కిం తత్. యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం. అసౌ సః. కోఽసౌ. ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః. క ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషాభిమానీ- సోఽసావసత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. చశబ్దాత్స చ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోఽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః-అస్మిఞ్శరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా-యస్మిన్కాలే ఉత్క్రమిష్యన్భవిష్యతి- తదాఽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ-కేవలం. విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ. పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం- చాక్షుషం పురుషమురీకృత్య తం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్సావధికత్వవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోఽపి పునస్తత్క్రమిష్యమనుపశ్యమానా ఇవ నాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

ఉ.— య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏక మేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహరితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ౨

యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏక మేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ద్వే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహమితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్. ౩

వ్యాహృత్యాత్మకంస్థానవిశేషం దర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినోస్థానభేదేన భేదంశఙ్కిత్వా పరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానం ప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్ప్రదర్శనస్యైకం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వము క్తం నిగమయతి (నైత్యాదినా) పునశ్శబ్దేనమృ తేరుత్తర కాలోగృహ్యతే. రశ్మీనామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయ ప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవం సత్యత్వేన హృదయోపాసనముక్త్వా అథ్యాదిత్యాన్తర్వర్తినో బ్రహ్మణోఽక్షికారస్వరూపసత్యత్వేన వ్యాహృతిశరీరకత్వేన చోపాసనం దర్శయతి (తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధం సత్యం- అసౌ స ఆదిత్యః. స క ఇత్యత్రాహ (య ఏష ఇత్యాది) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతమధ్యాత్మం చావస్థితావాదిత్య చాక్షుషపురుషౌ అన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌ భవతః. రశ్మిద్వారా ఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావే చాక్షుషపురుషస్య పరమాత్మనః స్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చ పురుషః ప్రాణద్వారా ఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావే ఆదిత్యపురుషస్య పరమాత్మనః ప్రకాశకత్వాభావాత్. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తీతి) ఏవం విద్వానుత్క్రాన్తివేలాయాం ద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలం శుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితం ద్రష్టుం శక్నోతి. సూర్యస్య రశ్మయః ఏనం ప్రతి- ప్రతికూలం నాయన్తి - అస్యోపాసకస్య చక్షుః ప్రతిఘాతాయ న ప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోః పురుషయోః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానమైభవాదితి భావః. ౧

శం.— తత్రోపాస్యః కః. య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః సత్యనామా - తస్య వ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితి యేయం వ్యాహృతిః - సా తస్య శిరః. ప్రాథమ్యాత్. తత్ర సామాన్యం స్వయమేవాహ శ్రుతిః. ఏకం - ఏకసంఖ్యాయుక్తం శిరః. తథైతదక్షరమేకం భూరితి. భువ ఇతి బాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌ బాహూ. ద్వే ఏతే అక్షరే. తథా స్వరితి ప్రతిష్ఠా. ద్వే ప్రతిష్ఠే. ద్వే ఏతే అక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ. ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కాసావితి. ఆహ (అహరితి) అహరితిచైతద్రూపం హన్తేర్జహాతేశ్చేతి యో వేద- స హన్తి జహాతి చ పాప్మానం- య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్య బ్రహ్మణో ధ్యానే ప్రస్తుతే సతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌ శిరోదృష్ట్యారోప వివక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాదివ్యాచష్టే. (తస్యేత్యాదినా) యథా లోకే గవాదిస్స్వనామ్నాభిధానేనాభిధీయమానః సమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితిచేతి) ౨

రం.— (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిరః) ఆదిత్యమణ్డలే వర్తమానస్య సత్యపురుషస్య భూరితి వ్యాహృతిశ్శిర ఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేన ధ్యానం కర్తవ్యమితి భావః. తత్రోపపత్తిమాహ(ఏకం శిర ఏక మేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. తథా-భువ ఇతి వ్యాహృతిర్బాహూ ధ్యాతవ్యా. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. (స్వరితి ప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా-పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే ఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్య అహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదౌ - రహస్యనామనీ ఇత్యర్థ ఇతి. అహరిత్యస్య హన్తేర్జహాతేశ్చ రూపసమ్భవమభిప్రేత్య తదనుసారేణ ఫలమాహ (హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి) య ఏవం వేద- ఉపాస్తే. స పాప్మానం హన్తి జహాతి చేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్య భూరితి శిర ఇత్యాది సర్వం సమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తేర్జహాతేశ్చేతి.. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథావ్రీహిర్వాయవో వాసఏషస
ర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదంప్రశాస్తియదిదంకిఞ్చ॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేషష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

———

ఆ.— యథామణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్యసోపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- తథాఽధ్యాత్మం చాక్షుషపురుషస్యోక్తవి శేషణస్యోపాసనముచ్యతఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్యపురుషస్యకథమహ మిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తేర్జహాతే శ్చాహమిత్యేతద్రూపమితియోవేద- సహన్తిపాప్మానంజహాతిచేతిపూర్వవత్ఫలవాక్యంయోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యంయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపిపూర్వవద్రూపం. తదనుసారిఫ లంచహన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవేదేతి. ఇదంచచినితంగుణోపసంహారపాదే- * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నిత్యాది నాఽఽదిత్యాదిత్యవస్థితయావ్యాహృతిశరీరకతయాచోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః*తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మ మితియేఽహరిత్యహమితిచరహస్యనామనీఉపదిష్టే - తేకింస్థానవిశేషనియతే- ఆతశ్చాహరితినామఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితిచనామా క్షిస్థపురుషస్యైవేతి, తనియమోఽస్తి- ఉతనేతిచిన్తాయాంపూర్వపక్షఉచ్యతే-*సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథామనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదు పాస్యైక్యేనవిద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాంగుణోపసంహారః- ఏవమత్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్సత్యస్యవ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేనవిద్యైక్యా త్తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేనస్థానద్వయేప్యుపసంహారఇతి. ఏవంప్రాప్తఉచ్యతే- * నవావిశేషాత్. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయ శ్చాయందక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితిద్విత్వసఙ్ఖ్యయాప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః, ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేనరూపభే దా, చ్ఛవిద్యాభేదాన్ననామ్నోరనియమేనస్థానద్వయేప్యుపసంహారః. *దర్శయతిచ. * తస్యైతస్యతదేవరూపంయదముష్యరూపమిత్యాదిఛాన్దో గ్యశ్రుతిరేవస్థానభేదేపరస్పరగుణప్రాప్తిందర్శయతిహిచాక్షుషేపురుషేఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యదిహిస్థానభేదేపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవస్యాత్. అతఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితినామ-అక్షిస్థస్యైవాహమితినామేతివ్యవస్థేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

శ౦.— ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చతస్యైవప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణోమనఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనంవిధిత్సన్నాహ-మ నోమయః- మనఃప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసాహ్యుపలభ్యతఇతిమనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యః- భాఏవసత్యం - సద్భావః. స్వ రూపంయస్యసోఽయంభాస్సత్యః. భాస్వరఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్యభాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే- హృ దయస్యాన్తస్తస్మిన్నిత్యేతత్. యథావ్రీహిర్వాయవో వాపరిమాణతః- ఏవంపరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయేయోనిర్దిశ్యతఇత్యర్థః. సఏషసర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేపినశక్నోతికశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయంతునతథా. కింతర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయపాలయితా. (సర్వమిదంప్రశాస్తియదిదంకించ) యత్కించిత్సర్వంజగత్- తత్సర్వంప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తథారూపాపత్తిరేవఫలం-*తం యథాయథోపాసతేతదేవభవతీతి బ్రాహ్మణం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ-ప్రత్యేకంతేషామితిశేషః. తత్ప్రాప్యత్వేహేతు మాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాప్యత్వమాహ (మనసాహీతి) తస్యభాస్వరరూపంసాధయతి (మనసఇతి) తస్యధ్యానార్థంస్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఔపాధికమిదంపరిమాణం- స్వాభావికంత్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (సఏషఇతి) యదుక్తంసర్వస్యేశానఇతి - తన్నిగ మయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాత్రాఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితిచేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూ పః. సమానప్రకరణేఛాన్దోగ్యే * మనోమయఃప్రాణశరీరోభారూపఇతిశ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదిభ్యంసైతిన్నిర్వికారఇతియావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయేయథావ్రీహిర్వాయవోవా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గతస్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణఇత్యర్థః. (సఏషసర్వస్యే శానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదంప్రశాస్తియదిదంకించ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదంప్రశాస్తియదిదంకించ - ప్ర శాసనేనధారకఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యప్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దో గ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపత్వాత్ వేద్యరూపభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ...

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారస్స్వధాకారస్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారంచ వషట్కారంచ హన్తకారం మనుష్యాస్స్వధాకారం పితరస్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

యశాఖాయాం అగ్నిరహస్యే *స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః *మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కించేతి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే- సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమాన ఏవంచాభేదాత్. ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానే సతి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వనితతిరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితి స్థితం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణో విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే- విదానాత్- అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హ్యవభాసతే విద్యుత్. ఏవంగుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద- అసౌ విద్యతి - అవఖణ్డయతి. వినాశయతి పాప్మనః. ఏనం- ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే- తాన్ సర్వాన్ పాప్మనోఽవఖణ్డయతీత్యర్థః. య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి- తస్యానురూపం ఫలం-విద్యుద్ధి- యస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముద్భావ్య విభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః. తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏనమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మధ్యానహేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్త్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద- ఏనం పాప్మనో విద్యతి- ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మానః- తాన్ సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణ ద్యతి- ఖణ్డయతి. *దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుద్వత్ ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్ధైనుర్బ్రహ్మేతి. వాగితి- శబ్దః. త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం- ధేనురివ ధేనుః. యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః. కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తేభ్యః క్షరతి,. తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః. కౌ తౌ. (స్వాహాకారంచ వషట్కారంచ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యస్స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః- ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః- ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం- ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం విశదయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం భోక్తృత్రయంచ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త- యద్యపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హీత్యా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరోయోఽయమన్తఃపురుషేయేనేదమన్నంపచ్యతేయదిదమద్యతేతస్యైష ఘోషోభవతియమేతత్కర్ణావపిధాయశృణోతిసయదోత్క్రమిష్యన్భవతినైనంఘోషగ్ం శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాఽడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీస్సమాః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

టనోక్తం వివృణోతి (మన ఇతి) ఫలాశ్రవణాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాద్భావ్యం-యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మరూపత్వమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయాణాం స్తనానాం వా చం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారస్స్తనా ఇత్యాదిస్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యయజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యోత్పాదికేత్యర్థః. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరితి. ఆహ- యోఽయమన్తః పురుషే. కిం శరీరారమ్భకః. నేత్యుచ్యతే- యేన- అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే- భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః. జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః. తస్యాసావుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య- అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కోఽసౌ. యం- ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ- అఙ్గులీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తాద్భావ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నపానస్య పక్తా. తత్స్వాభావ్యమాహ (తస్యేతి) క్రియాయాః- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కాఽస్యా యోగ్యోపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తింవక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యత ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరోఽగ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం - ఘోషం ఏతత్ - ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గులీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశవైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థః సిద్ధోఽర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేషామస్మిన్ప్రకరణే ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే,. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుస్స్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర-స్వాత్మని తస్మై- సంప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వాత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ం హరన్తి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి. స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. సోప్యేవంవిదే ఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే. యథాడమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోపి తస్మై తత్ర విజిహీతే. యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం. స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం- హిమవర్జితం. శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః. తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః- సంవత్సరానిత్యర్థః. బ్రహ్మణో బహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్.... ... ... ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలంచ- అశ్రుతఫలానామితి శేషః. కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తమనపేక్ష్యైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్ష ఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనే హేతుమాహ (ఆదిత్య ఇతి) ఉక్తేర్థే వాక్యం పాతయతి (తస్మా ఇతి) బహూన్కల్పానిత్యవాన్తరకల్పోక్తిః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- తదా అర్చిరహః పూర్వపక్షషడుదఙ్మాసాబ్దద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః- వాయుః విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింప్రమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రం యత్పరిమాణం- తత్పరిమాణచ్ఛిద్రం కరోతి. తేన చ- ఛిద్రేణోర్ధ్వాగత్వా సః- బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. న చ *దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యా స్యవిరోధ ఇతి వాచ్యం- * యోయం పవతే ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుమబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దో హి సామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దో విశేషః. అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ ఆడమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రం కరోతి. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోపి- చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి. తద్వత్తేన మార్గేణ స ఊర్ధ్వ ఉద్గమ్య విద్యుద్వరుణేన్ద్రధాతృలోకానతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యాధిదైవికదుఃఖశూన్యం పరబ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్ సంవత్సరాన్ తత్రైవ వసతి- న పునరావర్తత ఇత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్..

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ తప్యతే- తదేతత్పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతు స్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. స ఏష చ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి. కిం. ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి. అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గే సఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి, కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే. పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసోఽనుకూలం ఫలం లోకశబ్దార్థః. అస్తు గ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపి కథం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతు స్తదేవ తపో భ

ఉ:— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధస్మాహ ప్రాతృదః పితరం కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వి అన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని రమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఎతి. స ఏవం తేన విజ్ఞానేన తపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి-య ఏవం వేద. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం బుత్విజో హరన్తి- తస్మిన్ కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్ర పరమతపస్త్వబుద్ధిం జీవద్దశాయాం యః కరోతి - స పరమం లోకం జయతి. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్య స్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వబుద్ధిం కుర్వతః పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తస్మై తదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ- అన్నం బ్రహ్మ- అన్నం-అద్యత ఇతి. తద్బ్రహ్మేత్యేకే- ఆచార్యా ఆహుః. తన్న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి. తచ్చ తథా న గృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి- క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్ -యదవినాశి. అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ. నైవం-యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతేఽన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం ధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యత ఇతి యస్మాత్ -తస్మాదేతే హ త్వేవ-అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం-పరమత్వం గచ్ఛతః. బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవ మధ్యవస్య హ స్మాహ స్మ ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః. కింస్విదితి వితర్కే- యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవం విదుషే కింస్విత్సాధు కుర్యాం - సాధు-శోభనం. పూజాం. కాం త్వస్మై పూజాం కుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవ వాస్మై-ఏవం విదుషేఽసాధు కుర్యాం కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌ సహ భూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్నాసావసాధుకరణేన ఖణ్డితో భవతి, నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః,. తమేవం వాదినం సః- పితా హ స్మ ఆహ. పాణినా- హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద నైవం వోచః. (కస్త్వ) తయోరేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి- న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవం బ్రవీతు భవాన్కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి. తస్మై ఉ హ ఏతత్- వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వి ఇతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే. (అన్నం వై వి) అన్నే హి-యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని-ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే. కిఞ్చ-రమితి- రమితి చోక్తవాన్ పితా. కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ- ప్రాణే హి- యస్మాద్బలాశ్రయే సతి సర్వాణి భూతాని రమన్తే- అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః. న హి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనేఽప్రాణో దుర్బలో రమతే,. యదా త్వాయతనవాన్ప్రాణీ బలవాంశ్చ-తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః. *యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయక ఇత్యాది శ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ-సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి- అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే- ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదితి బ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేఽపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః- తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం వివృణోతి (అన్నప్రాణావితి) కస్త్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తమసఙ్కీర్ణం గుణద్వయం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భవాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్య పరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (య

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదꣳ సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద ॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషః సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద ॥ ౨

చాత్వేతి) ఆయతనవతో బలవతశ్చకృతార్థతేత్యత్రైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యువా స్యాదిత్యాదినా) ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ స్తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి- పూతీభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయంభూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధస్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్యహస్మ ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ. కిమితీత్యత్రాహ (కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషేఽస్మై సుహృత్కిం వా సాధుకర్మ కుర్యాం, కిం వా అసాధుకర్మ కుర్యాం,. కృతకృత్యస్య మే సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మానమేవ నిర్దిశతి దేహాదిని వేదజ్ఞాపనాయ. అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్తచ్ఛిష్యస్యతద్విదుషో వా నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ స హ - పితా ఆహ స్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాన నేన దర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్మైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. ఇతి పిత్రోక్తః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణముచాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. విరమితిగుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం. తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం- ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉత్ హ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతి హ. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిలితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) సత్సు శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్ క్రతావేతస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కింపునరితి) తస్మిన్నుక్తదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యమపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్- ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్రః ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

మూ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩
క్షత్రం ప్రాణో వై క్షత్రం ప్రాణో హి వై క్షత్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతి క్షత్రస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిత్కస్యచిద్యోగసామర్థ్యం. అతో యునక్తీతి ప్రాణో యజుః. ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే - ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః. హాఽస్మై - ఏవంవిదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం - శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ. స శ్రేష్ఠో భవతీతి. యజుషః - ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాది సర్వం సమానం. ౨

ఆ.— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగోఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— యజుః - ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః ఇత్యాది పూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే - సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మాకమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్విత్యేవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే - సన్నహ్యన్తే. ఉద్యచ్ఛన్తే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— సామేత్యుపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి - యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనం సమ్యక్త్వాపత్తిహేతుత్వాత్ సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ - శ్రైష్ఠ్యభావాయ చాస్మై కల్పన్తే - సమర్థన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాది పూర్వవత్. ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే. (సఙ్గమేతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి - సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే - సః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తం ప్రాణం క్షత్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్రం. ప్రసిద్ధమేతత్ - ప్రాణో హి వై క్షత్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ - త్రాయతే - పాలయత్యేనం - పిణ్డం. దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రం) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం. క్షత్రం - ప్రాణః - తమత్రం క్షత్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శాఖాన్తరే వా పాఠాత్ క్షత్రమాత్రం ప్రాప్నోతి - ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్రం - ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్రత్వం ప్రసిద్ధమితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) *క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇక్ సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇక్. క్షణిః - హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం - ప్రాణః. తమత్రం క్షత్రం - క్షత్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం - తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. న చాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృప్రాణ

ఊ.— ఋచో యజూꣳషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨

ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్ భూతా చ సా-సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతత్రాణాత్ క్షత్రమిత్యుక్తం- ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్తదుపాసనమేవ విధిత్సయతే. ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. *గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ. *బ్రాహ్మణో వ్యుత్థాయ బ్రాహ్మణా అభివదన్తి స బ్రాహ్మణో నిహాపో విజరో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి. తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం-అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాస్సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యస్స్పష్టో ద్విజోత్తమః-నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే- అతస్తన్మూలః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః. తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ-భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి. అష్టాక్షరం- అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై- ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం-ప్రథమం గాయత్ర్యై- గాయత్ర్యాః పదం- యకారేణైవాష్టత్వపూరణం. ఏతదు హ ఏవ- ఏతదేవాస్యాః- గాయత్ర్యాః పదం- పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా- అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేతత్ త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద-తస్యైతత్ఫలం- సః-విద్వాన్యావత్- కిఞ్చిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం-తావత్సర్వం హ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే-తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగే తుల్యం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కిఞ్చ- ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే - ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం నిర్వర్తకత్వాదాత్మా-తథా చ సర్వచ్ఛన్దోవ్యాపకగాయత్ర్యుపాధిక బ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్తేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్ధి గాయత్రీ- ప్రాణశ్చ వాగాదీనాం త్రాతా- తస్యైవ క్షతత్రాణత్వాత్ క్షత్రరూపత్వాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణ ఇతి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం - తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్రాతశ్శబ్దార్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్రీవైశిష్ట్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య సప్తాక్షరత్వం ప్రతీయతే-సత్యష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యనామ్నశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞాతేవిరాడాత్మత్వం ఫలతీత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ సహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం. ఏకైకః పాదోఽష్టాక్షర ఇత్యర్థః. (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్-లోకత్రయాత్మకం అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్-పదం. ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద- స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం- తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా- ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ. తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం- ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్ - యదృగ్యజుస్సామలక్షణం - అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ. సః యావతీయం త్రయీవిద్యా- త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతత్- గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ - వేదత్రయాత్మకమస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతత్- ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీవిద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీవిద్యా యావతీ- యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యా వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయ్యా ప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా- ప్రాణః, అపానః, వి అనః- వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ- అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాః శ్రస్తా

స్యాపతత్సయావదిదం ప్రాణితావద్ధజయతియోఽస్యాఏతదేవంపదం వేదాథాస్యాఏతదేవ తురీయందర్శ
తంపదంపరోరజాయఏషతపతియద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతంపదమితిదదృశఇవహ్యేష పరోరజాఇ
తిసర్వముహ్యేవైషరజఉపర్యుపరితపత్యేవగ్ంహైవశ్రియాయశసాతపతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేద॥ ౩

ఉ.— § సైషాగాయత్ర్యేతస్మిగ్ంస్తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠితాతద్వైతత్సత్యేప్రతిష్ఠితంచ
క్షుర్వైసత్యం చక్షుర్హివైసత్యంతస్మాద్యదిదానీం ద్వౌవివదమానావేయాతామహమదర్శమహమ
శ్రౌషమితియఏవబ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మాఏవశ్రద్దధ్యామతద్వైతత్సత్యంబలేప్రతిష్ఠితంప్రా

త్మికాయాస్తురీయంపదముచ్యతేఽభిధేయభూతం- అథాస్యాః- ప్రకృతాయాగాయత్ర్యాఏతదేవ - వక్ష్యమాణంతురీయందర్శతంపదంపరోరజా
యఏషతపతి. తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టేశ్రుతిః- యద్వైచతుర్థం- ప్రసిద్ధంలోకే. తదిహతురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శ
తంపదమిత్యస్యకోఽర్థఇతి. ఉచ్యతే- దదృశఇవ- దృశ్యతఇవహ్యేషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషః. అతోదర్శతంపదముచ్యతే. పరోరజాఇత్యస్యపదస్య
కోఽర్థఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంఉహ్యేషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషోరజః- రజోజాతం. సమస్తంలోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి- ఆధిపత్యభావేనసర్వం
లోకం- రజోజాతంతపతి. ఉపర్యుపరీతివీప్సాసర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. ననుసర్వశబ్దేనైవసిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైషదోషః - యేషాముపరి
ష్టాత్సవితాదృశ్యతే - తద్విషయఏవసర్వశబ్దస్స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థావీప్సా. *యేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తేషాంచేష్టేదేవకామానాం
చేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వావరోధార్థావీప్సా. యథాసౌసవితాసర్వాధిపత్యలక్షణయాశ్రియాయశసాచ - ఖ్యాత్యాతపతి- ఏవంహైవశ్రి
యాయశసాచతపతి- యోఽస్యాఏతదేవం- తురీయందర్శతంపదంవేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయేపాదేప్రాణాపానాదిదృష్టికర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను
త్రిపదాగాయత్రీవ్యాఖ్యాతాచేత్ - కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వైచ
తుర్థమిత్యాదిగ్రన్థస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతిప్రకృతవాక్యోక్తిః. యోగిభిర్దృశ్యతఇవేతిలక్ష్యతే- నతుముఖ్యమీ
శ్వరస్యదృశ్యత్వం - అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యతఇవేతి) *లోకారజాంస్యుచ్యన్తఇతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (సమస్తమితి) ఆధిపత్య
భావేనేతికథంవ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వంరజస్తపతీత్యేతావతైవసర్వాధిపత్యస్యసిద్ధత్వాద్వ్య
ర్థావీప్సేతిచోద్యందూషయతి (నైషదోషఇతి) యేషాం- లోకానామితియావత్. మణ్డలపురుషస్యనిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్రఛాన్దోగ్యశ్రుతిమను
కూలయతి (యేచేతి) వీప్సార్థవత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్యఫలవత్త్వంకథయతి (యథేతి) ౩

రం.— (ప్రాణోఽపానోవ్యానఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్రవ్యఇతియకారేణసహాష్టాక్షరత్వం. (సయావదిదంప్రాణితావద్ధ
జయతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతంసర్వంజయతీత్యర్థః. (అథాస్యాఏతదేవతురీ
యందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి) అస్యాః- గాయత్ర్యాఃఏతదేవతురీయంపదం. అత్రతురీయదర్శతశబ్దౌస్వయమేవవ్యాచష్టే (య
ద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతంపదమితిదదృశఇవహ్యేషః) లోకేచతుర్థమితిప్రసిద్ధమేవతురీయం. ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషోదృశ్యతఇవహిభా
సతే- అతోదర్శతంపదమిత్యర్థః. పరోరజాఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజాఇతిసర్వముహ్యేవైషరజఉపర్యుపరితపతి) సర్వంరజః-లోకముపర్యుప
రి- అత్యన్తమూర్ధ్వంస్థిత్వాఏషః- మణ్డలపురుషఃతపతీత్యర్థః. (ఏవంహైవశ్రియాయశసాతపతీత్యాది) యోఽస్యాఃగాయత్ర్యాఃఏతదేవంపదంతురీ
యంవేద- సఃశ్రియాయశసాచఏవమేవ- తురీయపదభూతమణ్డలపురుషఇవదీప్యతఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా- త్రిపదోక్తాయాత్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా గాయత్రీ. ఏతస్మింశ్చతుర్థే- తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠి
తా- మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయేహివస్తునీరసమప్రతిష్ఠితంభవతి- యథాకాష్ఠాదిదగ్ధసారం- తద్వత్. యథామూర్తామూర్తాత్మ
కంజగత్త్రిపదాగాయత్రీఆదిత్యేప్రతిష్ఠితా-తద్రసత్వాత్సహత్రిభిఃపాదైః- తథాతురీయంపదంసత్యేప్రతిష్ఠితం. కింపునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే-చక్షు
ర్వైసత్యం. కథంచక్షుస్సత్యమితి. ఆహ- ప్రసిద్ధమేతత్- చక్షుర్హివైసత్యం. కథంప్రసిద్ధతేతి. ఆహ - తస్మాద్యత్ - యదిఇదానీమేవద్వౌవివద
మానౌ- విరుద్ధంవదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేయాతాం. అహమదర్శం- దృష్టవానస్మి. అన్యఆహ- అహమశ్రౌషం - త్వయాదృష్టంనతథాతద్వ
స్త్వితి. తయోర్యఏవంబ్రూయాదహమద్రాక్షమితి - తస్మాఏవశ్రద్దధ్యామ. నపునర్యోబ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్మృషాశ్రవణమపిస
మ్భవతి- నతుచక్షుషామృషాదర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతేశ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యంచక్షుః. తస్మిన్సత్యేచక్షు
షిసహత్రిభిరితరైఃపాదైస్తురీయంపదంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తంచ *సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీతి. తద్వై - తురీయపదాశ్రయంస
త్యంబలేప్రతిష్ఠితం. కింపునస్తద్బలమితి. ఆహ - ప్రాణోవైబలం. తస్మిన్ప్రాణేబలేప్రతిష్ఠితంసత్యం. తథాచోక్తంసూత్రేతదోతంచప్రోతంచే
తి. యస్మాద్బలేసత్యంప్రతిష్ఠితం- తస్మాదాహుర్బలంసత్యాదోగీయః- ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేపియస్మిన్హియదాశ్రితంభవతి-తస్మా

§ తస్మాదేవశ్రద్దధ్యామేతి, బలంసత్యాదోజీయఇతి, ఏషైవసాసయస్మాఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౯౯

కుర్యాద్గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకఞ్చన పదం ప్రతి॥ ౫

ఉ.— స య ఇమాగ్ స్త్రీన్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యస్త్వైఅహుః- స్పష్టైవతత్. కింతర్హి. గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణఉక్తైవాక్సరస్వతీచాస్యేచ ప్రాణాస్సర్వం మాణవకాయ సమర్పితం భవతి. కిఞ్చ- ఇదం ప్రాసఙ్గికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి-యదిహ వై అప్యేవంవిద్బహ్వివ. న హి తస్య సర్వాత్మనో బహునామ కిఞ్చిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- సష్టైవతత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకంచన - ఏకమపిపదం ప్రతిపర్యాప్తం. ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) ఇతత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యేతావత్సర్వప్రాణదేవతాత్మస్వకేయమిత్యాది (?) తత్పవితుర్వరేణీమహే। వయం దేవస్య భోజనం। శ్రేష్ఠగ్ సర్వధాతమం। తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః - సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్య మాణవకస్య ప్రథమతస్సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మకాయామింసోపేక్షత్వం ద్యోతయితుం హేశబ్దః. దూషయతి (నైత్యాదినా) సత్యపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వమితియావత్. ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (నహీతి) యద్యపి బహు ప్రతిగృహ్ణాతి విద్వానితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తథాపి న తేన ప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపి గాయత్రీపదస్య విజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్- దూరతస్తద్దోషాభావకత్వం తస్యేత్యర్థః. ౫

రం.— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన తామేతాం సావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామేవాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యనువచనే ప్రవర్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్ప్రథా నేతి అనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేనాష్టాక్షరేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చద్వాత్రింశదక్షరతయాఽనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (నతథేతి) తథా న కుర్యాత్. కింతు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిః పాదైర్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహవా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతీత్యాది) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రాయై బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకైకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేన న స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాశ్శమం యాన్తీత్యర్థః. ౫

శ౧.— (స య ఇమాంస్త్రీన్) స యః-గాయత్రీవిదిమాన్-భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్ - న త్వధికదోషోత్పాదకస్స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీ ఇయం త్రయీ విద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్ - తేన ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్. తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవ తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. దాతా ప్రతిగ్రహీతా చ యః కారణం - న త్వన్యస్య దోషస్య కర్తృత్వేక్షణం. న చైవం దాతా ప్రతిగ్రహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే. దాతా ప్రతిగ్రహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యేతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన. కేనచిదపి. ప్రతిగ్రహేణాప్యం నైవ ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవాప్యాని కేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదః ప్రతిగృహ్ణతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగ్రహీతా దాతా వా నైవం విధస్సమ్భావ్యతే- కింతు స్తుత్యర్థం త్రైలోక్యకల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సంగృహ్ణాతి (పాదత్రయమితి) కల్పయిత్వేదముచ్యతే ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనాపి తర్హి కిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) ఆఙ్క్షీకృత్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (దాతేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయవిజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న తర్యమథః (?) స్థార్థః. నైవ ప్రాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః. తత్రైవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథా ఆప్యాని- న తథైతదాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః.

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలం సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమ్వేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాంస్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే॥ ౪

ఉ.— తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

దాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. నహి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన తుర్యేషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం- అధ్యాత్మే, ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ, ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాం స్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాం స్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ర యస్మాద్గయాం స్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీనామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీ ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవాముం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోऽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ. ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యానమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి. తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ — అభిధానాభిధేయాత్మికాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయాభిధానస్యాభిధేయతత్త్వత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య తత్సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తాద్యాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాభావే మూర్తాద్యాత్మికా గాయత్రీస్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సారాద్యతే స్యాత్ తైక్ష్ణ్యమూర్తాదేర్నష్టిరితి ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్యాత్తత్త్వం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యానృతవిపరీతవాచిత్వసంశయాశఙ్కాద్వారా వారయతి (కిం పునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనసమ్భవతీత్యత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిన్మృషావేపి శ్రోత్రపేక్షయా ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పఞ్చమేపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్యస్యాత తత్త్వం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (తథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తచ్ఛబ్దేన సత్యశబ్దిత సర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) ఏతేన గాయత్ర్యాస్సూత్రాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి)తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. బ్రాహ్మణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (సఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం.— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషస్సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషా హ దృష్టనానీతి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాది స్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోగీయ ఇతి) ఓగీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్మిన్సదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః. (ఏవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా) ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- * త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిటి రూపం. పాలితవతీత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోऽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ-సా- సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ- తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

———

శం.— తామేతాం- సావిత్రీం హైకే శాఖినోऽనుష్టుభం- అనుష్టుప్ప్రభవాం. అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్- శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం- సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్ -న తథా విద్యాత్.

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే౽సావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే౽హమదః ప్రాపమితి వా॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో తద్గాయత్రీవిద బ్రూథా అథ కథగ్ హస్తీభూతో వహసీతి ముఖగ్ హ్యస్యాః సమ్రాణ్న విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

ప్యమిత్యర్థః. కుత ఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతాన్యపీతి) గాయత్రీవిదస్తుతిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రకారా-పాదచతుష్టయరూపా సర్వాత్మికేత్యర్థః. ౬

ఆ.— (స య ఇమాంస్త్రీన్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) య ఇమాంస్త్రీన్లోకాన్ధనపూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణాతి-సః గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్తవాన్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః. యద్వా-లోకత్రయప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదాధ్యయనమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీవిద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వార్థః. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణినః ప్రతి శేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్వా యోజ్యం. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచన-కేనాపి నాప్యం-న ప్రాప్తుం యోగ్యం. కుత ఇత్యత్రాహ (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతస్స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్తస్యానన్త్యమేవ ఫలం-నాన్యదిత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం- నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కో౽సౌ మన్త్ర ఇతి. ఆహ-హే గాయత్రి అసి- భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాసకైః పద్యసే-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనా౽పదసి-అవిద్యమానం పదం-యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే- నేతి నేత్యాత్మత్వాత్. అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః అదః- తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు. ఇతిశబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్ -యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసౌ శత్రురముకనామేతి నామ గృహ్ణీయాత్ - అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమృద్ధి- సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే. న హైవాస్మై- దేవదత్తాయ స కామస్సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః - దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవ మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా జ్ఞేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్యతి (అతః పరమితి) చతుర్థస్య పాదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-అభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్ -తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః. ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానమత్ర మన్త్రపదేన కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

రం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః- గాయత్ర్యాః ఉపస్థానం - ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్సువర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి. త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ. సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేణ పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యస ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయస ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్ -అసౌ-శత్రుః అదః- ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా. అస్మై కామః అస్మై- శత్రవే మా సమర్ధి - సమృద్ధం మా భూత్. వ్రీహ్యాదిత్యాదినిః. ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం- ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే - తస్మై స కామో న ఋధ్యతే - న వృద్ధిమాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం- ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ య ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం - తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చ ఏషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పే న ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే - ఏతద్ధ - కిల స్మర్యతే. తత్ - తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో హ వైదేహః- బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి- వితర్కే. హో - అహో ఇత్యేతత్. యత్త్వం గా

అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ హైవైవంవిద్యద్య ¶ పిబహ్వివపాపంకురుతేసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశంబ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం।తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే।పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్।సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమం తత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషఃసోఽహమస్మి । వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ శరీరం। ఓం౩

యత్రీవిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియదబ్రూథాః. కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం. అథ- కథంయదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణహస్తీభూతోవహసీతి. సప్రత్యువాచరాజ్ఞాస్మారితః. ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃహేసమ్రాట్నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతిహోవాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానంమమాఫలంజాతం. శృణుతర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవైఅపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నావభ్యాదధతిలౌకికాః- సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవంహఏవఏవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయం గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్సయద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వంపాపజాతంసంప్సాయ - సంభక్షయిత్వాశుద్ధోఽగ్నివత్పూతశ్చతస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపిగాయత్రీవిజ్ఞానఫలవత్త్వేసతిప్రతికూలమిదంహస్తీభూతస్యతవమాంప్రతివహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాఙ్గేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞానస్యదృష్టాన్తావష్టమ్భేనఫలమాచష్టే (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తుపూతతేతిభేదః. గాయత్రీజ్ఞానస్యక్రమముక్తిఫలత్వందర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధవైతజ్జనకోవైదేహోబుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్- గాయత్రీవిజ్ఞానంప్రస్తుత్యవైదేహోజనకఃనామ్నాబుడిలంఅశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్నుహోయద్గాయత్రీవిదబ్రూథాఇతి) హో-అహో. తద్యద్గాయత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్యవచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథకథంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవప్రతిగ్రహాదిజన్యంపాపంవహసి- అథాప్యహంగాయత్రీవిదితిబ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. సఆహ (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్ణవిదాఞ్చకారేతిహోవాచ) హేసమ్రాట్అహంగాయత్రీంజానే- అపితుతస్యాముఖంనజ్ఞాతవానస్మి. అతఃపాపంవహామీత్యుక్తవాన్. ఇతరఆహ (తస్యాఅగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాఃఅగ్నిర్ముఖం. యదిబహ్వపీన్ధనమగ్నౌఅభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతి. ఏవమేవంవిద్బహ్వపిపాపంకురుతేచేత్- తత్- కృతంపాపంసర్వంసంప్సాయ- * భక్షయిత్వా. దగ్ధ్వేత్యర్థః. పూతః-బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యశుద్ధః- సమ్పన్నబ్రహ్మవిద్యఃఅజరోఽమృతస్సమ్భవతి-జరామరణశూన్యోభవతీత్యర్థః........................ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— మోజ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోఽన్తకాలఆదిత్యంప్రార్థయతి. అస్తిచప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదోహిసః. తదుపస్థానంప్రకృతం. అతస్సఏవప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణేష్టంవస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్రహ్మజ్యోతిర్మయేనమణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం. తదపిధానంపాత్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వంహేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా. సవితా. అపావృణు- అపావృతంకురు. దర్శనప్రతిబన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యంధర్మోస్యేతిమమ- సోఽహంసత్యధర్మా. తస్మై తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ. పూషన్నిత్యాదీనినామానిఆమన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్ సర్వంపశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుఈరయతే రసాన్రశ్మీన్ప్రాణాన్ధియోవాజగతఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్యవా. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ-విగమయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుం విద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే-తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామోవ

¶ సర్వమేవతత్సంప్సాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలంమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౧౦౦

క్రతోస్మరకృతగ్ స్మరక్రతోస్మరకృతగ్ స్మర । అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్ । యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాం తేనమఉక్తింవిధేమ ॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

యం. వచనవ్యత్యయేన. యోఽసౌ- భూర్భువస్స్వరాత్మా వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. అహరహమితి చోపనిషదుక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదముపరామృశ్యతే. సోఽహమస్మ్యమృతమితిసమ్బన్ధః. మమామృతస్యసత్యస్యశరీరపాతేశరీరస్థాయః ప్రాణోవాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యంవాయుమేవ ప్రతిగచ్ఛతు. తథా-అన్యాదేవతాస్స్వాంస్వాం ప్రకృతింగచ్ఛన్తు. అథేదమపిభస్మాన్తంసత్ పృథివీం యాతుశరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పభూతాంమనసివ్యవస్థితామగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓం క్రతో) ఓమితి క్రతో ఇతిచసమ్బోధనార్థావేవ. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చ క్రతుః. హే క్రతో స్మర స్మర్తవ్యం. అన్తకాలే హి త్వత్స్మరణవశాదిష్టాగతిః ప్రాప్యతే- అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయాకృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హే అగ్నే నయ- ప్రాపయ సుపథా - శోభనేనమార్గేణ రాయే - ధనాయ. కర్మఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. నదక్షిణేనకృష్ణేనపునరావృత్తియుక్తేన. కింతర్హి. శుక్లేనైవసుపథాఽస్మాన్ . విశ్వాని-సర్వాణి హే దేవ వయునాని ప్రజ్ఞానానిసర్వప్రాణినాంవిద్వాన్. కిఞ్చ-యుయోధి- అపనయ. వియోజయ. అస్మత్-అస్మత్తః. జుహురాణం-కుటిలంఏనః- పాపం. పాపజాతంసర్వం. తేనహిపాపేనవియుక్తావయమేష్యామ ఉత్తరేణపథాత్వత్ప్రసాదాత్. కింతువయంతుభ్యంకర్తుంశక్నుమః. భూయిష్ఠాం-బహుతమాం తే-తుభ్యం నమఉక్తిం-నమస్కారవచనంవిధేమ. నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః.......... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (యోఽజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్కథంతత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) తథాపికథమాదిత్యస్యప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) *మనస్తైత్తిరీయాయేతిత ర్హ్యాదిష్టమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యప్రసఙ్గేఫలితమాహ (అతఇతి) సమాహితచేతసాం- ప్రయత్నవతామపిదృశ్యత్వాన్నాపిహితం- కింతునపిహితమేవేతి-తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతఃపోషణాత్ - ఘర్మహిమవృష్ట్యాదిదానేనేతిశేషః. అపావరణకారణమేవవివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపం బ్రహ్మ. ధర్మః -స్వభావ ఇతియావత్. ననుదర్శనార్థంతత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషణినియుక్తేకిమిత్యనేనసమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాదృషిరిత్యుక్తంవిశదయతి (సహీతి) *సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చేతిమన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగతఆత్మేతి) *చక్షుర్మిత్రస్యవరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చేతి) స్వాభావికారశ్మయోనవిగమయితుంశక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపంవినాపితేమత్స్వరూపదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజఇతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్సతిరూపాణాంస్వరూపమఞ్జసాచక్షుషానశక్యంద్రష్టుం- తస్యచక్షుర్మోషిత్వాత్. తథత్యాహ (విద్యోతనఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్యప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహంత్వాంభృత్యవద్యాచే- అభేదేనధ్యాతత్వాదిత్యాహ (యోఽసావితి) వ్యాహృతిశరీరేకథమహమితిప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. ననుతవశరీరపాతేపినామృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అతఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వంవివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతానామప్రతిబన్ధకత్వేపిదేహస్యైవసూక్ష్మతాంగతస్యప్రతిబన్ధకత్వాన్నతవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీత్యోం - ఈశ్వరస్సర్వస్యరక్షకః. తస్యజాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేనధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేననిర్దేశః. ఏవమగ్నిదేవతాంసమ్బోధ్యనియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాంగతింజిగమిషతాకిమితిస్మరణేదేవతానియుజ్యతే-తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరంసముచ్చినోతి (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణంకర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరందర్శయతి (కిఞ్చేతి) పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితోభవతాంయథోక్తంఫలంసాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినాపరిచరణంక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చముముక్షావశాదితిద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః.......................... ౧

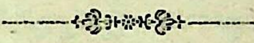
ఇతి సప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

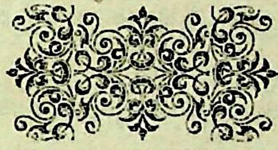
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికాను ప్రవిష్టాదిత్యం ప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం) సత్యస్య- బ్రహ్మణో ముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గ ఇతి యావత్. హిరణ్మయేన పాత్రేణ - తేజోమ్మయేన తేజోమణ్డలేన అపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వం పూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారం హే పూషన్ అపావృణు- అనావృతం కురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయ దృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ, ధర్మః- ఆశ్రయః సాధనం యస్య తస్మై, బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థినే మహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః. (పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య) హే పూషన్. ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చ ఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సనిరుద్ధగదేక చక్షుష్ట్వాదితి భావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠు ఈరయతి రశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేః పుత్ర. (వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః) తావకాన్ రశ్మీన్ వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి) తేజసాం సఙ్క్షేపాదేవ తవ రూపం ద్రష్టుం శక్యమితి భావః. (యో ఽసావసౌ పురుషః సో ఽహమస్మి) ఆత్మా యాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపో ఽహమస్మి. తాదృగ్రూపతయా వేద్మి, ఆత్మతత్త్వవిదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తం శరీరం) అర్చిరాదినా గతస్య మే ప్రాణవాయుర్వాయౌ లీయతాం. మృతం చేదం శరీరం భస్మాన్తం చ భవతు. తతశ్చ దేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీ నాహమస్మి- తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓం క్రతో స్మర కృతం స్మర) ఓమితి ప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్య సమ్బోధనం. * అధిగర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణి షష్ఠీ. క్రతోః- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాం స్మర. తదఙ్గతయా కృతం కర్మాపి స్మర. అహం దేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీ కర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్త్వత్స్వరూపం ప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గం చ ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. అర్చిరాది ప్రథమపర్వాగ్ని ప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్ విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్) హే అగ్నే. సుపథా - శోభనేనార్చిరాదిమార్గేణ రాయే- ఐశ్వర్యాయ, స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతి యావత్. అస్మాన్ నయ-ప్రాపయ. హే దేవ-ద్యోతమాన. విశ్వాని వయునాని- సర్వాణి జ్ఞానాని విద్వాన్ భవసి. అతో మదీయమప్యాత్మజ్ఞానం త్వం జానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. *హృచ్ఛా కౌటిల్య ఇత్యస్మాచ్ఛానచి రూపం. ఏనః - పాపం యుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమ ఉక్తిం తే కరవామేత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేదజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణోవై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవత్యపిచయేషాంబుభూషతియఏవం వేద॥ ౧

శం.— ప్రాణోగాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః-నపునర్వాగాదిభావఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. నవాగాదయోజ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠత్వభాజః. కథంజ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్ధిధారయిషయేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్త్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితంసత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణసమ్బధ్యతే. నపునః పూర్వశేషతా. వివక్షితంతుఖిలత్వాదస్యకాణ్డస్యపూర్వత్ర యదనుక్తంవిశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం- తద్వక్తవ్యమితి. యః-కశ్చిత్. హవై ఇత్యవధారణార్థం. యోజ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠగుణంవక్ష్యమాణంవేద- అసౌభవత్యేవజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవంఫలేన ప్రలోభితస్సన్ ప్రశ్నాభిముఖీభూతః. తస్మైచాహ (ప్రాణోవై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథంపునరవగమ్యతే ప్రాణోజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాలఏవశుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపినా ప్రాణంశుక్రంవిరోహతీతి ప్రథమోవృత్తిలాభః ప్రాణస్యచక్షురాదిభ్యః. అతోజ్యేష్ఠోవయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్యగర్భంపుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణేహిలబ్ధవృత్తౌపశ్చాచ్చక్షురాదీనాంవృత్తిలాభః- అతోయుక్తం ప్రాణస్యజ్యేష్ఠత్వంచక్షురాదిషు. భవతితుకశ్చిత్కులేజ్యేష్ఠః- గుణహీనత్వాత్తున శ్రేష్ఠః. మధ్యమఃకనిష్ఠోవాగుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - నజ్యేష్ఠః. నతథేహేత్యాహ - ప్రాణఏవతుజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథంపునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహసంవాదేనదర్శయిష్యామః. సర్వథాపితు ప్రాణంజ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠత్వగుణంయోవేద- ఉపాస్తే. సస్వానాం-జ్ఞాతీనాంజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చభవతి- జ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపిచయేషాంమధ్యేజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చభవిష్యామీతిబుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపిజ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠప్రాణదర్శీజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చభవతి. ననువయోనిమిత్తంజ్యేష్ఠత్వం-తదిచ్ఛాతః కథంభవతీతి. ఉచ్యతే- నైషదోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవజ్యేష్ఠత్వస్యవివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారోద్గమాదిత్రయంబ్రహ్మబ్రహ్మోపాసనానితత్ఫలంతదర్థాగతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోర్థః సప్తమేనిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేనాబ్రహ్మోపాసనంసఫలం శ్రీమన్థాదికర్మచవక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణఇతి) తస్మాత్ప్రాణోగాయత్రీతియుక్తముక్తమితిశేషః. ప్రాణస్యజ్యేష్ఠత్వాదినాద్యాపినిర్ధారితమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదినిర్దేశః. తత్రేతి- ప్రాణస్యైవవిశిష్టగుణకస్యోపాస్యతోక్తిః. హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేనకథ్యతఇతిశేషః. తదేవంపూర్వగ్రన్థస్యహేతుమత్త్వా, దుత్తరగ్రన్థస్యచహేతుత్వా, దానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణపూర్వగ్రన్థేనసహోత్తరంగ్రన్థజాతంసమ్బధ్యతఇతిఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణస్యప్రాణోపాసనస్యపూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్యగుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చనైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (నపునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహస్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దోబ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవంబ్రాహ్మణారమ్భంప్రతిపాద్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (యఃకశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్యపునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ-కోసౌజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః. తదర్థమితియావత్. ప్రాణస్యజ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాజ్జ్యేష్ఠత్వాదికంతుల్యమేవేతిశేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్యజ్యేష్ఠత్వంప్రాణస్యసాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవసమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపివిప్రతిపన్నంప్రత్యాహ (ప్రాణేహీతి) జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రైష్ఠ్యేసిద్ధేకిమితిపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతిత్వితి) జ్యేష్ఠత్వేసత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వాతస్మిన్సత్యపిజ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వేప్రమాణాభావమాశఙ్క్యప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణవేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్యవిద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్యవిద్యాఫలత్వంసాధయతి (ఉచ్యతఇతి) ఇచ్ఛాతోజ్యైష్ఠ్యందుస్సాధమితిదోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్రహేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాంవృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనంజీవనమన్యేషాంస్వానాంభవతీతి ప్రాణదర్శినోజ్యేష్ఠత్వంనవయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.— ప్రాణవిషయకవిద్యాప్రస్తూయతే (యోహవైజ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచవేదజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చస్వానాంభవతీత్యాది) ప్రాణోహీన్ద్రియాణాంమధ్యేజ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాన్తరప్రవృత్తేరితిభావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతిభావః. ఏవంతం ప్రా

ఉ.— యోహవై వసిష్ఠాం వేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి వాగ్వైవసిష్ఠావసిష్ఠస్స్వానాంభవత్యపిచయేషాం బుభూషతియఏవం వేద॥ ౨

యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేచక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషాహిసమే చదుర్గేచప్రతితిష్ఠతిప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేయఏవం వేద॥ ౩

యోహవై సమ్పదం వేదసగ్ంహాస్మైపద్యతేయం కామంకామయతే శ్రోత్రంవై సమ్పత్ శ్రోత్రేహీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః సగ్ంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేయఏవం వేద॥ ౪

గముపానీనోయః- స్వస్వానాం- జ్ఞాతీనాంజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతి. ఇతరేషాంచయేషాంజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపిజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యోహవై వసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి - దర్శనానురూప్యేణఫలం. యేషాంచజ్ఞాతివ్యతిరేకేణవసిష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి- తేషాంచవసిష్ఠోభవతి. ఉచ్యతాంతర్హి కాసావసిష్ఠేతి (వాగ్వైవసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వసతేర్వేతివసిష్ఠా. వాగ్మినోహిధనవన్తోవసన్త్యతిశయేన. ఆచ్ఛాదనార్థస్యవావసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తిహివాచావాగ్మినోఽన్యాన్. తేనవసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణోభవతీతిదర్శనానురూపంఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపిప్రాణస్యైవేతివక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (యోహేత్యాదినా) ఫలేనప్రలోభితంశిష్యంప్రశ్నాభిముఖంప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచోవసిష్ఠత్వంద్విధాప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తంవిశదయతి (వాగ్మినోహీతి) వాసయన్తీతిద్రష్టవ్యం. పక్షాన్తరేవేత్యుక్తంప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్యవేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేనసాధయతి (అభిభవన్తీతి) ఉక్తముపాస్తిఫలంనిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యోహవైవసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతీత్యాది) అతిశయేనవసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వైవసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవహివసుమత్తాభవతి- అతోవాచోవసిష్ఠత్వంసిద్ధం. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

శం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. తాం ప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీంయోవేద-తస్యైతత్ఫలం-ప్రతితిష్ఠతిసమే- దేశేకాలేచ. తథా-దుర్గే- విషమేచ. దుర్గమనేచదేశే, దుర్భిక్షాదౌవాకాలేవిషమే,. యద్యేవముచ్యతాంకాసా ప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వైప్రతిష్ఠా. కథంచక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి. ఆహ- చక్షుషాహిసమేచదుర్గేచదృష్ట్వా ప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపంఫలం (ప్రతితిష్ఠతిసమే ప్రతితిష్ఠతిదుర్గే యఏవంవేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యోహవాఇతి) సమేప్రతిష్ఠావిద్యాంవినాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విషమేచ- ప్రతితిష్ఠతీతిసమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనేచేతి) ఇదానీంప్రశ్నపూర్వకంప్రతిష్ఠాందర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలంనిగమయతి (అతఇతి) ౩

రం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేఇత్యాది) (చక్షుర్వైప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషఃప్రతిష్ఠాత్వంనామ- సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారాపురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టంపూర్వవత్. ౩

శం.— (యోహవైసమ్పదంవేద) సమ్పద్గుణయుక్తంయోవేద. తస్యైతత్ఫలం-అస్మై- విదుషేసమ్పద్యతేహ. కిం. యంకామంకామయతే- సకామః. కింపునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రంవైసమ్పత్. కథంపునశ్శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రేసతిహి-యస్మాత్సర్వేవేదాఅభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చకామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రంసమ్పత్. అతోజ్ఞానానురూపంఫలం (సంహాస్మైపద్యతేయంయంకామయతేయఏవంవేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవైసమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకంసమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వంవ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపికథం శ్రోత్రంసమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తంఫలముపసంహరతి (అతఇతి) ౪

రం.— (యోహవైసమ్పదంవేదసంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేఇత్యాది) (సంహాస్మైపద్యతఇత్యాది) అస్మైసంపద్యతే- శ్రోత్రేసత్యేవహిసర్వేవేదాస్సమ్పన్నాభవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకంశ్రోత్రంయోవేద- తస్యకామ్యమానఃకామస్సమ్పద్యతఇత్యర్థః ౪

ఉ.— యో హ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం మనో వా ఆయతనమాయతనగ్ స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం య ఏవం వేద॥ ౫

యో హ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభీ రేతో వై ప్రజాపతిః ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద॥ ౬

తే హేమే ప్రాణా అహగ్ శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్ముస్తద్ధోచుః కో నో వసిష్ఠ ఇతి తద్ధోవాచ యస్మిన్ వ ఉత్క్రాన్త ఇదగ్ శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వో వసిష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుః

శం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యో వేద- ఆయతనం స్వానాం భవతి, భవత్యాయతనం జనానాం- అన్యేషామపి. కిం పునస్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనో వా ఆయతనం- ఆశ్రయ ఇన్ద్రియాణాం విషయాణాం చ. మనసా హ్యాహృతా హి విషయా ఆత్మనో భోగ్యత్వం ప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశాని చేన్ద్రియాణి ప్రవర్తన్తే. అతో మన ఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతో దర్శనానురూప్యేణ ఫలం (ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం య ఏవం వేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యో హ వా ఆయతనమితి) సామాన్యేనోక్తమాయతనం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరితి) మనసో విషయాశ్రయత్వం విశదయతి (మనస ఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం తస్య స్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలం నిగమయతి (అత ఇతి) ౫

రం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాం మనోఽధీనప్రవృత్తికత్వాదిన్ద్రియాన్తరాపేక్షయా మనస ఆయతనత్వం. అత ఏవ జనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— యో హ వై ప్రజాపతిం వేద- ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిశ్చ- సమ్పన్నో భవతి. (రేతో వై ప్రజాతిః) రేతసా ప్రజననేన్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపం ఫలం (ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరం గృహీత్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (యో హేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తద్గుణవిశిష్టాని శిష్ట్వా రేతో విశిష్టగుణమాచక్షాణస్య ప్రకరణవిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం.— (యో హ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిరిత్యాది) (రేతో వై ప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేన ప్రజననేన్ద్రియం లక్ష్యతే. తేన హి పుత్రపౌత్రాదిమత్తయా ప్రకృష్టతయా జాయతే పురుష ఇతి తత్ప్రజాపతిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— తే హ ఇమే ప్రాణాః- వాగాదయోఽహం శ్రేయసే-అహం శ్రేయానిత్యేతస్మై ప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధం వదమానా బ్రహ్మ జగ్ముః- బ్రహ్మ గతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతిం గత్వా చ తద్బ్రహ్మోచుః- ఉక్తవన్తః. కో నః- అస్మాకం మధ్యే వసిష్ఠః-కోఽస్మాకం మధ్యే వసతి చ వాసయతి చ. తత్- బ్రహ్మ తైః పృష్టం సత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్ వః- యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే- నిర్గతే శరీరాత్. ఇదం శరీరం పూర్వస్మాదతిశయేన పాపీయః-పాపతరం మన్యతే లోకః. శరీరం హి నామానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోఽపి పాపమేవ- తతోఽపి కష్టతరం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే భవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే పాపీయ ఇతి. స వః-యుష్మాకం మధ్యే వసిష్ఠో భవిష్యతి. జానన్నపి వసిష్ఠం ప్రజాపతిర్నోవాచాయం వసిష్ఠ ఇతి - ఇతరేషామప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉక్తా వసిష్ఠత్వాదిగుణా న వాగాదిగామినః- కిం తు ముఖ్యప్రాణగతా ఏవేతి దర్శయితుమాఖ్యాయికాం వ్యాకరోతి (తే హేత్యాదినా) ఇయసున్ప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (శరీరం హీతి) కిమితి శరీరస్య పాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరే వైరాగ్యోత్పాదనద్వారా తస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠో భవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః. కిమితి సాక్షాదేవ ముఖ్యం ప్రాణం వసిష్ఠత్వాదిగుణం నోక్తవాన్ప్రజాపతిః- స హి సర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.— (తే హేమే ప్రాణా అహం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్మురిత్యాది) తే హేమే వాగాదయః ప్రాణాః అహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసే వివదమానాః బ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. జగ్ముః. తం గత్వా నః - అస్మాకం మధ్యే కో వసిష్ఠః- శ్రేయానితి తత్ - బ్రహ్మ ప్రతి ఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మ ప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపీయః- పాపిష్ఠతరమివ జనో మన్యతే- స వః శ్రేష్ఠ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథేత్యుక్తా బ్రహ్మణా ప్రాణా ఆత్మనో వీర్యపరీక్షణాయ క్రమేణోచ్చక్రముః. తత్ర వాగేవ ప్రథమం హాస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథా కలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఉ.—— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథాఽన్ధా అపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః. ౯

శ్రోత్రగ్ం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా బధిరా అశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాగ్ంసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవగ్ం హైవేమాన్ప్రాణాన్త్సంబబర్హ తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః. యథాఽలోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్త, స్తథా- శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మ వయం. ఇత్యేవం ప్రాప్తోత్తరా వాగాత్మనోఽస్మిన్నవశిష్టత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్. తథా- చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాది పూర్వవత్ శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.--- వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తఏవమితి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసఙ్గ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.—— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ. తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకా వాచా అవదన్తోఽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః. తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

———

శం.—— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనహయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతస్సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవోఽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి. తాన్ సంవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్. యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహ ఆరూఢే పరీక్షణాయ ఏవం హ ఏవేమాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్. స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః- భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే- త్వాం వినా జీవితుం. యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః- అహమత్ర శ్రేష్ఠః. తస్య ఉ మే- మమ బలిం- కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషః శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేన హి విద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏష పరీక్షణప్రకారస్సంవాదభూతః కథ్యతే- న హ్యన్యథా సంహత్యకారిణాం సతామేషామజ్ఞానైవ సంవత్సరమాత్రమేవైకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.—— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థో ఽథశబ్దః. ఉత్క్రమం కరిష్యన్ - యదాభవతీతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి) తర్హి తత్ఫలేన భవితవ్యమిత్యా

ఉ.— సాహవాగువాచయద్వా అహంవసిష్ఠాస్మిత్వంతద్వసిష్ఠోసీతియద్వా అహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసీతిచక్షుర్యద్వా అహగ్ం సమ్పదస్మిత్వంతత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రంయద్వా అహమాయతనమస్మిత్వంతదాయతనమసీతిమనోయద్వా అహంప్రజాతిరస్మిత్వంతత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యో మేకిమన్నంకింమే వాసఇతియదిదంకించాశ్వభ్య ఆక్రిమిభ్య ఆకీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతినహవా అస్యానన్నంజగ్ధంభవతినానన్నం ప్రతిగృహీతంయఏవమేతదనస్యాన్నం వేదతద్విద్వాగ్ంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నంకుర్వన్తోమన్యన్తే॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్వైవమితి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వందర్శయతి (అయంచేతి) కల్పనాఫలంసూచయతి (విదుషఇతి) తదేవస్పష్టయతి (అనేనహీతి) ఉపాస్యపరీక్షణప్రకారోవివక్షితశ్చేత్ - కింసంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సవిషఇతి) సంవాదస్యముఖ్యార్థత్వాదకల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సంవాదస్యకల్పితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రాణసంవాదస్యతాత్పర్యముక్త్వాప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యామేవానువర్తయతి (బలిమితి). ౧౩

రం.— (అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ యథామహాసుహయస్సైన్ధవఃపడ్వీశశఙ్కూనిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ సన్ యథాలోకేమహాన్ సుహయః- శోభనోహయఃస్సైన్ధవః- సిన్ధుదేశప్రభవఃపరీక్షణాయాశ్వారోహేణారూఢఃపడ్వీశశఙ్కూన్ - పడ్వీశాశ్చతేశఙ్కవశ్చ. పాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంబృహేత్ -ఉత్ఖనేత్. ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్ - వాగాదీన్ సమ్బబర్హ- ఉచ్ఛఖాన. ఉత్ఖాతవాన్. (తేహోచుర్మాభగవఉత్క్రమీర్నవైశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుమితి) తేహ- ప్రాణాఆగత్య - హేభగవన్ - పూజార్హ. ముఖ్యప్రాణ. త్వంమోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణంమాకార్షీః. త్వాంవినావయంజీవితుంనశక్ష్యామఇతిహోచుః. సప్రత్యువాచ (తస్యోమేబలింకురుతేతి) తస్యమే- శ్రేష్ఠస్యయూయంబలింకురుత- కరంప్రయచ్ఛతేతి. ఉశబ్దోఽవధారణే తథేత్యేవతేపిప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౩

శం.— (సాహవాక్) ప్రథమంబలిదానాయప్రవృత్తాహ - కిలఉవాచ- ఉక్తవతీ. యద్వైఅహంవసిష్ఠాస్మి- యన్మమవసిష్ఠత్వం. తత్తవైవ. తేనవసిష్ఠగుణేనత్వంతద్వసిష్ఠోసీతి. యదహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసి - యామమప్రతిష్ఠా - సాత్వమసీతిచక్షుః. సమానమన్యత్ సమ్పదాయతనప్రజాపతిత్వగుణాస్తం క్రమేణసమర్పితవన్తః. యద్యేవంసాధుబలిందత్తవన్తః- బ్రూతతస్యమే - ఏవంగుణవిశిష్టస్యకిమన్నంకింవాసఇతి. ఆహురితరే- యదిదంలోకేకించ- కించిదన్నంనామాఽఽశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యః-యచ్చాన్నంక్రిమ్యన్నంకీటపతఙ్గాన్నంచ- తేనసహసర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం-తత్సర్వంతవాన్నం. సర్వంప్రాణస్యాన్నమితిదృష్టిరత్రవిధీయతే. కేచిత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావంవదన్తిప్రాణాన్నవిదః. తదసత్ -శాస్త్రాన్తరేణప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్యవికల్పఇతిచేన్న-అవిధాయకత్వాత్. నహవాఅస్యానన్నంజగ్ధంభవతీతి- సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్యవిజ్ఞానస్యవిహితస్యస్తుత్యర్థమేతత్ -తేనైకవాక్యతాపత్తేః. నతుశాస్త్రాన్తరవిహితస్యబాధనేసామర్థ్యం- అన్యపరత్వాదస్య. ప్రాణమాత్రస్యసర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహవివక్షితం- నతుసర్వంభక్షయేదితి. యత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం- తన్మిథ్యైవ- ప్రమాణాభావాత్. విదుషఃప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోషఏవేతిచేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం-యద్యపివిద్వాన్ ప్రాణః- యేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనవిశిష్టస్యవిద్వత్తా- తేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనక్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణంనోపపద్యతే - తేనతత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం- అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. నను ప్రాణస్సన్భక్షయత్యేవక్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం-కింతునతద్విషయఃప్రతిషేధోస్తి. తస్మాద్వ్యథైవరక్తంకింశుకం-తత్రదోషాభావః.అతస్తద్రూపేణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం-అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణేదోషస్య. యేనతుకార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేనప్రతిషేధఃక్రియతే- తత్సమ్బన్ధేనత్విహనైవప్రతిప్రసవోస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమాద్దోషఏవస్యాత్ -అన్యవిషయత్వాన్నహవేత్యాదేః. నచబ్రాహ్మణాదిశరీరస్యసర్వాన్నత్వదర్శనమిహవిధీయతే.కింతుప్రాణమాత్రస్యైవ. యథాచసామాన్యేనసర్వాన్నస్యప్రాణస్యకించిదన్నజాతస్యకించిజ్జీవనహేతుః-యథావిషంవిషజస్యక్రిమేః-తదేవాన్యస్యప్రాణాన్నమపిసద్దృష్టమేవదోషముత్పాదయతిమరణాదిలక్షణం- తథాసర్వాన్నస్యాపిప్రాణస్యప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణేబ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోషఏవస్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం. (ఆపోవాసఇతి) ఆపోభక్ష్యమాణావాసస్థానీయాస్తవ. అత్రచప్రాణస్యాపోవాసఇత్యేతద్దర్శనంవిధీయతే-నతువాసఃకార్యేఆపోవినియోక్తుంశక్యాః- తస్మాద్యథాప్రాప్తేఽభ్యక్షణేదర్శనమాత్రంకర్తవ్యం. (నహవై) అస్య-సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం-అనదనీయంజగ్ధం-భుక్తంనభవతిహ. యద్యప్యనేనానదనీయంభుక్తం-అదనీయమేవభుక్తంస్యాత్ - నతుతత్కృతదోషేణలిప్యతఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నంప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యంహస్త్యాదిప్రతిగృహీతంస్యాత్ - తదప్యన్నమేవస్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహదోషేణనలిప్యతఇతిస్తుత్యర్థమేవ. యఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నంవేద. ఫలంతుప్రాణాత్మభావఏవ-నత్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కింత

స్థి:. స్తుత్యర్థా ప్రాయేణేతి. నన్వేతదేవ ఫలం కస్మాన్న భవతి. న- ప్రాణాత్మదర్శినః ప్రాణాత్మభావ ఏవ ఫలం. తత్ర చ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోఽనదనీయమప్యద్యమేవ, తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవేతి యథా ప్రాప్తమేవోపాదాయ విద్యా స్తూయతే. తేనైవ ఫలవిధిస్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాశ్శ్రోత్రియాః- అధీతవేదా అశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణా ఆచామన్త్యపః. అశిత్వా చాచామన్తి- భుక్త్వా చోత్తరకాలమపో భక్షయన్తి. తత్ర తేషామాచమతాం కోఽభిప్రాయ ఇతి. ఆహ- ఏతమేవానం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. అశిష్యన్నేతత్- యోఽయమస్మై వాసో దదామి- స తమనగ్నం కరోమీతి హి మన్యతే. ప్రాణస్య చాపో వాస ఇతి హ్యుక్తం. యదపః పిబామి- తత్ప్రాణస్య వాసో దదామీతి విజ్ఞానం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చ ప్రయతో భవిష్యామీత్యాచామతి- తత్ర ప్రాణస్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చ ద్విః కార్యతా ఆచమనస్య స్యాత్. న చ కార్యద్వయమాచమనస్యైకస్య యుక్తం. యది ప్రాయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. అథానగ్నతార్థం- న ప్రాయత్యార్థం. యద్యేవం- తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయ భవతు. న- క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వే హ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం స్మృతివిహితం- తత్ప్రాయత్యార్థం భవతి క్రియామాత్రమేవ- న తు తత్ర ప్రాయత్యేదర్శనాద్యపేక్షతే. తత్ర చాచమనాఙ్గభూతాస్వప్సు వాసో విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతి కర్తవ్యతయా చోద్యతే- న తు తస్మిన్క్రియమాణ ఆచమనస్య ప్రాయత్యార్థతా బాధ్యతే- క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం- తత్రాపో వాసః ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం విధీయతే- అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

అ. — సాహ వాగితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి- తథా చ తద్వసిష్ఠత్వం తవైవేతి ప్రాణా జనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాససీ పృచ్ఛతి (యద్వా ఇత్యాదినా) ఏవం గుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమృద్ధస్యేత్యర్థః. యదిదమిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేన శునామన్నేన, కీటాదీనాం వాఽన్నేన, సహ యత్కిఞ్చిదన్నం దృశ్యతే- తత్సర్వమేవ తవాన్నమితి ప్రాణా జనా. తదేవ స్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవ వాక్యే పక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) న హ వా అస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ- * క్రిమయో భవన్త్యభక్ష్యభక్షిణ ఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయం శాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణం తు ప్రాణదర్శినో వివక్షితం. అతో వ్యవస్థితవిషయత్వాత్ ప్రతిషేధేన సర్వభక్షణస్యోదితానుదితహోమవద్వికల్పస్స్యాదితి శఙ్కతే (తేనేతి) కిం తర్హి సర్వాన్నభక్షణం విహితం- న వా. న చేత్- న తస్య నిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిది- తత్ప్రాపకాభావాత్. విహితం చేత్. తత్కిం యదిదమిత్యాదినా- న హ వేత్యాదినా వా విహితం. నాద్య ఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాదినా హి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి జ్ఞానమేవ విధీయతే- న తు ప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం- తదవద్యోతిపదాభావాన్న వికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న హ వా ఇతి) అస్యేతి విద్వత్పరామర్శాన్నిపాతయోరర్థవాదత్వావద్యోతినోర్దర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వా, చ్చేతి హేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపి స్వార్థప్రామాణ్యం దేవతాధికరణన్యాయేన భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య *న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదివిహితస్యాభక్షణాభావస్య బాధనేన న హ వేత్యాదేర్న సామర్థ్యం- దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగా, దిత్యాహ (న త్వితి) న హ వేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్ర దోషాభావజ్ఞాపనాత్తదేవ విధిత్సితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవాదస్య మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితి భావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (ఏవమపీతి) సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూపబలాదితి యావత్. అదోషః- సర్వాన్నభక్షణేఽస్యేతి శేషః. అర్థాపత్తిం దూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ వివృణోతి (సత్యమితి) నేత్యస్మాత్ప్రాక్ తథాపీతి వక్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపి నాస్త్యేతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం భక్షాత్మనా ప్రాణరూపస్సర్వాన్నభక్షణం సాధ్యతే- కిం వా సాధకత్వరూపేణేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణ సర్వభక్షణం తచ్ఛాస్త్రార్థః. తత్ర ప్రతిషేధాభావే సదృష్టాన్తం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథా స్వారసికం ప్రాణస్య సర్వభక్షణం, తత్ర చ ప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితి శేషః. తద్రాహిత్యే కిం స్యాదితి చేత్- తదాహ (అత ఇతి) పఞ్చమ్యర్థమేవ స్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణ సాధ్యతే న సర్వాన్నభక్షణమితి పక్షం ప్రత్యాహ (యేన త్వితి) ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తాన్తరాదత్యన్తాప్రాప్తవిషయో విధిః- ప్రతిప్రసవః. యథా జ్వరితస్యాశనప్రతిషేధేప్యౌషధం పిబేదితి. తథా శాస్త్రాధికారిణస్సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధేపి ప్రాణవిదో విశేషవిధిర్నోపలభ్యతే- తథా చ తస్య భక్షణం దుస్సాధమిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావే లబ్ధం దర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్య స్తుతిమాత్రార్థత్వాన్న తద్వతశ్శాస్త్రప్రతిషేధాతిక్రమ ఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్ర విధీయతే- తథా చ విరుద్ధోపి తదాత్మనస్సర్వాన్నభక్షణేన దోషః- యథాదర్శనం ఫలాభ్యుపగమాత్. అత ఆహ (న చేతి) ఇతోపి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేన ప్రాణవిదస్సర్వభక్షణం న విధేయమిత్యాహ (యథా చేతి) ప్రాణస్య యథోక్తస్య స్వీకారేపి కస్యచిత్కిఞ్చిదన్నం జీవనహేతురిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా సర్వప్రాణిషు వ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధే దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపి కార్యకరణవతో నిషేధాతిక్రమాయోగే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (ఆప ఇతి) స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవ శ్రౌతమాచమనమన్యతోఽప్రాప్తం విధేయం- తదర్థమిదం వాక్యమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (అత్ర చేతి) వాసః కార్యం- పరిధానం. తత్ర సాక్షాదపాం వినియోగాయోగే ప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదం కిఞ్చే

ఉ.— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టినిషేధస్తవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునర్నగ్నానుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యద్యపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) యథా ప్రాణవిదోఽనాన్నం భుక్తం భవతి - తథేత్యేతత్. అస్తు తర్హి ప్రాణవిదామప్యవిశేషగ్రహణ పీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) అసత్యపి నిగ్రహే ప్రాప్తేపీత్యర్థః. ఇతీత్యయమస్తుత్యర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా) యథా ప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యేతి యావత్. వాక్యస్య నిద్యాస్తుతిస్తే ఫలితమాహ (తేనేతి) యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తత్రేత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వం కాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రామాణ్యలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తి చేతి) తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్ర శేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదపఇతి) దృష్టివిధానమసహమానః శఙ్కతే (నన్వితి) అస్తు ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కుల్యాప్రణయనన్యాయేనద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్కార్యభేదస్యావిరోధేపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) నను యథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం-తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం-తథా చ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్య విషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా) తచ్చాచమనం దర్శననిరపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి) నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) క్రియయైవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి) ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియాన్తరే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసోవిజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాత్ వాసోదృష్టేః, విధివ్యతిరేకేణ ప్రాయత్యభావాత్, దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, * కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయాద్, ఇత్యర్థః..................................... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— (సాహవాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్-తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి. మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యోమే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ ప్రపచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వక్రిమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యం, అప్సు వాసస్త్వచిన్తనం కర్తవ్య, మిత్యర్థః. న తు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితి వార్థః- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద-అస్య-సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి-నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. *సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాదితి సర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం-తత్-తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతదనం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వచిన్తనమర్థసిద్ధం-వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యోదాహృతం * తస్మాదేవం విదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణోఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ *యత్కృత్వేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః-ఏతావాన్ కర్మవిపాకస్స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - నచతస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవ తు విపాకః ప్రదర్శితః స్త్రైణ్యాత్ ప్రతిపత్త్యస్తైన- బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భేతద్వైరాగ్యస్యోపయుక్తత్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకః, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇత్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం- తచ్చేహ ఖిలప్రకరణే శేషతో వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అస్యైవ సర్వోపసంహారత్వాత్ స్పష్టదృష్టః. అపిచ- ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, నకర్మణోఽమృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతుర్నోక్తః- తదర్థశ్చాయమారమ్భః. యస్మాదియం కర్మణో గతిః- ననిత్యేఽమృతత్వే వ్యాపారోఽస్తి- తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపిచ- ఉక్తమగ్నిహోత్రే * నత్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిం నగతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తేవా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాదినా ఆహుత్యోః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తురాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం- నహి కర్తారమనాశ్రిత్యాహుతిలక్షణస్య కర్మణస్స్వతస్తయోరుత్క్రాన్త్యాది కార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రర్థత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః. తత్రాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహ తు తద్దేవకర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి- కర్తృఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. తద్ద్వారేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః కర్మకాణ్డస్యైషా నిష్ఠేత్యేతచ్చ దర్శయిష్యామ ఇత్యాఖ్యాయికాం ప్రణయతి. శ్వేతకేతుర్హ వై -నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ ఆత్మనో యశసః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞోఽపి పరిషదం జేష్యామీతి గర్వేణాజగామ - జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం. ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యేతత్. స రాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యోఽయమితి మత్వా తముదీక్ష్య ప్రత్యుత్థాయాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కుమారా3 ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో3 ఇతి- భో3 ఇత్యేవమప్రతిరూపమపి శ్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అనుశిష్టః- అనుశాసితోఽసి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం. అనుశిష్టోఽస్మి, పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

అ.— బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) కోఽసౌ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి) తత్ర- కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డయోర్యద్వస్తు ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్ఖాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథాచ పూర్వమనుక్తం వక్తుమిదం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తమేతి) సముచ్చయకారిణో ముముక్షోర్గత్యోరగ్నిహోత్రనైపకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతి) విశేషణవశాద్బహవో మార్గాభాన్తు - కింపునస్తేషాం స్వరూపం-తదాహ (పన్థానశ్చేతి) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) సమ్ప్రత్యాకాఙ్క్షాద్వారా సమనన్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తేచేతి) ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీహీతి) దక్షిణోదగధోగత్యాత్మకైతియావత్. కర్మవిపాకస్సర్వోపి కుత్రోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతిశబ్దో యథోక్తసంసారగత్యతిరిక్తకర్మవిపాకాభావాత్తదుపసంహారార్థ ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహారార్థః. అథోర్ధ్వగాధికారే సర్వోపి కర్మవిపాకోఽనర్థ ఏవేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డతన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్యపీతి) కస్తర్హి విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి) తత్ర సుకృతవిపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) అనిష్టవిపాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి నతత్ర తద్వచనం - ఇహ పునస్సామస్త్యేన సమాప్తఖిలాధికారే తద్విపాకోప్యుపసంహ్రియత ఇతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి) శాస్త్రీయవిపాకవిషయేపీత్యర్థః. ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాతనికామాహ (తత్రేతి) లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) వక్తవ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) తర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికస్స్యాదుచ్యతే- తత్రాహ (అస్యైవేతి) శాస్త్రస్యాస్యైవేతి సమ్బన్ధః ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపిచేతి) ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానోక్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేత్వపదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణా కర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) వ్యాపారోస్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్నిహోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపిచేత్యాదినా) ఏతయోః - అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయం ప్రాతర్వానుష్ఠితయోరితియావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం ప్రతిస్వాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. ననుఫలవతోఽశ్రవణాత్కస్యేదమాహుతిఫలం - నహితత్స్వతస్తత్సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) కర్తృవాచిపదాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ - కారకాశ్రయత్వాత్కర్మణో యుక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్సకర్తృకయోరేవ గత్యాదివివక్షితం చేత్ - తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాదిగమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాత్- ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహాశ్వేతి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాꣳ హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకం చన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమితి విద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (తద్ద్వారేణేతి) బ్రాహ్మణారమ్భముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారసిద్ధిర్భవతి-తదతిరిక్తతద్విపాకాభావాదిత్యాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తుదర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్- తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఇత్యేతచ్చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తుదర్శయితుమిచ్ఛన్ వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః. యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతిత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హశబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం-విద్వత్సు స్వకీయవిద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం. ప్రసిద్ధాః-విద్వజ్జనవిశిష్టత్వే నేతి శేషః. క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః. కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమభ్యుత్థాయ నాభ్యనన్దదిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య-భర్త్సనం కృతవానితి శేషః. తదవద్యోతి పదమిహానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థేతి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం- న తు క్షత్రియం ప్రతి-తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) పితుస్సకాశాత్తవలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం.— ప్రకృతివిద్యాఙ్గజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంస్తుతిపూర్వం వైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః. స పఞ్చాలానాం- దేశానాం పరిషదం- సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయాజగామేత్యర్థః. (స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీబలస్యాపత్యం జైవలిః. తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్. (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా౩ ఇతి ఆమన్త్రితవాన్. ఆమన్త్రితే ప్లుతిః. (స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావేతి) సః- శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యువాచ. (అనుశిష్టో న్వసి పిత్రేతి) అథ రాజాపి త్వం విద్యామనుశిష్టోఽసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ. (ఓమితి హోవాచ) ఓం- అనుశిష్టోఽస్మీతి ఇతరః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యేవం- వేత్థ - విజానాసి కిం. యథా- యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః- ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః- మ్రియమాణాః విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి- విప్రతిపద్యన్తే. విచారణార్థా ప్లుతిః. సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి- తత్ర కాశ్చిత్ప్రజా అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి- కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజాః విప్రతిపద్యన్తే- తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. నేతి హోవాచేతరః. తర్హి- వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి- పునరాపద్యన్తే. యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం. నేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం- ప్రసిద్ధేనన్యాయేన పునః పునః- అసకృత్ప్రయద్భిః- మ్రియమాణైర్యథా- యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి- న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః. తత్కిం వేత్థ. నేతి హోవాచ. వేత్థో యతిథ్యాం- యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం- ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః- పురుషస్య యా వాక్ - సైవ యాసాం వాక్- తాః పురుషవాచో భూత్వా- పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా. యదా పురుషాకారపరిణతాః - తదా పురుషవాచో భవన్తి. సముత్థాయ - సమ్యగుత్థాయ. ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ౩ ఇతి. నేతి హోవాచ. యద్యేవం- వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః - మార్గస్య ప్రతిపదం- ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్. తాం ప్రతిపదం. పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం. ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ-యత్ - కర్మ కృత్వా-యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం వా పన్థానం- మార్గం ప్రతిపద్యన్తే - పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే- తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే. తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః. అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః- మన్త్రస్య వచః- వాక్యం నః శ్రుతమస్తి. మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వే సృతీ- ద్వౌ మార్గావశృణవం- శ్రుతవానస్మి. తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా- పితృలోకసమ్బద్ధా. తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దేవానాముతాపి-దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి. ఉచ్యతే- ఉత-అపి మర్త్యానాం-మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. తాభ్యాం - సృతిభ్యామిదం విశ్వం- సమస్తమేజత్ - గచ్ఛత్సమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా- యయోరన్తరా. యదన్తరా పితరం మాతరం చ - మాతాపిత్రోరన్తరా- మధ్య ఇత్యర్థః. కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. * ఇయం వై మాతా అసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవ ఏతే సృతీ- నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతరశ్చాహ- నాహమతః- అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకం చన-ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద. నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౨

మూ.— అథైనంవసత్యోపమన్త్రియాఞ్చక్రేఽనాదృత్యవసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తం హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్పురానుశిష్టానవోచదితి కథం సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార॥ ౩

భా.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానేనేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గద్వివిప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిస్థానం వివిశదయతి (తత్రేతి) అధికృత ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తథేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తర ప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణ హేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యాభూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే పన్థానం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవ నాస్తి- త్వయా తూ త్రైవిధ్యమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాక ప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యేత్యేతత్. తేషామేవ మార్గద్వయోఽధికృతత్వమితి వక్తుంహీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సఞ్చ్ఛతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యాన గన్ధో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాదావవివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి) ౨

రం.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణా ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ఇతి- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశ ప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సంపూర్యతా౩ ఇతి) అసౌ- స్వర్గో లోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీయతిథీ. తస్య పూరణే ఇతి తిథుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అఖిల వ్యాపారవన్తశ్చ భవన్తి - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతేఽనేనేతి ప్రతిపత్- ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యతే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపితృయాణ ప్రాప్త్యన్తర్గతాకార ప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యా ప్రశ్నానుక్రమేణ కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తి ప్రకారం దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాసమ్పూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చమ్యోపి తథా షిత త్వాదిష పితావన్మాత్ర పర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపితృయాణవిషయే ఋషేః- మన్త్రకృతోపి వచః నః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితృణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ- గతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి. కే తే సృతీ. పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్ - గచ్ఛత్ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యదన్తరా పితరం మాతరం చాన్తరా- వినావర్తతే- తచ్చ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పితృయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తి లోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే నకఞ్చిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరముపనీయ విద్యాభిమానగర్వమేనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రియాఞ్చక్రే- ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యమానీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రతిగతవాన్పితరం ప్రతి సచాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః- అస్మాన్భవాన్పురా- సమావర్తన కాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరేవావోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః-శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు- మమ యథావృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవోఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతద్రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః-తస్మాన్న ఏకఞ్చన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార-ఉదాహృతవాన్. ౩

ఉ.— సహోవాచతథానస్త్వంతాతజానీథాఃయథాయదహం కించనవేదసర్వమహంతత్తుభ్యమవోచంప్రేహితుతత్రప్రతీత్యబ్రహ్మచర్యంవత్స్యావఇతి భవానేవగచ్ఛత్వితిసఆజగామ గౌతమోయత్రప్రవాహణస్య జైబలేరాసాతస్మాఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకారాథహాస్మాఅర్ఘ్యంచకారతగ్ంహోవాచవరంభవతేగౌతమాయదద్మఇతి॥ ౪

సహోవాచ ప్రతిజ్ఞాతోమఏషవరోయాంతు కుమారస్యాన్తేవాచ మభాషథాస్తామేవమే
బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ.— శ్వేతకేతోరభిమాననివృత్తిద్యోతనార్థంబహువచనం. తాం- రాజన్యద త్తవసతిం. అనాదరేహేతుమాహ (కుమారఇతి) ఏవంకిలేతి- రాజపరాభవలిఙ్గకంపితృవచసోనృషాత్వంద్యోత్యతే. అజ్ఞానాధీనందుఃఖంతవాసమ్పన్నితమితిసూచయతి- నుమేధఇతి. ౩

రం.— (అథైనంవసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే) అథరాజాఏనం- శ్వేతకేతుంవసత్యాహేతునాఉపామన్త్రయత్. కుమారస్యవాసంప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్యతుతాంవసతింకుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ-రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రంనిర్జగామేత్యర్థః. అథసఆజగామపితరం. ఆగత్యచతంహోవాచ. కిమితి. (ఇతివావకిలనోభవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలేనః- అస్మాన్ప్రతిభవాన్ అనుశిష్టసర్వవిద్యానితివావకిలావోచత్- ఏవంరీత్యాహితదుక్తవానితి. ఏవంసామర్షేణపుత్రేణోక్తఃపితాఆహ (కథంనుమేధఇతి) నానుశిష్టోసీతిశేషః. ఇతరోఽననుశాసనందర్శయతి (పఞ్చమాప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతోనైకంచనవేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాధమః. రాజన్యానాంబన్ధూ రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్యఏవసన్ రాజన్యానాంబన్ధురితివ్యపదిశతీతిప్రవాహణోనిన్ద్యతే. సఃపఞ్చప్రశ్నాన్ మాంపృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపినవేద్మీతిశ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితాపృచ్ఛతి (కతమేతఇతి) ప్రశ్నాఃకీదృశాఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమఇతిహప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమేఇత్యేవంతత్ప్రశ్నానాంప్రతీకాని- ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— సహోవాచపితాపుత్రంక్రుద్ధముపశమయన్. తథా-తేనప్రకారేణనః-అస్మాన్ త్వం హే తాత-వత్సజానీథాః-గృహ్ణీయాః. యథాయదహంకించనవిజ్ఞానజాతంవేద- సర్వంతుభ్యమవోచమిత్యేవజానీథాః. కోన్యోమమప్రియతరోస్తి- త్వత్తోయదర్థంరక్షిష్యే. అహమప్యేతన్నజానామి- యద్రాజ్ఞాపృష్టం. తస్మాత్ప్రైహి- ఆగచ్ఛ. తత్రగత్వారాజ్ఞిబ్రహ్మచర్యంవత్స్యావోవిద్యార్థమితి. సఆహ-భవానేవగచ్ఛత్వితి- నాహంతస్యముఖంనిరీక్షితుముత్సహే. సఆజగామగౌతమః- గోత్రతోగౌతమః. ఆరుణిః. యత్రప్రవాహణస్యజైబలేరాసా- ఆసనం. ఆస్థాయికా. తస్మై-గౌతమాయాగతాయాసనమనురూపమాహృత్యోదకంభృత్యైరాహారయాఞ్చకార. (అథహాస్మై) అస్మైఅర్ఘ్యంపురోధసాకృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కంచ. కృత్వాచైవంపూజాంతంహోవాచ. వరంభవతేగౌతమాయ-తుభ్యందద్మఇతిగోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మైప్రియతమాయదాతుంరక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్యఇతి) రాజ్ఞాయత్పృష్టం- తన్మయానవిజ్ఞాతం - తథాచతస్మిన్విషయేత్వయావఞ్చితోస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హితత్త్వజ్ఞానంకథంసాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం.— (సహోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథానస్త్వంతాతజానీథాఇత్యాది) హేతాతనః- అస్మాన్ త్వంతథాజానీథాః. కథం. యథా- యేనప్రకారేణాహంయత్కించవేద - తత్సర్వంతుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చమయాపితేప్రశ్నానావగతాఇతిమయానోక్తాః. అతస్త్వంచప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాంతత్ర- రాజ్ఞస్సమీపంప్రతీత్య - గత్వావిద్యార్థంబ్రహ్మచర్యంవత్స్యావఇతి. ఇతరఆహ (భవానేవగచ్ఛత్వితి) నాహంతస్యముఖంనిరీక్షితుముత్సహఇతిభావః. (సఆజగామగౌతమోయత్రప్రవాహణస్యజైబలేరాసా) ఆసా-ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మాఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై-గౌతమాయరాజాఆసనందత్వాపాద్యార్థముదకంభృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (ఆథహాస్మాఅర్ఘ్యంచకార) అస్మై-గౌతమాయార్ఘ్యంకృతవానిత్యర్థః. (తంహోవాచవరంభవతేగౌతమాయదద్మఇతి) భవతేగౌతమాయగవాదిలక్షణంవరంప్రయచ్ఛామఇతిగౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.— సహోవాచగౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతోమే-మహ్యమేషవరస్త్వయా. అస్యాంప్రతిజ్ఞాయాందృఢీకుర్వాత్మానం. యాంతువాచంకుమారస్య- మమపుత్రస్యాన్తే- సమీపేవాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవబ్రూహి. సఏవనోవరఇతి. ౫

ఆ.— వివక్షితవిద్యాంగౌతమోవివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం.— (సహోవాచప్రతిజ్ఞాతోమఏషవరోయాంతుకుమారస్యాన్తేవాచమభాషథాఃతామేవమేబ్రూహీతి) సహోవాచ గౌతమః. వరోదీయతఇతిత్వయాప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాంవాచంమమకుమారస్యఅన్తే-సమీపేఅభాషథాః- తామేవవాచంమేబ్రూహి - తానేవప్రశ్నాన్మేబ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— సహోవాచదైవేషువైగౌతమోతద్వరేషుమానుషాణాంబ్రూహీతి॥ ౬
సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాంప
రిధానస్యమానోభవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితిసవైగౌతమతీర్థేనేచ్ఛా
స ఇత్యుపైమ్యహంభవన్తమితివాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తిసహోపాయనకీర్త్యావాస॥ ౭
సహోవాచతథానస్త్వం గౌతమమాపరాధాస్తవచపితామహాయథేయంవిద్యేతఃపూర్వం
నకస్మిగ్ శ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాసతాంత్వహంతుభ్యంవక్ష్యామికోహిత్వైవంబ్రువన్తమర్హతిప్రత్యా
ఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— సహోవాచరాజా. దైవేషువరేషుతద్వై గౌతమ-యత్త్వంప్రార్థయసే. మానుషాణామన్యతమం,ప్రార్థయవరం. ౬

ఆ.— . తదితిసామాన్యోక్త్యావరోనిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (సహోవాచదైవేషువైగౌతమైతద్వరేషుమానుషాణాంబ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉరవధారణే. హేగౌతమ. యత్త్వంప్రార్థయసే- తత్ దైవేషువరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్నప్రార్థనీయం. మానుషాణాంవరాణాంమధ్యేకించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— సహోవాచగౌతమః. భవతాపివిజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తీసః. నతేనప్రార్థితేనకృత్యంమమ- యత్త్వందిత్ససిమానుషంవరం. యస్మాన్మమాప్యస్తిహిరణ్యస్యప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం - అపాత్తమస్తీతిసర్వత్రానుషఙ్గః. దాసీనాం. ప్రవారాణాం-పరివారాణాం. పరిధానస్య. నచయన్మమవిద్యమానం - త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయావాదేయం,. ప్రతిజ్ఞాతశ్చవరస్త్వయా. త్వమేవజానీషే-యదత్రయుక్తం. ప్రతిజ్ఞారక్షణీయా- నవేతి. మమపునరయమభిప్రాయః- మాభూన్నః- అస్మాకమభి- అస్మాన్నేవకేవలాన్ప్రతిభవాన్సర్వత్రవదాన్యోభూత్వాఅవదాన్యోమాభూత్ -కదర్యోమాభూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామికస్యేత్యేతత్. ఈదృశస్యవిత్తస్యమాంప్రత్యేవకేవలమదాతామాభూద్భవాన్. నచాత్యన్తాదేయమస్తిభవతః. ఏవముక్త ఆహ- సత్వంవై హేగౌతమతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేన. విద్యాంమత్తఇచ్ఛాస్యై- ఇచ్ఛస్వాప్తుం. ఇత్యుక్తోగౌతమఆహ- తీర్థేనఉపైమి-ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. వాచాహస్మైవకిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాఃక్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తోవైశ్యాన్వా, క్షత్రియావావైశ్యా, నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యాహ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయనశుశ్రూషాభిః. అతస్సగౌతమఃహఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపనయనంచకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తీస ఇతియదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) నచయన్మమేత్యత్రతస్మాదితిపరితవ్యం. కింతర్హిమయాకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యత్తవాభిప్రేతం-తదహంకరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మాభూదిత్యన్వయందర్శయన్ ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే. (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవేసత్యదాతా-కదర్యఇతిభేదః. పరిశిష్టంభాగంవ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరిత్యాదినా) మాంప్రత్యేవేతినియమస్యకృత్యందర్శయతి (సత్వంవైఇతి) కోసౌన్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదనవాక్యంశాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమోరాజానంప్రతిశిష్యత్వవృత్తింకుర్వాణశ్శాస్త్రార్థవిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచాహేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వావిద్యాప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితియావత్. ౭

రం.— (సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాంపరిధానస్య) సహోవాచ గౌతమః. తవహిరణ్యస్యగోఅశ్వానాం- అసర్వత్రవిభాషాగోరితిప్రకృతిభావః. దాసీనాంప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాంఅధోంశుకలక్షణస్యపరిధానస్యచాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితియావత్. అస్తిహేతిమమవిజ్ఞాయతేహి. తైర్మమపర్యాప్తైర్మమప్రయోజనంనాస్తీత్యర్థః. (మానోభవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యోభూదితి) బహోః - ప్రభూతస్యఅనన్తస్య- అనన్తఫలస్యఅపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినఃవిద్యారూపద్రవిణస్యనఃఅభి- అస్మాన్ప్రతిభవానవదాన్యః- అదాతామాభూత్. సర్వేషాం దాతాభవానస్మాకంకుతోనప్రయచ్ఛతీతిభావః. ఏవముక్తోరాజా ఆహ (సవైగౌతమతీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి) హేగౌతమసత్వంతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేనవిద్యాంమత్తఃఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తోగౌతమః ప్రాహ (ఉపైమ్యహంభవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. (వాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తి) వాచాహస్మైవ- కిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాఃవర్ణావరానుపయన్తి- నతుశిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (సహోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపిఉపాయనకీర్త్యా-శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికంకృతవానితిభావః. ౭

శం.— ఏవంగౌతమేనాపదన్తరాఉక్తేసహోవాచరాజాపీడితంమత్వాక్షామయన్. తథానః- అస్మాన్ప్రతిమాపరాధాః- అపరాధంమకార్షీః. అస్మదీయోఽపరాధోనగ్రహీతవ్యఇత్యర్థః. తవచపితామహాఅస్మత్పితామహేషుయథాఽపరాధంనజగృహుః - తథాపితామహానాం వృత్తమస్మాస్వపిభవతారక్షణీయమిత్యర్థః. యథాఇయంవిద్యా-త్వయా ప్రార్థితాఇతః-త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాఙ్నకస్మింశ్చిదపిబ్రాహ్మణేఉ

ఉ.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతి ॥ ౯

వాస- ఉషితవతీ. తథాత్వమపి జానీషే. సర్వదా మత్ప్రియపరత్వేన యేయం విద్యా ఆగతా - సాన్నిధ్యమాగతా అపి రక్షణీయా - యదిశక్యతే ఇత్యుక్తం * నైవేయం వై గౌతమాతద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి. సపునస్తవాదేయో వర ఇతి. ఇతఃపరం నశక్యతే రక్షితుం- తామపి విద్యామహం తుభ్యం వక్ష్యామి. కోహ్యన్యోపి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వామర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం న వక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం న వక్ష్యే తుభ్యమితి. ౯

ఆ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయా నికృష్టశిష్యభావాపత్తిః- ఆపదన్తరా. తథాశబ్దార్థమేవ విశదయతి (తవచేతి) సన్తు పితామహాయథాతథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహానామితి) కిమితి తర్హీయం విద్యా రక్షితా మహ్యం నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (నకస్మిన్నితి) తర్హి భవతా సా స్థితైః రక్ష్యతాం - అహం తు యథాగతం గమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతఃపరమితి) తవాహం త్విదానీం త్వేవం బ్రువన్తమనన్యోపి న వక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం న వక్ష్యే- కిం తు వక్ష్యామ్యేవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కోహీత్యాదినా) ౯

రం.— (సహోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథా) సః- రాజోవాచ. హే గౌతమ తవ చ పితామహాః యథా నః పూజ్యాః- తథా త్వమపి పూజ్య ఏవ. అన వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి చిరవాసాజ్ఞాపనకృతమదీయాపరాధః మా గణనీయాః. (ఇయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నోవాస- నస్థితవతీ. (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం- తాదృశీం. బ్రాహ్మణైరితః పూర్వమలబ్ధాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి. (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిశిష్యం హంభవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతో దుర్లభామపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౯

———

శం.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమేత్యాది చతుర్ణాం ప్రశ్నానాం ప్రాథమ్యేన నిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితర ప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ- ద్యౌర్లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌ విధీయతే- యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య- ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్- సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతేఽసౌ లోకః. రశ్మయో ధూమః- సమిధ ఉత్థాన సామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. దిశోఽఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవంగుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతి ద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేస్సోమో రాజా - పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి. తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవి, రిత్యత ఉక్తమస్మాభిస్సమ్బన్ధే * నత్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రే ఉక్తం * తేనవైతేఽగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే సతీ ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధమిత్యేవమాద్యుక్తం. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ ససాధనే ఏవోత్క్రామతః. యథేహ స్వేస్సాధనైర్విశిష్టే ఏతే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః - తే తథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముం లోకం. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేనాఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయఆద్యాహుతి ద్రవ్యత్వేనైవ సర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనా వ్యవతిష్ఠతే. తద్విద్యమానమేవ ససాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వేణాత్మనా వ్యవస్థితం సత్తత్పునర్వ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే. తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుత్యోరేవ స్తుత్యర్థత్వేనోత్క్రాన్త్యాద్యమోలోకం ప్రత్యుత్థాయ్యన్తాః షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే నిర్ణీతాః. ఇహ తు కర్తుః కర్మవిపాకవివక్షయా ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తి సాధనం విశిష్టకర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాది దర్శనం ప్రస్తూయతే. తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణా ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- త ఆధిదైవికత్వేన పరిణతాస్సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ. త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం హుతవన్తస్త ఏవ ఫలపరిణామకాలే పి తత్ఫలభోక్తృత్వాత్ తత్ర తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః. అత్ర చ యత్పయో ద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయ భూతమిహాహవనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం - సహ కర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యులోకమావిశతి. తాస్సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకే కర్తుశ్శరీరాన్తరారమ్భాయ ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే. తా స్తత్ర ద్యులోకం ప్రవిశ్య సామమణ్డలే కర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నః- తస్య నిర్ణయవిషయే అసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి ప్రస్తుతం, తస్మాదాపః కర్మసమవాయిన్యః కర్తృశ్శరీరారమ్భికాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః - నత్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయి- తతశ్చాపాం ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే. తేన చాపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః. కర్మకృతో హి జన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాష్టపదార్థాః అగ్నిహోత్రే-తథాపి వైదికాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని లక్ష్యన్తే- దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఙ్క్తం కర్మ ప్రస్తుతోపక్రమం *కర్మణా పితృలోక ఇతి. వక్ష్యతి చ *అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తీతి.

౮.—— అసావిత్యాదినా *యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే క్రమభఙ్గస్స్యాత్-తత్ర చ కారణం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయా తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాధాన్యేన తస్యార్థక్రమబాధాచ్ఛ్రౌత్యావివక్షితస్య పాఠక్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రాదీనాం కర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్య చాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగాత్, తృప్తిర్యయస్య చ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తేః, అస్మిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితి శఙ్క్యాన్తే (తత్రేతి) హోమకర్మసప్తమ్యర్థః అస్య బ్రాహ్మణస్య సప్రగ్రన్థే సమాధానమస్య చోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అత ఇతి) తదేవ దర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణే వృత్తం స్మారయతి (నన్వితి) కింతదుక్తమితిచేత్-తదాహ (తేఏవేతి) ఆహుత్యోస్స్వతన్త్రయోరుత్క్రాన్త్యాది కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్య మృతికాలస్సప్తమ్యర్థః ససాధనయోరేవ తయోరుత్క్రాన్తిః- న స్వతన్త్రయోరిత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి జీవదవస్థోచ్యతే. సప్తానామగ్న్యాదీనామవ్యాకృతభావాపన్నత్వేనావిశేషప్రసక్తాన్నతైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపి ప్రాతిస్వికశక్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే- తథా చావిశేషప్రసక్త్యభావాదాహుత్యోస్ససాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. యథోక్తరీత్యాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాద్యపూర్వస్య జగదారమ్భకత్వముక్తం భవతీత్యాహ (తద్విధ్యమానమితి) విధ్యమానత్వమేవ విశదయతి (అపూర్వేణేతి) యథా యథోదితయా విధయా కథమపి పూర్వకల్పీయం కర్మ ప్రళయదశాయామవ్యాకృతాత్మనాస్థితం పునస్సర్గదారమ్భకం- తథా తథాపీదానీంతనమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కథం జగదారమ్భకం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వైవేతి) విమతమారమ్భకం- తచ్ఛక్తిమత్త్వాత్-సమ్ప్రతిపన్నవదితి వివిత్సితమితి భావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థం సంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారం దర్శయతి (ఇహాపీతి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం- విధిత్సితమితి సమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్రవృత్తిమభిధాయ సౌవైలోకోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతిద్యులోకేతి) ఇత్థం బ్రాహ్మణేఽస్తి తే సతీత్యేతత్. భవత్వేవం-తథాపి కే దేవా ఇతి ప్రశ్నస్య కిముత్తరం- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా పఞ్చాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతే సతీత్యేతత్. ఇహేతి వ్యవహారభూమిగ్రహః. కథం తేషాం తత్ర హోతృత్వం- తదాహ (తఏవేతి) తథాపి కథం ద్యులోకేఽగ్నౌ తేషాం హోతృత్వం-తదాహ (తఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వం చ ప్రాణానాం జీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథా తథా - ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్. కే దేవా ఇతి ప్రశ్నో నిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయం నిర్ణేతుమాహ (అత్రచేతి) జీవదవస్థాయామితి యావత్. సహకర్త్రిత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముం లోకం-ఆవిశతీతి సమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కింపునశ్శ్రద్ధాఖ్యం హవిరితి ప్రశ్నో నిర్ణీతః- తత్రాహ (తాస్స్వాత్మ ఇతి) తథాపి కథం జుహ్వతీతి ప్రశ్నస్య కథం నిర్ణయః- తత్రాహ (సోమలోక ఇతి) తథాపి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (తాస్తత్రేతి) నిర్ణీతేఽర్థే శ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథం పునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః- నహి లోకే శ్రద్ధాశబ్దం తాసు ప్రయుఞ్జతే- తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యాపోఽత్ర శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇత్యాహ (వేదేతి) అపామేవ పురుషశబ్దవాచ్యానాం శరీరారమ్భకత్వాన్న భూతాన్తరాణామితికృత్వా తస్య పఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథ కర్మప్రయుక్తమపి ప్రకృష్టం జన్మాస్తి- తత్కథమపాం సర్వత్ర పురుషశబ్దవాచ్యత్వం-తత్రాహ (కర్మకృతో హీతి) అన్యథా తత్ర తత్ర సుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితి భావః. యది కర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం సర్వత్ర శరీరారమ్భకం- కథం తర్హి పూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవ జగదారమ్భకత్వముక్తం- తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే-అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్విశేషః. లక్షణాయాం పూర్వోత్తరవాక్యయోర్గమకత్వమాహ (దారాగ్నీతి)

౯.—— తత్ర *వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ (అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిదిత్యాది) హే గౌతమ అసౌ ద్యులోక ఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్. ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. రశ్మయో ధూమః - ఆదిత్యరశ్మయో ధూమః. ఆదిత్యరూపసమిత్ప్రభవత్వాత్. అహరర్చిః- ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాం చ అహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ-ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతేఽగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం జుహ్వతి- *శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాః శ్రద్ధాయాః హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ *ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేరితి సూత్రభాష్యయోః స్పష్టం. తత్రాపి న జలమాత్రం-కింతు భూతసూక్ష్మాణాం సర్వేషాముపలక్షకం శ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ *త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపే కథం హోతృత్వమితి వాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకాదిగమనాసమ్భవాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం హోతృత్వోక్తిర్న విరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తస్యా ఆహుత్యై- తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమో రాజా సమ్భవతి- దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గత్వకల్పనే కించిత్సాధర్మ్యం బుద్ధిమద్భిరూహ్యం.

ఉ.— పర్జన్యోవావఅగ్నిర్గౌతమతస్యసంవత్సరఏవసమిదభ్రాణిధూమోవిద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారాహ్రాదునయోవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమగ్ంరాజానం జుహ్వతితస్యాఆహుత్యైవృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమోరాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమాఅఙ్గారా నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవావృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నగ్ంసమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషోవావఅగ్నిర్గౌతమతస్యవ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణోధూమోవాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాశ్శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాఅన్నంజుహ్వతితస్యాఆహుత్యైరేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యోవావఅగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయఆహుత్యాధారః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణపర్జన్యోనామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానీదేవతాత్మా. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) సంవత్సరేణహిశరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైర్ద్వారభూతైరివ గ్రహణేనపర్జన్యోగ్నిర్దీప్యతే. అభ్రాణిధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తికాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః- స్తనయిత్నుశబ్దావిస్ఫులిఙ్గాః-విక్షేపిత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవాఇతి- తఏవహోతారః. సోమంరాజానంజుహ్వతి- యోసౌద్యులోకాగ్నౌశ్రద్ధాఖ్యాంహుతాయామభినిర్వృత్తస్సోమః- సద్వితీయేపర్జన్యాగ్నౌహూయతే. తస్యాశ్చసోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.—. అవ్యయాహుత్యాధారమేవంనిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణి బ్రాహ్మణేననిరూపయతి (పర్జన్యోవాఅగ్నిరిత్యాదినా) కుతోస్యద్వితీయత్వమితిశఙ్కిత్వోక్తమాహుత్యోరితి.అ స్తిఖల్వభ్రాణాంధూమప్రభవత్వే గాథా*ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాంసన్నిపాతఃక్వమేఘఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకోదేవః- పర్జన్యః. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవపర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమంరాజానంజుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయదివ్యదేహాద్రవీభూతస్సన్ దేవశబ్దవాచ్యైరన్తరిక్షైస్సహపర్జన్యేపతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమ) అయంలోకఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. సతృతీయోగ్నిః. తస్యాగ్నేఃపృథివ్యేవసమిత్ - పృథివ్యాహ్యయంలోకో2నేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయాసమిధ్యతే అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథాసమిదాశ్రయేణధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేనహ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథాపృథివీసమిత్సమ్బన్ధేనశర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాంహిశార్వరంతమఆచక్షతే. చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషోహ్యఙ్గారాఃప్రభవన్తి - తథారాత్రౌచన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్. వృష్టింజుహ్వతి. తస్యాఆహుతేరన్నంసమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్యప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ.— వికల్పలోకపృథివ్యోర్దేహదేహిభావేనభేదఇత్యాహ (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాంహీతి) *ఏతానిహిచన్ద్రమాంరాత్రేస్తమసోప్యుత్తోచ్చిభ్యతమన్తరాయన్నితిశ్రుతేఃరాత్రేస్తమసస్త్వవగమాత్. తస్యచ *మృత్యుర్వైతమశ్ఛాయా మృత్యుమేవతత్తమశ్ఛాయాంతరతీతిభూచ్ఛాయాత్వం. తమోరాహుస్థానం- తచ్చభూచ్ఛాయేతిహిప్రసిద్ధం- * ఉద్ధృత్యపృథివీచ్ఛాయాంనిర్మితంమణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తుబృహత్స్థానంతృతీయంయత్తమోమయమితిస్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరాశ్రయాశ్రయిభావేనభేదః. ౧౧

రం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవసమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తోలోకఃఅగ్నిః. పృథివ్యంశస్తుసమిత్. (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్యాగ్నేరపిపృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాద్ధగ్నేర్ధూమత్వంయుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిఃప్రకాశస్యరాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రేరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషశ్చతుర్థోగ్నిః. తస్యవ్యాత్తం - వివృతంముఖంసమిత్. వివృతేనహిముఖేనదీప్యతేపురుషోవచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథాసమిధా2గ్నిః. ప్రాణోధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధిప్రాణఉత్తిష్ఠతి. వాక్- శబ్దో2ర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చవ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దో2భిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా. శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నంజుహ్వతి. నను నైవదేవాఅన్నమిహజుహ్వతోదృశ్యన్తే. నైషదోషః- ప్రాణాహందేవత్వోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయోదేవాః- తఏవాధ్యాత్మంప్రాణాః - తేచాన్నస్యపురుషేప్రక్షేప్తారః. తస్యాఆహుతేరేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామోహిరేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమోఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవ దర్శయతి (అధిదైవమితి) ౧౨

రం.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (తస్యా ఆహుత్యై) తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణోఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః- అన్తఃకరణం- మైథునవ్యాపారః. తేఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథాఽఙ్గారభావోఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయంలోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి- యావదస్మిఞ్శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ- తత్క్షయేణ యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతే దేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః) అన్తఃకరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిఞ్శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అనేకస్యాపి కాలస్యానియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధోఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యోఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

అ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతోఽగ్నిలయశ్చాయం- తేనాగ్న్యాత్మేతి ధ్యానసిద్ధయే షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్తయే భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపి తు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః * అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే సతి దివ్యలోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తెయఏవమెతద్విదుఃయెచామీఅరణ్యేశ్రద్ధాగ్ సత్యముపాసతె తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషో ఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్యఏతిమాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాత్పురుషో మానసఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతి తెషుబ్రహ్మలోకేషుపరాఃపరావతోవసన్తి తెషాంనపునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీంప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ- తే. కే యఏవం- యథోక్తంపఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాఃపఞ్చాగ్నయోనిర్దిష్టాః. తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః. నన్వగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం- తత్రహ్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే *దివమేవాహవనీయంకుర్వాతేఇత్యాది. ఇహాప్యముష్యలోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్యచసమిత్త్వమిత్యాదిబహుసామ్యం. తస్మాత్తచ్ఛేషమేవైతద్దర్శనమితి. న- *యతిథ్యామితిప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. *యతిథ్యామిత్యస్యప్రశ్నస్యప్రతివచనస్యయావదేవపరిగ్రహః- తావదేవైవంశబ్దేనపరామ్రష్టుంయుక్తం- అన్యథాప్రశ్నానర్థక్యాత్. నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చసఙ్ఖ్యాయాఅగ్నయఏవవక్తవ్యాః. అథనిర్జ్ఞాతమప్యనూద్యేత- యథాప్రాప్తస్యైవానువదనంయుక్తం. అథ *అసావైలోకోగ్నిరిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథాప్యాద్యేనాన్త్యేనవోపలక్షణంయుక్తం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సమానేహిప్రకరణేఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ *పఞ్చాగ్నీన్వేదేతిపఞ్చసఙ్ఖ్యాయాఏవోపాదానాదనగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం- తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నోత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- ఏవమితిప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తివిధానాత్. కేపునస్తే- యఏవంవిదుః. గృహస్థాఏవ. ననుతేషాంయజ్ఞాదిసాధనేనధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న- అనేవంవిదామపిగృహస్థానాంయజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేనగ్రహణాత్, గృహస్థకర్మసమ్బన్ధాచ్చపఞ్చాగ్నిదర్శనస్య. అతోనాపిబ్రహ్మచారిణఏవంవిదురితిగృహ్యన్తే. తేషాంతూత్తరేపథిప్రవేశస్స్మృతిప్రామాణ్యాత్ *అష్టాశీతిసహస్రాణామృషీణామూర్ధ్వరేతసాం। ఉత్తరేణార్యమ్ణఃపన్థానస్తేఽమృతత్వంహిభేజిరే. తస్మాద్యేగృహస్థాఏవమగ్నిజోఽహమగ్న్యపత్యమితి- ఏవంక్రమేణాగ్నిభ్యోజాతోగ్నిరూపఇత్యేవంయేవిదుః-తే, చ- యేచామీఅరణ్యే- వానప్రస్థాఃపరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం- శ్రద్ధాయుక్తాస్సన్తస్సత్యం- బ్రహ్మహిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే. నపునశ్శ్రద్ధాంచోపాసతే-సర్వేతే,ఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. యావద్గృహస్థాఃపఞ్చాగ్నివిద్యాంసత్యంవాబ్రహ్మనవిదుః- తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణపఞ్చమ్యామాహుతౌహుతాయాం తతోయోషాగ్నేర్జాతాఃపునర్లోకంప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారోభవన్తి. తేనకర్మణాధూమాదిక్రమేణపునఃపితృలోకంపునఃపర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతఃపునర్యోషాగ్నేర్జాతాః పునఃకర్మకృత్వేత్యేవమేవఘటీయన్త్రవద్గత్యాగతిభ్యాంపునరావర్తన్తే. యదాత్వేవంవిదుః- తతోఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాస్సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి- నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కింతర్హి. అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యాదేవతోత్తరమార్గలక్షణావ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. నహిపరివ్రాజకానామగ్న్యర్చిష్యేవసాక్షాత్సమ్బన్ధోస్తి- తేషాంతేనదేవతైవపరిగృహ్యతే ఽర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. తతోఽహర్దేవతాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దాపిదేవతైవ. ఆయుషఃక్షయేహిమరణం. నైవం విదాఽహన్యేవమర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలోనియన్తుంశక్యతే. నచరాత్రౌప్రేతాస్సన్తోఽహఃప్రతీక్షన్తే- *సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛతీతిశ్రుత్యన్తరాత్. అహ్నఆపూర్యమాణపక్షం - అహర్దేవతయాఽతివాహితాఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ - ఉత్తరాందిశమాదిత్యః- సవితైతి - తాన్మాసాన్ప్రతిపద్యన్తేశుక్లపక్షదేవతయాఽతివాహితాస్సన్తః. మాసానితిబహువచనాత్సఙ్ఘచారిణ్యఃషడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యోమాసేభ్యః- షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితాః దేవలోకాభిమానినీందేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం- విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీపురుషో బ్రహ్మణామనసాసృష్టః- మానసఃకశ్చిదేత్య- ఆగత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేనభిన్నాఇతిగమ్యన్తే- బహువచనప్రయోగాత్, ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తేనపురుషేణగమితాస్సన్తస్తేషుబ్రహ్మలోకేషుపరాః- ప్రకృష్టాస్సన్తస్స్వయంపరావతః- ప్రకృష్టాస్సమాః- సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకంగతానాంనాస్తిపునరావృత్తిః- అస్మిన్సంసారేనపునరాగమనం. *ఇహేతిశాఖాన్తరపాఠాత్. ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితిచేత్ - *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీమితియద్వత్. న- ఇహేతివిశేషణానర్థక్యాత్. యదిహినావర్తన్తఏవ- ఇహగ్రహణమనర్థకమేవస్యాత్. *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీమిత్యత్రపౌర్ణమాస్యాశ్శ్వోభూతత్వమనుక్తంనజ్ఞాయతఇతియుక్తంవిశేషితుం. నహితత్రశ్వఆకృతిశ్శబ్దాత్ప్రావిద్యతఇతిశ్వశ్శబ్దోనిరర్థకఏవప్రయుజ్యతే. యత్రతువిశేషణశబ్దేప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణేవిశేషణఫలంచేన్నగమ్యతే- తత్రయుక్తానిరర్థకత్వేనోత్ప్రేక్షితుంవిశేషణశబ్దః- నతుసత్యాంవిశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౬

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిదోగతింవివక్షురుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యేవిదుః-తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతిసమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వంస్ఫుటీకర్తుంచోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితిశ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితిప్రత్యభిజ్ఞాపకందర్శయతి

§ పరాఃపరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

(తత్రహీతి) ఆదిపదం * ఆదిత్యంసమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మీనాంధూమత్వ, మహోజ్వార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుంద్వితీయమాదిపదం.
ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్నపఞ్చాగ్నీనాంయదర్శనమిహపరామృష్టమితి
పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణేపఞ్చమ్యౌ. యావత్- వస్తు. పరిగ్రహః- విషయఇ
త్యర్థః. పఞ్చాగ్నీనామేవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్ - తదా * యతిథ్యామితి ప్రశ్నోవ్యర్థస్స్యాత్ - పఞ్చాగ్నీనామసిద్ధేర్దర్శనశేష
భూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్ప్రశ్నేపౌర్వాపర్యవశిష్టతయాపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయానిశ్చితత్వాత్తదవ
చ్ఛిన్నానామేవాద్యాదికార్యాణాంయదపి వా తైప్రివంశబ్దేనపరామర్శముచితా ఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేనిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వ
గ్రన్థేప్యనూద్యతే-తథాచాగ్నిహోత్రదర్శనంవ్యవహితమేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్కతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థేఽనూ
ద్యతేచేత్- తత్ప్రకరణే ప్రస్తుతరూపమనతిక్రమ్యైవానన్తరితాదేరప్యత్రానువదనంస్యాత్. నతుతథైవసరీత్యైవానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యపు
రోవాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రానన్తరితాద్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శేతిపరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకా
దివాదస్యానన్తరితాద్యుపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రాసకాథా
వాదుపలక్షణపరోవాయోగేప్యఙ్గీకృత్యపఞ్చాగ్నినిర్దేశనైయత్యేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమి
త్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్విత
త్యాదినా) అహోచామ-అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రైతిశేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవే
ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరా
దిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకర్మిణామిత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకంవేదితృవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రతి
పత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోఽస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః- తద్రహితానాంతు
తేషామేవయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోఽస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రా
జకాదేరప్యత్రగ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గేప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహ
ణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంతత్రగ్రహణమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (గృహస్థైతి) బ్రహ్మచారిణాంతర్హిగ్రహణంభవి
ష్యతి. నేత్యాహ (అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథంతర్హినైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ
(తేషామితి) అర్యస్త్వసమ్బన్ధీయఃపన్థాః - తమాసాద్యతేనోత్తరేణపథాతే - యథోక్తసఙ్ఖ్యాబుషయః సాపేక్షమమృతత్వం ప్రాప్తాఇతిస్మృత్య
ర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసా
ధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయేగృహస్థావిదుః- తే, యే- తే, చేతియోజనా. అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీ
ర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథిప్రవేశాత్. ఆశ్రమ
మాత్రనిష్ఠావాతేపిగృహ్యేరన్నితి ద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వా
నుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నపునరితి) సర్వే- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరాదిసమ్ప్రాప్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యా
వదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయినఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి)
విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) నన్వర్చిషాజ్వాలాత్మనోఽస్థైర్యాత్తదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చి
రితి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహణమిత్యాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్. అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉ
క్తదోషాభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయేనియమమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ననురా
త్రౌమృతాపివిద్వానహరపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పద్యేత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవ బ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి)
బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగాదితిసమ్బన్ధః. అత్ర బ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌ హేత్వన్తరమాహ (ఉపా
సనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-*తేషామిహనపునరావృత్తిరితిక్వచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్కతే (ఇహేతి)
యథా *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టేః ప్రతిపద్యేవకర్త
వ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహశబ్దార్థత్వాన్నిరర్థకత్వేనావృత్తిరత్రనిధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి
(శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారేవసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీదినేచాతుర్మాస్యేష్టాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంన
జ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యన్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహేతివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌ
ర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిశ్వ
శ్శబ్దార్థోపికాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యవ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః.
సుషిరమాకాశమిత్యాదావ్యావర్త్యాభావేపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశే
౧౦౫
షణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి)

ఉ.— అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాదిత్య ఏతి మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాచ్చన్ద్రం తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాగ్ంస్తత్ర దేవా యథా సోమగ్ం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాగ్ంస్తత్ర భక్షయన్తి తేషాం యదా తత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఆ

రం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తే య ఏవమేతద్విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాꣳ సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) య ఏవం- అనేన ప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యైతల్లోకపురుషయోషిద్రూపేషు పఞ్చస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోఽనుషక్తతయా సఞ్చరన్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే విదుః- ఉపాసతే. తే, ఇతి యావత్. యే చామీ- పురుషాః అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య సత్యశబ్దితం పరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతే ఉభయేఽపి అర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతాం సఙ్గతా భవన్తీత్యర్థః. అర్చిష ఉ. అహరిత్యాదౌ సర్వత్రాభిసమ్భవన్తీత్యనుషఙ్గః. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి - తాన్మాసానితి శేషః. ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ఉదగ్దేశస్థ ఇతి వా. అత్రాహః పూర్వపక్షాదిశబ్దాః తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యో దేవలోకం- అత్ర * మాసేభ్యస్సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశస్య పృథగ్దృష్టత్వాన్మాసానన్తరం సంవత్సరమభిసమ్భవన్తి. సంవత్సరద్వారా దేవలోకమిత్యర్థః. అత్ర దేవలోకశబ్దశ్చ వాయుపరః- * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథా దేవలోకాదాదిత్యమితి ఆదిత్యానన్తరపూర్వపర్వతయా దేవలోకనిర్దేశకస్యాస్య వాక్యస్య * స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీతి వాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. అతో దేవలోకవాయుశబ్దయోరేకార్థత్వం వక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం * వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) * ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే మధ్యే చన్ద్రమసః శ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారా విద్యుదభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్ వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి) వైద్యుతాత్-వైద్యుత ఇత్యర్థః. వైద్యుతః పురుషః మానసః-పరేణ బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః అమానవశబ్దితః. సః పురుష ఏత్య- ఆగత్య తాన్ బ్రహ్మలోకాన్ గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, * వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రితత్వాచ్చ * విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేనామానవేనైవాతివాహికేన విదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తేర్గమనమితి భాష్యానుసారాచ్చ వైద్యుతాదితి పదం ప్రథమాన్తతయా వ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్ర నిషాదస్థపతిన్యాయేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయస్యైవ యుక్తతయా అర్థస్యైకత్వేఽపి బహువచనస్య * అదితిః పాశానితివదుపపత్తేః. షష్ఠీతత్పురుష ఇతి పక్షేఽపి న దోషః. న చ భగవల్లోకస్యైకతయా బహువచనానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రామాణ్యానుసారేణ స్వేచ్ఛాపరికల్పితస్యాసాధారణాప్రాకృతలోకానన్త్యసమ్భవే అనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్సర్వం * పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి) తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః-పరవన్తః. నాథవన్త ఇతి యావత్. పరమాత్మనా సనాథాః తేనానుగృహీతాః తద్దత్తాని భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని భుఞ్జానాః సుఖేన తత్రైవాసత ఇత్యర్థః. (తేషాం న పునరావృత్తిః) తేషాం న పునస్సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునర్యే- నైవం విదుః, ఉత్తరాగ్నిహోత్రసమ్బద్ధపదార్థషట్కస్యైవ వేదితారః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేది భిక్షమాణేషు ద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేన తపసా - బహిర్వేద్యేవ దీక్షాదివ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినా లోకాన్ జయన్తి. లోకానితి బహువచనాత్తత్రాపి ఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తే ధూమమభిసమ్భవన్త్యుత్తరమార్గ ఇవ. ఇహాపి దేవతా ఏవ ధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- ధూమదేవతాం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వం చ దేవతానాం తద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతో యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతి-తాన్మాసాన్ దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్ యథా సోమం రాజానమిహ యజ్ఞే ఋత్విజ ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి-ఏవమేతాంశ్చన్ద్రం ప్రాప్తాన్ కర్మిణో భృత్యానివ స్వామినో భక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతే దేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి న మన్త్రః. కిం తర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్య చాసకృద్భక్షణేనాపక్షయం చ కృత్వా పునః పునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవం దేవా అపి సోమలోకే లబ్ధశరీరాన్ కర్మిణ ఉపకరణభూతాన్ పునః పునర్విశ్రామయన్తః కర్మానురూపం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధి తేషామాప్యాయనం సోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతే ఉపకరణభూతాన్ దేవాః. తేషాం - కర్మిణాం యదా- యస్మిన్కాలే తత్- యజ్ఞదానాదిలక్షణం సోమలోకప్రాపకం కర్మ పర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః. అథ- తదా ఇమమేవ- ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ద్యులోకాగ్నౌ హుతా ఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకే కర్మిణాముపభోగాయ శరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాః కర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డ ఇవాతపసమ్పర్కాత్ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మా ఆకాశభూతా ఇవ భవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇతి. తే పునః కర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తః పురోవాతాదినా ఇతశ్చాముతశ్చ నీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుంవాయోర్వృష్టింవృష్టేఃపృథివీంతేపృథివీం ప్రాప్యాన్నంభవన్తితేపునః పురుషాగ్నౌ
హూయన్తేతతోయోషాగ్నౌజాయన్తే§తేలోకాన్ప్రత్యుత్థాయినస్తఏవమేవానుపరివర్తన్తేఽథయఏ
తౌపన్థానౌనవిదుస్తేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

తిరి) వాయోర్వృష్టింప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తంపర్జన్యాగ్నౌసోమంరాజానంజుహ్వతీతి. తతోవృష్టిభూతాఇమాంపృథివీంపతన్తి. తేపృథివీంప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నంభవన్తి. తదుక్తమస్మిల్లోకేఽగ్నౌవృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నంసమ్భవతీతి. తేపునఃపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఽన్నభూతారేతస్సిక్తి. తతోరేతోభూతాయోషాఽగ్నౌహూయన్తే. తతోజాయన్తే. తేలోకప్రత్యుత్థాయినః- తేలోకంప్రత్యుత్తిష్ఠన్తోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుతిష్ఠన్తి. తతోధూమాదినాపునఃపునస్సోమలోకం- పునరిమంలోకమిత్యేవమేవకర్మణాఽనుపరివర్తన్తే-ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతాబమ్భ్రమతీత్యర్థః. ఉత్తరమార్గాయసద్యోముక్తయేవాయావద్బ్రహ్మనవిదుః. * ఇతితుకామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథపునర్యేఉత్తరందక్షిణంచ-ఏతౌపన్థానౌనవిదుః - ఉత్తరస్యదక్షిణస్యవాపథఃప్రతిపత్తయేజ్ఞానంకర్మవానానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తేకింభవన్తీతి. ఉచ్యతే- కీటాఃపతఙ్గాఃయదిదం- యచ్చదన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవంహియంసంసారగతిఃకష్టా- నిమగ్నస్యపునరుద్ధారఏవదుర్లభః. తథాచశ్రుత్యన్తరం * తానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీనిభూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేనయథాశక్తిస్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేనదక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంశాస్త్రీయంకర్మజ్ఞానంవానుతిష్ఠేదితివాక్యార్థః. తథాచోక్తం *అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతిశ్రుత్యన్తరా¶న్నాత్మాయప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవంప్రశ్నాస్సర్వేనిర్ణీతాః. *అసౌవైలోకఇత్యారభ్యపురుషస్సమ్భవతీతి-చతుర్థప్రశ్నః *యతిథ్యామాహుత్యామిత్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తుద్వితీయత్వేన *దేవయానస్యవాపథఃప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తేనైవచ- ప్రథమోఽగ్నేరారభ్యకేచిదర్చిఃప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితిద్విప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చద్వితీయఃప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమంలోకమాగచ్ఛన్తీతి. తేనైవ - *అసౌలోకోనసమ్పూర్యతేకీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్త్యాకేషాంచిదితితృతీయోఽపిప్రశ్నోనిర్ణీతః.................. ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— దేవయానసంపన్నానముక్త్వాపథ్యన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయపదద్వయంవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథంతేఫలభాగినోభవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) ననుదానతపసీయజ్ఞగ్రహణేనైవగృహీతేనపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదీత్యాదిపదేనపయోవ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతిపితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దోబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాందేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతిప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాంతత్రహిదేవైర్భుజ్యమానానాంచన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జతఇతి) అన్యథాప్రతిభాసంవ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవందేవాఅపీతిసఙ్క్షిప్తందార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (సోమలోకఇతి) కథంపౌనఃపున్యేనవిశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి (దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికేకేనిమిత్యాప్యాయనంనోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునఃపునర్విశ్రామ్యాభ్యనుజ్ఞానమితియావత్. లోకద్వయప్రాపకౌపన్థానావిత్థంవ్యాఖ్యాయపునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా) కథంచన్ద్రస్థలస్థితానాంకర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్తాఇతి) సోమాకారపరిణతత్వమేవస్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్యర్ఘుడితిద్రవీభవనయోగ్యతాందర్శయతి (అమ్మయమితి) * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితిన్యాయేనాహ (ఆకాశభూతాఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేపునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితిన్యాయేనాహ (తేపృథివీమితి) *రేతస్సిగ్యోగోఽథేతిన్యాయమాశ్రిత్యాహ (తేపునరితి) * యోనేశ్శరీరమితిన్యాయమనుసృత్యాహ (తతఇతి) ఉత్పన్నానాంకేషాంచిదిష్ట్యాదికారిత్వమాహ (తేలోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరంతత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతోధూమాదినేతి) సోమలోకేఫలభోగానన్తరంపునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి). పౌనఃపున్యేనవిపరివర్తనస్యావధింసూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణంపక్షేపివ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతిత్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వాస్థానాన్తరందర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్తృతీయస్థానేవిశేషంకథయతి (ఏవమితి) తృతీయస్థానేఛాన్దోగ్యశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) అముష్యాగతేరతికష్టత్వేపరిశిష్టంవాక్యార్థమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాంప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాంనిమగ్నస్యపునరుద్ధారోదుర్లభోభవతీతి - తత్రశ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథాచేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనే ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి) పఞ్చప్రశ్నాన్ప్రస్తుత్యైకమితిప్రత్యేకంతేషాంనిర్ణయోనకృతఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతంప్రకారమేవసఙ్క్షిపతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీతఇతిసమ్బన్ధః. * దేవయానస్యేత్యాదిఃపఞ్చమఃప్రశ్నః. సతుద్వితీయత్వేనదక్షిణాదిమార్గాపత్తిసాధనోక్త్యానిర్ణీతఇత్యర్థః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతియావత్. మృతానాంప్రజానాంవిప్రతిపత్తిఃప్రథ

---

§. తేలోకప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.— ¶ టీకాయాంధృతమత్రాపీతివాక్యంభాష్యేగలితమివభాతి.

ఉ.— సయః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వౌదుమ్బరే కꣳసే చమసే వా సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యావృతాజ్యꣳ సꣳస్కృత్య పుꣳసా నక్షత్రేణ మన్థꣳ సన్నీయ జుహోతి। యావన్తో దేవాస్త్వయి జాతవేదస్తిర్యఞ్చో ఘ్నన్తి పురుషస్య కామాన్। తేభ్యోఽహం భాగధేయం జుహోమి తే మా తృప్తాః సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు స్వాహా। యా తిరశ్చీ నిపద్యతేఽహం విధరణీ ఇతి। తాం త్వా ఘృతస్య ధారయా యజే సꣳరాధనీమహꣳ స్వాహా॥ ౧

మప్రశ్నః. తస్యనిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నేరితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్యతస్యనిర్ణీతత్వప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిశ్చేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీతఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః. తేనైవ- పునరావృత్తైస్తైర్వ నేత్యర్థః. అముష్యలోకస్యాసమ్పూర్తిస్తృతీయః ప్రశ్నః. సచద్వాభ్యాం శ్లోకాభ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాం నిర్ధారితో భవతీతిభావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తితేధూమమభిసమ్భవన్తి) యేప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకం వా- ప్రత్యగాత్మశరీరకం బ్రహ్మవా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తో లోకాన్ గచ్ఛన్తి - తేధూమం - ధూమాభిమానినీం దేవతాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపిరాత్ర్యాదిశబ్దాః తత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః. వ్యాఖ్యాచపూర్వవత్. (తేచన్ద్రం ప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాం భోగోపకరణంభవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్ర దేవాయథాసోమంరాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్ర భక్షయన్తి) యథాసోమం రాజానం యజ్ఞేఋత్విజః ఆప్యాయస్వ అపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేనాం స్తత్ర దేవాభక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి క్రియాసమభిహారేలోట్. * లోటోహిస్వౌవా చతధ్వమోరితిస్వాదేశః. * మైన్యవృద్ధౌ * క్షీక్షయే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాంచభక్షణేనక్షయంకుర్వన్తి. ఏవం దేవాశ్చన్ద్రలోకస్థాన్ ఉపకరణభూతాన్ కర్మిణః పునఃపునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్ కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాంచన్ద్రలోకగతానాం కర్మిణాం భక్షణం నామస్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితంచ * భాక్తంవాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహిదర్శయతీతి. భగవతాభాష్యకృతాపి * జీవస్యదేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేనభక్ష్యత్వవచనం - అతస్తద్భాక్తం. తేనతృప్తిరేవచదేవానాం భక్షణమితి శ్రూయతే *నహవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తీతిభాషితం. అతోన్నస్త్రగితాదిప్రదర్శనేనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవతద్భక్ష్యత్వమితిభావః. (తేషాంయదాతత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాంతత్ - భోగసాధనభూతం కర్మయదాపర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదాయథాస్వర్ణపిణ్డః అత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రలీయతే- ఏవంకర్మక్షయేకర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తః సూక్ష్మా ఆకాశసదృశాఇవభవన్తీత్యర్థః. సూత్రితంచ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యేచ *తదాపత్తివచనం తత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితిభాషితం: (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్తఇతిశేషః. అత్రాప్యవరోహతాం కర్మిణాంపూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్తఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేఃపృథివీం) పూర్వవత్. (తేపృథివీం ప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- ఓషధివనస్పతిమాషాదిభక్ష్యసంసక్తాభవన్తీత్యర్థః. తేపునః- పూర్వవదేవపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఇత్యర్థః. (తతోయోషాగ్నౌ) హూయన్తేఇత్యనుషఙ్గః. తతఃజాయన్తే- తతఃపరంయోషాగ్నౌహుతాభీరేతోరూపాభిరాహుతిభిః పురుషరూపాజాయన్తఇత్యర్థః. (తేలోకాన్ప్రత్యుత్థాయినః) తేపురుషాః పుణ్యలోకాన్ప్రతి ఉత్థాయినః- యాత్రాశీలాభవన్తీత్యర్థః. (తఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతేకేవలకర్మిణః ఇత్థంగతాగతే కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతావతాపఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తం భవతి. (అథయఏతౌపన్థానౌనవిదుః తేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినః ఏతౌపన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయంనజానన్తి- విద్యాకర్మభ్రష్టతయామార్గద్వయానధికారిణ ఇత్యర్థః. తేకీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణపునఃపునర్భవన్తి. అత్రైవలోకేపరిభ్రమన్తీతియావత్. ఏతేన *వేత్థయథాఽసౌలోక ఏవంబహుభిః పునఃపునః ప్రయద్భిర్నసంపూర్యత ఇతితృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రమిత్యనేనగన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. *అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇత్యాదినా *వేత్థయథేమంలోకంపునరాపద్యన్తాఇతి పునరాగమనప్రకారవిషయక ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. * వేత్థోదేవయానస్యపథః ప్రతిపదం పితృయాణస్యవేతి దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయక పఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతి గ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తంభవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయః కామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్రజ్ఞానం స్వతన్త్రం- కర్మతు దైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేనకర్మార్థం విత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే మహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వేచసత్యర్థసిద్ధం హివిత్తం. తదుచ్యతే- సయః కామయేత- సయః- విత్తార్థీ కర్మణ్యధికృతో యః కామయేత. కిం. మహత్- మహత్త్వం ప్రాప్నుయాం. మహాన్ స్యామిత్యర్థః.

తత్రమన్థాఽఽరణో విధిత్సితస్య కాలో౽భిధీయతే-ఉదగయనే-ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ-ఆపూర్యమాణపక్షస్య-శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర ప్రాప్తౌ-పుణ్యాహే-అనుకూలనక్షత్రే. కర్మసిద్ధికరఇత్యర్థః. ద్వాదశాహం-యస్మిన్నహన్యేతత్కర్మ చికీర్షతి-తస్మాత్ప్రాక్పుణ్యాహమేవారభ్య ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ- ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం- ఉపసదః- ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం. అత్ర చ తత్కర్మానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. ననూపసద ఏవ వ్రతమితి యదా న గృహ్యతే - తదా సర్వమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి- తత్కస్మాన్న పరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. నను శ్రుతివిహితం సత్కథం స్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికారకర్మణః. న త్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ విధీయతే *సర్వా చావృత్ స్మార్తేతి. ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా- పయోవ్రతీ సన్నిత్యర్థః. ఔదుమ్బరే-ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా-తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః- ఔదుమ్బరత్వే. అత్ర సర్వౌషధం-సర్వాసామోషధీనాం సమూహం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రాహ్యా వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః- అధికగ్రహణే తు న దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతిశబ్దస్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తు గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయేతి వచనాదావసథ్యే౽గ్నావితి గమ్యతే- ఏకవచనాదుపసమాధానశ్రవణాచ్చ. విద్యమానస్యైవోపసమాధానం. పరిస్తీర్య- దర్భైః. ఆవృతా- స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహసంయుక్తేన మన్థం- సర్వౌషధఫలపిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధిని మధుని ఘృతే చోపసిచ్యైకయోపమన్థన్యోపసమ్మథ్య సన్నీయ- మధ్యే సంస్థాప్యౌదుమ్బరేణ స్రువేణావాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైః యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్ సఙ్గతిమాహ (స యదితి) తత్రేతి నిర్ధారణే సప్తమీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి-తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం- విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే- *మహత్ప్రాప్నుయామితి శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్కతే (మహత్త్వమితి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా) స యః-విత్తార్థీ కామయేత- తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్య కస్యచిద్విత్తార్థినః ప్రాప్తమిదం కర్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మణ్యధికృత ఇతి) తత్ర- విత్తార్థిషు పుంసీతి యావత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతే౽పి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మణి సప్తమ్యర్థః. తత్కర్మేత్యుపసద్రూపకర్మోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతికర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమాశఙ్కతే (నన్వితి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వాదత్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసఙ్గ్రహాభావాన్న కర్మధారయసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణః స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేః స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిః స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథాపి తత్కర్మ భవత్యేవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేర్న స్మృత్యనువాదిత్వం- వైపరీత్యాత్. అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం- తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా- ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః. ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. న చాత్ర శ్రౌతత్వమస్తి- పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. న చ పూర్వభావిన్యాశ్శ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః- తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః. మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వా చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతాత్రావృదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రతమితి విగ్రహాసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః. తామ్రమౌదుమ్బరమితిశఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వే౽పి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆకార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీషు నియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి) ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాదిక్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాద్యుక్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యే౽గ్నౌ- హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః- తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధానశ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వాన్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే- స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం-ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః-త్వదధీనా యావన్తో దేవాస్త్వ క్రమతయస్సన్తో మమార్థాన్ ప్రతిఘ్నన్తి-తేభ్యో౽హమాజ్యభాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తా భూత్వా సర్వైరపి పురుషార్థైర్మాం తర్పయన్తు. అహం చ త్వదధీనో౽స్మీత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి వా-జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవాహమేవ ధారయిత్రీతి మత్వా త్వామాశ్రిత్య వర్తతే-తాం సర్వసాధనీం దేవతామహం ఘృతస్య ధారయా ఆయజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧

ఉ.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రాణాయ స్వాహా వసిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి వాచే స్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి చక్షుషే స్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి శ్రోత్రాయ స్వాహాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి మనసే స్వాహా ప్రజాత్యై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి రేతసే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సోమాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భువః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సువః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి బ్రహ్మణే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి క్షత్త్రాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూతాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భవిష్యతే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి విశ్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సర్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రజాపతయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హిఙ్కృతమసి హిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

ర౦.— ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్తయే మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి య ఆత్మనో మహత్- మహత్త్వం కామయేత- స ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య- పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్దినే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం- తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే. సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య- సర్వౌషధీసమూహం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం, సంభృత్య. పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య- పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్మార్తమగ్నిం పురతస్సంస్థాప్య దర్భైః పరిస్తీర్య. ఆవృతాజ్యం సంస్కృత్య- ఆవృతా- స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. *ఆవృత్పాటిరనుక్రమ ఇతి హ్యమరః. పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు స్త్రీపున్నపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః. తత్ర పున్నక్షత్రం ప్రశస్తం. ప్రశస్తేన నక్షత్రేణేతి యావత్. మన్థం- సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయ జుహోతి- అగ్నిసమీపం నీత్వా యావతీత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యారభ్య ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి. ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాది ప్రాణవిద ఏవాస్మిన్ కర్మణ్యధికారః. రేతస ఇత్యారభ్య ఏకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రైర్ముఖ్యనిత్యమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం- తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః- స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం.— ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నేః పశ్చాత్స్థితే మన్థే హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః. ఏవమగ్రే. ఇతః పరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతః పరం రేతసే స్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అపరయోపమన్థ్యా పునర్మథ్నాతి. అథైనమభిమృశతి భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ప్రాణేనైకీకృత్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసీ - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ తవ,. అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదను బ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. నభోరూపేణ ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయా స్థితం వస్తుత్వమసి.

మూ.—— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ంస్యామగ్ంహి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానోఽధిపతిం కరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీర్భూస్స్వాహా। భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్స్వస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్స్వస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ంశం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞారణ్యే ప్లుతత్వేన వహ్నిః ప్లుతమసి. త్వమేవ యజ్ఞమధ్యే హింక్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞారణ్యే తన్మధ్యే చోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-మేఘోదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. వివిధం భవతీతి విభూః. ప్రభూః-సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనా స్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్వాగాదీనాం సంహరణాత్ త్వం సంవర్గోఽసీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.—— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణ హస్తే గృహ్ణాతి. ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన. ౫

ఆ.—— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్ త్వద్రూపమామంహి-మన్యామహే. సహి-ప్రాణో రాజాదిగుణః. స చ మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి-భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.—— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్రీద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీ, రుక్త్వాఽహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్స్వస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్భిర్గ్రాసైస్తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ. యథేతం- యథాగతమేత్య-ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.—— సవితుర్వరేణ్యం-వరణీయం. శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః-వాయవః ఋతాయతే-మధు- సుఖం ఋతాయతే-వహన్తి. సిన్ధవః- నద్యో మధుక్షరన్తి- మధురరసాన్ స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాన్ప్రతి మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తాప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దివసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్ - అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు. యః-సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్ - ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః. దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితిశబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్తేన్ద్యనుషఙ్గః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయే నిర్వృత్తే యత్సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రాప్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః ప్రధానశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.—— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైస్తైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తꣳహైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేఽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాఽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

§ చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యా ఉపమన్థన్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాన్పిష్టాన్దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తం హైతముద్దాలక ఇత్యాది — సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం — ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యో బహుభ్యోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ. కిమన్యదువాచేతి. ఉచ్యతే — అపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ — గతప్రాణేఽప్యేనం — మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్ — ప్రక్షిపేత్. జాయేరన్ — ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్ — స్థాణౌ శాఖాః — అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని — పర్ణాని, యథా జీవతః స్థాణోః. కిము తానేన కర్మణా కామః సిధ్యేదితి ధ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమే షట్ తీర్థాని. తేషామిహ స ప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే ఏవ తీర్థే ఇత్యనుజ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యాదాతేతి షట్ తీర్థాని — సమ్ప్రదానాని. ౭-౮-౯-౧౦, ౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః — అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం — ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం — సంస్రవసంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్ — తస్య మహత్యః శాఖాశ్చ జాయేరన్, పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. (తమేతం నాపుత్రాయ నానన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయా ప్రాప్తమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ నోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి — వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి — గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశనియమేన గ్రామ్యాణీత్యవోచామ. తాన్యేతానీతి నిర్దిశ్యన్తే — వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః — అణవశ్చ — అణుశబ్దవాచ్యాః క్వచిద్దేశే. ప్రియఙ్గవః — ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః — నిష్పావాశ్చ, వల్లశబ్దవాచ్యా లోకే. ఖలకులాః — కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రామ్యాః ఫలాని చేత్యవోచామ అయాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

---

§ తాన్పిష్ట్వా దధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాంవై భూతానాంపృథివీరసః పృథివ్యా ఆపోఽపామోషధయ ఓషధీనాంపుష్పాణిపుష్పాణాం ఫలానిఫలానాంపురుషః పురుషస్యరేతః॥ ౧

‡ సహప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే హన్తాస్మై ప్రతిష్ఠాంకల్పయానీతి స స్త్రియగ్ం ససృజే తాగ్ం సృష్ట్వాఽధఉపాస్తతస్మాత్ స్త్రియమధఉపాసీత సఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మనఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్॥ ౨

¶ తస్యా వేదిరుపస్థో లోమాని బర్హిశ్చర్మాధిషవణే సమిద్ధో మధ్యతస్తౌముష్కౌ సయావాన్హవై వా

రం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యందర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువఇత్యాది) దశగ్రామ్యాణిధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవగణయతి (వ్రీహియవాఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులత్థా ఇత్యర్థః. (తాన్ పిష్ట్వాదధనిమధునిఘృతేఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్యజుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్యపేషణంకృత్వాఆజ్యేనజుహోతీత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యాదృగ్జన్మాయథోత్పాదితో న్యూర్వాగుణైర్విశిష్టః పుత్రఆత్మనః పితుశ్చలోక్యోభవతీతితత్సమ్పాదనాయబ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినః శ్రీమన్థంకర్మకృతవతః పుత్రమన్థేఽధికారః. యదాపుత్రమన్థంచికీర్షతి - తదా శ్రీమన్థంకృత్వా ఋతుకాలంపత్న్యాః ప్రతీక్షతఇత్యేతద్రేతస ఓషధ్యాదిరసతమత్వస్తుత్యాఽవగమ్యతే. ఏషాంవై - చరాచరాణాంభూతానాంపృథివీరసః - సారభూతా. *సర్వభూతానాంమధ్విత్యుక్తం. పృథివ్యాఆపోరసః- అప్సుహిపృథివ్యోతాచప్రోతాచ. అపామోషధయోరసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాంపుష్పాణిపుష్పాణాంఫలాని. ఫలానాంపురుషః. పురుషస్యరేతః- *సర్వేభ్యోఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితిశ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్యవిత్తార్థినోమన్థాఖ్యంకర్మోక్త్వాబ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యాదృగితి) ఉక్తగుణస్సకథంస్యాదిత్యపేక్షాయామితిశేషః. తచ్ఛబ్దోయథోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్బ్రాహ్మణేపుత్రమన్థాఖ్యంకర్మవక్ష్యతే- తద్భవతిసర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేతి) పుత్రమన్థస్యకాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి) కిమత్రగమకమిత్యాశఙ్క్యరేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వేమధుబ్రాహ్మణంప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్రగార్గిబ్రాహ్మణంప్రమాణమిత్యాహ (అప్సుహీతి) అపాంపృథివ్యాశ్చరసత్వంకారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతోఽసృజతేతిప్రస్తుత్యరేతఃతత్రతేజశ్శబ్దప్రయోగాత్తస్యపురుషేసారత్వస్సైతరేయకేవివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్యఇతి) ౧

రం.— ఆత్మనశ్చపితుశ్చలోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకంకర్మవక్తుంబ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాంవైభూతానాంపృథివీరసఇత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— యతఏవంసర్వభూతానాంసారతమమేతద్రేతః - అతఃకాను ఖల్వస్యయోగ్యాప్రతిష్ఠేతిసహ - స్రష్టాప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే. ఈక్షాంకృత్వాస్త్రియంససృజే. తాంచసృష్ట్వాఽధఉపాస్త- మైథునాఖ్యంకర్మ - అధఉపాసనంనామకృతవాన్. తస్మాత్స్త్రియమధఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణాహిప్రజాః. అత్రవాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- సఏతంప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనోగ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయంకాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్స్త్రీవ్యఞ్జనంప్రతి. తేనఏనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గంకృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతిశ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. పశుకర్మణిస్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్యప్రవృత్తేర్విధ్యభావమాశఙ్క్యాహ. (అత్రేతి) అవాచ్యంకర్మసప్తమ్యర్థః. ౨

రం.— (సహప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రేహన్తాస్మైఇత్యాది) అస్మై- రేతసేఇత్యర్థః. అధఉపాస్త-మైథునాఖ్యమధఉపాసనంకృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్స్త్రియమధఉపాసతేఇతి) అధ్యాహ్రియతే ఇతిశేషః. మిథునీకరణస్యవాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసమ్పత్తిందర్శయతి (సఏతంప్రాఞ్చంగ్రావాణమాత్మనఏవసముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్గ్రావా-పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనఃపుల్లిఙ్గంస్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతిప్రాగగ్రంసముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేనఏనాం-స్త్రియమభిసంసర్గంకృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యావేదిరిత్యాదిసర్వంసామాన్యంప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌముష్కావధిషవణఫలకేఇతివ్యవహితేనసమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినోయావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావాన్స్వదుష్టో మైథునకర్మణోలోకఫలమితిస్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సానోకార్యేతి.

‡ స్త్రియమధఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః— ¶ మధ్యతస్థావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకోభవతితావానస్యలోకోభవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్ కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదనువామన్త్రయేతయన్మేఽద్య రేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణస్తనౌవాభ్రువౌవానిమృజ్యాత్॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంస సుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింనజానా, త్యవిద్వాన్మైథునకర్మత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తా అస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఽవిదుషః. ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ. యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టి, ర్యచ్చానడుహంచర్మ సోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టీరహస్యదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తైస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫల ప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తైరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారనిరతస్య ప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవై వాజపేయేనయజమానస్యలోకోభవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్ లోకోభవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతేబ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టాఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యృతుకాలంబ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా - రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవ రేతస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యః ప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తే మర్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిషుపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దేద్యదీత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్. అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదద ఇత్యేవమన్తేనమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీః ప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియం యశో ద్రవిణꣳ సుకృత
మితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్ర
యేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా
వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

అగమత్. యచ్చాపః - స్వయోనిం ప్రతిగతమభూత్. తదిదం రేతః సమ్పృత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణ తదాదానం-
తదాహ (పునరితి) యత్పునా రేతోరూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు-సమాగచ్ఛతు. తేజః- త్వగ్గతా కాన్తిః. భగః- సౌభాగ్యం. జ్ఞానం
వా. తదపి సర్వం రేతోనిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానం యేషాం తే అగ్నిధిష్ణియాః-దేవాః. తద్రేతో
యథాస్థానం కల్పయన్త్వితి మార్జనమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదనువా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా- అనుమన్త్రణం వా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః.
యస్మై ఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిర్మన్త్ర ఏకః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోఽనుమన్త్రణే. (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే
ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది- కదాచిదుదక ఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్-తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ- మయి తేజ ఇతి. శ్రీర్హ వై ఏషా-
పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే. యత్ - యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం- శ్రీమతీం అభిక్రమ్య- అభిగత్యో
పమన్త్రయేత- ఇదమద్యావాభ్యాం కార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌ రేతస్స్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతోయోనావుదకే రేతస్సిక్త్వాఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథే
త్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తరప్రదర్శనప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః. మయి తేజః ప్రభృతి దేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా. ప్రకృతేరే
తస్సిక్త్వా యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః- తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ- న హి తస్యాః ఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశ ఇతి)
రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయం విద్వానుదక ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మ
యి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః- రజస్వలా. సా శ్రీః- ఉ
త్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశో
యుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏత్యావాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం-కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్ -కామమేనాం
యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేన్మైథునాయ. శప్స్యామిత్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ
తే యశసా యశ ఆదద ఇతి. తస్మాత్తదభిశాపాద్వన్ధ్యా దుర్భగేతి విఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః. బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామా
హ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్ -తర్హి ఏనామాభరణాదినా వ
శం కుర్యాదిత్యర్థః. (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రి
యేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్యాగచ్ఛేత్. సా చ తదా ప్రభృత్యయశాః- అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సా చేదస్మై దద్యాత్ - అనుగుణైవ స్యాద్భర్తుః. తదాఽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి. త ౮
దా యశస్వినావేవోభావపి భవతః.

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ౮
ఇత్యర్థః.

ఉ.— సయామిచ్ఛేత్కామయేతమేతితస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసిహృదయాదధిజాయసే। సత్వమఙ్గకషాయోసిదిగ్ధవిద్ధామివమాదయేమామమూంమయీతి॥ ౯

అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతి తస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదదఇత్యరేతాఏవభవతి. ౧౦

అథయామిచ్ఛేద్దధీతేతితస్యామర్థంనిష్ఠాయ ముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదధామీతిగర్భిణ్యేవభవతి॥ ౧౧

అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముప సమాధాయప్రతిలోమగ్ం శరబర్హిస్తీర్త్వాతస్మిన్నేతాశ్శరభృష్టీః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీః ప్రాణాపానౌతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీః పుత్రపశూగ్ంస్తఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరిష్టాసుకృతేతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరాశాపరాకాశౌతఆదదేఽసావితి। సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతియమేవంవిద్బ్రాహ్మణశ్శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేదుతహ్యేవంవిత్పరోభవతి॥ ౧౨

శం.— సయాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియంమాంకామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియంనిష్ఠాయ - నిక్షిప్యముఖేనముఖంసన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేదిమంమన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వాపురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయే ప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (సయామి త్యాదినా) హే రేతః త్వంమదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చహృదయాదన్నరసద్వారేణజాయసే. సత్వమఙ్గానాంకషాయః - రసః. విషలిప్తశరవిద్ధాం- మృగీమివేమామమూం- మదీయాంస్త్రియంమయిమాదయ- మద్వశాంకుర్విత్యర్థః. ౯

రం.— (సయామిచ్ఛేత్కామయేతమేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాంస్వీయాంస్త్రియంమా - మామియంకామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థంనిష్ఠాయ- తస్యాయోనౌ ప్రజననేన్ద్రియంనిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేనముఖంసన్ధాయేత్యాదేః స్పష్టోర్థః. ౯

శం.— అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీత- నధారయేత్. గర్భిణీమాభూదితి. తస్యామర్థమితిపూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ప్రథమంకృత్వాపశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదదఇత్యనేనమన్త్రేణ. అరేతాఏవభవతి- నగర్భిణీభవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాఃస్వవిషయే ప్రీతిమాపాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషందర్శయతి (అథేత్యాదినా) తత్రతత్రాథశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థోనేతవ్యః. పశుకర్మకాలే ప్రథమంస్వకీయపుంస్త్వద్వారాతదీయస్త్రీత్వేవాయుంవిసృజ్యతేనైవద్వారేణతతస్తదాదానాభిమానంకుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతీతి) ఇయంగర్భిణీమాభూదితియామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసంగృహీత్వాఽపానంవిసృజేదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— అథయామిచ్ఛేద్దధీతగర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాదిపూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవభవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణంవిధిమాహ (అథయామిత్యాదినా) స్వకీయపఞ్చమేన్ద్రియేణతదీయపఞ్చమేన్ద్రియాద్రేతస్సిక్తృత్వేతత్పత్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితిమత్వాస్వకీయరేతసాసహతస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపాననం ప్రాణనంచ - తత్పూర్వకంరేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథయామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భందధీతేతీత్యర్థః. తస్యామర్థంనిష్ఠాయేత్యాదిసర్వంపూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితివిశేషః. ౧౧

శం.— అథపునర్యస్యజాయాయైజారః- ఉపపతిస్స్యాత్. తంచేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితిమన్యేత. తస్యేదంకర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయసర్వంప్రతిలోమంకుర్యాత్. తస్మిన్- అగ్నావేతాశ్శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాఃసర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీరిత్యాద్యాఆహుతీః. అన్తేసర్వాసామసావితినామగ్రహణంప్రత్యేకం. సఏషఏవంవిద్యంబ్రాహ్మణశ్శపతి-సవిసుకృత్ -

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసా నైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలోజాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

ఃగతపుణ్యకర్మాప్రైతి. తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్ - నర్మాపినకుర్యాత్. ఉతాథోపహాసం. హ- యస్మాదేవంవిదు తావత్పరోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— సమ్ప్రతిప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతానుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యధికారివిశేషణం. ఆమవిశేషణంపాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణఃప్రతిలోమత్వంహేతురాకర్తవ్యం. మమసమిద్ధేహౌషీరిత్యాదివాక్యేఽపిసమిద్ధేరేతోహుతవానసి- తతోఽపరాధినస్తవప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః. తదస్తేచాసావిత్యాత్మనశ్శత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం-శ్రౌతం కర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా-ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్యప్రతీక్షా-పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (సవిషఇతి) ఏవంవిత్త్వం-మన్త్రకర్మద్వారాప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం-పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయాఉపపతిస్స్యాత్ - తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముం హనిష్యామీతియదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా - ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నావాజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సఃనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్ - విసుకృత, శ్చసన్ మృతో భవతీత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్ - అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామవఘాతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్ - వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయాపూర్వత్వేపాతక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్-నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థం వ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః. ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,. వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్ - వర్షశతం,. క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౫

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదితిచ్ఛతిపుత్రం- తద్దైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి దధ్యోదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౬

అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౭

అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతః సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా ॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహానుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాళ్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సం జాయాం పత్యా సహేతి ॥ ౧౯

శం.— కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ.— స్వాభావికమోదనం పాచయతి చేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం- తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితి శేషః. ౧౬

రం.— (అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం- ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ- వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం- కృసరం. ౧౭

ఆ.— వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్ -అత ఆహ (వేద ఇతి). ౧౭

రం.— (అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం.— వివిధం గీతః- విగీతః. ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః- సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం- శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా- సంస్కృతాయా అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం- మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ- ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన- ఉక్షా- సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః- తతోఽప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ.— సమితిః- విద్వత్సభా. తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి) సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాది తృతీయా సహార్థే. దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేషు యథారుచి వికల్పార్థః. ౧౮

రం.— (అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః- ప్రసిద్ధః. సమితిఙ్గమః-సభాం గన్తా. శుశ్రూషితాం-రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా-రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథాభిప్రాతరేవ- కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా- స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా- ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యాహుతీర్జుహోతి. ఉపఘాతం- ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహా ఇత్యాద్యాః. గార్హ్యస్సర్వో విధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి. స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ఉచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం. ప్రక్షాళ్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన- ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ- ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ.— కదా పునరిదమోదనపాకాది కర్తవ్యం- తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః- కథం వా తత్ర హోమః-తత్రాహ (గార్హ్య ఇతి) గృహ్యప్రసిద్ధః- గార్హ్యః. అత్రైతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - మద్భార్యాతస్సకాశాదో విశ్వావసో-గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం- తరుణీం పత్యా సక్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సముపైమీతి మన్త్రార్థః. ౧౯

రం.— (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతః కాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా- సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం-స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాది స్వాహాన్తైర్మన్త్రైర్జుహో

ఉ.— అథైనామభిపద్యతేఽమోహమస్మి సాత్వగ్ం సాత్వమస్యమోహం సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీత్వం తావేహి సగ్ంరభావహై సహ రేతోదధావహై పుగ్ంసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిగ్ంశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే । గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే । గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కర స్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినా । తం తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే । యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ । వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి । యథా వాయుః పుష్కరిణీగ్ం సమిఙ్గయతి సర్వతః । ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా । ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గళః సపరిశ్రయః । తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాగ్ం సహేతి॥ ౨౩

తీత్యర్థః. హుతోద్ధృత్యాథస్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై. పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీం ఉత్తిష్ఠేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షయేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౯

శం.— అథైనామభిమన్త్ర్య క్షీరౌదనాదీని యథాఽపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలే అమోఽహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదా క్షీరౌదనాదిభోజనం తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా - అభిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అహం-పతిః అమః- ప్రాణోఽస్మి. త్వం సా-వాగసి. కథం తవ ప్రాణత్వం, మమ వాక్త్వ, మిత్యాశఙ్క్య వాచః ప్రాణాధీనత్వాత్ త్వ మదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సా త్వమిత్యాది పునర్వచనం. ఋగాధారం హి సామ గీయతే- అస్తి చ మదాధారత్వం తవ- తథా చ మమ సామత్వ, మృక్త్వం చ తవ,. ద్యౌరహం - పితృత్వాత్ పృథివీ త్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వ ప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. తావావాం సంరభావహై - సంరభం- ఉద్యమం కరవావహై. ఏహి త్వం-ఆగచ్ఛ. కోఽసౌ సంరభః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వయుక్తపుత్రలాభాయ రేతో ధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం.— (అథైనామభిపద్యతే అమోహమస్మీత్యాది) అమోహమస్మీతి మన్త్రేణైనాం- పత్నీం సఙ్గచ్ఛేతేత్యర్థః. ౨౦

శం.— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి- విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి-విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం. అన్తే నామగృహ్ణాత్యసావితి తస్యాః. ౨౧-౨౨

ఆ.— ఊరో వ్యస్యాబాధనం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ- యువామిత్యర్థః. విష్ణుః- వ్యాపనశీలో భగవాన్ భవత్యా యోనిం కల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా-సవితా రూపాణి పింశతు- విభాగేన దర్శన యోగ్యాని కరోతు. ప్రజాపతిః - విరాడాత్మా మదాత్మనాస్థిత్వా త్వయి రేతస్సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతా పునః- సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనాస్థిత్వా ధారయతు - పుష్ణాతు చ. సినీవాలీ- దర్శనార్హా దేవతా త్వదాత్మనావర్తతే. సా చ పృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భోః సినీవాలి. పృథుష్టుకే. గర్భమిమం ధేహి- ధారయ. అశ్వినౌ దేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తవ గర్భం త్వదాత్మనాస్థిత్వా సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.— జ్యోతిష ప్రసవార్థం మదీయమనం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతియావత్. అసావితి పత్న్యా నిర్దేశః. తస్యాః- నామగృహ్ణాతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨౨

రం.— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ వియోజయతీత్యర్థః. యోనిద్వారాను పరోధినా కుర్యాదితి యావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమాం- శిరఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శన మన్త్రానాహ. (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రాణామన్తే అసావితి పత్నీనామ గృహ్ణీయాదిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

శం.— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలే సుఖప్రసవనార్థమనేన మన్త్రేణ - యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.— సమిఙ్గయతి- స్వరూపాపఘాతమకృత్వైవ చాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే- ఏవమేవ తే స్వరూపాపఘాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయం వ్రజః- మార్గః సర్గకాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః. సార్గళ ఇ

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయకగ్ంసే పృషదాజ్యగ్ం సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాస మేధమానః స్వే గృహే । అస్యోపసద్యాం మా చ్ఛైత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా । మయి ప్రాణాగ్ంస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా । యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాంత్స్విష్టగ్ం సుహుతం కరోతు నస్స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతగ్ం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయేత్। భూస్తే దధామి । భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి । భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శయో యో మయో భూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

త్యస్య వ్యాఖ్యా (సపరిశ్రయ ఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః. తం మార్గం ప్రాప్య తమిమస్త్రి - గర్భేణ సహ నిర్గహి - నిరగచ్ఛ గర్భనిస్సరణానన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి - సా వరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీ మిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షయేదిత్యర్థః. ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్కముపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ - సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి - పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి - అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యం వివక్షితం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునఃపునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం - అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం. అస్య - మత్పుత్రస్యోపసద్యాం - సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మా విచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్మిన్నితి) మయి - పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి - తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి - అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ - కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వాన్ - అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం - అనధికం, సుహుతం - అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే పుత్రమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ - సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ - స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన - అవ్యవహితేన జాతరూపేణ - హిరణ్యేన ప్రాశయేత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య - జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతోఽభిప్రాయః. ఏతైర మన్త్రైః - భూస్తేదధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య - పుత్రస్య దక్షిణే కర్ణే ముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన - అవ్యవహితేన జాతరూపేణ - హిరణ్యేన సంస్పృశ్య దధిమధుఘృతం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నా వ్యవహారో లోకే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ - తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం - వేదః అనుభవః సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ - స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః శశయః - శయః - ఫలం. తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితి హేతుస్స్వభావేన జాతో, య

ఊ.— అథాస్యమాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాస్మాన్వీరవతో౽కరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చరత్నధా - అన్నపయసోర్వా ధాతా, యశ్చవసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠు దదాతీతి సుదత్రః, యేనచ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీని భూతాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్వి త్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథాస్మై నం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తనస్య ప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనశ్శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే ఇలాసీత్యనేన. (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదితి, త్యేవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. యస్యచైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స చైవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా హ్యరున్ధతీ. తద్వత్త్వం లిప్సనీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషే మయి నిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్. సా త్వం వీరవతీ-జీవ బహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రసమ్పన్నానస్మాన్ కృతవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా. అహో మహానేష పిస్మయః- యత్పితరం పితామహం చ సర్వమేవ త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధికస్త్వం జాతో౽సీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపితు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్రియాదినా స్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం- అతః స్త్రీవిశేషణైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్య వంశో౽యమితి శఙ్కాం నివర్తయన్ వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాదతీతస్య కాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వే౽పి నాస్య పృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తౌ పఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణే నేతి సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశ ఇత్యాదినా) ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదృభతీపుత్రాద్వైదృభతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీ పుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో వాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్ వాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యాత్తానీమాని శుక్లాని యజూꣳషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిః వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిః యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥...... ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా-అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్యయావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని-పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధావిప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమస్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యేఽష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్య సాఞ్జీవీపుత్రపర్యన్తం వాజసనేయిశాఖాసు సర్వాస్వేకో వంశ ఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య- వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధాత్ప్రజాపతిర్విద్యాం లబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః- ప్రపఞ్చః. సైవపరమ్పరా. తయేతియావత్. తస్య పరమాత్మస్వరూపం స్వయంభూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషు కృతమఙ్గలా గ్రన్థాః ప్రసారిణో భవన్తీతి మన్వానస్సన్నాహ (తస్మై బ్రహ్మణే నమ ఇతి).. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధివిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయే పరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే।గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ర౦,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయంభు- స్వతస్సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. బ్రహ్మణే నమః-

* ఆచార్యేభ్యో నమస్కృత్యాథ వంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణో నయతే దీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యాద్యబ్రహ్మణా వంశపరమ్పరాకీర్తనస్య శ్రేయోహేతుత్వం శాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

క్షేమాయయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

